

विज्ञापनम् ।

ग्रन्थोप्य चतुर्विंशन्नामनिर्णय सुविख्यातकीर्तिना पण्डितकुलतिलकेन
महामहोपाध्यायेन श्रीमता द्वैमाद्विद्या विरचित । स किल दाक्षिणात्यजनपदे
वाङ्मगोत्रीयात् कामदेवनामकाङ्क्षितमातुङ्गमुत् । दाम्भदेव दाम्भदेवस्य
क्रमेणस्य पितामह प्रपितामह आसीत् । द्वैमाद्विस्तु देवविरिनगरीपते
यादवयंशाश्रयग्रथ सुप्रथितनामधेयस्य महादेवमुमुत् सकलकाशाधिपति-
पण्डित आसीत् । स राजा प्रदग्रधरेऽमुमिने अकट्टपतिभयत्करे समुद्रित-
वान् । द्वैमाद्विस्तु तत्समकालिक एवासीत् ।

चतुर्विंशन्नामनि इतल्लख्यं दानपण्ड्य तीर्थपण्ड्य-मोक्षखण्ड परि-
शेषपण्ड्यात्मकपञ्चावपयसम्पन्न । तत्र इतल्लख्यं दानपण्ड्यस्य आसियाटिक-
सांसाइटीसभाजाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या तत्रभवता पण्डिताप्रमोदखान्
५ भरतचन्द्रशिरामशिबमहोदयाना परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रित । तत्र लल-
महादयाना परसोकाश्यामी परिशेषपण्ड्यान्तर्गतशतल्लख्यं कानपण्ड्यस्य लल-
सभाजाध्यक्षमहोदयानां अनुमत्या प्राप्तो परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रित ।
परिशोधने प्रीति आदर्शपुस्तकानि सहायभूतानि प्राप्त । तेषां द्वय क प्र-
चिन्तित दारावकीर्त्यानास्तुभ्य अपरस्य फलिकातासकृतशिश्यामन्दिरपुस्तका-
सहायधिगत । श्रीश्वेय पुस्तकानि अन्तरान्तरा अपरिसुदानि पूर्वापरसङ्गति-
रहितानि च अतो बहुषु ख्यातेषु स्मार्तं मूलपाठि मन्वादिस्मृतिनिबन्धानां
साहाय्यमथस्तमित्यत तथापि —

महारण्यकृदात् परमपि किमस्मिन्मृगपर
इतस्मैस्तुर्दाश न हि मयाति भाग्ये हि विपये ।
वनन्यायाश्च कृषिर्हि भद्रकृष्टमपर
एव एव्यं शचे दिनतिततिपूर्व्यं हि कृतिन इति ॥

अन्तर परिशेषपण्ड्यान्तर्गतप्रायश्चित्तपरिचय मुद्रय मविधति,
सम्भाव्यते एतस्मिन्महा महामनामुपकाराय कल्पयते इत्यत्र पक्षवितेन ।

श्रीश्वेयशर्मण्ड —

श्रीकामरपावाटशर्मण्ड —

सूचीपत्रम् ।

—*—

(अ)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
अग्निहोत्रकाल	१४ ।	५३ ।
अग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्ययः	१६ ।	१ ।
अग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्ययः	१९ ।	१ ।
अनध्यायनिर्ययः	७५५ ।	७ ।
अनवलोमनकाल .. .	७५५ ।	७ ।
अन्नप्राशनकाल	७७० ।	१० ।
अपरारुक्त्व'	५०५ ।	१६ ।
अपरमक्षयतुदंशौआहुतनिर्यय'	५६९ ।	१५ ।
अपरमक्षयतुदंशौआहुतकालनिर्यय'	७६९ ।	५ ।
अभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ	१९६ ।	७ ।
अघनादयः आहुतकाला	५०० ।	१६ ।
अग्नौषादिनिमित्तेषु आहुतकालनिर्यय'	५६९ ।	१६ ।
अश्वत्थ-सामरस्पर्शास्पर्शकाल'	७०५ ।	७ ।
अष्टकाः	७५५ ।	१ ।

(आ)

आमलकखानकालनिर्यय'	७१७ ।	६ ।
आवसथ्याधानकालनिर्यय'	७१७ ।	५ ।
आशमकालनिर्यय'	७२२ ।	१० ।

(२)

(७)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
उत्सर्जककाला	४७७ ।	७ ।
उत्साहविकल्प	७८५ ।	४ ।
उन्मौलन्यायछभेदनिरूपण	२६० ।	८ ।
उपनयनकाला	७४५ ।	१० ।
उपनयनशौचकाल	७६१ ।	७ ।
उपवासतिथिनिर्णय	११५ ।	७ ।
उपवासदिननियम	१८४ ।	५ ।
उपाकर्मकालनिर्णय	३६५ ।	२ ।
उष्योदकस्नानकालनिर्णय	७१२ ।	८ ।

(४)

एकमहाविधिकालनिर्णय	१०७ ।	१८ ।
एकादशीनिर्णय	१४५ ।	१ ।
एकादशीविषये अतदावधिनिर्णय	१५२ ।	१ ।
एकादशीनवाङ्गपारखनिर्णय	२०० ।	८ ।
एकादशीनते वक्तादिकालनिर्णय	२०८ ।	१० ।

(५)

कार्यवेधकाल	७४८ ।	१ ।
कालियुगधर्मा	६६३ ।	१५ ।
कालियुगधर्मवज्र्यानि	६६६ ।	१ ।
कल्पारण्य	६७० ।	१ ।
कामनाविधेयान् तिथ्यादिविधेये देवताविधेय	७८५ ।	१५ ।
कामनाविधेयेषु अक्षयविधेये देवतापूजा	७७८ ।	१ ।
कान्दप्रशौचकाला	५२१ ।	१२ ।

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तिः ।
काम्यवारनिरूपणं	५१० ।	५५ ।
काम्यप्राज्ञकालः	५०५ ।	१८ ।
काव्यविशेषेण भावावर्ज्यानि	४८६ ।	१९ ।
कालखण्डनिरूपणं	६ ।	६ ।
कृतमकालः	५०४ ।	७ ।
क्षय्यपद्यश्चाङ्गकालः	४६० ।	२ ।
केशान्तकर्मकालः	००८ ।	८ ।
क्षमाहायरिचिने सांख्यरिकाश्चाङ्गकालनिरूपणं ...	५५८ ।	१२ ।
क्षौरकर्मनिरिच्छकालः	६८० ।	५ ।

(ग)

गजशब्दाया	५०४ ।	८ ।
गद्ययन्त्रकालनिरूपणं	४९९ ।	१ ।

(घ)

घटुर्पाश्रमस्तोत्रकालनिरूपणं	८०० ।	१ ।
घटुर्विधपूर्वाङ्गविवेकः	५०९ ।	१ ।
घटुप्यघातेवनकालः	६८८ ।	१२ ।
घृडाकर्मकालः	०४२ ।	१ ।
घृडाकर्मनिरिच्छकालः	०४४ ।	८ ।

(ङ)

ङम्याद्यमोनिर्णयः	१२६ ।	१ ।
ङम्यस्तोत्रार्यकालनिरूपणं	१२६ ।	११ ।
ङम्यस्तोत्रनिरिच्छकालनिरूपणं	१२० ।	१८ ।
ङातकर्मकालः	०२६ ।	१ ।

(४)

(त)

विषयः ।	पृष्ठं ।	पङ्क्तिः ।
तिथिविशेषेण वक्तव्यानि ...	६८१ ।	११ ।
तिलस्नानविहित-निमित्तकालौ ...	७१६ ।	२ ।
तिलवर्षणनिमित्तकालः ...	७२१ ।	१० ।
तेलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ...	७२० ।	१ ।
अयोदशीप्रादुर्भावनिर्णयः ...	४१७ ।	६ ।

(द)

दत्तधावनकालनिर्णयः ...	७२० ।	१ ।
दमनकारोपयकालः ...	८६० ।	१६ ।
दीक्षाकालः ...	८५५ ।	२ ।
देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ...	८६५ ।	४ ।
देवीप्रतिष्ठाकालः ...	८५६ ।	७ ।
देवकन्याकालनिर्णयः ...	६०२ ।	११ ।
दशमाक्षयनाभ्यङ्गपुष्यवृत्तकालः ...	५०३ ।	१३ ।
द्वादशीनियमाः ...	२०१ ।	७ ।
द्वादशीनिर्णयः ...	२८६ ।	१ ।

(न)

गङ्गाकालनिर्णयः ...	११२ ।	२ ।
गङ्गापुण्यतिथिनिर्णयः ...	६४८ ।	१ ।
गङ्गादिनिर्णयः ...	५१२ ।	८ ।
गङ्गापुष्यवाद्यादिकालनिर्णयः ...	१२६ ।	८ ।
गदोना रत्नकालनिर्णयः ...	७०० ।	१८ ।
गवमाहकालः ...	५२६ ।	११ ।

(५)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
भावादेवतापवित्रारोपणकालः	८८८ ।	१ ।
भावापुण्याः	६८८ ।	१ ।
भावायुग्धर्माः	६५० ।	१ ।
नामकरणकालः	८१० ।	१२ ।
नित्यश्राद्धकालनिर्णयः	८२६ ।	१ ।
निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविधेये देवताविशेषपूजा	८८० ।	१ ।
निमित्तविरोधेन सदा दृष्टकालः	६०५ ।	११ ।
निधिद्विकालः	५८५ ।	० ।
निष्कृतकालः	०२६ ।	६ ।
नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः	८६२ ।	१ ।

(५)

परिष्कारकालनिर्णयः	८०० ।	११ ।
पर्ववर्ज्यानि	६८८ ।	१ ।
पर्वान्तिश्राद्धनिर्णयः	२११ ।	१ ।
पर्वान्तिश्राद्धं	६०२ ।	८ ।
पवित्रारोपणकालः	८६० ।	१६ ।
पारहकालनिर्णयः	८६० ।	१५ ।
पिण्डदाने निधिद्विकालः	१८० ।	१ ।
पुण्यापनुर्धी	६१६ ।	१० ।
पुण्यापनुर्द्वयी	२१८ ।	१ ।
पुण्यलक्ष्मीया	६१८ ।	१ ।
पुण्यापयोद्वयी	६१० ।	१ ।
पुण्याद्वयमी	६११ ।	१० ।
पुण्याद्वयमी	६१८ ।	१२ ।

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
पुण्यद्वितीया	६१७ ।	८ ।
पुण्यत्रयमौ	६३० ।	८ ।
पुण्यपञ्चमौ	६२१ ।	१ ।
पुण्यपौर्णमासी	६४९ ।	१ ।
पुण्यप्रतिपत्	६१४ ।	९ ।
पुण्यपथौ	६२२ ।	४ ।
पुण्यमसमौ	६२४ ।	२ ।
पुण्यामावस्था	६४९ ।	१ ।
पुण्याष्टमौ	६२६ ।	१२ ।
पुण्यैकादशौ	६३३ ।	१० ।
पुण्यादौनामभावे धन्नादिभिः पूजाध्यवस्था ...	८६४ ।	६ ।
पुसवनकाल	०३२ ।	१४ ।
पुन्यांशुविनियोगः	५०० ।	१५ ।
प्रकीर्णकाल	५०५ ।	१८ ।
प्रकीर्णपुण्यकालः	६०५ ।	१९ ।
प्रकृतौ वैश्वदेवकालनियमः	६०२ ।	१० ।
प्रतिपत्प्रवृत्तिप्रमेयः पुण्यनिश्चयः	६१४ ।	१ ।
प्रतिष्ठाकालनियमः	८२६ ।	२० ।
घात कालविनियोगः	५८१ ।	१५ ।
घातादाधारम्भकालः	८१७ ।	७ ।
घेतश्चिदासु विषिद्धकालः	५६० ।	६ ।
घेतश्चिदासु विषिद्धकालविधारः	५६७ ।	८ ।
घेतघादकाल	५२६ ।	११ ।

ब्रह्मचर्यकालविधि	७०८ ।	१ ।
--------------------------	-------	-----

(७)

(भ)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
भाष्यपदापरपक्ष	४६२ ।	२ ।
शूलयज्ञादिकालनिर्णय	४९० ।	७ ।

(म)

मघाश्राद्धनिर्णयः	५७७ ।	११ ।
मघाश्राद्धकल्प	५७२ ।	१५ ।
मघाश्राद्धविविधयोगः	५७० ।	१४ ।
मन्वन्तराद्य	६६६ ।	१ ।
मलमासनिर्णय	२६ ।	२ ।
मलमासे कार्याकार्यनिर्णय	२६ ।	१ ।
मासभेदेन पुष्यविशेषा	८८२ ।	१ ।
मासवर्ज्यकाल	६६९ ।	१ ।
मुख्यकालातिशये काला	६९६ ।	११ ।
मैथुनकालनिर्णय	६२९ ।	१० ।

(य)

युगभेदेन वज्र्यानि	६६९ ।	६ ।
युगादिनिर्णय	६७६ ।	१ ।
युगान्ता	६५६ ।	१ ।

(र)

रक्षादिभेदेन पुष्यभेदाः	८८२ ।	२० ।
रात्रिकरणीयवज्र्यानि	६६९ ।	१८ ।

(८)

(९)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
धर्यादिकर्म्मविशेषेण कालविशेषा	८६६ ।	६ ।
वापीकूपादिप्रतिष्ठाकाल	६६० ।	१५ ।
वारा	५१० ।	१५ ।
विदारम्भकाल	७८८ ।	८ ।
विष्णुदीक्षाकाल	८६० ।	१५ ।
विष्णुनामकौर्त्तने कालविशेष	८९६ ।	९ ।
विष्णुप्रविचारोपस्यकालः	८८६ ।	१९ ।
विष्णुपूजाकालः	८६० ।	१० ।
विष्णुप्रतिष्ठाकाल	८६१ ।	१ ।
विष्णुशयनादिकालनिर्ययं	८६७ ।	१९ ।
शुद्धिश्चाद्यकालनिर्ययः	८५७ ।	१० ।
वैद्युति-शतौषातौ	६७८ ।	८ ।
वैवाहिकमर्मकाल	८०० ।	८ ।
वैश्वदेवकालनिर्ययं	५६६ ।	१८ ।
शतौषातः	६७२ ।	५ ।
व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्ययः	१०५ ।	१ ।

(१०)

शयनविहितनिषिद्धकाल	६८९ ।	१० ।
शिवप्रतिष्ठाकालः	६८८ ।	२ ।
शिवरात्रिनिर्ययः	२५८ ।	८ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकाल	५३६ ।	१ ।
शुकुक्कर्म्मनिषिद्धकाल	६८० ।	१८ ।

(८)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
अवयवादाश्लोचननिर्ययम्	२०८ ।	१ ।
आज्ञाकालनिर्ययम्	४२८ ।	१ ।

(५)

शोडशस्याज्ञाकायम्	५३९ ।	१ ।
--------------------------	-------	-----

(६)

संक्षेपरायण-भासविशेषायां कार्यविधौपयोमनिरूपयम्	१ ।	१ ।
सङ्घान्तिनिर्ययम्	४०७ ।	१ ।
सन्ध्याकालनिर्ययम्	६८४ ।	१४ ।
सन्ध्याकालवज्ज्योति	६८० ।	१ ।
सप्तपिण्डोत्तरणकालः	५३४ ।	१५ ।
सप्तमीवज्ज्योति	६८१ ।	१० ।
सप्तमिवातनकाल	७८८ ।	१ ।
सप्तमिकर्तव्येषु वैश्वदेवस्य कालनिर्ययम्	६०८ ।	१० ।
सप्तमिकसप्तपिण्डोत्तरणकाल	५३० ।	१४ ।
सप्तम्यात् शुद्धकर्मकाल	८८५ ।	१ ।
सप्तम्यात् आहूतिविधिनिर्ययम्	५२४ ।	२० ।
सप्तम्यात् शर्वतिथिनिर्ययम्	६० ।	१ ।
सप्तम्यात् सप्तमिकालनिर्ययम्	४४० ।	१ ।
सायाह्निककाल	५३० ।	१ ।
सार्धकालिकप्रणय्यादि	८८५ ।	१० ।
सौमन्तोत्तरणकाल	७३४ ।	१ ।
शान्तकालनिर्ययम्	७०४ ।	१ ।
शयनकालनिर्ययम्	८०५ ।	१ ।

पुराणनामानि ।

अ ।

अग्निपुराणम् १५५।१०,

आ ।

आग्नेयपुराणम् १५२।० १५६।१३ १६०।१६।

आदित्यपुराणम् २००।२, ४६३।१०, ४६४।१५, ४५।८।११,

५८२।१२, ६५६।०, ६६६।२।१६,

क ।

कालिकापुराणम् १८१।२, २०३।१६, २०८।१८, २८०।१३ ४०१।

११, ४१३।३, ५०५।४, ८०८।२,

कूर्मपुराणम् ६।२, ४९।१२, १६२।८, १००।१०, १८०।१८,

१८२।१५, १८३।३, २१२।८, २१८।८, २२३।१०, २३०।

१६, २३१।१०, २३८।८, २४०।१२, २४८।१४, २६४।८,

२६५।१५, २६७।२, २८०।८, २८२।१०, २८५।१०, २८६।

१६, २८७।०, ४५२।८, ५१६।१५, ५१८।६, ५२०।२१,

०२०।३, ०८३।६ ८०८।१२, ८१०।३, ६।१४,

ग ।

गण्डपुराणम् १५२।४, १६०।२, १८१।८, २१२।१३, २५०।१४,

२५३।८,

द ।

देवीपुराणम् २८५।२२, ३८५।४, ४००।३ ४११।१८, ४१६।१३,

४२४।१६, ६१५।१४, ६१७।८, ६१८।१४ ६३०।१०, ६३१।

६, ६३३।१५, ६३०।१०, ६३६।१६, ६००।२३, ८४१।३,

८५३।८,

देवीरघुपुराणम् १५०।१८, १८१।१८,

न।

गन्दिपुरायम् २२। १४,

नागरखण्डम् ४८। २२, ३०४। १०, ३०६। ११, ३०८। २१, ३१०। ३,
३१२। १४, ४१०। २१, ४११। १३, ४४५। २१, ४६०। ५, ४७३।
११, ४८३। ३, ५०, ५०१। १२, ५३५। १८, ६१३। १, ६४६।
८, ६७०। १२,

नाहदपुरायम् २३७। १७,

नाहदीयपुरायम् ८६। १०, ८०। १७, १०४। ३, ११५। १४, १४६।
३, १४८। २१, १५३। २। ११, १६०। १६, १६२। १८, १६३। ५,
१७२। ११, १६०। १८, २०१। १६, २०३। ८, २०६। ८, २१०।
१७, २३०। १३, २३१। १०, २३२। १६, २३३। ७, २३८। १८,
२४८। १४, २४६। १६, २५१। १६, २५४। १३, २८१। १, २८२।
४, २८३। ११, २८३। ११, २८४। ७, २८५। १८, २८६। ६,
२८८। ४, ५२६। ६, ५३२। ६, ५५०। ११,

नाहसिंघपुरायम् ५०५। ३, ६७४। ४, ७५६। १४, ८५२। १०,

प।

पद्मपुरायम् ८०। ६, ८२। १६, ८३। ६, १०, ८५। ८, ८६। १४, ८८।
३, १२, ८८। ८, ८६। १६, ८८। १०, १००। १, १००। ७, ११०।
२१, १२२। १३, १२३। ५, २०, १४०। ११, २०१। १६, २०३।
१६, २००। १३, २२३। १४, २२४। १६, २२५। ९, २३४। ६,
२३६। १०, २३७। ३, २३८। १३, २४१। १०, २८२। २१, २८६।
१२, २८७। १६, २९५। ५, ३१२। ३, ३२०। १४, ३८०। २१,
३८०। ६, ४५०। ६, ४५८। ११, ६१४। ३, ६१६। १५, ६१८।
६, ६३१। १२, ६३०। ३, ६४१। ६, ६५६। १३, ६७६। २,

मभासखण्डम् ५०० । १५, ५६१ । ५, ५०० । २०, ५०५ । ०, ५०० । १,
६५१ । १०,

ब ।

मञ्जुपुराणम् १० । ११, ५३ । १६, ११६ । १६, २१६ । ६, २३१ । ३,
२०६ । १६, २६६ । १८, २८१ । १६, ३८३ । १२, ३१२ । १६,
३१३ । २, ३६२ । १०, ३६३ । ६, ३६६ । ६, ३६६ । १६, ३६३ । १६,
३६२ । ८, ३६३ । ५, ५०० । ६, ५०५ । ६, ५०६ । ८, ५१० । १०, ५१० ।
११, ५२१ । १, ५२३ । ६ । १६, ५३० । ५, ६, ५०० । १, ५६६ ।
१०, ६१५ । ६, ६१६ । १, ६१७ । १८, ६२१ । ५,

मञ्जुवैश्वानरपुराणम् १८ । ६, ७३ । ६, ७५ । ११, ७६ । ५, १०, ७८ । २२,
७९ । ६, ८० । ११, ८१ । १२, ८२ । ८, ८३ । ८, ८४ । १६, ८० । १०, ८८ ।
१८, ७९ । २०, १०१ । ६, १०१ । १२, १०५ । २, १०६ । ६,
११० । ३, १३३ । ११, १३० । १, १३० । २, १५२ । १०, १०३ ।
१०, १६० । २०, २३३ । १८, २०५ । १०, २०८ । १६, २६० । १०,
३०८ । २, ३०८ । १८, ३०२ । १६, ३०६ । ६, ३०० । ८, ३२० ।
६, ३२१ । ११, ३५३ । ६, ३६२ । ११, ५१५ । ६, ५२२ । १३,
५२३ । १५, ६०८ । १०, ८०८ । ७,

मञ्जुवैश्वानरपुराणम् १२५ । ८, २०६ । ५, ३१२ । १८, ३१५ । १, ६,—

भ ।

अगस्त्यपुराणम् २१३ । ६, ३१३ । २०, ३१६ । ०,

भविष्यत्पुराणम् ५३ । १३, ६८ । १, ७० । ६, ७० । १२, ८० । ६, ८२ ।
६, ८३ । १६, २०, ८३ । ६, १०, ८६ । ६, ८६ । १०, ११३ । ६,
११५ । २, १२५ । १, १३० । १२, १३१ । ६, १३२ । १, १३६ ।
२, १५० । १३, १५१ । १३, १५५ । १३, १५६ । १०, १०० । २,

२१, १०८ । १८, १८१ । ६, २०३ । ११, २०६ । १६, २०८ । १,
 २१८ । १५, २२१ । २, २२६ । १३, २३० । २२, २३२ । ५, २३४ ।
 २१, २३६ । २१, २५१ । ६, २६६ । ६, २७६ । १८, २८१ । १३,
 २८४ । १, ४३३ । १६, ४६४ । १८, ५३८ । ११, ५४० । १६, ५४६ ।
 १८, ५५४ । २२, ५५८ । १३, ५५६ । २१, ५६३ । २, ६०६ । ८,
 ६०७ । २२, ६१४ । १४, ६१५ । ११, ६१६ । १८, ६२१ । १, १०,
 ६४० । ७,

भविष्योत्तरपुराणम् १४३ । २१, १८६ । १०, १८, २८६ । १२, ३०८ ।
 १, ४०१ । २२, ५५६ । ६, ५६० । २१, ६१८ । १२, ६२७ । १६,

म ।

मत्स्यपुराणम् ४१ । १८, ५५ । ३, १५६ । १०, १८८ । ७, १०, १६३ ।
 १४, २६५ । ३, २६३ । १६, २६५ । ५ । २६६ । १, ३१२ । १८,
 ३१५ । १, ६, ३०६ । ३, ३८६ । ६, ३८२ । १, ४४६ । ६, ५०५ ।
 २०, ५४८ । १, ५८० । १८, ५८८ । ३, ६०० । १६, ६२४ । १५,
 ६३८ । १३, ६३६ । ७, १०, ६४६ । १०, ६६६ । २, ६०१ । १५,
 ६७७ । १२, ६८५ । ११, ८०७ । ४, ८२५ । १६, ८२६ । २२, ६—

महाभारतम् २८ । ३, ४०१ । १, ५८६ । ११, ५६१ । १६, ६३० । ३,
 ६४३ । ५, ६५७ । ११, ६६३ । १६, ६६८ । ८,—

मार्कण्डेयपुराणम् १०६ । १२, १६, १६६ । १६, २१५ । १२, २२१ ।
 १०, २८४ । ३, ३८० । ११, ४६० । १३, ४६४ । ६, ४०१ । २२,
 ४७७ । ८, ४८२ । ८, ५०३ । ३, २०, ५१० । १०, ५१४ । ६,
 ५२२ । १, ६७७ । ६, ६६८ । १४, ८०७ । २०,—

र ।

रघुपुराणम् १५२ । १०,—

ल।

लङ्गपुराणम् ६०। १२, १०२। १५, ३८३। २०, ३६०। १०, ५०२।
 ८, ६१०। १५, ६३८। १८, ६४२। १९, ६४६। १२, ६५०। २१,
 ६६४। ६, ८०६। ८,—

व।

वज्रपुराणम् ११०। १४, १२१। १६, १३२। ७, १६८। १,
 वामनपुराणम् ४७३। ३, ६१०। २, ६८४। १५, ६८८। ६,
 वायुपुराणम् १२५। २१, १५१। १८, १७४। २०, २८०। १०, ३१२।
 १८, ३१३। ३, ४५३। ६, ४५५। ६, ४६२। ११, ५१४। १५,
 ५६१। २०, ५७४। ७,
 विष्णुधर्मोत्तराणम् १६६। १, ५२१। १६,
 विष्णुपुराणम् १५२। ११, १६६। ४, ६, २०७। १४, २६३। १५, ४५०।
 १५, ४५८। ५, ५००। ६, ५०४। ११, ५२१। १२, ६९४। ६,
 ६४३। ८, ६५०। ३, ६५८। २०, ६८२। ७, ६६६। ८, ७००। १६,
 विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ६। १३, ७। ५, ८। १५, १०। १, १४। १२,
 १७। ६, १७, १८। १७, २०। १६, ६३। १८, ६६। १९, २२,
 ६८। १०, ११६। ५, १२०। ७, १२५। ६, १२६। ६, १२८। २,
 १०६। ६, १३२। १७, १४८। २१, १५१। २१, १७२। १८, १८५।
 १२, १८४। १२, १९, २४१। ४, २८६। ४, २८०। २२, २८४।
 १७, २८५। १२, ३०६। १६, ४१५। १६, ४५२। ११, ४५६। १२,
 ४५६। १२, ४६२। ६, २२, ४७२। ८, ५०१। ६, ५००। ७, ५३१।
 ५, ५१३। २०, ५१७। २१, ५८४। २१, ६३२। १९, ६३३। १७,
 ६३४। १८, ६३५। १६,
 विष्णुवचनम् १५५। ११, १६०। १४, २०८। १३, २१०। १६, २२६।
 ६, २२०। १, २२५। ३, २८५। ६, २८६। १६, २८०। ८, २८२।
 ११,—

श्र ।

शारदापुराणम् २०३ । ५ । २०९ । १३ । २२३ । २० । २९८ । ३ ।

२८५ । ८,

शिवपुराणम् ६५८ । २,—

शिवरघुस्यपुराणम् ८७ । १४, ११७ । १४, ११८ । ९, २०६ । १६ ।

३०६ । १८,

स ।

शौरपुराणम् ४४० । १८, ५२६ । ३, ५४४ । ११, ६४४ । १२, ७२४ । १८,

खान्दपुराणम् ८ । ४, ७३ । ११, ७५ । १५, ७६ । १८, ७८ । ३, ८० । ७,

८१ । ८, २२, ८२ । १२, ८३ । १६, ८४ । २, १६, ८५ । २, ५,

८८ । ६, ८० । २, ८१ । १५, ८० । २०, १०४ । ८, १०६ । १४,

१०७ । ४, २०, ११२ । ७, ११३ । १४, ११८ । ६, १२० । ४, १३० ।

१, १३३ । १ । १६, १४१ । ११, १४३ । ११, १४० । १८, १५० ।

८, २२, १५१ । १३, १५३ । ८, १५५ । ११, १६२ । १५, १७८ ।

१३, १८० । २१, १८१ । १६, १८५ । ८, १८९ । ८, १८२ । २२,

१८६ । ८, २१, १८८ । ७, २०३ । २३, २०८ । ८, २१३ । १०,

२१८ । २२, २१८ । ३, २२४ । ८, २२५ । ५, २२१ । १४, २२४ ।

४, २३५ । १४, २३६ । १, ४, २३७ । १५, २३८ । १६, २४० ।

३, २४१ । ७, २५० । १६, २६५ । १३, २६६ । २१, २८० । १७,

२८२ । १६, २८२ । ११, २८५ । १३, २८६ । १८, २८७ । १६,

२८० । १३, २८७ । १६, २८८ । ८, ३०६ । १, ३०८ । १६, ३२७ ।

१७, ३२९ । ३, ३८१ । १४, ४१५ । १३, ४२२ । ५, ४२८ । ४,

४३६ । ३, ४५१ । १, ५०४ । १८, ५२१ । ४, ५४४ । ४, ५६८ ।

१४, ५७१ । १६, ५७४ । ७, ५८६ । १६, ६२२ । ७, ६३८ । १,

६४८ । ४, ६४० । १२, ६४५ । ३, ६४८ । २, ६४८ । २, ६५८ ।

२, ६७८ । ४,

कृषिनामानि ।

अ ।

अक्षिरा ४४। १६, ८४। ६, ६६२। ४, ८०३। १२, ७४८। १५, ७६६। ३।
अग्नि ४६१। २, ५३१। ६, ५४६। ८, ५८३। २१, ७१२। १०।

आ ।

आचार्य्य ७६५। १०, ८७। १४, २८६। ४, ३१७। १३, ३२२। १५।
आयत्तम् ७६। ७, ८७। १४, १७४। ७, २८६। ४, ३१७। १३, ३२२।
१५, ४५५। २१। ४६१। ६, ४७३। ६, ४८०। १५, ४८५। १५,
५०८। १४, ६६८। १०, ७६३। ४, ७६४। ६, ७६६। १३, ७७०।
४, ७७२। ७, ७७७। ३, ७७८। १२, ७८३। १४, ८०१। १,
८०२। ११।

आयत्तलयन १५४। २०, ३६५। ६, ६२६। १६।

उ ।

उपकात्यायनः ६५७। २।

उषवा ५४६। १६, ५६७। १३, ५७८। १७, ५८४। २।

ऊ ।

ऊर्ध्वम् १६। ६, ५१। १६, १०२। १२, ११५। ६, ११५। १७,
१२५। ७, २३४। ६, २४५। १८ ३८६। १५, ३८६। १८,
४३३। १५, ५६४। २, ५६६। २, ६००। ३।

क ।

ककीयाध्याय ३३०। २०।

कान्त ३१३। २०।

कान्वास्य ५१ । ८, १५३ । २१, १६२ । ११, १७२ । ६, १७४ । ७,
 १७५ । ४ । १४, १८२ । २१, १८४ । ७, १८४ । २२, २०० । ८,
 १४, २०३ । १८, २१२ । ६, २१५ । १६, २२० । २१, २३० । २२,
 २५५ । २१, २६६ । ३, २८४ । १२, ४४८ । १७, ४५१ । २,
 ४५७ । १८, ४६० । १ । ११, ४७३ । ६, ४७७ । १८, ४८० । १७,
 ५०८ । ६, ५३० । ८, ५३८ । ८, ६८३ । ३, ६८२ । १६, ६८३ ।
 १३, ६८८ । २१, ७०० । ५ । २१, ७०१ । १८, ७०४ । २,
 ७११ । १५, ८०६ । ३, ८११ । १५, ८१६ । २, ८१७ । २, ८२१ ।
 ६, ८२५ । १८ ।

काश्यप ३८३ । ७, ५८२ । १४, ७२८ । १८ ।

काम्याजिनि ४२८ । १०, ४४६ । २०, ४६५ । १४, ४७८ । ८ ।

कोस २५१ । ३ ।

कौस्तुभि ४२ । १८, ५० । १४ ।

कतु ५६७ । ६, ७१५ । ८ । -

क ।

कमस्त्रि ५० । १८ ।

कर्म ७०५ । १८, ७०६ । ५, ७१८ । १५, ७६५ । ५, ८१५ । १६ ।

कार्य २१ । १२, ११६ । १८, ११८ । २, १५५ । ४, २३८ । ७ । २०,
 ४२४ । १३, ४८४ । १२, ५८० । ७, ७१७ । ४, ८१४ । १४ ।

गौमिल १०८ । १४, १३३ । १८, १८६ । ४, २३० । ६, २५४ । ५,
 ३२० । १२, ३७८ । १३, ५२६ । ११, ५७० । ५, ७२६ । ११,
 ७३० । २१, ७३४ । २२, ७७० । २१ ।

गौतम १८३ । ३, १८८ । ५, ४६० । ६, ४६८ । २०, ५८१ । २, ६६३ ।
 १, ६८२ । ११, ६८४ । १५, ७५२ । १६, ७५५ । ७, ७५६ । ११,
 ७५७ । ७, ७५८ । ६, ७६२ । २, ७६३ । १, ७६८ । १८, ७७१ ।

१, ७७२ । १, ५, ७७३ । १७, ७७५ । १, ७७६ । २०, ७७२ ।
२, ७७७ । ६, ७०२ । २१, ७०५ । १०, ७२५ । ६ ।

घवना १२ । ६, ६७८ । ११ ।

ज ।

जातकर्म ७६ । ६, ५१ । १५, ५३ । १, ७६८ । ४, ५०६ । १५, ५२२ ।
८, ५६१ । १६ ।

जावालिः २८ । २०, ६६ । ६, २८८ । ७, ७१० । ६, ७७६ । ७, ७५७ ।
१३, ५३६ । ७, ७०५ । १६, ७०६ । ५ ।

जैमिनिः १८२ । १८, १८३ । २१, २०७ । २, २२६ । २, २८२ । १३, ७३० ।
६, ५८२ । १२ ।

ज्योतिर्माय १६ । ६ । १७, २० । ५ ।

ज्योति पुराण ७८ । २, ५७ । १०, ५८६ । १७, ५६२ । १, ७१६ । १३ ।

ज्योति पिवामह ७० । २१ ।

ज्योतिर्द्वेषति ७७२ । १६, ७८० । ६ ।

. त ।

अकाशमखल ६२२ । ७ ।

द ।

दत्त १२२ । १, ७८२ । १, ७७० । ७, ५२५ । ५, ६६१ । १८, ७५८ ।
११, ७८० । २, ७८२ । १८, ७८५ । १० ।

देवण ७८ । ५, ६५ । २०, ६६ । ६, १०८ । ३, ११७ । २१, १५२ । २०,
१६३ । ११, १६६ । ३, १६८ । २, २१६ । ३८० । ७, ७७५ ।
२२, ७७८ । १६, ८०१ । १६ ।

देवसामी १२७ । ६ ।

न ।

नारदः १५६ । २०, १८३ । ८, १८५ । ६, २२१ । ५, २२५ । २०,
८०४ । ८, ८०६ । ७ ।

प।

परामर ४३। २१, ४४। ५, १०८। १७, ३२७। ११, ५७१। ५, ६६२।
१६, ६६४। ८, ७०६। २०, ७०७। १४,

पारिवी ५४३। ११, ५८४। २। ११,

पारस्कर ४५६। १५, ४८७। १८, ६१०। ११, ७४२। १२, ७५५।
१६, ८१५। ६,

पितानह ६। १०, १६। २०, २३। ७, ३२। १६, ६१। ३ १८७।
७, २२६। १२, २३०। १०, ४५५। ३, ५०७। २०, ६४६। १५,
६७४। १७,

प्रचेता २२। १२, ८६। ११, ८५। ५, २१२। १८, २४०। २२, ४४६।
१२, ४५०। १०, ४५१। ४, ४६४। १६। १३। ५६०। १८,
५७८। २०, ६०२। ८, ६०८। ६, ६६२। २, ६२०। २२,

पैठीनसि ३६। १०, ४७। ३, ५५। ६। २०, ६४। १, ६८। १४,
१०६। १०, २३८। ८, २५०। ८, ४४६। १०, ४७०। १६, ५०६,
५३०। १८, ५३०। ४, ५८०। २०, ५६८। १०, ६००। ५, ६८४।
६, ६८५। १५ ६६६। २०, ७०६। १५, ७२४। १, ७२५। ८,
७४५। १८, ७५२। २१, ७५६। ६, ७६०। ५, ७६१। १०,
७७६। ६, ८०४। २२, ८२२। १८,

प्रजापति ३८। २ ४४। २, ४५। २ ५३८। १७ ७२२। १६, ७३५।
३, ७५८। १,

प्रजापति २८५। १६, ५०१। १८, ५८७। १८, ६६६। ११ ७०६। ६।
१३, ७१०। २१।

प्रयोगसूत्रिका ८७५। २२,

ब ।

बुध ००६ । १८, ६८२ । ४, ०८२ । ०,

बौधायन १३ । १७, ६४ । २, ६७ । ६, १०० । ७, १०८ । ६, १२८ । ६,
१०६ । २१, १०८ । १०, २१८ । १२, २२६ । ७, ३१६ । १०, ३२१ ।
३, ३०१ । ११, ३६५ । १८, ४०५ । १६, ४२० । १८, ४२३ । ६,
४३० । १७, ४४६, २० । ८४२, २ । १४, ४४६ । ३, ४५६ । ७,
५२६ । १४, ५२८ । २, ५४५ । १५, ५४८ । १८, ५८७ । ७, ६८४ ।
४, ७०६ । १३, ७१६ । ६८, ७२६ । ७, ७३१ । ७, ७४५ । १३,
७४६ । १०, ७५२ । १६, ७६६ । २२, ७ । २ । ८ । ७७६ । ५,
८०५ । ११, ८१६ । १३ ।

ब्रह्मगौतम ६६ । ६, ३८१ । १६, ५२५ । २१, ५४५ । ५, ५४४ । १८,

ब्रह्मवर्षिष्ठ ५० । १३, ५७ । १,

ब्रह्मबौधायन ४४० । १०, ७४४ । ४ । ८, ७७५ । ४, ७७८ । १, ८०२ ।
८, ८०२ । ११, ८०२ । १, ८०४ । १६, ८०५ । २, ८० । ६,
८१२ । ६,

ब्रह्मवर्षिष्ठ ५८ । १, ६४ । ५, ११५ । ७, ११६ । १३, १८२ । ४, १८३ ।

१३, ११२ । २१, २२० । ६, ३१४ । १६, ३१५ । ६, ३८६ । १६,

४१२ । ६, ४४६ । २०, ४५७ । ११, ५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ ।

४, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६६४ । ६, ६६७ । २, ६६६ । ३६,

७०७ । २२, ७२३ । ६, ७२४ । १ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ ।

५, ७३६ । १३, ७४२ । १४, ७४६ । ३, ७४८ । १८, ७४०, ८०५ ।

५, ८०८ । १०, ८११ । ७, ७७३ । ११, ७७८ । ११, ७७५ । ७ ।

१४, ७७६ । ६, ७७८ । ४, ७७६ । १२, ८०० । १ । ७, ८०४ ।

१६, ४४६ । २०, ४५७ । १३, ५३६ । ४, ५६२ । २०, ८१६ । ५,

ब्रह्मगु ४४५ । १३, ४८६ । ३, ४६२ । १४, ५४६ । २२, ६०३ । १०,

६६७ । ५, ७१३ । १२,

स्यमनु ४७१।३। ४८२।१४, ४८८।२२, ४०३।१०, ६२०।१५,
७१३।२२।

सद्यथाश्चत्कम् ७२।२०, ८१।१८, १६०।१५,

सद्यमातातम २४०।१८।४।४५०।१८, ६५५।५।

सद्यत्पराशर ४५८।१६।१, ५८८।२०, ६८५।५।

सद्यत्प्रचेता १२७।४, ४०१।१८।

सद्यद्वयम् १०६।१७।

सद्यन्मातातम ५८०।१।

सद्यदर्शिक ३३३।८, ३३४।१।

सद्यमनु ४८।१३, ४५६।८, ४६५।३, ५२०।८।

सद्यस्यति १३।१३।२०, २०३।१२, ४२३।१२, ४४६।१७, ४७६।

७, ५३१।१४, ५५६।४, ५६०।५, ६५७।१७, ६५८।१४,

६५५।२९, ७१४।७, ७१६।२, ७२०।८। ७३३।४, ७३४।१२।

नक्षत्रा १००।२०, १८०।८,

भ।

भार्गुपद्य ४०३।१८, ५२८।१६,

भरदाज ३१०।११, ४११।२१, ४१२।१२, ६७५।८, ७६३।७,

भगु ३६।१५, ५६।१, १३२।२०, २१६।१०, २१६।१४, ६०४।

८, ६७६।७,

भौमा ४८४।४,

म।

मनु २२।१२, ४१।१८, १०५।२२, १०६।४, ३८८।१५, ३८६।

१३, ४०२।१०, ४०६।२०, ४०७।१, ४८२।१७, ४८४।१५,

५०८।१८, ५१२।८, ५२५।१९, ५२६।१७, ५२८।११, ५४८।

१५, ५५०।३, ५६८।१८, ५७५।१७, ५७६।२१, ५८२।८।

५८६।२, ६०६।१६, ६०८।४, ६३२।३, ६३६।१८, ६५७।

ष, ई५८। १४, ई६५। ८, ई६०। २३, ई६८। १६, ०००। १२,
 ०२२। ७, ०२४। ३। ८, ०२६। १३। १६, ०२०। ५, ०३६।
 १३, ०४२। १४, ०४६। ३, ०४८। १८, ०४८। २, ०५२। ८,
 ०५५। ८, ०५६। १, ०५०। १२, ०६०। ८, ०६३। ८। १४,
 ०६२। ७, ०६३। १७, ०६५। ७, ०६७। ११, ०६८। २१। ०६८।
 १६, ०७०। १३, ०७१। १५, ०७२। १८, ०७३। १९, ०७४। १९,
 ०७५। ७। १४, ०७६। ६, ०७८। ४, ०७८। १२, ०७९। १०,
 ०८१। ११, ०८५। ५, ०८८। १०, ०९१। ७,

महीचि ४१०। १२, ४८२। १३, ५६५। १६, ५६९। ५, ६६०। १८,
 ८०। ३,

माण्ड्य -५२। १२, ६८८। १८,

मार्कण्डेयाः ६३। १४, २६३। १४, ३८१। ८। २२, ५७५। २०, ६०८।
 ४, ६। ८, १२। ६७५। ८, ६८५। १३, ६८०। १४, ७००। १८,
 ००८। १०, ७१६। ८, ७४४। १०,

य ।

यमः ५२। १५, ५८। १५, २६०। ५, २६६। ४, २८३। १७, ४३८।
 १०, ५१२। १३, ६२०। १५, ६८५। ८, ६८६। ५, ७०५। १५।
 ००८। १६, ७१०। ६, ७१२। २०, ७१३। ११, ७२१। ३, ७२६।
 १, ७२२। १८, ७३८। ६, ७३६। २०, ७४०। ४, ७४२। १८,
 ७५४। १०, ७६६। ३, ७६८। १६, ७७०। १८,

यज्ञपाशः २१८। ११,

यमदक्षि ५७६। ६,

याज्ञवल्क्यः १३६। १८, २०८, २८४। १२, ३६५। २, ४०५। ८, ४६३।
 १६, ४७१। १०, ४७७। १५, ४८३। ११, ४८२। ५, ५१२। १६,
 ६०२। ६, ६०३। १३, ६६५। १२, ७०१। १७, ७१८। २०, ७२१।

१८, ७३२ । १५, ७३४ । १६, ७३८ । ४, ७३६ । १४, ७४० । १९,
 ७४१ । १३, ७४२ । ८, ७४६ । २२, ७८५ । ५, ८०० । १४,
 योगियाञ्जवल्कल ७२६ । ३ ।

ल ।

लिखित १०६ । १०, ३८० । ६, ४७१ । ५, ५८२ । ८, ६६१ । २१,
 ७२३ । ११, ७३६ । १२, ७४२ । २२, ७४५ । १६, ७५२ । ६,
 ७७६ । ६, ८०६ । ३,

लघुद्वारीत २२ । ३, ६१ । १, ५२५ । १५, ५३० । १६, ५४३ । ३
 लौमाति १०० । १३, ३१० । ७, ३१० । १८, ३३५ । १२, ३५६ । १,
 ४२२ । २, ४४१ । २१, ५२६ । ११, ६०६ । ७, ७३४ । २, ७४० ।
 १६, ७४२ । ६, ७४३ । ६, ७४५ । १३, ८२३ । १६,

व ।

वराह ७६० । १२

वशिष्ठ ५० । ११, ६८ । ४, ६६६ । ७ । २२, ७१२ । २, ७१८ । ८,
 ७२० । २१, ७२१ । १६, ७२२ । ८, ७२८ । १, ७४० । १३, ७४४ ।
 ५, ७५४ । २०, ७५८ । १५, ५६२ । ६, ७७६ । १०, ५५४ । २,
 ६०३ । ८, ६७६ । ४, ६६८ । २, ७०५ । ६, ७०६ । १५, ७०७ ।
 ५, ७२४ । ६, ७२१ । १४, ७५७ । २, ७६२ । ११, ७६६ । १८,
 ७७० । २०, ७७१ । १३ । २०, ७८४ । ६, ७८६ । १४, ७९० । ४,
 ७९३ । ११, ८०२ । ३, ८०५ । १४,

वाक्य ७८८ । १८, ८०० । २ । ६, ८२२ । ६,

वार्धयिका २५० । ११,

विष्णु ५१ । २, १६२ । २१, १७६ । ६, २५२ । २०, २५४ । ८, २७६ ।
 १३, ३८० । ६, ३८३ । ६, ३८५ । १८, ४३३ । १५, ४५२ । ५,
 ४५५ । ६, ४७० । १४, ४८२ । १५, ५०६ । १, ५१३ । ५, ५१० ।

१६, ५२२ । ८, ५३६ । ९, १५, ५६७ । १६, ६०८ । १८, ६२७ ।
 २०, ६२६ । १७, ६३५ । १९, ६४६ । ८, ६४८ । २१, ६५३ । १७,
 ६७५ । ६ । १७, ६७६ । २२, ६८३ । ९, ६८७ । ७, ६८८ । २,
 ६८७ । २०, ७१२ । ५, ७२७ । १३, ७२६ । १ । ५२, ७२० । १५,
 ७२८ । १७, ७२६ । १३, ७३१ । १, ७३३ । १०, ७३४ । १७,
 ७३५ । १६, ७३६ । ४ । ६, ७३७ । २०, ७३८ । २२, ७४० । ११,
 ७४२ । ४, ७४४ । २, ७४० । ८, ८०९ । २, ८०५ । ५,

विशामित्र ६६८ । १७, ७०८ । २०, ७४६ । ८,

वैशामित्र ७०० । २, ७०४ । ७ ।

वैशवाप ५६३ । २, ७३४ । ६, ७३६ । २१, ७४२ । १० ।

व्यास ८० । २० ।

व्यास ५५५ । ८, ५८० । ९ ।

व्यास ५६ । ४, ६६ । ३, ६७ । ३, १७७ । १८, १६५ । १७, २२६ । १८,
 २३२ । १३, २५६ । १, २५८ । २२, २८५ । १८, ३२७ । ८, ३८७ ।
 ७ । १६, ४०१ । २, ४४० । १७, ४४७ । २१, ५६० । ११, ५४२ ।
 १७ । २२, ५४७ । १२, ५४७ । ५, ५४८ । ७, ५५८ । ४, ५६५ । ६,
 ५८४ । ५, ६४५ । १२, ६६४ । १४, ६६४ । १७, ६८० । १५, ६८० ।
 ६, ६८२ । ६, ६८३ । ४ । ७ । १६, ६८९ । १३, ६८५ । ५, ७०४ ।
 २२, ७०७ । ८, ७१३ । ८, ७१४ । ९ । १३ । ७२२ । १८, ७४३ ।
 १७, ७४४ । ८, ७५१ । १२, ७८० । ७, ७८१ । २०, ७८६ । १६,
 ७८७ । १३, ८१० । ८,

श ।

श ३७ । २०, १०६ । १०, ३८० । ६, ४०१ । ५, ५०१ । १, ५०७ । ४,
 ५३० । १४, ५८२ । ८, ६४० । १७, ६८८ । १३, ६८२ । १४, ६८१ ।
 २१, ७०३ । ८, ७२२ । १०, ७२३ । १६, ७३४ । १६, ७३५ । ३,
 ७३६ । २, ७३८ । १०, ७३८ । १२, ७४० । १, ७४२ । २२, ७४३ ।

२, ७४५। १६, ७४६। २, ७५२। १०, १६, ७५३। १५, ७५६।

८, ७६२। १७, ७७२। १५, ७७६। ८, ८०८। ३, ८१६। ११,

ब्रह्मधर ४०८। ६, ६१०। १३।

प्राच्यायनि ४८। १८, ४६४। ३, ४६८। ११, ४८०। २, ५३६। ८,

प्राजातप ३६। २, ३८०। ८, ३८६। १२, ३८७। १, ३८०। ८, ४११।

४, ४१७। १५, ४२०। ११, ४३८। ७, ५०७। १६, ५६२। १३,

५७१। १०, ५७५। १३, ५७५। १०, ५८६। २, ६४३। ३, ६४५।

२२, ६६६। ८, ६७६। ७, ६८०। २१, ७५६। १५, ८११। ७,

८२। १।

शास्त्राण्य ६१०। ३।

शिवदत्त ५६४। ११।

श्रीधर २०। ११।

श्लोकगीतम ७५६। १८।

श्रीनक २५५। ४, ४५२। ३, ७३२। ८, ७६०। ७, ७६६। ५,

स ।

सद्यमत ३६। ७, ४४। १०, ५७। १५, २८५। १६, ५८३। १८,

सनत्कुमार १४६। १६, १६०। ४, १७८। १६, १८२। २१ १८४।

१८, १९८। १।

सम्पत् १०५। १८। १८६। १७। ६४०। २। ६६३। १०। ६६४। १८।

सुमन्तु ३६। २१, १२६। २१, १६४। ७, २२३। १८, २३८। १, ४६७।

१८, ५४०। १५, ५५५। ७, ५७८। १३, ७१८। १०, ८१२। ४,

८२३। २। १८।

सुमत ७३०। १३।

सोम ७३३। १२, ७३४। ८, ७३७। १८, ७४२। २। ७४३। ११,

सोमदत्त ७६। १६, ५६३। १४।

श्लोकविष्णु ७३६। ८। ७४६। ६।

(२७)

ह ।

हारौत ४२ । २१, ५४ । १३, १८४ । १०, २२६ । ४, २६४ । १५, ४६० ।
५, ४४२ । १६, ४४५ । १८, ४४६ । १५, ४४७ । २, ४४८ । २,
४५१ । १०, ५२४ । १२, ५२५ । १७, ५२८ । ५, ५३८ । २१, ५४८ ।
१२, ५४९ । १५, ५७५ । १४, ५७६ । ६, ५८८ । १७, ५८९ । ४,
६८४ । २०, ६८२ । १४, ७२६ । ६, ७३५ । १२, ७३६ । १६,
७५६ । २१, ७५५ । १०, ७६४ । ४, ७६६ । १५,

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

आ ।

आयलायनगृह्यपरिशिष्ट ७३३ । १४, ७४३ । ४ । १०,

क ।

काव्यायनस्मृति ६८३ । १२,

काटकगृह्यम् २८ । २, ३० । ८, ४७ । ६, ४१४ । १३,

ख ।

खादिरगृह्य ४०६ । १२,

ग ।

गृह्यपरिशिष्टं २८ । १४, ३७ । ३, ४६ । ५, ७३८ । २१,

गृह्यपरिशिष्टकारिका ३२४ । १, ३६६ । १७,

च ।

चतुर्विंशतिमत ५७३ । ११, ७०४ । १४,

चयनीयगृह्यपरिशिष्ट ३७० । १४,

छ ।

छन्दोकपरिशिष्ट ३०६ । १४, ८१९ । १५,

त ।

त्रिकाण्डमण्डन १४ । १४, १५ । १७,

द ।

देवलस्मृति १५५ । ८, ४३५ । २१,

प ।

परिशिष्टकारिका ४०२ । ७,
परिशिष्ट ६०६ । १६,
मध्वरात्र २६२ । ८,

ब ।

दृष्टस्मृतिसूति २६८ । १७,
बीधापनसूत्र ४५६ । ७,
वाजसनेय ४६० । २,
विष्णुसूति १५३ । १५,
बैश्वदेवपण्डितम् ७३३ । १६, ७४३ । ८,

भ ।

भृगुसूति ४७ । १८,

म ।

भनुसूति ४७० । ६,
मैत्रायनीषपरिशिष्ट ८१६ । १६ ।

य ।

यमसूति ४६६ । १३ ४७० । ६,

र ।

शौमाचिसूति ४४७ । १८,

श ।

शकसूति ४५६ । ८

शाङ्खायनसूत्र ७३४ । १० ७४२ । १०

शातातपसूति ५५ । ७, ५०२ । ६ ।

शोभकसूतिः ४५२ । ३.

(१०)

घ ।

यट्त्रिंशत्तमं १३५ । ४, ३८२ । ५, ३८८ । २०, ३९० । १४, ३९१ । १४,
४०२ । २२, ४०० । ८, ५६३ । ५ । ११, ६८२ । १२, ६८७ । ११,
७०५ । १२, ७०६ । २२, ७१२ । १७, ७१५ । ५ । १३, ७१६ ।
४, ७१६ । १४,

स ।

स्युक्तिः १८३ । १८, ३९८ । ३, ४४२ । २१, ४५६ । ६, ८५५ । १,
स्मृत्यन्तरं १६ । १६, ३१ । ५, १२३ । ११, १८६ । ७, २१८ । ५,
२२३ । १०, २२६ । १८, ३२० । १८, ३२१ । ५, ३०० । ५,
३८१ । १४, ३८२ । ८, ३९६ । २८, ३९६ । ११, ४२९ । १,
स्युक्तिमहाशयं ३९८ । १४ ।
स्युक्तिमहाशयः ३९६ । १ ।

संश्लेषकारनामानि ।

कल्पसूत्रकार ४४१ । १ ।

कारणम् ८५६ । १३, ८५८ । १३, ८५९ । ९ ।

फालोत्तरम् ८५७ । १६ ।

क्रतुपञ्चरात्रम् ८६० । १७ ।

श्रियाकाण्डशेखरम् ८५६ । १७, ८५८ । १३ ।

ऋत्वार्यसंश्लेषकार ३७४ । ११, १८१ । १२, २३४ । १८, २३६ । १६,

२२७ । ८, ३११ । ५ ।

धनु षष्ठिप्रविष्टा ८५४ । २ ।

तत्त्वसागरसञ्चिता ८५१ । ८, ८५७ । २१, ८६१ । ८ ।

श्रिकाण्डमखन १६१ । ७, ३४९ । ३ ।

यमैभाव्यम् ७४७ । २२,

परिशिष्ट ४०० । २१, ४०६ । १३, ४०६ । ९ ।

ब्रह्मसिद्धान्त ९ । १५, १७ । १६, २२ । १९, २९ । १२, ३७ । ६, ३९ ।

११, ४८ । १,

भाष्यार्थसंश्लेषकार ३२३ । ५, ३७३ । १८ ।

महापञ्चरात्रम् ८५१ । १२, ८५२ । ७ ८६१ । ३ ।

रत्नकोष ७४७ । १७, ७६० । १९ ।

रत्नावलि ८४८ । १६, ८४९ । ७ ८५७ । ६, ८५८ । १८ ।

सद्यसमुच्चय ८३३ । १९, ८४० । १, ८४४ । १७ ।

षष्ठिप्रविष्टा २४६ । १३,

षष्ठिसिद्धान्त २७ । ११ ।

वार्त्तिकसूत्र ३७८ । ६ ।

विधिरत्नकृत् ३०४ । २२, ८४८ । २, ८४९ । ४, ८५० । ६, ८५२ । १८ ।

विद्यादर्शः ११२ । १३ ।

वैशालसंहिता ८५१ । २ । ४, ८५१ । १६, ८५२ । १० ।

शब्दविदः ७१० । १८ ।

शास्त्रान्तरम् ६०३ । १० ।

सनत्कुमारसंहिता १२६ । १६ ।

संकार्थगीता १२ । २, २६३ । ७ ।

संकार्थकाण्डः १२ । १० ।

संयद्दः ८०३ । ६ । ८२८ । ५ ।

संयद्दकारः । ४८६ । १४ ।

समुच्चयकाष्ठयं ७८६ । १०, ७९१ । ६ ।

सागरसंहिता ८५२ । ३ ।

सारावलि ७८६ । १०, ७९१ । ६ ।

सुप्रभेदः ८५० । १० ।

सौरधर्मः ११४ । २, १५० । १६, १०६ । २, २४६ । २ ।

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

जातक ८२० । २२, ८२८ । १०,

ज्योतिःपितामह ४७ । २१,

ज्योतिःपराशर ४८ । २, ५४ । १०,

ज्योतिःशास्त्रनामानि २२ । २०,

ज्योतिःशास्त्रम् ३२ । १८, ४३ । १५, ४४ । १८, ४०८ । १२, ४२० । १४,

६३६ । ११, ६३७ । १८, ६४० । १६, ६४२ । ३, ६७३ । ७, ६८० ।

८, ६२३ । १४, ६२८ । ४, ७३५ । ४, ७३७ । ६, ७३८ । ३, ७४१ ।

२, ७४४ । १, ७४७ । ८, ७४८ । ४, ७७८ । ७,

ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३७ । ११,

ज्योतिःसिद्धान्तः २८ । १०, २०६ । ६,

ज्योतिःसूत्रम् ८२८ । ६,

ज्योतिःस्य ज्योतिःस्य ६० । १८,

वेदाङ्गज्योतिः ६७४ । १,

तैत्तिरीयज्योतिः १० । १४,

दिग्गम ६७ । ८, ८१ । १६, ८२ । २०, ८५ । १२, ११८ । १६, २२४ ।

१८, ३१० । ५, ३८५ । १२, ४०१ । ७, ७३६ । १०,

घातपद्युति ३११ । १०, ४४२ । १५, ४४५ । ५,

युति २६३ । १

वैश्वानरम् १५१ । ८, २८७ । ७,

मातृवर्तादितम् २०८ । ८,

शिवरश्मिम् ३८६ । १२, ४१५ । १८, ५२६ । ४ ५४४ । २१, ६२८ ।

१६, ६७६ । १०, ७२४ । १६,

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषघण्टे कालनिर्णये

सप्तसुरायण भासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कन्याणानि ददातु वो गणपतिर्यस्मिन्नतुष्टे सति
लोदीयस्यपि कर्मणि प्रभवितु ब्रह्मापि जिह्मायते ।
जाते तच्चरणप्रणाममुलभे मौभाग्यभाग्योदये
रङ्गस्याङ्गमनङ्कुशा निविशते देवेन्द्रलक्ष्मीरपि ॥ १ ॥
शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसनामिहामनाधामिनी
सेय वागधिदेवता वितरतु श्रेयामि भूयामि व ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नामिहदेनित
शब्दवक्षसुधासुधिर्बुधमनस्युच्छृङ्खल खेलति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विश्वोदय विसय रत्नाप्रकृतये
श्रियाय क्लेशोपश्रिदुरपदपद्मप्रणतये ।
श्रमन्दस्वप्नप्रथितपृथुनीलातनुभृते
त्रिवेदीवाचामप्यप्यनिगतत्त्वस्थितिज्ञते ॥ ३ ॥

रागः ह्यथ नवस्तव श्रुतिरियं चेतस्यमत्कारिणी
 सुभे वैत्य यथा मयागु भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
 जामीते दयितैव सा शुभरते यद्यदिधत्ते भवा-
 नित्युक्तो मधुभिस्त्रिरुत्तरमुषः त्रिव्यन् प्रियां यातु वः ॥ ४ ॥
 ते देवस्य गभस्यो दिगपतेरापघ्नखेदस्त्रिदो-
 निष्कृन्तन्तु छतान्तपत्तनपप्रम्यागंदीस्थानि वः ।
 यैः मौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
 कौर्णस्यपरारागघटितं दिक्क्षममास्तस्यते ॥ ५ ॥
 राजा राजीवचलुर्विजयति जगति स्फूर्तिग्रीतांगुवंश-
 प्रादुर्भूतः चित्तीशः चितिपतितिलकः संघण. सिंहाशक्तिः ।
 तत्पुत्रो जैवपालः ममभवदवनीमण्डलाखण्डलश्री-
 रस्मादिग्न्यापकानां समजनि यशसां भाजनं कृष्णभूपः ॥ ६ ॥
 अस्ति प्रह्लाचमाभ्यद्भटमुकुटतटभांशरनांशदण्ड-
 श्रेणीवेषीविराजत्पदयुगललङ्घनैर्विर्वीरः ।
 तादृङ्निःसीमसीमाहुतचरितशतारम्भदग्धाद्गशा-
 भित्तिन्यस्तप्रशस्त्रिणदनुजतनुजः श्रीमहादेवभूपः ॥ ७ ॥
 आ कैलासादिलासास्तमणतर्णगीतगौरीशकीर्त्तः
 आ च प्रेङ्खोलपाथोनिधिजललहरीषेदेवेलासुवेलात् ।
 आ पूर्वस्नात्परस्नादपि धरणिभृतः कल्पमाना यदीयान्
 आशां राशां अधीशः करमुकुलमिलनमौलयः पालयन्ति ॥ ८ ॥
 संशामेखधमर्षतामुपगता वीरा. परद्भोटयः
 सेवा-प्रीत्युपपादनेन विविधानाधीविरस्य चशत् ।

१ थ० ।] सर्वस्वरायस्य-गायविशेषाया कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ३

अस्मादाददेते निरत्ययसुखं तच्चैतदीयं ययो-
दिक्पालानिव साक्षितां गमयितु दिङ्मण्डलीमसृति ॥८॥
शेलायादितलवमार्गणगणं सुवैतदीयं गुणं
येषां श्रेष्ठिरनुष्मरन्यहरहस्तुष्टावदानाहुतम् ।
तेषामैव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्थिनामर्थिना-
मप्यासाद्य भुजं अन्नन्ति विलयं सैन्यानि दैन्यानि च ॥९०॥
असोपैर्भौमभूमौरुहगहनगुहागत्तंगर्जनृगेन्द्र-
धामव्याघ्रप्रसन्नोचलनकुलकुलव्याकुलव्यालमालाम् ।
वारं वारं सतैतद्भुजगुजगद्युगैः स्त्रीतमौतञ्जरौषां
मूर्च्छांश्चक्षन्ति सन्त चितिधरधरणी लङ्घयन्तोदिपन्तः ॥९१॥

अनेन चिन्तामणिकामधेतु-
कल्पद्रुमार्यथिअनाय दत्तान् ।
विलोपय शब्दे किमसुय्य मन्वं
गौराणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥९२॥

तस्याक्षि नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजेदारतया यद्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥९३॥

तस्मादसृष्टितत्परिचपविषकीर्त्ति-
वंशे हिमांशुविप्रदत्तनिराविराषीत् ।
लौलावतारमकरोदिष वासुदेव
साम्राट्पतिरुदजुम्भत कामदेव ॥९४॥
हेमाद्रिरित्ययिन्मभूतसर्गौतकीर्त्तिं
सृष्टाय सुभुरजनिष्ट वरिष्ठमूर्त्तिः ।

नाथा समोऽपि विजितशरितेन येन
 आघामुपैति नहि काश्चन काश्चनाद्भिः ॥१५॥
 तस्य श्रीकर्णेशस्य कापि लेखनघातुरी ।
 यथ प्रशस्तिभिस्त्रुणं येन दिग्भित्तयो भृताः ॥१६॥
 लिपिं विधात्वा लिखितां जनस्य
 भाले विभूत्या पन्मिष्य दुष्टाम् ।
 कन्याणिनीमेध लिखत्यर्थेनाम्
 चिचं प्रमाणीकुरुते विधिश्च ॥१७॥
 सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तदेतदीय
 धत्ते मनोविद्यापमकदीपम् ।
 प्राग्जन्मविद्याम्भरणतमोऽयम्
 लणेन यद्विद्यतिमेति दत्त्वा ॥१८॥

मन्त्रे तत्कृतदानवारिलक्षरीपूर्णायमानोऽस्मुधि.
 कन्यान्तोऽपि न श्रेयदोषविपमां धत्ते कदाचिद्दयाम् ।
 किञ्चैव जज्ञधिस्त्रिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा
 निश्चिन्तेन मुञ्चद्गुह्यवतनूतल्लेषु संश्रुयते ॥ १९ ॥
 चिचं तत्कृतदानवष्टिपयस्यस्यस्य किं द्रुमहे
 यस्मिन्नन्यत्रदान्यकीर्तिरतुला धत्ते ह्यलश्रेणिताम्
 यद्भूमौ पतित यस्मिन्नु जनतापह्वाणि यथार्थिनाम्
 न्यस्यं हस्ततलेषु भालफलके पापां लिपिं लुपति ॥२०॥

तत्तर्पितोदेवगण. स नून-

मरोचकी चन्द्रमम सुधायाः ।

१ थ०।] संवत्सरायण मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ५

सद्यन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्ति-

सर्द्धासमृद्धानि फलन्यघानि ॥२१॥

शूराणामवधिर्निधिस्य यशसामेकाश्रयः स्यदाम्

दाहृणां प्रथमः कलाकुलगृह वैदग्ध्यभाजां गुरुः।

धीरेयस्य विपश्चितां मुकृतिनामद्वैतवादास्पदम्

नैवाधीन च वर्त्तते न भविता हेमाद्रिसुरे. पर. ॥२२॥

विभर्त्ति नून द्विजवेषमेव

न एव हेमाद्रिरिति प्रतीतः।

उदारघन्तानवतो यदस्य

कल्पद्रुम दक्षिणवाङ्माङ्गः ॥२३॥

अधामुना धर्मकथादरिद्रम्

सैलोक्यमासोक्य कलेर्बलेन ।

तस्मोपकारे दधतातुचिन्ताम्

चिन्तामणि. प्रादुरकारि चारु ॥२४॥

तत्र च ।

खण्डैश्चतुर्भिर्भ्रत-दान-तीर्थ-

मोक्षाभिधैर्वर्गचतुष्कमुक्त्वा ।

विरच्यते तत्परिशिष्टवस्तु-

व्यावर्णनार्थं परिशेषखण्डम् ॥२५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं तत. कालविनिर्णय. ।

विपाकः कर्मणां पञ्चासत्तणानां समुत्तय ।

महाप्रकरणानीह चत्वार्येतादन्यनुक्रमान् ॥२६॥

तचोक्तप्रत-दानादिकर्मजातोपयोगिनम् ।

कुरुते करणाध्यवो श्रेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥१०॥

तत्र कालस्वरूपं कृर्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।

सर्वगत्वात् स्तनन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

ब्रह्माणो वह्नोरुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवान्गीशः कालः कविरिति स्मृतः ॥

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव यमते पुनः ।

ब्रह्म-नारायणेशानां यथाणां प्राहृतोलयः ॥

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

अनादिनिधनः कालोरुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः ।

निमेषादपि सृस्तत्वात् सृष्ट्यासूक्ष्मतरौहति ॥

तस्य सृष्ट्यातिसृष्टस्य कालस्य परमेष्ठिनः ।

दुर्बिभाव्या महाभाग योगिनामपि सृष्टता ॥

पद्मपत्रसदृसन्तु सृष्ट्या वै भिद्यते यदा ।

समकालन्तु तद्भिन्नमवुधो मन्यते जनः ।

कालक्रमेण तद्भिन्नं सा तस्य दिश सृष्टता ॥

१ अ० ॥ संवत्सरायस-मासविशेषायाः कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् ॥ ७

एवंविधस्थानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यद्यप्यपरिच्छिन्नता तथा-
प्याद्यन्तवतीभिः सूर्यादियद्यन्त्रिधाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां
क्रियाणां सन्तानस्य बीजाङ्कुरसन्तानवदगाद्यन्तवाद्गादिनिधन-
स्यापि कालस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथाच विष्णुधर्मान्तरे ।

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तथापि महतो दिजाः ।

मानसङ्ख्या ध्रुवैर्ज्ञेया गृहगत्यनुसारतः ॥

तथास्मदादिपत्यस्यनिमेषादिक्रियाद्वारेण परिच्छेदः कालस्य
तत्रैवाभिहितः ।

सध्वत्तरसमा मावा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्योऽष्टगूत्तन ॥

नोपलभ्य यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

द्वौ निमेषौ ध्रुवैर्ज्ञेया प्राणोदशबुटिः स्मृतः ॥

विनाडिकाम्बु घटप्राणास्तृषणा नाडिकाः स्मृताः ।

अहोरात्रन्तु तत्पक्षा नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

त्रिंशन्मुहूर्त्तानां तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम नित्यं दिवाचराः ॥

उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तथा तथा भवेद्दृष्टिर्दिवसस्य महाभुज ॥

दिवसस्य यथा राम दृष्टिं समधिगच्छति ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां तथा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥

दिनदृष्टियेथा राम दोषाद्यानिस्तथा तथा ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥
 द्विषाश्च यदा काष्ठा क्रमादाक्रमते रवि ।
 दिवसस्य तथा हानिर्ज्ञातया तावदेव तु ॥
 चीयन्ते तस्य छागौ तु तन्मुहूर्त्तास्तथैव च
 राश्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रिर्दृष्टिनाथा तथा
 यदा भेष महस्त्रागुन्तुलाश्चैव प्रपद्यते ।
 ममराचिन्दिव कालो विधुवच्छब्दाचक ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालदारेणावच्छिन्ना या सूर्यक्रिया
 तादृशो रे क्रिये यस्या क्रियाया अवयवौ तस्मिन् यथा अवच्छिन्न
 कालक्षुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति । एवमन्येऽपि प्राण-
 विनाडिकादयो व्यवहारा ज्ञेया, एव चतुर्विंशत्यवदारेणाहोरात्र
 निष्पद्यते । तच्च विविध दर्शित ब्रह्मसिद्धान्ते ।

भावनं स्याद्दहोरात्रमुदयादौदयाद्भवे ।

रवेस्त्रिंशद्भु राश्यास्थितिभोगमैन्दवम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तहोरात्रञ्च चतुर्धा दर्शितम् ।

तिथिनैकेन दिवसयान्द्रमाने प्रकौर्त्तित ।

अहोरात्रेण चैकेन भावनोदिवसं स्रत ॥

आदित्यभागभोगेन भौगेदिवस उच्यते ।

चन्द्रमत्तभोगेन नाक्षत्रोदिवसं स्रत ॥

तिथिभागयोर्लक्षणं तत्रैव दर्शितम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परित्येदो यदा भवेत् ।

तदा तथो प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

१ अ० ।] संवत्सरायत्न-भासविशेषाणां कार्याविशेषोपयोगनिरूपणम् । ६

भगणेन समयेषु ज्ञेया द्वादश राशयः ।

विंशतिराशयस्तदा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यादिप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डेऽपि ।

अमाषोडशभागेन^(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देवधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव अग्निः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

एवं मासोऽपि पितामहेन त्रिविधो दर्शितः ।

दर्शाद्दृशंश्चान्द्रस्त्रिंशद्विंशत्तु सावनो मासः ।

रविशंक्रान्तिविचिह्नः सौराऽपि निगद्यते तच्चैः ॥

दर्शादिति शब्दलोपे पञ्चमी दर्शात्परतः शक्यमितिपदमारभ्य

अमावास्यान्त इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् ।

चन्द्रः शक्यादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिने ।

एकराशौ रविर्यावन्तावत्कालं समास्करः ॥

ज्योतिःसिद्धान्ते तु मासश्चतुर्विधो दर्शितः ।

प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चान्द्रवर्ष्यते ।

नाचक्षुस्तु तृतीयः स्यात्सौरामासश्चतुर्थकः^(१) ॥

(१) अमाषोडशभागेनेति ख० ।

(२) चतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मात्तरेऽपि मासस्य चातुर्विंशत्मावेदितम् ।

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिपङ्कं तथा राम मासाद्धनं न संग्रह्यः ॥

भागदादशकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षादचारभ्य सन्निकर्षादद्यापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्वुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ॥

मावने तु तथा मासि चिंशत् सूर्य्योदयाः स्यताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरौ मासः प्रकीर्तितः ।

सर्वर्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

षान्द्रस्तु देशव्यवस्थया विक्राण्डमण्डनेन निवन्धकता द्विधा दर्शितः ।

षान्द्रेऽपि शुकपक्षादिः कृष्णादिवैति च द्विधा ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते ।

अमावास्याया मासान् सम्पाद्याद्दृष्टवृजन्धमावास्याया हि मासान्
सम्पत्स्यन्ति पौर्णमास्याया मासान् सम्पाद्याद्दृष्टवृजन्ति पौर्णमास्याया
हि मासान् सम्पत्स्यन्तीति ।

तथा पौर्णमासादक्षिण्यस्मिन्महावास्तिके पूर्णमासोऽभिन्निति
शब्दविह्वित्कत्वात् । अथशुक् कृष्णपक्षे च श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।
इति सिद्धदर्शनात् ।

अतएव द्विविधश्चान्द्रमासग्रहाथे “यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विप-

त्तिरूपजायते । पर्वान्तः स तु विप्रियो मामो नैमित्तिकं प्रति" ॥
इति ज्योतिर्गर्गिण्यापि पर्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च
प्रतिषावत्सारिकमुच्यते, सावत्सारिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः ।
“आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते” । इति वचनात् ।

मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विष्णुधर्मोत्तरे दर्शिता ।

माने माससु नाद्यः सप्तविंशतिभिर्दिनेः ।

परिशेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्मृतः ॥

मासशब्दो यद्योदितानां चतुर्णामपि भाषानामनेकार्थगवादि-
शब्दवदाशक्तो द्रष्टव्य इति केचित् । अपरे त्वाङ्गः मासशब्दश्चाङ्-
मासविशेषवचनः “यद्योद्देशमासाः संबत्सरः अस्ति यद्योद्देशे मासः
अर्द्धमासे देवा इष्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः कियन्त इत्यादि-
वैदिकप्रयोगस्य चाङ्गविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवच्च सर्व्वं च
सुख्यत्वं । पक्षौ पूर्व्वोत्तरौ शुक्ल-कृष्णौ माससु तावुभाविद्यमरसिष्ते-
नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-
धानेषु चाङ्ग एव मासशब्द इति निरूपितं । “मासः पञ्चदशमिति
पुराणस्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वनुगतं मासतयामान्यम-
नुभूयते उपपद्यते वा, मासान्तरे प्रयोगसु प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यत-
इत्यनेकार्थशक्तिकल्पनाभयाच्चाङ्ग एव मुख्योमासशब्द इति । अत्र
केचिदाङ्गः चैत्र-वैशाखादिशब्दाश्चिवा-विशाखाद्यतुराभादिनचचाणा-
श्रेकतरनचचयुक्तपौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरनुशासनादिति
यद्योक्तं “नचत्रेण युक्तः कालः साक्षिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
‘नचत्रेण’ विशाखाद्यन्वतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादित्यपदेशभाक्

नचत्रयोगश्च न कात्स्न्येन किञ्चैकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः ।

तथाच शङ्करगीता ।

आदिपादाद्द्विमात्रेण नचत्रस्थान्वये ह्यसौ ।

तिथिरद्धंऽपि संयुक्ता विपरीता न सा पुनरिति ॥

या पौर्णमासी यस्मिन्नामे स वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञा-
यामिति रुढिशब्दतां पुरस्करोति ।

तथाच च्यवनः ।

अन्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेयाः छत्तिकादिव्यवस्थयेति ॥

सहस्रैकाण्डेऽपि ।

द्वे द्वे चिवादिताराणां परिपूर्णेन्दुमङ्गले ।

मासाश्चैवादयो ज्ञेयास्त्रिकैः पठान्तमश्रमाः ॥

तेन विशाखादियोगाद्वैशाखादित्वमिति नचत्रयोगः आदर्-
णीयः । तथाच विष्णुः । मासी चेन्मघायुक्ता ह्यद्वैशाखी चेद्दि-
शाखायुक्ता ह्यदिति । यत्तु वृत्तिकारेण मुख्ययोगात् पौषीत्यायु-
दाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमशकणादिवत्संवन्धी क्षुप्ता-
वयवार्थः किन्तु द्विदादिवद्यथाकथञ्चिद्वाप्तप्रवृत्तिविमित्त इति
तस्याभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययान्वाख्यानमपि शोभन्त्येव गर्भेर्डा गच्छ-
तीति गौरितिवदवमेयं । ततश्च वैशाखशब्देन पौर्णमासी वा
नचत्रं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नचत्रं वा तद्युक्तं
पौर्णमासीयुक्ता वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः । 'भागमप्रगिद्धि-
प्रायश्चादशकणादिशब्दतुल्यत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वैशाखादिशब्दा'

१ पृ० ।] संवत्सराद्यङ्ग-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १३

यथोदितनवप्रयुक्तपौर्णमासीलक्षणकालवचनाः, वैशाखादिशब्दाद्य
तत्तन्नवचान्वितपौर्णमासीमध्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रमासवच-
नादिति स्थितं । कथं तर्हि सौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तत्रापि
प्रसिद्धिप्राप्तमस्ति । तत्र केचिदाहुः अनेकग्रन्थिकान्पनादोपाङ्गौ-
लीति । चान्द्रे हि मासे वैशाखादिशब्दप्रसिद्धिः अभियुक्तानां
शास्त्रस्या, सौरे तु मासे न शास्त्रस्या, शास्त्रस्या च प्रसिद्धिर्बलीयसी
न लौकिकी, तस्या गौणविशेष्युपपत्तेः । तथाचाहुः “शास्त्रस्या
तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्बलीयसी । लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण-
त्वेनापि नीयते” इति ॥

तदसत् प्रसिद्धोरविशेषात् । तथा च ज्योतिर्गर्भः ।

सौरमासोविवाहादौ यज्ञादौ भावनः स्मृतः ।

आद्रिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

दृष्टव्यः ।

विवाहे सौरमासे अधिकामर्यमिद्धि प्राह वराहमिहिरः ।

चैवं प्राह पराशरः कथयते पौषञ्च दौर्भाग्यदम् ।

आषाढादिचतुष्टयं न शुभम् कैश्चिद्विदुः विज्ञैरित्यादि ॥

वैधायनश्च ।

कर्कटे तु हरौ सुप्ते मङ्गलग्रन्थिथाश्विने इति ।

तुलाया शोधयेद्देवी दृष्टिके तु जनार्दनम् ।

दिराषाढः ष विज्ञेयः श्रुते च आवण्ड्युत इति ॥

तेन वैधायनादयः सौरमासे आवणादिपदानि प्रयुञ्जते तेनो-
भयापि प्रसिद्धिः शास्त्रस्या न विशेषेण सौरमासगता गौण्या दृष्ट्या

समाधीयते प्रसिद्धिप्रावक्ष्याच्चानेकप्रक्रिकल्पना अत्रादिशब्दवत् विरु-
 ध्यते, आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता भौरमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः,
 केषाञ्चिदेव तु चान्द्रे । तस्मात् सौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया
 वृत्त्या वैशाखादिशब्दा इति सिद्धमिति । तदयुक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः
 शास्त्रस्वत्वाविशेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी
 प्रवृत्ता सौरे तु न तथा, यत्तूक्तं आगोपालाङ्गनाजनपुरस्कृता च
 सौरे मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः केषाञ्चिदेव तु चान्द्र इति,
 तदपि मिथैव विपरीतस्त्वेव दर्शनात् । तथा च पाणिनिः “नक्षत्रेण
 युक्तः कालः सास्त्रिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च सौर-मा-
 सनयोरेविवधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव चैव-वैशाखादि-
 शब्दाः । अतवस्तु सौर-चान्द्रमानेनैव नामदयात्मकाः । तत्र सौर-
 मानेन विष्णुधर्मोत्तरे ।

सौरमामदयं राम अतुरित्यभिधीयते ।

चान्द्रमानेनापि चिक्राण्डमण्डने ।

श्रीत-स्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमामर्तुषु ।

तदभावे तु सौरर्तुम्बिति ज्योतिर्विदाम्मतम् ॥

अतौ चान्द्रनिमित्तत्वं मन्त्रवर्णाप्रतीयते ।

अतूनन्योविदधञ्जायते पुनरित्यतः ॥

पुनः पुनर्यजायते स एव विदधदृत्तम् ।

चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशाद्दृत्तः ॥

शोचप्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्य प्राच तित्तिरिः ।

स अतून कल्पयतीति चान्द्रोऽयं अतुकल्पकः ॥

१ अ० ।] संवत्सरायम मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगिनिरूपणम् । १५

ते च षट् ज्येष्ठ-शिशिरयोः समासेन पदं पठ्वा चतवः पञ्चतवः
ज्येष्ठ-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः सुखं
वा एतदृहतां यदसन् इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैत्रादिमासद्वया-
त्मकाः, मधुस्य माघवस्य वामनिकावत्, शुक्रस्य शुचिस्य वैशावत्,
नभस्य नभस्यस्य धार्यिकावत्, इत्योर्जस्य शारदावत्, सहस्य सहस्यस्य
ज्येष्ठान्तिकावत्, तपस्य तपस्यस्य शैशिरावत्, इत्याध्वर्यवादिश्रुतेः ।

मधुमाघवादिशब्दाश्चैत्र-वैशाखादियु यन्यान्तरे प्रयुक्ताः ।

चैत्रोमाघोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माघवो भवेत् ।

ज्येष्ठमाघश्च शुक्रः स्यादाषाढः शुचिश्च्यते ॥

नभो माघः श्रावणः स्यान्नभसो भाद्र द्रव्यते ।

इष आश्वयुजो मासः कार्तिकस्योर्जसंश्रकः ॥

सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पौषनामकः ।

माघमाघस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः सप्ततः ॥

वैधायनेन पुनर्मनि-मेघयोर्मघ-वृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
भीनादित्त्वं सेपादित्त्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतं, यदा त्वधिक-
भासो भवति तदा चान्द्रमानेन माघवयात्मकोऽपि कश्चिद्वृत्तः सम्पद्यते ।

तथाच चिक्राष्टमण्डनेनोक्तम् ।

चान्द्रे माने यदा चैत्रमासादिर्मलिनस्तदा ।

शुद्धेऽपि मल्लिने चैत्रे वैशाखेऽपि वसन्तता ॥

ननु सेवेयमायाता माघत्रयवसन्तता ।

अथं गत्यन्तराभावात् भैवाच्चाभ्युपगम्यते ।

नन्वत्रापि विकल्पः किं तद्वच्चाभ्युपगम्यते ॥

मामास्ययो वसन्तस्याः त्याक्त्वाद्यमघवान्तिमम् ।
 अघोप्यते विकल्पे हि सौरमासेषु युज्यते ॥
 न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्त्तिषु ।
 दादशैव हि ते मासाः सूर्य्यमंक्रान्तिषफिताः ॥
 दौ दौ मामाविष्टैकैकमृतुं क्त्वा तु गण्यते ।
 अतवस्तत्र मीनाद्या नेषाद्या वा पडेव हि ॥
 चान्द्रस्तु मल्लिने मासे प्राप्ते मामास्ययोद्गम ।
 विकल्पन्तेऽथ यत्किञ्चिन्माममारभ्य युग्मतः ॥
 अतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
 किमभावनृतुर्मासः किञ्चर्तुः सप्तमो भवेत् ॥
 प्रकृतर्तुषु वा कापि प्रविशन्निति चिन्त्यते ।
 अतुसून्यो न कालोऽस्ति नापृतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
 तत्रर्तुर्तुनाऽयुग्ममान इत्यृतुशून्यता ।
 यद् वा अतव इत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
 अतः श्रुतेः सतिर्वाधा दौ मामाकृतृरित्यसौ ।
 तस्मादधिकमासः स्वात्तेष्वेवर्तुषु कुत्रचित् ॥
 यथैषोऽन्तर्भवेन्मासः स अतुः स्यात् चिमासिकः ।
 यद्वा षष्टिदिनैर्मास एक एवोभयात्मकः ।
 अतोऽत्रापि वसन्तल शाह्वयोरेव मामयोः ॥

अथनद्य सौरमृतुत्रयेण तथा च सौरमाननधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे
 “अतुत्रयञ्चायनं स्यादिति, तथाच भवत्सरोऽपि चान्द्रैर्मासैश्चान्द्रः
 सावने, सावन, सौरैः सौर इति त्रिविध । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चान्द्र-भावन-भौराणां माभानान्तु प्रभेदतः ।

चान्द्र-भावन-भौराख्यास्तय. संवत्सरा अपि ॥

ते च दादगमाभात्मकाः "दादग मामाः संवत्सर इति श्रुतेः ।
चान्द्रस्तु संवत्सरः कदाचिद्ययोदगमाभात्मको भवति, अस्ति चयोदशो
माम इत्याहुरिति श्रुतेः । चान्द्रमान एव चयोदगमामस्य मन्ववात् ।

तथाच विष्णुधर्मात्तरे ।

भौरभवत्सरस्थान्ते मानेन शशिनो यदा ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समादये षाष्टमासे तस्यायामोऽतिरिच्यते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैत्रशुक्लपक्षिपक्षुपक्रम ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिक्रमे ।

चैत्रे भासि सृजन् ब्रह्मा समग्रं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समयन्तु तथा सूर्योदये मति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामिह ।

यहासागान्तरुत्थामान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्ममिद्वाग्ने ।

चैत्रमितादेरुदयान् भातोर्दिन-माम-वर्ष-युग-कल्पाः सृष्ट्यादौ
लक्ष्याया मम प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य भौरः संवत्सरः, पुनर्मौनादिर्मेषादि-
र्वा वसन्तस्य विकल्पेन मीनादिस्य मेषादिस्य चोऽज्ञादमन्तस्य
च चतुसुरयत्नान् संवत्सरमुपस्यैव चतुसुरयोपपत्ते ।

यत्तु विष्णुधर्मात्तरे ।

भाष्यशुक्लममारम्भे चन्द्रार्कौ वासवर्षगौ ।

लौक्यञ्च यत्स्यात् व्यवहारकर्म ॥
 स्यात् पूर्वकालव्यपूरणाभ्याम्
 चान्द्रेण भागेन युगञ्च राशेः ।
 तद्वचमवाण्यथनानि चैन्दो-
 भागेन लुप्याद्भगणात्मकेन ॥

अथ्यगद्वः ।

विवाह-मत-यज्ञेषु मौरं भागं प्रशस्यते ।
 पारंपोऽन्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथान्दिके ॥

ज्योतिर्गार्ग्ये ।

विवाहोत्सव-यज्ञेषु मौरं भागं प्रशस्यते ।
 तथा स्मृत्यन्तरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ षण्णादौ मौर-भावमौ ।
 मदैव पिष्टकृत्यादौ मामद्यान्त्रममः स्मृतः ॥

तथाच ज्योतिर्गार्ग्ये ।

मौरमामो विवाहादौ यज्ञादौ भावनः स्मृतः ।
 चान्द्रिके पिष्टकार्थं च चाष्ट्रोमामं प्रशस्यते ॥

'चान्द्रिके' मांवासरिककर्मताहश्राद्धे । 'पिष्टकार्थं' चाण्णामिकश्रा-
 द्हादौ, यज्ञाद्वाग्नाम-मवसरसाधौ यज्ञच्यतिरिक्ते मर्षाणिम् देवकार्थं
 चाष्ट्रोमामं प्रशस्यत इत्युक्तं ।

उक्तञ्च पितामहेन ।

देवे कर्मणि पित्र्ये च मामद्यान्त्रममः स्मृतः ॥

मद्यमिद्वान्ते ।

प्रतिषंवत्सरश्चाद्धे मामद्यान्द्रममः स्मृतः ॥

वृहस्पतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याह्वराचं सर्वप्रतादिषु ॥

ज्योतिर्गार्ग्यः ।

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेनेव कर्त्तव्या शूण्णां वाष्पुषामना ॥

यथा पाण्डवैः कौरवाणां मद्वापिह्वान्तात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

षंकान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्वयोः ॥

अथादिग्रन्थार्थं श्रीधरेण दर्शितं ।

विवाहेपनयन-शूडा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-
महापथी-महासप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-धुमादि-महाज्येष्ठा-
प्रसृत्यादिग्रन्थेनोपादीयते, यज्ञादावित्यादिग्रन्थेन याग-दान-
होम-गर्भाधान-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-श्रम-क्रय-विक्रय-व्यवहार-
गृहण । तथा—“सदैव पितृकृत्यादौ मामद्यान्द्रममः स्मृतः” इत्यत्र
पितृकृत्यादावित्यादिग्रन्थेन वृद्धाभिषेक-श्रवत्सरश्चाद्ध-पार्वणाष्टकादे-
वग्रयन-शूडा-व्रतनियम-प्रतिष्ठा-गृहकरण-चौर-यात्रा-शक्रोत्सवा-
दिग्रहण । तथाच प्रथमराशित प्रसृतिगोचराष्टवर्गानुसरणक्रमेण
तत्तद्वाग्निभोगसम्बन्धेन शुभाशुभोपभोगात् ।

मङ्गलेषु विवाहेषु कन्याश्रवणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्तान्ते वैच-पौषविवर्जिता इति ॥

मासोपदेष्टे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतचिंश-
द्विमन्वात्रिपेकदिवसात् प्रभृतिषु षष्ठाष्टमासेषु सुंसवनादेर्विधानात्
“मासमग्निशैचं जुहोतीति” चातुर्मास्येन यजेतेत्यादिष्वनियतदिवस-
मासपरिग्रहातुषपत्तेर्नियतपदेन सावनग्रहणं । तथा “मासि मासि
पितृद्विषयज्ञेन चरन्तीति । “नभस्त्रयापरे पक्षे तिथियोङ्गपक्षश्च
यत्” इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपितृकार्यसितासितविधिनियम-
मन्तरेण सांवत्सरिक प्रति नियमानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-
मासाश्रयणमिति । अत्र षण्डितपरितोषकतोक्तं आदिगब्देन अव-
सिताः यथा परिगणिता विवाहादयो गृह्येतिव्या इति कुतोऽवगतं
अथवस्त्रितयदणवाधकप्रमाणाभावात्तथा हि सौरोदेवशयनादिषु
विहितश्चान्द्रमासाश्रयणं च द्वादश्यादितिथिवशेन शयनादिषु
क्रियायां दृश्यते, यदाह मार्ग्यः ।

दिराषाढा क्रिया तावद्यावदिष्णोः प्रबोधनम् ।

प्रबुद्धे तु हरौ कार्या सूर्यगत्येव सा क्रिया ॥

अथ च “विष्णुः स्वपिति कर्कट इति दिराषाढेऽपि राशिभोग-
पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनाश्रयणादिषु सौरमास इत्यैकान्ति-
कगर्भादिषु वषाणां “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतेति, “षष्ठेऽन्नप्राशनं
मासि” “अष्टवर्षा भवेद्द्वैतौ नववर्षा तु रोहिणी” इत्यादिगौतमव-
चनैः सावनमासपुरस्कारान्न च सावने मासि सितासितपक्षपरिहरण-
मस्ति । सति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि शक्यते वक्तु ।
किञ्च “यासौ वैशाखमावास्या रौहिण्या सम्पद्यते तस्यामाददीतेति
चान्द्रे मासाधानविधानाद्यज्ञादौ सावनविधिरनैकान्तिकः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु शौरमानं प्रशस्यत इति ।

यज्ञेष्वपि शौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना आहुं त्रिपैचमिह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-दृषन्नेऽर्के छप्पपत्रेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्मवितरि पितृयज्ञानुग्रामनात् ।

तावन्पितृपुरी ग्रन्था यावदृष्टिकदर्शनमिति ॥

शौरमानेषापि पितृकार्यापदेशात् न च मांवल्लरशास्त्रे चान्द्र-
इत्यैकान्तिक ।

यस्मिन् राशौ गने सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः

इति व्यासवचनं हि शौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

प्रेतमामस्य यः पवस्तन्निधौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौत्रोऽपि तेषां तत्रैव दापयेदिति ॥

न च व्रतनियमादिकं शौरे क्रियते इत्यैकान्तिकं, चातुर्मास्य-
व्रतानां हरिश्चयनवशेनारम्भमास्युपदेशात् मासोपवामस्य चाश्विन-
पञ्चशुक्लेकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादशदन्तमुपवामात् सावन-
चान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवशयनऽग्निकोत्सवादि चान्द्रमासे
विहितमप्यैकान्तिकं, विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।

तुलायां नैधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ।

कन्यायाम्बिका देवीं सिंहे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुलायामपि वृश्चिके ।

इत्यादि वीधायनवचनवशेन हि सौरं प्रतीयते ।

यदपि पठन्ति ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ध्वपि युगादिषु ।

उपाकर्षं तथा षड्यां ह्येतदिष्टं ह्यपादित इति ॥

तदप्यनैकान्तिकं श्रौष्ठपद्यां ह्येतेनोपाकरणं श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां
वायुपाकृत्य यथाविधीत्यादिगोभिलादिवचनाच्चान्द्रमासावगते ।

यदपि पितामहवचनम् ।

कान्तिकस्य तु यज्ञानं माघे मामि विशेषतः ।

ह्यच्छादिनियमानाच्च चान्द्रमानं प्रमाणतः ॥

इति तदनैकान्तिकं “सुला-भकर-भेषु प्रातःस्नानं विधीयते”
इति पद्मपुराणवचनात् । न च ह्यच्छादिनियमे चान्द्रमानमनैकान्तिकं
तथा हि चान्द्रायण प्रकृत्य मनुः ।

यथाकथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽग्नीतिषमाहितः ।

माघेनाग्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

इति वदन् भावनमासं पुरस्करोति । “तिपिण्ड्या चरेत्पिण्डा-
निति याज्ञवल्क्यश्चान्द्रायणं दर्शयति । तथा

पतितेन तु सम्पर्कीं मास भाषार्द्धमेव वा ।

गोमूत्र-यावकाहारो मामार्द्धेन विशुध्यति ॥

इति भावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके
माससंभर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनानुलमासानुसारेण सौरचान्द्रयो-
रनियतद्विवक्षतया कल्पनानुपपत्तेर्विद्यतदिनभावकमासाद्यधोऽप्युच्यते ।
एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते भावनमासवक्षणं । तस्मान् सौरो मासे

विवाहादाविति । विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो
 गृह्यन्ते इत्यन्यथा वर्णनीयं । तथा हि यत्र सेषादिराग्निभोग्यप-
 देशेन कर्मविधिः तत्र सौरमामाश्रयणेन कर्माश्रयणेषुष्टेयानि, भाद्र-
 पदादिव्यपदेशेन यदि तान्येव यथा “दादश्यां शुक्लपत्रे च मासि
 भाद्रपदे” इति,

तथा “शक्रमुपस्थापयेद्भाजेति, तथा “मिहे शक्रध्वजक्रियेति ।
 तत्र मिहभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमावेशः
 सुकरः । यत्र सामान्येन “दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्र-पौषविवर्जिता.”
 इति श्रूयते तत्र चैत्रादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् सन्देहे
 विवाहे सौरराशिर्गम्यते । तद्ग्राशिवशेन हि शुभाशुभफल श्रूयते ।
 “सौरमाशेषोविवाहादाविति वचनात् सौर एव श्रूयते । सौरे च
 वैशाखे गृह्यमाणे यदि तत्र चित्रायुक्तपौर्णमासीसम्बन्धो दृश्यते तदा
 चैत्रव्यपदेशोर्हन्वाद्य निषेधविषयत्वं सौरस्यागमवर्जित्यस्त्वेन निषेधश्च
 च पौर्णमाससम्बन्धेनाप्युपपत्तेः । सद्यपि चैत्रत्वमसत्कल्पसेव तथा
 “गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणामिति यद्यपि मावनपरिग्रहः तथाप्युपनयना-
 दिषु राशिभोगजन्यशुभाशुभफलानुसारेण क्षत्राद्युपपादनवशात्
 सौरशेषोविरोधादुपपद्यत-इत्यभिप्रेत्योक्तं । “सौरमाशेषो विवाहा-
 दाविति न पुनरन्यस्य मासस्य विवाहादौ निराकरणमवगम्यते ।
 तथाच वराहमिहिर । “दृष्टस्तौ शोभनगोचरस्ये विवाहमि-
 ष्यन्ति हि दाक्षिणात्या.” इति दृष्टयते श्रद्धि वदस्यान्त्रमासं
 पुरस्करोति “सवत्सर गुरुस्तिष्ठति” “पवषय भूमिज” इति
 च मावस-चान्द्रमान सम्भरत्येव नियतदिवसक्रममासदादशावच्छिन्न-

१ अ० ।] संवत्सरायण-मासविशेषाया कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २५

त्वात् सावनवर्षस्य वृहस्पतिराशिमतभोगस्य च नियतदिवसक्रम-
मासद्वादशावच्छिन्नत्वादद्द्वारकाशुद्धेरपि चापेक्षितत्वात्तद्राशिभोगे-
ऽपि चान्द्रमासग्रहणमेव तथा “संसृते भृगुतमये कन्या क्रियत इति,
“वृहस्पतौ पुरुष इत्यादिवचनं क्वचित्सावनं क्वचिच्चान्द्रमानं पुरस्क-
रोति । एवं वज्रादेरपि सावनमासादेरनियम इति दर्शितं तस्माच्च
तद्वचनवशेन सर्वेष्वेव कर्मसु सर्वेषामेव चान्द्रादिमासानां सत्त्वः किन्तु
क्वचित् क्वचित्प्रशस्तं तदुक्तं प्रशस्यते इति । यत्र तु एकस्मिन् विषये
चान्द्रप्रशंसा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्त्तिकस्त्राने, तत्रोदितानुदित-
होमनिन्दा-प्रशस्तान्वायेन व्यवस्थितशाखाविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-
दिशब्देन व्यवस्थिता विवाहादयो गृह्यन्त इति वचनमशोभनं ययो-
क्तमेव साधीय इति । वयन्तु ब्रूमः यस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेण
सौरादिमासा विनियुक्तास्तत्कार्यमादिशब्देनोपादीयते । यत्र तु
मासविशेषग्रहणे कारणं न विद्यते तत्र चान्द्र एव पाह्यः । चेव-
वैशाखादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीश्रीश्रीमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायण-मासविशेषाणां
कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मलमासनिर्णयः ।

तत्र मलमासस्वरूपं लघुहारीतेन दर्शितम् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पित्रसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आद्योमलिषुचोज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः इति ॥

‘इन्द्राग्नी यत्र ह्येते’ इति श्लोकप्रतिपदुपलक्षणं, ‘अग्नीषो-
माविति कृष्णप्रतिपदः, पित्रसोमकाविति दर्शयति । एतेन चाश्रमास
उपलक्षितः तं मासमतिक्रम्यान्यस्मिन् मासे यदा सूर्यो राग्नन्तरं
गच्छेत्तदा पूर्वा मलिषुचः उत्तरः प्राकृतः ।

तथाच ब्रह्ममिद्भ्रान्ते ।

चाश्रो मासोऽप्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते अधिको भवेत् ॥

अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा
स चाश्रो मासः पवित्रः स्यात् । यदा पुनरमावास्यायाप्ते अहोरात्रे
त्यतीते मति प्रतिपदि संक्रामति तदा चाश्रोमासोऽधिमासः स्यात् ।
ष्योतिःप्राप्ते ।

अमावास्याद्वयं यत्र रविमंक्रान्तिवर्जितम् ।

मल्लिघुचः स विशेष उत्तररक्षत्तमाभिधः ।
 रविणा लङ्घितो मासद्वान्द्रः ख्यातो मल्लिघुचः ॥
 वरुणः सूर्या भानुस्तपनश्छन्दो रविर्गभस्तिश्च
 अर्धमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्र-विष्णु च ।
 एते द्वादशनामानः सूर्या माघादिपूद्यन्ति मासेषु
 निःसूर्याऽधिकमासे मल्लिघुचाख्यास्ततः पापः ॥
 मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि घटाक्रमम् ।
 मनुंसकेऽधिके भासि मण्डलं तपते रविः ॥
 षष्ठ्यन्ततो धि घो माघः कदाचित्तिषिष्टद्वितः ।
 कालान्तरात् समायाति स नपुंसक उच्यते ॥

स तु कदा भवतीत्यपेक्षायां वशिष्ठसिद्धान्ते उक्तम् ।

द्वाविंशद्भिर्गतमासैर्दिनेः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥

अतीताधिकमासादारभ्य द्वाविंशन्मासादुपरि षोडशदिनेषु
 घटिकाचतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमासो भवतीत्यर्थः ।

यत्तु विष्णुधर्मात्तरेऽभिहितम् ।

शौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनपट्टं प्रपूर्यन्ते ॥

जनरावाश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण यद् ।

शौरसंवत्सरश्चान्ते मानेन शशियेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि गगुनन्दन ।

समादये साष्टमासे तस्मात्साधोऽतिरिच्यते ।

स आधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः ॥

तथा काठकश्लोके “मासे विंशत्तमे भवेदिति ।

महाभारते ।

पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायते ।

तेषां कालानिरेकेण पद्याणामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमर्वाङ्मूलमासो न सम्भवत्येवं परं । नहु एकस्मिन् वसरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं व्योतिःसिद्धान्तेऽभिहितम् । “असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् स्यात् । अथः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमष्टेऽपि मासद्वयं चेति तत्कथमुच्यते दाविंशत्यामादर्वाङ्मूलमासो न सम्भवतीति, उच्यते अथप्येकस्मिन् वसरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं भवतीति तथापि तयोरेक एव मूलमासः द्वाविंशत्यामादूर्ध्वं यः सम्पद्यते, अपरः संक्रान्तिरहितोऽपि न मूलमासः अकालाधिक्यात्कालाधिक्यस्यैव मूलत्वात् । तथाच श्लोपरिशिष्टे ।

मूलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

स आधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हित इति ।

अधिगच्छेनावयवेमाधिक्यलक्षणयाधिक्यप्रतीतेः यथोरुकमिति क-ग-स्येन मांसवाचककासगच्छलक्षणा मांसस्य ततश्च मासगच्छतुल्य एवासी तथाच जायास्त्रि ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावुपजायन्तौ ।

पूर्वमासः प्रशस्तः स्यादपरस्तधिमासकः ॥

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं पूर्वोऽसंक्रान्तः
स प्राकृतः शुद्ध इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमासो मलमास इत्यर्थः ।
तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वं योऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमासः, ततोऽर्धमासो-
ऽसंक्रान्तोमासः स प्राकृतोनाधिमास इत्यर्थः, न तत्र मासपौर्वापर्यं
विश्रितं वक्ष्यमाणवचनविरोधात् । यस्तु तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं
चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमासः “रविणा ऋद्धितोमास इत्या-
दिवचनात् न तु कर्मानर्चनादिति । यदा लोकस्मिन् वत्सरे आशि-
नादिषट्कमध्ये संक्रान्तिर्भूय एकीमासः चैवादिषट्कमध्ये त्वपरः, तदा
द्वात्रिंशन्मासादूर्द्ध्वमपि भवेत् पूर्वोमासोनाधिकोमासः परतस्तु भवति ।
तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैत्रादर्वाङ्गाधिमासः परस्तादधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्तथोद्दग्धौ ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे चथोद्दग्धौ मूर्त्तिः न तु पूर्वस्मिन्नपि
विरोधादिति भावः । “चैत्रादर्वाङ्गित्यत्राशिनादारभ्येति द्रष्टव्यम् ।
उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

घट-कन्यागते सूर्ये हृदिके वाप धन्विनि

मकरे वाप कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते इति ॥

यदि तु सामान्यतोऽधिमासमाचनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मासः कन्यागते भागवतमक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पिथ्यं तदा कर्म तुलास्ये कर्तुरचयम् ॥

इति ज्योति पितामहकारण विरुध्येत बद्धवाधस्य स्यात्, तस्माद्यथो-
क्तविषयमेवेति । यदा त्रिकस्मिन्नाश्विनादिपक्षे सक्रान्तिरहितमास-
द्वय भवति तदा

प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्यादधिमामस्तथोत्तर ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं चैत्रादिषु द्वे स्वधिकमामद्वय न भवत्येव तस्य
अयमासोभयपूर्वपार्श्ववृत्तित्वात् अयस्य च कार्त्तिक्यादिवर्षानियतत-
स्योक्तत्वादिति । तथा द्विसक्रान्तोऽपि अद्याख्योमलमास ।

तथाच काठकपद्ये ।

यस्मिन्मासे न सक्रान्ति सक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमाम स विशेषो मासे त्रिशप्तमे भवेदिति ॥

अथ केचिन्नाममह्यापि लक्षणान्तर्गतेत्याहुः, तन्न, स विशेष इति
लक्षणवाक्ये समाप्ते त्रिशप्तम इत्यभिधानात् पूर्वोदाहृतवचनाच्च ।
अपि च यत्किञ्चिदपेक्ष्य त्रिशप्तमत्रमेव लक्षणं मलमामापेक्षया वा
नाच अतिव्याप्ते, न द्वितीय आत्माश्रयात् सृष्ट्यादिमासे व्यापकत्वाच्च
तस्य त्रिशप्तमत्वाभावादमलमामत्वाच्च तदुत्तरं सर्वो न मलमाम-
स्यादिति लक्षणव्याघाताच्च लक्षणं, यत्रैकस्मिन् वत्सरेऽसक्रान्त मास-
द्वय सक्रान्तिद्वययुतोमामश्च तत्र यावत्सक्रान्त-द्विसक्रान्तौ तौ संस-
र्षांश्चतिसप्तौ अन्यस्याधिमाम ।

तथा वार्हस्पत्यव्यातिर्यन्त्रे ।

यस्मिन्मासे न सक्रान्ति सक्रान्तिद्वयमेव च ।

मघर्षाहसती मासावधिमामश्च निन्दित ॥

शुतिरपि "मघर्षाऽष्टाहस्यतये न्वेत्याह अस्ति अषोदशमास-

इत्याहुस्तमेव तयोषातीति । अथ ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-
कर्मसु त्रयोऽपि निन्दिताः त्रयाधिकमासौ तु श्रौत-स्मार्त्तकाम्यकर्म-
सुपि निन्दितौ त्रयस्याऽऽप्ततिलेन कालमन्तरूपत्वादंशस्य मल-
त्वात् अधिकमासस्य कालाधिक्येनाऽपवित्रत्वात् ।

तथाच सूत्र्यन्तरे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीते क्षधिको भवेत् ॥

अत्र केचिदाहुः विश्वप्रकाशमतदूषणाद्योपन्यस्येदधिमासस्ताव-
च्चैत्रादिमंशां लभते । ननु चैत्रादिमाससंज्ञानां मेपादिसङ्क्रान्ति-
निवन्धनत्वादधिमासस्य सङ्क्रान्तिरहितत्वाच्चैत्रोऽधिमासो वैशाखो-
ऽधिमास इत्यादिव्यवहारो न स्यात्, तथाहि चैत्रादिरूपजात्या
तावच्चैत्रादिशब्दप्रवृत्तावतुगतः कश्चिदुपाधिः स्त्रीकार्यः, यौगिक-
त्वेऽपि चित्रालक्षितपौर्णमासीयुक्ते चैत्रपदप्रयोगार्थं उपाध्याश्रयणं
तुल्यं । न च मेपादिमंक्रान्तियोगातिरिक्त उपाधिर्दृश्यते, न च फा-
ल्गुनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रसङ्गादविशेषात् दयोपा-
धिकत्ववैयर्थ्यात् विकल्पेनोपाधिले अनेकार्थत्वापातात् फाल्गुना-
न्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात् । किञ्च चैत्रवत् फाल्गु-
नस्य माघोत्तरत्वं तस्य पुथोत्तरत्वमिति क्रमेण चैत्रोत्तरत्वं वैशा-
खस्येति चक्रकदोषः अतो मेपादिमंक्रान्तियोग एवोपाधिः । किञ्च
वेदे भधुञ्चेति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्राम्य
संवर्षोऽस्तीति संज्ञान्तरत्वमर्थान्तरविद्युक्तं त्रयोदशमासाः संवत्सर
इति सङ्ज्ञा पृथक्ते युक्ता तेन चैत्राशाधिपत्याच तत्संज्ञ इति, उच्यते

यदि अधिकमासः शुद्धात् पृथग्भूतः स्यात् स्यादेवं, न त्वेवमस्ति.
किन्त्वसौ शुद्धान्तर्भूत एव ।

तदुक्तं ।

“पश्चात् तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैरिति ।

“एवं षष्टिदिनोमासस्तदहं च मलिषुच इति च । न च वाच्यं
अथ मासशब्दः एकमेप्यस्तिः यत् दिवचनाभावेऽपि मासदिव्वा-
वगतेरेकवचनमेव संज्ञानियोगोपाधिः तेनाधिमासो न चेवादि-
रिति, सकलश्लोकमिहैवादिन्यत्रहरस्याभावप्रसङ्गात् संसर्पशब्द-
सैकदेशवचनस्थायान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । श्रुतिश्च
षिंशद्दिनतन्मासविवचयेति । अतो यदा यदा यदन्तर्भूतोऽसौ तदा
तत्संज्ञया थपदिश्यत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासस्य शुद्धमासद-
यमप्यपातित्वात् किमसौ पूर्वश्लोत्तराहं किं वोत्तरस्य पूर्वाहंमिति
निह्तरणकारणभावात् संज्ञानिर्हारी दुर्घटः, उच्यते अधिमास-
श्लोत्तरमासपूर्वाहंत्वादुत्तरमासमज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मलिषुचोऽसौ द्वितीयः प्राहतः स्रतः ।

षष्टिदिनात्मकनामस्य ‘आद्य’ पूर्वभागः, ‘मलिषुचः’ अशुद्धः
कर्मान्तर्भावोऽसौ, ‘द्वितीयः’ उत्तरोभागः, ‘प्राहतः’ शुद्ध इत्यर्थः ।

ष्योतिःशब्दे पितामहोऽपि ।

पश्चात् तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणेः ।

पूर्वमहं परित्यज्य उत्तराहं प्रपद्यते ॥

एवं सर्वथाधिमासश्लोत्तरमासपूर्वाहंत्वे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राक्ततस्तत्र पूर्वंः स्यादुत्तरस्तु मलिषुच ॥

एकस्मिन् वर्षे यदा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं, षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वाभागः 'प्राक्ततः' शब्दः, उत्तरोभागो मलिषुच इत्यर्थः । एकाब्दमध्यवर्त्तिनौ द्वावधिमासौ पूर्वमासोत्तराहृत्यात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चैतत् अधिमासस्य पूर्वभागः प्राक्ततः उत्तरोभागो मलिषुचः तस्य षष्टिमादृष्टेश्च पूर्वनिष्ठत्वनियमात् । अन्यथा तिथिवृद्धेरप्युत्तरतिथिसंज्ञत्वापत्तेः एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते" इत्यादिन्यायाद्द्वितीयथा वचनेनोत्तरमाससंज्ञत्वमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकच मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

नन्वेकस्मिन् संवत्सरे चतुर्दश मासाः स्युरित्यत आह,

अयोदशं तु श्रुतिराह मासं चतुर्दशः क्वापि न चैव दृष्टः ।

एकस्मिन् वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासास्त्रयोद्ग्रेव "चतुर्दशमथेऽधिक-मासयुग्मं तत्कार्तिकादिचितये चयाख्य इति वचनादित्यभिप्रायः । कैश्चित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये नित्यादिवचनानामेव व्याख्यानं कृतं यदेकस्मिन् वर्षे द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तथोरसक्रान्तयोर्मध्ये यः पूर्वाऽसक्रान्तः स प्राक्ततः शब्दः कर्माहं, उत्तरस्त्वसंक्रान्तो मलिषुचः कर्मानहं, दुर्गच्छापनोत्पाने न च दक्षिणः, "पूर्ववप्रतिपिद्धानि परतो न च दैविकम्" इति, तदुक्तं "एकच मासद्वितयमित्यादिनेति तदयुक्तं अनेकवचनविरोधात् । तथा हि,

यस्मिन्नाशे न सक्रान्ति सक्रान्तिद्वयमेव वा ।
 मलमास म विज्ञेय सर्वधर्मवर्द्धिप्लुत ॥
 मिनीवालीमतिक्रम्य यदा भ्रमते रवि ।
 भानुना लङ्घितो मासो ह्यनर्ह सर्वकर्मसु ॥
 यस्मिन्सर्वे दिसक्रान्तोऽधिकमासद्वय तदा ।
 तद्वि माभवय दुष्ट सर्वेषु शुभकर्मसु ॥
 मर्षादस्यती भाषावधिमासस्य निन्दिता ।

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुगम्
 तत्कार्तिकादितितये चयाख्ये ।
 भासचय त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्-
 विवाह-यशोव्यवहारेषु ॥

मन्मथामुदिते सूर्ये परतद्वाष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गास्तत्र कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्णयान्तवचनभिर्यादि । तस्मान् पूर्वा व्याख्या व्याप्तमी ।

यन् वचनम् ।

शेषादवाङ्मासमास परतस्त्वंऽधिको भवेत् ।
 दृष्टा हि सर्वग्रामेषु तस्मिन्सूर्योदयोदग्री ॥

यदपि ।

घटकनामते सूर्ये दृष्टिके वाथ धन्विनि ।

मकरे वाप कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥

इति तदुभयमथादिनादीना फाल्गुनान्ताना पूर्वभागा अधि-
 मासा न भवन्तीत्येवपर, न तु मर्षेवाधिमासा न भवन्तीत्येवपर

“दशाना फाल्गुनादीना प्रायोमासस्य तु क्वचित् नपुंसकत्व भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्त विश्वप्रकाशमत दूषयति वाक्यानाजं-
 त्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपात्तभागपरित्यागेनानुपात्तभागग्रहणस्या-
 युक्त्वात् । यत्तूक्त “चैत्रादर्वाङ्गाधिमास इति “घटकन्वागते सूर्ये
 इति वचनद्वयमाश्रिनादीना फाल्गुनान्ताना पूर्वभागा अधिमासा न
 भवन्तीत्येवपरमिति तन्न । लक्षणाध्याहारादिप्रसङ्गान् “दशाना फाल्गु-
 नादीनामिति वचनविरोधस्यास्मत्पक्षेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमास
 निषेधस्थानङ्गीकारात् । यत्स्वस्मत्पक्षे दूषणमभिहित तदयुक्त असकान्त
 मासनिषेधस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वादस्य
 दोषस्य भवत्यप्येऽपि समानत्वात् सामान्यशास्त्रप्राप्तोत्तरमासपूर्वाङ्ग-
 त्वापवादाङ्गीकारान्मासपक्षस्य दुष्टत्वप्रतिपादकवचनस्य ज्योति शास्त्र-
 प्रसिद्धविवाहादिशुभकर्मविषयत्वात्, तथाच तत्रैवोक्त “विवाह
 यज्ञोत्सवमङ्गलैस्वित्यादि, तस्मात्पूर्वैव व्याख्या व्यायमी ।

मक्रान्तिदयस्युक्त स मासोऽहस्यति सत ।

चैत्रादिषष्ठमासेषु न कदाचिद्भवेद्यम् ॥

जर्जादिषष्ठमासेषु कदाचन भवेद्यदा ।

तदा ह्यवधिकौ स्याता तस्मिन्नर्चादिषष्ठके ॥

इति मलमासस्वरूपनिर्णय ।

अथ मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः ।

तत्र शातातपः ।

वस्तरान्तर्गतः पापोयज्ञानां फलनाशकः ।

भैरव्य-यातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमासकः ॥

मलिष्पुचैः समाक्रान्तिं सूर्यसकान्तिवर्जिताम् ।

मलिष्पुचं विजानीयाद्गृहितं सर्वकर्मसु ॥

मासगतः ।

मलिष्पुचस्तु यो मासः स मासः पापमंशकः ।

वर्जितः पितृदेवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

पैठीनसिः ।

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाः सर्वा दादग्ने परिकीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वाश्चा निष्फला इति मंजिताः ॥

तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्नर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वय भवेत् ।

इय-कयक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥ इति

भविष्योत्तरेऽपि ।

असंक्रान्त तथा मासं देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

मलीमसमग्रौचं तु वर्जयेन्मतिमासरः ॥

सुमन्तु ।

‘कर्माकर्मतिशब्देन काम्यकर्माच्यते, तद्धि फलकामे क्रियमाणत्वात्कर्म, अपलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म, कर्म च तदकर्म चेति कर्मधारय । तथैवाह प्रजापति ।

न सूर्यादधिके मासि काम्यकर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिक आहु तद्धि तत्रैव कौर्त्तित ॥

अत्र केचिदाहु काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारम्भ समाप्तिश्च निषिध्यते । आरम्भे तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकालादवाक् मध्यपति तेऽधिमासेऽपि काम्य कर्म कार्यम् । तथा चातुर्मास्यप्रतानामाशौढेऽधिमासे नारम्भ कार्तिके चाधिमासे न समाप्ति । अन्तरापतिते न्वधिमासेऽप्यनुष्ठान । अतएवान्तराधिमासपातेऽपि सक्रान्तियुक्ताषाढशुक्लैकादश्या चातुर्मास्यप्रतानामारम्भोऽभिहित सक्रान्तियुक्ता-
र्त्तिकशुक्लैकादश्या समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादश्या तु गृहीयात् सप्तमो कर्कटस्य च ।

आषाढादौ नरोभक्त्या चातुर्मास्यप्रतिक्रियाम् ॥

ततो विबुध्यते देव शङ्ख-चक्र-गदाधर ।

कार्तिके शङ्खप्रचक्ष्य एकादश्या समाहित ॥

मन्त्रेण चैव राजेभ्य देवसुत्यापयेद्विज ।

अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रम ॥

अधिमासनिपातेऽपि क्रमादिभ्राम्बिका-हरौत् ।

कन्या-तुला-वृश्चिकेषु नृष उत्थापयेद् भुवम् ॥

न चैव सति मासपक्षक प्रतानुष्ठानप्राप्तौ चातुर्मास्यप्रतिमिति

समाख्याविरोध

वार्धिकांश्चतुरोमासान् मद्यं मांसं परित्यजेत् ।
 सर्षपो हरिमुद्दिग्र म भवेद्वेदविद्विजः ॥
 यः चिपेत् छच्छ्रपादेन आपाढादिष्टतुदयम् ।
 विष्णुपूजनजनार्थः स भवेत्तद्विक्रान्तः ॥
 मैत्रादिपादे स्त्रपितौश्च विष्णु-
 वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावमाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मामचतुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधश्चेति वाच्यं ।

यथा तु दिवसैर्मांसः कथितोवाद्रायणैः ।

इति वचनाग्राहचतुष्टयोपपत्तेः ।

मद्यमिहान्ते ।

प्रारब्धं कर्म यत्किञ्चिन्न तु कार्यं मणिपुत्रे ।

अहृष्यां नाम ये मामा न तेषु मम शयताः ।

मतानाद्यैव यज्ञानामारम्भाय ममाश्रयः ॥

इत्यारम्भ-ममाश्रयैरेवाधिसाधे प्रतिबिद्भत्वाच्च शकारात् सर्व-
 काम्यकर्मप्रवृत्तिमिति तदनुक्रमम् ।

प्रवृत्तं मन्त्रमासाग्राण्यत्काम्यमनमापित ।

आगते मन्त्रमासेऽपि तत्काम्यमनमाश्रयम् ॥

इति काठक्यद्वयपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्मममाश्रयैरपि मन्त्र-
 मासेऽपि विधानात्प्राग्देव विषयव्यवस्था, “अहृष्यां नाम ये मामा
 इति वचनेन काम्यजन-यज्ञानां शारम्भ-ममाश्रय प्रतिबिद्भते न तु

नित्यप्रत-यज्ञाना, "नित्य-मैमिषिके कुर्व्यात् प्रयत' मन्मलिषुषे" इत्यादिवक्ष्यमाणनित्य मैमिषिकविधायकयज्ञवचनमङ्गोपप्रमङ्गान् । तस्मादस्यैवैकस्य काम्यप्रत-यज्ञविषयतयामङ्गोचोयुक्त' । ननु किमत्र मलमामात् प्रागारभ्यस्य ममाग्नि प्रतिषिध्यते, उतापैवारभ्यस्य, न प्रथम "प्रवृत्त मलमाप्तान् प्रागिति वचनविरोधात्, न द्वितीय आरभनिषेधादेव च ममाग्नेरप्रमङ्गेनिषेधायोगादिति । उच्यते । मलमामप्रारभ्यस्यैव ममाग्निस्तत्र निषिध्यते यो ह्यज्ञानामलमासेऽपि काम्य कर्म प्रारभते तेन तत्र ममाग्ने कृतायां दोषाधिक्य स्यादित्येतदर्थमिदं वाक्यमिति न दोषः ।

दृढमनु-दृष्टस्मृति-पेठीनधि-ज्योति-पराशरा ।

अग्न्याधेय प्रतिष्ठास्य यज्ञ-दान-प्रतानि च ।

वेदप्रत-दृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मैखला ।

माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे क्विञ्चयेत् ॥

षाचियज्ञ-दान-प्रतिपत्तानिति पाठ ।

अध्यापवाद ।

यत्र-सूर्यपक्षे वैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देय स्यात्तमलयकारकमिति ॥

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले बास्तुपागते ।

मलमास इवैतानि वञ्चयेद्देवदर्शन ॥ इति

"अग्न्याधेय प्रतिष्ठास्यैत्यावशकाले स्मृतीति श्रेयोद्भूतस्य तेन मलमासेऽपि प्रायश्चित्तमृतमग्न्याधेयमग्न्यनुगत्यनन्तर कर्त्तव्यं न प्रतिषिध्यते, एव प्रतिमादिमस्कारनाम्ने पुन प्रतिष्ठा न प्रतिषिध्यते

यज्ञाः काम्या नित्या अपि वसन्तादिसम्बन्धेन विधीयमाना उत्तरे
 मसंक्रान्तेऽपि क्रियमाणा ये स्वकाले एव कृता भवन्ति, 'दानानि'
 महादानानि । केचिद्भूतानामपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः वृषोत्सर्गस्य
 च नैकादशाहिकस्य च प्रतिषेधः षोडशश्राद्धादिवत्तस्यापि प्रेतोपका-
 रित्वाच्छुक्रास्तमयादावपि अनावशकाले मति अन्याधेयादि प्रति-
 यिष्यते "मलमास इवेत्यभिधानात् । 'देवदर्शनं' मसिद्धस्वयम्भूदेव-
 नादर्शनं ।

तच्चात्र प्रथमं विवक्षितं, "अनादिदेवता वृष्टा न शर्मं नष्ट-
 भार्गवे" इति स्कन्दपुराणवचनात् मलिष्पुत्रेऽप्यनादृशतीर्थस्नानं
 विवर्गयेत् ।

अत्र केचिदाहुः । मल इवेति सिद्धवद्दृष्टान्तीकरणान्ययातुप-
 पत्त्या मलमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः सिद्धः । अपरे तु "मलमा-
 सइवेत्याम्नाधेयादिव्येव योग्यन्ति । यथा मलमासे एन्द्र-सूर्य्यपहा-
 दिकालव्यतिरेकेणैतेषां निषेधस्तथैव बाल्यादिष्वपि यथा स्यादिति,
 तस्मिन् पक्षे मलमासे देवतादर्शनस्य न प्रतिषेधः ।

वापी-शूप-तडागादिप्रतिष्ठां यशकर्म च ।

न कुर्यान्मलमासे तु महादान-भूतानि च ॥

महादानानि मत्स्यपुराणे दर्शितानि ।

मनुस्वाय ।

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च ।

रहस्थानि प्रदेयानि तानि मे कपयाच्युत ॥

मत्स्य उवाच ।

शोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
 तानि ते सख्यवक्ष्यामि प्रथावदनुपूर्वश ॥
 आहन्तु सर्वदानाना तुलापुरुषसञ्चितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्ड तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोमदस्यञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याशस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथस्तदत् इमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गलक तदद्वारादानं तथैव च ॥
 दादश विश्वक्रञ्च तत कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
 महाभूतघटमादच्छोडश परिकीर्त्तित ॥
 कूर्मपुराणे खन्यान्वपि दश महादानानि दर्शितानि ।
 कनकाद्य तिला नामा दाम्नी रथ मही-गृहा ।
 कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥
 काठकण्डे ।
 चूडा भौष्ठीबन्धनञ्च अग्न्याधेय महालय ।
 राजाभिषेक काम्यञ्च न क्षुर्याङ्गातुल्यहिते ॥
 कौशुमि ।
 अधिमासे न कर्त्तव्य आहु सावत्सरादिकम् ।
 वर्षदद्याभिषेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु ॥
 हारीत ।
 अधिमासे न कर्त्तव्य आहुमभुदय तथा ।

तथैव कान्यं यत्कर्म वत्सराश्रयमावृते ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् यादृिकं भवेत् ।

दृष्टं वाथय वा पूर्तं तन्न कुर्व्यात् मल्लिषुषे ॥

आभ्युदयिकं श्राद्धं आश्रयवत्सरान्तर्गतजातकर्मादिनिमित्तव्यति-
रिक्तं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते 'वत्सराश्रयमावृत इति प्रथमं वत्सरं विहाय
आभ्युदयिकं श्राद्धं मलमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मलमासे
प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं । यथोक्तं ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः श्रिय एव च ।

सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्व्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यत्र वचने आभ्युदयशब्देन आभ्युदयिकं श्राद्धं विभागप्रकरणे
वियरूपाचार्य्येण व्याख्यातं । अन्ये तु उत्तरशेषत्वेनेवं व्याचक्षते सपि-
ण्डीकरणादूर्ध्वं श्राद्धप्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं चैषुदयिकं
मासिकं श्राद्धं तन्मल्लिषुषेऽधिमासे कार्य्यमिति वक्तुं 'वत्सराश्रयमा-
वृत इत्युक्तं एतद्वोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । अचञ्चानां महत्य ज्योतिःशास्त्रे ।

तत्र दत्तमदत्तं श्राद्धुतं चाहुतमेव च ।

सुमजममजम स्यान्नोपवासः कृतोभवेत् ॥

न धात्रां न विवाहश्च न च वास्तुनिवेशनम् ।

न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रामाद-पाम-भूरुहाम् ।

न शिरस्थं सुवापांभि कारयेदिति निश्चयः ॥

परागरः ।

रविणा लङ्घितो मासश्चाद्भ्यः व्यातो मल्लिषुचः ।

तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

प्रजापति ।

उपाकर्म च ह्यव्यक्तं कथं पूर्वोत्तरं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तद्विप्लव भवेत् ॥

पराशर ।

एवद्वयेऽसौमप्रान्तिर्यदा न स्यात् सितासिते ।

तदा तन्मासिकं कार्यं सुत्तरे मासि कारयेत् ॥

एव षष्टिदिना मासस्यार्धस्य मसिष्णुच ।

त्यक्त्वा तदुत्तरे कार्यां पितृदेवादिना क्रिया ॥

भक्त्यमत ।

मासि सवसरे चैव तिथिर्द्वैधं यदा भवेत् ।

तद्योत्तरोत्तमा श्रेया पूर्वा तु स्यान्मसिष्णुच ॥

तत्राधिमासे यत्कर्म तदाहं भातातप ।

एकमशौ यदा मासौ स्याता सवसरे कश्चित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

अङ्गिरा ।

द्वौ मासावेकनामानविकस्मिन् वसरे यदि ।

पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

ज्योति शास्त्रे ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासं कथितो वादरायणे ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयो ॥

एवमादीनि मन्त्रमासे दीयकार्यं पितृकार्यं प्रतिपादकानि वच-

मान्यावश्यकदेवकार्य-पिबकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

वृहस्पतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्नलिषुचे ।

तीर्थश्राद्ध मजच्छाया प्रेतश्राद्ध तथैव च ॥

नित्यमावश्यक यन्मासविशेषनामनिरपेक्षमेव विहितं यस्याकरणे कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाप्नोति तद्यथा “अग्नये पविहते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् योदर्श-पूर्णमासयाज्ञौ स अमावास्या वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य यद्वै न तु नित्य-सात्रस्य । तेन दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञादेरनुष्ठानं मलिषुचे कर्तव्यं स्रकालातिक्रमे प्रायश्चित्तान्नात् । एव च नित्याऽपि सोम-यागक्रिया मलिषुचे मासि न कार्या मलिषुचमासातिक्रमेऽपि वस-न्तादिकालस्य सोमयागाद्भूतस्थानतिक्रान्तत्वेनात्र प्रायश्चित्तप्राप्ते-रसम्भवात् । एवं यस्य नैमित्तिकस्य गृहदाहेष्ट्यादेर्निमित्तानन्तरकाले कर्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकाललाभः तथाभूतावश्यकक्रियाविषय, एव “मलिषुचे मासि कुर्यादिति विधानं जातेष्ट्यादेर्नैमित्तिकस्यापि शिशुरवधारणं निमित्तानन्तरकालमपचाय कालान्तरे कर्तव्यस्य यथा दशरात्रादिस्मृतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्याय तथा मलिषुचका-लमध्येऽपि सति च मलिषुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं चाविवक्षितं यथातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिर्यस्य च मासान्तरे विहित-कालान्ताभेनावश्यकं मलिषुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मलिषुचे कुर्यादिति वाहेत्यवचनतात्पर्यार्थं प्रेतव्यः ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

अनन्यगति घमित्य कुर्याद्वैमिन्निक तथेति ।

घन्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्यानभ्यनु-
ज्ञातत्वात्त्यन्तलोपे प्रायश्चित्त प्रसज्यते तत्कर्मनन्यगतित्वान्मल-
मासेऽपि काये ।

मृद्गपरिशिष्टमपि ।

मल वदन्ति कालस्य मामकाशविदोऽधिक ।

नेहेताश्च विशेषेज्यामन्यथावश्यादिधे ॥

आवश्याकाद्दर्शपूर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेभ्य मलमासे 'नेहेत'
माचरेत्, यस्या शूद्धे मासि क्रियमाणाया नास्ति विधिलोप सा
विधिविशेषेभ्यः यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते
विहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलमासवैशाखपरित्यागेन शूद्धवैशाखे
क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वात्प्राप्ति विधिलोप अनेनावश्याको विधि
रधिकमासेऽनुष्ठेय इत्यर्थादुक्त ।

उक्तञ्च याच्नादपि तत्रैव ।

अवषट्कारक्षोमास्य पर्व चाग्रयण तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं कान्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

'अवषट्कारक्षोमा' अग्निहोत्रोपाममवेद्यदेवाद्य, 'पर्व' दर्शपूर्ण-
मासो पार्वणखालीपाकश्च, 'आग्रयण आग्रयणेष्टि', यद्यप्याग्रयण
वर्षाषु श्यामाकैर्यजेतेति मासद्वयात्मकवर्षाख्यकालविहित मलिस्रुच-
मासेऽपि खकालसम्भवादनन्यगतिक न भवति तथापि दुर्भिक्षेण
श्यामाक्यतिरिक्तधान्यासम्भवे जीवनार्थं श्यामाकान्नभोजनमहत्यापय-
णेनावश्याकर्त्तव्यमित्याग्रयणानुष्ठान जीवनार्थेनावश्याकमिति युक्तमुक्त-

माययणं तथेति, यदा तु दुर्भिक्षाभावाद्भावव्यक्तं तदाधिमासे
श्यामाकाशययणं न कर्त्तव्यम् ।

अनेनेवाभिप्रायेण पैठीनसिना ।

सक्रान्तिरहिते मासि कुर्यादाशयणं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकण्डूपरिमिष्टे ।

मलेऽनन्यगति वित्यां कुर्यान्मैमिक्तिकीं क्रियां ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मल्लिप्तुचे ॥

पुष्टीश्याययणधान-चातुर्मास्यादिकान्यपि ।

महालययाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यन् ।

स्यष्ट मासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्नले ॥

‘महालय.’ भाद्रपदस्थापरपक्षः ।

प्रेतमास्त्रादिमारभ्य श्राद्धशिष्टोदकक्रिया ।

सशिष्टीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिता ॥

यव-ब्रीहि-तिलैर्हामो जातकर्मादिका. क्रिया. ।

मघानयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिक्रमेण कर्त्तव्यं स्थानल्लिप्तुचे ॥

शुभसुखतावपि ।

द्विद्विंशद् तथा सोममग्न्याधेय महालय ।

राजाभिषेक काम्यश्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

व्याति पितामहोऽपि ।

मास. कन्यागते भागावशकान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलाखे कर्तुरक्षयं ॥

ज्योतिःपराशरोऽपि ।

यातुधानप्रियोमासः कन्यार्कं जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तथा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥

देवलः ।

अर्कं नभस्य-कन्याखे आह्वयः प्रकीर्तितः ।

सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां ब्रजेद्भविः ।

तदा कालस्य दृष्टत्वाद्गतीतैव पिष्टक्रिया ॥

‘श्रीता’ पक्षमं पक्षमतिक्रान्ता, एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तं कन्यासं-
क्रान्तिनिमित्तानां आह्वानां योऽग्रस्तु दिवसेषु नैमिकत्वान्नैमि-
त्तिकस्य च आह्वयस्य मूलमासे प्रतिषेधाभावात्तानि कार्याणि तदुक्तं
भ्रजापतिना “भुक्त्वा नैमित्तिकं आह्वयमिति ।

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सूर्येण लङ्घितोमासो न कर्मण्यः स्मृतोवुधैः ।

तस्मात्तत्र न सुर्वति आह्वं नैमित्तिकादृते ॥

निमित्तत्वस्य आह्वं प्रति कन्यासदकान्तेः पुराणोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि धान्यहानि तु षोडश ।

अतुभिन्नाणि तुल्यानि पितृणां दत्तमवयम् ॥

इति तद्विरक्त । यथा च शाव्यायनि ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागताच्चित्तशेखरात्मकाल आह्वकर्मणि ॥

तथाच नागरखण्डेऽपि पिष्टन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढाः पञ्चमे पक्षे कन्यामंख्ये दिवाकरे ।
 यो वै श्राद्धं नरः कुर्व्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
 तस्य संवत्सरं यावत् दृष्टाः स्युः पितरोभुवम् ।
 नभोवाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
 मप्रमः पितृपक्षं स्यादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

यत्तु जातृकर्णवचनं ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पञ्चमः पञ्चमः ।
 श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छतु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदग्निं तवाक्यनिचयपर्यालोचनया पक्षोपक्रमाभिप्राय ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।
 पवस्य पञ्चमः पूज्यः श्राद्धोऽग्नक प्रति ॥

दृहन्नतुरपि ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।
 स पक्षः सकलः पूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तेन “कन्यागते सवितरीत्यादि पुराणवचनं पञ्चमध्ये यस्मिन् कस्मि-
 श्चिद्दहनि कन्यामद्रमणे सति प्रतिपदादिषोडशाष्वहान्युपादेयानीत्येवं
 व्याप्येयं न तु मद्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येव, पञ्चमपवस्य प्राधान्याय
 वा तद्वचनं, तीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं तदुभय न नित्यं अकरणे
 प्रत्यवायाभावान्नापि नैमित्तिकं तीर्थमन्वस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च
 निमित्तस्य पुरुषप्रयत्ननाशत्वादतस्तयोः वृथग्यहण । गजच्छायाच गज-
 खेत्र छाया या पूर्वस्थान्दिशि वर्त्तते सा सुखा साक्षा विश्वामिचोक्ता ।

परमाश्रनु योदद्यात् पितृणां मधुना सह ।
 क्षाययान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः ॥
 यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।
 यान्या तिथिर्भवेत्सापि गयच्छाया प्रकीर्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजच्छाया सा अमुष्या अमग्नाविनी च
 “मलमासे हंसस्यैव करे स्थित इति वचनात् । ‘हंसः’ सूर्यः, ‘करे’ हस्ति,
 ‘स्थित इति कन्यामद्रान्तेर्वत्तमानत्वात् मलमामत्वाभावात्, प्रेतश्राद्ध-
 नित्यत्वेन मलमासेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यप-
 तिते मल्लिपुत्रे एकं मामिकं कृत्वा द्वितीये मामि शुद्धेऽपि अन्य-
 दधिकं कुर्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये षष्ठ्यधिमामो भवेन्मामिकार्यं दिनमेकं वृद्धिं नयेत् ।
 वृद्धवशिष्ठः ।

श्राद्धीयेऽहनि मन्नाग्ने अधिमामो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन् सुव्रति ॥

कौशुमिः ।

अब्दमनुष्यं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितं ।

संवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमामञ्च मामिकं ॥

गभस्तिः ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि काम्यं कर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्तितं ॥

एकोद्दिष्टान् षष्ट्याहं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

विष्णुः ।

मासिकार्हं चेदधिभासपातो मासिकार्थं दिनभेकं वर्द्धयेत् ।
 कश्चिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'वर्द्धयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्राग्मुद्राद्यत-
 वचनादर्शनमिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । स्वत्यन्तरेऽपि "भवत्सरविद्वेहेऽपि
 प्रतिमासञ्च मासिक" एतन् सपिण्डीकरणात् प्राक्तनमासिकविषयं,
 एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति केचित्तदयुक्तं सपिण्डीकरणोत्तर-
 मासिकानामपि वैकल्पिकैकोद्दिष्टत्वविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिक ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

अत्र च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रति-
 मासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तर-
 कालमासिकं न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच जातृकर्णः ।

पितृ. पित्रगणस्यस्य कुर्यात्पार्वणवस्तुतः ।

प्रत्यञ्च प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः ॥

'पित्रगणस्य' सपिण्डीकृतः ।

अथ्यशुद्धः ।

संवत्सरान्तिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।

असुराणाम्, मामोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।

तस्मात् त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठति ॥

यस्मात् चयोद्गोमासो असुरसम्बन्धेन गर्हितस्तस्मात् चयोद्ग्रे मलमासे आहुं न कुर्यात् छतमपि यतो नोपतिष्ठते । केचित् चयोद्गं आहुं न कुर्यादिति पठित्वा चयोद्गं यन्मासिकं मलमासे प्राप्तं तत्र कार्यमिति ध्याचक्षते तद्युक्तं संवत्सरमध्ये यद्यधिकमासो भवेदित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु “तस्मात् चयोद्ग्रे आहुं न कुर्यादिन्दुसङ्घे” इति पठन्ति तदप्ययुक्तं । “जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवत्तदनन्तरमवशा-
नुष्ठेयस्यामावास्याश्राद्धस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च । “तस्मात् चयोद्ग्रे आहुं न कुर्यान्नोपतिष्ठते” इत्येव वक्ष्यन्वदृष्ट. काश्मीरलि-
खितस्य पाठोज्यायान् । तथाच हरि-हरादिग्रन्थेष्वप्यमेव पाठो गृह्यते ।

माण्डव्य' ।

गर्भं वाङ्मूषिके प्रेतश्राद्धे मृत्ये तु मासिके ।

प्रथमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

यम' ।

गर्भं वाङ्मूषिके मृत्ये आहुकर्मणि मासिके ।

षपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमास विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नान जपोहोमो यव-त्रीक्षि-तिलादिभिः ।

जातकर्मन्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

मघाचयोद्ग्रीश्राद्ध आहुन्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे स्नान आहु-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि तित्थ नैमित्तिकं तथेति ॥

‘गर्भे’ गर्भमासप्रयुक्त्या विहितपुंसवनादौ, ‘वाहुँयिके’ अशीति-
भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, ‘भृत्ये’ सबत्तरादिपथन्तकालकृते ‘मासिके
इति द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्भाष्यते तद्युक्तं याद्वाप्यपि
च षोडशोत्पन्नेनैव तस्य आद्भ्य मलमासेऽपि विधानात् तस्य षोडश-
श्राद्धेषु गणनात् ।

षाट्कर्ष ।

द्वादशप्रतिमास्थानि आथ पाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडश ॥

‘पाण्मासिकाब्दिक इत्यनेन विहितयो आद्भ्यो निरूपणार्थमाह,

एकेनाह्ना तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभि ।

न्यूना सबत्तरश्चैव खाता पाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूना स्यु सबत्तरश्च तदा
पाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे कार्ये इत्यर्थं ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्त्रिसञ्चयनश्राद्धे त्रिपचे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथ्यो प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्तिथ्योरित्येकैकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास-
इत्यर्थं ।

ब्रह्मपुराणे ।

नृणान्तु त्यक्तदेहाना श्राद्धा षोडश सर्वदा ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासै श्राद्धा द्वादशमहाया ।

कर्त्तव्या श्रुतितोषा तत्र विमासु तर्पयेत् ॥

तेन 'मासिके श्राद्धकर्मेणि' अमावास्याश्राद्धकर्मेणीत्यर्थः, 'नित्ये नित्यदाने, 'होम' अत्रोपामनहोम, यत्र धीहि-तिलादिभिस्तत्र होतव्यद्रव्योपादानात्, 'अन्यकर्माणि दहनोदकपिण्डदानाग्निसञ्चयनादीनि । जातकर्मवज्रातश्राद्धमपि कर्त्तव्य ।

श्राद्धजातकनामानि ये च सस्कारमव्रता ।

मल्लिजुचेऽपि कर्त्तव्या काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

'सस्कारा' अन्नप्राशन निक्रमणादयः, जनार्दनप्रयनादारभ्य चावदुत्यान धारण पारणादिक करिष्यामीत्येव मङ्गलमहिता मप्रता काम्या अपि, इष्टियहण काम्यपशुवन्धादिघर्मोपलक्षणाय सर्वेषामपि काम्यानामनावगच्छत्वेन वर्जनीयत्वात् । अत एव सत्यन्तर "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मल्लमासे विवर्जयेत्" ।

हारीतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्य श्राद्धमभ्युदय तथा ।

'तथैव काम्य यत्कर्मति यत्काम्य कर्म इष्ट्यादिक तन्मलमासे न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु ष्योति पारागरेणोक्त ।

उपाकर्म तथोत्सर्ग प्रभवाहोत्सवाष्टका ।

मामदृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृक ॥

'परा कार्या' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तत्र 'प्रभवा-होत्सवश्चेन आगेष्टिरेवावगच्छते न पुनराभ्युदयिक श्राद्ध जातकर्म च, तयोरपि ग्रहणे "श्राद्धजातकनामानौत्त्यादिसृजिविरोधापत्ते

पैत्रकघट्टणमावश्यकविषय, न तु केवलसांवत्सरिकविषयं क्रमावास्था-
दिश्राद्धस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्ययुद्धे चैव मरणे पुत्रजनानि ।

मलमासेऽपि देयं श्राद्धत्तमचयकारकं ॥

षाचिष्मश्राद्धमत्तघमिति पाठः ।

शातातपस्ततौ ।

प्रतिषांवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्त्रयेत् ।

पैठीनसिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरः ।

भावत्सर न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र मृताहनि ॥

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

प्रतिमवत्सर यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

'पूर्वभागे' अधिमासे ।

मासस्त्रयोदशो यत्र तत्र श्राद्धं कथं भवेत् ।

पूर्वापरवधौ तत्र कथं क्षुद्याद्विचक्षणं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः श्राद्धिजन्मनः ।

तद्द्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

एतानि मलमासमृतविषयाणि ।

यदाह पैठीनसिः ।

मलमासे मृतानान्तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

मृगुरपि ।

मलमासे मृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरं ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

व्यामः ।

मस्मिन्नुचे तु सस्त्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

जनाभिधेयोमामोनु कथं कुर्यादथाद्भिकं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः श्लाघित्वात्मनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

अधिमासे मृतानान्तु शौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मामोऽपि श्राद्धपिण्डक्रियादिषु ॥

सद्यन्तरे द्वात्रिंशद्द्वयमन्यथा पश्यते,

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ।

अन्ये तु ।

माम-पक्ष-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथा भूते क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया ज्ञातातपादिवचनानि मलमा-
समृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमासमग्ने सति मल-
मासस्पृष्ट एव मृताहम्रयाभूतो न तु श्राद्धमासस्पृष्ट इति । मल-
मासगतक्षयाह एवाद्भिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं, न तु श्राद्धमासगतक्षयाहे,
अतयाभूतत्वात् मनमासमग्ने तद्गुणोपन्यायान्मलमासस्पृष्टेऽपि
क्षयाहे मृताहम्राहुं कर्त्तव्यमित्यवगन्तव्यं । प्रथमाद्भिकं मलमासे
कार्यं ।

तथा च दृढवशिष्टः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचक्षते आब्दिकं प्रथमं न्यूनाब्दिकं तदाब्दिकं
मृताहान् पूर्वदिने क्रियते मासिकन्तु मृताहन्वेव, यदाब्दिकपञ्च
क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं कृत, यदा तु
पूर्णे संवत्सरे तत् क्रियते तदा पृथगाब्दिकं नास्ति सपिण्डीकरणे-
नैव तस्यापि भिद्वेस्तदुक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे पिण्ड. षोडशः परिकीर्त्तितः ।

तेनैव च सपिण्डत तेनैवाब्दिकमित्यते ॥

पिण्डशब्देन श्राद्धं पूर्णे संवत्सरे लक्ष्यते 'षोडशः पिण्ड' षोडश-
श्राद्धमित्यर्थः, तदयुक्तं 'आब्दिक प्रथममित्यनेन न्यूनाब्दिकग्रहणे
मासिकशब्देनाब्दिकग्रहणे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वाद-
शमासोपक्रम एव कर्त्तव्यत्वाच्च । एतच्च षोडशश्राद्धकालनिर्णयप्रसाधे
दर्शयिष्यते । यत्तु सत्यमतेनोक्तं ।

वर्षे वर्षे च यच्छ्राद्धं मातापिवोर्मतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं चाग्रस्य वचनं यथा ॥

तदधिमासादन्यत्र मृतस्य प्रथमाब्दिकान्यश्राद्धविषय । अत्र
मलमासशब्देनाधिमासो याद्य ।

एक एव यदा मास सक्रान्तिदयमयुत ।

मासदयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शक्यत इति ॥

शुद्धनाममृतस्यापि प्रतिमत्सरश्राद्धस्य चयमासे विधानान् ।

एवञ्च क्षयमासात् पूर्वभाव्यमंक्रान्तश्चाहुं “प्राहृतस्तत्र पूर्वः स्यादिति
शुद्धत्वात् पूर्वमंक्रान्ते, “एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र
क्षयमासे च कार्यं, तेन मलमासमृतस्य यदा मरणमासो मलमासो
भवति तदा प्रतिमं वत्सरश्चाहुं मलमास एव कार्यं न शुद्धे नाप्यु-
भयोः, शुद्धमासमृतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा
प्रथमाब्दिकं चेन्मलमासे एव कार्यं न शुद्धे नाप्युभयो, द्वितीया-
ब्दिकं चेत् शुद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंस्तु प्राहृते मासे कुर्याच्छाहुं यथोदितं ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

‘प्राहृते’ शुद्धे, सर्वं आहुं नित्यं नियमेनैकमेव कुर्यात् न द्वितीयं
मलमासेऽपीत्यर्थः । तथा “मां वत्सरं न वर्द्धेत आहुं तत्र मृताहनीति-
वचनादपि न मां वत्सरिकमुभयवानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे मां वत्सरिकं आहुं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयं ।

तथाच यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यस्याद्य कुर्वति मलिषुचे ।

यथोदग्ने तु मग्नात्ते कुर्वति पुनराब्दिकं ॥

यथोदग्ने तु सम्पूर्णं सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्दिकं
कुर्वतित्यर्थः । ‘मां वत्सरं न वर्द्धेत’ इत्यस्यायमर्थः, ‘न वर्द्धेत’ न विच्छि-
द्येतेति । तेनेतदपि मासद्वये आहुमनुष्ठेयमिति प्रतिपादयतीति,
तदयुक्तं उभयत्र आहुमनुष्ठेयमे प्रमाणाभावात् । यमवचनस्य त्वयमर्थः
प्रथमाब्दिकं मलिषुचे कुर्वति, ‘पुनराब्दिकं’ द्वितीयाब्दिकं, तत्तु

धयोद्देशे मासि सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने कुर्वीति, 'आब्दिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं न वर्द्धतेति वचनद्वयस्यास्यदुक्तोऽर्था-
 वचनान्तरसंवादी तथाच तन्मूलभूतया श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-
 ना, भवदुक्तस्त्वर्थो न तथेति मूलभूतस्यत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च
 भवत्पक्षे तु 'धयोद्देशे तु सम्प्राप्त इत्यत्राब्दिकग्रन्थवैयर्थ्यं प्रसज्यते ।
 धयोद्देशे तु सम्पूर्णे पुन कुर्वीतेत्युक्तेऽपि प्रकृतनेन प्रथमाब्दिकस्या-
 न्वयात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु नायं दोषः । तेन "आह्वी-
 याहनि सम्प्राप्ते इतिविशिष्टवचनं मासिकविषयमिति ज्ञेयं । किञ्च
 सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतसांवत्सरिकविषयं अम-
 लमासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्वाग्नेव कर्त्तव्यं"
 "तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तस्य मासोऽपि स एव दिवसस्तथेति
 प्रागुदाहृतसाधारणवज्जवाक्यविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति
 पैठीनसिवचनगतोपि शब्दस्त्वेवमप्युपपद्यते यदा शुद्धस्तयोद्देशो
 भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्तयोद्देशो
 भवति तदा तत्रापौति । यदा प्रागुदाहृतवज्जवचनविरोधादपि-
 शब्द एवकारार्थं भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि आह्वद्वयप्रसङ्गाच्च ।
 अथवा वचनान्तरपर्यालोचनार्थकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-
 च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयेव मासिकविषयता प्रसज्येत । नापि
 द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "प्रत्यब्दं द्वादशे मासीति वक्ष्यमाणाप्रधुष्टा-
 रीतवचनात्, अथाप्तक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिग्रन्थादुभयवापि कर्त्तव्यं
 आह्वमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे
 क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्तयोद्देशो भवति तदा

तत्र प्रथमाब्दिकं कार्यं । यदा मृतमासः अष्टकान्तस्तयोद्गमो भवति तदा तत्रापीत्येवमपिशब्दोपपत्तेश्च ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यस्यास्य कुर्वीत मलिष्बुचे” इति पाठ-
मुदाहृत्य मल्लमासमृतविषयत्वेनैवं व्याचरते, मलिष्बुचमृतस्य यत्
प्रथमाब्दिकं तन्मलिष्बुचे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्दिकसमये मलि-
ष्बुचासन्भवात् । द्वितीये हि वर्षे पूर्वस्नानमलमासादन्यो मलमासो
भवति तस्मान्मलमृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमासे कदाचिदपि न प्रा-
प्नोति, अतः पूर्वाह्णं नित्यानुवादः । यदा गच्छता कालेन यदि
मलमासमृतस्य पुनराब्दिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति तदा तस्मिन्नेव
मलमृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिभवंत्सरं विहितं आह्णं कुर्वीतित्यर्थः ।

मलमासेपि कर्त्तव्यं आह्णं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्द्धेत आह्णं तत्र मृताहनि ॥

अस्यापि पूर्वाह्णं मलिष्बुचमृतविषयं, ‘सांवत्सरं’ प्रथमाब्दिकं,
‘न वर्द्धेत’ न विच्छिद्येत, इहेऽपि मासे इत्येतावाननुवादः, तदयुक्तं ।
निष्प्रयोजननित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैधर्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
“आब्दिकं प्रथमं यस्यात्तत् कुर्वीत मलिष्बुचे” इत्येवं वक्ष्यन्त्यदृष्टः
पाठो युक्तः । “मलमासे न कर्त्तव्यमिति वचनस्य चाह्णदुक्त एवार्था युक्तः,
तस्मान्मलमासमृतसांवत्सरिकं मलमासमयत्वे तत्रैव कार्यं अमल-
मासमृतस्य प्रथमाब्दिकं चेति सिद्धं । इदन्निवह विचार्यते, किमन्त-
राधिमासनिपात्रेऽपि प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासि कार्यं, उत यदा
अधिमासस्तयोद्गमो भवति । तत्र केचिदाहुः । अन्तरा त्रिधिमासनि-
पात्रे त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवंपरत्वेनैतदाशयमिति ।

यदाह लघुहारैतः ।

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कचिन् वयोदशेपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्सरं ॥

‘पिण्डक्रिया’ मृताहश्राद्धक्रिया, द्वादशे मासि परिपूर्णे सति वयोदशे मासीति यावत् कचिदधिमासयुक्तसंवत्सरे वयोदशे मासि परिपूर्णे सति चतुर्दशे मासीति यावत् आद्यमाब्दिकं लघिक्रमाभवत्यपि संवत्सरे द्वादशे मासि परिपूर्णे सति कार्यं वयोदशे मासि कार्यमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि कचिदित्यस्याधिमासवति संवत्सरे इत्यर्थः स्यात्तदान्तराधिमासे सति कार्तिकसूत-प्रथमाब्दिकस्याश्विने मासि प्राप्तौ “मास-पक्ष-तिथिसृष्टे यो यस्मिन् क्षियतेऽहनि । प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं स्यादहन्तस्य तं विदुः” इति व्यास-वचनं बाधेत । यदि तु कचिदित्यस्य वयोदशाधिमास इत्यर्थः स्यात्तदा नास्य वाक्यस्य सङ्कोचलक्षणे बाध इत्ययमेवार्थो युक्तः । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यास्यदुष्कार्यस्वीकारे “संक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैरित्येतन्नूलतयैव श्रुत्युपपत्तेर्न भूलान्तरकल्पना, भवत्यचे तु गण्यापद्येत । एवं तावत् कचिच्छब्दे-नैतस्कार्यस्य सिद्धत्वात्, “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यास्यत्यस्ते सङ्कोचोन्नास्तीत्युक्तमिदानीमङ्गीकृत्योच्यते, कार्तिकसूतस्यान्तराधि-मासे सति आश्विने मासि आह्ने क्रियमाणे “मास-पक्ष-तिथिसृष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे शुद्धमासे च मासिकस्य विधानाद्-धिमासवति संवत्सरे वयोदशमासिकानि जातानि, ततश्च वयोद-शमासत्रवेशदिने मासिकं सांवत्सरिकं च प्राप्नोति तदायुक्तं,

“मैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचिदिति वचनादस्थान्य-
विषयत्वे च भवत्यचे वाक्यत्रयसद्बोधः, अस्मत्पक्षे तु त्रयोदशपद-
स्याधिमानविषयत्वेन सद्बोध इति विशेषः । किञ्च श्राद्धद्वयं युगप-
दनुष्ठीयते क्रमेण वा । न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननि-
षेधादस्थान्यविषयत्वे च भवत्यचे वाक्यत्रयसद्बोधः, अस्मत्पक्षे त्वेकस्मे-
ति स एव युक्तः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवत्सरिकं वा न
तावन्मासिकं एकस्य विहितकालवाधप्रसङ्गात् । तस्यान्यविषयत्वे तु
उक्त एव परिहारः । नापि सांवत्सरिकं उक्तादेव हेतोः । किञ्च मासि-
कोत्तरकालमाब्धिकविधानानुद्वाधोऽपि प्रसज्यते । तस्यान्यविषयत्वे
च भवत्यचे वाक्यचतुष्टयसद्बोधः, अस्मत्पक्षे त्वेकस्मेति महान् विशेषः ।

ननु “संवत्सरविष्टहौ च यदि स्यादधिमासकः । तदा द्वाद-
शके मासि कार्यन्तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यप्रतवचनेन त्रयोदश-
मासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनायन्दोषः इति चेत्, उच्यते
“संवत्सरविष्टहौ च प्रतिमासञ्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमा-
समासिकविधानादिकल्पः, ततश्च त्रयोदशमासेषु प्रतिमासमासिका-
नुष्ठानपक्षे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेयः । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासौ-
त्यत्र द्वादशे मासि अधिके इत्ययमर्थः “मास-पक्ष-तिथिसृष्ट इति
वाक्यपर्यालोचनया वर्णनीयः । ततोपजीव्यावाधेनाप्यस्य वाक्य-
श्लेषपक्षौ नोपजीव्यवाधा युक्तेति । किञ्च “यस्मिन्मासे दिने
यस्मिन् विपक्षरूपजायते । पूर्वान्तः स तु विज्ञेयोमासो नैमित्तिकं
प्रति” ॥ इति ज्योतिर्गार्ग्यादिवचनसद्बोधोऽपि प्रसज्यते । किञ्चा-
स्मत्पक्षे मलमासकार्याकार्यनिरूपणप्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् प्रकृतसद्गत-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्पक्षे त्वधिमासवति संवत्सरेऽपि मामान्तरगतकार्यनिरूपणाच्च तथा सङ्गतमित्यपरोविशेषः । किञ्च चैत्रे मृतस्य ज्येष्ठादावधिमासे फाल्गुने श्राद्धं स्यात्तत्र प्रतिबंधसरमिति बाधेत संवत्सरभेदाभावात् । द्वितीये चाभावात् प्रतिबंधसरमिति व्याप्तिबाधः ।

अन्ये तु पूर्वाक्तदूषणभियैवं व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्वागपि “मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरमिति विधानमस्ति तथाद्याद्यमिति द्वितीयादिसंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः । एवं हि सर्वशास्त्राविरोधः । अन्यथाप्यन्यथासिद्धेन मृताहविशेषेण मासबाधप्रसङ्गादाद्यग्रवच्च द्वितीयपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिमासस्तयोद्देशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न तन्तराधिमासनिपातेऽपीति ज्ञेयं ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् कुर्वीत मलिष्पुत्र इति यमवचनपाठमुदाहृत्य अन्तरा पतितेऽथधिमासे त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवम्परत्वेनैतद्वाक्यं व्याचक्षते । अन्तरा मलिष्पुत्रे मत्याब्दिकं यत् यत्र कश्चिन्मासे पक्ष-तिथि-सृष्टे मृताहनि विधानवशात्स्यात्तत्र पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमन्तु द्वादशे मास्यतीति त्रयोदशे मासि सप्याप्ति प्रवेशदिने कुर्वीतित्यर्थं, तद्युक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्मिन् वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीतेरस्मिन्नर्थे अध्याहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावाच्च । तस्मादस्य वाक्यस्य “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत् कुर्वीत मलिष्पुत्र इत्ययमेव षड्ग्रन्थदृष्टः पाठोयुक्तः, तस्माद्यदा मलमासस्तयोद्देशो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न तन्तराधिमासनिपातेऽपीति सिद्धं ।

पेठीनमिः ।

प्रशस्तान्यधिमासे तु न कार्याणि मक्षात्मभिः ।

अप्रशस्तं न कर्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

यद्यप्यत्र काम्यप्रतादीनि मन्मथमासे प्रतिषिध्यन्ते तथाप्यधि-
मासे तेषामारम्भ-ममाप्ती प्रतिषिध्येते । अथमासे तु प्रथमारम्भ एव,
अन्यथा कार्त्तिकस्य अथमासान्तःपाते प्राप्ते प्रारब्धानां चातुर्मास्य-
प्रतानामममाप्तिः प्रमज्येत षोडश^(१) च अथमासान्तःपाते पूर्वम्निम्
पत्रे प्रारब्धस्य माघदानप्रत्यय पुनरारम्भाः प्रमज्येत । अथमासात्
पूर्वम्निद्युत्तरम्निष्वा मासे तत्प्रमाप्ती तदारभ्ये च कार्त्तिके ममाप्ति-
विधानं पुत्र्ये चारम्भविधानं विहृष्यत । प्रारब्धकर्मण्यन्तमासावने-
कवर्षमाध्यस्य च नाममतस्यारब्धान्यग्निर्घर्षं पुनरारम्भमद्वन्द्ववि-
रोधः, “आरम्भाद्यियमोदोवशाममाप्ती स्यादिति कात्यायनवचन-
विरोधश्च । अधिमासे तु श्राद्धे श्रद्धामासान्तरमद्वावादारम्भ-ममा-
प्त्योक्तयोपपत्तेरधिमासे तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः । प्रथमार-
म्भोऽपि अथमासेऽपि श्रद्धामासान्तराभावात् कल्प्याय स्यादिति चेत्,
न, “न कुर्यान्मानमासे तु मक्षादान-प्रतानि चेति वचनविरोधान् ।
अस्य प्रथमारम्भयतिरिक्तममाप्त्यादिनिषेधपरत्वे मद्वन्द्यादिविरो-
धयोक्तं स्यात् काम्यप्रतादीनां अथमासे प्रारम्भनिषेधपरत्वे संकन्या-
द्विविरोधस्योक्तत्वात् काम्यप्रतादीनां अथमासे प्रथमारम्भनिषेधप-
रत्वे विरोधाभावाच्चेति । नन्वेव सति यदा कार्त्तिकोऽधिमासो भवति
तदा कार्त्तिकप्रतानां श्रद्धाशिन एवारम्भाच्छुद्धकार्त्तिके च मन्मथे
मासोपवासप्रत्ययपि मामद्वयसमुष्ठानं प्राप्नोति तत्र शक्यं । उच्यते

(१) षुडश इति क० ।

यदि हि मासोपवासप्रतश्चाश्विनै प्रारम्भविधानं शुद्धकार्तिके च समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमस्ति, किन्त्वस्याश्विनशुक्लद्वादश्यामारम्भमभिधायोपरितनशुक्लद्वादश्यां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभिहित्ता ।

आश्विनस्यामले पचे एकादश्यामुपोषितः ।
 व्रतमेतत्तु ऋत्वीयात् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु ॥
 अन्यूनाधिकमेवन्तु व्रत त्रिंशद्दिनैरिदं ।
 कृत्वा मासोपवासन्तु सयतात्मा जितेन्द्रियः ॥
 ततोऽर्चयेत् वै पुण्य द्वादश्याङ्गरुद्ध्वजं ।
 पूजयेत् पुष्पमालाभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥
 वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् दिवोत्तमान् ।
 दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रणिपत्य समापयेदिति ॥

ततः शुद्धाश्विनशुक्लद्वादश्यामेतद्ब्रतमारम्भोपरितनशुक्लद्वादश्यां समापनीयं न मामद्वयमनुष्ठेय मासोपवासव्रतस्य च काम्यत्वात्काम्यस्य च मूलमाहात् प्रागारब्धस्य मूलमासेऽपि समाप्तिविधानाद्य-कश्चिद्दोषः । ननु त्रयमापस्तमानां उत्पन्नानां च द्वितीयाद्या-ब्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिन्मासे कार्थमित्यपेक्षायां तन्निर्णयार्थं त्रय-मासान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिस्र्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेश्विनौ त्रयमासस्य मध्यगौ ॥

प्रथमे तिस्र्यर्द्धे पूर्वमास द्वितीये तिस्र्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव त्रयमासस्य मध्यगतौ मासौ बुधेश्विनौ यावित्यर्थः । अतः प्रथमे

६६ चतुर्बर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये [२४०]

तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य च बद्धापनस्य पूर्वं मासि कार्यम्
द्वितीये तिथ्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य बद्धापनमुत्तरे मासि
कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविष्णारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्बर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये मूलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिश्च द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च । तत्र सम्पूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता । “प्रतिपन्नभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्रवेः । सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णत्वमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । असम्पूर्णा दिनद्वयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां दिनद्वयसम्बन्धिनां सत्यां प्रताद्यनुष्ठाने पूर्वा परा बोपादेयेति मन्देशे निर्णयः क्रियते । तत्र निगमः ।

युग्माग्नि-युग-भूतानां^(१) पञ्चान्योर्वसु-रन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावासा तिथ्योर्युग्मं महाफलं ।

एतद्भक्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुरातनमिति ॥

‘युग्मं’ द्वितीया, ‘अग्निः’ तृतीया, ‘युगं’ चतुर्थी, ‘भूतं’ पञ्चमी, ‘षट्’ षष्ठी, ‘सुनिः’ सप्तमी, ‘वसुः’ अष्टमी, ‘रन्ध्रं’ नवमी, ‘रुद्रः’ एकादशी, तिथ्योर्युग्ममित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपदन्तासु तिथिषु क्रमेण द्वयोर्द्वयोस्तिय्यो परस्परमेव युग्मं महाफलं न पुनर्ब्रह्मं तिथ्यन्तरयुग्ममित्यर्थः, अनेनोक्तयुग्मसप्तके पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा कार्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) युग्माग्नि इत-भूतानामिव क० ।

भविष्यत्पुराणे ।

द्वादशीकल्पे तु “युग्मासु हतरामास्त्रिति पथते, ‘हतं’ चतुर्थी,
‘रामः’ द्वितीया, तत्रैव “युग्मामि हतपुष्टानीति पाठान्तरं, तथा
‘हत-भृतानीति च ।

अत्र केचिदाहुः ।

शुक्लप्रतिपदमावास्यायुता याञ्चा “प्रतिपद्यमावास्येति वचनात् ।
यत्तु “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्भ-भवि-
ष्यत्पुराणद्वादशीकल्पयोर्वचनं तत्कृष्णप्रतिपदि पयं “प्रतिपद्यमावासा
तिय्योर्युग्म महाफलमिति शुक्लप्रतिपदः पूर्वयुताया एव प्रतिपाद-
नात् । अपरे लाङ्. अत्र प्रतिपदमावास्या युता याञ्चा “प्रतिपद्य-
मावास्येति वचनात् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपद्यवमी चैव कर्त्तव्या संमुखा त्रिभिः ॥

इति पैठीनसिवचनाच्च ।

अत्र केचित्संमुखा सायाह्वयापिनीति व्याचक्षते “संमुखा नाम
सायाह्वयापिनी दृश्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तद्युक्तवक्ष्य-
माणवचनविरोधात् स्कन्दपुराणवचनस्थान्यविषयतोपपत्तेश्च तस्माद्त्र
संमुखा पूर्वविद्धा विवचिता सापि चापराह्वयापिन्येव “प्रतिपत् संमुखा
कार्या या भवेदापराह्विकीति स्कन्दपुराणवचनात् । अन्या शुक्ला
कृष्णा वा द्वितीयायुतेव याञ्चा प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रति-
पद्युतेत्यापस्तम्भवचनात्, न तु शुक्लप्रतिपत्पूर्वा याह्येत्युक्तं । तत्रैवाप
विशेषः कस्माच्च भवति “प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदापराह्विकी ।

प्रतिपक्षद्वितीया स्यादिति तु कृष्णपक्षविषयमेव । तत्र च नापराह्णिकत्वनिवमः, पैठीनीसिवचनमपि शुक्लप्रतिपदिषयमित्युच्यते, एवं सति “पक्षमी सप्तमी चेति, “प्रतिपक्षमुखा कार्य्येतिवचनद्वयस्य केवल-शुक्लप्रतिपदिषयत्वेन सङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपक्षद्वितीया स्यादिति वाक्यसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्यागाश्रयणात् अस्माभिः “प्रतिपक्षमुखा कार्य्येतिवाक्यविषयपरित्यागाश्रयणात् । ननु “पक्षमी सप्तमीचैव इति वचनसङ्कोचो न दोषाय सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेणोपसंहारस्य युक्तत्वात् सङ्कोचमयादनुपसंहारे सर्व्वोपसंहारोच्छेदापत्तेः । सत्यमेव “प्रतिपक्षमुखा कार्य्ये इति वचनसङ्कोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनेतदुभयत्रापि प्रवर्त्तते, एवञ्च “पक्षमी सप्तमी चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽप्यस्मत्पक्षे न भविष्यति, “प्रतिपक्षमुखा कार्य्येतिवचनसङ्कोचः सोऽप्यापद्यत इति नास्य सङ्कोचोयुक्त-इत्युच्यते । ननु कृष्णप्रतिपदः पूर्व्वविद्वत्प्रमाण अतश्च सा पूर्व्वविद्वत्त्वाद्या सा चापराह्णिकीत्यर्थद्वयविधानात् गौरवं स्यात्, शुक्लप्रतिपदस्तु पूर्व्वविद्वत्त्वं प्राज्ञमिति तद्विषयत्वेन गौरवमिति चेत्, उच्यते, आपराह्णिकी तावत्प्रतिपक्षरूपतो विद्यते ततश्च आपराह्णिकी प्रतिपक्षमुखा कार्य्येति विधीयत इति न गौरवं, अतश्चोभयप्रतिपदिषयमिदं तेषापराह्णिकी प्रतिपत्पूर्व्वविद्वत्त्वा अन्या त्तरविद्वेति ध्ववस्था सिद्धा । तदेतदयुक्तं प्रतिपदः संसुखायाः कर्तुमशक्यत्वात् । ततश्च संसुखायां प्रतिपदि कर्म कार्य्यं तच्चापराह्णिकापिन्यामिति विधाने गौरव शुक्लप्रतिपदिषयत्वे तु नाय दोषः । एवञ्च “पक्षमी सप्तमी चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽपि बलादापतितो न दोषाय तस्मात् शुक्ल-

प्रतिपत् पूर्वां ग्राह्या यथापराह्निकी ह्येषा प्रतिपत्सर्वोत्तरैवेति व्यवस्था । तेन यत्कैश्चिदुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचनं तिलकाशोक-करवीरप्रतविषयं तेषां पूर्वाह्न एव विधानादिति तन्निरस्तं कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह्न एव विधानात् केवलतद्विषयत्वेन महोत्तरे कारणाभावाच्च । अथ पूर्वाह्नविहितमकलकर्मविषयमुच्यते, तदयुक्तं ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालस्यापिनी तिथिः ।

इति सामान्यवचनेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं सति “प्रतिपत् संमुखा कार्येति वचनमपराह्नविहितकर्मविषयं प्रसज्येत । ततश्चास्यापि वैयर्थ्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहण-प्रतिपादकमर्वाकावैयर्थ्यं प्रसज्येत । प्रातिस्त्रिकपूर्वाह्नादिविधायकवाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चास्यार्थस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि कर्मकालस्यापि तिथ्यभावे पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यमाणावाच्च तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अपरे त्वेवमाहुः ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः ॥

इति वचनान् प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वमुपवामविषयं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति । अन्वेवं सति “प्रतिपद्यणमावास्तेति, “षष्ठमी चेवेति, “प्रतिपत्संमुखा कार्येति वचनसङ्कोचः प्रसज्येत अस्मत्पदे तु “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यस्यैव महोत्तरे इति विशेषो विद्यते, अतः कथमियं विषयव्यवस्थेति चेत्, उच्यते, वङ्गवाक्यमङ्गोपोऽपि स्वीक्रियते सामान्यग्राह्यस्य विशेषग्राह्येषोपसंहारस्य युक्तत्वात् । न चान्न सङ्कोचोऽपि विद्यते, युग्मादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्वलमभिहितं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्वलं एवविरोधे मति कर्मविशेषासुपादानात्, कक्षाच कर्मणो-
पहणमित्यपेचायासुपवासे प्रतिपदः पूर्वविद्वलनाभिधानात्, युग्मवाक्ये
स एव गृह्यते “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति वचने त्वपवासव्यतिरिक्त-
कर्मग्रहणमिति कुतः सद्बोधः, तदपुत्रं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्
द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यचोत्तरपादे प्रतिपत्सद्वितीये कृष्णे एवेति
वदन्ते । तेन पूर्वपादेऽपि ते एव गृह्यते शास्त्रे ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्वापरे तिथी ॥

इति वचनेन प्रतिपत्स्याचस्य पूर्वविद्वलस्योपोष्यत्वाभिधानायुग्म-
वाक्यस्योपवासविषयत्वे केवलशुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्वलनाभिधानमनुप-
पन्नं स्यात् । अस्य तदपि शुक्लप्रतिपद्विषयं, तर्हि “द्वितीया पञ्चमी-
वेधादित्यत्र द्वितीया-द्वितीये अपि शुक्ले एव शास्त्रे तेन शुक्लद्वितीया
परयुतोपोष्येत्यर्थः स्यात्तत्र ।

रक्षाख्यां वर्जयित्वा तु द्वितीयां दिवसप्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति वचनेन रक्षाख्यव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्येषु द्वितीयामाचस्य
परयुतत्वविधानं न स्यात् पूर्वविद्वलप्रतिपत्प्रतिपादकवङ्गनाक्षेत्र्यं सा-
मान्यतः पूर्वविद्वलं प्रतीयमानं “द्वितीया पञ्चमीवेधादिति वचने
द्वितीयादिशब्दानां भाधारणत्वं प्रतीयमानं विना कारणेन बाधितं
स्यादिति तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केषिदाहुः शुक्ल-
द्वितीया परान्विता “युग्माग्नीतिवचनात्, अस्य च शुक्लपञ्चविषयत्वं

पवान्ते चतुर्दशी-पूर्णिमायुग्मेन भास्वव्याद्वगन्तव्यम् । यत्तु ब्रह्मै-
वर्तवचनं “द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्कृष्णद्वितीयाविययं । अन्ये लाङ् ।
शुक्रद्वितीया पर्युता याश्चा कृष्णद्वितीया पूर्वा ।

शुक्रपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । यत्र ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्धा याच्चेत्युच्यते अपरेणापर्युतेति तच्चानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्र-कृष्णव्यवस्थया
व्यवस्थितचतुर्दशादितिथिविषयत्वं । यत्तु केषाञ्चिद्वाख्यानं युगादि-
विषयमेतद्वचनम् ।

सि शुक्रे द्वे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।

शुक्रे पूर्वाह्निक याच्चे कृष्णे चैवापरान्हिके ॥

इति वचनादिति तदपि निरस्तं । उक्तप्रकारेणाकाङ्क्षितसम-
र्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवल्युगादिविषयत्वेन भङ्गोच्चे कारणाभावात् ।
यत्तु याख्यानं शुक्रपक्षशब्देन देवकार्येषुपक्षस्यते तस्य प्रायेण
शुक्रपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात् ।

देवकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति श्रद्धयाज्ञवल्क्यवचनान् ।

पूर्वविद्धा षष्ठ्यस्य तृप्तिदा कीर्तिता तिथिः ।

न श्रद्धा विबुधेभ्यस्तु सुखैकां भास्करमियाम् ॥

वचनाच्च तदप्युक्तं विना कारण लक्षणाप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्था-
 ऽनेनैव यथाश्रुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इति वचन प्रामाणिक, तस्मात्
 कृष्णद्वितीया पूर्वाह्न्यापिनी शुक्रद्वितीया द्वन्द्वेति व्यवस्येति ।

अपरे खेवमाह द्वितीया तु सर्वा द्वितीयायुता याच्चा “युष्मा-
 प्रीतिवचनात् ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रतिपत्तमुखा कार्या द्वितीया द्विजमन्तमेति ।

आप्तस्म्वेन “द्वितीया प्रतिपद्युतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाह्न्यापिनी-
 द्वितीयाविषयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

प्रतिपत्तमुखा कार्या या भवेदापराशिकी ।

पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

‘तादृशी ममुखा पूर्वविद्धेत्यर्थः । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा याच्चा,
 तत्रैवाथ विशेषे “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति । शुक्रद्वितीया द्वन्द्वेति न
 तत्र पूर्वाह्निकत्वनिमित्तं इति व्यवस्था किं न स्यात् उच्यते एव सति
 “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति वाक्यप्रसङ्गे प्रसज्येत, “प्रतिपत्तमुखा कार्या
 द्वितीयेति “द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयमङ्गोचस्य पक्षद्वयोप्यत्रि-
 ण्यष्ट, भवता युष्माप्रीत्यस्य शुक्रद्वितीयाविषयत्वमङ्गीकृत्य तद्विषय-
 त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिसु “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति तद्विषयप-
 रित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतश्च पूर्वाह्निकी द्वितीया विद्वते तस्या पूर्ववि-
 द्धत्व विधीयत इति पूर्ववद्गौरवपरिहार “शुक्रपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति तु
 वचनं माकाङ्क्षति त्वन्तरविषयः । तस्मात् पूर्वाह्निकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अन्या लक्षणविद्धेति व्यवस्था, तदेतदयुक्त पूर्ववदेव गौरवस्य परिचर्तुम-
शक्यत्वात् तस्मान् लक्षणद्वितीया पूर्व्या षाष्ठा यदि पूर्वांशिकी, शुक-
द्वितीया तु सर्वांशुत्तरेति व्यवस्था । एतेन यत् कैश्चिदुक्त द्वितीयाया
प्रतिपद्युक्तत्वं तत् यमद्वितीयाविषय तस्या हि भगिनीभिर्घातरौ भो-
व्यन्ते, नैकभक्तायाचितनकविषय, तेषा स्वकालव्यापिन्या निश्चयत्वात् ।
नाप्युपवासविषय तस्यापि परविद्धायामेव विहितत्वादिति तन्निरस्य ।
पूर्वांशिक्या द्वितीयाया पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्त तच्चैकभक्तादिषु
तुष्टयव्यतिरिक्तकर्मन्तरविषयमप्युपपद्यत इति यमद्वितीयाविषयत्वेन
निष्पन्नामाणिकमङ्गोचाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्भक्तैव भवन्ति इति ।

अन्ये त्वेव व्यवस्थामाहुः 'एकादग्रष्टमौ षष्ठी द्वितीया च चतु-
दंशी । अमावास्या द्वितीया च उपोष्या स्य परान्विता" इति
विष्णुधर्मोत्तरशिवगीतावचन "युग्माश्रीतिवचनमुपवामविषय 'द्वि-
तीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकमुपवामव्यतिरि-
क्तविषय । तच्च चाय विधेय 'पूर्वांशिकी च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्था-
यान् 'प्रतिपद्युतेत्यादि कार्या' "द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयस्यो-
पवामव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन शुकपद्येऽप्युपपद्यमानस्य कारण विना
सङ्कोच प्रसज्येत । ननु युग्माश्रितवाक्यस्योपवामव्यतिरिक्तविषयत्वे-
नापि शुकपद्य एवोपपद्यमानस्य भवत्यतेऽपि सङ्कोच प्रसज्येत ।
उच्यते । एतद्वाक्यसङ्कोचस्तु तत्पद्येऽपि विद्यते कृष्णद्वितीयोपवास-
विषयत्वेनाप्युपपद्यमानस्यास्य केवलशुकद्वितीयाविषयताश्रयणात् ।
ननु पद्यद्वये सङ्कोचाविधेयेऽपि भवत्यचे शुकद्वितीयोपवामव्यतिरिक्त-
वङ्ककर्मत्यागादस्मत्पद्ये तु कृष्णद्वितीयोपवाममाचर्यागात् बहस्य

हतोविशेषो विद्यते । सत्यमेवं, किन्तु भवत्येव प्रदर्शितवाक्यद्वय-
मङ्कोचः, अस्मत्पक्षे तु युग्माग्निवाक्यस्यैवेति विशेषः । किञ्चात्र सङ्को-
चोऽपि न विद्यते । तथाहि “युग्माग्निवाक्येन द्वितीया परविद्धा घाञ्चे-
त्युक्तं, “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्धत्वं । न चात्र कर्मविशेष
उपात्तः, अतश्चात्र कस्य कर्मणोऽग्रहणमित्यपेक्षायामुपवासे द्वितीयायाः
परविद्धत्वाभिधानाच्च । एवं युग्मवाक्ये गृह्यते “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्या-
दिवचनैरुपवासव्यतिरिक्तकर्मग्रहणमिति कुतः सङ्कोच इति तदयुक्तं
प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपोष्यत्परोपवासमतिथिनिर्णये दर्शि-
तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था स्वीकार्येति । द्वितीया तु द्विती-
यायुता याञ्चा “युग्माग्नीतिवचनान् मापि च रक्षाद्वितीयैव ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

रक्षाख्यां वर्जयित्वा तु द्वितीया द्विकसत्तम ।

अन्वेषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

‘गणः’ चतुर्थी ।

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीयया तु या विद्धा द्वितीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या प्रतिभिस्त्रात धर्म-कामार्थतत्परैः ॥

विहायैकान्तु रक्षाख्यां शतीया पुण्ड्रवर्द्धनीम् ।

तच्चात्र ऋषिभिः भोक्तु वचन उत्तिकासुत ॥

दृहत्तपा तथा रक्षा सावित्री वटपैत्रकी ।

हृष्टाष्टमी च भृता च कर्त्तव्या सक्षया तिथिः ॥

तथा ।

हृष्णाष्टमी तथा रक्षा तृतीया वटपैलकी ।

वृहत्तया तथा ब्रह्मन् कर्तव्या संमुखा तिथिः ।

नान्येषु मसुखा कार्या तृतीया चाष्टमी द्विज ॥

अन्या सर्वा तृतीया च चतुर्थीभ्युतैव ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीभ्युता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

आपस्तम्बः ।

चतुर्थीमशुखा या च सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्र-पौत्रप्रदायिनी ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो ।

द्वितीयया युता तान्नु यः करोति नराधमः^(१) ।

मन्वत्सररुतेनेष्ट नरो धर्मेण मुच्यते ॥

तथा ।

द्वितीययोगेभ्युक्तां तृतीयां कुरुते नृप ।

स याति नरकघोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥

द्वितीया जेपमयुक्ता या करोति विभोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयाभ्युता तिथिः ।

या करोति विमृष्टा स्त्री पुरुषो वा त्रिमिध्वज ॥

(१) नरोऽधम इति ग० ।

द्वितीयाभ्युतान्तात् पूर्वधर्माद्विद्युत्ते ।

विधवात् दुर्भगलं भवेन्नैवाप मंगलः ॥

कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया मङ्गदृश्यते ।

या तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणमंयुता ।

य इच्छेत्परमं गुह्यं प्रतकर्त्ता त्रिखिध्वज ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशौकल्पे ।

कार्या द्वितीयया साद्धे न तृतीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयायुततृतीयायाः विधिः शुक्लतृतीयाविषयः निषेधस्तु
 कृष्णतृतीयाविषय इति व्यवस्था किं न स्यात्, न च वाच्यं, एवं मति
 रभावाक्यानर्थक्यं प्रमथ्यते सर्वेषामपि प्रतानां तत्र प्राप्तेः पूर्वविद्ध-
 तृतीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्धनिषेधवाक्यस्य शुक्लपक्षे
 इत्यपरं दूषणद्वयमिति । उपवासे तु तृतीयायाः पर्युतायाः
 शुक्लपक्षेऽपि घृष्टणात् तदपवादकतया रभावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न
 चापवादोऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्यैव दूषणमिति वक्तव्यं, यतो भवत्पक्षेऽपि
 सर्वमतविषयतया चतुर्थीयु तातृतीयायरूपे प्राप्ते तदपवादकरभा-
 वाक्यमुच्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाञ्चिकबाध एकस्मिन्नपि वचने
 विद्यत एव तथाहि “युग्माग्नि-सुगभृतानामिति वाक्यं शुक्लकृष्ण-
 पक्षसाधारणं सत्केवलशुक्लपक्षविषयं, तत्रापि प्रतमात्रसाधारणं मद्र-
 शौकप्रतविषयमुच्यते इति तुल्योवाध । किञ्चात्र “अभावास्या
 तृतीया च ता उपोष्या पराचिता इत्युपवामपदमविवक्षितं स्यात्
 प्रतान्तरेऽपि चतुर्थीविद्धतृतीयाघरणे, तस्माद्द्वितीयायुततृतीयाविधि-
 निषेधौ शुक्ल-कृष्णद्वितीयाविषयाविति तदेतदपेक्ष्यं, एवं हि मति

द्वितीयायुतद्वितीयानिषेधप्रागुदाहृतयज्ञवाक्यमद्भोच' प्रसज्येत, "चतुर्थीमद्युता श्वेत्यापस्तम्ब-प्रह्लादवैवर्त्तवचनस्य "कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य मद्भोच' प्रसज्येत । अस्मापद्ये तु न तथा मद्भोच-रम्भाप्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्भुद्वितीयानिषेधानां चतुर्थीयुत-द्वितीयाविधीनाञ्च शुकपद्येऽपि प्रवृत्तेराश्रयणात् । "अन्येषु सर्वकार्येष्विति "विहायैकान्नु रग्नां वेति वचनबाधोऽपि भवत्यप्ये प्रसज्येत । अस्मापद्ये तु "युगाग्नीत्यस्यैव रम्भाप्रतविषयत्वेन मद्भोच इति महान् विशेषः । "अभावाद्या द्वितीया चेति वचनं तिथिविशेषाणामुपवासो परविद्भुत्प्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्भुत्प्रतिषेधकं । एतेनैतन्निरस्त द्वितीयानिषेधाच्चतुर्थीयुतद्वितीयाविधयस्योपवासविषयाः "अभावाद्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विता इति वचनात् द्वितीयाविद्भुद्वितीयाविधिस्तु तद्व्यतिरिक्तविषय इति, "अन्येषु सर्वकार्येषु गणस्युक्ता प्रशस्यते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येऽपि परविद्भुत्प्रतिषेधनात् । ननु युग्मवाक्यस्य रम्भाद्वितीयाविषयत्वे वैरुष्यं प्रसज्येत शुकद्वितीयान्तरस्यापि द्वितीयायुक्तत्वाङ्गीकारात् तदर्धमग्निशब्देन द्वितीयान्तरस्यापि याज्ञवल्कात् अन्यथा रम्भाद्वितीयाया एव परविद्भुत् प्रसज्येत, तदयुक्तं अपि कर्मविशेषानुपादानाच्छुक्ताद्वितीया रम्भाप्रते पूर्वविद्भुत्पि याज्ञा शुकद्वितीया तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये परयुतेत्यग्निशब्दे वचनान्तरपर्यालोचनया स्त्रीप्रथमाणे दोषाभावात्तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता । चतुर्थी तु पद्यमयीयुता याज्ञा "युगभूतानामिति वचनात् ।

यद्भुत्प्रतिषेधपुराण-प्रह्लादवैवर्त्तवचनम् ।

चतुर्थीमद्युता कायां तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थीं चैव कर्त्तव्या तृतीयामद्युता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयायुक्तवचननादिनायकप्रतविषय ।

तथाच ब्रह्मवेवर्त्ते ।

चतुर्थीमद्युता या तु तृतीया सा फलप्रदा ।

चतुर्थी च तृतीयाया महापुण्यफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्बन्ध गणनायसुतोषिणी ॥

अथ च गणनाय सुतरां तोषयतीति गणनायसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणमामर्थादिनायकप्रतविषयत्वं प्रतीयते । अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाहस्तत्र भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्याङ्गारकचतुर्थादीनामपि सुतरां तोषकत्वाद्भवत्यत्रे सोदाहृततृतीयायुतचतुर्थीविधिद्वयस्य पञ्चमोयुतचतुर्थीनिषेधस्य च चतुर्थीमात्रविषयत्वेन बाधे गौरव । अस्मत्पक्षे तु युगभूतानामित्यस्यैव सङ्कोच इति विशेष ।

सोमदत्तस्त्वाह । भक्तिश्रद्धातिशयबन्धेन सर्वा अपि सुतरां तोषिका तद्ग्राहित्ये तु न वरचतुर्थ्याख्या भाष्यशुक्लचतुर्थ्यपीति सर्वविनायकचतुर्थीविषयत्वेन युक्तेति, तस्मात् तृतीयायुतचतुर्थी सुतोषिणी न पञ्चमोयुतेत्यर्थः ।

अन्ये निवमाह, शुक्लचतुर्थी परयुता, कृष्णचतुर्थी पूर्वयुता “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेया इत्युदाहृतवचनादिति तदयुक्तं तृतीयायुतचतुर्थीग्रहणवाप्यस्योदाहृतब्रह्मवेवर्त्तवचने विनायकप्रतविषयत्वप्रतीते “शुक्लपक्षे

तिथिर्ज्ञेया इति तु वचनमन्यविषयं । तस्मात् पूर्वाक्तव्यशया व्यायसौ ।
 “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रमते पुनः । मा जया चैव कर्त्तव्या नाग-
 विद्धां न कारयेत् ॥ इति वचनं विनायकप्रत्यतिरिक्तविषयं, उभय-
 विषयत्वे बाध-गौरवप्रसङ्गात् तत्रैव पञ्चमीयुतचतुर्थीप्राप्तेर्निषेधसा-
 मन्वयश्च ।

पञ्चमी चतुर्थीयुता ग्राह्या । तथा च युग्लवाक्ये “युगलुतानामिति ।
 स्कन्दपुराणे ।

पञ्चमी तु तथा कार्या चतुर्थीमंयता विभो ।

पद्मपुराण-भविष्यत्पुराणद्वादशैकनपर्योः ।

पञ्चमी सचतुर्थी च कार्या षष्ठ्या न मंयता ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्तवचनं ।

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदिति ।

तत् शुकपत्रविषयं “शुकपत्रे तिथिर्घाह्या यस्यामश्रुदितोरवि-
 रितिवचनात् ।

अन्ये लाङ्ग यदा शस्त्रकाष्ठव्यापिनी द्वितीयेऽहनि पञ्चमी
 भवति तदैतद्वचनमिति ।

अपरे लाङ्गः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तत्वं नागपूजाविषयं तस्यां
 पूर्वाष एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं “प्रतिपत्तद्वितीया स्यादि-
 निवचनस्य तिलकाशोककरवीरप्रतविषयत्वभङ्ग उक्तन्यायात् तस्माच्छु-
 क्रपञ्चमी परविद्धा रूपपञ्चमी तु पूर्वविद्धेति व्यवस्था ।

अन्ये त्वेवमाङ्ग पञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वप्रतिपादकानि निगमादि-
 वचनान्युपवाचविषयाणि “एकादशौ तथा षष्ठी अमावास्या चत-

थीका । उपोऽथा परसंयुताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति वचनेनैवोप-
वासे पञ्चम्यास्यतुर्थीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्वव्यवस्थाया "पञ्चमी
तु प्रकर्त्तव्येतिवाक्यश्लोपवाक्यमिदमिदं विषयत्वेन ह्यप्यप्येऽप्युपपद्यमा-
नस्य कारणं विना महोच' प्रसज्येत । न च युग्मादिवाक्यानामुपवा-
सविषयत्वेन महोचोदोषाय, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेश्लोपसंहारस्य
युक्तत्वात् । भवत्यतेऽपि बोधलक्षणपदविषयत्वेन महोचस्यैवाविशिष्ट-
त्वात् । न चैवविधे विषये महोचोविद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।

पठौ तु मन्त्रमौयुता याद्या तथाच युग्मवाक्ये "यस्मिन्वोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्त्तव्या पठौ चैव कदाचन ।

मन्त्रमौमयता काशां पठौ धर्मार्थचिन्तके ॥

ब्रह्मवैवर्त्तंऽपि ।

न हि पठौ नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या पठौ हता मुखवयोभवेत् ।

मन्त्राया सप्त कर्त्तव्या महायुष्मकलप्रदा ॥

निगमः ।

नागविद्धा तु या पठौ रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न याद्यास्तेऽपि वासराः ॥

'नाग.' पञ्चमी । 'रुद्र' अष्टमी । 'दिवाकर.' मन्त्रमी । 'काम'
चयोद्गी । 'विष्णु' द्वादशी ।

मन्त्रमी तु पठौयुता याद्या । तथाच युग्मवाक्ये "यस्मिन्वोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

यथा युता सप्तमी तु कर्त्तव्या तात शब्दे ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सच्चिहितोरविः ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पपुराणेऽपि ।

षष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योन्यं समाहितौ ।

तथा ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी शदा ।

अष्टमी नवमीयुता याज्ञा । तथाच युगवाक्ये "वसु-रन्ध्रयोरिति ।
ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि महाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

कचिन्नु सप्तम्या युताष्टमीति पाठः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अष्टमी नवमीमिथा कर्त्तव्या श्रुतिमिच्छता ।

सप्तमीसंयुता चैव न कर्त्तव्या मिथिध्वज ।

एका छप्पाष्टमी तात कर्त्तव्या रविमंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या ष्णाष्टमी नात्र संशयः ॥

एतच्च शुक्राष्टमीविषयं ।

तथाच निगमः ।

शुक्रपक्षेऽष्टमी चैव शुक्रपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्येषु ह्येव धर्मः सनातन इति ॥

कच्चिन्पवासेषु कार्येष्विति पाठः । कृष्णाष्टमी तु सप्तमीयुतैव
तथाच तत्रैव ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचचित् ।

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ॥

अष्टमीनवम्योर्युग्म एव पक्षद्वयेऽपि शिव-शक्त्योः शिवत्वेने महो-
त्सवः कर्त्तव्यः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

अष्टमी नवमीविद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-नवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिव-शक्त्योः शिवत्वेने पक्षयोरुभयोरपि ॥

नवमी लष्टमीयुतैव यास्या तथाच युग्मवाक्ये "वसु-रन्ध्रोरिति" ।

अष्टमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यत्पुराणद्वादशीकल्पयोः ।

न कुर्यान्नवमीं तान् दशम्या ष कदाचन ।

पद्मपुराणे ।

नवम्येकादशी चैव दशविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्रां विशेषेण गङ्गाभ्यश्च षतौ यथा ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

नवम्या सह कार्यां सादष्टमी नवमी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा याद्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

दशमी चैव कर्त्तव्या मद्गुं दिजमत्तम ।

यदा दशमी दिनद्वयेऽपि कर्मकालयापिनी भवति तदा
पूर्वापरा वा विकल्पेन याद्या ।

तथाचाङ्गिराः ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यद्वादतः सा सर्वतोमुखी ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथ वा ।

युक्ता न दूषिता यद्वादतः सा सर्वतोमुखी ॥

एकादशी परयुता याद्या “रुद्रेण द्वादशीयुक्तेति युग्मवाक्य-
चनात् ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसयुता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्ते स्कन्दपुराणे निषेधाच्च ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया पष्ठिरेव हि ।

अष्टमेकादशी भूप धर्मकार्थवाञ्छिनः ॥

शेषमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । द्वादशी त्रैकादशीयुता याद्या
“रुद्रेण द्वादशीयुक्तेतियुग्मवाक्यात् ।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो ॥

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुर्भक्तैश्च मानवैः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

चयोदशी तु पूर्वविद्धा याच्चा “चयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशी-
सहिता मुने” इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

चयोदशी तु कर्त्तव्या भवेद्या चापराधिकी ।

‘अपराधिकी’ पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एवमेकादशी याच्चा द्वादशा तु चयोदशी ।

एतच्च शुक्लचयोदशीविषयः । यतः कृष्णपक्षचयोदशाश्चतुर्दशी-
युताया याह्यत्वं स्मर्यते ।

तथाच निगमवाक्ये ।

पञ्चदशी त्रयोदशी कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

यदा तु नोत्तरेद्युः कृष्णचयोदशी किन्तु पूर्वद्युर्निर्दिष्टातिथि-
विद्धैव तत्राह शुद्धशिशुः, “एकादशी तृतीया चेति, तेन
शुक्लचयोदश्यापि पूर्वेषु सम्भवन्ती न पूर्वा याद्येति । अन्ये ह्यभय-
चयोदशीविषयमेतदाश्चमित्याहुः तदुभयमप्युक्तं यदि चयो-
दशी परेद्युः सम्भवेतां तदा न पूर्वयुते याह्ये । तथा निगम-
वाक्ये “कृष्णपक्षे चयोदशी” अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणवैयर्थ्यं
प्रसज्येत । किञ्च कृष्णचयोदशीविषयमिदमुत शुक्लचयोदशीविषय-
मिति सन्देहे कृष्णचयोदशाः परयुतायाः घृष्टाभिधानात्, शुक्ल-

चयोदश्याय पूर्वयुताया ग्रहणादेकादश्यादौ नान्तु परविद्धानामुपा-
दानात्तस्माद्ग्रहणमपि परविद्भुविषय मत्कृष्ण-
चयोदशीविषय ज्ञायते । तस्मात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था व्यायमी ।

शुक्रचतुर्दशी तु पूर्णिमायुता याद्या । तथाच युग्मवाक्ये
“चतुर्दश्या च पूर्णिमेति ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि ।

एवमेकादशी कार्या द्वादश्या तु चयोदशी ।

सदा कार्या चयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पूर्णिमामौयुता भा स्यात् चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

द्वितीयेकादशी षष्ठी शुक्रपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परस्युता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी शुक्रपक्षे चतुर्दशी ।

एता परस्युता, कार्या (१) परा पूर्वेण स्युता ॥

वराहपुराणे ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी शुक्रा चैव चयोदशी ।

याद्या परेण मंयुक्ता न तु पूर्वेण स्युता ॥

तथा ।

द्वितीयेकादशी षष्ठी अष्टमी च चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा मन्वृषिणे धनापत्यहराः स्युता ॥

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।
 पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदशा चतुर्दशी ।
 आसु क्रिया न कुर्वीत पूर्वविद्वासु मानव इति ॥
 भागविद्वा तथा षष्ठी भानुविद्भो महेश्वर ।
 चतुर्दशी कामविद्वा मिश्रास्ता मलिना ह्यता ॥

‘महेश्वर’ अष्टमी ।

अत्राष्टमी चतुर्दशौ शुक्रे शास्त्रे । चैत्र-श्रावणचतुर्दश्याौ शुक्रे
 अपि रात्रियोगिन्यौ शास्त्रे “मधो श्रावणमासस्य शुक्रा या तु चतु-
 र्दशी । सा रात्रिव्यापिनी शास्त्रा परा पूर्वाह्णगामिनी” ॥ इतिवचनात् ।

निग्नि भ्रमन्ति भूतानि शक्रव शूलभृद्यत ।

अतस्तस्या चतुर्दश्या सत्यान्ततपूजन भवेदिति च ॥

लक्ष्णचतुर्दशी पूर्वयुतैव ।

तथाचापस्तम्ब ।

लक्ष्णपक्षेऽष्टमीचेव लक्ष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा तु कर्त्तव्या परविद्वा न कस्यचित् ॥

यत्तु ब्रह्मवेवर्त्त ।

चतुर्दशी दर्शयुक्ता यौर्णमास्या युता विभो इति ।

यच्च नारदीयपुराणे ।

अष्टमेकादशी षष्ठी लक्ष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च कर्त्तव्या परमयुतेति ॥

तद्भयमुपवामविषय ।

एकादशष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या परान्विता ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-कृष्णद्वयेऽपि चतुर्दशी पूर्वदिनापरात् व्याप्त-
सादा त्रयोदशीयुते एव याद्ये ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महावाहो भवेद्या चापरान्विकी ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या रात्राविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्वमासी च चतुर्दशीयुता याद्या तथाच युग्मवाक्ये “चतुर्दश्या
तु पूर्णिमेति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठमी त्रितिभिर्नरैः ।

पूर्वमासी महीपात्र पुराणे निश्चयद्रता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयः ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तम ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

ननु “एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या
तृतीया च ता उपोष्या परान्विता” ॥ इति प्रतिपद्युक्ताया पौर्ण-
मास्या उपवामविधानात् सावित्रीव्रतोपवामव्यतिरेकेण्यपि पूर्वसु
सावकाशत्वात् । लभ्यते ।

“एकादशष्टमी षष्ठी शुकपत्रे चतुर्दशी” “पूर्णमासी महीपा-
लेति वाक्ययोर्दुग्म-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तवाक्येन बाधो-
द्युक्तः “विप्रतिषिद्धधर्ममवाये भूयसां ह्यात्मधर्मत्वमिति न्यायात् ।
सावित्रीप्रतादन्यत्र प्रतिपन्मिश्रैव “शुकपत्रे तिथिर्वाद्या वसामभ्यु-
दितोरविरिति वचनात् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतैव याद्या । तथाच दुग्मवाक्ये “प्रति-
पद्यमावासेति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर्युताः पूज्याः पराः पूर्व्युताः शुभाः ॥

प्रचेताः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशमेकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न याद्या मुनिपुरुष ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

“सप्तम्या च तथाष्टमीति, “त्रयोदश्या चतुर्दशीति शुकपत्रविषयम् ।

यत्तु भारद्वाजपुराणवचनम् ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पितृः मांस्मरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

तस्मात्सावित्रीप्रतादविषयम् । “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्त्तव-

चनात् ।

भूतविद्धा ह्यमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीमतन्तु शिखिवाहनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये लाङ्. अमावास्यायाः प्रतिपद्युतलमुपवासविषयं उपवासे
तस्याः परद्युतलाभिधानादुपवामत्यतिरिक्तमर्बंकार्यं तु पूर्वयुनेवेति
तद्युक्तं “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति, “भूतविद्धा अमावासेति वचन-
विरोधात् ।

नागविद्धा च या षष्ठी दशम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धा मिनौवाली न तु तत्र षतघरेदिति ॥

निषेधविरोधाच्च । एतान्युपनामविषयाणीति चेत् । न । बह्व-
कामहोचप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्येणार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं देव-
कार्याणि भूतविद्धायाममावास्यायां प्राप्नुवन्ति ।

ततश्च ।

मिनौवाली तथा पित्ये देवे च सततं कुङ्कः ।

इति आषाढवचनं विरुध्येत ।

प्रतिप्रत्न्यमावास्या पूर्वाह्न्यापिनी यदि ।

भूतविद्धेव सा कार्या पित्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि देवकार्यं प्रतिपन्निश्रायामपि गम्यते तस्मात् पूर्व-
व्यवस्था न्यायसी । एव तिथिद्वये पूर्वाह्न्यहणनियमः प्रतिपादित-
इदानीमेतदिरुद्धानां वाक्यानां विषयव्यवस्था कियते । तत्रोपना-
म्याग्रश्च ।

शर्वादर्पस्तथा हिमा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

शर्व-दर्पा महादर्पा हिमा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

‘सर्वः’ साम्यं । आचारमारहता तु तिथिच्छेदोऽल्पः सर्व इति व्याख्यानं । ‘दर्यः’ वृद्धिः, ‘हिंसा’ चयः । साम्य-वृद्धि-चयाः पूर्वतिथ्य-पेक्षया । पितामहः ।

सर्वोदरपक्षया हिंसा त्रिविध तिथिलक्षणम् ।

सर्व-दर्यो परौ पूज्यौ हिंसां पूर्वध पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे तत्तराहुर्मेवं पद्यते ।

सर्वं दर्यो परौ कार्यौ हिंसा चान् पूर्वकालिकौ ।

तत्रैवं विरोधे व्यवहामाह व्यासनिगमवाक्यम् ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिच्छादौ ह्यामवृद्धादिचोदना ॥

नियमादिखित्यादिशब्देन पितृकर्मव्यतिरिक्तप्रतोपवामादिमक-
लकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गमू-
तश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धस्य, वृद्धादावित्यादिशब्देन मातृलिकश्राद्धस्य ।
एवं च पितृकार्यं ह्यामवृद्धादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अस्थापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनो तिथिः ।

यो यस्तु विहितः कालस्तत्कालव्यापिनो तिथिः ॥

दृष्ट्याश्रवणम् ।

कर्मणोयस्य च कालस्तत्कालव्यापिनो तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वति ह्याम-वृद्धी न कारणम् ॥

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्यैः फलप्रदाः ।

अपरान्हिकास्तया ज्ञेयाः पितृर्षेः तु शुभावहा ॥

इत्येतन्निगमत्रध्वैवत्तवचनमपि “कर्मणो यस्य य काल इत्य-
नेन समानविषय । ननु यदा अयुग्मदिने कर्मकालव्यापिनी युग्म-
दिने तु विपरीता तदा का याद्या ।

अत्र केचिदाहुः ।

युग्मा तिथिरेव याद्या तित्योर्युग्म महाफलमित्यभिधानात्
“एतद्भक्त महादोष हन्ति पुण्य पुराहतमिति युग्मातिक्रमे दोष-
श्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि सम्पूर्णलाभिधानात् ।
उदाहृतकर्मकालव्याप्तिग्राह्यस्य युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेर्य
शिष्टाचारानुगण्याच्च युग्मादर एव युक्त । तद्युक्त । यद्यपि कर्म
कालव्याप्तिग्राह्य युग्मवाक्यविषयपरिहारेणायुपपद्यते युग्मवाक्ये
कर्मकालव्याप्तिग्राह्यविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्म-
कालव्याप्तिग्राह्यविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिस्निकप्रति-
पदादिविधीनामपि बाधप्रसङ्गात् । केपुचिद्मतेषूपत्तिवाक्य एव
प्रतिपदादितिथियुतेस्त्वद्वाधोऽप्युत्पन्नशिष्टगुणावरोधेन प्रसज्येत,
सम्पूर्णलाभिधानेनारोपितकर्मकालीनतिथिग्रहणस्य मुख्यकर्मकाली-
नतिथिसम्भवे अन्याय्याश्रयणात् । शिष्टाचारस्याच्च निश्चयो न विद्यते
उभयथा आचरणात् । किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लपक्षौ दिनमाचप
र्यान्ता द्वितीयदिने च सप्तमी चिमुङ्गर्त्ताना तदा अमुक्ताभरणस्य
सप्तमी द्वितीयैव “अहम्सु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनात्
भवत्पक्षे दूर्वाष्टमीप्रतमपि तत्रैव कार्यं अस्या पूर्वविज्ञाया अभिधा-
नात् । ततश्च विरोधः प्रसज्येत अमुक्ताभरणस्यभ्यामग्निपक्वविशेषस्यैव
भोव्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्या चाग्निपक्वभोजनाविधानात् । ततश्च

स्त्रीहृतोभयमतानां विरोधः स्यात् । अस्मत्पक्षे तु नायं दोषः कर्म-
कालव्याप्तिशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयेऽङ्गे दूर्वाष्टमीव्रतचरणद्वैवे
कर्मणि पूर्वाह्नविधानात् । एवमन्यास्त्रपि तिथिषु विरोध उद्भाव-
नीयः । तस्मात् प्रातिस्त्रिकप्रतिपदाद्यवस्थितपूर्वाह्नादिकास्तस्य कर्म-
णामवश्यकत्वाद्युभानादरेण कर्मकालव्यापिनौ तिथिर्थाञ्छेति । तथा
चैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि निवर्त्तनादिकर्मकालव्यापिन्यास्त्रि-
धेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं युग्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकाल-
व्यापिन्यास्त्रिधेः सम्भवे अमभवे वा ह्रास-वृद्ध्यादिवाक्यं । यदा
लेकस्मिन् दिने प्रतापेकोद्दिष्टादिकर्मकालव्यापिनौ तिथिः परस्मि-
न्नास्ति तदा “कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात् कर्मकाल
व्यापिनौ तिथिर्थाञ्छेति ।

शुक्लपक्षे तिथिर्थाञ्छा यस्यामस्तमितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्थाञ्छा यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यत्रैकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वा प्राञ्छेत्युच्यते अपरेणापरपुतेति
तत्र विरोधे भूति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र दृग्गितं व्याख्या-
नात्तरं च पूर्वमेव निराकृतम् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरवचनम् ।

वर्द्धमानेन्दुपक्ष उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः सूर्यं याति तदा स्यादापराङ्गिकीति ॥

कृष्णपक्षे तिथिर्थाञ्छा यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ह्रास-वृद्धौ न कारणमिति ॥

तदुभयमपि पूर्ववद्वाख्येयम् ।

यत्तु बौधायनवचनं ।

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तस्मामय प्रति ॥

यत्तु वृद्धवशिष्ठस्य ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराधिकी ॥

तत्सर्वं दर्पवचनेन समानविषय ।

अन्ये तु “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनसमानविषयमिति वदन्ति
तदयुक्तं चन्द्रक्षय-वृद्धोः पक्षे उपचारप्रसङ्गात् ।

यत्तु व्याख्यानं यदा पक्षो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति यदा
पक्षः क्षीयते चतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्ववेति तदयुक्तं,
उभयथा वाक्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसम्वादिन्यर्थे तात्पर्यकल्पना-
युक्तत्वादेवं मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि न भवित्यति, भवत्पक्षेऽपि
सा स्यात् । तस्मान् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः. प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाहादिविशेषेण
च विहिते धर्मे पूर्वाहादिव्यापिनौ तिथिर्याद्या “कर्मणो यस्य व
काल इत्यादिवचनात्। ननु कालद्वयविधिवाक्याभ्यामेव प्राप्नोऽयमर्थः
सत्य, किन्तु ब्रह्म-वृद्धादिवाक्यैर्बाधितः। अत एवोक्तं ‘ ब्रह्म-वृद्धौ
न कारणमिति, कुत्र तर्हि ते कारणमिति उच्यते यदा दे तिथी
तत्कालखण्डे भवतस्तदा तिथिद्वये पूर्वा याद्या वृद्धौ परा याद्या “पूर्वा-
दर्पस्तथा द्विसेतिवचनात्। तिथिसाम्ये तु शुक्लपक्षे परा ऋष्यपक्षे

पूर्वा “शुक्लपक्षे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात् । ननु अथाशामवि-
शेषेण बाधे प्राप्ते किमिति खर्व एव बाध्यते अत्र त्रूमः, प्रथमप्रती-
तत्वाद्बाधलाघवात् “हाम-वृद्धौ न कारणमिति ह्याम-वृद्धोः सर्व-
तिथिविषयत्वानुवादाच्च । कस्तर्हि खर्वस्यावकाशः, असावास्या ।

तथा च प्रचेताः ।

तिथिष्वये मिनौवाली तिथिवृद्धौ कुङ्कमंता ।

मान्येऽपि च कुङ्कम्या वेद-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

यदा तु हे अपि तिथौ तत्कालस्ये न भवतस्तदा युग्मवाक्य-
पर्यालोचनया निर्णय इति तदद्युक्तं, “द्वितीयादिषु युग्मानामिति
व्यासनिगमवचनविरोधात् “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनस्य चाप्त-
दुक्तप्रकारेषोपपत्तेः खर्वबाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, खर्व-दर्प-स्येवैक-
वाक्येभोपान्तेषु अद्य-दर्पो सर्वतिथिविषयौ, खर्वस्त्वसावास्याविषय
इति वैषम्याद्भयणसोक्तप्रकारेण वाक्यस्योपपत्तौ अनुचितत्वात् ।
तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था ज्ञायमी । यदा लोकस्मिन् दिने अव्यक्तकर्मकालं
सृष्टति तिथिरन्यस्मिन् दिने नात्यमपि तदा “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यनेन कर्मकालसम्बन्धिन्येव बाह्या । यदा तु दिनदशेऽप्यन्य-
कर्मकालसम्बन्धिनी तदा ह्याद्य-दृष्टिवाक्यैर्युग्मादिवाक्यैश्च यथायथं
पूर्वा परा वा बाह्या ।

एकस्मिन् पक्षद्वये सम्पूर्णकर्मकालव्यापिविहिततिथिसंस्पर्शमात्रे-
णाप्यनुष्ठितं कर्म भगुणं भवतीति दर्शयितुमाह, देवसः ।

यान्तिथि समतुप्राथ्य उदयं याति भास्वरः ।

या तिथिः सकला श्रेया ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

पण्डितपरितोषे तु “घान-दान-प्रतादिस्विति पठितं, विष्णुध-
र्माक्षरे “घान-दानादिकर्मस्विति पाठः ।

व्यासः ।

उदयघेव घविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

देवसः ।

घान्तिथिं समनुप्राप्य ऋत्वं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

पण्डितपरितोषे तु “घान-दानादिकर्मस्विति पठितम् ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराधिकी ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

सा तिथिस्तद्दोराचं यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ह्यस-दृष्टी न कारणम् ।

पद्मपुराणेऽपि ।

मते स्नाने तथा नक्तो पिष्टकार्ये विशेषतः ।

यस्यामस्तं मतो भामुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैलके ॥

‘विपरीता’ अक्षयमयस्वन्विनी ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

प्रतोपवाम-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्गार्ह्या श्राद्धादावस्तगामिनी ॥

ध्यातः ।

प्रतोपवाम-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माश्रयतन्द्रितः ॥

बीधायनोऽपि ।

आदित्योदयेलायां या स्तोकापि^(१) तिथिर्भवेत् ।

पूर्णां सा त्वगन्नथा प्रभूता नोदयं विना ॥

अत्राक्षमयकालीनतियेः सम्पूर्णत्वाभिधानं पूर्वविद्धोपादेय-
तिथिविषयं, उदयकालीन-तिथिसम्पूर्णत्वाभिधानञ्च परविद्धोपा-
देयतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अत्रापि विज्ञेयः स्कान्देऽपि ।

यान्तिथिं समतुप्राय यात्यस्तं यद्विनीयतिः ।

या तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता विमुहूर्त्तापि या भवेत् ॥

जिवरघ्व-भौरपुराणयोः ।

यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्याच्चिमुहूर्त्तिका ।

धर्मस्त्येषु सर्वेषु सम्पूर्णान्तां विदुर्बुधाः ॥

उद्ये पूर्वा तु कर्त्तव्या इहो कार्या सदोत्तरा ।

तिथेस्तस्यास्त्रिचणायाः सय-वृद्धौ त्वकारणं ॥

‘विचणायाः’ चिमुहूर्त्तायाः । स्कन्दपुराणे तु “तस्यास्त चिमु-
हूर्त्ताया इति तृतीयः पादः पठितः ।

(१) या सा यावि तिथिर्भवेदिति ग० ।

वृद्धवशिष्ठः ।

यस्यां तिथावस्तमिद्यात् सूर्य्यंस्तु चिमुहूर्त्तंके ।

याग-दान-जपादिभ्यस्तानेवोपक्रमेत्तिथिं ॥

अस्त्रापवादमाह वशिष्ठः ।

चिमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

चिमुहूर्त्तांपि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी ॥

अत्र चिमुहूर्त्ततिथिष्वहण-परित्यागे वृद्धि-ह्रामयोः कारणत्वं वशिष्ठवचनेनोक्तं जिवरहस्य-भौरपुराणवचनेन च प्रतिषिद्धं तत्रैवं शक्यं पितृकार्ये वृद्धि-ह्रामयोः कारणत्वं न नियमादिषु, "दि-
तीयादिषु युग्मानामिति व्यासनिगमवचनात् । विष्णुधर्मोत्तरे
बौधायनप्रोक्ते च ।

उदिते दैवतं भानौ पिश्याश्चास्मिन्ने रवौ ।

दिमुहूर्त्तं चिरञ्जय या तिथिर्द्वय-कथयोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदितेः सत्युत्तरकाले अह्नो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं'
दैवदैवत्यं, तस्मिंश्चास्मिन्ने तत्पूर्वकालीनमह्नोमुहूर्त्तद्वयं 'पितृ'ः पितृ-
दैवत्यं, अतस्त्रावत्कालस्यापिनी या तिथिर्भवति तैव क्रमात् द्वय-
कथयोर्प्राप्नोति ।

अत्र केचिदाहुः ।

दिमुहूर्त्तमित्यनुक्त्यः ।

चिमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

दिमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी ॥

इति दक्षवचनात् ।

एतन्नोदयसम्बन्धितिविवरणं अस्तमयसम्बन्धित्विच्छिन्नमुक्त्या
 एव याञ्छन्नाभिधानात्, अनुकल्पस्यावश्यककार्यं, यदा तु युग्मदिने-
 ऽस्तमयसम्बन्धिनी अयुग्मदिने तु उदयान्तमयसम्बन्धिनी तत्रोभयस-
 म्बन्धिन्योः प्राग्गत्यास्तैव याञ्छा युग्मदिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्हायाः
 असत्कल्पत्वात् । यदा तु युग्मदिने अस्तमयात् प्राक् न दृश्यते अयु-
 ग्मदिनेऽस्तमयात् प्रागेव घनाप्यते तत्रोक्तं जायालि-दृष्टुर्गौतमाभ्यां ।

अहःसु तिचयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु राषियोगोविश्रियते ॥

अश्वीराचसाधं प्रतं लभययोगिन्यामेव कार्यं न तु युग्मला-
 त्तदादरः ।

तथा च दृष्ट्याञ्चवस्त्रप्रोक्तपद्मपुराणयोः ।

दिवाराशौ प्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतं ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं प्रती ॥

नन्वेवं धति षष्ठी-षष्ठम्यादियुगे षष्ठमीवतसङ्कल्पः कदा, न
 तावत्षष्ठम्यादिकाले, "प्रातः सङ्कल्पधेद्विद्वानुपवासव्रतादिकामिति तस्य
 प्रातःकालविधानात् । न च प्रातः, "शुक्लपक्षे रविदिने प्रवृत्ते चोक्त-
 रायणे । पुत्रान्मधेयनचचे गृहीयात् षष्ठमीवत" इत्यादिवचनैः षष्ठ-
 म्यादिकाले सङ्कल्पश्रवणात् । न सायुग्मदिने, युग्मपुण्यलाभिधाना-
 त्तदतिक्रमे दोषश्रवणाच्च ।

अत्र केचिदाहुः ।

युग्मदिने एव प्रातः सङ्कल्पं करणीयः युग्मपुण्यलाभिधानात्
 पूर्वापरघोरषि तिष्ठीः साकस्यविधायकवचनानामपे दर्शयिष्यमा-

एनात् स्त्रीयस्त्रीयकार्यकरणाधनातिरिक्तभाकस्याभावात् तेन वक्ष्या-
दिकाले भ्रमस्यादिकार्थमित्यवगम्यते । न च प्रातः सद्ब्रह्मव्यवहृतिमिति
नियमः, भौमदादग्नादिप्रतेषु साध्यं तदुपदेशात्, तस्माद्युगमतिषावेव
सद्ब्रह्मः स च प्रातरैव, न च भ्रमस्यादितिपिकाल इति ज्ञेयं ।

अपरे त्वेवमाहुः यदा एकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी
तिथिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्मापक्रमकालसम्बन्धिन्वेव याह्या ।

तथाच बौधायनः ।

योयश्च विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेद्भ्रं नोक्लिप्तोपक्रमेण तु ॥

इति युगपुण्यलाभिधानं साकल्याभिधानञ्च बौधायनादिवचन-
विषयपरित्यागेनाप्युपपद्यते ।

अन्ये ताजः यदैकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्बन्धिनी अपर-
स्मिन्दिने च कर्मसमाप्तिकालसम्बन्धिनी तद्विषयमेव बौधायना-
दिवचनमिति । एवं युग्मादिवाक्यैस्त्रिसुहृत्ताया लाभे अयुगमति-
थियोगिनीं वेधयोगदोषादद्याह्येत्यर्थादुक्तः । दोषश्च नारदीयपुराणे
दमितः ।

दानवा ऊचुः ।

अस्माक वसतिर्यच्छन् कस्मिन् स्थाने भवियति ।

निराधाराः स्थिताः सर्वे का तु भोक्ष्याम भोजनं ॥

ब्रह्मोवाच ।

द्वितीयान्ते स्थितिर्द्वैका नागान्ते तु द्वितीयका ।

अष्टम्यादौ तृतीया तु दशम्यन्ते चतुर्थिका ॥

प्रतिपदादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
 पष्ठी त्रयोदशीमान्ते आदौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
 एषोऽपि भवतां वासः स्रष्टुः परिकीर्त्तितः ।
 एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा पुरा ॥
 तेषां संनिञ्चिता दत्ताः पितृभ्यस्तस्मैव हि ।
 शेषो हि विविधः कालः कौर्त्तितः पापनाशनः ॥
 सप्तम्यादौ महीपान्न पूर्णादौ श्रेयसः स्थितः ।
 विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा पुरेति ॥
 वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितौ ।

कौटुम्बस्तु भवेद्योगो वेधोविप्रेन्द्र कौटुम्बः ।
 योग-वेधौ समाचक्ष्य चाभ्यान्दुष्टसुपोषण ॥

इति षष्ठे ।

या तिथिः सृज्यते राजन् प्रातर्वक्त्रावलोकिनी ।
 सा वेध इति विज्ञेयोयोगः सूर्यादयो मतः ॥

इति कथितं ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ध्यास उवाच ।

पतञ्जो घटिका भूप अरुणोदयनिक्षयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
 अरुणोदयवेधः स्वात्सार्ङ्गन्तु घटिकाधर्यं ।
 अतिवेधो दिघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्भवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्यादधे नुधैः ॥

तत् प्रकरणादेकादशौव्रतविषयं ।

यत्तु ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिस्त्वया ।

भृतोऽष्टादशनाडीभिर्दूपयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषय-
ता तु न युक्ता ।

अविद्धानि निपिद्धैश्च सभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तौ पञ्चभिर्विद्धा पाञ्चैवेकादशौ तिथिः ॥

तदङ्गं विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः ।

अविद्धानामेषां तु पयोदधि-फलानि वा ।

सकृदेवाल्पमश्रीयादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

इति षष्ठ्यष्टवचनात् ।

उपवासे च घटिकामाचवेधोऽपि “दूपयत्युत्तरां तिथिमिति
वचनान्तरसिद्धः । न चैतन्नकेकमज्ञायाचितविषय, तेषां प्रदोषदिग्-
व्यापिन्यान्तिथौ नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च
तदसम्भवात्तप्तोप प्रसज्येत । यत्तु यद्विंशन्मतवचनं “घटिकाङ्गं
त्रिभाग वा स्रक्ष वा दूपयेत्तिथिं । पञ्चगव्यघटे पूर्णं सुराया विन्दु-
कोषया” ॥ इति तदुक्तादेव हेतोरुपवासविषय । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं
“घटिकाङ्गं त्रिभाग वेति वचन वेदनिन्दार्थं वादतया अवधेय अन्यथा
“नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरस्तं । उक्तप्रकारेण
वाक्योपपत्तौ सत्त्वणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशौ तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापित्वे

स्ये पूर्वा प्राप्ता पक्षी-पूर्णिमे तु युग्मवाक्यैरपि तत्र साहचर्यादेकाद-
शीप्राप्तिरेव तत्र निषिध्यत इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-
पित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मवाक्यत्रयद्विषयान्यवाक्य-
कर्मकालव्याप्तिवाक्यविषयव्यवस्थायामासदुक्तायानिराकृतत्वात् तस्मा-
द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिथिसम्भवे इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्यभाव इदं वचनमित्याहुः ।

अन्ये तु भयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तस्मादाप्तान्तिथीनां केवलानां पुण्यतन्तासामेव वेधव्यवस्था या-
प्तान्तिथीनां वार-मन्त्रयोगेन पुण्यतन्तासामेधदोषो न भवति,
तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽहनि वारादिपुन्यतिथेरभावाम्
कर्मैव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थीं प्रकृत्य प्रह्ववैवर्त्तं ।

अङ्गारकयुता या तु मा तथैव फलप्रदेति ।

‘तथैव’ युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

लिङ्गपुराणे ।

दशम्येकादशौ यत्र मा नौपोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्द्वयसंयुक्ता या च योगेन नारद ।

मुहूर्त्तद्वयमात्रापि भाषि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुगाम्यापौति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-
दोषः तस्मान्निषिद्धतिथिविद्वा परित्याज्या अन्या तदयमन्त्रिन्यस्त-

मयसम्बन्धिनी वा “मा तिथि सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति सिद्ध ।

अस्यापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठ ।

पारणे मरणे नृणां तिथिसत्कालिकी सृता ।

पित्र्येऽन्नमयवेलाया स्पृष्टा पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्कालिक्येव तिथिर्न पुन मा तिथि सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थ ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्राने दन्तधावन मैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथि ॥

मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययो ।

व्यतीपाते च वैद्यत्या तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वाद्दौ या स्नान दान आहुतादिका क्रिया मा मन्वादिकाल व्यापिनी कार्या न कालान्तर इत्यर्थ । एव युगाद्दौ चेत्यादि या ख्येय ‘नक्तत्रते च मर्याप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिरिति । तस्य मन्त्र प्रतस्य थ काल प्रदोषाख्य तद्वापिनी तिथिर्याह्येत्यर्थ ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयक्षकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्विंशतिनामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

तिथिभामान्यनिर्णय मन्त्रात् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाष्टमी तथा रमावतीया वटपैहकी ।

दृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संसुखा तिथिः ॥

नान्येषु संसुखा कार्या हतीया चाष्टमी द्विज ।

पट्टी चैकादशी ब्रह्मजित्थिवं शास्त्रनिर्णयः ॥

‘संसुखा’ पूर्वविद्धा, ‘कृष्णाष्टमी’ कृष्णाष्टमीव्रतसम्बन्धिनाष्टमी ।

केचित्तु कृष्णाष्टमी जन्माष्टमीति व्याचक्षते, अस्यापि पूर्वदिन एव

रोहिणीयुक्तायाः पूर्वविद्धायाः उपोष्यत्वात् । ‘रमावतीया’ रमा-

व्रतसम्बन्धिनी हतीया । ‘दृहत्तपा’ दृहत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः ।

तच्च व्रतं गिरिवरहस्ये प्रतिपादितं । भरतं प्रति उतङ्क उवाच ।

दृष्टुष्वेकं महाराज दृहत्तपव्रतव्रतम् ।

उतेन येन विशात्मा शिवः शीघ्रं प्रसीदति ।

दृहत्तपोव्रतमिदं ब्रह्महत्यादिशोषणम् ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपश्यन्तो दृहत्तव्यमितिपाठमुपेक्ष्याशून्यशयन द्वि-

तीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्कचिदपि श्रुति-स्मृतौतिहास-पुराण-

तन्त्रिबन्धनादिविदुष्यमानत्वात् प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति ।

सवर्तः ।

कृष्णाष्टमी दृहत्तपा सावित्री वटपैलकी ।
 अनङ्गचयोदशी रग्ना कर्त्तव्या पूर्वसंयुता ॥
 'अनङ्गचयोदशी' कामप्रतप्तमन्विनी चयोदशी ।
 दृहत्तपा तथा रग्ना सावित्री वटपैलकी ।
 कृष्णाष्टमी च भृता च कर्त्तव्या सम्पुखा तिथिः ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थी तु हत्तीयायां महापुण्यफलप्रदा ।
 कर्त्तव्या प्रतिभिरास गणनाथसुतोपिणी ॥
 'चतुर्थी' विनायकप्रतप्तमन्विनी चतुर्थी ।
 पैठीनसिः ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दपथी शिवरात्रिस्तुर्दशी ।
 एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
 'स्कन्दपथी' स्कन्दप्रतप्तमन्विनी पथी ।
 स्कन्दपुराणे ।

जन्माष्टमी रौहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
 पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथि-भानो च पारणम् ॥
 दृहत्तमः ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव ऊताग्रनी ।
 पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिबलेर्दिनं ॥
 'श्रावणी' श्रावणपूर्णिमा । 'दुर्गनवमी' दुर्गप्रतादिमन्विनी
 नवमी । 'दूर्वा' दूर्वाष्टमी । 'ऊताग्रनी' शोलिका पूर्णिमा, बलिप्रत-
 प्तमन्विनी तिथिश्च, 'बलेर्दिनं' बलिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्भलेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभाषखण्डे ।

अययुक्शुक्लपक्षे या अष्टमी मूलमंथता ।
सा महानवमी प्रोक्ता बैलोक्ये तु शुद्धर्त्तमा ॥
कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।
मूलनक्षत्रमंथुक्ता सा महानवमी स्यता ॥
अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्नातरमम्बिकाम् ।
पूजयित्वाग्निने मासि विशोको जायते हि सः ॥

'दूर्वाष्टमी च सिंहे सूर्ये भाद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि
चाष्टम्याः पूर्वमगस्तिसिद्धेति तदा प्राम्बङ्गले पक्षे कार्या ।
तथाच लौगाक्षिः ।

उद्यानिका शिवपवित्रकमेघपूजा
दूर्वाष्टमी फलविह्वलकजागरापि ।
स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि
कुर्व्याद्गमस्य उदिते न शुभानि लिभुः ॥
इति अतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तत्रैकभक्तवर्ण स्कन्दपुराणे ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्वैव हि ॥

देवस्त ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमून यासत्रयेण तु ॥

तच्च मथाङ्गव्यापिन्यां कार्यं ।

तथाच पद्मपुराणे ।

मथाङ्गव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा त्रिभिः ।

बौधायन ।

षडये द्वपवामस्य नक्तस्यास्तमये त्रिभिः ।

मथाङ्गव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्तप्रते त्रिभिः ॥

अथ च त्रिधा विभक्तस्याङ्गो मध्यमोभागो मथाङ्गः । ननु चतुर्धा
विभक्तस्याङ्गो द्वितीयभागेऽपि मथाङ्गशब्दः प्रयुक्तः ।

पूर्वाङ्गः प्रहर साङ्गं मथाङ्गं प्रहर तथा ।

आ द्वितीयाद्परराह. सायाङ्गस्य ततः परम् ॥

इति गोमिस्त्रवचनात् । तथा पञ्चधा विभक्तस्य द्वितीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभृतावादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातस्तु स स्यत कालोभागश्चाङ्गस्तु मध्यम ॥

सद्बस्त्रिमुहूर्त्तस्तु मथाङ्गस्तु स्यत ।

ततस्तथोमुहूर्त्तस्तु अपराहोविधीयते ॥

पद्मपुराणेऽपि य स सायाङ्ग इति स्मृतः ।

अथदेवेषु विहितं तत्तु कार्यं विज्ञानता ॥

इति पराग्रवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । स्वस्त-
स्त्वावन्मथाङ्गशब्दः पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्तते, भागा-
न्तरापेक्षया चतुर्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्तद्वितीयभागे च
विलम्बितप्रतीतिरियन्तेन विधा विभक्तस्य द्वितीयभागे मथाङ्ग-
शब्दोऽयं, तथाच व्रतपथश्रुतिः । “तस्मै च सा पूर्वाङ्गे देवा अग्र-
मभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्याः अपराङ्गे पितरः” इति ।

अतः पूर्वाङ्गवचनपर्यालोचनया दिनार्द्धादुपरितनोमथाङ्गो-
मुख्यः कालः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गौणः “दिनार्द्धमयोजीते इति
वचनात्, “दिवैवेत्यभिधानाच्च । मथाङ्गथापित्वं च “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यादिवचनपर्यालोचनयैकदेशलक्षणया दिनार्द्धादुपरितन-
मथाङ्गथापित्वं विवक्षितं पटोदग्ध इतिवत्, यदा तु द्वे मुख्य-
कालैकदेशं समं व्याप्ततः एका गौणमपि तदोभयव्यापिनौ याद्या,
ननु तिथिह्रासे भवत्वेवं न तु साम्ये दृष्टौ वा “खर्व-दर्पस्तथा हिंसा
त्रिविधं तिथिलक्षणं । खर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वका-
लिकी” ॥ इति व्याघ्रवचनादिति चेत्, उच्यते । यथा समग्र-
कर्मकालव्यापिन्याः पूर्वायाः “कर्मणोयस्येत्यादि-वचनबलेन ग्रहणेन
“खर्व-दर्पोवितिवचनविरोधस्तथा द्विविधकर्मकालैकदेशव्यापिन्याः
पूर्वाया ग्रहणेऽपीति । किञ्च व्रतविषये युग्मवाक्यमेव प्रवर्तते न
खर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं । यदा
द्वन्द्वररधिकमुख्यकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोन्मं व्याप्य-
मपि गौणमपि तदोत्तरैव याद्या बहुमुख्यकर्मकालव्यापकत्वात् ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपकमे ।

विद्यमानोभवेदङ्गं नोद्भितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधश्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनात्र
“हिंसा पूर्वकालिकीति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा ह्यभे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्तुतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्वैव याद्वा मुख्यकालैकदेशास्पर्शेऽपि गौणकर्मकालस्पर्शात् ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सद्युभयोरनु-
यहो भविष्यति, एकभक्तित्येगौणकालस्य च मध्याह्ने लोकभक्ते क्रिय-
माणे उत्पन्नशिश्टमध्याह्नलक्षणगुणानुरोधेनोत्पत्तिशिश्टस्तिथिविशेषो-
बाधितो भवति, तद्यद्युक्तं मुख्यामभवे च सर्वत्र गौणकालयहणमा-
त्रित तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेशायान् ह्यसोदरिः परेऽहनि ।

तावान्पाद्यस्त पूर्वदुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनादस्यान्तियो यदिहित कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तन्तिथिसामात् तत्रैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तदा युग्मादिवचना-
न्निर्णय । अथ च कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, यत्तन्व्यप्रताड्यमेकभक्तं
तत्स्वयमङ्गत्वेन दुर्वलाद्गुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासस्नानौषधैकभक्त उपवासतिथायेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तते मध्याह्नव्यापिन्यां गृह्यमाणार्थां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रवृत्तैः
निषिद्धतिथित्वागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न लभ्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नशास्त्रस्य बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविद्धा तु या पृथीत्यादिनिषेधे प्रतविशेषानुपादानास्य-
धाहृशास्त्रस्य प्रतविशेषवतोवलीयस्तादिति । ननु निषेधबाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव वलीयस्तादिति ।

ननु

उपवामप्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तव विपरीता तु पैलके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाथस्तु, उच्यते ।

उपोऽथाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैषम्यं ।

नागोद्गादग्रनाडीभिर्दिक्ष्ण-दग्रमित्तया ।

भृतोऽष्टादग्रनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽपि मथ्याह्लाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तद्युक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां अन्यस्या अना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

मथ्याह्लाव्यापिनी याद्वा एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

यो यस्य विहित' कालः कर्मफलदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदहं नोद्विगतोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधाच्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनाच
“हिंसा पूर्वकालिकौति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा त्वमे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्तुतः पूर्वां गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्वैव याच्या मुख्यकालैकदेशात्सर्वैऽपि गौणकर्मकालस्यशात् ।

अथ केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्युभयोरनु-
ग्रहो भविष्यति, एकभक्तित्येगौणकालस्य च मध्याह्ने त्रिकभक्ते क्रिय-
माणे उत्पन्नश्लिष्टमध्याह्नस्यगुणानुरोधेनोत्पत्तिश्लिष्टस्थितिविशेषो-
बाधितो भवति, तच्चायुक्तं मुख्याभवे च सर्वत्र गौणकालग्रहणमा-
श्रित तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदयुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् श्रावोद्विः परेऽहनि ।

तावान्पाक्षस्तु पूर्वैद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्यान्तियौ यदिहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तत्तिथिसत्ताभात् तत्रैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तदा युग्मादिवचना-
त्रिर्णयः । अथच कालः स्वतन्त्रैकभक्तविययः, यत्तन्त्रताद्गन्तैकभक्तं
तस्त्वयमङ्गलेन दुर्भलादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपशान्त्यनोद्यन्तैकभक्त उपशान्तितयावेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तते मध्याह्नव्यापिन्यां श्लेषमाणायां निषिद्धतिथियुक्तापि प्रसज्येत,
निषिद्धतिथित्यागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न लभ्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नगाम्नाच्च बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविद्धा तु या षष्ठीत्यादिनिषेधे प्रतविशेषानुपादानाम्-
ध्याङ्गशास्त्रस्य प्रतविशेषवतो बलीयस्त्वादिति । ननु निषेधवाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्गौरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव बलीयस्त्वादिति ।

ननु

उपवामप्रतादीनां घटिकैकार्षि या भवेत् ।

उदधे सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैलके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्त, उच्यते ।

उपोथाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधादत्र युग्मवाक्यतो व्यवस्थेति वैषम्यं ।

नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्षपञ्च-दशमित्यथा ।

भृतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युक्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तदयुक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां अन्यथा अना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते षटा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तकालनिर्णयः ।

तत्र दृष्ट ।

नक्तप्रते च सप्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

प्रदोषव्यापिनी याद्या तित्थिनंनक्तप्रते मदा ।

एकादशी विना सर्वाः शुक्ल-शुक्लममाः सता ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषव्यापिनी याद्या तत्रोपवासामाम-
र्थं नक्तविधानादत उपवासदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः ।

प्रदोषपरिस्राणन्तु स्कन्दपुराणे उक्तम् ।

उदयाभ्राक्तनी सन्ध्या घटिकावयमुच्यते ।

साय सन्ध्या विघटिका अष्टादुपरि भानुतः ।

विमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भावस्तु भते सतीति ॥

यत्नमरुतिहेनोक्त "प्रदोषो रजनीमुखमिति तच्च रजनीमुखशब्देन
मुहूर्तवयमुच्यते पूर्ववाक्यानुसारात् अनेकार्थलक्षणाद्यभावात् ।

विधादर्शं तु

प्रदोषोऽसमयादूर्ध्वं घटिकावयमुच्यते । इत्युक्तः,

अत्र केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वघटिकावय सन्ध्याशब्दवाच्य
तत्र च भोजन निषिद्ध "बतारीमानि कर्माणि सन्ध्याया परि-
र्जयेत् । आहार मैथुन निद्रा स्वाध्यायश्च चतुर्यक" ॥ इत्या-
दिना, अतः प्रदोषोत्तरघटिकावये भोजन कर्तव्यमिति ।

तद्युक्तं मुख्यमन्ध्याशब्दार्थपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव निषेध-
पवृत्तेः । तथाचि आदित्यास्तमयादितारकोदधान्तः सर्वजनप्रसिद्धो
मुष्यः मन्ध्याकासः किञ्चिदासच्छतारकाकासात् सूक्ष्मदग्नावधिद्य
तस्मिंश्च काले भोजनं निषिद्धं ।

तथाच स्यत्यन्तरं ।

उदयाप्राक्तनी मन्ध्या घटिकापथमुच्यते ।

सायं मन्ध्या विघटिका अस्तादुपरिकल्पना ॥

विधिश्च ।

नवचदर्शनात्मन्ध्या सायं तत्परतः स्थितम् ।

तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान् विवर्जयेत् ॥

अस्तु वा घटिकापथं मन्ध्याशब्दार्थः तथापि न तत्र निषेधः
तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् । यदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनी
न भवति तदापि स्कन्दपुराणोक्तम् ।

प्रदोषव्यापिनी न स्नाद्विवान्तं विधीयते ।

आत्मनो दिगुणच्छाये मन्दोभवति भास्करे ॥

तद्युक्तं नक्तमित्याङ्गर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एव ज्ञात्वा ततो विद्वान् शायाम्ने तु भुजिक्रियां ।

सुर्वस्त्रप्रती नक्तं फलं भवति निश्चितम् ॥

अत्र केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनी न स्नादित्युपलक्षणं आदित्य-
वारादौ रात्रिभोजननिषेधात् तेन तथापि दिवानक्तं कार्यमिति
तद्युक्तं निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भ-
वस्य नैसाभ्यङ्गकालनिर्णयप्रस्तावे दर्शितत्वात् सप्तशतसप्तदश तस्मा-

दादित्यवारादौ राशयेव नक्तं कार्यमिति ।

घौरधर्मं तु ।

यदा तु द्विगुणाञ्छायां कुर्वन्नापति भास्करः ।

तत्र नक्तं विजानीयाच्च नक्तं निशि भोजनम् ॥

एतदपि पूर्वेषु समानविषयं ।

भविष्यत्पुराणे ।

सुहृत्कानं दिवं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनाक्षरमहं मन्ये गणाधिप ॥

नक्षत्रदर्शनादूर्द्ध्वं नक्तस्य मुख्यः कालः “अहं मन्य इति वचनात्, इतरोर्गौणः परमतत्वेनोपदेशात्, एतदक्षनपर्यालोचनया यावन्नक्षत्रदर्शनापरितनप्रदोषव्यापित्वं नक्तवाक्ये विवक्षितं । अत्र केचित् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्गौणनक्तकालमभिधानाच्च नक्षत्रदर्शनात् पूर्वं “नक्तमहं मन्ये” इति ध्याचक्षते । तत्रोच्यते किमत्र नक्तशब्देन कालोविवक्षितः भोजनं वा, न तावत्कालः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकालस्य मन्धात्वात् तस्यास्य “न दिवानक्तमिति वेदे नक्तकालशब्दवाच्यत्वनिषेधात् । नापि भोजन “नक्तप्रते च मन्त्राप्ते तत्कालव्यापिनीतिवि.” इति नक्षत्रवचनात् नक्तकालमयोगाच्च भोजने न नक्तशब्दः प्रवर्तते । तत्रास्मिन् काले क्रियमाणं न नक्त स्यात् तस्माच्चक्षत्रदर्शनादूर्द्ध्वं भोजन मन्य इत्येवार्थः, शिष्टसमाचारस्य तथैव दृश्यते तस्माच्चक्षत्रदर्शने मति नक्तं ।

देवस्यः ।

नक्षत्रदर्शनाक्षरं गृहस्यस्य मुधे सप्तम् ।

धतेदिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥
भविष्यत्पुराणे ।

तच्चदर्शने नक्तं प्राग्यामाभ्यन्तराग्रनम् ।
शेषमेकभक्तकालनिर्णयवदवसेयम् ॥
इति भक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतियिनिर्णयः ।

तत्र चतुर्विंशतिः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चापवासे ह्यनु पूर्वापरं तिथी ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दशम्युत्तरं दिनम् इति ॥

द्वितीयाश्चाश्लेषयोर्वेधादुपवासे स्वरूर्वात्तरे तिथी ह्यनु सप्तमी
चोत्तरामेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिपत्तृतीया च द्वितीयाविहा नोपोष्या
इत्युक्तं भवति एव पञ्चम्याद्यास्तपि द्रष्टव्यं ।

नारदीयपुराणे तु “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति सौकं पठि-
त्सर्वं पथते ।

द्वितीयैकादशी षष्ठी तथाषैवाष्टमी तिथिः ।

वेधाद्दशम्याद्दशम्या उपवासे तिथीस्तिमाः ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दशम्युत्तर दिनम् ।

पञ्चयोद्भवयोरेष उपवासविधिः स्मृतः ॥

द्वितीयाद्यास्तु तिथयस्तृतीयादियुता नोपोष्या इत्यर्थः । अत्र

द्वितीयायुतायां द्वितीयायामुपवासो निषिद्धः श्शुद्धति-विष्णुधर्म-
घोस्तु विहितः ।

एकादश्यामौ षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्या परान्विता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे श्शुद्धरीगीतास्त्रयि ।

एकादश्यामौ षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चषोदशी अमावास्या उपोष्या स्यु परान्विता इति ॥

तत्रैव व्यवसा श्शुद्धद्वितीया परयुतोपोष्या ह्यष्टद्वितीया तु
पूर्वयुता ।

श्शुद्धपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

ह्यष्टपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । अत्र द्वितीयाविद्भूततीयानिषेधो
रन्माप्तव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच निगमः ।

ह्यष्टाष्टमी वृहत्तया सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गवयोदशी रमा उपोष्या पूर्वमयुता इति ॥

रग्नातोऽन्यत्र द्वितीया चतुर्थीयुतैव ।

तथाच मार्गः ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्या परमयुक्ता परा पूर्वेषु मयुता ॥

‘परा’ अन्नन्तरा । अत्र पञ्चमीयुतायां चतुर्थीमुपवाम “द्वि-
तीया पञ्चमी वेधादिति वचनेन निषिद्धं मार्गवचनेन तु विहितं ।

अथ केचिदाहुः शुक्लचतुर्थी परयुतोपोष्या ह्यष्टचतुर्थी पूर्वयुता
“शुक्लपक्षे त्रिचिर्ज्ञेयेति वचनादिति तु नदद्युक्तं ।

चतुर्थी तु द्वितीयायां महापुष्टफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्वत्स गणनाय मुतोपिणी ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थ्यामुपवासनिषेधे-
नाथात् द्वितीयायुतायामुपवासविधानस्य विनायकव्रतविषयत्वप्रतीतेः
अन्यव्रतविषयत्वे हि “गणनाथ मुतोपिणीत्यमङ्गलं स्यात् । सर्वे च त्रि-
ष्टास्रुतीयायुतायां चतुर्थ्यां विनायकव्रतमाचरन्ति “शुक्लपक्षे त्रिचिर्ज्ञे-
येति वचनस्य विषयः सामान्यत्रिचिर्निर्णयप्रस्तावे दर्शितः । तस्मादि-
नायकव्रतचतुर्थी पूर्वयुतोपोष्या अन्या तु परयुतेति व्यवस्था । पञ्चमी
तु चतुर्थीयुतोपोष्या “एकादश्याष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात् “द्वितीये-
कादशी षष्ठीति नारदीयपुराणवचनेन षष्ठीयुतायामुपवासनिषे-
धाच्च । षष्ठी तु परयुतोपोष्या “द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात् ।

तथा शिवरक्ष-शौरपुराणयोः ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्या स्यात् कथञ्चन ॥

ज्ञातैवं सूर्य-चन्द्राभ्यां त्रिचिं स्फुटतरां व्रती ।

एकादशीं द्वितीयाञ्च षष्ठीञ्चोपवसेत्सदा ॥

अथ पञ्चमीयुतायां षष्ठ्यां उपवासनिषेधः स्कन्दषष्ठीयतिरिक्त-
विषयः सप्तमीयुतायामुपवासविधिश्च ।

तथाच पद्मपुराणे ।

ह्यष्टाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिशतुर्दशी ।

एता. पूर्वयुता. कार्याभिष्यन्ते पार्ष्ण भवेत् ॥

पञ्चमी तु षष्ठीयुतोषोष्या “एकादशष्टमी षष्ठीति गार्ग्यवचनात्
“नागविह्वा तु षा षष्ठीति शिवरहस्य औरपुराणयोरष्टमीयुता-
यामुपवासनिषेधाच्च ।

पञ्चैकादशमावास्या पूर्वविह्वा तथाष्टमी ।

षष्ठमी परविह्वा च नोषोष्य तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधाच्च । षष्ठमी तु पञ्चदशेऽपि परयुतेव
पञ्चोत्सवयोरित्यभिधानात् ।

रुष्यपचोऽष्टमी चैव शुकपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविह्वा तु कर्त्तव्या परविह्वा न कल्पयित् ।

उपवासादिकार्येषु द्वेष धर्मं वनातन ॥

इति वचन रुद्रव्रतविषय ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या मनुष्या तिथि ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपवासेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्वयुतेव “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति
वचनात् । दशम्यपि पूर्वयुतेव “द्वितीयाेकादशी षष्ठीति भविष्यपुराण-
वचनात् । एकादशी तु परयुता “द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना
दशमीविह्वायामुपवासनिषेधात् “एकादशष्टमीति भृगुवादिवचने
परयुतायामुपवासविधानाच्च । त्रैशमीकादशीनिर्णयप्रस्तावे वक्ष्यते ।
द्वादशी तु पूर्वयुतेव “एकादशी तथा षष्ठीति गार्ग्यवचनात् ।

अत्र केचिदाह्यं शुकपक्षोद्दशी पूर्वयुता रुष्यपचोद्दशी परयुतेति
सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं तथैवोपवासेऽपि शेष । ननु “एका-

दशष्टमी षष्ठीति^(१) विष्णुधर्मोत्तर-शङ्करगीतावचनात् शुक्लचयोदशु-
पवासविषये द्वितीया कस्मात् गृह्यते उप्यते, “द्वितीया षष्ठमी वेधा-
दिति चतुर्दशीयुक्तायां त्रयोदश्यां उपवासप्रतिषेधादवश्याविति
द्वादशीयुक्तायां तस्मात्सुपवासे “षष्ठ्यष्टमी त्रमावासा कृष्णपचे त्रयो-
दशी । एताः परयुताः पूज्याः” इति निगमवचनात् कृष्णचयोदशुप-
वासे परान्विता शुक्लचयोदशी तु पूर्वान्वितेति यतान्तरवदेया
व्यवस्था स्वीक्रियते ।

अपरे त्वाङ्गः अत्र चतुर्दशीयुतायां त्रयोदश्यां उपवासनिषेधा-
ऽनङ्गत्रयोदशीविषयः, चतुर्दशीयुतायां त्रयोदश्यां उपवासविधान-
मनङ्गत्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयं “कृष्णाष्टमी वृहत्तपेति निगमवच-
नात्, एतद्वचनपर्यालोचनया पूर्वव्यवस्था नाश्रयणीया त्रयोदशी-
युतचतुर्दशीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाह वृहद्विश्वः ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी उभे पचे चतुर्दशी ।

श्रमावासा द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी श्रमावासा चतुर्दशी ।

द्वितीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽह्नौति ॥

एकादश्यादयः परयुता उपोष्याः, द्वितीया पूर्वविद्धा च, तथापि
व्यवस्था रश्नाद्वितीया पूर्वविद्धा अन्या त्त्तरविद्धेति । चतुर्दशीयुतयोः
पौर्णमास्यमावासायोरुपवासनिषेधः भाविषीमतव्यतिरिक्तविषयः,
प्रतिपद्युतयोरुपवासविधिश्च “कृष्णाष्टमी वृहत्तपेति निगमवचनात् ।
यत्तु पद्मपुराणे ।

(१) “एकादशी तथा षष्ठीतीति ख० ।

पञ्चोक्ताद्भ्रमावासा पूर्वविद्धा तयाष्टमी ।

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यश्चैव पञ्चकम् ॥

इति तन्नाविचीव्रतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भ्रतविद्धा सिनीवासी न तु तत्र व्रतक्षरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शकाद्भ्रष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावासा द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ।

अन्याद्य त्रिषयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

“अन्याद्य त्रिषयः कार्याः” इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-
तिथिव्यतिरिक्तविषयं अस्मिन् सामान्यशास्त्रत्वेन विशेषशास्त्रावच्छे-
दविषये प्रवृत्त्यनुपपत्तौः । न हि तद् युक्तं सर्वशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् “अन्याद्य
त्रिषयः सर्वाः” इत्यनेन वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिव्यति-
रिक्ततिथ्यलाभात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथी-
नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वार्थं सर्वशब्दः तदा सप्रयोजनः,
नैनैतदपि विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादितिषष्ठकव्यतिरिक्तास्त्रिषयो-
विकल्पेन पूर्वयुताः परयुता उपोष्याः तथाच जाधन्याधिकरणशि-
द्धान्ते जाधन्याज्ययोर्विकल्पे वार्त्तिकहस्तोक्ते भवदेवेनेनां इदन्तिष्ठ
वक्तव्यं कथं सामान्यविहितेनाज्येन विशेषविहितजाधन्यविकल्पः सर्वत्र
सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्वाध्य-बाधकभावोच्छेदप्रसङ्गात्, नैतद्द्वयोरपि
विशेषशास्त्रलात् । तथा हि यदि खल्लाज्यविधौ यज्ञावेत्येतावन्मात्रं

श्रूयते, अन्यत्र च पत्नीसंयाजरूपो विशेषस्तथा भवत्येव सामान्यवि-
 शेषन्यायः, किन्तु “सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते यद्गुवायामाज्यमिति,
 यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनस्तत्समानाधिकरणसर्वशब्दौ-
 च्चारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिश्रियद्रव्यानवरुद्रप्रक्षतसकलयाम-
 विषयत्वमेवाधयनविश्वभिमतं यज्ञशब्दस्तेति तेन द्वयोरपि विशेष-
 विषयत्वाद्विकल्प इति तदयुक्तं । यदि हि वचनान्तरविहितपरो-
 पोय्यतिथिव्येतदाकर्णं प्रवर्त्तते तदैकत्र शास्त्रान्तरवाधमापेक्षोनिषेधः
 अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्येत । किञ्च पूर्वापोय्यतिथिषु
 नित्यवदिधि परोपोय्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैषम्यं छात् ।
 “सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते यद्गुवायामाज्यं” इत्यत्राप्यविहितद्रव्यत्वे
 यागे आच्यविधान उक्तादेव हेतोः । किञ्च यागोद्देशेनाव्यविधौ
 अविहितद्रव्यकयागलाभार्थं “सर्वस्मै” इति विशेषणे विश्रियानुवादा-
 द्वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादार्थस्तथा च
 सर्वयज्ञसम्बन्धप्रतिपादनद्वारा आच्यसृतिः प्रयोजनं । कथं तर्हि
 जाघन्याज्ययोर्विकल्प उक्तः, उच्यते “यदान्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन
 पत्नीसंयाजा इति तैत्तिरीयवचनात् पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्राप्तेः । अथोच्येत
 अगनुवचनविधिषोऽयमर्थवादः न तु पत्नीसंयाजेष्वाज्यविधि, एवं
 हि श्रूयते “जामि वा एतदज्ञाय क्रियते यदान्येन प्रयाजा इज्यन्ते
 आज्येन पत्नीसंयाजा अचमनूच्या पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजा-
 मिन्वायेति, तदयुक्तं सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या च विधेराश्रयणात्
 उपरि हि द्रव्येभ्यो धारयतीतिवत् । तन्त्रवाचित्कनिबन्धकारास्तु
 “आज्येन पत्नीसंयाजान् यजतीति न्युत्यन्तरादाज्यप्राप्तिं मन्यन्ते तेन

युक्तं तत्र विकल्पाभिधानं । ननु भवतु तथैवं सर्वशब्दस्य स्तुत्यर्थत्वेन
 सप्रयोजनत्वात्, अथ तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते
 सर्वशब्दो यथाप्राप्तानुवादः “यस्योभयं हविरार्त्तिमार्त्तम्” इत्यत्रो-
 भयपदवत् । अथ तत्र प्रथमं वा नियम्येतेत्याग्रेयहविरार्त्तिवद्भ्रमा-
 पनोदाद्यंभयग्रहणं तर्ह्येवापि वङ्गवचनस्य विधेव चरितार्थत्वात् ।
 प्रतिपदादितिथिव्यग्रहणमिति भ्रमापनोदाद्यं सर्वं ग्रहणं भविष्यति ।
 अथात्र भ्रमापनोदनार्थस्य प्रकारान्तरेणापि सिद्धेन प्रयोजनता,
 तदुभयपदस्यापि न चेति तुल्यस्यार्थः । यद्वा किमनेन प्रयोजनगवेप-
 णेन उभयपदे या मतिः सैवेहापीत्यस्यमतिप्रसङ्गेन । यदपि वङ्ग-
 मार्गवचनं तिथ्युपोषणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेषु परा पूर्वोपोष्या,
 तदपि वचनान्तरविरुद्धविषयं वेदितव्यं । अथेदं विचार्यते यदी-
 दद्यादारभ्येदयान्तरं व्याख्यानन्तरं तिथिर्वहति सा च परेषोप्या,
 चयोदश्यादिर्भवति तदा किं पूर्वोपोष्या उत परेति तत्र केचिदाहुः
 परेषोप्या युग्मादिवचनात् ।

ननु

दिवाराचौ प्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतं ।

तस्यामुभययोगेऽन्यामाचरेत्तद्गतं प्रती ॥

इति वचनात् युग्मतिथिपरित्यागेन पूर्वद्वारेव प्रतानुष्ठानं युक्तं ।
 मुख्यकालस्वामभये छात्रोरात्रादिमाध्यन्ततादेः खण्डतिथौ कर्त-
 ममक्यत्वेन तत्प्रव्यासन्नानियततिथ्यन्तरग्रहणे प्राप्ते “युग्माग्नि-युग-
 भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियम्यन्ते तत्कल्पमुच्यते सम्पूर्ण-
 तिथिपरित्यागेन युग्मवाक्यपलात् खण्डतिथेरपि ग्रहणमिति । उच्यते ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्यसौ वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् याद्यस्य पूर्वेषुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनपर्यालोचनयोत्तरेद्युयावती तिथिवर्द्धते तावती पूर्व-
दुरपीतरा तिथिर्विधत एव । ततश्च पूर्वतिथेरपि खण्डत्वात् परि-
त्यागेन युग्मवाक्यानुग्रहाय परेदुरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मात्तरे ।

तिथिः सप्तम्या परिवर्जनीया

धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुजैः ।

विहीनमन्त्रापि विवर्जनीया

यदायतोऽह्निमुपैति पच इति ॥

सप्तम्यन्तरमपि ।

यथा मल्लिङ्गुषः पूर्वमासो दैवस्तथोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा दृष्टौ कार्या सदोत्तरा इति ॥

तद्युक्तं उपवासो ह्यष्टोरात्रमप्याद्यसौ पूर्वस्यां च कार्यं तस्याः
सकलकर्मस्थापित्वात् । “यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनौ
तिथिः” इति वचनात् । यत्तु पूर्वापि खण्डतिथिरेव “तिथ्यादौ
तु भवेद्यावानिति वचनाद्यावती परेऽह्नि वृद्धिः तावत्याः पूर्व-
तिथेरुद्दयादूर्द्धप्राप्तेरिति, तदप्युक्तं तत्र हि स्वकर्मणीत्युक्तं यथा
च तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन चयोदशां विहित-
मुपवासव्रतं तस्या एव कर्म न द्वादश्यालेन स्वकर्मविहितह्यस-
द्विग्रहण चयोदशीमते द्वादशां निष्प्रमाणकं “दिवाराचौ व्रतं
यद्येति वचनस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे सङ्कोचकारणभावाच्च युग्मा-

द्विवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचस्यप्राप्त्यतिरेकोऽपि भवेत् । अयोच्यते
 “प्रातःसङ्कल्पयेद्दिदानुपवासप्रतादिकम् इति वचनात् सङ्कल्पः प्रात-
 रेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अपि तिथेरलाभे
 पूर्वतिथिग्रहणं, लाभे तु सर्वस्मिन्नप्यहाराव्यापके कर्मणि द्वितीयाया
 एवेति, तदप्युक्तं “दिवारात्राविति विशेषणार्थक्यप्रसङ्गात् तथा
 सर्वप्रतामां पूर्वदुरेवाचरणात् ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनौ तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्त चय-दृष्टौ^(१) न कारणम् इति ॥

कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानायां ह्यस-दृष्टोः तिथेः पूर्वमपरले
 प्रति कारणत्वनिराकरणाच्च अविद्यमानह्यस-दृष्टिग्रहणप्रयोजनस्य
 सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रस्तावे दर्शितस्यात्रासम्भवाच्च । “तिथिः
 सप्तत्येतिवचनं त्रैकादशीविषयं । ‘सप्तत्या’ दशमीविद्वा, ‘विद्वा-
 शब्दा’ सम्पूर्णाकादशी, सा दिविधापि त्याज्या । यदोत्तरेदुरेकादशी
 किञ्चिद्दृढं तेन “सम्पूर्णाकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव चेत्यादि-
 वचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः
 परिहृतो भवति, मूलभूतयुत्यन्तरकल्पना च न भविष्यति, सर्वतिथि-
 विषयत्वे तु सायापसते, “यथा मल्लिषुच. पूर्वं इति वचनं “खवं-दर्पां
 परौ पूज्यादित्यनेन भ्रमानविषयं न सम्पूर्णातिथिवाधनाय प्रभवति,
 तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव याच्येति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः
 द्वितीयेऽहनि घटिकामात्रा. विद्यन्ते तदा ता एवोपोष्या न तु
 सङ्कल्पतिथि-निषिद्धतिथिविद्वाः ।

(१) आस दृष्टौ इति म० ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

व्रतौपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृभ्यं चापराधिकौ ॥

पङ्चविंशत्येऽपि ।

घटिकाहं चिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत् तिथिम् ।

पञ्चम्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा इति ॥

यदा तु नोत्तरेद्युर्हृदयव्यापिनी किन्तु पूर्वेषुर्निषिद्धतिथिवि-
ज्ञैव तदाच षड्यष्टकः ।

अविद्धानि निषिद्धैश्चैव सम्भन्ते दिनानि तु ।

शुद्धैः पञ्चभिर्विद्धा याज्ञैवैकादशौ तिथिः ।

तदहूर्विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेत्तरः इति ॥

निषिद्धैर्दिनैरविद्धानि दिनानि यदि न सम्भन्ते तदीक्षणवशानि
याज्ञाण्यैत्यर्थः । “शुद्धैः पञ्चभिर्विद्धेति अरण्योदयघटिकाचतुष्टया-
न्तभावेण । अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च शुद्धतिथ्य-
भावः तदापि च एवाह ।

अविद्धानामन्तान्ते तु पयो दधि फलानि च ।

सहदेवास्वमश्रीयात् उपवासस्ततो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अयमेकादशौवर्जमुपवासप्रत्याघ्रायो वेदितव्यः इत्या-
दृशां स्वशुपानसेवोपवासप्रत्याघ्रायः भोजनञ्च निषेधात् शुद्धाक-
मपि उपवासप्रत्याघ्रायत्वेन दर्शितम् ।

वाद्युप्रोक्ते ।

उपवासनिषेधेषु भक्ष्यं किञ्चिद्व्यक्तम् ।

न दुष्कृत्युपवासे तदुपवासफल लभेत् ॥

नक्त इविव्याजमनोदन वा

तिला फल शौरमथास्तुपानम् ।

यत्पञ्चगव्य यदि वाय वायु

प्राप्तमचोत्तरमुत्तर यत् इति ॥

तदयुक्त रागप्राप्तलाभे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्ते ।

इत्युपवासतिथिनिर्णय ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

राम उवाच ।

नक्षत्र देवदेवेश तिथिर्वापि विनिर्गता ।

इहा कथन्तु कर्त्तव्यमिति मे शशय हर ॥

देवदेव उवाच ।

उपोषितस्य नक्षत्र येनास्त याति भास्कर ।

यत्र वा युज्यते राम निर्गम्य शशिना सह ॥

कश्चिन्न्यया पाठ ।

उपोषितस्य नक्षत्र यस्मिन्नस्तमित्याद्रवि ।

येन वा युज्यते राम निर्गम्य शशिना सहेति ॥

यत्र वा निर्गम्योऽर्हुरात्र शशिना नक्षत्रेण सयुज्यते तदा नक्षत्र-
मुपोषितस्यमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्तु

यदाऽर्हुराचाद्वांक्तु नक्षत्र प्राप्यते तिथौ ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

सा च या रोहिणीयुक्ता पूर्वापरा वा सैवोपौष्या ।
तथा च विष्णुरहस्ये ।

भाजापत्यर्चमंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुदुर्त्तमपि लभेत शोषीष्या सा महाकला ॥

सुदुर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभते ।

अष्टम्यां रोहिणीचर्चं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता सा चोपवासादौ महाकला इति
सैव याद्या ।

तथाच विष्णुधर्माक्षरे ।

रोहिण्यृचं यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता शर्वपापहरा तिथिः ॥

यद्वास्त्रे यश्च कौमारे सौवने वाङ्मूके तथा ।

वज्रक्रकृतं पापं हन्ति शोषोपिता तिथिः ॥

सनत्कुमारसंहितायाम् ।

शृणुध्वावहितो राजन् कथ्यमान मया तव ।

श्रावणस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।

रोहिणी यदि लभेत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्येन भयुक्ता श्रष्टमी तु यदा भवेत् ।
श्रावणे वङ्गले सा तु सर्वपापप्रणाग्निनी ।
जघ पुण्ड्रञ्च कुरुते जयन्ती तेन तां विद्म ॥

विष्णुरहस्ये ।

श्रष्टमी कृष्णपक्षे रोहिणीश्चमयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे माम्भि जयन्ती नाम सा तिथि ॥

‘प्रौष्ठपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, ‘श्रावणरति च
शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एव सत्यष्टमी एकेव प्रतिपादिता
भवति ।

भविष्यदिष्णुधर्मयो ।

जघन्यामुपवाष्य महापातकनाशन ।

सर्वे कार्ये महाभक्ता पूजनीयस्य केनच ॥

वङ्गपुराणे ।

कृष्णाष्टम्या भवेच्च कलौका रोहिणी सरता ।

जयन्ती नाम सा श्रेया उपोषा सा प्रथमत ॥

भक्तजन्मरुत पाप राजन् यत् त्रिविध मलाम् ।

तत् क्षालयति गोविन्दस्त्रिणौ तस्यां सुभाषित ॥

उपवाष्य तत्रोक्तो महापातकनाशन ।

जघन्या जगतीपाल विधिनाच न मशय ॥

चेतायां दापरे चैव राजन् हतयुगे सुरा ।

रोहिणीमयुता चैव विदद्धि समुपोषिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कलायैका क्षणाष्टम्यां जयन्तिका ।

यदोभयचार्द्धरात्रे विश्वे रोहिणीयोगे तदोत्तरैवोपोष्या "स-
ष्टशपि न कर्त्तव्या सप्तमीषयुताष्टमीति चवनान् । यदा तु पूर्वस्याम-
र्द्धरात्रे रोहिणीयोगे उत्तरस्या त्वर्द्धरात्रे विश्वे तदा पूर्वैवोपोष्या ।

तथाच भविष्यदिष्णुधर्मयो ।

रोहिण्यामर्द्धरात्रे च^(१) यदा क्षणाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं विजन्मजम् ॥

प्राजापत्यचंभयुक्ता क्षणा नमसि चाष्टमी ।

सोपवासे हरे पूजा तत्र कृत्वा न सौदति ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

रोहिणीसहिता क्षणा सावि भद्रपदेऽष्टमी ॥

अर्द्धरात्रादधरोर्द्धे कलयापि यदा भवेत् ।

तत्र ज्ञातो जगन्नाथ कौस्तुभो हरिरीश्वर ॥

वक्रिपुराणे ।

सप्तमीषयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

भविता चाष्टमी पुण्या यावच्चन्द्र-दिवाकरौ ॥

तथा ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तमः ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ।

तस्मान्तं पूजयेत्तत्र यथाविन्तानुष्ठारतः ॥

(१) अर्द्धरात्रे च रोहिण्यामिति ग० ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकौट्याः समुक्तिदा ॥

अथै वीवमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रौ रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारे सोमवारे वा भवति तदोत्तरैवोषोष्या न पूर्वा “उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् “प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनात् । “सप्तमीमंयुताष्टम्यामिति “मुहूर्त्तनापि मंयुक्तेति वचनद्वयञ्च बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदयुक्तं । यद्यपि “अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन भावकात् बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यमङ्गोचे कर्मकास्तथापितिविषयत्वाद् अर्द्धरात्रवाक्यमङ्गोचे तद्वाच्यप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव मङ्गोचः नार्द्धरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन “सप्तमीमंयुताष्टम्यामिति “मुहूर्त्तनापि मंयुक्तेत्येतेदचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन मङ्गोचे प्रमाणाभावात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं । एतदचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासशब्दाश्रयणात् सम्पूर्णत्वमात्राभिधानात्, किन्तु “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे ह्यते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिक्रम्यापि क्रियमाणं सकललाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव ह्यतं भवति इति मन्त्राफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदयुक्तं सम्पूर्णत्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनाद्युपपत्तेः, “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः, अस्यकालरोहिणीयोगे षष्ठ्यन्ती नाम्नाष्टमी अर्द्धरात्रयोगे रोहिण्याष्टमीति । तदसत् जयन्तीशब्दस्यार्द्धरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्तेः “अर्द्धराधादधशोर्द्धं” कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्ती प्रकृत्योक्तं “सुहृन्मपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य शाल्यकालरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीसहित-
कृष्णाष्टमीवचनप्रतीतेः । यद्वा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-राधिविभ्र-
पवचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।

सुहृन्मो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिण्यष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी वैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्मव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव यास्या । अत्र केचित् सूक्तानयनेन
वक्तव्याः, तासु सूक्तानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तिन्यस्तदा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्वदन्यद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न राधिकात् कृत्ति-
कार्द्धस्य सूक्तानयनात् यद्रोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीफलसम्भवेन
रोहिणीतुल्यत्वाद्देवदत्तस्य सिद्धत्वमिव । एवञ्च सति मुख्यया
सम्भवत्या रोहिणा रोहिणीसहितत्वमष्टम्या यास्य मुख्यसम्भवे गौणा-
अथवाशान्याव्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन सूक्तमार्गमिद्धस्य तिथि-
नक्षत्रादेर्पेक्षेण युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्तानयनेन मुख्यकालमे-
वानयति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

नासि भाद्रपदेऽष्टम्या हृष्यपचेऽर्द्धराचने ।
 शक्राङ्गे हृषराशिष्ये षष्ठे रोहिणीसञ्ज्ञिते ॥
 योगेऽग्निन् वसुदेवाङ्घ्रि देवकी मामञ्जीजनत् ।
 तस्मान्नां पूजयेत्तत्र श्शुचि मन्मथुपोयित ॥

अग्निपुराणेषुपि ।

तस्मात् हृष्याष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपधत्तम् ।
 रोहिणीसयुतोपोय्या मर्वाघौघविनाग्निनी ॥

तथा ।

श्रद्धंरात्रादधसोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाग्निनी ॥

पद्मपुराणेषुपि ।

कार्या विद्वा च सप्तम्या रोहिणीसञ्ज्ञिताष्टमी ।
 तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

विष्णुधर्मं च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।
 हृषोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्यान्तु पारणम् ॥

शुभुरपि ।

कन्याष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
 पूर्वविद्मैव कर्त्तव्या तिथि भान्ते च पारणम् ॥

यदार्द्धराचादूर्द्धं कलामयतिक्कन्व अष्टमी भट्त्ता, रोहिणी च
 द्वितीयेऽङ्घ्रि सुहृत्तांर्द्धं सुहृत्तं वा तदा द्वितीयेव याद्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूला खलं दिजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताङ्गं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं श्रेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाशेऽपि ।

मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्भवमीयुक्ता कुलकोप्यास्तु मुक्तिदा ॥

यदा तिथि-नक्षत्रद्वया दिनद्वयेऽङ्कुराचि रोहिष्णष्टमीयोगः

तदा परदिने जयन्तीमतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सद्यसापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

यदा तु द्वितीयदिवस एव रोहिष्णष्टमीयोगः तदा तत्रैव
जयन्तीमतमित्युक्तं । तत्रैव बुधवारादिद्योगे प्राशस्त्यातिशयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये साष्टमी किद्विज्वमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।

अपि वर्षगतेनापि लभ्यते वाय वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतयोनिगतानान् प्रेतलं नाशित नरैः ।

यैः हता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण शोभेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोत्या' सुमुक्तिदा ॥

अन्ये त्वेवमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रौ रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारौ सोमवारौ वा भवति तदोक्तरौवोपोत्या न पूर्वा "उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् "प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनात् । "शप्तमीसयुताष्टम्यामिति "सुहृत्तेनापि मयुक्तेति वचनद्वयञ्च बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदयुक्त । यद्यपि "अह्णरात्रौ तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यमद्भोचे कर्षकास्तव्यापितिविषयत्वाद् अह्णरात्रवाक्यमद्भोचे तद्वाधप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव मद्भोचं नाह्णरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन "शप्तमीसयुताष्टम्यामिति "सुहृत्तेनापि मयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन मद्भोचे प्रमाणाभावात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासशब्दाश्रवणात् सम्पूर्णमात्राभिधानात्, किन्तु "अह्णरात्रादधस्योर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिक्रम्यापि क्रियमाणं सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कृतं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदयुक्तं सम्पूर्णत्वाभिधानस्योपवासविषयत्वेनायुपपत्तेः, "अह्णरात्रादधस्योर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता ।

अत्र केचिदाहुः, अल्पकालरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अह्णरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति । तदस्य जयन्तीशब्दस्याह्णरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्तेः “शुद्धरात्राद्धयोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यन्तु जयन्ती प्रकृत्योक्तं “मुहूर्त्तमपि लभ्येतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चान्यकालरोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीमहित-
कृष्णाष्टमीवचनप्रतीतेः । यदा जनार्दन-जन्मोपलक्षित-रात्रिविशेष-
वचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरौ ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिष्ठाष्टमीयुक्ता तदा ।
कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्मव्या परविद्धा न कश्चित् ॥

इत्यादिवचनेभ्य पूर्वविद्धैव याद्या । अत्र केचित् सूक्ष्मानयनेन
वक्तव्याः, तासु सूक्ष्मानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तिन्यसादा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्यदन्वद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिकृष्णात् कृत्ति-
कार्द्धस्य सूक्ष्मानयनात् यद्रोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीफलसम्बन्धेन
रोहिणीतुल्यात्वाद्देवदत्तस्य सिद्धलमिव । एवञ्च सति मुख्यया
सम्भवत्या रोहिष्ठा रोहिणीमहितत्वमष्टम्या याद्या मुख्यसम्भवे गौणा-
श्रयणस्यान्याय्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन सूक्ष्ममार्गसिद्धस्य तिथि-
नक्षत्रादेर्यद्वेष्य युक्त । ज्योति शास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमे-
वानयति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

यदाच । सूतं हतं भानयनं यदेत-
 ज्योतिर्विदा मन्वहारहेतोः ।
 सूतं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
 विवाह-याचादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च स्यूतादन्वेन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु नक्षत्रादीनां
 यदपि यत्रत्या स्याद् वार-नक्षत्रादिविशेषविहितस्य प्रतिषिद्धस्य
 सूक्तानयनसिद्धेः, तदंगेषु प्रसङ्गात् अविगोतश्रिष्टाचारविदुश्चैतत् ।
 तस्मात् सूक्तानयनमेवाश्रयणीयम् ॥

इति जन्माष्टमौनिर्णयः ।

अथ जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

तच्च तिथिभान्ते च कर्त्तव्यं प्राग्मुदाहृतवचनात् । यदा तु पारण-
 दिने अर्द्धरात्रादपरि भान्तस्त्रियन्तो वा भवति तदार्द्धरात्रे पारणं
 कार्यम् ।

तिथ्यर्धयोर्यदा ष्केदी नक्षत्रान्तमवाप्य वा ।

अर्द्धरात्रेऽप्य वा कुर्व्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनात् ।

अथ केचिदाहुः ।

“नक्षत्रान्तमवाप्य वेति पत्रो जयन्ती-श्रवणहादग्नीष्यतिरेकेण ।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रमंयुताः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्व्याद्विना श्रवण-रौहिणीम् ॥

इति वचनात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

अष्टम्यामप रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

ह्यन्यात् पुरा कृतं कर्ष्य उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं ह्यस्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रथमतः कार्यं तिथि-भान्ते च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिथ्यन्ते भान्ते वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव वक्रि-
पुराणे पारणविधानात् ।

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीष्युता चैवं विद्वद्भिः ममुपोषिता ।

विद्योगे पारणं चक्रमुंनयो ब्रह्मवादिनः ॥

मांघोगिके व्रते प्राप्ते अत्रैकापि वियुज्यते ।

तत्र पारणकं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिथ्यन्ते भान्ते च पारणविधानमममर्षविषयं इत-
रन्तु ममर्षविषयमिति ज्ञेयम् ।

इति जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यर्चमयुक्ता श्रावणस्थापिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतदधनात् “वमन्ते वमन्ते ज्योतिषा यजेतेतिवत् वीषायुक्त-
नात् नित्यत्वमवगम्यते, तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य त्वभयत्वे संयोग-

पृथक्कामितिन्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते । यद्योक्तं कैश्चिन्
 नैतन्नेन तृच्यं । तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टो-
 मादिकलरहितमेव वीषया युक्तं वसन्तकाले विधीयते, तेन तस्य
 वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं । इदन्तु "तुल्यार्थे चक्रपाणिनः" इति
 तुष्टिलक्षणे फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य यतो न शक्नोति
 नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् "वर्षे वर्षे"
 इति वीषया फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था, अन्यथार्थमङ्गल्यभावात्
 प्राजापत्यर्चमंयुक्ताष्टमी वर्षे वर्षे यतो न सम्भवतीति, तदयुक्तं वीषा-
 मुत्तेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च फलभूयस्त्वार्था सेति वाच्यं । फले तद्-
 विधानं तद्भूयस्त्वे च तदावृत्तिविधानमिति भवन्नतेऽपि वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गात् । अथ फले व्रतविधिरेव न प्रतावृत्तौ, फलभूयस्त्वभिद्वेन तत्परता
 वीषाश्रुतेरिति मन्यसे । तथा सत्यानर्थक्यं दुष्परिहरं फलभूयस्त्वा-
 र्थत्वे च प्रतिवर्षमवश्यकत्तय्यतारूपस्य मुख्यार्थस्य दानिप्रसङ्गात् । न च
 तद्दानौ कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यस्वाम्यर्थः, यच्छ्रावणस्यामिताष्टम्यां
 प्राजापत्यर्चमंयुक्तायां चक्रपाणिनस्तुष्ट्यर्थे व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं
 तदर्थं वर्षे कर्त्तव्यमिति । न च मुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमीशब्देन
 लक्षणा व्रताभिधानमयुक्तमिति वाच्यं । अतुवाद्स्य प्राप्त्यनुत्पत्त्यात्
 भवतोऽपि समानत्वाच्च फले व्रतविधानाङ्गीकारात् । इयांस्तु विगोषः
 तव विधौ लक्षणा ममातुवादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण "विधौ हि न परः
 शब्दार्थः प्रतीयत इति । अतोऽन्यथार्थमङ्गल्यभावादित्याद्युक्तं तत्परि-
 चयनं नित्यस्यापि तुष्टिकलनोपपत्तेश्च ।

वर्षाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्रोपकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किमुपात्तदुरितव्यफलं नित्यमुता-
करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तत्राद्ये पक्षे नित्यत्वमस्यायवशिष्टम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं विजगन्मजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यत्वमविरुद्धं ।

तुल्यार्थं देवकीसुनोर्जघन्तीगम्भवं व्रतं ।

कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि ।

अकुर्वन् घातिं निरयं यावदिन्द्राद्यतुदंगं ॥

इत्यकरणे महादोषश्रवणात् ।

यत्तत्रोक्तं कैश्चित् नैतन्नित्यत्वमवधोध्ययितुमलं अन्यथैवोपपत्तेः,

तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्मान्मभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं विजगन्मजम् ॥

इत्यादि । अनेन विजगन्मञ्जितपापव्यफलनमुक्तं प्रायश्चित्तवत्
प्रतस्य तस्याकरणे पापव्याभावे तस्मादेव विजगन्मञ्जितात्पापान्नरकं
यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाण पापेषु निरता नराः ।

अपद्यान्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्तकरणजनितात् पापात् नरकपातः, किन्तु तद्-
करणे पापव्यकरणाभावेन विद्यमानात्पापात्, एवमिहापीति । तद्-

युक्त वीक्षावाक्येन नित्यत्वावधारणात् । व्रतस्थाकरणे प्रत्यवायमिद्वौ
 तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात् । तत्परित्यागेनार्था-
 न्तरकल्पनाया प्रमाणाभावात् । यदि चैतज्जयन्तीव्रतमेकमेव पापचय-
 करं स्यात्तदैव भवेन्नराम, यदा न्नन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापचयका-
 रीणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः । एवं प्रायश्चित्तेऽपि
 प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, “कृते नि मग्नये पापे न भुञ्जी-
 तानुपपन्नतः । भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापं यावन्नाख्याति पर्यदि” ॥ इत्यादि-
 वाक्यैरावगमकलावगमादकरणे प्रत्यवायमिद्वौ तदकरणे दोषाभिधा-
 यकस्य “प्रायश्चित्तमकुर्वाणा.” इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्त-
 त्परित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यदप्युक्तं यदि व्रतस्य
 नित्यत्वेनाकरणे निरयपातं तर्हि तद्गुदापात्रं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते,
 यथा ब्राह्मणानाहितान्नितयोः । तथाच नित्यैकादशीव्रतस्थाकरणे ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्या दिवा भुञ्जीन्दवश्चरेत् ।

एकादश्या दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि ॥

इति तदप्युक्तं सर्वचौपदेशिकप्रायश्चित्ताभावान्तथा सति ।

प्रायश्चित्तं प्रकृत्य स्यात् यच्च चोक्ता न निष्कृतिः ।

प्राणायामव्रतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनार्थक्यप्रसङ्गात् । यद्यन्यदुक्तं कैश्चित् यद्य-

करणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत् ।

यथा ।

एषामममभवे कुर्वादिष्टि वैश्वानरी द्विज ।

तथैकादशीव्रते नित्ये ।

एकभक्तेन नक्तेन शीण-वृद्धातुरः विपेत् ।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकन्धो विधीयते न तथाशास्त्रीत्युक्तं । तदप्युक्त
अनुकन्धविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावश्यावित्वात् ।
पुराणान्तरे साधारणोऽनुकन्धो दर्शितः ।

उपवामासमर्थशेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भुनादि वा दद्याद्भुक्त्येद्दिगुणं तथा ॥

सहस्रभक्तां देवी जपेदा प्राणसंयमात् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्यातुरो नर इति ॥

तस्मान्निरयममनवचनस्य नित्यतावबोधः फलमिति सिद्धं ।

स्कन्दपुराणे । अनाचरणे ढोषवाञ्छपतिपादनेन नित्यत्वमेव
स्वीकृतं । तथाहि ।

शुद्धात्वेन तु यत्पापं शबहस्रस्यभोजने ।

तत्पापं लाभते पुभिर्जयन्त्याभोजने कृते ॥

वृषसांसं खरं काकं श्वेतं सुनिषत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीभवे ॥

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं दिशोत्तम ।

षेलोक्यसन्धेव पापं भुक्तं तेन न संशयः ॥

ब्रह्मप्रथं सुरापथं गोबधं स्त्रीवधोऽपि वा ।

न लोको मुनिशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥

ये न कुर्वन्ति जादन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रत ।

ते भवन्ति महाप्राज्ञा यान्ताः सुप्ते हि कामने ॥

(१) याथाः सुप्ते हि इति ग० ।

यावणे बडले पचे हृष्यजन्माष्टमीप्रतम् ।
 न करोति नरो घन्तु भवति क्रूरराक्षस ॥
 यावणे बडले पचे न करोति यदाष्टमी ।
 क्रूरायुधा क्रूरमुखा द्विसन्ति यमकिद्वरा ॥
 न करोति यदा विष्णोर्जंघन्तीमम्भ्र प्रतम् ।
 यमस्य वज्रमापन्न महते नारकी व्यापा ॥
 जयन्तीवाभरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पीयते तिलमाचन्तु यमदूते कलेवरम् ॥
 यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवाभरे नृप ।
 मरकोत्तारो न तन्म्यान्नि दादग्रीन्तु प्रसुर्वत ॥
 यदा मह जयन्त्या तु करोति दादग्रीप्रतम् ।
 तस्य ग्रीरिपुरे वामो घावदाभृतमश्वम् ॥
 रटन्तीषु पुराणानि भूयो भूयो मष्टामुने ।
 श्रुतीतानागत तेन कुलमेकोत्तर प्रतम् ।
 पातित नरके घोरे भुञ्जता हृष्यवाभरे इति ॥

यत्पुनरुक्त भोजनवाक्य तन्नेतद्भोजनप्रतिषेध “न हिष्यात् सर्वा
 भूतान्नीतिवत्, तेन जयन्त्या कथं नित्यता तन्प्राहात्म्ये च कथं तस्य
 पाठं तथोरसम्बन्धात् । अपि जयन्तीप्रकरणपाठात्तदर्थं प्रतिषेध
 स्येथेति । तथापि तेन न जयन्त्या गित्यता प्रकथ्यते बोद्धुं, न चिं सन्तु
 ‘नान्तु वदेदित्यनेन कर्त्तर्यप्रतिषेधेन प्रतोर्नित्यत्वं सिद्ध्यति । किञ्च
 हृष्यवाभो नाम शैतिकर्त्तव्यताकोऽभोजनशङ्क्य तस्मिन्निर्वाहार्थमेव भो-
 जननिवृत्तौ सिद्धाया कोऽपि प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधानभ्युपगमे-

नैव परिच्छत, तस्मात् “न पृथिव्यामग्निश्चेतयोनान्तरिक्षे न दिवीतिवत्
 प्राप्तभावात् यथा नित्यानुवादत्वेनास्य हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थता-
 भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजन्माष्टमीव्रतस्तुत्यर्थता-
 वेदितव्या अकरणे द्रौषाभिधायकत्वेन काम्यव्रतविधिस्तुत्यर्थतानुप-
 पत्ते, भोजननिन्दावाक्यानास्तु नित्यविधिप्रतशेषत एष्टमेव, फल
 समन्धवचनात् काम्यत्वमप्येतद्व्रतस्यावगम्यते ।

तद्यथा विश्वरुद्रस्ये ।

प्राजापत्यर्चंगयुक्ता रुष्या नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमपि लभ्येत शोषोप्या सा महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

व्रतेनाराध्य त देव देवकीमहित हरि ।

त्यक्त्वा यमपय घोर याति विष्णो पर पदम् ॥

अन्नाष्टमीव्रत ये ये प्रकुर्वन्ति नरोत्तमा ।

कारयन्ति च विप्रेन्द्र लक्ष्मीशेषा सदा त्विरा ॥

स्मरण वासुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।

सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते रुष्याष्टमीव्रते ॥

धर्ममर्षश्च कामश्च मोक्षश्च मुनिपुत्रव ।

ददाति वाञ्छितान् कामान् ये चान्ये चातिदुर्भभा ॥

तथा ।

ममाज्ञया कुरुष्व न अयन्ती मुक्तयेऽनप ।

भदियोत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन महामो धर्ममन्दन ।

नरो वा यदि वा शारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रधन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
 इति धर्मरतिभूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 तत्र दिव्येन मानेन वर्षच्छर्षं युधिष्ठिर ।
 भोगान्नानाविधान् भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ॥
 सर्वकामसमृद्धे तु सर्वसुखविवर्जिते ।
 सर्वधर्मयुते पार्थ सर्वमोकुलमद्गुले ॥
 कुले नृपवरिष्ठानां जायते हृच्छयोपमः ।
 यस्मिन् भद्रैव देशे तु लिखितं वा घटार्पितम् ॥
 मम जन्मदिनं पुण्यं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
 पूज्यते पापद्वशेषे जनैरुत्सवसंयुतैः ॥
 परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
 पर्जन्यः कामवर्षीं स्नादितिभ्यो न भयं भवेत् ॥
 गृहे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्यात्परितं मम ।
 तत्र सर्वसमृद्धिः स्नात्तोपसर्गादिकं भयम् ॥
 पर्युतो नकुलाज्जालात्पापरोगाच्च पातकात् ।
 राजतद्यौरतो वापि न कदाचिद्द्वयं भवेत् ॥
 तस्माद्द्वैतद्वयं नाथं काम्य चेति सिद्धम् ।

इति अयन्तीमतनित्यत्वनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविद्यारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कामनिर्णये जग्नाष्टमीनिर्णयो नाम षष्ठमोऽध्यायः ॥

अथ यष्टोऽध्यायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

तथैकादशीमहिमा तत्त्वभागरे ।

मातेव सब्बवालाना शौषध रोगिनामिव ।

रचार्थं सर्वलोकाना निर्मितैकादशी तिथि ॥

तथा ।

एकादशुपवामी य म धन्य म च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशी परित्यज्य योऽन्यद्भ्रतमुपासते ।

स करम्य महारोग त्यक्त्वा लोष्ट हि याचते ॥

तथा ।

एकामैकादशी वापि समुपोष्य जनार्दनम् ।

कामेनापि समभ्यर्च्य समाराण्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभ्यर्च्येति पाठ ।

प्रमङ्गाद्वाय वा दग्भाषोभादा चिदग्राधिपम् ।

एकादश्या नमस्तस्य सर्वदुःखादिमुच्यते ॥

समाराण्यमहाघोराद्दुःखिना सर्वदेहिना ।

एकादशुपवासोऽयं निर्मित परमौषधम् ॥

समाररोगदृष्टानां भराणां पापकर्मणाम् ।

एकादशुपवासेन मद्य एव सुखं भवेत् ॥

नारदीयपुराणे वशिष्ठः ।

एकादशीसमुत्थेन वज्रिना पातकेन्धनम् ।

भस्मतां याति राजेन्द्र अपि जगगतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणं भूप विद्यते ।

यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकघनिदम् ॥

तावत् पापानि देहेऽग्निंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप ।

यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयगतानि च ।

एकादशुपवापस्य कर्त्ता मार्हन्ति षोडशीम् ॥

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो ।

एकादशुपवासेन तत् सर्वं विसृतं भवेत् ॥

एकादशीममं किञ्चित्परिवाणं न विद्यते ।

स्वर्ग-भोक्षप्रदा द्येया राष्य-पुत्रप्रसाधिनौ ।

सुकलप्रदा द्येया गरीरारोग्यदायिनौ ॥

न गङ्गा न गया भूप न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं चेषं न रेवा न च देविका ।

यमुना चन्द्रभागा च तुङ्गा भूप हरेर्दिनात् ।

यात्रेणापि हता राजघ्न दर्शयति मानकम् ।

अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥

चिन्तामणिसमा द्येयाथ वाचयन्निधेः ममा ।

मह्यपादपत्रया वेदवेदोपमा तथा ॥

मह्यवैवर्त्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं समारोत्तारकारकम् ।
 एकादशीव्रतं विप्रं कुर्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 नरो दिनैर्यद्दशभिश्चतुर्भिश्च करोत्यघम् ।
 उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्हि मुच्यते ॥
 इति सर्वपुराणेषु मुनीनां निश्चितं मतम् ।
 उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र मशयः ॥
 कलावस्त्रिस्त्रिंशतीनामहिंसापावितात्मनाम् ।
 एकादशीं विना विप्रं न मसारादिमोक्षणम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि मानवः ।
 न याति यातना यामीमिति नो धमतः श्रुतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्यमानवैः ।
 एकादशुपवासेन तत् सर्वं विलयं भवेत् ॥
 एकादशीव्रतं किञ्चित् पुण्यं श्लोके न विद्यते ।
 व्याजेनापि एतां यैस्ते व्रतं यान्ति न भास्करे ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि षडवधयोगात् सदैवैकादशीं नृणाम् ।
 विनिहन्तीह एनामि कुनृपा विषयं यथा ॥
 कुपुत्तम्बु कुलं यदन् कुनारौ च पति यथा ।
 अधर्मेण यथा धर्मं कुधर्मेण यथा नय ॥

सुज्ञानेन यथा ज्ञानं कुशौचे श्लक्षिता यथा ।
 असदादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि ॥
 यद्योष्येन हिमं सुभ्रु अनर्थनाथसञ्जयः ।
 यथा प्रकीर्त्तनाद्दामं तपो विस्मयकारणात् ॥
 अशिष्टो हि यथा पुत्रो गावो दूरगमाद्यथा ।
 मङ्गेतेन यथा श्राद्धं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
 यथा ममीदृशज्ज्ञानं फलानां वरवर्णिनि ।
 तथा दुष्कृतमहानां प्रोक्तेषां द्वादशी शुभे ॥
 मङ्गलव्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 अभावं समुपेयन्ति न तथा वै त्रिपुष्करम् ॥
 न चापि नैमिषं क्षेत्रं न च कौरवसंजितम् ।
 प्रभामं न गया देवि न रेता न भरखती ॥
 कालिन्दो यमुना चैव देविका न च काश्चनौ ।
 तथान्यस्तौर्यसद्वातो नैव तुल्योऽहरेर्दिनात् ।
 न दानं न जपः ध्यानं न चान्यत्सुखं क्वचित् ।
 भुक्तये ह्यभवत्सुभु सुत्कैकं हरिवासरं ।
 महद्योषोषणे चास्या मग्नन्ते पापराशयः ।
 एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
 न सम कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपवामी हरि यम्भु भक्त्या ध्यायति मानव ।

तस्यैवाप्यो तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्म पदमाप्नोत्यसंशयम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी महापुण्या सर्वपापविनाशनी ।
 भक्तेस्त्रिद्वीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।
 यामुपोष्य नरो भक्त्वा न संसारे भविष्यति ॥
 एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।
 न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संग्रहः ॥
 कृत्वा पापमहस्राणि एकादशामुपोषितः ।
 द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुं न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
 एषा तिथिः परा पुण्या विष्णोरीशस्य तुष्टिदा ।
 तस्याश्चैव जगन्नाथः अमूर्त्ता मूर्त्तिमान् स्थितः ।
 तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥
 या मा विष्णुसथी शक्तिरनन्ता ह्येषा स्थिता ।
 सा तेन तिथिरूपेण द्रष्टव्यैकादशी मती ॥

सनत्कुमारमोक्षे ।

एत्वा पापमहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि वै ।
 एकामेकादशी भक्त्वा समुपोष्य शूचिर्भवेत् ॥
 एकादशीव्रतादन्यद्व्रतं क्रियते नरैः ।
 निष्कलं तद्विज्ञानीयादूपरोद्भूतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्य वामर विष्णोर्द्या नरः भयतेन्द्रिय' ।
 उपवामपरो भूत्वा पूजयेत्सधुस्तदनम् ।

स हन्ति सर्वपापानि किं तपोभिः किमध्वरैः ॥
 एकादशीं प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमा ।
 तद्वच्च बहवो भृता नागारिक्तकेतना ।
 श्रयेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
 एष प्रभावो हि मया द्वादश्याः परिकीर्तितः ।
 पापेभ्यश्च घोरैश्च पावकाख्यो महीपत इति ॥

देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

पापञ्च विविधं प्रोक्तं पातकञ्चातिपातकम् ।
 उपपातकमञ्च महापातकमेव च ॥
 प्रकौर्षकञ्च तत्सर्वमेकादश्यामुपोषणात् ।
 त्रिस्रयं याति तीर्थस्य यथा मृण्मयभाजनम् ॥

भविष्यत्पुराणे वेष्णवे महातन्त्रे ।

एकादश्यामुपवासी यः किं तस्थान्येन कर्मणा ।
 नैकादश्यामुपवासी यः किं तस्थान्येन कर्मणा ॥

भोरधर्मेषु ।

एकतथाग्निहोत्रादि द्वादशीमेकात् प्रभुः ।
 तुभयातो जयन्त प्र द्वादशी च विगिष्यते ॥

देवीरहस्ये ।

गायत्रीं च यथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ।
 एकादशीं तथा सर्वपापपञ्जरभेदिनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अभोज्यभोजनाञ्चात् अगम्यागमनाद्यं यत् ।

अद्याज्यघाजनाद्यश्च अभक्ष्याणाञ्च भक्षणात् ॥
 असृष्टस्यर्गनाद्यश्च परेषां निन्दनाच्च यत् ।
 आत्मसंस्तवनाद्यश्च पारदार्यात्कृतञ्च यत् ॥
 विहिताकरणाद्यश्च परविज्ञापहारतः ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं यद्य पातकञ्चोपपातकं ।
 तस्यैव विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥

विष्णवतन्त्रे ।

एकादशी महापुण्या विष्णोरीशस्य वल्लभा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु दादृशां पूजयेद्दरिं ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिश्च जायते ।
 ज्ञानञ्च प्रायतं येन संनारादिन्दते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये दादृशीमुपवसन्निस्त्राम्बुभवा
 ये वा सवद्भक्तसमैर्हरिमर्चयन्ति ।
 ते धौतपाण्डुरपयोनिधिराजहंसाः
 संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीघ्नतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्वाति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यापवामं यः श्रद्धया कुरुते नरः ।
 स सर्वपातकादिभ्यस्तत्तत्रैवाहिर्विमुच्यते ॥

न षष्ठ्यापद् नापि नरक न च यातनाम् ।

स नमस्य न पूज्यस्य वासुदेवप्रियो हि स ॥

गरुडपुराणे ।

एकादशीव्रत भक्ष्या य करोति नर मदा ।

स विष्णुलोक व्रजति याति विष्णो मरूपताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादश्यामुपवाम य मदा कुरुते नर ।

स याति परम स्यान् यच्च देवो हरि म्वित ॥

रघुपुराणे ।

य करोति नरो भक्ष्य एकादश्यामुपोषणम् ।

स याति विष्णुसालोक्य याति विष्णो मरूपता ॥

विष्णुपुराणे ।

ॐकार सर्ववेदाना यथैवाद्य प्रपूजिर्ह्यै ।

तथा सर्वव्रतानान्तु दादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीवियये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

तत्रैकादश्या कानिचिदाक्यानि भोजननिषेधपराणि, कानिचिद्
धतविधिपराणि । तच्च भोजननिषेधपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तच्च देवल ।

न घृहेण पिवेत्तोय न खादेत् कृमं शूकरैः ।

एकादश्या न भुञ्जीत पचयोऽभयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

आनि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 अक्षमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे ।
 रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

स्कन्दपुराणे ।

मातृहा पित्रहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
 एकादश्यान्तु भुञ्जानोविष्णुलोकास्तुतो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्या अग्नीतिर्न हि पूर्यते ।
 यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।
 म मे दण्डस्य बन्धस्य निर्वास्यो देहतः स मे ॥

विष्णुसूक्तावपि ।

एकादश्या न भुञ्जीत कदाचिदपि मांसव' ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

स केवलमथ भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे ।
 दिने तु सर्वपापानि भवन्व्यक्तस्थितानि तु ।
 तानि मोहेन योऽप्राति न स पापैर्विसुच्यते ॥

विधवायास्त्वेकादश्यां दोषविशेष प्रदर्शितः कात्यायनेन ।

विधवा या भवेत्वारो भुञ्जीतेकादशीदिने ।

तस्यासु सुकृत नश्येत् भूणहत्या दिने दिने ॥

अथ च “न खादेत् कूर्म-शूकरावित्यादिनिश्चितनिषेधसमभिया हततया “एकादशां न भुञ्जीत पशयोर्हभयोरपीत्यादेर्निषेधपरतैवाध्यवसीयते । न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे ।

अथ केचिदाहुः एतान्यपि वचनान्युपवामपराण्येव क्वचिदुपक्रमे क्वचिदुपसहारे क्वचिदुपक्रमोपसहारयोरुपवामश्च प्रतिपादनात् नञर्थविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । एकमूलत्वाय लक्षणापि स्मृतितन्त्रमसिद्धैव । यच्च “एकादशासुपवसेदित्यभिधाय “एकादशां न भुञ्जीतेति वचनं देवलादिस्यतिषु तदुपसहारार्थं गुणविधानार्थं वा, तथा चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति । तेन स्तन्त्रनञर्थविधिपरमेवमादिबचनमिति मतमपाप्तमिति ।

अपरे लाडः नैतद्युक्तः । मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वान् । न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाप्रसङ्गाप्रचणाश्रयणमुचितमिति वाच्यं । सर्वविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः । न चेह व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासाश्रयणकारणमस्ति ।

ननु ।

एकादशां न भुञ्जीत पशयोर्हभयोरपि ।

वनस्य-यतिधर्मोऽयं शुकामेव मदा ऋहो ॥

इति पर्युदासोऽयमभोजनमह्वल्पमुपवामाख्यं व्रतं विधत्ते “वनस्य-यतिधर्मोऽयमिति धर्मशब्दसामानाधिकरण्यात् । न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां परित्यागे कश्चिद्धर्मो जायते । ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानाद्धर्मो भवति अननुष्ठानाद्धर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मसम्भवे, पाहकनि-

षेधो गृहीतो धर्मा भवेदपि न पुनः स्तुतस्तो निषेधस्तथा भवति, तस्माद्भुक्तं शब्दसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावरूपं किञ्चिद्विधेय-
मस्तीति, प्रजापतिव्रतेष्विव नञर्थस्य व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादतः
सर्वेच्छेकादशीभोजननिषेधवाक्येषु सर्वंशाखान्यायेन “वनस्य-यतिधर्मा-
ऽयमित्यस्योपसंहाराद्भुक्तं शब्दसामानाधिकरणं पर्युदासाश्रयणकारणं
भविष्यतीत्युच्यते । अथ । यच्चैतद्वाक्यविहितं नित्यमेकादश्युपवास-
व्रतं स्तुत्यन्तरे मुख्यया वृत्त्या मुख्यासंभवाद्वा लक्षणया विधीयते ।
यथा कात्यायन-देवलस्युक्तयोः ।

एकादशानुपवसेत्पचयोर्दभयोरपि ।

विष्णुरहस्य-स्कन्दपुराणयोः ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पचयोर्दभयोरपि ।

इत्यादिषु ।

यथा च भविष्यत्पुराणे ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोर्दभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शूद्राभेव भद्रं गृही ॥

अग्निपुराणे ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोर्दभयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तच्चैतत्स्मृतिगतस्य च “वनस्य-यतिधर्माऽयमिति
विशेषस्य तत्स्मृतिगतस्य च “ब्रह्मचारी च नारी चेति “गृहस्थो
ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्याच कर्मैकादुपसंहारो
युज्यते । यत्र तु मुख्यार्थमभवेन निषेधनिश्चयादुपवासव्रतविधानं नास्ति

तत्र कथं प्रतगतस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोत्रगतो विशेषः । शाखान्तरे-
 ऽन्यकर्मस्युपसंह्रियते, उपसंहारादेव प्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न ।
 उपसंहारे सति प्रतविधानं प्रतविधाने च सति कर्मैवादुपसंहार-
 इति दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सर्वत्रोपसंहारे च देवस्यस्यतौ
 प्रतविधायकवाक्यान्तरसङ्गात् पौनरुक्तप्रसङ्गः । न चैकं प्रतविधानं
 द्वितीयं तदुपसंहारार्थं गुणविधानार्थं चेति वाच्यम् । “न शङ्खेन
 पिवेत्तोयमित्यादिनिषेधव्यवधानेनावुद्धिस्यस्योपसंहारात्तुपपत्तेर्भिन्ना-
 र्थत्वे सम्भवत्युपसंहारार्थत्वानुचितत्वाच्च । नापि गुणविधिः, प्राप्तार्थ-
 विषयत्वेन विधित्वस्यैवात्तुपपत्तेः “न शङ्खेन पिवेत्तोयमित्यादिभिः
 मन्त्रतिपन्ननिषेधैः साक्षर्येण पठितत्वाच्च । एतेन क्वचिदुपक्रमे
 क्वचिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतिथि-
 सम्बन्धाच्चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं, तस्मात् स्वतन्त्रत्रयविधि-
 परमेवमादिवचनमिति मतं समीचीनं । कथं ब्रह्मचार्यादिवाक्येषु
 मुख्यार्थासम्भवात् स्रवणयोपवासप्रतविधानमिति चेत्, उच्यते मुख्या-
 र्थपरिग्रहे ह्येषां वाक्यानामयनर्या भवेत् । गृहस्य-ब्रह्मचार्यादि-
 ताग्नि-नारीणां पञ्चदशेऽथेकादशां भोजननिषेधस्तर्ह्यतिरिक्तानां
 भोजने प्रत्यवायाभावः । गृहस्यस्य तु श्रद्धायामेव भोजननिषेधः
 कृष्यायां भोजने प्रत्यवायाभावः इत्यापत्तेः विशेषनिषेधस्य शेषाभ्य-
 युक्ताविषयत्वात् । तथा च सति “एकादशां न भुञ्जीत कदाचिदपि
 मानस इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-
 निषेधेनोपसंहारः यथा “पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यविधिः
 “आग्नेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य मितृन्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वादुपसंहारानुपपत्तेः । एव-
मणुपसंहारे “न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यनिषेधस्य “ब्राह्मणो
न हन्तव्य इति विशेषनिषेधेनोपसंहारोपपत्तौ षष्ठियादिवधे प्राय-
श्चित्तोपदेशानुर्यंन्यप्रसङ्गात् । “ब्राह्मणो न हन्तव्य इति च पाप-
गौरवस्थापनार्थं विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि
वनस्य-यतीनामेकादश्यां भोजने न्यूनः प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः,
गृहस्थस्य च ह्यण्यथां भोजने न्यूनः शुक्यायामधिक इति सम्भवति,
प्रायश्चित्ताधिक्यानभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां
“शौचवच्छोधनं प्रोक्तमिति प्रायश्चित्ताधिक्यं चाभिहितं । प्राय-
श्चित्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अनुपदिष्टे प्रायश्चित्ते
प्रसङ्गात् । सामान्यतोविहितं प्रायश्चित्तं सर्वं चास्तीति चेत् । न ।
भवन्मते प्रत्यक्षनिषेधसद्भावेऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अतस्त्वैवोपसंहारा-
भावमात्रं तस्माद्भविष्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थत्वाभावे
मानवपदवैयर्थ्यात् शास्त्रस्य अनुस्थाधिकारत्वेनैव तस्मिद्धे । यत्नूक्तं
पर्युदासपत्रे “गृहस्थो ब्रह्मचारौ चेत्यत्र वाक्ये पञ्चदशेषुपवासप्रसक्तो गृ-
हस्थपक्षेणमनुपपन्नः स्यात्, “शुक्यामेव सदा गृहीत्यादिवक्ष्यमाण-
विरोधादिति, तद्युक्तं अविरोधस्यानुपपत्तमेवोपपादयिष्यमाणत्वात् ।

अपरे वाङ्मयानि व्रतादिशब्दसामानाधिकरण्यरहितानि
वाक्यानि तानि निषेधपराश्लेषः । ननु पर्युदासपत्रेऽपि लक्षणा नास्त्वैव
“नञभावे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्ययोरपीति स्मरणादतस्य वाक्या-
न्तरपर्यालोचनया भोजनविरुद्धमभोजनसद्व्यस्यमभिदधुपवासपर-
स्यात्, अन्यथा “नातुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्रापि लक्षणाभिधा

पर्युदासो न स्यात् । निषेधपक्षे अष्टोपदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न । एव सति "पर्युदितेत्यत्रापि त्रीहिस-
 च्छणाप्रसङ्गात् । न च ' त्रीहिसिर्षितेत्यत्र चक्षणा, त्रीहिसिरित्यस्य
 षड्यु वाक्येषु पक्षमानत्वात् अष्टोपदुष्टविकल्पाच्च, वर वाक्यद्वय-
 विहितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना । अनेकमस्कारवाक्यगत-
 यवलक्षणातो वरमेकस्मिन् पक्षवाक्ये त्रीहिसिच्छणा दुःखा, तस्माद्विकल्प-
 भयानलक्षणाङ्गीकारे अप्यस्मात् प्रसङ्गात् न पर्युदासपक्षे लक्ष्णो
 लक्षणा मुख्यतैव । तेन पर्युदास एव भवन्निति चेत्, उच्यते, पर्यु-
 दासपक्षे लक्षणाभावेऽपि निषेधा एवैते, सर्वे हि प्रधानैरेव सति
 पक्षपक्षे समन्वये तेन प्रधानात्प्यातयोगेन निषेधतैव, नाम धान्ययोगे
 च पर्युदासो भवति, न तु निषेध । न स्वाध्यातयोगे तदुक्त "नाम-
 धान्ययोगाच्च न मञ्च प्रतिषेधक इति । तस्मादिषेधोऽयमङ्गीक्रियते
 प्रतीयमानप्रधानात्प्यातमन्वये बाधाकाभावात् न तु लक्षणाप्रसङ्ग-
 भिवा । यद्य विकल्पभयात् लक्षणाङ्गीकारे यववाक्ये वा प्रसज्यते
 इत्युक्त तदुक्त त्रीहिसिच्छणा यववाक्ये वा ना स्वीकार्येति विहितमे
 वेतेरभावात् । न च त्रीहिसिच्छना यववाक्यपाठोऽनियामक, मस्कार-
 वाक्यगतत्रीहिसिच्छना यवलक्षणाभावात्, प्रदेष्टव्यमितिमात्रस्यैवयो-
 पपत्तेः अष्टोपदुष्टपक्षे चेति वक्ष्यतेपि निषेधपरमेव, न तु ' एका-
 दग्धा न भुञ्जीत कदापिदपि मानव इति वक्ष्यतेविरोध उप-
 महाराभावात् । न च विशेषग्रहणदीव्य ।

आहितान्निरगन्तव्यं ब्रह्मचारी च ते चय ।
 अत्रन्त एव सिद्धान्ति नैवां सिद्धिरनग्रतां ॥

यो गृहस्थो न भुञ्जीत आहिताग्निस्तथैव च ।

प्राणाग्निदोषलोपेन श्रवकीर्णो भवेत्तु षः ॥

इत्येवमादिवचनपर्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थत्वात् ।
न च “एकादशां न भुञ्जीतेतिवचनान्येकादशीव्यतिरिक्तविषयाणि,
गृहस्थादिविषयभोजननिषेधपर्यालोचनया “एकादशां न भुञ्जीते-
त्यस्यापि तद्वातिरिक्तविषयताप्रसङ्गात् । तेनैतद्गुणमापनोदगार्थं “गृहस्थो
ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः । यानि पुनर्वाक्यानि व्रतशब्द-
न्ति दृश्यन्ते तानि न निषेधपराणि “नोधन्तमादित्यमीचेतेतिवत् ।

मत्स्य-भविष्यत्पुराणयोः ।

एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीतिथौ ।

शुक्ले वा यदि वा क्षणे तद्गत वैष्णवं महत् ।

श्राप्येयपुराणे ।

एकादशां न भुञ्जीत व्रतसेतद्धि वैष्णवं ।

एवमन्यान्यपि वाक्यानि व्रतविधिपराणि ज्ञेयानि । यान्युपवाम-
शब्दवन्ति यानि च फलशब्दवन्ति वाक्यानि वदन्तमानानि तान्यपि
व्रतविधिपराण्येव निषेधपरत्वे फलसम्बन्धानुपपत्तेः । व्रतविधिपरा-
ण्यपि वाक्यानि द्विविधानि नित्यव्रतविधिपराणि काम्यव्रतविधि-
पराणि च । नित्यव्रतविधिपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र नारदः ।

नित्यं भक्तिममायुक्तेर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

पक्षे पक्षे तु कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं ॥

अत्रोपोषणं नित्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ।

गारुडपुराणेऽपि ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पचयोस्तभयोरपि ।

मनकुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादशीं सदोपोष्या पचयोः शुक-कृष्णयोः ।

तथा ।

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं ।

स नरो नरकं याति रौरवं तममाह्वयं ॥

एषु वाक्येषु सदा नित्यं नातिक्रमेदिति श्रवणात्पक्षे पक्षे इति
वीणाश्रवणादकरणे दोषसंकीर्तनाच्च एकादशीप्रतं नित्यमिति
मन्यते ।

तथा च विष्णुरक्षणे ।

द्वादशीं न प्रभौक्तव्या यावदायुः सृष्टन्तिभिः ।

आग्नेयपुराणे ।

उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुः सृष्टन्तिभिः । इति ॥

यति-विधवयोरेकादश्यापवासातिक्रमे दोषविशेषः प्रदर्शितो-
नारदीयपुराणे ।

एकादश्यां विना रण्डा यतिय सुमहासुने ।

पच्यते ह्यन्धतामिक्षे यावदाभूतमंत्रवं ॥

एकादशां न भुञ्जीत पचयोस्तभयोरपि ।

वमस्य-यतिधर्मोऽयं शुकामेव सदा गृही ॥

विचार-निन्दा किमर्थं विचार्यते विचारितप्रायमेवेतत् तस्माच्चि-
विचारमेकादशामुपवसनीय अन्यथा ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति
वाक्यार्थः ।

अथैकादशौघ्नविधिपराणि वाक्यानि ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

य इच्छेद्विष्णुना वाम श्रुत सग्यदमात्मन ।

कश्चित्तु श्रुतपदम्याने पुच्छपद पश्यते ।

कृष्णपुराणे ।

य इच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं भव्यत्तिमात्मन ।

कात्यायन ।

कृष्णपुराणोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

ऐश्वर्यं सन्तति स्रगं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥

एतेषामुत्तरार्द्धे “एकादशा न भुञ्जीत पचयोः सभयोरपीति ।

स्कन्दपुराणे ।

यदीच्छेद्विष्णुना भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदर्शना ।

एकादशामुपवसेत्पचयोः सभयोरपि ॥

भारतीयपुराणे ।

शाराधयति गोविन्दमेकादशामुपोषितः ।

य स यास्यति निर्वाणं दास्य प्रलयवर्जितं ॥

विष्णु ।

भाग्यश्रीयं शुकैकादशामुपोषितो भगवन्तं वानुदेवमभ्यर्चयेत् ।

पूय-भूपाद्यतुलेपन-दीप नैवेद्यैर्वह्नि-ब्राह्मणतर्पणेश्च व्रतमेतत् भव्यं

रुत्वा पापेभ्य पूतो भवति यावज्जीव इत्वा श्वेतद्वीपमेवाप्नोति
उभयतो दादशौत्येव सवत्सर स्वर्गं लोकं प्राप्नोति यावज्जीव विष्णु-
लोकमित्यादि ।

नारदौषपुराणे ।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा क्षीपा शरीरारोगप्रदायिनी ।

भुक्तलक्षप्रदा क्षीपा राज्यपुत्रप्रदायिनी ॥

न ह्यपापश्लोकश्रवणादिवत्परार्थत्वादिय फलश्रुतिरर्थवादोऽयमु-
च्यते, परार्थता नाम पापक्षयार्थता अभिप्रेता, सापि च न स्पष्ट विशु-
द्धेऽवगम्यते किन्त्वर्थवादमात्रशरणात्, न चार्थवाद स्वर्गादिव्यप-
विशिष्ट इति तान्येव फलान्यङ्गीक्षियन्ते यथा जातेष्टेरवगमकर्मव्याया-
श्रयार्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृत । अत्र च “तमेव वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दागेन तपसा अनाश्रयेनेति तपसा
विद्यान्नुत्वावगमात् पारम्पर्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति मन्यमानेनोक्त
मोक्षप्रदेति । इत्येकादशीविषयनिषेधवाक्यनिर्णय ।

अथास्मिन् प्रत्येऽधिकारी निरूप्यते ।

तत्र काम्यत्वपक्षे तत्तत्फलकाम एव । नित्यत्वपक्षे चिकाण्डम-
ण्डन प्राह । नित्यत्वानुकूलताञ्जीवनवानधिकारी कस्यते, तथापि
चैवर्णिकाधिकारत्वाद्दर्मशास्त्राणा अत्रैवर्णिक्युदास । ननु वनस्त्र-
यतिधर्मोऽयमिति स्मरणाद्यहस्यादिशुदासोऽपि कस्मान्न भवति,
उच्यते वनस्य अत्योरत्थातपदान्प्रयामभावात् । न हि धर्मशब्दोपस-
र्जनीभूतयोरेकादश्या न भुञ्जीतेत्यनेनान्यत्र सम्भवति । एवमु-
क्तमवति वनस्य यतिधर्मोऽयमेकादश्या न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्थोऽसौ

नोपपद्यते धर्मस्वाधेतनस्योपवासकद्वैतामन्वात् । न हि वनस्य-यति-
 धर्मोऽयमिति भुङ्क्ते येन तस्य निवार्यते, तस्माद्यादृशोऽन्वयस्यादृशो-
 ऽर्थो नास्ति यादृशोऽर्थं सभावति तादृशवाचकशब्दो नास्ति तस्मात्
 मृत्युधे वनस्यादिपदं यस्मादनन्वयं यत्पौरुषमात्रमिणोरप्ययन्धर्मं कि-
 मुतेतरेषामिति। यथा “देवा वै सधमासते किमुत नेतरे” इति। नचे-
 वमपि वाक्यश्लेषादनन्वय-यतिनिर्णयं कस्मात् भवति मन्देशाभावात् यद्य-
 हि हत तैस्योरुपादाने मन्देशस्तत्र “तेजो वै हतमिति वाक्यश्लेषात्त्रि-
 ष्वयं उक्तं, इह त्वपवासे जीवन्मनाधिकारनिश्चयान्न वाक्यश्लेषापेक्षा,
 ननु जीवन्मुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तच्चापि कस्यचिन्, नन्वधिकार-
 कल्पनातोवाक्यश्लेषात्तदाश्रयणं लघीयोरविशेषवत्। उच्यते। कल्पना-
 गौरवमथाद्वाक्यश्लेषगतयोर्वनस्य-यत्योरधिकारिणोरश्रीयमाणयो-
 क्तोधिकतरो दोषो वाक्यभेदं प्राप्नोति, तथा हि वनस्य यत्योरेकव-
 पुरुषे युगपत्समावेशाभाववात् न महतयोरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
 मधिकारिविशेषणे गृह्यमाणे वनस्य उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
 वाक्यभेदं स्पष्ट एव। ननु प्रत्युद्देशे वाक्यपरिसमाप्तौ कौ वाक्यभेद-
 यथा “घटं समाह्वीति श्रेन्द्र-वायवादिषु प्रत्येकं समागमविधानेनापि
 वाक्यभेदः, सत्यं, तत्रैकस्मिन् शब्दतात्पर्ये श्रौते पर्यवसिते सत्यार्थि-
 को व्यापारः प्रत्येकं पक्षेषु भिद्यमानोऽपि न वाक्यं भिनत्ति, इह
 तु न कस्यचिदेकस्य शब्दस्य श्रौतो व्यापारो वनस्य यतिप्रधारण-
 सभावति वनस्यशब्देन यतेरनभिधानाद्वतिशब्देन वनस्यस्य श्रौतो-
 वाक्यभेदः। ननु राज्ञः सुरोहितयोस्त्वि वनस्य-यत्योर्भिन्नशब्दोपात्त-
 योरप्यधिकारसम्बन्धः। मैथ। तत्र हि सायुज्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्थत्व यतिलाभ्यामन्यदुभयानुस्यूतमेक-
मधिकारिविशेषणं न पश्यामः । किञ्च राजपुरोहिततुल्यान्यायाश्र-
यणात्महतयोरधिकारः प्राप्नोति, तत्र वनस्थ-यती एकादश्यां न
मुञ्चीयातामिति स्यान्न पुनरेकादश्या न मुञ्चीतेति । नन्वनुषङ्गेषो-
भयच सम्बन्धान् दिवंचने निर्देशाभावो दोषः । उच्यते यत्र भिन्नवाक्यत्व
निश्चितं तत्र सम्पूर्णादाक्यात् किञ्चिदनुषङ्ग्यते न्यूनवाक्यं प्रति यथा
“वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति । इह च समासपदगतयोर्वनस्थ-
ययोः प्रत्येकनाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुषङ्गाभावः तस्माद्वनस्थ-यति-
शब्दस्य कयञ्चिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावादृग्दृष्ट्यादेरप्यधिकार इति
सिद्धं । नचैव मतीदं वाक्यं विरुध्यते “गृहस्थो ब्रह्मचारी वा यो-
ऽनग्रंथं तपश्चरन् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन श्रवकीर्णो भवेत्तु मः” ॥ इति ।
उच्यते । किमनेन वाक्येन तपः प्रतिपिध्यते किं वा प्राणाग्निहोत्र-
स्यावश्यकत्वं विधीयत इति । न तावत् प्राणाग्निहोत्रविधान तस्य
हेतुवन्निगदाभिहितस्य विधित्वात्मन्वाक्त्वेन ह्यन्न क्रियत इतिवत् ।
यद्यपि हेतुवन्निगदितार्थो विधीयते, तथापि न प्राणाग्निहोत्रवि-
धानत्वात् किन्तु तदीयो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्वाप्या-
पत्या अग्निहोत्रलोप एव प्रसज्येतेत्यनिष्टापत्तिः । किञ्चाग्निहोत्रना-
मधेयश्रवणाद्वैयमिकाग्निहोत्रविध्यन्तप्राप्या तदीयद्रव्येषु चौरादिषु
अतिदिष्टेषु तेषां मध्येवादिद्रव्येषोपवासाविरोधिनापि प्राणाग्निहो-
त्रसिद्धेर्नैवोपवाससाधकत्वं प्राणाग्निहोत्रनियमस्य । अथार्थवादगतस्य
नाचोऽतिदेशकत्वाभावाल्लैयमिकाग्निहोत्रद्रव्येष्वशत्रेषु प्राणाग्निहोत्रस्य
सुखे ह्ययमागतया बुद्धिश्चेन्न भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्र

कर्त्तव्यमिति विधीयते, ततश्च तत्विद्यथं भोजनाचेपादुपवास-
 विरोध । उच्यते । यदि भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणाग्निहोत्र कर्त्तव्यं
 तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात् स्वयमाचेपकत्वं “पुरोडाशकपालेन
 तुपानावपत्नोतिवत् । निष्पित्त्यायमर्थं शरीरके “तद्यज्ञकप्रथममा-
 गच्छेत्तद्गोमीय स्वयं प्रथमामाहुति जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यपो-
 दाहरणात् । तस्मान्न प्राणाग्निहोत्रस्वावग्रकतविधायकमिदं वाक्य
 “गृहस्थो ब्रह्मचारीति । नापि गृहस्थादेहपवासप्रतिषेधकं “पूर्वामु-
 पवसेद्गृही”, “शुक्रासैव सदा गृहीत्यादिविरोधात् । तथादित्यवा-
 रादिकालविशेषोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तरान्धनुजा गम्यते ।
 अतश्च परेऽपि वाक्ये गृहस्थस्य तथानुवादोद्गन्ते “प्रजापतिरकामयत
 प्रजा सृजेयेति, “स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाधिहतत्वाद्गृह-
 स्थस्य सतत्तपोऽनुवादाद्गृहस्थान्तरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते ।
 तथाच वशिष्ठादय एतयो गृहस्था एव सन्नोऽप्युपाणि तपामि
 चक्रि इति पुराणेषु श्रूयते । तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मत्स्यपुरा-
 णादिषूपवासपुराणि त्रयानि गृहस्थानां विधीयन्ते । तथा धर्मशा-
 स्त्रेषु उपवासवृत्तानि प्रायश्चित्तानि गृहस्थानां स्मर्यन्ते । अथवेऽपि
 केचन गृहस्था महात्मानन्मूपवासपरायणा दृश्यन्ते मदाचारादपि
 गृहस्थानां त्रेयोऽर्थिना तत्राधिकारोगम्यते । एव च सति यानि
 साधारणानि तपोवचनानि तानि गृहस्थे सङ्कोचलक्षणं बाधं न प्रति-
 पद्यन्ते इत्यपरोक्षम् । तथा हि तप इति तपो नामगनात्पर, यद्धि
 परन्तपस्तदुरार्थं, तस्मात्तपमि रमन्त इति । इह हि प्रकरणे यवा-
 श्रमविशेषविवक्षा तत्र तदात्ममयत्वे हत तस्मान्तत्वाधारणं गम्यते ।

तथा “तपसा देवा देवतामपमायन् तपभयंयः सुरत्वमविन्दन् तपसा
 सपत्नान् प्रणुदामरातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परम वदन्तीति,
 “तपसा ये अनाष्टव्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे मरुत्तांश्च देवो-
 ऽपि गच्छतादिति, “तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिवोकसः । पूजान्तु
 प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति चेति ॥ यानितु मोहिनीवचनानि
 “अहोराजन् रुक्माद्भद्रं भवतो गृहस्य सतो नोपवासमाधिकारोऽस्ति
 विशेषेण च वियस्य किन्तु यतीनां विधवासासेवाय धर्मोऽयदुपवा-
 सादि तदेकादश्यान्वया भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयो-
 भूयः कथितानि तानि विधिसहस्राणि परमार्थतो न विधायकानि,
 किन्तु स्वविपरीतार्थस्य विधेरुपवासानुष्ठानपरस्य रुक्माद्भद्रकीर्त्तित-
 स्वार्यवादभूतानि, कुतः “मा मेव वद कस्यापि किन्तु लय्युपपद्यते ।
 इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात् । यथा “जर्तिलय-
 वाग्वा वा जुञ्ज्यात् गवीधुकयवाग्वा वेति, “पयसाग्निदोत्र जुहोतीत्य-
 स्वार्यवादः “अनाहुतिर्वै जर्त्तिलास्य गवीधुकायेति जर्त्तिल-गवीधुक-
 प्रतिषेधपूर्वक पयोविधानात् । किञ्च यदि मोहिनीपल एव विद्वान्त-
 स्यात् किं तर्हि तदुक्तविपरीतकारिणं रुक्माद्भद्रं हसोनाह्वय भगवान्
 वामुदेव आत्मसायुजेनेवेष्पितवान् । किञ्च धर्मोपकारार्थं मनुष्यान्मरुतं
 प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिफला-
 न्येव मोहिनीवचनानि नानुष्ठेयार्थानि । तस्माद्गृहस्योऽप्युपवासादा-
 वधिज्ञत इति सिद्धं । एतेन ब्रह्मचारी व्याख्यातः “तपोविशेषेर्विधेर्वै-
 तेस्य विधिदोहितैः । वेद कर्त्तोऽधिगन्तव्यं सरहस्यो दिग्माना ॥
 इत्यादिवचनेस्तथापि तप मन्वन्धावगमात् । नन्वेवं तर्हि “ब्रह्मचारी

वेतिवचनस्य को विषय, प्राणान्तिकतपोनिषेधपरत्वं भूम । तथाचि
 प्राणान्निहोचलोपेनेति इन्द्रगर्भस्तपुरुष, इत्यभुतलक्षणा च द्वितीया,
 विहितकर्मफलसंज्ञार्थप्राणान्निहोचगण्ड, तथाप्ययमर्थः भवति यो गृ-
 हस्योन्नद्धचारी प्राणवाधया विहितकर्मवाधया वा तपश्चरति सोऽव-
 कौर्णदोष प्रतिपद्येतेति । एव च योजना प्राणान्निहोच च प्राणान्नि-
 होचे तयोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वानप्रस्थादे प्राणान्निहोचाद्यु-
 परोधेनापि तप कुर्वाणस्य नातीव दोष, गृहस्थादेस्तु यदि प्राणो
 वाग्निहोचादिक वा उपरुध्येत तदा दोष इति “धर्मार्थ-काम मोक्षाणां
 प्राणा मन्वितिहेतव । तात्रिभ्यताः किं न हत रचता किञ्च रचिते ” ॥
 इति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञीविषेच्छन् समा ’ इति वचनार्था
 प्राणकर्मणामवाधनीयत्वप्रतिपादनात् । यद्युच्यते “शरीरं पीड्यते
 येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कर्त्तव्यमनायास स उच्यते ॥
 इति तदत्यन्तपीडानिवारकं न तु पीडामात्रस्य, तस्माद्गृहस्थ ब्रह्म-
 चारिणोरुपवासोधिकारोऽस्तीति सिद्धः । नन्वमु नामान्येषा गृह-
 स्थाना, आहिताग्नेयं नास्ति आहिताग्निरनद्वाद्य ब्रह्मचारी च ते च य ।
 अथन्त एव सिद्ध्यन्ति तेषा सिद्धिरनद्यत्ता इति स्मरणात् । उच्यते ।
 किमनेन वचनेनाहिताग्नेरग्रं विधीयते किं वापवाच प्रतिविध्यत-
 इति यदाप्यग्रं विधीयते तदापि किं सर्वथा भोक्तव्यमित्युच्यते,
 किं वा भोजनेच्छाया मत्या प्रतिबन्धे चासति लभ्यमाने च भोजने
 भोक्तव्य, आद्योच्छिच्छास्त्रान्तरानुज्ञानेऽपि भोजनप्रतिप्रसवोविधी-
 यत इति तत्र सर्वदाग्रविधानमप्ररुद्धत्वादेव नेष्ट । नापि भोजनेच्छा-
 या मत्या प्रतिबन्धे चासति लभ्यमाने भोजने विधिर्युक्तं रागत

प्राप्तत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण “न हि बुभुक्षितोऽग्नीयात्
 मक्षिणः स्नायादिति विधानमुपयुञ्जत इति । न च प्रतिबन्धेऽपि
 भोक्तव्यमिति वाच्यं । अशक्यत्वात् । नापि शास्त्रान्तरानुज्ञातदेश-
 कालावस्थादावशनं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति मयहादावपि काले
 शशानादावपि देशे वा शूचिनाप्याहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यन्नं
 भोक्तव्यमित्यापद्यते । भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं युतं अहो महत्य-
 प्यशनलोलुपा येन समस्तशिष्टजनप्रसिद्धिविपरितं मङ्गहादिव्यपि
 भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बह्वनि शास्त्राणि तत्तद्विषयनिषेधकानि
 “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादित्यादीनि । ननु तानि सामान्यशास्त्रत्वाद्ना-
 हिताग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धव्यतिरिक्तविषय कि-
 मिति नेष्यते, यथा निषेधशास्त्राणाहिताम्बनाहिताग्निसाधारणत्वात्
 सामान्यशास्त्राण्युच्यन्ते तथाशनशास्त्रमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-
 साधारणत्वात् सामान्यशास्त्रं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तत्र,
 विषयशिष्टत्वात् । तथा “अन्नन्त एव सिद्धान्तीति वर्त्तमानापदेशत्वात्
 कल्पो विधिः “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-
 कल्पः । नन्वस्यामे क्लिश्यते आयुशता यावता मङ्गहादिष्वहिताग्नेरशनं
 नोच्यते किन्त्वेकादश्यादावशितव्यमिति, उच्यते, कस्तत्र पक्षपातः, यथा
 हि “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादिति स्पष्टः शास्त्रविरोधः, तथैव “रात्रावष्ये-
 कादश्यां न भुञ्जीतेति शास्त्रं विद्यत एव । तस्मात् विरोधः, शास्त्रान्त-
 रावच्छेदे विषये नाशनविधानमेतत्, “अन्नन्त एव सिद्धान्तीति विषया-
 न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृत, तस्मात् कचिद्नेनाशनं विधीयते ।

ननु च

मायं-प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिचोदितं ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रमभोविधिः ॥

इत्येतदशनविधानं, तर्हि पूर्ववदिकल्प्य दूषयितुं शक्यते, को
ब्रूते तदशनविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य मायं-प्रातःका-
लान्तरे प्रतिषेधमात्रमिदं क्रियते सर्वमन्यदनुशते, एवमस्यविधिपरत्वे
मभवति कालविशिष्टभोजनविधानस्यायुक्तत्वात् कालद्वयनियमे वा-
क्यभेदात् मायं-प्रातरेवाशनं नान्तरास्ते इत्येतावताग्निहोत्रमभोविधौ-
पपत्तेर्नावश्यकतया धर्मानवं कस्यं, धान्यार्थानुवादेभान्यपरा एवैवं
विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा “प्राङ्मुखोऽश्वानि सुञ्जीतेत्येवमादयः ।
ननु दौचित्यतस्तस्य मायं-प्रातरावश्यकता कथं, उच्यते, तत्रापि शरीर-
धारणार्थमेव तस्य परिग्रहो न पुनस्तन्निरपेक्षस्यावश्यकतया विधानं ।

अन्ये त्वाहुः आवश्यकमेव ततर्निति, तथा हि “मध्यन्दिने
मध्याह्ने च ततं ततयतीति ततं विधाय पुनराह “न त्वेवं न तत-
येदिति पूर्ववचनेनैव तस्य मध्यन्दिन-मध्याह्नकालसमन्वधिद्वैरयं
प्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं त्रितितलमेवेत्यवगमयति ।

यत्तुच्यते रागप्राप्तत्वादिधानमनर्थकमिति, तत्र, घुघ्राद्यभावेऽप्यवश्यं
क्रियन्नाचं प्राग्गीयमिति विधानात् श्रेयभवौऽपि प्रतिपाद्यद्रव्यप्रयु-
क्तत्वाद्वागाद्यभावेऽप्यावश्यक एव, “मायं-प्रातर्दिजातीनामिति वाक्यस्य
नान्तराश्रयप्रतिषेधमात्रविधानेनापि गतिरुक्ता आहिताग्निवाक्यस्यापि
पक्षे, तस्मात् भेदमशनविधायकं ।

ननु माभृदिधायकमभ्यनुष्ठान्तु करोत्येव, उच्यते, तत्रापि
पूर्ववदिकल्पनीयं । न तावदुपवामादिप्रास्तावरुद्धे विषयेऽभ्यनुष्ठा

क्रियते तच्छास्त्रविरोधादेव । नापि शास्त्रानवरुद्धे विषये अभ्यु-
 ज्ञान, वैयर्थ्यात् । यदि भोक्तुमिच्छते लभ्यते च विधिविरोधश्च
 नास्ति तदाप्यमनमन्तरेणापि भुञ्जत एव किमभ्युज्ञानवचन
 करिष्यति, उपवासप्रतिषेधपक्षः पुनरपि पापिष्ठ, तथा हि यत्र
 शास्त्रीया ह्युपवासप्राप्तिरग्नविधानमाश्रित्यापि न निवारयितुं श-
 क्यते इत्युक्तं, तत्कथं नाम प्रतिषेधेन वार्यन्ते प्राप्तिपरतन्त्रत्वात् प्रति-
 षेधश्च तत्र हि षोडश्याद्यष्टाद्यष्टवत् विकल्पो वा स्यात् “आहिता-
 ग्निरुपवसेन्न वेति, “नातुघात्रेषु घे यजामश्च करोतीतिवद्वा पर्युंदाश्च,
 “आहिताग्निवर्जिता उपवसेत्पुरिति उपवसथा न सम्भवति विकल्प-
 स्याददोषत्वात् पर्युंदासे लक्षणाप्रसङ्गात् अधानाख्याते सन्त्वाभाव-
 प्रसङ्गाच्च । ननु यान्यावशकान्युपवासादीनि तानि भवन्वाहिताग्ने-
 रपीति यानि तु श्रेयोऽर्थितया क्रियन्ते तानि तस्य निवार्यन्ते इदं तु
 सुभाषितं, तथा हि नित्योऽप्युपवासो निवारयितुं न शक्यते अनेन
 कथं नाम काम्यो निवार्यते, किमेतच्च श्रुतवानसि “काम्यो हि नित्या-
 हलीयानिति, वाक्यश्च तर्हि का गतिर्यदा शीष्णग्नौराहिताग्नेरुपवा-
 साद्यनुष्ठानेनाहिताग्निव्यविरोधो भवति तथाविधस्याहिताग्नेस्ता-
 भिरेव चोदनाभि स्मार्त्तमुपवासाद्यनुष्ठानं निवार्यते, तत्रप्रतिपादनार्थ-
 मेतदाक्य “आहिताग्निरनद्वायेति । नन्विदमनुवादकं वाक्यं प्राप्नोति,
 किमद्यापि न जानामि स्मृतिवाक्यान्नुवादकानीति, एव धर्मान्त-
 रमामर्थानुरोधेन व्याख्यायमाने प्रस्तुतानुसारो भविष्यति, तथा हि
 “तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थं स्यादिति प्रस्तुत्या-
 पस्तम्भेभोक्तुं “आहिताग्निरनद्वायेति । तथादाहिताग्निनाप्यग्निहोषा-

एवमधिगोपयमितुं शक्यते चेदेकादशामुपवसनीयमेवेति सिद्धं । तथा
चाग्निपुराणेषु गृहस्थादीनामुपवासो विहितः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादश्यां च भुञ्जीत पचयोहभयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिवत्सरः ।

एकादशामुपवचेत् पचयोहभयोरपीति ॥

“उपनयनादिनियमे” इति च सर्वनियमानामुपनयनोत्तरकाल-
वत्सरणादष्टवर्षपर्यन्तमुपनीतस्यायनधिकारोऽष्टवर्षाधिकशब्देनोक्तः ।

नारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिर्न हि पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामके रात्रे विष्णोरहनि पापभाक् ।

स मे वध्यश्च दण्ड्यश्च निर्वास्यो देशतः स मे ॥

एतस्मात् कारणादिप्र एकादशामुपोषणं ।

सुर्याचरौ वा नारी वा पचयोहभयोरपि ॥

इदमेकादशीव्रतमाहेश्वरैरप्यनुष्ठेयं ।

तथा च विष्णुधर्मान्तरे ।

स्निहार्पणं रुद्रशपो व्रतं शिवदिनवसे^(१) ।

वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तौ ।

एकादश्यामी चैव पचयोश्च चतुर्विधी ।

शिवस्य तिस्रः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः ।

(१) शिवदिनवसन्ति १० ।

तासामाद्यामुपवसेद्दिवा नाद्यान्तयान्कथयोरिति ॥

तथा ।

वैष्णवो वाय वा शैवो^(१) कुर्यादेकादशीमत ।

एकादश्यामुपोषण्य सौरैरेष्यतुषेयं सौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैष्णवो वाय शैवोवा सौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन वैवर्षिकस्य गृहस्यदेहपवाम इति सिद्धमिति ।

अपरे त्वाङ्गः नाद्य वैवर्षिकयुदास, “वर्षोऽयमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानुशेषतः” इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेषामधिकारादिशेषतस्याद्य मन्थयद्दृष्ट्यात् सर्वेषामधिकारः । यत्तु प्रतिधाममिति वचनेन द्विज-
घृष्टं, तत्तेषां दौषविशेषस्य दर्शनार्थं^(२) ।

अन्ये तु ब्रह्मचार्यादेरेष्यधिकारप्रतिपादकान्मनुष्यमात्रोपलक्षणार्थ-
मित्याहुः, तत्र, लक्षणप्रसङ्गात्, अत्रानायाममत एवाधिकारो ज्ञातव्यः ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादशीं विना विम न संमारादिमोक्षणम् ।

तत्राप्यथं विमोऽपि क्विं काव्यां प्रक्तिमताच सा ॥

न तु देह विदुः पात्राः पीडनीयमिहायद्वात् ।

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ॥

अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायामं च लभ्यते ।

धर्मसाधनमाद्य यत् शरीरं यज्जपुष्यत् ॥

यथाकपश्चिन्मीर्याम तत् जपेदेकहेमया ।

मूलपात्रेणात्मनो यत् पीडया कुरुते तप ।

(१) वाद्य शैवो वा इति ख० । (२) दोषविशेषदर्शनार्थमिति ग० ।

न स सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां भक्तिं ॥
 अधिकारिणोऽसामर्थ्यं प्रतिनिधिरुक्तो वाराहपुराणे ।
 असामर्थ्यं शरीरस्य प्रति तु समुपस्थिते ।
 कारयेद्दुर्मपक्षीं वा पुत्रं वा विनयान्वित ।
 भगिनीं भ्रातर वापि भतमस्य न क्षुप्यते ॥
 कात्यायनः॥

राजस्य चञ्चियार्थं च एकादशानुपोषितः ।
 पुरोधस्तु क्षत्रियो वा द्वयोः सममितीरित ।
 उपवासफल ताभ्यां समय समवाप्यते ॥
 शृणु यस्यान्वमुद्दिश्य एकादशानुपोषितः ।
 यमुद्दिश्य हत विप्रास्तस्य पूर्णं फलं भवेत् ।
 कर्ता दशगुण पुण्य प्राप्नोत्यथ न संशयः ॥
 अन्धाभावे यदा विप्र एकादशानुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समयं समवाप्यते ॥
 राजरोषायदा विप्र एकादशानुपोषितः ।
 उपवासफल तस्य सम्यक् भवति निश्चित ॥
 एतस्मान् कारणादिभ्य एकादशानुपोषणं ।
 कुर्यान्नरो वा नारी वा पचयोद्भवयोरपि ॥
 वायुपुराणे ।

उपवासे त्वशक्तस्तु आहिताग्निरथापि वा ।
 पुत्रादा कारयेदाद्याद्प्राक्षणादापि कारयेत् ॥
 अथ वा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात्सगन्धितः ।

उपवासफलं तस्य समं समवाप्यते ।

तत्र भोजनदोषोऽपि तत्त्वणदेव नश्यति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्थे आचार्यार्थे विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

यमुद्दिश्य हतः सोऽपि सम्पूर्णं लभते फलं ।

नारौ स्वपतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

पुण्यं शतगुणं प्राङ्मुनयः पारदर्शिनः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयं ॥

तथा ।

स्वयं कर्तुमशक्योत्कारयौत पुरोधसा ।

द्विरष्टं दक्षिणां दद्यात् स्वशक्त्या चानुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति यः कश्चित् एकादश्यामुपोषण ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्थे सुवर्थे च विशेषतः ॥

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ।

दक्षिणा मासं दत्तव्या शश्रूषा विहिता सदा ॥

द्रव्यसम्पत्तिपत्तौ वा एकादश्यामुपोषितः ।

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं ।

कर्त्ता शक्तमवाप्नोति मासं कार्यं दिशारण्यं ॥

मनुमोहः ।

इच्छया बान्धुमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः ।

यमुद्दिश्य कृतं विमालस्य पूर्णकृतं भवेत् ।

कर्त्ता दशगुणं पुष्पं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं ।

विष्णुनापि ।

पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतद्वरेत्^(१) ।

आयुः सहरते भर्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

तद्गर्त्तायननुमतोपवासविषयं कर्त्तव्यं स्त्रीविषयञ्च ।

यथा चाहतुः ब्रह्म-लिखितौ ।

काम भर्तुर्नुजया व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारी सख्यननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन च ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नित्यैकादशुपवासाममर्थेन एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।

तथाच मार्कण्डेय ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् ॥

एकभक्तेन नक्तेन साल-दृष्टानुरः क्षिपेत् ।

पयोमूल-फलैर्वापि न निर्दादशिको भवेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

उपवासे त्वग्रहानामशीतेऋध्वजौविनां ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः ॥

(१) उच्यते व्रतमाचरेदिति ग० ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

एकादशां प्रभु विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
 उपोषितेन नक्तेन तथैवायाचितेन वा ॥
 एकभक्तेन वा तात न निर्वाद्दशिको भवेत् ।
 तदेकनियमो नित्य न सौदति भवार्णवे ॥
 कायशक्तिबलादेव न बलाद्भूममाचरेत् ।
 उपोषितो वा नक्ती वायाचित्येकाग्रनोऽपि वा ॥
 द्विर्दिन पूजयेत्तात हरिं सप्तारपारदम् ।
 एकाहारप्रदानेन एकाग्रनफलं स्वतम् ॥
 अयाचितफलं विद्धि दक्षिणाद्विगुणेन च ॥
 नक्तस्य च चतुर्गुण्यं चतुर्गुण्यमुपोषणात् ।
 सदक्षिणं फलं दामाद्भक्तभङ्गेऽपि क्षम्यते ॥
 एकादशुपवासी च पञ्चयोरुभयोरपि ।
 दुराचारोऽपि च ज्ञेयं घ्नानं स स्वयमच्युत ॥
 नक्तं तृतीयमयुक्तं मतं ह्यपररूपिणम् ।
 नक्तचदशमे सुष्ठु प्राग्गामाभ्यन्तराग्रणम् ॥

श्लोकः ।

हविष्यभोजनं घ्नानं सत्यमाहारस्वाधवम् ।
 अश्लिकार्यमधःशय्या नक्तभोजी यदाचरेत् ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

मताम्बूलमताम्बूलं सभोजनसभोजनम् ।
 साहारश्च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

यावत् कृताङ्गिको न स्यादावघ्नार्चयते चरिं ।
 गृही ताम्बूलघ्नैः स्नानं तत् सताम्बूलमुच्यते ॥
 पूजयित्वाशुतं पूर्वं पूर्णाभुक्त्वा भुनक्ति यः ।
 भद्राभुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते तत्सभोजनमुच्यते ॥
 दण्डधान्याशनं मूलं पयसाज्येन वा फलैः ।
 हरेरङ्गुपवामश्च तस्याहारमुदाहृतम् ॥
 यद्येतैरहितं शुद्धसुपायैः समुपोषणम् ।
 अताम्बूलमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बौधायनोऽपि ।

आधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणां ।

त्रिंशद्द्वयाधिकानाञ्च नलादिपरिकल्पना ॥

त्रिचिंशद्द्वयाणामित्यपि क्वचित्पाठः तत्र नवतिवयाणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

एकभङ्गेन भङ्गेन वास-दृद्धातुरः क्षिपेत् ।

नातिक्रमेत् द्वादशौघ्रं क्षपवामघतेन च ॥

एतच्च व्रत पञ्चयोद्भवयोरप्यनुष्ठेयं ।

तथा विष्णुरहस्ये स्कन्द-कूर्म-नारदीयपुराणेषु च ।

यथा शक्ता तथा कृष्णा विग्रेयो नास्ति कश्चनेति ॥

ममत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

यथा शक्ता तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरेति ।

भविष्यत्पुराणे ।

शक्ता वा यदि वा कृष्णा विग्रेयो नास्ति कश्चनेति ।

वीरधर्मेषु ।

एकादशी सदोषोऽस्या शुक्ला कृष्णा तथैव चेति ।

विष्णुरहस्ये-वीरपुराणयोः ।

यथा सुपूजितो गौर कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादश्यां च तथा स्मृते ॥

विष्णुरहस्ये स्कन्दपुराणे च ।

तेन शृङ्गेतराणां वै तिलानां सदृशं यथा ।

कृष्णाद्याद्य मिताद्याद्य गो वीर सदृशं यथा ।

द्वादश्यां सदृशं तद्वत् पुण्यं शुक्लासितोभवो ॥

दर्शय पूरणंमासी च पुण्यतस्तु यथा मने ।

तथा मितासिते पुण्ये द्वादश्यां मुनिभिः स्मृते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यथोत्तरे दक्षिणे च अयने वै प्रकीर्तिते ।

तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादश्यांस्तु तपोभवो ॥

तथा ।

सोम-सूर्य्यंघ्नौ पुण्यौ यथैव मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा मितासिते पुण्ये द्वादश्यां विष्णुत्पष्टिदे ॥

साय प्रातर्यथा सन्ध्या साय प्रातर्यथाऽऽती ।

तथा मितासिते पुण्ये द्वादश्यां धर्मतः मने ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवस्यैव सत्पूज्यौ मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा पूज्यतसे प्रोक्ते द्वादश्यां शुक्ल-कृष्णयोः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसेत् पञ्चयोद्भवयोरपि ।

द्वादशां योऽर्चयेद्द्विष्युं स मुक्तिफलभाग्भवेत् ॥

विष्णुरक्षयेऽपि ।

दुष्काराणि त्वयोक्तानि नरकाणि सप्तसप्तः ।

यमस्य मद्ने घोरे यातना यमकिङ्करैः ।

यत्किञ्चित्तद्विघातायं यममार्गेश तद्वद ॥

मद्भोवाच ।

मनसापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः ।

तेऽपि घोरं न पश्यन्ति संसारं दुःखसागरम् ॥

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।

एकादशां न भुञ्जीत पञ्चयोद्भवयोरपि ॥

यथा भस्मूजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादश्यां फलतस्तथा ॥

धर्मपापप्रणाशाय विष्णोः सन्तोषणाय च ।

उपोष्या द्वादश्यां पुण्या सेवेतोभयपक्षयोः ॥

शुक्ल-कृष्णविवेके पाप-दोषश्रवणात्^(१) ।

तथा च कूर्मपुराणे विश्वधर्मोत्तरे च ।

स मद्भद्रा सुरापः स्यात् शतघ्नो गुरुतत्त्वगः ।

स्कन्दपुराणे ।

स मद्भद्रा स गोमदश्च सुरापो गुरुतत्त्वगः ।

(१) पापभववाहोवाचेति ख० ।

काञ्चिकापुराणे ।

सर्वेषामिह पापानामाश्रयः स तु कीर्तितः ।
इत्येतेषां उत्तराद्धे ।

विवेचयति यो मोहादेकादशौ मितामिते ॥
भविष्यत्पुराणे ।

एवं ज्ञात्वा सदोषोऽप्या द्वादशीं शुक-रुष्णजा ।
तयोर्भेदं न कुर्वीत भेदनाश्रयकं व्रजेत् ॥
गरुडपुराणे ।

शुक्रा वा यदि वा रुष्णा विग्रहो नास्ति कश्चन ।
विग्रहं कुरुते यस्तु पिबेद्वा स तु कीर्तितः ॥
तत्त्वसागरान् ।

यथा शुकता तथा रुष्णा तथा रुष्णा तपोतरा ।
तुम्ब्रे ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

ह्राम-रुद्धेन्दुरम्भीनां शुकता रुष्णता तथा ।
एकादशाः स्वरूपन्तु सद्भाषाः सैव ज्ञेयवत् ॥

अतः रुष्ण-मित्वादि शशिनो गुण उच्यते ।
एकादशां न तेनास्ति दूषणं येन दृश्यते ॥

यदि वास्तु गुणोऽपि श्यामत्तयापि न दूषणम् ।
तथापि तिस्र-विमादौ रुष्णत्वं नैव दूषणम् ॥

सनत्कुमारप्रोक्ते ।

एकादशोर्द्वयोर्धनु विग्रहं कुरुते नृपः ।

तद्योद्धारं न पश्यामि घावदाभृतधंसवम् ॥

तेन शुक्ल-हृष्यपत्वयोऽपवास कार्यं इति सिद्धम् ।
 अथादित्यवारादौ हृष्योक्तादश्याक्षोपवाभनिषेधः ।
 तत्र हृद्धवशिष्ठः ।

हृष्यपत्वे च सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
 उपवास न कुर्वीत सत-वन्धु-धनवत्यात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनचये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
 उपवास न कुर्वीत सत-वन्धु-धनवत्यात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

दिनचये तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासो न कर्त्तव्यः पुत्र-पौत्रसमन्विते ॥
 सङ्क्रान्त्यां हृष्यपत्वे च रवि शुक्लदिने तथा ।
 एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणम् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्वौ तिष्यन्तामेकवारो यस्मिन् न स्याद्दिनचयः ।
 तस्मिन् घ्राण उपो होमो मोपवाभो गृहश्रमे ॥

एतन्मौमासायां जैमिनिः ।

आदित्योऽहनि सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

कात्यायनः ।

एकादशीषु हृष्यासु रविमङ्गमणे तथा ।
 चन्द्र-सूर्योपरामे च न कुर्वीत पुत्रवान् गृही ॥

उपवासमिति शेष ।

गौतम ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यामसितेकादशीषु च ।
 व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥
 आदित्यवारे सङ्क्रान्तौ व्यतीपाते दिनस्ये ।
 पारणधोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

नारदोऽपि ।

सक्रान्त्यामुपवासेन कृष्येकादशिवामरे ।
 चन्द्र-सूर्यघटे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥
 एकादश्याञ्च कृष्यार्या सक्रान्त्याञ्च रवौ तथा ।
 पारणधोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

ब्रह्मविद्योऽपि ।

आदित्यवारे सक्रान्तावसितेकादशीदिने ।
 व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

स्कन्दपुराणे ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासेन पारणेन पुधिष्ठिर ।
 एकादश्याञ्च कृष्यार्या च्येष्ट पुत्री विनश्यति ॥

तपैतेषु वाक्येष्वदित्यवारादावुपवासनिषेधास्तावदादित्यवारा-
 दिप्रयुक्तोपवासनिषेधपरा । न त्रिकादशीव्रतप्रयुक्तोपवासनिषेधपरा ।

तथाच जैमिनि ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ घट्टे चन्द्र-सूर्ययो ।
 पारणधोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

तच्चिमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुपहृतौ चाहो यतो नित्यमुपोषणं ॥

‘तच्चिमित्तस्य’ आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अर्थ प्रतिषेधः न पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यन्वयनिबन्धनोपवासप्रतिषेधः, यत एकादश्यां नित्यमुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तप्रयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिदष्टेकादशीप्रकरणपाठान्तच्छब्दस्य प्रकरणसंघिहितैकादशीपरत्वादन्युपहृतः प्राशोपवासपरत्वाभावात् सुच्यतः मद्भक्त्यादियुक्तायामेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्णयन्ति । तन्मन्दं, वाक्यसंघिधे शीघ्रभावित्वात् । युक्तश्चेतत्, एकादश्यां राशुदर्शनामभवेन कथं तच्छब्दोपपत्तिः, तत्र राशुदर्शनपरत्वं तर्हि महदुच्चरितशार्द्धपरत्वमिति वैश्लेष्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तेव व्याख्या व्यापयी । न च मद्भक्त्यादीनां एकादशीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्यग्रहणमाहसूर्याद्युक्तं, समानविभक्तिनिर्देशात् मद्भक्त्यादी मत्स्यामेकादश्यामुपवासविधानात् ।

तथा मन्त्रकुमारप्रोक्ते ।

भानुवारेण मयुक्ता तथा मजान्तिमथुता ॥

एकादशी मदीपीत्या सर्वमन्त्रकरा तिथिः ॥

कात्यायनस्यतौ ।

शंकाभोरविशारो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथि ॥

तथा ।

थतीपातो वैष्टतिर्वा एकादश्या यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुत्रसम्पदिवर्द्धनी ॥

नारदः ।

भानुवारेण मधुक्ता^(१) तथा सक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रसम्पदिवर्द्धनी ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादश्यां यदा वसु आदित्यस्य दिनं भवेत् ।

तदोपोष्या प्रपन्नेन पुत्र-पौत्रप्रवर्द्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्या यदा राम वारस्तु सवितुर्भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुत्र-पौत्रविवर्द्धनी ॥

न चैतानि पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयाणि, “पुत्र-पौत्र-प्रवर्द्धनीत्यादिवाक्यशेषात् ।

यस्मान् सक्रान्त्यादिनिमित्तशोपवास समर्त्तनीक* ।

अमावास्या द्वादशी च सक्रान्तिय विशेषत ।

एता प्रशस्तास्त्रिषयो भागुवादस्तथैव च ॥

अथ ध्यान जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं सत ॥

कृष्णिकाद्भुपवापनिषेधस्तु पुत्रवद्गृहस्थविषय । तथाच कृष्णै-

(१) भागुवादसमीपेति ख० ।

कादशुपवासनियेधपरेषु वाक्येषु “पुत्रवान् मृहौ” “ज्येष्ठः पुत्रो वि-
नश्यतीत्यादिविशेषण, निन्दा च सूचते “सुत-बन्धु-धनचयादिति वा ।
गोभिल ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोऽभयोरपि ।

वनस्य-यतिधर्माऽयं शुकामेव सदा मृहौ ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि द्रष्टव्य । अत एव सत्यम्बर ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोऽभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुकामेव सदा मृहौ ॥ इति ॥

भविष्योत्तरे उभयद्वादश्यामारम्भे युधिष्ठिरवचनं ।

रुण्य रुण्या न मे ख्याता द्वादश्यां केन हेतुना ।

किं वा न ते प्रिया देव किं वा ख्यातं न युज्यते ॥

रुण्य उवाच ।

यया शुक्या तथा रुण्या द्वादश्यां मे सदा प्रिया ।

शुक्या मृहस्यै कर्त्तव्या भोग-भन्तानवर्हनी ।

सुमुचुभिस्रया रुण्या तेन तेनोपदेहिता ॥

तस्मात् सुध्रुवतो मृहस्यस्य शुक्यायामेवोपवासो न रुण्याया,

रुचित्युनर्नैमित्तिक रुण्यायामेकादश्यामुपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे ।

नित्या शुक्या तदा ख्याता रुण्या नैमित्तिकी भवेत् ।

शुक्या पार्थ सदा कार्या न त्याज्या सद्रष्टेष्वपि ।

शुक्याया यद्गु वै मुद्ग्ले स मुद्ग्ले किन्त्विष नरः ॥

‘रुण्या’, ‘नैमित्तिकी’ निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्त
प्रयत्नी-बोधनीमध्यवर्तिनी ।

शयनी-बोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोत्था गृहस्थेन भान्वा कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्राभावो निमित्तमिति व्याचक्षते, तदेव शास्त्रार्थं सम्पद्यते, सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमाचवर्जनं निषेधप्रतिपालनाथैः, पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रतममुद्येय, गृहस्थस्य शुक्लायामेव अतः शयनी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-रहितस्य । ननु पुत्रवत् किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णैकादशुपवासनिषेधानां शयनी-बोधनीवाक्यविहितोपवासव्यतिरिक्त-विषयतोऽपपत्तेः । उच्यते । “शुक्लामेव सदा गृहीतिवचनपर्यालोच-नया सकलकृष्णैकादशौपवासभावप्राप्तौ शयनी-बोधनीमध्यवर्तिनः कृष्णैकादशौपवासनियमादन्यत्र तत्प्राप्त्यभावाद्यस्यां कृष्णैकादशां गृहस्थोपवासस्यास्मान्मेव विशेषनिषेधस्योपपद्यमानत्वात् । एतदेवाचेपपूर्वकमन्यैरुक्तम् । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवास प्रतिषेध-नि तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादशां उपवासो वचनतो वा रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधः, अन्यविधिषेपत्वाभावे प्राप्त्य-भावेन नित्यामुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते । “शयनी-बोधनीमध्ये” इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्बन्धेन कृष्णैकादशुप-वासप्राप्तिरस्ति, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादशुपवासप्रति-षेधा प्रवृत्ता, इत्तं तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वाच्छोडशिमपहणाद्यहणव-दिकल्पः प्राप्नोति । नैव । भिन्नविषयत्वाद्दिधि-प्रतिषेधयोः सामान्य-विशेषविधिर्विशेषविषयो वा निषेधो वाद्यते । यैः पुनरेकविषयौ विधि-प्रतिषेधौ तादेव षोडशिमपहणाद्यहणवदिकल्पेते इति । तद्गुक्त-

प्रतिषेधप्रदेशेनारभ्य विधानेन प्राप्तप्रतिषेधमादिकल्पः स्यादित्याधि-
करणविरोधात् । वयन्तु पर्युदासाश्रयणेन परिहारमुपरिष्ठात् वक्ष्या-
मः पुत्रवद्दृष्टस्यविषयकृष्यैकादश्रुपवामनिषेधानां भूयसांभवन्नते
शयनीवाक्यविहितोपवामासु कृष्यैकादश्रुपु मद्भोचः प्रसज्येत ।
अस्मिन्ने तु शयनीवाक्यस्यैव पुत्रविषयतया मद्भोचः ।

पितामहः ।

तेषामपौत्र पितरः पित्राणां पितरस्तथा ।
तेषां मातामहानाञ्च तेषां ये जनकास्तथा ॥
तेषामपि जनेतारो जनिचौणाञ्च पूर्वजाः ।
प्रयान्ति वैष्णवं लोकमुपोष्य हरिवाचरे ॥
एवं दृष्टपटोक्षेय तव पद्भ्यां नियोजितः ।
लोकपालत्वमतुलमर्जितं येन भूभुजा ॥
तमेकं वदतां श्रेष्ठं सम्प्राप्ते हरिवाचरे ।
यदि घालयसे धैर्यात्ततोऽहं तव किङ्कर इति ॥

तत्रापि हरिवाचरेषणं दृष्ट्याद्भविहितैकादश्रुपरमित्यव-
गन्तव्यं । अतो मृष्टिणः पुत्रवतः शुक्रेकादश्रुमुपवाम इतरेषान्नु-
भयोरिति सिद्धं ।

अन्ये धारुः ।

कृष्यैकादश्रुपवामनिषेधाः काम्यमतोपवामविषया न तु
नियमवविषयाः । न हि तद्विषया निषेधाः कल्पन्ते, विकल्पा-
पत्तैः । न च सामान्यग्रामविहितोपवामयाध इति वाच्यं ।
प्रतिषेधविधेः प्राप्तिसापेक्षत्वात्तद्व्याधकत्वात्तुपपत्तेः । तेषा-

पुत्रमेतत्पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तसोभयेकादशुपवाम इति ।

अन्ये तु वैष्णवानामेव उपवासमित्याहुः । तथापि गृहिणः
पुत्रवतः शुक्लैकादशामुपवामो न कृष्णैकादशामित्याहुः ।

तथाच गौतमः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोत्तभयोरपि ।

वनस्य यतिधर्मोऽयं शुक्लामेव मदा गृहीति ॥

तद्वन्द्वं वैष्णवानामेवोपवास इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न च
तद्व्रतं वैष्णवमिति प्रमाणं, तस्य विष्णुसम्बन्धकीर्तनमुख्येनैकाद-
शुपवासप्रशंसार्थत्वात् “वैष्णवो वाच वा शैवो कुर्यादेकादशीव्रत-
मिति मत्स्यपुराणवचनविरोधात् वैष्णवस्य गृहिणः पुत्रिणोरुक्त्वाद्-
दादेः कृष्णैकादशामुपवासश्रवणाच्च । “शुक्लामेव मदा गृहीति न
काम्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्तेन सर्वेषामु-
भयेकादश्यां नित्यव्रतोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदयुक्तं ।

पुत्रवांस्य समार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।

उभयोः पचयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति ॥

पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धकृष्णैकादशुपवासस्य काम्यव्रतप्रति-
प्रमवसरण्यात् । भविष्योक्तरे कृष्णेन पुत्रवतो गृहस्थस्य युधिष्ठिरस्य
काम्योभयदादशौव्रतोपदेशाच्च काम्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-
ङ्गस्य तदवखलाच्च । तस्मादिकल्पभयात्पर्युदास एवाय “नानुयाजेषु
षे यजामसं करोतीतिवत् । न च पर्युदासे लक्षणेति निरूपितं, न च
निषेधोऽप्यमुदाहृत इति वचनस्य पर्युदासत्वनिराकरणार्थत्वं, तस्मि-

मिन्नापवासस्येत्यत्र तात्पर्यात् । तेनाद्यमनुवादः सचञ्चर्यतसाम्यात्
पर्युदासविषयः, गृह्णः पुत्रवती रुक्माद्भद्रस्योभयैकादशुपवाससं-
रणमुक्तवाक्यपर्यालोचनया काम्यविषयमिति ज्ञेयं । तस्मात् पुत्र-
वती गृहस्यैव न काम्यरूप्यैकादशुपवासविषयो निषेधः किन्तु
नित्यैकादशुपवासविषय इति सिद्धं ।

अथैकादशां श्राद्धप्राप्ताशुपवासकर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र ।

यतौपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृहीति ।

तथा ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृभेषितं ।

इविर्देवा न गृह्णन्ति कथ्यानि पितरस्तथा ॥

इत्यादिना । यद्यु श्राद्धदिने उपवासनिषेधः स एकादशुपवास-
व्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच दृष्टमाद्यवक्तव्यः ।

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृभेषितं ॥

मातापिचोः क्षये पात्रे मवेदेकादशौ यदि ।

अभ्यर्च्य पितृ-देवांश्च श्राजिप्रेत् पितृभेषितं ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

उपवासदिनं प्राय यदा भवति चारद ।

पितृश्राद्धमघान्यदा तदा कार्ष्णं तच्छृणु ॥

प्रथमत्रे महापापं भुक्तोपनु भोजयेत् ।

शेषमन्नं कुलेष्टेभ्यो भोक्तव्यन्तु महीव तु ॥
 तत्र यत्तु प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मघेरितं ।
 सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।
 प्राणाप्राणन्तु कर्त्तव्यं व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
 अकृतेन मुनिश्रेष्ठ प्राणाप्राणेन नारद ।
 आहुत्सोपः कृतस्तेन मादहा पिदहा भवेत् ।
 एवं ज्ञात्वा तु विदद्विरूपायचिन्तितो दिवैः ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् दिने पितुः आहुं मातुर्वाप्य भवेद्गुह्य ।
 तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतं ॥
 अन्यथापि व्रतं स्कन्द तदा कार्यञ्च तच्छृणु ।
 न क्षुप्यते तथा आहुं उपवासोऽथ वा गुह्य ॥
 इति विप्रतिपक्षेऽर्थे उपायः परमो मतः ।
 ददो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिखिवाहन ॥
 आहुत्सिन् समाम्नाद्य उपवासो यदा भवेत् ।
 तदा कृत्वा तु वै आहुं भुक्तशेषन्तु यद्भवेत् ॥
 तत्सर्वं दक्षिणे मायौ मृत्वीलान्नं शिखिध्वज ।
 अवजिह्वत्यनेनार्थः तेन आहुं शिखिध्वज ।
 पिदृषां हस्तिदन्तात् व्रतभङ्गो न विद्यते ॥
 आहुं जन्मदिने चैव संक्रान्तां राहुसूतके ।
 उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

तत्र आहुत्सव्रतं पूर्ववाक्यपर्यालोचनया एकादशीत्यक्तिरिक्तवि-

यद्यद्द्रव्यं । 'संक्रान्तामिति तत्र युक्तोपवासविशेषः, 'जन्मदिन इत्य-
पि माहसर्पात् एकादशीयतिरिक्तविषयः ।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविषयतामाहुः ।

"दृष्टिं कृत्वा तु पञ्चमासोपवासो विधीयते" इत्येतद्गृहीत-
मतविषयमिति प्राञ्चः ।

अगृहीतमप्यावश्यकं कार्यमित्यपरे ।

अन्ये तु रागप्राप्तोपवासविषयमिति वदन्ति । तत्र "नोपवासो-
विधीयते" इति वाक्याननुगुणत्वात् ।

अथास्य मतस्य सूतकादावपि कर्तव्यतोष्यते ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

धरमापदमापत्ते ह्ये वा समुपस्थिते ।

सूतके सूतके चैव न त्याज्यं द्वादशीमतमिति ॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेषः ।

सूतके तु नरः घात्वा प्रणम्य भवमा हरिः ।

एकादशां न भुञ्जीत मतमेवं न लुप्यते ॥

एकादशां ततो भुङ्क्ता सूतकान्ते अनादैन ।

पूजयित्वा विधानेन पूजयेत् द्विजोत्तमान् ॥

सूतके तु न भुञ्जीत एकादशां सदा नरः ।

द्वादशास्तु समश्रीयात् घात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति ॥

पूर्वसङ्घटितं यन्नु मतं सन्नियतमतैः ।

तत्कर्तव्यं शरैः श्राद्ध-दानार्चनविवर्जितं ॥

अथ दशमीनियमा स्कन्दपुराणे ।

कांसं मांसं मसूरञ्च चौद्रं वानृतभाषणम् ।

पुनर्भाजनमभ्यासं दग्ध्यां परिवर्तयेत् ॥

कृर्मपुराणे ।

कांसं मांसं मसूरञ्च दण्डकान् कौरदूयकान् ।

शाकं मधु परात्रञ्च त्यजेदुपवसन् श्लियम् ॥

‘उपवसन्’ उपवासं करिष्यधियर्थः । ततश्च दग्ध्यामेव श्लियम्,
कार्यैः । तथा ।

कांसं मांसं मसूरञ्च पुनर्भाजन-मैथुने ।

दूतमत्यम्बुपानञ्च दग्ध्यां सप्तमकपजेत् ॥

अपिदूतपदस्थाने एतपदञ्च पचते ॥

देवज्ञः ।

दग्ध्यामेकभक्तञ्च मांस-मैथुनवर्जितम् ।

एकादशामुपवसोपचयोरुभयोरपि ॥

मन्त्रपुराणे ।

कांसं मांसं सुरां चौद्रं तैलं विगतभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्त्रापं तयार्जमन् ।

तिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि मन्थयेत् ॥

एतत्तावपि ।

दग्ध्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठान्नु खादयेत्तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विभ्रं ब्रह्मधारी जितेन्द्रियः ।

राशिं नवैत्ततः पश्चात्प्रातःप्रायै समाहितः ।

उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूत जल पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तत्रोपवासस्वरूपं दृष्ट्वसिद्ध-कात्यायन विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपाहतस्य पापेभ्यो यस्त वासोगुणै सह ।

उपवास स विज्ञेय सर्वभोगविवर्जित इति ॥

‘पापेभ्य परिवर्जनीयेभ्य । ‘उपाहतस्य निवृत्तस्यैत्यर्थ ।

तत्र वर्जनीयान्याह सुमन्तु ।

विहितस्नानदुष्प्राणमिन्द्रियाणामनियत् ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

हारौत । पतित पापण्ड-नास्तिकादिसम्भाषणानृतादिकमुपवा-
सदिने वर्जनीयमिति । आदियज्ञेन हिसेन्द्रियचापलादि मृह्यते ।

गुणा विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता ।

तज्जप्य तज्जप-ध्यान-तत्कथाश्रवणदिकम् ।

तदर्चनञ्च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ।

उपवासद्वयं ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवामी हरिं यस्त भक्त्या ध्यायति मानव ।

तज्ज्ञाप्यजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽदेतवद्ब्रह्मपद्माप्तोत्यममयम् ॥

तत्रैकादशांशं प्रातर्दन्तधावनं कार्यम् ।

प्रातः मन्थामुपासीत दन्तधावनपूर्वकमिति स्मृतेः ।

ननु उपवासदिने दन्तधावनं निषिद्धं दृष्टवसिष्ठेन ।

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठमंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥ इति ।

मैवम् । काष्ठमंयोगे दोषश्रवणात् काष्ठेन दन्तधावनं न कार्यमित्ये-
तदर्थपरत्वादचनस्य एवञ्च पर्णादिना दन्तधावनमुपवासदिने कार्यम् ।

अथ केचिदाहुः दन्तधावनमेवात्र प्रतिषिध्यते येन केनचित्
काष्ठग्रहणं निन्दार्थवाद्गतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन
विशेषस्थानाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यमात्रा-
निवर्त्तयितुं न शक्यते लग्नादिभचनिषेधवत्, “शक्राः शर्करा-
उपदधातीति विष्णुद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुप-
पत्तेराकाङ्क्षितोविशेषः “तेजो वै एतमिति वाक्ये विशेषतोऽदृश्यते ।

तदपुत्रम् ।

अस्त्राभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोश्लेखे सदैव च ॥

इत्यादिपेठीनधिवचनात् ।

यत्तु व्यासवचनं ।

प्रतिपद्ग्रं-पठोपु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोश्लेखः सदैव चेति ॥

तत्र प्रतिपद्ग्रहणं निषिद्धदन्तकाष्ठदिनोपलक्षणात् । पश्चान्तरमाह
स एव ।

अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां त्रिपिड्वायां तथा तिथौ ।

अथा दादशगण्डुषैर्विदध्याद्गन्धावनम् ॥
तदनन्तरं प्रातःस्नानादिकर्मं ह्यलोपवासमङ्गल्यं कार्यम् ।
तत्र मन्त्रमाह देवल ।

एकादशा निराहारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं गतिर्भव ममाप्नुतेति ॥
कचिन्तुं श्लिलाहमपरेहनीति पाठः । कात्यायनेन श्लिलाहनि
तत पर इति पठितं । मन्त्रोच्चारणानन्तरं स एवाह ।

इत्युच्चार्यं ततो विद्वान् पुष्याञ्जलिमथार्पयेदिति ।
एतापथ्याल्लोचनया च पुष्यपूर्णमञ्जलिं हत्वाऽनेन मन्त्रेणोपवास
मङ्गल्यं पुष्याञ्जलिं विश्वेऽर्पयेदिति गम्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

रात्रिं मयेक्षतं पश्यात् प्रातःस्नानं समाहितः ।
उपवासन्तु मङ्गल्यं मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥
'रात्रिं' दशमौरात्रिं, मन्त्रेणाष्टाक्षरेणाभिमन्त्रितं जलं पिबे-
दित्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयः ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजनेनाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलप्रेषु पिबेत्तोयं समाहितः ॥
देवार्पणं तथा कृत्वा पुष्याञ्जलिमथापि वा ।
मङ्गल्यं मन्त्रमुच्चार्यं देवाय विनिवेदयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

"पुष्याञ्जलिमथापि वेद्यग्नानन्तरं अथ श्लोकं पठितं ।

सपूज्य देवदेवेश भक्त्या परमया युतः ।

अहोरात्र चिपेङ्गीमासुपवामफलाप्तये ॥

पावस्रकृत्स्नजलपानार्थं “पुन विवेदित्युक्त । अथवा देवतार्चन
यज्ञान्ते पुष्याणा पूर्णमञ्जलि दत्त्वा ततः सङ्कल्पानन्तरं तेन पुष्या-
ञ्जलिना सपूज्य देवदेवेशमिति । त्रैवाणां तु सङ्कल्पमन्त्रं शिवधर्मपु-
दार्थितं “तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्र प्रचोद-
यात्” । शौराणां तु सावित्र्या नाम्ना वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या तथवा नाम्ना सङ्कल्पः तु समाचरेत् ।

इति शौरपुराणोऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमथरात्रस्योपरि
किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्या प्रथमं यामचतुष्टयं त्यक्त्वा पूजा-
सङ्कल्पावतुष्टेयौ ।

दशम्या सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्पर्येण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु द्विनोदयेऽपि दशम्यनुवर्त्तते तदा रात्रौ ।

विह्वोपवास्योऽनश्रुतं दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ सपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पञ्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वाद्या सङ्गदोषेण नोपोष्या स्नान-पूजने ।

वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा यामाद्य चतुरो दिजः ॥

तदूर्ध्वं स्नानं पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।

न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

दिनकार्यमग्रेषु कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे ॥

अथ देवलः ।

गृहीत्वोदुम्बरं पाचं वारिपूर्णमुदङ्मुखं ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा सङ्कल्पयेद्विज रति ॥

'श्रीदुम्बर' नाममयं । तल्लसपूर्णमुदङ्मुखं आदाय उपवासं गृही-
यात्, 'सङ्कल्पयेत्' यदा सङ्कल्पमात्रं कुर्यादित्यर्थं ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्यदा वार्यैव धारयन् ।

इति पठितं, तत्र जल-पुण्याश्रयोर्विकल्प, तेन धर्मोक्तविधिना
समन्तक उपवाससङ्कल्प इति सिद्धं । अथ यत्र नक्तविधिसाच कि
समन्तक एव सङ्कल्प अथवा उपवास एवाधिकृतमधोऽन्य, तचाश्रुते-
र्मन्त्रासन्तक इति केचित् । तदसत् ।

एकमन्त्रेन धोमन्त्रं उपवासत्रत चरेत् ।

तथा ।

उपोष्य नक्तेन विभो चत्वार, कुजसंयुता ।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिषु नक्तादिपूषवाद्यप्रयोगोमासाग्नि-
होवन्यायेन उपवासधर्मनिर्द्देशार्थं इति स्थितं । तत्र धर्मातिदेशे सति
उपवाससम्बन्धिसन्तस्य यथाश्रुतस्वार्थाभावे सति प्रशतार्थप्रकाशनापै-
त्यायां पकादग्नां नक्ताहार इत्यादिपूषितपदपठितेन मन्त्रेण तन्का-
र्यमिति गम्यते, तेन नक्तादावपि समन्तक एव सङ्कल्प इति सिद्धम् ।

अथ उपवासपरैरन्ये नियन्ता अनुष्ठेया कथ्यन्ते तत्र सङ्कल्पप्रसृति
पारणपर्यन्त पापशुद्धिभाषणादि न कार्या ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसस्पर्शं समभाषणमेव च ।

विश्वाराराधनपरैर्नैव कार्यमुपोषितै ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरान्नाप स्पर्शने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ वापि दीक्षित इति ॥

वेदवाङ्मयमविहितकारिणः पाषण्डिनः तेषां दर्शने प्राय-

श्चित्तमुक्तं ।

विष्णुपुराणे ।

तस्यावलोकनात्सूयं पश्चेत् मतिमाध्वर ।

सस्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

सस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सभाषणे च प्रायश्चित्तमुक्तं तत्रैव ।

सभाष्यं तान् शुचिपदं चिन्त्येदच्युतं बुधः ।

इदंज्ञोदाहरैस्त्वम्भक्त्वा तत्रवर्णनम् ॥

शरीरमन्तं करणोपघातं

वाचस्यं विष्णुर्भगवानश्रेष्ठः ।

श्रमज्ञपत्वाऽऽ मनेह सर्वं

यायादनन्ते चदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं षड्शुद्धिं शुद्धीधर्ममयोऽच्युतः ।

स करोत्वमले मन्त्रिन् शुचिरेवास्मि भवदा ॥

वाङ्मोपघाताननर्घो वोढ्वा च भगवानजः ।

श्रमं नयत्नन्तात्मा विष्णुश्रेतमि स्थितः ॥

एतत्सम्भाष्य जप्तव्यं पापच्छिद्रमिहपोषितैः ।

नम श्लुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्येत दीक्षित इति ॥

केचित्कायिक-वाचिक-मानसिकनियमलोपे प्रायश्चित्तमिदं
विदुः । तन्मन्द प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रलिङ्ग प्रमाण, तस्य
वाक्याद्दुर्बलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणात् विरुद्धञ्च वाक्य
“एतत्सम्भाष्य जप्तव्यमित्यादि । वाचिकलोपे प्रायश्चित्तमिदमाह
याज्ञवल्क्यः ।

यदि वाक्यस्य लोपः स्यात् घान-दान-जपादिषु ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं क्षरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥

मानसनियमलोपे तु स्नानादि प्रायश्चित्तं प्रसिद्धमेव ।

उपवासौ च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च कात्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमायुक्तमुपवासश्चरेन्नरः ।

‘उपवासश्च मृतः । जने ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यम् ।

तथा च देवस्य ।

ब्रह्मचर्यमहिमा च सत्यमाभिषवर्जनम् ।

प्रत्येक्येतानि चत्वारि चरित्तानि निवृत्तम् ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतुनाह स एव ।

स्त्रीणान्नु प्रेक्षणात् स्पर्शास्तामि सकथनादपि ।

भिद्यते ब्रह्मचर्यन्तु न दारेभृतसङ्गमात् ॥

उपवासदूषकानि च एवाह ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा कममाधनात् ॥
 जैमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तदनामपकर्षे स्यादिति ।
 श्रयान्येऽपिदादशौनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांशं मांसं सुरां शौद्रं शोभं वितथभाषणम् ।
 व्यायामञ्च प्रवामञ्च दिवास्त्रापमथाञ्जनम् ॥
 तिस्रपिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
 द्वादशां वर्जयेद्विद्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 पुनर्भोजनमघायो भारमायाम-मैयुने ।
 उपवासफलं ह्यनुर्दिवान्द्रा च पञ्चमी ॥

वृहस्पतिरपि ।

दिवान्द्रा पराक्षञ्च पुनर्भोजन-मैयुने ।
 शौद्रं कांशामिषमैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥
 कांशं मांसं सुरां घृत व्यायामं क्रोध-मैयुने ।
 दिवास्त्रापं पुनर्भक्षणाकान् कोरदूषकान् ।
 कांशं मधु पराक्षञ्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांशं मांसं मसूराश्च दूष्या व्यायाम-मैयुने ।
 हिंसाऽस्त्यञ्च तैलञ्च शोभं निर्माद्यलक्षणं ॥

वर्जयेदिति शेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्नानार्चनक्रिया कार्यां दान-होमादिसंयुता ॥
 त्रयोदशान्तु ऋद्ध्यायां पारणे पृथिवीफलम् ।
 सप्तयज्ञादिकं वापि नरः प्राप्नोत्यभंगयम् ॥
 एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पित्तपेषणसंयुक्तमर्षां दृष्ट्वैव दादयीं ॥

तथाच शारदापुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्त्तव्यं यदि तद्दिने ।
 नैव सिद्धिमवाप्नोति तदा राघो विधीयते ॥

नारदीयपुराणे ।

एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पित्तपेषणसंयुक्तं दृष्ट्वास्यां दादयीतिथिम् ॥

भविष्यपुराणे ।

श्रव्यायामथ भूपाल दादय्यामरुणोदधे ।
 स्नानार्चनक्रिया कार्यां दान-होमादिसंयुता ॥

कालिका-शारदापुराणयोः ।

स्वल्पैव दादयी यत्र स्नान-दानादिका क्रिया ।
 रजन्यामेव कर्त्तव्या दान-होमादिसंयुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलादयं त्रयं वापि दादयौ यत्र दृग्गते ।
 धानार्चनादिकं कर्म तदा राघो विधीयते ॥

कात्यायनः ।

क्रमतस्तु च ह्यथेषु यत्तन्मपश्यते ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

जैमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति ।

अथान्येऽपिद्वादशीनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामश्च प्रवासश्च दिवास्त्रापमयाश्चनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेद्भियं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पुनर्भोजनमध्यायो भारमायास-मैथुने ।

उपवासफलं चन्दुर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ॥

दृष्टत्परिरपि ।

दिवानिद्रा पराश्रयश्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

क्षौद्रं कांश्याभियन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

कांस्यं मांसं सुरां दूत व्यायामं क्रोध-मैथुने ।

दिवास्त्रापं पुनर्भोजनकान् कोरदूषकान् ।

कांस्यं मधु पराश्रयश्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांस्यं मांसं मसूराश्च दूष्या व्यायाम-मैथुने ।

शिसाऽप्यथश्च तैलश्च लोभ निर्माल्यलङ्घनं ॥

वर्जयेदितिशेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

वीर्यं मांसं सुरा तैल व्यायामं क्रोध-भैषुने ।
 पराञ्च काप्य-ताम्बूले सौम निर्माञ्चल्लङ्घनम् ।
 द्वादश्या द्वादशीतानि वैष्णव परिवर्जयेत् ॥

एषु वाक्येषु कश्चित् “कामित विध्यतीति, कश्चित् “उपवास-
 फलप्रेषुरिति, कश्चित् “उपवासफलं हन्युरिति फलसम्बन्धं श्रूयते
 तेनेति सम्बन्धे कामाधिकारविषयाणीमानि वच्यमानातीति, यत्र पुन-
 र्दशमीनियमवाक्येषु न श्रूयते फलसम्बन्धं तेव्यवगम्यते काम्यवि-
 धयमाहचर्येण पाठान्, तस्मात् सर्वं काम्यविषयमवसीयते ।

सायमाद्य तयोरङ्गो भाय प्रातस्तु मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषुर्भङ्गाद्भक्तचतुष्टयमिति ॥

तत्र केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासाद्भक्तचतुष्टयहानिर्विधीयते नि-
 त्याहो प्रेषुयद्दणानुपपत्ते, न हि नित्येषु फलसम्बन्धमनुष्ठानमिति,
 तदनुपपन्नं अङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । इह हि वाच्य-प्रकरणे सभा-
 च्येते, प्रमाणान्तरन्तु शङ्कासदमपि न भवति, न तावत् प्रकरणे-
 नाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्त्वधिधावकलनादङ्गं भवति । न च भक्तचतु-
 ष्टयहानस्य फलप्रेषुगव्देन फलकामग्रव्यप्यायेक सम्बन्धमानस्याकालेन
 प्रकल्पते वक्तुं, तस्मान्न प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं ध्युपवासकालेन
 सम्बन्धमाह न पुनरुपवासेन काम्यमानार्थतयैव क्रियमाणे, स्वरसदृशा
 सम्बन्धावगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुन-
 र्पदाद्यविशेषितस्य फलसम्बन्धस्यानपेक्षितत्वेन तत्सम्बन्धाद्योभात् । अथो-
 पवासफलप्रेषुरित्युपवासविशेषणसामर्थ्यादेवोपवासस्य य फलविशेष-

यत्नेन समंश्यत इत्युच्यते । तत्र । उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण समन्वयार्हे तस्योपवासफलसमन्वयविधायकवाक्यप्रमितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सह विकल्प-समुच्चययोरसम्भवात् । अतु तर्हि गुणफलसंयन्धकल्पनमुपवासस्य, चादृशः फलविशेषस्तादृशफल-प्रेषुर्जङ्घाङ्गकचतुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफललक्षणा-प्रसङ्गात्, तस्माद्गुणफलसंयन्ध एवेत्यं वक्तव्यः । उपवाससाध्यमेव फलं यदा प्रकृततरमिष्यते तदा जङ्घाङ्गकचतुष्टयमिति । यथा ज्योति-ष्टोमसाध्यफलातिशयार्थिनामुद्गीयाद्युपासनं विधीयते तददत्रापि । एवं सति फलप्रेषुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति । नतु भक्तज्ञानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाध्यतः कथं फलाय विधान । यथा वारवन्तीयमात्रो गीतिक्रियात्मकस्य प्रकृतं यागमसाध्यतः फलसंयन्धयोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाध्यतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियानिष्पत्तिर्दारभ्यतापेक्ष्येत यथा गोदोहनस्य, क्रियाणां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्पादनापेक्षा, किन्तु तदुप-जीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदाश्रय्यपदेर्ज्ञं सभते । नतु कामसयोगमन्तरेणापि दृशम्यामेकभक्तं प्रैपरूपेण वचनेन विधीयते, तदथा ।

प्रातर्हरिदिन लोकास्तिष्ठध्वं वैकभोजना इति ।

उच्यते कार्त्तिकशुक्लैकादशीविषय तत् नैकादशीमासविषयं तत्रकरणमाठात्, येन तत्रैवमाह ।

एषा सा कार्तिके शुक्ला हरेर्निद्रां व्यपोहति ।
 प्रातरेकादशौ प्राप्ता भा रुद्रं युगभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

सा च द्विधा संपूर्णा विद्वा च, केचिदुदयादुदयपर्यन्तमवस्थि-
 तैकादशी संपूर्णत्याहुः ।

तथाच ज्योतिःसिद्धान्ते ।

सर्वां क्षैताद्य संपूर्णां उदयादीदयस्थिताः ।

नारदीयपुराणे ।

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाशिका ।

या तिथिः सा तु संपूर्णा कथिता पूर्वसूरिभिरिति ॥

नैतन्माधीय ।

प्रतिपत्तमृतय सर्वां उदयादीदयाद्भवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कौटुम्भसार्द्धं संपूर्णां हरिवासर इत्यपेक्षिते गार्हपत्यपुराणे
 शिवरक्षणे चोक्तम् ।

उदयात्प्राग्यदा विप्रा सुहृत्तन्दयसद्युता ।

सम्पूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आदित्योदयवेलाया प्राक् सुहृत्तन्दयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तिता ॥

प्रकारान्तरेण सम्पूर्णतमुपरिष्ठादक्ष्यामः । सम्पूर्णैकादशी च द्विधा
द्वादश्यामसती सती च, तत्राद्या सर्वहपोष्या त्रयोदश्यां द्वादशभावे
सतीति निर्विवादं । त्रयोदश्यां द्वादशीसद्भावे केचिदाहुः 'एका-
दश्यामुपवासो न द्वादश्यां एकादशीलक्षणस्य मुख्यकालस्य द्वादश्या-
सभावात्, एकादशीकार्यकरतया हि न द्वादशी याद्या मुख्य-
कालसमभवे हि तत्कार्यकरत्वं कालान्तरस्य नोपपद्यते ।

यत्तु वचनम् ।

एकादशी लक्षोरात्र द्वादशी च कलाधिका ।

त्रयोदश्यां यदा प्रातहपोष्या द्वादशी तदेति ॥

तद्दशमीविष्टैकादशीविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकियन्नावैकाद-
शीविषयश्चेति । अपरे ताहुः परतो द्वादशीसद्भावे शुद्धद्वादश्यामु-
पवासो नैकादश्यां ।

विज्ञाप्यविज्ञा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविज्ञापि तथा विज्ञा परतो द्वादशी यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका क्षिप्ता तु मयुक्ता यदि षड्वा यदा भवेत् ।

अथ वैकादशी नास्ति दशम्या वाय मयुता ॥

कलाय काष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेश्चनि ।

द्वादश द्वादशी हन्ति पूर्वस्मिन् पारणे कृते ॥

अथ पूर्वपारणमिन्द्योत्तरपारण विधीयते पारणघोपवासम-
न्तरेणानुपपन्न पारणान्तात्पुपवासस्य ।

तदुक्त विष्णुरहस्ये "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्" इति, तेन शुद्धदा-
दश्यामुपवाशोऽवसीयते, न चोत्पत्तिश्रित्तेकादशुपरोधदीप, सुखा-
न्तरेण तत्र द्वादशीप्रवेशाभिधानात् । ये उपरितनैकादशीविषयमे-
वेद वचनमूचिरे ते प्रकरणानभिधा । "अथ वैकादशी नारसी-
त्यपि ह्यत्र प्रकृत । ये च दशमीविद्भैकादशीविषयमेवेति तेषां,
"दशम्या चाथ सयुतेति तत्र प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादशुपवाशे विद्भै-
कादशुपवाशेन शुद्धदादशुपवाशे च परतो द्वादशीमद्भावस्याप्रयोज-
कताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथोक्तविषयमिदं वचन ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।

तदा धेकादशी त्यक्त्वा द्वादशी समुपोषयेत् ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादशी तु सम्पूर्णा सदृशी चोत्तरा भवेत् ।

पूर्वां तु पूर्ववज्ज्ञेया तिथिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

'उत्तरा' द्वादशी, 'सदृशी' मशेया, चयोदश्यामपि स्यादित्यर्थः,
'पूर्वा' एकादशी, 'पूर्ववत्' दशमीवदशुपोष्येत्यर्थः ।

कालिकापुराणे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

गारुडपुराणेषु ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
निर्गतायां चयोदशां कला वा द्विकलापि वा ॥
द्विकलायां तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।
तामुपोष्य महीपाल न गर्भं विशते नरः ॥

सत्यनरे ।

सम्पूर्णैकादशीं यच्च द्वादशीं च परेऽहनि ।
तचोपोष्या द्वादशीं स्नात् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

भागवतादितम्भे ।

सम्पूर्णैकादशीं व्याख्या परतो द्वादशीं यदि ।
उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
न गर्भं विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥
तस्मादेवंविधे विषये द्वादश्यामेवोपवास इति सिद्धमिति केचित् ।
अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णैरेकादश्याश्चसद्भावे
द्वादश्याश्च चयोदशां सद्भावे ।

उद्यात् प्राग्गदा विप्र मुहूर्त्तद्वयस्युता ।

सम्पूर्णैकादशीं नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति स्मृतेः गृहिणाभेकादश्यामुपवास ।

अथ वेकादशी नास्ति दशम्या वाथ स्युतेति ।

एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।

इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदशा कला वा द्विकलापि वा ॥
 द्विकलायान्तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।
 तामुपोय महोपाल न गर्भं विग्रते नरः ॥
 मयूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।
 तत्रोपोय्या द्वादशी द्वादशाभवे पारणम् ।
 न गर्भं विग्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

इत्यादिवचनपर्याप्तोचनया मुमुक्षुविषयाणि । गृहि-मुमुक्षु-
 व्यतिरिक्तानां कुचोपवास इति मन्देशे ।

षड्वाक्यविरोधेन मन्देशो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा यास्या त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

इति स्रष्टेर्द्वादशामुपवास । एकादशान्तु वेधाभावे मति द्वाद-
 शां वा अभावे द्वादशास्तयोद्दशामभावे द्वादशुपवासनिमित्ताभावे
 न मन्देशाभावात् ।

द्विकलायान्तु द्वादशा पारणं यः करोति हि ।

इति च कलादयपर्याप्तद्वादशीसद्भावे द्वादशीमध्यपारणविधा-
 नादमयूर्णकलादयद्वादशीसद्भावे त्रयोदशान्तु पारणमित्युपपत्तेर-
 विद्वैकादशा द्वादशामभावे द्वादशान्तु त्रयोदशां सद्भावे गृहि-
 मुमुक्षुव्यतिरिक्तानां तत्रोपवासे गृहि-पतिवदेकादशामुपवासे नि-
 शयहेतुभावात् "न गर्भं विग्रते जन्तुरितिवच्च द्वादशुपवासनिन्दयहे-
 तुभावात्सन्देशे मति एकादशामुपवासे "अथ वेकादशी नास्तीति
 षड्वाक्यविरोधापत्तेः^(१) द्वादशी याच्चेत्यर्थः । षड्वाक्यविरोधस्यापि

विषयव्यवस्थया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिश्चयेन मन्देशाभावादसम्भवे
नतुल्यबलवत्त्वे बलवदनुसारेण निश्चयोपपत्ते मन्देशाभावात् तुल्य-
बलवत्त्वे विकल्पनिश्चयेन मन्देशाभावादिपथव्यवस्थाधनासोचनात्क-
यश्चित्मन्देशोत्पत्तावस्थाप्यदृष्टार्थसूतित्वाविशेषणैकतरपचनिश्चयायो-
गादङ्गवाक्यरुतमन्देशापनयनार्थत्वेनैतदाक्यव्याख्या न युक्ता ।

बहुवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादिषु ।

एकादशी परित्यज्य द्वादशी समुपोषयेत् ॥

इत्येषा सूतिर्गृहि-सुमुच्यतिरिक्तविधवादीना व्यवस्था, एक-
वाक्यत्वाभावेन विवादिषु विपरीतवादिष्वेकादश्यामुपवासवादिषु
ब्राह्मणेषु बहुवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशी परित्यज्य द्वाद-
शीमुपवसेदित्यर्थः । बहुवाक्यविरोधो येषां ते बहुवाक्यविरोधा इति
बहुव्रीहिः “मन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशी समुपोषयेत्” । इत्यपि
वचनं यस्मिन् विधवादिविषये ‘अथैकादशी नास्तीत्यादिवाक्यानि
मन्दिग्धानि स विधवादिर्द्वादशी समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं,
“उदयात्प्राग्यदा विप्रेतिवचनपर्यालोचनया गृह्यतिरिक्तानामुत्त-
रत्रोपवासप्रतीतेः । यदपि ‘बहुवाक्यविरोधेनेत्यादिवचनव्याख्यानं
तदपि वचनानार्जवाद्दुक्तं तित्थिप्रमाणे ष्योति शस्त्रविप्रतिपत्ते-
द्वादशीविधसन्देशविषयत्वेनार्जवोपपत्तेश्च । यदपि मार्कण्डेय-प्रमुत्त-
सवाद्बचनम् ।

विवादिषु तु सर्वेषु द्वादश्या समुपोषणम् ।

पारणं हि त्रयोदश्यामाश्लेष नामकी मुने ।

हेतुवादो न कर्त्तव्यो हेतुना पतते नरः ॥

इति, तदप्युक्तबोधविषयत्वेन व्याख्येयं । यदा यो विषयव्यवस्थां निश्चेतुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा “मन्दिग्धेषु च वाक्येषु” इत्युक्तं, अविज्ञेयाद्गुणवाममात्रेण मोक्षामिद्धेः “न गर्भे विद्यते जन्तुरित्यस्यार्थवादत्वात् । सत्त्वगुणद्विद्वारेणोपयोगिता गृहस्थादिस्वविशिष्टेति न फलपरत्वेऽपि बाधः, तस्मादाद्योक्तमेव भाषीयः । द्वितीयापि चयोदशामविद्यमानद्वादशिका विद्यमानद्वादशिका वा, तत्राद्यायां व्यवस्था ।

तथाच कुर्मपुराणे ।

सम्पूर्णाकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वांशुपवसेद्गृह्ये ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णाकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृह्ये ॥

पुनः प्रभातप्रमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थांशमवाप्तिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

अत्र चन्द्रशेन वनस्थादिग्रहणम् ।

प्रचेताः ।

एकादशी विहृष्टा चेच्छुक्लपत्रे विशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वांशुपवसेद्गृह्ये ॥

बृहवशिष्टोऽपि ।

सम्पूर्णाकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवास कथं भवेत् ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

तस्मिन्सप्तयोदशे तज्जि यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्वोक्तगृह-
स्वाश्रमि-चतुर्थाश्रमधिकारभेदेन द्वे तिथौ उपोष्ये न त्वेकैवेत्यर्थः ।

अपरे तु तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्याचक्षते । अन्यथाप्यधिकारि-
भेदकल्पनाप्रसङ्गात् इतरेतरयोगविहितदन्दापवादैकशेषदर्शनादि-
तरेतरयुक्ततिथिद्वयस्योपोष्यत्वप्रतीतेस्तु विष्णुप्रीतिकामस्वाधिका-
रिणोऽपि श्रुतेस्तु । न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या
युक्ता, तिथिष्वन्वेष्य तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

प्रथमेऽङ्गि तु सपूर्णा व्याप्याहोरात्रमाश्रिता ।

द्वादशां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

घटिका च प्रदृश्येत्त द्वादशां शिखिवाहन ।

पूर्वां कार्यां गृहस्थैस्तु यतिभिस्तु तथा विभो ।

द्वादशीसद्युता कार्या सदा वै मोक्षकाङ्क्षिभि ॥

एतद्ब्रह्मचर्यार्थान्त्वोचनया “पुनः प्रभातममये” इति वचने अहो-
रात्रव्यापिन्या सपूर्णाया द्वितीयदिनविद्यमानैकघटिकायां इत्यादि-
व्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, न त्वरुणोदयादारभ्यारुणोदय यावदवस्थितो-
दयात् प्रागिति वाक्ये सपूर्णा विवक्षिता । “पुनः प्रभातममये इति
चारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता । यदि सूर्या-
दय उत्तरावधि तदा अरुणोदयवाची प्रभातशब्दो नोपपद्यते, तथा
पि “प्रत्यूषोऽर्जुनं कश्यपुषुषु प्रत्यूषस्यै अपि प्रभातं सेत्यादिना अमरसिं-

हादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, स चाहणोदयवाची प्रथूपपर्यायः, अत्रायामयेति द्वादशीनियमदर्शनावसरपठितनारदीयवाक्ये च अहणोदयखानमित्यभिधाय प्रथूये “स्नानमाचरेदित्युपसंहारात् । तथा यदा भवतीति तत्रैव पठिते पादवचने जयःकाले स्नानादि कार्यमित्यभिहितं । “अत्रायामयेति भविष्यपुराणवाक्ये अहणोदये, तेनाहणोदयवाच्युपशब्दपर्यायः प्रभातशब्दस्तद्वचनस्या । “परतोद्वादशौ न चेदिति नोपपद्यते परमरुद्धेरनन्तरदिने षड्घटिकान्तचयस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वादित्युच्यते यथा “पुनः प्रभातसमय इति वाच्यं “प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमानार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभृतयेव श्रुत्योपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना । अन्यथा सा स्याद्भवत्येव च समयशब्दवैचर्यं, अस्मात्पत्रे च प्रभातसमय इति पठोसमासाश्रयणात् कश्चिद्दोषः । अतएव “प्रभाते पुनरेव चेति वचनानि तत्समानानि, प्रभात इति च सप्तमौ, प्रभातसमय इति कर्मधारयपत्रे “सर्वां ह्येताद्य संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोक्तरावधित्वागे कारणाभावाच्च । न च हरिवासरवर्जिता इति कारणं वाच्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यवाच्युपपत्तेरस्य संपूर्णतियिषु षष्टिघटिकात्मकत्ववत् सूर्यादयहणोक्तरावधेरपि दर्शनाच्च । न च “आदित्योदयवेलायामिति वचन प्रतिपादितं षष्टिघटिकात्मकत्वमेव बाधितमवस्थित वाच्यम् । उभयावधिले संपूर्णशब्दस्थानेकार्ष्णामातात् षष्टिघटिकात्मकत्वावघोषे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थत्वेन “उदयात् प्रागिति “आदित्योदयवेलायामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽप्युदयात् प्राचीनमुहूर्त्तद्वये विद्यमाना संपूर्णेत्येतदर्थपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेः । तेन द्विविधैकादशौ

संपूर्णा अहोरात्रव्यापिनौ अरुणोदयादारभ्य द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तमवस्थिता च । तत्रापि सर्वतियिमाधारणः पूर्वस्थां संपूर्णग्रन्धो मुख्यः न द्वितीयायां अनेकार्थलापातात् । उदयात् प्राग्घटिका-
घटुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णत्वभिधानञ्च अरुणोदयवेधनिरा-
करणार्थं, हरिवासरवर्णिता इति च ।

अपरे लाङ्गः पूर्वावधिदुतेव संपूर्णत्वभिधीयते न द्वितीयावधि-
नियमायह । अस्मिन्नपि पक्षे व्याख्या पूर्वैव पूर्वनयात् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते उदयात् प्राग्घटि सुहृत्तदय सा चाहोरा-
त्रव्यापिनौ च भवति तत्र "प्रतिपन्नस्तयः पूर्वा इत्यनेन सर्व-
तियिमाधारणसंपूर्णत्वनिषेधे प्रकारान्तरेण संपूर्णत्वबुभुक्षायां आका-
ङ्क्षितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तत्तरां वसेत् ॥

गृहस्थमात्रवचनत्वे च गृहिणौ निष्कामस्तु द्वितीयेकादश्या-
मुपवासो न स्यात् ।

तथाच ।

निष्कामस्तु गृही क्षुर्यादुत्तरेकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च दिजोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोध स्यात् ।

अन्ये तु यति-गृहिपदयोरन्यथाश्रुतत्वे इदं कारणमाह ।

यदि गृह्येव पूर्वामुपवसेत्तिरेवोत्तरां तदा वानप्रस्थादेः कोप-

वासः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवासः, “पूर्वामुपवसेद्गृहीति विधानात् । नाप्युत्तरस्थां, “उत्तरान्तु घतिः कुर्यादिति विधानात् । ननु घतिपदं निघतिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्यादिकमपि बद्धत्वेव, तथाचोत्तरस्थां अस्थोपवास इति चेत् । न । गृहिणामपि नियतानां उत्तरचोपवासप्रसङ्गात् । तथाच “पूर्वामुपवसेद्गृहीति वचनानाश्रयं स्यात् । ननु गृहियतिरिक्तोपलक्षकं घतिपदमिति वनस्यादेरुत्तरचोपवास इति चेत्, मैवम्, अनुपसञ्जातविरोधितया घतिपदस्थोपलक्षकत्वासुपपत्तेः, प्रत्युतोपसंहारगतत्वेन गृहियदस्य घतिव्यतिरिक्तोपलक्षकत्वं स्यात्, तथाच “धुनः प्रभातसमय-इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । अथ गृही पूर्वामेवोपवसेत्तिसुत्तरामेवेति विधानं तथाच वनस्यादेरन्यचोपवास इति चेत्, मैवं, “पूर्वामुपवसेद्गृहीतिवचनस्य विफलत्वापत्तेः, परतो दादश्रीसद्भावनिमित्तो हि परदिनोपवासः “परतोदादश्री यद्दीति वचनात्, परतोदादश्रीभावान् पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः सर्वेषां प्राप्त इति “पूर्वामुपवसेद्गृहीतिवचनं विफलमेव स्यात् । ननु वनस्यादेः तिथिद्वयोपवासः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये विहितः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते सुनरेव सा ।

सुपते दादश्री तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति वचनात् । तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवाधोऽगु नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणमतत्परै ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽष्ट भाम निष्कामस्य पुन कोपवाम इति वाच्यमेव । किञ्च त्रियिद्धयोपवासोऽपि द्वादशीदिनस्ये सत्येव ।

सपूर्णाकादशी यत्र परत पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उष काले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य 'उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणमतत्परैरिति—
स्कन्दपुराणवचनात् । किञ्च निष्कामस्य त्रयोदशी पारण
सार्थ्यते ।

सपूर्णाकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा ।

वौधापन ।

कलापिकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

गारुडपुराणे ।

एकादशी कलापिका परतो द्वादशी न चेत् ।

एतेयामुत्तरार्द्धे ।

तत्र कतुभत पुण्य त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ।

नारदीयपुराणे ।

त्रयोदशीं तु ब्रह्माया पारणे श्रुतिर्वी पत् ।

अतयज्ञाधिक वापि नर प्राप्नोत्यश्वशय ।

विष्णुरहस्ये ।

एकादशीकलापामा येन द्वादशुपोषिता ।

तुभ्या क्रतुघ्नतेन स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
बौधायन ।

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नर ।
त्रयोदशान्तु मुञ्जानो विष्णुमायुज्यमृच्छति ॥

सूक्त्यन्तरे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परत पुनरेव सा ।

पुण्यं क्रतुघ्नतस्योक्त त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

ननु त्रयोदशीपारणप्रतिषेधोऽपि दृश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्या पारणं कृतम् ।

त्रयोदश्या न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदशान्तु पारणम् ।

करोति तस्य नश्यन्ति द्वादशो द्वादशैव तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पारणन्तु त्रयोदश्या यः करोति नृपोत्तम ।

द्वादशं द्वादशींश्चन्ति नात्र कार्या विचारणेति ॥

नैव सकामविषयत्वात् त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानां तथा-
च यस्यामेकादश्यामुपवासे त्रयोदशीपारणं प्रसज्यते ता सकामो-
नोपवासेदिति । अत्रनिषेधवचनानां निष्कामविषयत्वे त्रयोदशीपा-
रणविधानानां निर्विषयत्वापत्ते तेन निष्कामविषयान्त्रयोदशी-
पारणविषयः ।

तथा गारुडपुराणे ।

पारणन्तु चयोदश्यां कर्त्तव्यमफलादिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारणन्तु त्रयोदश्यां निष्कामाणां विमुक्तिदमिति ।

तस्माद्गृहि-घतिपदे न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

शुद्धा चैकादशी यत्र तथा विद्धा तु द्वादशी ।

स्वर्गदोषोपिता पूर्वा उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच शृगुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु घतिः कुर्यात् उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैरुपोष्या ।

तथाच शृगुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरान्तु घतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत्^(१) गृही ॥

इत्येकं वाक्यं ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वोक्तो विधिद्वयं तत्रैवैकेन विधिना गृह्यस्वस्य विशेषेण पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेषोत्तरैका-

(१) पूर्वाभिव सदेति ख० ।

दशौ घतेर्नियम्यते । एवं गृहस्यस्य विशेषविहितां प्रथमैकादशीं उपोष्य
 तृतीयदिनद्वादशौषङ्गावविषयैकादशी विधीयत इति तदनुपपन्नं ।
 तथाहि द्वादशद्वादशौवाक्ये गृहस्यपदं तावन्न भ्रूयते । तत्र केन विप्रै-
 षेण तद्गृहस्यविषयं गृह्यते विषयान्तराभावादिति चेत् । यतिवि-
 षयं कस्माच्च भवति । अथ यतिविषयैकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन
 पुनर्द्वादशौवाक्यमप्युत्तरैकादशौविधानार्थमेव भदनर्थकं प्राप्नोति
 ताद्रूपपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिजननाशफेरिति । उच्यते गृहस्येऽपि
 तर्हि पूर्वैकादशविरोधादुत्तरैकादशौ विधातुं न शक्यते तद्विपर्यय-
 परिच्छिन्नत्वेन विरोधात् । प्रमितिजननानुपपत्तेरानर्थक्यस्य तद-
 वस्तत्वात् । अथ विरोधेऽपि द्वादशौवचनस्य विशेषविधिलेन बाधक-
 त्वात् सार्थक्यमुच्यते, तत्र विशेषविधित्वमेव तावन्नास्तीति वक्ष्यामि,
 अस्तु वा विशेषविधिलं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततया गम्यधितुं
 शक्यत एव विशेषविधिलेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरैकादशुपसंहारतया
 सार्थकत्वसम्भवात् । तथाहि यत् यतेरुत्तरैकादशौविधानं तदुपरि-
 द्वादशौषङ्गावविषय एव नान्यचेति । ननुपसंहारे उपसंहृत्यमा-
 णसद्वोषापत्तेरसामञ्जस्यं हन्तापवादोऽप्यपवादमानस्यासामञ्जस्यमेव ।
 ननु “द्वादशौ न चेदिति तस्य निर्विधयत्वापत्तेर्गर्ह्येवाकस्यासाम-
 ञ्जस्येऽप्यपवादोऽङ्गीक्रियते । इन्न तत एव हेतोर्यतिशास्त्रोपसंहारः ।
 नन्वपवादपक्षे द्वादशैर्गापवादाभ्यां भक्षान् विषयोव्याप्यते उपसंहारे तन्व्य-
 विषयता प्राप्नोति । अयमल्पविषयता नाम कोऽर्थं दोषः प्रत्युताक्षेप-
 सापवादोऽपि एव । यत् सद्वोषापत्त्या बाध इत्युच्यते न उपवापसं-
 धविशिष्ट इत्युक्तमेव । ननुपसंहारोनाम सामान्यपक्षस्य शास्त्रस्य

तदन्तर्वर्तिना विशेषशास्त्रेण क्रियते, यथानारभ्याधीतं साप्तदशं सर्व-
 प्रकृतीष्टिमाधारणमन्वरकल्पादिविशेषविषयेण साप्तदशशास्त्रेषोप-
 संह्रियते । द्वादशीवाक्यन्तु न यतिशास्त्रावान्तरोविशेषः यत्ययतिसा-
 धारणेन प्रतीतेः, तत्र कथमुपसंहारः, एवं तर्ह्यपवादोऽपि सामान्य-
 विशेषेण भवति । यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यस्यासु जुहोति इत्य-
 नेन, द्वादशीवाक्यन्तु न षट्दशशास्त्रावान्तरोविशेषः षट्दशशास्त्र-
 साधारणत्वात्, विशेषोनाम स भवति यः सामान्यविषयादहिर्निवर्त्तते,
 तस्मान्नापवादकत्वं । अथ गत्यभावाद्द्वादशीवाक्यस्य षट्दशशास्त्रावा-
 न्तरविषयत्वं कल्पयितापवादः क्रियते, हन्त यतिशास्त्रावान्तरविष-
 यता कल्पयितोपसंहारः कथं नाम नेष्यते । नन्वपवादपक्षे उत्सर्गाप-
 वादयोर्विषयद्वयसद्भावाद्वाक्यद्वय सार्थकं, उपसंहारपक्षे उपसंहारैक-
 विषयत्वाद्वाक्यद्वयमर्थकं प्राप्नोति, अतः विषयद्वयाभावेऽपि विधि-
 द्वयसद्भावात् सार्थकतेव । तथापि उपसंह्रियमाणं स्वरूपमेकेन विधी-
 यते तदुपसंहारस्वरूपेण । ननु “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्यस्य शा-
 स्त्रस्य” गर्गोभ्यो दीयतामित्युपसंहारकं, तत्र गर्गशास्त्रमात्रे सति धाव-
 दनुष्ठानं तावदेव ब्राह्मणशास्त्रेऽपि सति तस्यापि गर्गविषय एवोप-
 निमज्जनात् गर्गदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्माद्ब्राह्मणशास्त्रं
 सन्दप्रयोजन । अपवादपक्षे तु न विशेषशास्त्रेण ब्राह्मणेभ्यो दधि
 सिध्यति । नापि सामान्यशास्त्रमात्रेण कौण्डिन्याय तत्र प्राप्यते
 तस्माच्छास्त्रद्वय समयोजनमिति । उच्यते उपसंहारपक्षे शास्त्रद्वय-
 मर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्गमन्वोऽपरेण, साप्तदश्यादाववशा-
 धारभ्याधीतेन वाक्येन साप्तदशस्य द्वारगृहतामिधेनीसंबन्धः कथ्यते,

अतः शास्त्रद्वयमर्थवत् । यत्तु विशेषशास्त्रे सति यावदनुष्ठानं ताव-
 देवोभयस्त्रिभ्रपि मतीत्यानर्थक्यमुच्यते, न द्वा जुहोतीत्यादावपि
 ग्रह्यं वक्तुं । तथाहि अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गीकृत्य द्वा
 जुहोतीत्यग्निन् त्रिगिष्टविधावाञ्चीयमाणे यावदनुष्ठानं तावदेवोत्प-
 त्ति' विनियोगभेदेनोभयस्त्रिधाश्रीयमाणेऽपीत्युत्पत्तिविधिरनर्थकः
 प्राप्नोति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नेकमस्तुके यद्भारः
 आरोपणीय इति, प्रत्युत्तानुष्ठानभेदमाचिपतोः शास्त्रयोर्वा
 समयोजनत्वं सम्भते, तदेव तर्हि साम्यं तस्मादपवादोपसंहारयोरन्य-
 तरानवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् न दादग्नीवाक्यस्यैत-
 दिपयत्वमिति सर्वदेव गृह्यस्य पूर्वकादग्नी यतेरुत्तरैवेति सिद्धं ।
 द्वादग्नीवाक्यस्य तर्हि कोविषय' अत्र ब्रूमः तथाहि वानप्रस्थादयः किं
 पूर्वमुपवसेयुः उत्तरां अयोभयामिति मन्दिष्टे व्यवस्थाप्यते परतो
 द्वादग्नीमहावे उत्तरामुपवसेयुरन्यथा पूर्वामिति । एवमपेक्षितार्थ-
 विधानाद्वाक्यस्य ह्यतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य सङ्कोचः परि-
 श्रुतो भवति । तदेतन् चिकाण्डमण्डनमत ।

सम्यूर्णकादग्नी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादग्नी यदि ॥

इति नारदवचनादर्शननिबन्धनमिशुषेचणीयं ।

एकादग्नी विष्णुना चेद्द्वादग्नी परत' खिता ।

उपोष्या द्वादग्नी तत्र यदीच्छेत् परम पदम् ॥

'विष्णुः' द्वादग्नी, सद्दार्थं त्रतीया द्वादग्नीयुक्त्यर्थः ।

मद्भूपुराणेषुपि ।

स्याद्यदेकादशौ पूर्णा द्वादश्या च तथा सह ।

परेऽहनि तथा कुर्याद्द्वादश्यामर्चनादिकम् ॥

असम्पूर्णा द्वादशौ विज्ञेयादशौ त्रिविधा रात्रिशेषे द्वादशौ युक्ता
परेऽर्द्धादश्यां वर्त्तमाना च तथाद्या मर्षेरूपोऽपि ।

तथाच नारदः ।

द्वादशीशेषसयुक्ता नोपोऽप्या द्वादशौ तिथिः ।

एकादश्यां रात्रिशेषे द्वादशौ चेष दृश्यते ॥

यदि दैवास्तु षड्विधेदेकादश्यां तिथिवचं ।

तत्र कतुगतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

द्विस्पृगेकादशौ यत्र तत्र षड्विहितोऽहनिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः ॥

द्वादशौ द्वादशौ च या स्पृशति त्रैकादशौ 'द्विस्पृक्' ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशौ द्वादश्यां परतो न च वर्द्धते ।

यतिभिर्गृह्णित्येव भैवोपोऽप्या क्षये तिथिः ॥

दिनत्रयेऽपि शुद्धद्वादशुपवामविधानं सुमुहुविषय ।

तथाच सुमन्तु-सत्यव्रतौ ।

दिनत्रयेऽपि शुद्धैव द्वादशौ मोक्षकाहिभिः ।

उपोऽप्या द्वादश्यां नोपोऽप्येकादशौ मदा ॥

शारदापुराणे ।

उपोऽप्या द्वादश्यां शुद्धा एकादश्यां दिनत्रये ।

सुसुबुभिर्दशाविद्धा नोपोथ्येकादशी तिथिः ॥

यत्तु वचन भविष्यत्पुराणे ।

दिनव्यवती जाता तिथिरेकादशी यदि ।

प्रथमा तत्र नोपोथ्या उपोथ्या चोत्तरा भवेत् ॥

तत्पूर्ववाक्यपर्यालोचनया सुसुबुविषयम् ।

दिनत्रये तु भ्रष्टाति सम्पूर्णा वासरद्वये

विशुद्धा द्वादशी राजन् समुपोथ्या भवेत्सदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्विषय ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशा प्रदृश्येत दशमी घटिका अपि ।

द्वितीयेऽङ्गि न चाग्नोति यदा त्रैकादशी तिथिः ॥

उदयेन सहस्राग्रेसदा कार्या च मा तिथि ।

तदा कार्या च विद्वद्भिर्दशमीसप्तमा तिथिः ॥

तिथिचये तु सेनानि न दृश्यौ तु कथञ्चन ।

दृश्यौ परा तु कर्त्तव्या ज्ञेये पूर्वान्नु कारयेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनत्रये मृते देवि नोपोथ्या दशमीसुता ।

सेनोपोथ्या तदा पुण्या परतद्येत् त्रयोदशीति ॥

द्वादशा यदि त्रयोदशीत्यर्थ ।

निगमेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या पश्चिमेकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्नु कुर्वीत^(१) शीयते द्वादशी यदि ॥

(१) कुर्वन्तीति उ० ।

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा चयोदशी न द्वादशी किञ्चिदस्ति
तदा दिनलयाभावाद्दिनत्रयेऽपि दशमीयुतोपोष्येति सदाशब्दवतो
वचनस्यार्थं द्रव्यासः । यदा स्वस्मिन्नेव विषये द्वादशां चयोदशी
नास्ति किन्तु द्वादशमुदयपर्यन्ता तदापि दशमीविद्वैकादशमुपोष्या ।

तथापि स्कन्दपुराणे ।

एकादशी यदा विद्धा सकला द्वादशी भवेत् ।

अथ्यग्रहः ।

एकादशी न लभेत सकला द्वादशी भवेत् ।

अनयोहन्तराहुम् ।

उपोष्या दशमीविद्धा अविह्वलकोऽभवीत् ।

अविह्वानि निषिद्धेऽथेव सभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्त्तः पक्षभिर्विद्धा यास्या वैकादशी तिथिः ।

तदह्वविह्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥

केचिदेवं व्याचक्षते । निषिद्धेऽह्वर्त्तैरेविह्वानि नानि यदि न
लभ्यन्ते तदैकादशी विभिर्वाभ्यां वा मुहूर्त्ताभ्यां विद्धा याद्यैव व्यस्तयो-
रपि संख्ययोर्लापवार्थे पक्षशब्देनाभिधानं, न त्वेतदुपपद्यते एवंविधे
विषये द्वादशांशैकादशौलाभात् । न च तस्यां लभ्यमानायामपि
दशमीविद्धा याद्येति कश्चित् प्रार्थ्यते इति । तदयुक्तं दशम्यामहणोदय-
वेधान्तर्भावेन मुहूर्त्तपक्षवेधयद्घटिकात्मके च क्षये द्वादशांशैका-
दशभावेन चयोदशां च द्वादशभावेनौक्तवद्व्युत्पन्नाणवाक्यपर्यालोच-
नया दशमीयुताया अपि पक्षोपपत्तेः । तथापि क्लिष्टव्याख्याश्रय-
णीयेति ।

तथा ।

पारणाद्ये न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्वाप्युपौथैकादशी तिथिः ॥

घातौतोऽपि ।

चयोद्ग्यां यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्यम् ।

दशमेकादशीविद्वा सैवोपौथ्या सदा तिथिः ॥

विष्णुरषस्ये ।

दशमीशेषसंयुक्ता उपोथ्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात् चयोद्ग्यां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ॥

स्रात्यन्तरे ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या पथी सैकादशी तथा ।

विद्वाथैकादशी कार्या परतो द्वादशी न चेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दशम्या सप्त संयुक्ता उपोथ्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात् चयोद्ग्यां द्वादशी घटिकाद्यम् ॥

पुराणान्तरे ।

चयोद्ग्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोथ्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि वा ॥

स्रात्यन्तरे ।

उपौथ्या दशमी तत्र द्वादशीं न लभेद्यदि ।

दशम्यापि चि मिथैव एकादशेव धर्मज्ञत् ॥

द्वादशी स्त्रल्पमन्वापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशम्या मिश्रिता कार्या न दोषोऽस्तीति विधयः ॥

वचनमिति शेषः ।

विष्णुरहस्ये ।

मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात्तयोदशां यदा मुने ।

उपोष्या दशमीमिश्रा षडैवैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

यदि न स्यात्तयोदशां मुहूर्त्तं द्वादशी तिथिः ।

दशम्येकादशीयुक्ता समुपोष्या भवेत्तदा ॥

दृष्टवमिष्टोऽपि ।

द्वादशी सन्त्यमन्यापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी ॥

यदार्कौदयमाचापि द्वादशी ह्यपरेऽहनि ।

षयोदशां तदा कार्या दशमीशेषसंयुता ॥

एकादशी द्वादशी च क्षये यदि दिमचयम् ।

न द्वादशी परे चैव कर्त्तव्या दशमीयुता ॥

पुराणान् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दशम्येकादशौ यदा ।

मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्द्वादशी यदि ॥

उपोष्या पारणे प्राप्ते न विन्देद्द्वादशीं यदि ।

दशम्यापि हि विद्धा स्यादेकादशमेव पुष्पभाक् ॥

विद्वाण्येकादशी यच्च द्वादशी चैव सन्त्यते ।

द्वादशद्वादशीर्हन्ति षयोदशां तु पारणे ॥

अथ च मुहूर्तद्वयघटिकाग्रहणमविवक्षितं “कलयापि चेत्”
 “स्वल्पमन्यापि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति केचित् । अपरे
 त्वाहुः “कलयापि चेदिति वाक्यं मुमुक्षुविषयं ।

द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

नासुपोय्य महीपात्र न गर्भं विशन्ते नरः ॥

इति सिद्धात् । सर्वविषयत्वे च ।

अयोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्त कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वसिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

इति साकल्योक्त्यानर्थक्यापत्तिः, मुहूर्तादियहणं च विवक्षितं स्यात् ।

अन्ये तु ।

दिवाभागदद्याद्दूर्द्धमा निशीयात्तु चेच्छिः ।

द्विजभोजनकालोऽयं बाल-दृष्टात्तुरं विना ॥

इति च मुहूर्तद्वयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य द्वादशी-
 मध्यपारणनियमेन काम्यत्वं विना मोक्षकामैकादश्यापवासाविषये साव-
 काशेन बाधायोग्यमुमुक्षुमात्रविषयमेतत्, न सर्वत्रयोदशीविषयत्व-
 मिति वर्णयन्ति । एतच्च सुप्तवद्गृह्णित्यतिरिक्तविषयं सुप्तवद्गृह्णि-
 णस्त्रैकादशीदिनस्ये प्रतिषिद्ध उपवासः । तथाच

एकादशीदिनस्ये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिष्टदे यथा ॥

न च दिनस्यभिनिप्तोपवासस्यार्थं निषेध इति वाच्यम् ।
 एकादशीशब्दवैषम्यप्रसङ्गात् । न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति
 वाच्यम् । दोषाधिक्यानभिधानात् दिनस्यस्य जैमिनिवचनेन का-

त्यायनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाम्ना परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि जैमिनिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृह्णीति ॥

तच्चिन्तितोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुग्रहकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशीषु कृष्णासु रविमंक्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान् गृह्णीति ॥

तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तैर्युक्तस्य^(१) न विधिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

दिनचये तु सन्नाप्ते नोपोय्या दशमीयुता ।

यदीच्छेत्पुत्र-पौत्राणां चद्विमन्वद्भात्मनः ॥

एवं पुत्रवद्दृष्टिणः पूर्वद्युः प्रतिषिद्धे घति उपवासे प्रतासोपार्थं
शुद्धदादश्यामेवोपवासः ।

धामोऽपि ।

एकादशीदिनचये उपवासी तु चेद्गृह्णी ।

अन्वाभावेऽवहृष्टे वा सङ्कल्पाद्वा विशेषतः ॥

(१) प्रयुक्तान्प्रयुक्तस्येति ख० ।

धर्मवानित्य भवति सन्ततिर्नश्यति ध्रुवम् ।
तस्यायु चीयते नित्य सवत्सरमिति श्रुते ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णासु रविमक्रमणे तथा ।
पारश्वक्षोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् मृच्छी ॥

तथाच गोमिल ।

एकादश्यां यदा मङ्गलान् दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तदा श्लोकादशौ त्यक्त्वा द्वादशौ समुपोषयेत् ।
तत्र कतुग्रत पुष्ट्य चयोदश्यां तु पारणम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादश्या यदा वरुण दिनचये तिथिर्भवेत् ।
तत्रोपोष्या द्वादशौ स्यात् चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणे ।

चये वायव्ये वा वृह्णौ मन्वासे च दिनचये ।
उपोष्या द्वादशौ पुण्या चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनचये तु मन्वासे उपोष्या द्वादशौ भवेत् ।
दशमीशेषभयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिवृह्णौ तथा श्राभे मन्वासे वा दिनचये ।
सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशौ समुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

उपोष्या द्वादशीं शुद्धा^(१) त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संप्राप्ते द्वादशां समुपोषणम् ।

पारणन्तु त्रयोदशां यदीच्छेत् त्रेयमात्मनः ॥

एकादशीं विनष्टा चेद्द्वादशामण्युपोषणम् ।

उपोष्य चार्चयेद्विष्णुसुभवारपि पक्षयोः ॥

जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणनाञ्च तर्पणे ।

पारणे चापि रात्रेऽत्र प्रमत्ता च त्रयोदशी ॥

शूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कक्षाद्धैनापि विद्धा स्याद्दशमेकादशी यदा ।

तदा द्वादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

द्वादशामुपवासोऽत्र त्रयोदशां तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

ऊर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं चाहयेत्ततः ।

द्वादशामुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

एवं कुर्वन्नरो भक्ष्या विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं भ्रुवम् ॥

एकादशी यदा विद्धा परतोऽपि न वृत्तंते ।

उपोष्या द्वादशीं तत्र त्रयोदशां तु पारणम् ॥

तथा ।

एकादशी खपीणां तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

एकादशी यदा न स्यादुपोष्या द्वादशी तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यानुपवामोऽथ त्रयोदशां तु पारणम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वविद्धामुपास्ते कोनन्दां वेदबलादपि ।

कोवेदवचनान्नात गोमवे गां निहन्ति वै ॥

दशमीशेषमंयुक्तमाश्रयेत्को प्रतं प्रती ।

तस्मादेकादशी त्याज्या दशमीशेषमंयुता^(१) ।

उपोष्या द्वादशी श्रद्धा त्रयोदशां तु पारणम् ॥

यदा लक्ष्मिन्नेव विषये द्वादशां त्रयोदशसि तदा द्वादश्यामे-
वोपवासः ।

तथाच व्यास ।

एकादशी यदा स्रुता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

‘स्रुता’ धर्म गता । ‘परतः’ त्रयोदश्यामित्यर्थः । यदा दशमी-
विद्वेकादशी उदयमात्र प्राप्ता द्वादशा नास्ति द्वादशी तु त्रयो-
दशां विद्यते तदा श्रद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच नारदोऽथपुराणे ।

श्रद्धा तु द्वादशी राजन् समुपोष्या सदा तिथिः ।

(१) दशमीपञ्चमार्श्रतेवि ख० ।

दशम्येकादशीमिश्रा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दशमीगर्भिता पूर्वा लुप्येतेकादशी परा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथञ्चन ॥

पलार्द्धेनापि विद्धा च दशम्येकादशी यदा ।

तदा श्लोकादशी त्यक्त्वा द्वादशी समुपोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विद्धा द्वादश्यां पूर्वमम्भवा ।

तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मानवैर्वन्द ॥

उपवासदिन विद्ध यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽङ्गि यदा न स्यात् स्वत्याप्येकादशी तिथिः ।

तत्रोपवासो विहितः कथं तदद् सूत्रम् ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विद्या द्वादश्या पूर्ववासरः ।

रविचक्रार्द्धभागेऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

निर्गता चेन्नयोदश्या कला वा द्विकलापि वा ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

एकादशी द्वादशी च तत्र सम्मिश्रितो हरिः ।

तेन शुद्धापि कर्त्तव्या द्वादशीफलकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमाश्रयम् ॥

अत्र यदीत्यर्धवादमात्रमुदाहृतवचननिचयपर्यालोचनया सर्वेषां
द्वादशपवासावगमात् । यदा तु दशमीविद्वाकादशौ उदयमात्र-
पर्यन्ता द्वादशौ च ममा न्यूना वा तदा गृहिणाम् पूर्वोपवासः ।

स्कन्दपुराणे ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशौ यदि किञ्चन ।

अथ्यगृह्यः ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशौ कलयापि चेत् ।

अनयोरुत्तरार्द्धे ।

तदानीं दशमीविद्धा उपोष्येकादशौ तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विद्वाप्येकादशौ याज्ञा परतो द्वादशौ न चेत् ।

द्वादश द्वादशौर्हन्ति त्रयोदशास्तु पारणम् ॥

विद्वाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशौ न चेत् ।

अविद्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशौ यदि ॥

शरौतोऽपि ।

त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशौ घटिकाद्वयम् ।

दशमेकादशौमिथ्या मैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

तत्त्वसागरमहितायामपि ।

दशमेकादशौ यत्र नोपोष्या भा कुलापहा ।

मैवोपोष्या कलाभावा द्वादश्यां चेन्न विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशौ कलाप्येका परतो न च वर्द्धते ।

शुद्धिभिः पुत्रवद्भिश्च मैत्रोपौष्या तदा तिथिः ॥
 अस्मिन्नेव विषये यत्यादेर्मुमुक्षोर्हत्तरत्रैवोपवासः ।
 तथाच विष्णुरहस्ये ।

दशमीमिथिता पूर्वा लुप्येतेकादशौ परा ।
 एकादशां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् ॥
 शूद्धेव द्वादशौ राजसुपौष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणश्च त्रयोदशां तत्र क्रतुशतं भवेत् ॥
 यदैव दशमीविह्वं भवत्येकादशीदिनम् ।
 उपोष्या तु तदा शूद्धा द्वादशौ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणन्तु त्रयोदशां तत्राक्षयफलं भवेत् ॥

यान्येतानि वचनानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादशी दशाविह्व परतो द्वादशौ न चि ।

उपोष्या द्वादशौ तत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी दशाविह्व द्वादशौ न च वर्द्धते ।

तदोपोष्या द्वादशौ स्वाक्षयोदशान्तु पारणमिति ॥

तान्मुदाहृतवाक्यपर्यालोचनया मुमुक्षुविषयाणि । यदा तु दश-
 मीविह्वैकादशी द्वादशां विद्यते द्वादशौ चोदशपर्यन्ता विद्यते च
 तदा द्वितीयैवोपोष्या नित्या काम्या च ।

तथाच नारदः ।

द्वादशैकादशी यत्र श्रुता चिद्दशाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्वीतत्रयोदशान्तु पारणम् ॥.

स्कन्दपुराणोऽपि ।

एकादशीकला यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुशत पुष्ट्य चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे च ।

एका लिप्या समायुक्ता याति वृद्धि परा तिथि ।

द्वादशी पारणार्था च नौषोष्य पूर्ववासरम् ॥

शौभायनोऽपि ।

कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुशत पुष्ट्य चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणोऽपि ।

द्वादशीमिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथि ।

द्वादशी च चयोदश्या विशते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरे ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

तत्त्वसागरसंहितायामपि ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता चिदशाधिप ।

तामुपोष्य तत सुव्याञ्चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारद ।

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि च ।

द्वादश्या पारणं सुव्यात् क्रतुकौटिफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणोऽपि ।

द्वादशैकादशी यत्र तत्र मन्त्रिहितो हरिः ।

तत्र कृतघ्नं पुण्ड्रं त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेषुपि ।

एकादशीकलायुक्ता येन द्वादशुपोयिता ।

किं तस्य वज्रभिर्यज्ञैरस्यमेधादिभिर्नृप ॥

एकादशी द्वादशी च तत्र मन्त्रिहितो हरिः ।

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

तत्त्वसागरवंहितायाम् ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्घता विदग्धाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

द्वादशैकादशी यत्र परतो न त्रयोदशी ।

उपोष्या द्वादशी भक्ता द्वादश्याश्चैव पारणम् ॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयैव साक्षाद् दशमीविद्धाया नि-
षेधात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूर्वविद्धां विवर्जयेत् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया पक्ष्यपि दिङ् ।

अष्टमैकादशीभूता धर्म-कामार्थमोक्षिभिः ॥

अत्रैकादशादयः परविद्धा उपोष्याः प्रतीयन्ते विविधनिषेधस्य
शेषाभ्युत्थाद्विषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विद्धा नोपोष्येति परविद्धैकादशुपोष्येति वचनाच्च ।

तथाच सुमन्तु-सन्त्कुमारौ ।

द्वितीयैकादशौ षष्ठी चतुर्थी च चतुर्दशौ ।

अमावास्याष्टमी चैव ता उपोष्याः पराम्बिता ॥

भारदापुराणे ।

एकादशश्रुतौ षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशौ ।

द्वितीया च चतुर्थी च अमावास्याष्टमी तथा ।

उपोष्याः परस्युक्ता नोपोष्या. पूर्वसंयुता ॥

पैठौभूमि । .

एकादशौ तथा षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशौ ।

द्वितीया च चतुर्थी च ता उपोष्याः पराम्बिता ॥

यदा च दशमीविद्वैकादशौ द्वादश्यां च कियन्माचा विद्यते
रात्रिगेषे च चयोदशौ तदा गृहस्यव्यतिरिक्तानां तत्रोपवास ।

तथाच परापुराणे ।

द्वादशसंयुता तत्र भवत्येकादशौ क्रुता ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या दशम्या न कथञ्चन ॥

त्रिंशुगेकादशौ यत्र तत्र मन्निहितो हरिः ।

पुण्या क्रतुभ्रतस्योक्त चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

भारदीयपुराणादौ ।

एकादशौ द्वादशौ च रात्रिगेषे^(१) चयोदशौ ।

उपवाम प्रभ्रमोऽसौ यथेव पूज्यते तिथि ॥

एकादशौ द्वादशौ च विशेषेण चयोदशौ ।

(१) विश्वेषेवेति ग० ।

त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
 य उपास्ते सदा भक्त्या स नरो दिवि मोदते ॥
 एकादशीकलापुत्रामुपोथ्य द्वादशी नर ।
 त्रयोदश्यान्तु धो भुङ्क्ते तस्य विष्णु प्रसीदति ॥
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।
 तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिभिर्मिश्रा तिथि प्रोक्ता सर्वपापहरा सता ॥
 उपवास इतस्तस्या सर्वपातकनाशन ।
 एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ॥

इति पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
 दिनचयेऽपि सा पूज्या दिवसस्थापरेऽहनि ॥

स्वान्देऽपि ।

द्वादशीसमुत्ता यत्र भवत्येकादशी तिथि ।
 दिनचयेऽपि सा पूज्या न द्वादश्या कथञ्चन ॥
 एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 सोपोथ्या च प्रयत्नेन महापुण्यविवर्द्धनी ॥

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी कलायैका द्वादशी सकल दिनम् ।

त्रयोदशी उषःकाले वैश्वानरादिनक्षत्रम् ।

सर्वपापहरं मोक्षं तदुपोष्यमिति स्मृतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी चीयते यदा ।

उपोष्या च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

सुमन्तुः ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी लुप्यते यदा ।

एकादशी तदुपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अस्मिन् विषये पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

तत्पश्चात्पृथग्द्वारात्तं नोपोष्य तस्मत्तार्थिभिः ॥

शूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

उपवासं प्रकुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

इत्यपि तद्विषय । तस्यैशोपवासनिषेधे मति तस्मिन्नेव दिने

उपवासप्रत्याघ्रायत्वेन नक्त विहितं शृङ्गातातपेन ।

दशम्येकादशीविहा द्वादशी च चय गता ।

चीषा सा द्वादशी ज्ञेया नक्त तत्र विधीयते इति ॥

प्रषेताः ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
 तत्र खानं जपं होमं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 निर्वर्त्य द्वादशीकर्म ततो नक्त्रेण वर्त्तयेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षयं गता ।
 चौणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥
 स्कन्दपुराणे ।

एकादशीकृत्वा यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।
 तत्र नक्तं प्रकुर्वीत नोपवासो गृह्याद्यसे ॥
 पद्मपुराणे ।

एकादशीकृत्वायुक्ता द्वादशी क्षीयते यदा ।
 चौणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

ननु “नोपोष्यं तस्मृतार्थिभिरिति सुतार्थिणां पुत्रकामानां
 उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां गृहस्थानां कामान्तरयुक्तानां
 वा । तद्वत् नार्थं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

चिष्टृगोकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

इत्यादिवचनैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते “नोपोष्यं तस्मृता-
 र्थिभिरित्यनेन निवार्यते पुरुषविशेषमात्रम्, तथापि सुतार्थिगृहेण
 गृहस्थमात्रमभिधीयते, तस्य सुतार्थिसं सम्भवतीति न स्वरूपेण
 सुतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतौनामुत्तमा तिथिः ।

इति यत्तरेव तादृश्या उत्तमत्वामिधानात् । तत्र यतिशब्दः

किं सुतार्थितारक्षितपरं सुतार्थिशब्दे वा सुतार्थिन्मसम्भावनापर-
इति मन्दिहे सुतार्थिशब्द एव सम्भावनापरो ग्राह्यः ।

उत्तरान्तु यति. कुर्ष्यात्पूर्वामुपवसेदुग्रही ।

इति गृहस्थमाचक्ष ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ।

इत्यनयोर्वांश्वयोरेकार्थलाय पुत्रसंबन्धिमात्रपरतैव युक्ता, पुत्र-
समन्वितश्च गृहस्थादिना न सम्भवतीति तदापेक्ष, एतावतैवास्य
परितार्थत्वे किमिति न विध्यनपेक्षितो वाक्यभेदापादकोविशेषोऽ-
ङ्गीकर्त्तव्यः ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्याद्दिनश्च ।

तस्मिन् भ्रान अपो होमो नोपवासो गृहस्थमे ॥

इति गृहस्थमाचक्ष्य दिनचये निषेधदर्शनात् ।

अन्ये त्वाङ्गः ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगणे चयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

इति वचनात् सुतार्थिभिरिति भामान्यसुतार्थिन् पुत्र-पौत्र-
समन्वित इति विशेष उपसृष्टियत्ते, पुत्रवतापि त्रिसृष्ट्यायां नक्तं वा
कार्यं भक्ष वा किञ्चिद्भक्षयिलोपशास कर्त्तव्यं ।

उपवासनिषेधे तु भक्ष किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासे न उपवासफल भवेत् ॥

इत्यादिप्रचनानुरोधान् ।

अपरे त्वाङ्गः । अथोपसंहारमतुमन्यामहे न तु भक्षप्रकल्पनं

“उपवासनिषेधे तु भक्षमित्यस्य नामान्यशास्त्रस्यैकादशीदिनक्षयनक्ष-
विधायकविशेषशास्त्रेण बाधात् । तेन भक्षप्रकल्पनमन्यत्र वेदितव्य
तस्मानैकप्रकार ।

नक्त हविष्याश्मनोदन वा
फल तिला घौरमयाम्बु चान्य ।
यत्पञ्चगव्य यदि वापि वायु
प्रश्नस्तमचोत्तरमुत्तरश्चेति ॥

अन्ये त्वाऽऽ यदत्र नक्तविधानं तत्सकामविषय “गोपवासो
ऋचायम इति कान्तुपवास प्रतिपिध्यते ।

एकादशीकला यत्र द्वादशप्रतुमता भवेत् ।
क्षुण्णते द्वादशी तत्र गोपवास फलार्थिनाम् ॥

इति वचनान् नित्योपवासनिषेधादिकल्पप्रसङ्गाच्च । तथा पुत्र-
वद्गृहद्विविषये निषेधमपेक्ष्य पाश्चिकविधानन्तदितरविषये नित्य-
वद्विधानमिति वैरूप्य । काश्च तु फल रागादेव प्रवृत्तेर्निषेधो
घटत इति विकल्पो नास्ति विधिव्यापारवैरूप्य, पर्युदासे च मन्त्रवे
युक्ते सति उपवासे च निषिद्धे मकाम किं कुर्यादित्यपेक्षितेन नक्त
विधातु उचित भवति ।

एवञ्च ।

एकादशीकलाप्येका द्वादशी यत्र क्षुण्णते ।
तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुत्तर ॥

इति वचनमुपपन्नं भवतीति तदयुक्तं । सायपरिशारकाम-
विष्णुसायुष्यकाम-सुसुक्ष्णामयुपवासविधानान् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे त्रयोदशी ।

त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता ।

उपवासः क्षतस्तस्यां महापातकनाशनः ॥

द्वादश्यान्तु यदा भूष दिनत्रयतिथिर्भवेत् ।

तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुभायुज्यमाप्नुयादिति ॥

सायुज्यमिच्छतेति कश्चित्पाठः ।

एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च त्रयोदशी ।

उपवासः क्षतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिनत्रये तु कर्त्तव्य उपवासो मुमुक्षुभिः ।

इति कान्यस्यापि विहितत्वेन विकल्पस्य तदवस्थलात् तथा हि विधिः प्रवृत्तिसत्त्वात् परिहृतेति, तस्माद्यथोक्तमेव ज्ञायः ।

अन्ये लाङ्गः । यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्वान्-विद्वयोरग्रक्रेस्तुत्याद्यदेतद्विद्वान्नाया नैमित्तिकविशेषविधानं तदस-मर्थविषये असमभ्रसं स्यादिति वक्तव्यं । विद्वानां ह्येकभक्तादिरूपोप-वासप्रत्याघ्रायोदुर्घट एव प्रतीयते रात्रावुपवाससद्वल्यविधानात् ।

विज्ञेयपवासेऽनग्रंस्तु दिनशुद्ध्या समाहितः ।

राशौ संपूजयेद्देवं सद्वल्यस्य तदाचरेत् ॥

तत्रत्याघ्रायनस्यापि स एव कास्योद्युक्तः एकभक्तकालस्त्वसौ न भवति ।

दिमाहुंसमयेऽतीते मुच्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवैव हि ॥

इति तस्य द्विवैव विहितत्वात्क्रमेव तदानीं भवतीति सम्युक्त-
मसमर्थविषयमिदमिति युक्त सामान्यतो दिनचयेऽस्मिन् दिनचय-
विशेषे च पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासनिषेधादनियमेन भक्तकल्याणायां
प्राप्तायां नियमविधानार्थत्वेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्जवेनैव वाक्यस्योप-
पत्तेः तेन यथोक्तमेव साधु । एतेनैतन्निरस्तम् ।

एकादशीं तथा नक्त द्विजं कुर्याद्वययाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्याह्मं विधीयते ॥

इति वाराहपुराणोक्तविषय द्वादशीचये नक्तविधान एकादशी
चेत्युदात्तवचने पूर्वापवासविधायकविरोधादिति सामान्यशास्त्रस्य
विशेषशास्त्रेण बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्यो-
पपत्तेः उत्पत्तिशिष्टैकादशीबाधप्रसङ्गाच्च ।

कलापेकादशी यत्र द्वादशतुगता भवेत् ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

अथ च धतिग्रहण नेतरव्यावृत्त्यर्थं । तथा सति पुत्रवतो-
गृहस्थस्य प्राप्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । तेन यतीना वैशिष्ट्यमात्र-
प्रतिपादनपरमेतत् तद्युक्त 'उत्तमेति' दिनचयेऽप्यैतत्प्रसङ्गेन
दिनचयमन्तरेणापि यतीना द्वितीया शोक्तमेति दर्शितम् ।

यत्तु अथग्रहवचनम् ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या यष्ट्येकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्तु कुर्वीत शीघ्रते द्वादशी यदीति ॥

तच्छुद्धिकाम-विष्णुषायुष्यकाम-सुकुच्यतिरिक्तविषय उदात्त-
वाक्यात्तुरोधात् ।

अविद्धानि निषिद्धेष्वेव लाभन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्वा साक्षैवैकादशी तिथिः ।

तद्विद्वाभ्यन्यानि दिनान्युपवसेदुधः ॥

‘निषिद्धैः’ दशम्यादिभिः, अविद्धान्येकादशादिदिनानि ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिषु च योदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रमनन्तितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिषु च योदशी ।

अहस्पृगहोरात्रं^(१) नोपोष्यं तस्मृतार्थिभिः ॥

इत्यादिवचनादुपोष्यत्वेन न स्मभ्यन्ते न स्वरूपेण चेत्यर्थः । यन्तु
कैश्चित् द्वादशीदिनचये दशमीविद्वां नित्यामेकादशीं गृह्यन्तः
कुर्वीतेति वचनव्याख्यायाम् हतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणाभावादयुक्तं ।
विद्वांकादशुपवासप्रतिषेधवचनान्युदाहरिष्यन्ते ।

तत्र वासिष्ठसंज्ञितायां ।

दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेदुधः ।

अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकां न गच्छन्ति ॥

महापुराणे प्रतखण्डे ।

उपोष्यैकादशीं मोहाद्दशमीशेषसंयुतां ।

न नरः सुखमाधत्ते इह लोके धरत्र च ॥

धृतराष्ट्रेण मैत्रेयः पृष्टः प्राह नराधिपं ।

(१) ‘अहस्पृगहोरात्रं’ इति वसीष्करव्यं हन्सोमप्रबोधदुष्टं, परन्त्वत्र
चिदिनस्पृगहोरात्रं इत्येव चरव्यं समीचीनं भाति ।

यदर्यन्ते वियोगोऽभ्युत् पुत्राणां भार्यया च ॥
 पूर्वन्वया सभार्य्याण दशमीशेषसंयुता ।
 छता वैकादशी राजसंस्तयेदं कारणं मतं ॥
 तस्मादेकादशी युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
 न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्फला द्वादशी यदि ॥
 यथा वैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां ।
 समाना तत्फला प्रोक्ता प्रतेऽस्मिंश्चक्रपाणिनः ॥
 न चाहं खैरिणी भार्या न चाहमपतिप्रता ।
 न चेह क्लृप येन किं पापं त्वन्प्रन्मनि ॥
 रामपत्न्या वचः श्रुत्वा वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ।
 चिरन्ध्यात्ता महाराज तामुवाचेदुग्रं वच' ॥
 दशम्येकादशीं पूर्वां समुपोय्य जनाह्नः ।
 अभ्यर्चितस्त्रया देवि तस्येदं कर्मणः फलं ॥
 उपोष्यैकादशीं शूद्रा नोपोष्या दशमीसुता ।
 तत्र क्रतुघ्नं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणं ॥
 वशिष्ठः समुवाचेदं वृष्टोमान्धातुभार्य्याया ।
 दशम्येकादशी देवि पुरा चोपोषिता त्वया ॥
 तेन ते कर्मणा चेह सभर्त्तुभुत-बान्धवैः ।
 वियोगं समस्तप्राप्ता सत्यं विद्धि पतिव्रते ॥
 यानि जानीह पापानि वैश्लोक्ये सग्नवन्ति वै ।
 तेषां शानं दशम्या वै भवैवैकादशी मता ॥
 सप्तजन्महतं पुण्यं नयन्ते नात्र संग्रहः ।

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशश्च परे तु नरकं प्रजेत् ॥
 नौपोष्या दशमीविद्धा सदा चैकादशी तिथिः ।
 तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्यं वर्षगतोद्भवं ॥

तथा ।

दशम्याञ्चैव विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।
 तस्यायुः क्षीयते नित्यं नारदोऽहं ब्रवीम्यदः ॥
 सत्यं सत्यं विनश्येत् सन्ततिस्तु नवान्यथा ।
 दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशः स्यात् परे तु नरकं प्रजेत् ॥

तथा ।

सुद्धर्तनापि संयुक्ता दशम्येकादशी तथा ।
 तामुपोष्य नरो मोहात् सुखाद्धर्माच्च क्षीयते ॥
 कूर्म-नारदीयपुराणयोः विष्णुरहस्ये च ।
 दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल ।
 संवत्सरकृतेनेह नरोधर्मेण मुच्यते ॥
 दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या ममुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रघ्नं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 ब्रह्मविदोऽपि ।

दशमीशेषसंयुक्ता यः करोति विमूढधीः ।
 एकादशीफलं तस्य नश्येद्वाद्दशवार्षिकमिति ॥
 येः कृता दशमीविद्धा विद्यामोहेन मानवेः ।

ते गता मरकं घोरं युगान्येकोनविंशति^(१) ॥
शौरधर्मोत्तरे ।

एकादशीसुपोष्येत् द्वादशीमथवा पुनः ।

विमिथां वापि कूर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वाविद्धां पलाद्धनं नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्ममन्तान चतुर्थं नियमेवपि ॥

नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमयाचित ।

नन्दायां पूर्वविद्धाया क्लृप्यादिव्यर्च्यमीहते ॥

ब्रह्मवैवर्त्तंऽपि ।

दशम्या यत्र शेषश्च एकादशां भवेद्यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दशमीकाशमिश्रिता ॥

गङ्गोदकस्य सम्पूर्णं यथा स्वाल्पघट भवेत् ।

सुराविन्दुसमायुक्तं तस्मै मद्यतां प्रजेत् ॥

हलाहकं विषं रौद्रं च पिवेन्मूढधीर्नरः ।

दशमीशेषस्युक्तं च उपोष्यति भद्रती ॥

एव ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठ दशमीशेषस्युता ।

वर्जिता मुनिभिः सर्वैर्वासुदेवमभीषुभिः ॥

नारदीयपुराणे ।

शिववेधेऽपि विभेद् दशमेकादशी यदा ।

सुराया विन्दुना स्पृष्ट गङ्गाया इव सन्त्यजेत् ॥

(१) युगान्येकोनविंशति इति थ० ।।

श्वदृतौ पञ्चगव्यञ्च दशम्या दूषितान्यजेत् ।

तथा ।

एकादशीमुपोष्य खादप्रजो दशमीयुता ।

दशमीमिश्रिता हन्ति फलमेकादशीकृत ॥

कौशिक ।

दशम्येकादशीविद्धा सुरैश्वर्यविनाशिका ।

पैठीनसि ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा तत्र नोपवसेद्बुध ॥

वार्यायणि ।

भूतविद्धा त्रमावासा दशम्येकादशीयुता ।

दशाविद्धा तु सामग्र्यं हन्ति सुख्यं पुराहृत ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

विद्धानेकादशी विप्रास्यजन्थेता मनीषिणः ।

तस्यामुपोषितोधाति दारिद्र्यं दुःखमेव च ॥

स्कन्दपुराणे ।

दापरान्ते तु गान्धारी कुरुवशविवर्द्धिनी ।

करिष्यति च सेनानीर्मूढभावाच्छिखिभ्रजः ।

तेन पुत्रगतं तदा नागमेव्यत्यसगयम् ॥

एव नन्दा न कर्त्तव्या दशमीषयुता विभो ।

कला काष्ठापि या चैव दृग्गते दशमी विभो ।

एकादश्यां तु सेनागी कर्त्तव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्वेकादग्लुजाव्यतिरिक्तविषयाणि ।
कौत्सोऽपि ।

अरुणोदयवेलाया विद्वा काचिदुपोषिता ।

तस्या मुत्तशत नष्ट तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

न तत्रैकादशी कार्या धर्म-कामार्थनाशिनी ॥

तथा ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापभूल सदाख्येयमेकादश्यामुपोषणम् ॥

तथा ।

अरुणोदये दशमी गन्धमाच भवेद्यदि ।

द्रष्टव्य तत्रयज्ञेन वर्जनीय नराधिप ॥

नारदीयपुराणे भोहिनीवाक्य ।

मोहिन्दुवाच ।

दशम्या प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्ट हरिदिन तद्दत्तमसुराय वै ॥

सूर्यादयविहीन हि दृश्य दृग्गच्च लापव ।

दशम्यन्त प्रयच्छन्ति स्पृष्ट हरिदिनेन चि ॥

अग्नेर्विहारकाले तु बध्दोपस्थानके तथा ।

प्रात सन्दोहकरणे पचिसवेदनै तथा ॥

विरामे सर्वदेवानां मार्जनीयश्च तथा ।

द्वारोद्घाटनवेलायां स्नानकाल उपस्थिते ॥
 यतीनां दीक्षितानाञ्च वादित्रनिनदे हते ।
 यवाकान्ता दशम्यत्र एकादशौष्ठमन्त्रिता ।
 प्रदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
 न याचे नोदयं देवा न याचे तद्दिनं हरेः ।
 वैनतेयोदयं मङ्गं दीयतां सुरसक्तमाः ॥
 दग्धा या मुनिना देवाः क्षीणा या ह्यर्पसप्तयेः ।
 विभ्रमार्येभ्य तुभ्यं^(१) एतत्प्रान्तं प्रदीयतां ॥ '

वशिष्ट उवाच ।

तन्नोद्दिन्या वचः श्रुत्वा सुराः सर्वे महीपते ।
 समन्वयं सुचिरं कालं दिग्म्बरपुरोगमाः ॥
 यमसंस्थापनायैव वैकुण्ठध्वंसनाय च ।
 पाषण्डिनां हि वृक्षार्थं पापमंजननाय वै ॥
 उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशौ यदा ।
 पुरस्तात् च तत्रेन्द्रं तथान्याञ्च सुराश्रुप ।
 जञ्चुस्ते मोहिनीं देवा लोकसम्भावनाय वै ॥
 दत्त मोहिनि ते स्थानं प्रथममयान्तिकम् ।
 दुष्टं हरिदिनोपेतं दग्ध्वां प्राक्तमेव हि ॥
 तेन जग्भेन जुष्टन्तु नैतद्देवेन मानवे ॥

ऋषोदयवेलायां परित्यजेदिति भावः । ऋषोदयोऽपि
 पुराणे दग्धतः ।

(१) एतत्प्रान्ति ग० ।

चतस्रोघटिका प्रातररूपोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालस्तु गङ्गास्य सदृशं स्मृतं ॥ इति ॥

यतीनां स्नानकाल इत्यनेनोदयादवांगपि घटिकाचतुष्टय-
मरूपोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यरूपोदयनिषेधवाक्यान्पि यदा
द्वादश्यां कियन्मात्रापेकादशौ दृश्यते त्रयोदश्यास्तु कियन्मात्रा
द्वादशौ तदा परित्याज्येतिवपराणि द्रष्टव्यानि, काम्यैकादशीप्रत-
विषयाणि वा ।

गारुडपुराणे ।

षण्द्विधैकादशौ नाम वर्जयेद्दुर्मकाहितं ।

पुन-रात्र्यमष्टद्वयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

उदयात्प्राङ्मुहूर्त्तं च्यापि नैकादशौ यदा ।

सयुक्तैकादशौ नाम वर्जयेद्दुर्मकाहितं ॥

पुन-पौर्णमस्यद्वयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

आदित्योदयवेलायामारभ्य यष्टिनाडिका ।

सप्तर्षैकादशौ नाम त्याज्या धर्मकलेषुभिः ॥

पुन-पौर्णमस्यद्वयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

काण्डोऽपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमौ यदि मङ्गला ।

त्रयोपौष्या द्वादशौ च्याप्तयोद्दश्यान्तु पारणम् ॥

पुराणेषुपि ।

ऋणोदयवेलाया दशमी यदि सङ्गता ।

रविकर्काङ्गमात्रापि द्वादशीमुपवासयेत् ।

तत्र कृतुगत पुष्य त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

गोमिल ।

ऋणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

स्युक्तैकादशी तां तु मोहिन्या दत्तवान् विभु ॥

विष्णु ।

उदयादुपरिविद्धा दशम्यैकादशी यदा ।

दानवेभ्य प्रीणनायं दत्तवान् पाकग्रासन ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्युक्तैकादशी त्यजेत् ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणेषुपि ।

वज्रवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा याज्ञा त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

दिनत्रये च सप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषस्युक्ता न कुर्वन्ति कदाचन ॥

एतानि कालैकादशीविषयाण्येव । तथाच तेषु तेषु वाक्येषु धर्मकाहित्व-पुत्र पौत्रसम्बद्धार्थमित्येवमादीनि फलानि श्रूयन्ते । यदा ऋणोदयविद्गोपवासनिषेधवाक्यानि वैष्णवविषयाणि, शैवादीनाम्कैकादश्यामुपवासमाधिकारे तत्रोपवासे नास्ति दोष ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीमतम् ॥

काम्यैकादशीनिर्णयः ब्रह्मवैवर्त्ते एकादशीप्रकरणे अरुणोदय-
वेधनिन्दायां शौनके उवाच ।

मतमेकादशीं सूत विशेषेण प्रकीर्त्तय ।

सर्वपापप्रशमनं क्षते यस्मिन् भवेन्नृणाम् ॥

कौटुम्बेकादशीं कार्यां कथं कार्यां कथं हरिः ।

पूजनीयं फलं किञ्च भवेत्तस्मूत कौत्तय ॥

उद्यापनविधानञ्च कार्यं मतफलाप्तये ।

तत्तथा सूत सर्वं हि वद मम्यति शृण्वतः ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा शूरो वसुदेवपिता मुनिम् ।

हृष्यद्वैपायनं व्यामं पप्रच्छ तव यन्मतम् ॥

शूरो उवाच ।

कथिता वेष्णवा धर्मा व्यास मुक्तिकरा नृणाम् ।

प्रधानं तव सर्वेषां तयोक्तं द्वादशीमतं ॥

कौटुम्बी सा कथं कार्या किंफला कस्य पूजन ।

विधेयमेतस्मै हूहि सर्वज्ञस्तु हि मे मतिः^(१) ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तं प्रथुवाचामुमुत्तरं यदुद्धुलोद्भवम् ।

व्यासो यथावत्तदहं वक्तिं तच्छृणु शौनके ॥

धाम उवाच ।

सुपुण्येकादशौ शूर यदि शब्दविदर्जिता ।
कर्तुं निरयपाताय भगव्या साधुपोषिता ॥
अहणोदयवेलायां या श्लोकापि तिपिर्भवेत् ।
पूर्णा इत्येव ममाया प्रभ्रता मोदयं विना ॥
तत्र चेद्भगमीवेधोऽतिवेधो वापि जायते ।
महाविधाय वा योगो रचनां सफलं भवेत् ॥
तदेतद्भगमीशब्दं मन्नाशं दादशौदिने ।
पदद्वं शोधयित्वा त्वा मस्यक् पद्मार्ककोविदेः ॥

ततः भगव्या परिवर्जनीया
धर्मायं-कामैस्तु युधिर्मनुष्यैः ।
विहीनशब्दापि विवर्जनीया
यदापतोऽस्मिन्नुपैति पचः ॥

शब्दं वेध इति प्रोक्तं पुराणार्थविचलयेः ।
तस्याज्य दूरतो गार्हं सुराविन्दुयुतं यथा ॥
चतस्रोऽष्टिकाः मातररूपोदय उच्यते ।
यतीनां ध्यानकास्तोऽयं गङ्गाज्य सदृशः स्ततः ॥
चिदामां रजनी प्राञ्जल्यक्लाघनचतुष्टयम् ।
नाङ्गीनां तदुभे मध्ये दिग्घनाघनमजिते ॥
तदादिवेधरहितासुपोथामाङ्गरासुरीम् ।
विपरीत परिध्याज्यमासुरश्च दिग्घनम् ॥
मन्दा प्रातर्भवेद्भद्रा मध्ये प्राप्ते भवेज्जया ।

देवं दिने चयं पूर्णां नन्दा भद्रेति चासुरं ।
 चयोदशीदिने प्राप्ते द्वादशी सन्धते यदा ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 चयोदशा दिने प्राप्ते द्वादशी कल्पया भवेत् ।
 तत्र क्रतुग्रतं पुष्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 विनोपवासनिधमेर्द्वादशी सद्धिता नृणां ।
 करोति धर्महरणमघाते च सरस्वती ॥
 नन्दापूर्वां जयाप्राप्तां तस्माद्भद्रासुपावसेत् ।
 पूर्णादिने च भद्रान्तां नन्दां सुर कथञ्चन ॥
 ये तु मिथ्याभिधानेन मोहयन्ति नरा भुवि ।
 विमूढा पापिनस्तेषां रौरव शरणं चिरं ॥
 अध्यापयन्वविश्राय पण्डितमन्वबुद्धयः ।
 कारयन्वबुधा लोके द्वादशीं दशमीयुतां ॥
 ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां ।
 शूद्रेषु हन्तुषुं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
 नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
 कृते पापे तु तापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तन्तु तथैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
 वराका किमु जानन्ति प्राणिनां कार्यश्चित्तनम् ।
 धिग्विमूढधिय पापान धर्मविप्रकारिणः ॥
 द्धिसितो भगवान् तेन द्वादशीं दशमीयुता ।
 क्षता येन दिज्ज्रेष्ठ सम्यगुक्त मया तत्र ॥

संस्थितो भगवान् लप्यो द्वादशीरूपधृग्यतः ।
 तस्मादसंशयं त्वान्वा द्वादशी दशमीयुता ॥
 नन्दा शरीर देवस्य भद्रा आत्मा ह्यजोऽप्ययः ।
 तस्मात्सरोरं त्वह्काङ्गमात्मानन्पवाभयेत् ॥
 द्वयोर्विवदतो, शुक्ला द्वादशी समुपोपयेत् ।
 पारणन्तु चयोदश्यां एष शास्त्रविनिर्णयः ॥
 द्वादशी दशमीयुक्ता यत्र शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।
 न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥
 कुर्वतामिह पापानि धार्ष्ट्यं परतत यादृशं ।
 कारयन्तीतरान्मूढान् वराकान् प्राणिनः कथं ॥
 द्वादशी दशमीविद्या गान्धार्या समुपोपिता ।
 तस्याः पुत्रघ्नत नष्ट तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥
 अर्द्धराशेषि शेषास्त्रिदशम्या बेध इत्यते ।
 अरुणोदयवेलायां नावकाग्रो विचारणे ॥
 कपालबेध इत्याङ्गराशार्या ये हरिमिया ।
 न तन्मम मतं यस्मात् चित्यामा राचिरिच्छते ॥
 तन्नातरैव वदन दैदिकं धर्मसाधनं ।
 मुखामाङ्गरतस्यागस्तत्र बेधश्च निश्चितः ॥

सूर उवाच ।

कीदृशश्च भवेद्विधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः ।

बेध-योगौ समाचक्ष्य तयोर्दुष्टमुपोपण ॥

श्रीश्याम उवाच ।

घतस्यो घटिका. सूर अरुणोदयनिघय ।
 चतुष्टयविभागोऽव वेधादीना किलोदित ॥
 अरुणोदयवेध स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाचय ।
 अतिवेधो द्विघटिक प्रभासन्दग्नाद्भवे ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योग सूर्योदये बुधे ॥
 धातुधानमत्र योगे महावेधन्तु वाष्कले ।
 जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलोहिनी ॥
 दशम्या प्रान्तविह्व हि यद्यदुष्ट हरेर्दिन ।
 तत्पुरा विबुधैर्दत्त मोहिन्यै तद्विपर्ययात् ॥
 वरमेकादशीत्यागो न कार्या दशमीयुता ।
 सूर मे नियय सोऽप्य न हता द्वादशी शुभा ।
 दशमीशेषस्युक्ता कि पुनर्बहुभाषिते ॥

इत्य विचार्य निष्ठुणै मह विह्वेकादश्या द्वादश्यामभावे द्वाद-
 श्याश्च त्रयोदश्यामभावेऽपि “एकादशी दशाविह्व पचष्टहौ विवर्ज-
 येत् । पचहानौ स्थिते भोमे कुर्वीत दशमीयुतां” ॥ इति श्रुतेर-
 भावास्वाद्या पौर्णमास्या वा प्रतिपदि षड्भावेऽपि शुद्धा द्वादश्या
 “तिथिज्ञानौ प्रयोक्तव्या मशल्येकादशी यदि । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारण” ॥ इत्यनुभारादुपोष्या, विहीनशस्यापि
 विवर्जनीया, “यद्यपतो वृद्धिसुपैति पत्र” इति तु यद्यपि क्वात्तं
 तथापि एकादशीं दशाविह्वामित्यस्य “मशल्येकादशी यदीत्यस्य
 च विशेषणस्यान्वयानुपपत्ते विहीनशस्य चात्यान्तात्पराधितेना-

एवमपि "अविद्वानि निपिद्वेष्येन सन्त्ये दिवानि तु । मुद्गर्णे
पञ्चभिर्विद्वा याश्चेवेकादशौतिथिः" ॥ इत्यविद्वासाभनिमित्तवि-
द्धानुशासत्युक्तपटिकादशकापेक्षयाभधिकविद्वापि तिथिर्वर्जनीये-
त्येव व्याख्येय ।

एतेव च ।

दर्शय शूर्णमाद्यच्च सम्पूर्णां महंते यदि ।

दितीयेऽङ्गि नृपयेष्ठ सा भवेत्पञ्चमहंते ॥

इत्याख्यायते ।

अधोऽग्नीशिन्याद्यष्टभेदनिरूपण ।

महावेवर्त्त ।

एकादशीप्रत सर्वप्रताना प्रवर स्यत ।

तदह सप्रवच्छामि त्वमाकर्षय चाग्रत ॥

विशोधनमिदं पुसां शृङ्गार्द्रस्याहस पर ।

तत्स्वरूपं श्रुत तीर्थस्थानादप्यधिकं विदुः ॥

एतत्सारमिदं तत्त्वमिदं शतमिदं प्रत ।

प्रायश्चित्तमिदं शम्यग्देकादशुपोषण ॥

विशेषस्तत्र विशेषो द्वादशीषु दिशोत्तम ।

भवन्त्यष्टौ परिखातास्ता शृणुष्व यथोदिता ॥

उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पञ्चमहंती ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।

द्वादशोऽष्टौ मन्त्राण्युक्ता सर्वपापहरा हि ज ॥

निधियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्ताथा ।

मन्त्रयोगात्प्रथमं पापं प्रशमयन्ति ता ॥
 एकादशी तु सम्पूर्णा मर्द्धते पुनरेव सा ।
 उन्मीलनी शुभश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ॥
 द्वादश्यामुपवासस्त द्वादश्यामेव पारणम् ।
 वञ्जुली नाम सा प्रोक्ता हत्यापुत्रविनाशिनी ॥
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकल दिन ।
 अन्ते अथोदशी प्रातस्त्रिष्टुभा सा हरे श्रिया ॥
 कुङ्कराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ।
 विहायेकादशी तत्र द्वादशी ममुपीपयेत् ॥
 पुष्य-श्रवण पुष्याद्य-रोहिणीसद्युता हता ।
 उपोदिता समरुला द्वादश्याऽष्टौ प्रथक् पृथक् ॥
 ब्रह्मघ्नमपि सा पूर्वां विशोधयति भार्गव ।
 वञ्जुलीति द्वितीया सा हत्यापुत्रविनाशिनी ॥
 महापापानि चलारि शोधयेत् त्रिष्टुभा हता ।
 कुरुतेऽग्रेपकलुषविश्वेद् पञ्चवर्द्धनी ॥
 जया जयन्तु विजया प्रेतमोच तथापरा ।
 जयन्ती नरकव्हेदमपि दुष्कृतकारिणा ।
 अष्टमी तु शुभश्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥
 तावत्पापानि द्वेषेण दुःसहा यमयातना ।
 कुर्वन्ति प्राणिना यावन्नेतदुन्मीलनीमत ॥
 यच्च दीयते दानं ह्यने चात्र वृद्धिः ।
 सर्वं तद्वचय प्राङ्मुखीलिन्या महर्षय ॥

वञ्चुषी वासरे धन संप्राप्ते गरुडध्वजः ।
 स्वस्नानाद्दसुधासेत्य कुरुते वाञ्छितं विद्यां ॥
 वञ्चुषीविमुक्तं मर्त्यमासीक्य रविमन्दमः ।
 कुरुते संविदं माकं पित्रगुप्तेन हर्षितः ॥
 श्रयमेत्यति मन्दात्मा विष्णुमतवह्निष्कृतः ।
 वषां ममैति तत् पुण्यं मार्जयाद्य पुराहृतं ॥
 शिरोक्तिर्नितरासेषां मासेऽप्येव प्रधावते ।
 यान्ति विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
 द्वादशोऽष्टौ ममाख्याता याः पुराणविचरणेः ।
 तामानेकापि विद्धिता हन्ति पापं पुराहृतं ।
 तदेव विपरैतेन हन्ति पुण्यं पुराहृतं ॥
 आयाति महता पुण्यप्रसारेण हरेर्दिनं ।
 शुकपथे कुरुश्रेष्ठ विभेयमतसंयुतं ॥
 तदायातमपि त्यक्तं यदि पुण्यवह्निष्कृतैः ।
 तदेतदमृतं प्राप्तं कराद्विगतितं क्षणात् ॥
 एकादश्रीस्वरूपेण धर्मः साक्षाज्जनार्दनः ।
 तच्छरीरसम प्राह्वर्वञ्चुष्युष्नीलिनीप्रतं ॥
 विश्वाय वञ्चुषीं पापाः करिष्यन्ति परान्तिथि ।
 न च राजन् विजानन्ति प्राणिनः सौरचक्षुषः ॥
 स्वधविनिर्णयान् धिक्त्वान् नीचान् पण्डितमानिन ।
 ये गन्तांचतनं सर्वप्राणिनां कारयन्त्युत ॥
 ये कारयन्त्यविवुधाः शास्त्रमुत्तमं हेतुकाः ।

प्राप्तिनस्तत्कृत पाप तेषा गच्छत्यसग्रय ॥
 तेषां निरभिमानेषु भूत्वा शास्त्रानुगामिभि ।
 यथावदुपदेष्टव्यं न भाव्य कलुषाग्रये ॥
 सर्वप्रदानाश्चरणं सर्वतीर्थामिषेचन ।
 सर्वदानप्रदानञ्च समं स्यादञ्जुलीव्रत ॥
 तत्राभ्यदानं विप्राय विधाय अद्भुतान्वित ।
 प्राप्नोति वज्रगो विप्रोऽकल्पय क्लृप्तमन्त्रिधि ॥
 शङ्खी-नारायण देव सौवर्णं तत्र पूजयेत् ।
 यथाशक्त्यभ्यदानञ्च दत्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 इन्ति चिपौरुष पाप वञ्जुली भक्ति कृता ।
 स एव सर्वशास्त्रार्थं सर्वबुद्धिमता वर्ता ॥
 इति सर्वं समीचीनं यदञ्जुल्यामुपोषण ।
 उपवासं यथा शक्त्वा दानं ब्राह्मणपूजनं ।
 विधाय वञ्जुलीसैव पुरुषो याति सद्गति ॥

एवमुन्मीलिन्याद्यष्टैकाशीमाहात्म्यं विस्तरेण निरूप्योपसङ्गत ।

एव समस्तव्रतधर्मगुणाश्रितं वै
 वैकादशीव्रतमिदं क्लृप्तं चेतुयुक्तं ।
 शास्त्रान्वितो हरिनतस्तु हरिप्रियं यं
 ब्रह्मं सुतं प्रकुरुते श्रमते स मुक्तिम् ॥

इत्युन्मीलिन्याद्यष्टनिरूपणं ।

अथरे त्वाङ्क । परतोदादशीसद्भावे षति सर्वेषां ब्रह्मदादध्या-
 मुपवासस्तदभावे तु विद्वैकादध्यामिति ।

तथाच श्रुतिः ।

एकादश्रीं दशाविद्धां पञ्चदश्रीं विवर्जयेत् ।

पञ्चहानौ क्षितिं मोमे लहयेद्दशमीयुतां ।

‘लहयेत्’ उपवमेदित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

एकादश्रीं दशाविद्धां द्वादश्रीं च परेऽहनि ।

द्वादश्रीं तु तदोपोय्या धर्म-कामार्थसाधनोति ॥

तद्युक्तं परतो द्वादशभावेऽपि शुद्धद्वादशासुपवासविधानात् ।

तथाच सूर्म-पद्मपुराणयोः ।

एकादश्रीं दशाविद्धां परतो द्वादश्रीं न चेत् ।

ततोपोय्या द्वादश्रीं तु त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

अन्यान्येष्वेवंविषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि । न च पर्यु-
क्तेकादश्रीविषयमिदं वचनजातं, “तदोपोय्या द्वादश्रीति वचनात् ।
तथा हि दितौथेकादश्रीं याद्वेति बहुमुचितं न तु द्वादश्रीति ।
केचित्तु सत्रासिद्विषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तन्नन्दं प्रमाण-
भावात् । न च “शुद्धैव द्वादश्रीं राजन्नुपोय्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
पारणन्तु त्रयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं । न ह्येतेन वचनेन शुद्ध-
द्वादशसुपवास सत्रासिनां विधीयते, किन्तु सुसुतूषां । न च
सत्रासिनामेव सुसुतूषतेति नियमः । किञ्च सत्रियादेरपि शुद्ध-
द्वादशसुपवासो विधीयते “सत्रियैर्वैश्वदेव्या शूद्रेः किमन्यच्छ्रोतुमर्ह-
तीति वचनेन, तत्र न शूद्रादेः सत्रास सभावति । किञ्च यती-
नामपि विद्धेकादशसुपवासो विधीयते ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव धैवोपोय्या सदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ये लक्ष्णोदयविद्धैकादश्युपवासविषयः, तदूर्ध्वविद्धविषयास्त-
विषेधा, शङ्खदादश्युपवासविधयश्चेत्याहुः । तन्मन्त्रं । अरुणोदय-
विद्धैकादश्युपवासनिषेधानां प्रागुदाहृतत्वात् ।

अन्ये तु यदा विद्धैकादशीद्वादश्याश्च अवणमृच भवति तदा
विद्धैकादश्युपवासनिषेधा शङ्खदादश्युपवासविधयश्च । विद्धैकादश्यु-
वासविधयस्तु एकादशान्तरविषया इत्याहुः । एकादशामविद्धायां
श्रवणे प्राप्ते शङ्खदादश्युपवासविधानात् । तत्राच नारदीयपुराणे ।

एकादशामविद्धाया सम्प्राप्ते श्रवण तथा ।

उपोय्या द्वादशी पुण्या उभयोर्देवत हरिः ॥

स्कान्दपुराणे ।

शास्त्रवादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थं पादः पद्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविद्धा श्रवणञ्च भवेत्तथा ।

उपोय्या द्वादशी तत्र चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवविधैकादश्युपवासप्रकरणपाठोऽन्यत्रक' स्यात् ।

अपरे तु विद्धैकादश्युपवासोद्दिनचयविषयः अन्यत्र शङ्खदाद-
श्युपवासोद्दिनचयविषयः । अन्यत्र शङ्खदादश्यां दिनचयमृते देवेनो-
पोय्या "दशमीयुतेति वचनादित्याहुः । तदप्ययुक्त एकादशीदिन
चयेऽपि शङ्खदादश्यामुपवासविधानस्य दर्शितत्वात् ।

अन्ये तु “विद्वाष्यैकादशीत्यादिवचनज्ञात परतो द्वादशभावे सति
शुद्धैकादशीमगमार्थं । परतोद्वादशी न चेद्विद्वापि यास्या किमु-
ताविद्वापि । तथाच भूषान्तरकल्पनाभावेऽपि विद्वाैकादशुपवासमि-
षेधवचसामसङ्कोचस्य भवेत् विष्णुरहस्याद्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया
वाचमेवार्थं प्रतीयत इत्याहुः । तत्र “दिनचयसृते देवीतिवचन
कथमिति चिन्ध ।

केचिन्नु परतोद्वादशीसङ्गावे सति द्वितीयेकादशुपवास सर्वेषां
नान्यथेत्याहुः ।

तथाप भविष्यपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि सव्याप्ते द्वादशी यदि पूज्यते ।

द्वितीयेकादशी कुर्यात् प्रथमान्तु विवर्जयेत् ॥

द्वादशैकादशी युक्ता द्वादशी परतो यदि ।

द्वादशीमिश्रितोपोष्या तिथिरेकादशी तदा ॥

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतो भवेत् ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादशासैव पारणमिति ॥

तदयुक्तं ।

परतो द्वादशभावे द्वितीयेकादशुपवासविधानात् ।

तथाच ब्रह्म-वाराह-स्कन्दपुराणेषु ।

दशमीशेषसयुक्ता यदि बृद्धिमती भवेत् ।

तदोपोष्या द्वितीया स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशैकादशी यत्र सधुताः^(१) मुनिमत्तम ।

तामुपोष्य नरः कुर्व्यान्नयोदश्यान्तु पारणम् ॥
 कूर्मपुराणे ।

एकादशी कलायिका परतो द्वादशी च चेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशीसङ्गावविषयाच्छेतानि वचनानि “त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनात्, तदा द्वादशां पारणमिति वाच्यं न तु त्रयोदश्यामिति ।

केचित् सञ्ज्ञामिविषयमिदं वचनजातं ।

यदा तु दशमीविद्धा द्वादशीमपि संसृशेत् ।

एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि भवेच्छदि ।

तदोपोष्या द्वितीया तु विष्णुसायुज्यमिच्छता ॥

इति वचनादित्याहुः । तन्नन्दं, न हीदं वचनद्वयं सञ्ज्ञाभिर्नां द्वितीयैकादश्यापवाभमाह, किन्तु सुमुचूषां । न च सञ्ज्ञाभिर्नामेव सुमुचा, गृहस्थादेरपि तत्सम्भवात् । ननु च यानि त्रयोदशीपारण-पराणि तेभ्येव “तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशादिफलश्रवणं, तानि काम्योपवासामिप्रायाणि, विद्धोपवासविधिपराणि तु नित्रयोप-वासविषयाणीति व्यवसा किं न स्यात्तैर्दं ।

यदि दैवान्तु संसिधेदेकादशां तिथिचयं ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं भवेत् ॥

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि वा ।

द्वादशीपारणं कुर्व्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

इति द्वादशीपारण्येऽपि फलश्रवणाविशेषात् ।

किञ्च ।

सर्वशैकादशी कार्यां द्वादशीनिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यं हि परणम् ।

पारणन्तु चयोद्गशा निष्कामाणां विमुक्तिदम् ॥

इत्यादिषु चयोद्गशीपारणस्यापि नित्यताश्रवणश्च । अतोनेय
फलश्रुतिः, अपि तर्पणवाद इति मन्तव्यः ।

अपरे त्वाङ् ।

विद्वैकादशा निर्णयं वक्तुं कौटुम्बेध इति तावदक्त्यम् ।

अर्द्धराचात्परा यत्र एकादशान्तु सभ्यते ।

तत्रोपवासनं कर्तुं न चेष्वेद्दशमीकला ॥

इति स्यात्प्राप्तौचनयार्द्धरात्रादूर्ध्वं दशमीसर्गस्य वेधत्वावगमात् ।

आदित्योदयवेलायां प्राग्मुहूर्त्तदयाञ्चिता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्याः परिकीर्त्तिता ॥

इति स्मृतेः सूर्योदयात् प्राग्घटिकापलुष्टये दशमीसर्गस्य
वेधत्वावगमात् “सूर्योदयस्युशा क्षेपा दशम्या गहिता मदेति स्यात्प्रा-
प्तौचनया च सूर्योदये दशमीसर्गस्य वेधत्वावगमात्, सूर्योदयात्
प्राग्दशमीसर्गस्य वेधत्वे तदूर्ध्वकालीनस्य सुतरा वेधत्वसिद्धे “सूर्यो-
दयस्युशा क्षेपेति वाक्यानर्पणप्रसङ्गाद्वेधकाले वा तद्वेधकलाभिधा-
यकवाक्यविरोधप्रसङ्गात् ।

अरण्योदयवेधे स्यात्प्राग्घटिकापयः ।

अतिवेधोद्धिपटिक प्रभासन्दर्शनान्त्रये ।

महावेधोऽपि तत्रैव दृग्गतेऽर्कान् दृश्यते ॥

या तिथिः सृज्यते रामन् प्रातर्वक्त्रावलोकिनी ।

स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदये ह्यतः ॥

इति चातुर्विधसूत्यालोचनाच्च विषयतारतम्याद्दोषतारतम्य-
माभाति । तदयुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषे दोषानापादकत्वात्
कर्मणश्च स्वभावात्फलमाधकत्वातिरिक्तदोषाभावादत्यवेधेऽपि च कर्म-
वैगुण्यात् फलाभिद्धेः कर्मदोषतारतम्यायोगात् ।

दृग्गमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्व्यात् कथञ्चन ।

जन्मस्येयं पुरा दत्ता दृग्गम्याः शेषसंयुता ॥

उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तघृतेत् द्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिसं नरकं भृग्गदारुणम् ॥

अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशी नरः ।

दृग्गमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥

तत्र छच्छं नरसौत्वां गाञ्च दद्यात् सवत्सिकां ।

सुवर्णस्यार्द्धकं देयं तिस्रद्रोणमश्वितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुण्ये षड्विधेऽपि सम-
यफलभिद्धेः ।

यातुधानव्रतं योगे महावेधन्तु वाष्कले ।

जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिनीं शिलवेधनीं ॥

इति जन्मासुरभागितया निन्दितातिवेधमात्रविषयतेनास्य
प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुसारेण प्रायश्चित्तान्पल-महत्तया-

कल्पितात् प्रायश्चित्तवैषम्येण वैशुष्णवैषम्यकल्पनादौपयैषम्यावगतेक्षारतम्यं युक्तमिति चेत् । न ।

दशमीशेषसंयुक्ता न तु काव्यां कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधानुसारात् “जम्भश्लेथं पुरा दत्तेति निन्दार्थवादस्यजम्भघृणस्योपसृजणत्वावगमे प्रायश्चित्तविषयव्यवस्थापनाशङ्केः ।

प्रायश्चित्तन्तु, कर्मस्यं शब्दार्थन्तु, प्रतस्य वै ।

निम्बिद्धं जायते ह्येतद्भ्रमंभन्तानमेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत् चिंशद्वाद्य दद्यात्सवत्सिकां ।

सूवर्णशार्ङ्गकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥

इति स्वत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्वतस्य च प्रायश्चित्तस्य विशिष्टविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमन्यदेति नित्येतुमशक्यत्वात् वैशुष्णवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैशुष्णवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्याश्रयतापत्तेर्न प्रायश्चित्ततारतम्याद्दोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधमहावेधयोमाख्यचातुर्विध्यस्यतेषु । “एतानि वै दश यज्ञायुधानीति यज्ञायुधस्यपदेशस्य “न एव यज्ञायुधीयं यजमानोऽञ्चमा स्वर्गलोकं यातीत्यर्थवादौपयिकत्ववत् “चातुधानप्रत योग इत्यादिनिन्दार्थवादौपयिकत्वसम्भवात् तद्वत्त्वात्पि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्वबाह्योपपत्त्यर्थमेव वक्तव्यं, “सूर्योदयस्युग्रा ह्येवेत्यत्र भदेति श्रवणात् सूर्योदये दशमीशर्गस्य नित्ये काम्ये वैकादशीश्रुते गर्हितत्वप्रतीतेः “दशमीशेषसंयुक्तेत्यपि संयुक्तशब्दश्रवणात् “योगः सूर्योदये स्वत-

इति योग्यपदेशस्य सूर्योदये दशमीसर्गस्य निषेधप्रतीतिः ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनन्दत्तं जम्भासुरस्य तु ॥

इतिस्मृत्यन्तरे च सूर्योदये दशमीसर्गस्य जम्भासुरभागित्वेन निन्दनात् “जम्भस्त्रेयं पुरा दत्तेति निन्दाया अपि तदिषयत्वापत्तेः सूर्योदये दशमीसर्गस्यैव निषिद्धत्वादेधोऽवधीयते । ततः प्राचीनानान्तु सर्गानां मध्ये ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूलं सदा ज्ञेयं एकादशपवामिनाम् ॥

इति निन्दाश्रवणेऽप्यरुणोदये तु दशमीसर्गस्य ।

अरुणोदये तु दशमीगन्धमाचं भवेद्यदि ।

अष्टय्यं तत् प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति निषेधश्रवणेऽपि च ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

वैष्णवेन तु कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीप्रतं ॥

इतिस्मृतेर्निषेधस्य विष्णुसायुज्यकामाख्यवैष्णवविषयत्वादशमात् ।

उदयात् प्राक्विघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वर्जयेद्दुर्मकाङ्क्षिणि ॥

इति च ।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ।

इति धर्मशब्दस्य “विष्णुनामसुपाठायज्ञेन यज्ञसयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यामन्नितिसम्प्रल्लिङ्गाद्भर्मशब्दवाच्यतयावगतेन यज्ञेन

आदित्योदयवेलायामारभ्य पष्टिनादिका ।

सम्पूर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभि ॥

इत्येतत् “महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्की न दृश्यत इति सत्य-
न्तरालोचनया,

रविचकार्दमात्रापि दशमी श्रूयते यदि ।

तदापि द्वादशी याज्ञा त्रयोदश्यान्तु पारण ॥

इति सत्यन्तरालोचनयाप्यर्द्धादित्योदये दशमीस्पर्शवर्जनोक्त्यर्थं
“पश्चाद्दीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितमिति मीमांसावार्त्तिका-
भिधानात् धर्मफलशब्दस्य “यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् इत्येकादशुप-
वासाख्यधर्मफलतया सृष्टिभोगवाचिनावगते तत्तत्कामविषय, धर्म-
काङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्मफलशब्दानां सन्तुग्धलोकप्रसिद्धार्थलाभ्युपगमे
अरण्योदयवेधप्रारम्भधर्मासमाप्तिघटिकादयवेधे समाप्तस्यापि धर्मसा-
प्तिशयसिद्धिरुद्भूयैर्दयवेधेऽतिशयितस्यापि धर्मस्य प्रतिबन्धादिव-
शान् फलानवाप्तिरित्यापत्तेर्विपरीतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो
द्वितीयोऽतिवेध इतीयोमहावेध इति व्यपदेशा निरालम्बना स्यु,
समाप्तस्यापि कर्मण श्रेयस्करत्वाख्यधर्मवासिद्ध्यावपि धर्मकाङ्क्षिशब्देन
विवक्षिताया धर्मफलवाप्तिशब्देनापि तस्या एव विवक्षाप्रतीतेर्महावे-
धव्यवस्था निरालम्बना स्यादतोऽस्मत्प्रत्येव धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्म-
फलान्निशब्दव्याख्या युक्ता सूर्योदयोत्तरकालदशमीस्पर्शनिषेधवक्तृ-
कालदशमीस्पर्शनिषेधानामपि सर्वविषयत्वाभ्युपगमे तु धर्मकाङ्क्षा-
दिशब्दानर्थक्यापत्तिः । “मन्दिगैकादशी नाम वय्यां स्याद्धर्मकाङ्क्षि-
भिरित्येतदुत्तरस्य “पुत्रराज्यसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेदित्यस्य “सु-
-

कैकादमी नाम वज्रयेद्वमंल्लङ्घय दद्येत्तदुत्तरस्य च "पुत्र-पौत्रसमृद्धये
 दादग्नामुपवामयेदित्यस्य "मङ्गीर्णैकादमी नाम त्याज्या धर्मफलेषु-
 भिरित्येतदुत्तरस्य च "पुत्रपौत्रसमृद्धये दादग्नामुपवामयेदित्यस्या-
 रूणोदयादिविद्वैकादमीविषये फलान्तरकामस्य दादग्नुपवानविधा-
 नार्थत्वात् न तदग्नेनारूणोदयादिविद्वैकादमीनिषेधाना फलान्तरका-
 मविषयत्वग्रहणीय । "पापमूल मदा ज्ञेयमित्यस्य निन्दाभावत्वात्-
 च्छब्दवाच्यस्य विष्णोरियमाज्ञेत्यपि च व्याख्यातु प्रकृत्यात्सदाश्रवण-
 मात्रेणारूणोदयकाले दग्मीसर्गनिषेधस्य सर्वविषयत्वापत्तिः । "अरू-
 णोदयवेनाया विद्वा काचिदुपायिता । तस्या पुत्रगत नष्ट तस्मात्ता
 परिवर्जयेदित्यपि निन्दाभावः । "सूर्योदयस्यृगा क्षेपा दग्मी गर्हिता
 मदेत्यस्य तु निषेधार्थत्वात् 'अविद्वा निपिद्वैशेत् न लभन्ते दिनानि
 तु । मुहूर्त्तं पञ्चभिर्विद्वा घात्रैवेकादमी तिथिः ॥ दद्याद्विरोधापत्ते-
 रेकादया दादग्ना परतो वा मन्त्रे चेत्येव मदाशब्दव्याख्यानयोगात्सर्व-
 नित्य-कामैकादग्नुपवामविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-कामैकादग्नु-
 पवामविषयत्वव्याख्येव युक्ता, "उदयादूर्ध्वविद्वा तु दग्मैकादमी यदा ।
 दामवेभ्य श्रोत्रनायं दत्तवान् पाकग्रामन इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् सूर्यो-
 दयोत्तरकालपरिणो सूर्योदयस्यृगाशब्देनोक्तेति गम्यते । तस्मात् सूर्यो-
 दयोत्तरकालदग्मीसर्गं एव सर्वविषयोवेध, अरूणोदयघटिकादया-
 हंसूर्योदयकालात्स दग्मीसर्गा ययाकम विष्णुमापुञ्जमुक्तिकामैका-
 दग्नुपवामविषया एवेति सिद्धः । अर्हुरावात्परा दग्मीकाला लभन्ते
 तपोपशम नारभेतेतेव प्रपमारग्नविषयतया व्याख्येव तदेतदयुक्त ।
 तत्र यत्तावदुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषदोषाणापादकमादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकालनिर्मिद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोष-
 सैवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तत्त्वागतुपपत्तेः । यदपि वैष्णवग्रन्थेन
 विष्णुसायुज्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकाम-
 विष्णुभक्तानामेकादश्युपवासिनामप्यभिधानात् । धर्मकाङ्क्षि-धर्मवृद्धि-
 धर्मफलग्रहणानां लोकप्रसिद्धार्थज्ञानमप्ययुक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदो-
 षतारतम्यादुपपद्यते, अहणोदयविद्धैकादशीनिषेधानां फलान्तरका-
 मविषयत्वमप्येकवाक्यतावशादवगम्यते, “पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यत्र
 सदाग्रन्थस्य “सूर्यादयस्पृशा श्लेषा दशमी गर्हिता सदेति च विद्धा-
 नुपहस्यतिरितिविषयत्वोपपत्तेः न सञ्चब्दस्य विष्णुपरत्वेन स्मिष्टक-
 र्त्वनया व्याख्यानं युक्तं तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

अथैकादशीद्वादश्युपवासकालनिर्णयः ।

यदैकादशौमिश्यायां द्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशौ-
 मतस्य तदैकेनोपवासेनैकादश्युपवासे द्वादशुपवासस्य सिद्ध्यति । यदा
 त्वैकादश्यां पृथगुपवासः सम्पूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च पृथक् तदोप-
 वासद्वयं कर्त्तव्यं “एकादशीमुपोष्यैव द्वादशौमप्युपोषयेत् । न चान्न
 विधिसोपः स्यादुभयोर्देवतं चरिः” ॥ इतिविधानात् । “असमाप्ते प्रते पूर्वं
 नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति समाप्तिश्च पारणेन । तदभावे उपवासद्वयेऽपि
 क्रियमाणे पूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिसोपः प्राप्नोति । सोऽप्येकदेवतात्वेन
 परिश्रुतोभवत्येव । “एवमेकादशी त्यक्त्वा द्वादशी मसुपोषयेत् । पूर्ववा-
 सरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसमग्रम्” ॥ एतदुपवासद्वयासमर्थं प्रत्युच्यते । यदै-
 कस्मिन्नप्युपवासे असमर्थस्यैकभक्तादि विहितं तदोपवासद्वयासमर्थं
 प्रति किमु वक्तव्यम् । एकादश्युपवासव्रतं नित्यं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

द्वादशमुपवासव्रतं काम्यमन्यदेव सर्वेषां सर्वदा विहितं, मार्कण्डेय-
प्रद्युम्नमवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादश्यामुपवासो द्वादश्या पारणसि-
त्युक्त्वा नन्तर द्वादश्यामुपवासं त्रयोदश्या पारणमित्युक्तं । तद्विरुद्धं
वचनद्वयं श्रुत्वेन्द्रप्रद्युम्न उवाच ।

नोपोष्या द्वादशीं राजन् पुराणं परिकीर्त्तिता ।

तथापि मुनिशार्दूलं प्रागुक्तं तच्छृणुष्व मे ॥

पारसे यादृता ब्रह्मन् द्वादशीं केशवप्रिया ।

उपोष्या यादृता ब्रह्मन् तथा क्षीकादशीं शुभा ॥

द्वादश्या पारणं कार्यमेकादश्या हि लडनम् ।

पुराणविहिते मार्गे निधिद्वेष्वरसे कथम् ॥

इति श्रुत्वा मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु भूपाल सकलं यत् शृष्टं माधुना तया ।

जगद्दिनाश्रितं दुष्टैर्हेतुवादकथान्वितं ॥

द्वादश्या निर्णये^(१) भूप मुद्वमच जगत्त्वयम् ।

अत्र मृदा महीपाल प्रायगो ये नरा पुरा ॥

ते नष्टान्तेषु न श्वैर्यं रक्षस्य याति भूमिषु ।

समनेष्वपि देहेषु पीतस्यैवौषधं यया ॥

ये शृङ्खान्तेषु तदाति स्थिरत्वं धर्मसदृशान् ।

विकल्पा रिक्तदेहानां शोषधं स्थिरतां व्रजेत् ॥

अशुद्धं सुपोषन्ति शिवभक्त्या नराधिप ।

न तेषां गमनं भूप नरके दुःखते क्वचित् ॥

(१) दशम्या निश्चय इति ल० ।

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्वन्ति ये नराः ।
 सप्तमीं समुपोषन्ति भक्तियुक्तास्तथैव च ।
 न चापि कुतश्चित् तेया मया दृष्टं नराधिप ॥
 पौर्णमास्युपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
 अपरे स्वष्टमीं सन्त शिवभक्तिसमाययाः ॥
 कल्पिपङ्क परित्यज्य नराश्चैव नरोत्तम ।
 एकादशीं चघ्नीणान्तु द्वादशीं चक्रपाणिनः ।
 तत्कथं द्वादशीं भूप नोपोष्या क्रियते धनैः ॥
 एषा नि श्रेयसी भूप फलभोगविवर्जिता ।
 मोक्षात्मिका पुरा प्रोक्ता द्वादशीं प्रवरा त्रियिः ॥
 एकादशीं शरीरन्तु पुरुषो द्वादशीं स्यता ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप महस्वभः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्ता श्वनीश्वराः ।
 चतुर्दशैते सम्प्राप्ता बलिनश्चक्रवर्त्तिनः ॥
 विष्णुशक्तौ महावीर्यां दुष्टदेत्यनिवहेणा ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप महस्वभः ।
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सम्प्राप्ता श्वचला श्रियः ॥
 उपोष्य द्वादशीं शूद्रा चावज्जीवन्तान्विता ।
 चक्रवर्त्तिलमापन्ना भुक्ता भोगान् सुखानि वै ॥
 कुवलाशो भवान् गाधिरुचिरिन्द्रो नक्तः प्रथुः ।
 महतो भरतश्चैव कार्त्तवीर्यस्य हेहयः ॥
 मान्वाता सगरौ राम ककुत्स्थौ ब्रह्मपुत्राथ ।

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां अपराद्य विवर्ज्य च ।
 भुक्त्वा स्वर्गसुखान्येते सकवर्त्तिलमामताः ॥
 जनकानां महीपाल द्वादशीं समुपोषणे ।
 सप्तभिः सप्तभिर्द्युक्ताः संसिद्धिं परमां गताः ॥
 पुस्तकृतो महीपालो द्वादश्यां समुपोषणे ।
 सिद्धिद्वतः परित्यज्य कर्मसन्धं दुरासदम् ॥
 मान्धाता यौवनाशय द्वादश्यां समुपोषणे ।
 संघासे निधन प्राप्य संप्राप्तं परमं पदम् ॥
 शाकुन्तलो महीपाल दौष्यन्तिरपराजितः ।
 द्वादश्यामुपवासेन गतस्तद्वैष्णवं पदम् ॥
 वैश्वः सुरुरवा भूप पालयिता धरातलम् ।
 धरणीधरमभ्यर्च्य द्वादशीषु मदा पुनः ।
 गतस्तु वैष्णवं लोकं दाहप्रसन्नप्रवर्जितम् ॥
 एते राजर्षयोभूप द्वादश्यां समुपोषणे ।
 सिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये दिजातान् गृह्णुष्व मे ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु रैभ्यस्तु माण्डव्यं कौशिकोमुनिः ।
 भरद्वाजस्तथा कण्वः कुम्भयोनिस्तपोनिधिः ॥
 अष्टाश्रीनिमत्तसाणां षष्ठीणामूर्ध्वरैतमाम् ।
 प्रयान्ति खन्दनाये तु तिमिरारेर्जनाधिप ॥
 ते सर्वे परमां सिद्धिं द्वादश्यां समुपोषणे ।
 मया सह गता भूप कथन्ते संघयोभवेत् ॥
 द्वादशीपारणं राजन् हरिगुह्यं प्रकीर्त्तितम् ।

निरापरार्थं लोकेऽस्मिन् शुभ वैष्णववृत्तभम् ॥
 तस्मात् शुभ न सन्देह कर्त्तव्यो द्वादशी प्रति ।
 विमेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी ॥

इत्युपसंहारेऽभिहित, अतोऽन्यदेवैकादशुपवासप्रतात् द्वादशु-
 पवासप्रतमस्तीति सर्वमनवद्य ।

अन्ये लाङ् ।

शुक्ले कृष्णे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-श्रवणान्विते ।
 द्वादशामुपवासस्तु त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिः श्रवणान्वितद्वादशुपवासविधानेऽपि तस्यैका-
 दशुपवासकार्य्योपत्तिप्रमाणाभावात् ।

पूर्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी श्रवणान्विता ।
 उपोष्यैकादशी मद्यात् द्वादशामुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादशामुपवास कार्य्यं । तेन श्रवणद्वादशामेवो-
 भयत्रोपवास इति । तदमतु । श्रवणद्वादशीव्यतिरेकेणापि द्वादशा
 यावज्जीविकाम्योपवासविधानात् तस्माद्योक्तमेवायथशीथ ।

इत्यैकादशी-द्वादशुपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्णाविद्धा पलाङ्गुलं नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।
 यदीच्छेदात्ममन्तान् षतुर्षु मियमेव्यपि ॥

नोपोषितस्य मरुच्च नेकमकमयाचितं ।
 नन्दायां पूर्णविद्धायां क्रिषेतेश्वर्यमीक्षता ॥
 एकादशीयुता शला द्वादश्याः समुपोषणे ।
 मन्त्रे वायाचिते नित्यमेकमन्त्रे तपार्चने ॥
 नक्त वायाचितं तात नेकमकमुपाहरेत् ।
 द्वादशीमहितं दानमवर्थं हरिवासरे ॥
 इत्येकादशीमते नकादिकालनिर्णयः ।

अथैकादशीमताङ्गपारणकालनिर्णयः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्युतम् ।
 त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

विष्णुरहस्ये ।

। प्र

पारणन्तु न कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिह ।
 त्रयोदश्यां नरैर्नित्यं धर्मवृद्धिमभीष्टुभिः ॥
 दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
 धर्मापत्य-धनायूषि त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा दृश्या द्वादशीलवमाचिका ।
 द्वादशद्वादशीहन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥
 यदा भवति चान्प्रातु द्वादशी पारणे दिने ।
 उषःकाले दद्यु कुर्यात् प्रातर्मन्थाङ्गिकं तदा ॥

नारदीयपुराणे ।

अन्पायामय राजेन्द्र द्वादश्यामरणोदये ।
 स्नानार्चनक्रिया कार्थ्या दान-होमादिष्युता ॥
 चघोदश्यान्तु शुद्धाया पारणे वृथिवीफल ।
 सर्वयज्ञाधिकं वापि नर प्राप्नोत्यसम्यक् ॥
 एतस्मात् कारणादिप्रा प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पितृतपंसप्तयुक्तामत्सा दृष्टेव द्वादशी ॥
 महाशानिकरा श्लेषा द्वादशौ सतिता नृणा ।
 करोति धर्महरणं अस्त्रातेव सरस्वती ॥

जुर्मपुराणे ।

कलाहयं च वापि द्वादशौ न त्वतिक्रमेत् ।
 अतिक्रान्ता द्वादशौ तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यौ द्वादशौमतिक्रम्य पारणं कुर्वते नर ।
 द्वादशाब्दमतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशौ यत्त्वतिक्रम्य चघोदश्यान्तु पारणम् ।
 करोति तस्य नश्यन्ति द्वादशो द्वादशैव तु ॥

देवीरचसे ।

द्वादशौ समतिक्रम्य पारणं यः करोति हि ।
 स्नानं दानादिकं सर्वं निष्कलं तस्य जायते ॥

न च ।

यां तिथिं समनुप्राण लदय याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया धान-दान-अपादिषु ॥

इति देवलवचनात् द्वादशतन्त्रे न दोष इति शङ्कनीयम् ।

यत आह नारदपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिभ्याल्कालिकीं स्मरतेति ।

यस्मिन् काले पारणं मरणं वा तत्र तात्कालिक्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः । यत्र पुनस्तयोद्भ्यां पारणकालपर्यायां क्रियन्मानैव द्वादशी तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

त्रयोदश्या यदा रजन् द्वादश्यां कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं यद्य वापि द्वादश्याः समतिक्रमेत् ।

एकादशीमुपेतिला तत्र धर्मफलं व्रजेत् ॥

तथा ।

द्वादशीतिथिशेषे स्यात् परतश्च त्रयोदशी ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे ॥

एतदपि पारणपर्यायद्वादशीविषयं । एव च यानि त्रयोदशी-पारणे निषेधपराणि द्वादशीपारणनिवमविधिपराणि वा तानि सर्वाणि त्रयोदश्यां द्वादशीसम्भवविधयाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् त्रयोदश्या द्वादशी चोपलभ्यते ।

द्वादशा पारणे यत्र वर्जयिला त्रयोदशीम् ॥

महादानिकरा ह्येषा द्वादशी लक्षिता नरे ।

करोति धर्महरणमद्यातेव सरस्वती ॥

अथवा द्वादशी न स्यात् सन्धापि रविमयुता ।

पारितय त्रयोदश्या महापुण्यविद्वृष्ये ॥

अन्यासु गङ्गाद्यासु सरित्सूक्तैर्यं परस्मिन् तीरे स्नातव्यं
सरस्वत्या तु प्रथमं स्नात्वा परं पारं गन्तव्यं, 'अस्नाता' इति स्नानं
यस्या सा स्नाता क्रोऽधिकरणे, न स्नाता 'अस्नाता' सरस्वती लक्ष्य-
माना यथा धर्महरणं करोति एव पारणलक्षिता अतिशामिता
द्वादशी धर्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्या इति फलम् ।

मुहूर्ते द्वादशी प्राप्य त्रयोदश्या न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कलाकाष्ठामुहूर्त्तं तु यदि चेन्न परेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्या तु पारणम् ॥

इति त्रयोदश्या द्वादश्यासम्भवमनूद्य पारणनिषेधपराणि तानि ।

विद्वाण्येकादशी यास्या परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिभिः समानार्थानिश्चयवद्यः ।

अन्ये त्वेव त्रयोदशीपारणनिन्दा-प्रमाणयोर्बन्धुत्वाभावे, सह-
स्रानां त्रयोदशीपारणनिषेधं तथैव च द्वादशीफलज्ञानिलक्षणो-
निन्दार्थवादः, त्रयोदशीपारणन्तु यतीनां तथाहि द्वादशीस्ये-

गृहिणां फलार्थिनां युज्यते, यतयन्तु फलनिर्पेक्षाः कर्त्तव्यमिति कर्माचरन्ति । क्रतुशतप्राप्तिपुण्यलक्षणप्रशंसा यतीनामेव, न हि नानाविधानि क्रतुशतप्राप्तानि चयोद्ग्रीपारणाद्भवन्तीत्यर्थं प्रमाणं, तस्मात्प्रशंसाभावमेतदिति । तदसत् तथाहि द्वादश द्वादशीन-
ग्नन्ति गृहिणामित्यस्य कोऽर्थः, न खलु छत विना कर्मभोगेन चीयते, तेन द्वादशः स्वरूपेण फलतोवा भग्नन्तीति न सम्भवः किन्तु प्रत्यवायफलविभीषिकेयं । तथाहि न गिरा गिरेति भूया-
त्तदात्मानमेव नदुद्गतोद्गिरेदिति, न खलुद्वावात्मगिरणं प्रत्यजा-
द्विभिरूपसम्भवे, किन्तु गिरापद्प्रयोगनिन्देयमिति छितं । तथा द्वादशीव्यनिन्दा यति गृहिणोर्यतेरपि हि मित्य-नैमित्तिक-
काव्यानुष्ठानोपात्तदुरितचयाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजन-
तस्मात् द्वादशीरूपे सत्युपात्तदुरितचयाभावादकरणनिमित्तप्रत्यवा-
यापत्ते चयोद्ग्रीपारणमनुचितमेव यतीनां ।

तथाचाह ।

मित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितचयम् ।

ज्ञानञ्च विमलौकुर्वन्म्यासेन च पाचयेत् ।

वैराग्यचेपविज्ञानात् कैवल्यं लभते नर इति ॥

यद्युक्तं “विष्णुसायुष्यश्चच्छतीति यतीनामेवोचितं न गृहि-
णामिति । तदस्यत् । गृहस्यस्यापि यथोचितकर्मानुष्ठानात् भोच-
श्रुतेस्तत्र गृहस्य-सुमुच्छो कर्माण्युपदिश्यन्ते, श्रूयते च “स एव
वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरापन्तं इति ।

याज्ञवल्क्यश्च ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिमिय ।

आद्भुक्तत्वव्यादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति ॥

कतुग्रतमुष्यप्राप्तिलक्षणा च प्रशसा यति गृहस्थो साधारणैव,
तस्मात्तयोदशीपारणविधिनिषेधयोरुक्तैव व्यवस्थाश्रयणीया । अथै-
कादग्नादिधर्मसन्देहे सति येषा वचनमुपादेय येषाञ्चानुपादेय ते
प्रदृश्यन्ते विष्णुरहस्ये ।

ब्रह्मोवाच ।

अर्चयन्ति सदा विष्णु मनोवाक्कायकर्मभि ।

तेषा हि वचनं शास्त्रं ते हि विष्णुसमा मता ॥

कूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

ससृष्ट्वा वैष्णवान् विप्रान् विष्णुशास्त्रविप्रारदान् ।

चौर्णव्रतान् सदाचारान् तदुक्तं यत्प्रतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे भृशेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि जानन्ति सेतिहामानि तत्त्वत ।

सदाचारपरा ग्रान्ताश्लेषा वचनमौषधम् ॥

सुखस्य-सत्यव्रतौ ।

धर्मेषु नियता ये च धर्मशास्त्रार्थचिन्तका ।

वेदशास्त्रविदो ये वै तेषा वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यास ।

वेदवेदार्थतन्त्रज्ञा धर्मशास्त्रार्थचिन्तका ।

सदाचारपरा ये वै तेषा वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः भ्रान्ता धर्मशास्त्रार्थवेदिनः ।

श्रुतकर्मनिरता दान्तास्तेषां वचनमौषधम् ॥

श्रौषधमिवोपादेयमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मोऽमातुषः स्मृतः ।

श्रापं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैणानुसन्धत्ते स धर्मं वेत्ति तत्त्वतः ॥

तेन तद्वचनमुपादेयमित्यर्थः ।

भारदापुराणे ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तदुक्तं यद्भवत्यरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

येतिहासपुराणज्ञाः स्मृतिमिद्वान्तवेदिनः ।

वासुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

उक्तेभ्यश्च येऽन्ये तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः । सिद्धमुक्तञ्च
विष्णुरहस्ये कूर्मपुराणे ।

येषां न कारणं वेदा न विद्या न जनार्दनः ।

तस्मात्तानि धर्मशास्त्राणि प्रमाणं कारणं मुने ॥

स्कन्दपुराणे ।

वेदाधिगमहीना ये श्रौचाचारविवर्जिताः ।

नास्तिकाः पण्डितमन्यास्तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैश्वदेवविद्यौना ये जप-यज्ञविवर्जिताः ।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।

विष्णुभक्तिविहीनाश्च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

येधामरणाकं नास्ति रतिः स्वाध्याय एव च ।

परमे धास्ति सूर्ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जप्ये च विष्णौ च परमात्मनि ।

नास्ति किः सदा तेषां वचन परिवर्जयेत् ॥

वायुपुराणे ।

नग्नानग्नाः स्रता ये वै चैतुका वक्रवृत्तयः ।

देवतानिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

कालिकापुराणे ।

वेदे च देवतायाश्च कर्मण्यपि च वेदिने ।

श्रद्धा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

वाचं व्याकुर्वते नैव मीमांसां न तथाध्वरम् ।

शुष्कतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

येषां विश्वेश्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते ।

न तेषां वचन पाठ्यं धर्मनिर्णयमिदृशे ॥

तथा ।

पद्माग्रक्षु पुराणानि सेतिशामानि मानवाः ।

ये विनिर्गन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योगयाज्ञवल्क्यः ।

पुराणं पद्मराचञ्च वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतामि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
भक्तलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवाससमर्थानां किं शादेकमुपोषितम् ।

महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

शङ्कर उवाच ।

या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा ।

तस्मात्मुपोषितः स्वातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

प्राप्नोत्यथन्नाहुर्मम द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे धुधिष्ठिर उवाच ।

उपवाससमर्थानां सदेव पुरुषोत्तम ।

एषा या द्वादशी पुण्या तां वदस्व ममानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शक्ता द्वादशी श्रवणाश्रिता ।

सर्वकामफला पुण्या उपवासे महाफला ॥

सप्तमे सरितां धत्वा द्वादशां ममुपोषितः ।

समये समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

दादशौ श्रवणीपेता यदा भवति भारत ।
 सङ्गमे शरिता पाला गङ्गादिखानज फलम् ॥
 सोपवाम समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

यम ।

यदा च शुक्रादादश्या नक्षत्र श्रवण भवेत् ।
 नाम्ना तु सा महपुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

विष्णुरक्ष्ये ।

श्रवणेन समापुञ्जा मामि भाद्रपदे हि सा ।
 द्वादशी सा महापुण्या गाथा तु विजया हि सा ॥
 तस्या स्नातो विधानन सर्वतौर्यफल लभेत् ।
 अर्चयित्वाऽप्युत भक्त्या लभेत्पुण्य दशान्दिकम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मामि भाद्रपदे शुक्रा द्वादशी श्रवणान्विता ।
 महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गमे शरिता पुण्ये द्वादशी तामुपोषित ।
 अश्रवादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 बुध-श्रवणसयुक्ता मैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
 अत्यन्तमहती तस्या दत्त भवति चाक्षयमिति ॥
 अर्चयित्वाऽप्युत भक्त्या लभेत्पुण्य दशान्दिकम् ।
 फल दत्तकृतानाञ्च तस्या लक्षगुण भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रवणदादश्रीयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
 अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता ॥
 स्नानं जपं तथा दानं होमश्राद्धं सुरार्चनम् ।
 सर्वमद्यमाप्नोति तस्यां शृगुशुलोद्दह ॥
 तस्मिन्दिने तथा स्नातो यत्र क्वचन शङ्गमे ।
 स गङ्गास्नानजं राम फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 श्रवणे शङ्गमाः सर्वे परिमुष्टिप्रदाः सदाः ।
 विशेषाद्द्वादश्रीयुक्ते व्रतयुक्ते विशेषतः ॥
 बुध-श्रवणसंयुक्ता द्वैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
 अतीव महती तस्यां सर्वं दत्तमिहालयम् ॥
 श्रवणदादश्रीयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा च विप्रैः शेषाशेषे जितेन्द्रियः ॥
 महानदीशङ्गमेषु प्रतिवर्षं युधिष्ठिरः ।
 चकार विधिवद्दानं ततो दिष्टान्तमागतः ॥
 अव्ययं परमं स्नानं दुर्लभं सर्वमानवीः ।
 यत्र कामरुक्ता वृद्धाः नद्याः पायसकर्दमाः ।
 सदैवामलपानीयाः पुष्करिण्योमनोरमाः ॥
 तं देशामाद्य वणिङ्गहात्या
 सुसृष्टशाम्बुनदभृत्पिताङ्गः ।
 कल्पं भ्रमपं सुरसुन्दरीभिः
 साकं स रेभे मुदित सदैव ॥
 बुध-श्रवणसंयुक्ता द्वादशी शङ्गमोदकम् ।

दान दध्योदन शस्त उपवासपरोविधि ॥
 सगरेण ककुत्स्येव धुन्धुमारेण गाधिना ।
 एतैश्चान्यैश्च शालेन्द्र कामदा द्वादशी कृता ॥
 या द्वादशी धुन्धुतश्रवणेन शार्ङ्गं
 सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नमस्यै ।
 तामादरेण समुपोष्य नरोहि सभ्यक्
 प्राप्नोति सिद्धिमणिमादिगुणोपपन्नाम् ॥

पौष्करे पञ्चरात्रे च ।

सर्वकामप्लवे विष्णुर्बुध-श्रवणवासरे ।

द्वादश्या प्रीणनीय स्यान्निस्रगासङ्गमे क्वचित् ॥

तथाचश्रवणद्वादशी प्रकृत्योक्त नारदीयपुराणे विष्णुरक्षसे च ।

द्वादश्यामुपवाषोऽच त्रयोदश्या तु पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमित्याज्जा पारमेधरी ॥

तथाच मार्कण्डेय ।

श्रवणद्वंद्वमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।

उपोष्य द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥ इति ॥

इत्यञ्च द्वादशीश्रवणयोगभाषेण कृत्स्नापि पुण्या भवति यथा
 रोहिणीयोगेनाष्टमी ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादशी श्रवणयुक्ता कृत्स्ना पुण्यतमा तिथि ।

न तु सा तेन सयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥

केचिदेव व्याचरन्ते यदा कृत्स्ना श्रवणयुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

युक्ता तावत्येव षष्टिनाश्वस्त्रितैव पुण्या भवतीति । तद्युक्तं श्रवण-
युक्ता सती शक्त्वा पुण्या न तु यावती श्रवणयुक्ता तावत्येवेत्यर्थप्रतीतिः ।

एवं शङ्करगीतायाम् ।

कृत्तिकादिभरण्यन्ता तारावारविषष्टकम् ।

न ते संयोगभाषेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ॥

तेन यावत्काला तिथिर्नक्षत्रेण युज्यते तावत्येव पुण्येयवधार्यते,
तेन श्रवणद्वादश्यामपि तथैव प्राप्नोति, तदर्धमिदमुक्तं “युक्तमात्रा
नक्षत्रेण सकला पुण्यतमेति न तु यावती युक्ता तावत्येव प्रशस्यते”
इति । श्रवणसृष्टेति पाठे तु सृष्टशब्दपर्यालोचनमेव च सा तथेन
श्रवणयोगाक्षेपः स इति प्रतीयते । तथाच श्रवणद्वादशीं प्रकृत्योक्तं
नारदीयपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रयोर्योगो योग्यैव नराधिप ।

दिकलो यदि लभेत स ज्ञेयोद्वादश्यामिकः ॥

तस्मादस्मदुक्तेष्वथास्या युक्ता ।

विष्णुपुराणे ।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्त्रेव तद्ग्रहं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥

अस्वार्थः । याः काश्चित्तिथयो येन केनचिन्नक्षत्रविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तासु यद्विहितं तन्नास्त्रेव कुर्यात् न तिथ्यन्तरे तन्नक्षत्रयुक्ते यथा
कालगुणशुक्रपञ्चद्वादशीं पुष्यर्षेण युक्ता गोविन्दद्वादशीं नाम तस्या-
सुपशामग्रहं विहितं तत् तस्मादेव कुर्याच्च पुण्याश्विनायां एकादशीं,
शेऽयं श्रवणद्वादशीं विना नियमः । श्रवणद्वादशीमतन्तु श्रवणेका-
दश्यामपि भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

श्रीहृण्य उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधि प्रोक्त श्रवणेन युधिष्ठिर ।
 सर्वपापप्रशमन सर्वमौख्यप्रदायक ॥
 एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।
 विजया सा तिथि प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते खच द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।
 एकादशी तदीपोय्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥
 उभयोर्देवता विष्णु पुराणपुरुषोत्तम ।
 विभेदोऽपि न कर्त्तव्या विभेदात्प्रतते नर ॥

अन्ये त्वेव व्याचक्षते यास्त्रिययो नववयोगात्पुण्या कपितामासु
 तद्गतं कुर्यादेव, श्रवणद्वादश्यान्तु न कियते मतमिति, भित्त-काम्ये-
 कादशीप्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादशुपवामानन्तर द्वादशुप-
 वाम कर्त्तुमशक्यं पारणान्तत्वादमतस्य, अममात्रे मते वैकाले
 अन्यमतनिषेधात् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारणान्तं मतं ज्ञेयं मतान्ते विप्रभीजन ।

अममात्रे मते भूर्वे कुर्यात्तैव प्रतान्तरमिति ॥

नेम वैष्णवा केनापि कारणेन गृहीतेकादशौप्रतामोर्षा श्रवण-
 द्वादश्या उपशमोक्तं युज्यते “श्रवणद्वादशौ विभेति चोपलक्षणाये, तथाच
 प्रारब्धघटी-मतमो-चतुर्दशौप्रतानां नक्षत्रयुक्तमङ्ग-पौर्णमास्यादि-

तिथिलाभे तद्गतोपवासानुष्ठानं नाममेव पारणान्तं व्रतं ज्ञेयमित्या-
दिरूपपत्तिकलापस्यातुल्यत्वात् । यथा गृहीतोभयमन्नमीव्रतानां रोहि-
ण्यष्टमीप्राप्तौ कषमुपवासमिद्धिरिति । तदयुक्तं । एवकारानाञ्छ्रयात्
उपलक्षणावस्थार्यैऽप्येवंपत्तौ अन्याव्यत्वास । तस्मात् पूर्वैव ध्याय्या
युक्ता । एकादशीयुक्ता श्रवणदादशी महापुण्या मध्यपुराणे ।

द्वादशी श्रवणास्पृष्टा स्पृष्टेकादशी यदा ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुगृह्णलसञ्चितः ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सद्गीणकल्पयः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

‘श्रवणास्पृष्टा’ श्रवणेन युक्ता । श्रवणशब्दस्त्रिद्विगोप्यसि ।

“श्रवणास्पृष्टेति वदन् स्वल्पश्रवणयोगेनापि द्वादशुपवासादियोग्या
भवतीति गमयति । विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुगृह्णलं नाम विष्णुमायुष्यशङ्खवेत् ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नश्चेष्टेतपुर भुवं ।

द्वादशामुपवासोऽथ त्रयोदशान्नु पारणं ।

निधिद्वमपि कर्त्तव्यमाज्ञेय पारमेयरी ॥

नारदीयपुराणे ।

सस्पृष्टेकादशीं राजन् द्वादशी यदि मंसृजेत् ।

श्रवण ज्योतिषा श्रेष्ठ ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

यद्युपवासाममर्थः स्वीकृतैकादशीव्रतय तस्यैकादशामेवोपवाशो
द्वादशान्नु पूजामाचविधिः “श्रममात्रे पूर्वमित्युदाहनवचनात् ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्या शुक्लपक्षे तु नचच श्रवणं यदि ।
उपोष्यैकादश्यां तत्र द्वादश्यां पूजयेद्भूरि ॥

यम ।

श्रवणेन सिता यत्र द्वादश्यां लभ्यते कश्चित् ।
उपोष्यैकादश्यां तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भूरि ॥

यस्त्रपवासदयाममर्षं अस्तीकृतैकादश्यां प्रतय म द्वादश्यामेवो-
पवसेत् ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

उपोष्य द्वादश्यां पुण्यां विष्णुश्चक्षेण मयुर्ता ।
एकादश्याद्भुव पुण्यं नर प्राप्नोत्यममय ॥
वाजपेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षित ।
सर्वं फलमवाप्नोति अष्टातोऽप्यऽऽतोऽपि सम् ॥

अऽत इति ब्रह्मगीचि ।

एवमेकादश्यां सुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।
पूर्ववामरुज पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यममय ॥

यस्त्रपवासदयाममर्षं प्रति भविष्योत्तरे दिनदयेऽप्युपोषणं
विहितं ।

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यामप्युपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोप स्यादुभयोर्देवत हरिरिति ॥
असमाप्ते ऋते पूर्वं नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति ।

निषेधात्ममाग्निश्च पारणेन विना नास्ति, तदभावे उपवासदये

इतो वचनेनैव विष्णुगृह्यलयोगे लेकस्मादेवोपवासाच्छ्रयणदादशी-
 व्रतकार्यमेकादशीव्रतकार्यं च प्रमङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः
 यदा तु भाविदिनशेषे रात्रौ वा श्रवणयोगस्तदा "प्रातः सङ्कल्पये-
 द्विद्वानुपवासप्रतादिकमिति सङ्कल्पयोगाभावादनुपोशेव सा तिथि-
 रिति तदयुक्तं श्रवणयोगेन कृत्स्नतिथिपुष्पलाभिधानात् तेन
 यथातीतेनापि श्रवणयोगेन पुष्पता तथा भाविनापि श्रवणेन
 पुष्पता विद्यत एव, तथाच विष्णुगृह्यलयोगेनास्त्रामेकादशान्तत्त्व-
 एमेव दिवसपुष्पलात् नानादादशीव्रतश्रवणसङ्कल्प कियते । तथाच
 नचत्रोपवासे अक्षमयसम्बन्धिनी मक्षत्रयोपोष्यत्वात् तस्य च प्रातर-
 प्राप्तावपि व्रतश्रवणसङ्कल्पस्य पूर्णत्वात् प्रातरेव युक्तः । न च तत्रापि
 विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुष्पलाभिधानात् तस्मात् "सुहृत्समिष्य-
 होराचे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीष्वचं तां सुपुष्पा-
 सुपावसेदित्यनेन न्यायेन श्रवणयोगमात्रेण दादश्यपि सकला सम्ब-
 विजयाभिधाना पुष्पवतामनुष्ठेयकर्माहंति ।

अथ पारणकालनियमः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रनियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायं व्रतभङ्गमवाप्नुयान् ॥

तथा ।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुष्पा नक्षत्रसंपुता ।

श्चदान्ते पारणं कुर्यान् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वक्त्रिपुराणे ।

शांयोगिके मते प्राप्ते यच्चैकोऽपि विद्युञ्जते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

नारदीयपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रसंयोगे उपवाधो भवेद्यदा ।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्गयः ॥
इति श्रवणदादशौनिर्णयः ।

अथ शिवरात्रिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

हृष्याष्टमी स्कन्दपथी शिवरात्रिश्चतुर्दशमी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्त्रियन्ते पारणं भवेत् ॥
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥
श्रावणी दुर्गमवती तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ।
जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा-जयान्विते ॥

तत्र दृष्टसतिस्मृतिटीकाकृतः केचिदाहुः ।

यदि तावन्निषिद्धायास्त्वयोद्दशमीयुक्तायाश्चतुर्दश्याः प्रतिप्रभवोऽयं
तत इत्थपञ्चतुर्दशीविषयतां शान्त्या एव पूर्वविद्धाया निषिद्ध-
त्वादितरत्र तु “हृष्यापञ्चेऽष्टमी चैव हृष्यापञ्चे चतुर्दशीत्यादिना पूर्व-
विद्धाया एव पश्यताम् । श्रयोपवासविषये श्रमावाच्यायुक्तायाश्चतु-

दंशा अपवादोऽयं तदसत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिग्रन्थेनौच्यते इति चेत् । एव तर्हि यत्र त्रयोदशामुपवासो विहितस्तदुदंशां जागरणन्तद्विषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिग्रन्थेन जागरणमभिधीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकमुपवासाविधानात् ।

भुक्त्वा जागरणे भक्ते चन्द्रार्च्यमते तथा ।

ततो व्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्धायामेव विधानादनर्थकमिदं वचनं तत्तुन्यार्थमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवचितत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यत्र द्वितीयेऽहनि चतुर्दशी न विद्यते आदित्योदयसमये वा विद्यते तत्र पूर्वविद्धाया निषिद्धत्वात्तदमावास्याग्रहणे प्राप्ते ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

इत्युच्यते, यदा

मुहूर्ते पञ्चभिर्विद्धायास्तैवैकादशी तिथिः ।

तदह्निर्विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुध ॥

अथ तदह्निर्विद्धाया एव तिथेरग्रहणे यत्र तदधिकविद्धा भवति तत्र “उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भक्ष्यकम्पनायां प्राप्तायामिदमुच्यते “जयन्ती शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि चतुर्दशी विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं विहितं नदा

एकादशीमुपोपित्वा द्वादशीमप्युपोपयेत् ।

नेवात्र विधिलोप स्यादुभयोर्देवत हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकत्वेनामावास्यायामेव जागरणं कार्यं

मदृशताद्यैव हि ।

अष्टम्या वा चतुर्दश्यां च शिव शशितव्रत ।

मुमुक्षु पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सित फलम् ॥

इति शिवव्रत चतुर्दश्या दृश्यते ।

तथा ।

पर्वण्यपूज्य देवेभ्य गुरुमग्निञ्च भक्ति ।

अदत्त्वा च बलि तत्र शिवस्याष्टव्रत जपेत् ॥

इत्यमावास्यायां दृश्यत एव । अपि च शिवरात्रिशब्देन उप-
वास-शिवपूजा-आगरणान्यभिधीयन्ते, द्वे वा एक वा आद्ये पक्षे उप-
वासस्य या विहिता सैवेतरयोरेपि, द्वितीयपक्षे षष्ठ्युपवासव्यतिरिक्ते
द्वे अभिधीयेते तर्ह्येकमावास्याया भविष्यतीति द्वितीयेव स्यात्,
द्वितीय पक्षस्यावदुपपन्न । यदि आगरणस्योत्पत्तौ शिवरात्रि-
शब्दवाच्यस्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये
शिवरात्रिव्रतस्य फलमन्वयं लप्यमाने आगरणफलमन्वयं उक्तो भवति
षयोत्पत्तिवाक्ये षष्ठासपि धागाना कालमन्वयेऽवगते दर्श-पूर्णि-
माभाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्श पूर्णमासवाच्या पक्षेव फले
विधीयन्त इत्यवधारितं, एवमिहापि स्यात् । न च तथास्ति । यत्र
तावत् प्रथमं दुर्वासवा व्याध प्रति ।

अष्टम्या च चतुर्दश्यां न किञ्चिद्गुणमश्लपि ।

प्रातःप्राणायामार्थं क्षुधासम्पीडितोऽवप्र ॥

इत्युपक्रम्य ।

धनुः कोव्याहतान्वेव विष्णुपत्नाणि मानद ।

पतिनानि महाराज शम्भोः शिरसि भूमिप ॥
 तस्यै स एव तत्रैव सर्वराचमतन्द्रितः ।
 खोदरायं महाराज मृगलिभुरच्छ्रुतः ।
 रात्रिशेषं स्थितो व्याधः स्नाब्दृष्टिरनामिकः ॥

इत्युपवास-शिवपूजा-जागरणानि प्रासङ्गिकानि तत्र जातानौ-
 त्यभिधाय ।

प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा नमैव शङ्करम् ।
 स्नात्वा सरसि राजेन्द्र पूजयित्वा मधेश्वरम् ।
 विल्वपत्रैर्नृपश्रेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

इत्येतावति कथिते केन विशेषेण भगवान् जागरणमेकफल-
 सम्बन्धं ब्रवीति । यदपीश्वरवचनं पार्वती' प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्या कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इत्युपक्रम्य ।

चयोदश्यां विद्यास्त्राक्षि एकभक्तं समाचरेत् ।
 उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरानने ॥

इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण स्नापन-गन्ध पुष्पादिभिरभ्यर्चनं पादादा-
 रभ्य सर्वाङ्गपूजामभिधाय गोमयमण्डल दौपमास्त्राभिर्विष्टयित्वाद्य-
 प्रदानान्तम् ।

स वै शुद्ध्यति पापेन चिविधेन वरानने ।

इति प्राग्राह्यसहितमभिधाय "जागर तत्र कर्त्तव्यं गीतवादि-
 मङ्गलैरिति जागरणमभिधाय "कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पद्मा-
 मृतेन वित्तेवमन्तेन कृत, यत्र प्राधान्येन कश्चिदिशेषः, तस्मात्

प्राधान्यं सर्वेषां त्रयाणां द्वयोर्वा आद्यपचदये “मुख्यं वा पूर्वचोदना-
ल्लोकवदिति न्यायेनोपवासदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

द्वितीयेषु तु “चतुर्दश्यां तु कौनाग्रमपर्यां येन मे कृता । तथा
जागरणं रात्रावित्यत्र जागरणस्यैव रात्रौ श्रवणात् । इतरस्य
चतुर्दश्यामेव श्रवणात् । यदि परखण्डतिथौ चतुर्दश्यातुरोधेन
दिवैव पूजा श्राव्यते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणा-
न्तरे “यत्नपूजातो भिक्षा दिवापूजेति दिवैव सर्वस्याः पूजायाः
प्रारम्भः । वस्तुतस्तु त्रयाणामेव प्राधान्यं इत्ययमेव पक्षः ।

मम भक्तोजनो देवि शिवरात्रिसुपोषकः ।

गणत्वं मोक्षदं दिव्यमवर्षं दिव्यघ्रासनम् ।

सकृत्कृत्वा तु बुभुजे भोगानमृतमभवानिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्तस्य शिवरात्रिसुपोषकः ।

वरं ददामि ते त्वभ्यं देव-दानवदुर्लभम् ॥

इत्येवमादिवद्भवचनातुभारादुपवासस्यापि प्राधान्यमेव तस्मा-
त्त्रयाणामपि फलसम्बन्धित्वात् ।

माघे शृण्वचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इतीह प्रधानानां व्रतग्रह्णवाच्यत्वात् व्रतस्य च चतुर्दश्यां विहित-
नात् खण्डचतुर्दश्याद्य पक्षदश्यायुक्ताया उपवासे चहणादन्यत्र जया-
शिताया एव शृण्वचतुर्दश्या चहणादिश्च च तदसम्भवादेकस्मिन्नेव
दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वाद्दशमन्यतरकाल-
साधायामापतितया पूजा-जागरणकालस्य पाश्चात्यस्य बाधा युक्ता ।

उपवासस्य च तयोः पूर्वमप्यनुष्ठेयत्वादनुपसंजातविरोधित्वात् स्न-
 क्वास एतानुष्ठानं युक्तं । अपि चोपवासस्याक्षेरावव्यापकस्य तन्मध्य-
 गतकालैकदेशेऽनुष्ठेयमानयोः पूजा-जागरणयोस्तिथिविषये अप्रयो-
 जकयोः प्राधान्याविशेषेऽपि नाभ्यत्वमेव युक्तं नोपवासकालस्थान्या-
 नन्तर्भूतत्वादयच्च त्वपवासं विना जागरणं दृश्यते । यथा,

कश्चित् पुष्पविशेषेण विधीनोऽपि च यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रममतां व्रजेत् ॥ इति ।

तत्र भवतु पूर्वविद्धाया ग्रहणं । उक्तञ्च “भुक्त्वा जागरणे नक्ते
 इत्यादौ ।

अन्ये तु न्यायसिद्धेऽप्यर्थे पुराणमेव पठन्ति ।

भाषामिते भूतदिनं हि राजन्

उपति चेगं यदि पद्मदम्बाः ।

जवाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियहाच्छिवस्य ॥ इति ।

तदेतदपेक्षलं ।

एकादशष्टमी पक्षी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादिभिर्द्वैतवर्गशुद्धादिवचनैरुपवासतिथिनिर्णयमत्तावदंशितै-
 रमावास्याविद्धायां चतुर्दश्यामुपवासो यथा विहितः तथा त्रयो-
 दशीविद्धायामपि तस्यां ।

छप्पपक्षेऽष्टमी चैव छप्पपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कश्चिद् ।

उपवासेषु कालेषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमवचनेभिहितः, एवमविशेषे सति ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्त्तिके भद्रा-जयाश्विते ।

इत्येवमादिप्रागुदाहृतवचनवशाच्छिवरात्रिचतुर्दशी पूर्णविद्धा
गृह्यते । अतएव शिवरात्रिग्रतस्य रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलस्तद्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दशीं सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

‘निशि भ्रमन्ति’ ‘विचरन्ति’ । ‘शक्तयः’ देव्यः । ‘शूलस्तत्’ शङ्करः,
यतोऽतस्तस्यां चतुर्दशीं सत्यां तेषां भूत-शक्ति-शिवानां पूजनम् ।
नागरखण्डे ।

माघमासस्य ह्यष्टायां चतुर्दशीं सुरेश्वर ।

अहं दास्यामि भूषणे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च ।

संकमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये ॥

तस्माद्रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपापा स भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये या श्याश्विचतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा त्रिभिः ॥

‘अनङ्गः’ चतुर्दशी । यत्तु वचनम् ।

नापाशिते भद्रदिक्श्च रात्रि-

सुपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।

अथाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

‘जया’ जयोद्गी, न तु यस्यां रात्रौ जयोद्गीयुक्ता चतुर्दशी ।
तथा चास्मिन्नेव वचने जयायुक्तां रात्रिमिति प्रतीयते ।

तथात्र पद्मपुराणे ।

जयोद्गी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णां चतुर्दशी ॥

अनेन जयोद्गीसम्बन्धा यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति किन्तु
दिनभुक्तिप्रमाणतः दिनपर्यांशा तदा जागरेपत्रासादि कर्त्तव्यमि-
त्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दशीं रात्रौ जयायोगस्य
निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेः ॥

इति वचन माघव्यतिरिक्तविषयमिति केचित् । शिवरात्रिभते
माघमासव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दशामपुपवासविधानात् ।

“आदौ मार्गशिरे मामि दीपोत्सवदिनेऽपि च ।

शृङ्गीयात् माघमासे वा द्वादशैवसुप्तोपयेदित्यादिना ।

दीपोत्सवेऽथवा माघकृष्णायान्तु चतुर्दशी ।

द्वादशस्यपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥

इति सञ्जाद्विषण्ववचनेन जागरणस्यापि विधानादिति । तद्युक्तं
माघमासव्यतिरिक्तचतुर्दशामपुपवासविधानेऽपि न या शिवरात्रि-
शब्देनोच्यते शिवरात्रिशब्दस्य माघमासकृष्णचतुर्दशीं कृत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये अमिता या चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वथज्ञोत्तमोत्तमा ॥

तत्रैव शङ्खादिखण्डेऽपि ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णा या च चतुर्दशी ।

दत्ते शिवकलं पश्चात् तेन सर्वसुरासुरैः ।

शिवरात्रिरितिख्याता मत्कलैव पृथक्स्थिता ॥

तथा ।

माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

नागरखण्डेऽपि ।

माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी ।

तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिसमुद्भवा ।

तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु यदा संक्रमते हरः ॥

तथाच तत्रैव माघमासे कृष्णचतुर्दशीं प्रकृत्योक्तं ।

यानि कान्यथ लिङ्गानि चक्षानि स्यावराणि च ।

तेषु संक्रमते देवस्तस्यां रात्रौ यतो हरः ।

शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवत्प्रभा ॥

शिवरहस्ये ।

तत्प्रभृत्यथ देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रिरितिख्याता प्रियेय त्रिपुरदिपः ॥

तस्माद्देवैर्षं विषयव्यवस्था । यदा दिनदशेऽपि प्रदोषव्यापिनी

प्रथमदिन एव वा त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुर्दशी
त्रयोदशी यदा देवीति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोष
व्यापिनी त्रयोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी याद्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरण यस्मात्तस्मात्ता समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं 'शुद्ध-
रात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा याद्या, उत 'प्रदोषव्या-
पिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णय । उच्यते यद्यपि 'शुद्धरात्रात्
पुरस्ताच्चेदितिवाक्य द्वितीयदिने प्रदोषव्यापिनाभावेऽप्युपपद्यते
'प्रदोषव्यापिनीति वाक्यशुद्धरात्रादुपरि जयायोगेऽपि तथायैवविधे
विधये द्वितीयचतुर्दशीघट्टणे प्रागुदाहृतपूर्वविद्धशिवरात्रि-प्रति-
पादक-वज्रवाक्यषड्दोषप्रसङ्ग, पूर्वशिवरात्रिघट्टणे तु तदभाव इति
सैव याद्या । किञ्च पूर्वा वज्रकर्मकालव्यापिनी उत्तरा तु न तथेति
सैव याद्या । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दश्यभावस्तदापि
'शुद्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । यन्तु माघामितवचन
तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयाशुद्धरात्रादुपरिजयायोगनिषेधक । शिवरा-
त्रिब्रतान्तर्भूतमाघमाषव्यतिरिक्तदृष्टचतुर्दशीनिर्णयस्त्वेव । 'एका-
दश्याष्टमी धष्टीतिवचनाद्मावास्याविद्धा सा प्राप्ता 'दृष्टपचेष्टनीति
वचनात् त्रयोदशीविद्धा । एव विरोधे मति रात्रौ यामचतुष्टये
पूजाविधानाज्जागरणविधानाच्च तदनुसारेण वज्रकर्मकालव्यापिनी
याद्या । यदा तु वज्रकर्मकालव्यापिनीविशेषस्तदा ।

सुद्रप्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु पूर्वोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनान्निर्णयः ।

अत्र केचिदाहुः ।

यदा पारणपर्याप्तमावासा तदा पूर्वा नोचेत् परा ।

भृताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा तु पर्वणि ।

एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्त्वा चान्द्रायणक्षरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

अथोद्गमौ यदा देवि दिनमुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्वाक्षिप्ति पूर्णा चतुर्दशी ॥

‘दिनमुक्तिप्रमाणतः’ दिवसभोजनानुरोधेन, यस्यां अथोद्गमौ उपोषितायां तिथ्यन्ते विहितं पारणं रात्रौ नोपपद्यते साच अथोद्गमौ दिनमुक्तिप्रमाणत इत्युच्यत इति । तदयुक्तं भुक्तिग्रन्थेन भोजनवत्कालमात्रावपि तिथि-नक्षत्र-वारभुक्तिरित्यादियुक्तोक्तिः प्राप्ति निरूढत्वात् । एवञ्च भुक्तिग्रन्थेन भोजनग्रहणे “अर्द्धरात्रात् पुरक्षाद्येदिति सद्योचनमद्भिः, कालव्याप्तिग्रहणे तु न सद्योच इति नैवात्र भुक्तिग्रन्थेनोच्यते । किञ्च “अथोद्गमौ यदा देवीतिवाक्यात् तिथ्यन्ते विहितं पारणं यदा दिन एव सम्भवति तदा पूर्वा यास्मिन्मध्यमर्द्धेन लक्षणादिकेर्म विना सभ्यते । दिनग्रन्थेन च सन्निहित-अथोद्गमौसमस्तदिनपरित्यागेन भवत्यत्रे दिनान्तरं याद्यं द्वितीय-दिनभोजनप्रमाणअथोद्गमौ यदा पूर्वदिने तदा निशि सम्पूर्णां चतुर्दशी पाद्येत्युक्ते च यदा अथोद्गमौ पटिकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदेव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्य्येति प्रसज्येत । ततश्च प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्या जयोदश्या उपोषिताया दिवा भोजनं सम्भवति सा याज्ञेति तदपि न सर्वस्यामपि जयोदश्यामुपोषितायान्दिवाभोगसम्भवात् । अथ तियन्तविहितं भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा याज्ञेति, तच्च लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रिभोजनेऽपि बाधकाभावाच्च । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् रागप्राप्तत्वाभे विधिस्पृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैषम्यविकल्प्यादिप्रसङ्गात् अग्नीषोमीयहिसादिवत् । उपपादितश्चैतत्तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिशब्देन कालव्याप्तिरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धं । एवञ्च शिवरात्रौ सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थाया काल्पनिकी दृष्टत्यतिस्रुतिटीकाहृतोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । शिवपूजाआगणकालबाधस्य विना कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात् वज्रतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिशब्देन चोपवास-पूजा-आगणान्यभिधीयन्ते । चयाणामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एव द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिसुपोषकं ।

यो मा जागरते रात्रिं मनुज स्वर्गमाहरेत् ॥

शिवश्च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशी ।

मातु पयोधररश्मं न पिवेत् स कदाचन ॥

नागरखण्डे ।

उपवासप्रभावेन प्रसादपि च जागरात् ।

४१० चतुर्विंशतिनामकौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये [७ अ० ।

शिवरात्रि तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजयेत् ।

ततो रात्र्य समासाद्य पिट्-पैतामह महत् ॥

नागरखण्डे ।

स्वयम्भूलिङ्गमभ्यर्च्य शोषवास सजागर ।

अज्ञानत्रयि निष्पापो निषादोगणताङ्गत ॥

अन्यान्यपि त्रयाणां प्राधान्यप्रतिपादवानि वचनानि प्रागुदा-
हृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयमकलश्रीकरणधीश्वर-

भकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्विंश-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

शिवरात्रिनिर्णय समाप्त ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्वं दिधा पौर्णमासी श्रमावास्था चेति । तयोश्च स्वरूपं
गोभिलेन दर्शितं ।

य परमो विप्रकर्षं सूर्याचन्द्रमणोः सा पौर्णमासी य परम'
मन्निकर्षं सामावास्थेति ।

स्यत्यन्तरश्च ।

यदा अस्त गते सूर्य्यं चन्द्रमा अभ्युदियात् सा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्णिमानामनिर्वचनं ब्रह्माण्ड-मन्त्रपुराणयोः ।

यदीचेते व्यतीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ परास्ते तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता ॥

श्रमावास्थानिर्वचनं प्रतपयन्व्रुती ।

ते देवा अश्रुवन्नमा वै नोद्य वसुर्वसति यो न' प्रावात्सौदित्यु-
पक्रमते देवा अश्रुवन्न वा इममन्यत्सोमाद्वितुयात् सोममेवास्मै मम-
रामेति । तस्मै सोम ममभरन्नेप वै सोमो राजा देवानामन्न यश्च-
न्द्रमा स यवैप एता रात्रि न पुरस्तान्न यथाद्दृष्टे तमिमं लोक-
मागच्छन्ति स य इहापशौषधीश्च प्रविशति स वै देवाना च स्वधश्च
ह्येषा तद्यदेव एताः रात्रिनिद्यामा वपति तस्मादमावास्था नामेति ।

अथ प्रथमवाक्ये ह्यवधानन्तरप्रोषितेन्द्रममागमादेवानामुक्तौ
वसुनेन्द्रेण अमाश्रुद्वनिवसादमावास्थेति, द्वितीयवाक्ये तु वनोद्यन्-

मघोऽस्यां रात्रावसिद्धोक्ते निवासादमावासेति द्विधा निर्वचनं ।
पद्मपुराणे ।

अग्निव्यान्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञसंस्थिताः ।
अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका नदी ॥
तमचामावसुन्नाम पितरं वीक्ष्य सङ्गता ।
वव्रे वरार्थिनीं सङ्गं कुसुमायुधपीडनात् ॥
योगाद्गृष्टा तु तेनासी व्यभिवारेण भामिनी ।
धरां न स्पृशते पूर्वं पपाताय भुवस्तले ॥
तिथावमावसुर्यस्याभिच्छासुके न तां प्रति ।
वीर्येण तस्य सा लोके श्रमावासेति विश्रुता ।
ऽपिऽस्यां वल्लभा यस्माद्भक्त्याद्यकारिणी ॥

परमसंयमिपिद्विगणाभिमतवृद्धस्यैः प्रच्युतिहेतुभूतामावसुर्धैर्य-
निवर्हणप्रतीतमहिमत्वाद्मावासेत्युच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।
स्कान्दे नागरखण्डे ।

श्रमानाम रवेरग्निः सदस्तप्रमुखः स्थितः ।
यस्यास्य तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्तेलोकवदीपकः ।
तस्मिन् विश्रति येनेन्दुरमावासा ततः सता ॥

भस्म-वायु-वज्राण्डपुराणेषु ।

श्रमा वमेतां षडेषु यदा षट्-दिवाकरौ ।
एषा पद्मदश्रीराचिरमावासा ततस्तु सा ॥

श्रमामह एकत्रैत्यर्थः ।

स्कान्द-मज्जाण्डपुराणयोः ।

अमा नाम रवेरग्निश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ।

तस्मात्सोमो वसत्यस्त्राममावास्या ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायुपुराणयोः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पञ्चतन्त्रं ममागमौ ।

अन्योन्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ नदा ते दर्शं उच्यते ॥

भगवतौपुराणे ।

कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयन्ते रविः ।

अमृतेनामृतं शृण्वे प्रीयते विभुधेः क्रमात् ॥

कलामाद्यां पिवेद्वह्निर्द्वितीयां तपनः कलां ।

विधे देवास्मृतीयाञ्च चतुर्थीञ्च प्रजापतिः ॥

पञ्चमीं वरुणस्यापि षष्ठीं पिवन्ति वासवः ।

सप्तमोऽमृतयो दिव्या वसवोऽष्टौ तयाष्टमीं ॥

नवमीं हृष्यपचक्ष पिवतीन्दुः कलामपि ।

दशमीं मरुतस्यापि रुद्र एकादशीं कलां ॥

द्वादशीं पिवन्ते काल धनाध्यक्षः त्रयोदशो ।

चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवन्ति निव्यग्रः ॥

ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलां ।

कलावशिष्टोऽनिष्यीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलं ॥

अमायां विद्यते यस्माद्मावास्या ततः स्रता ।

पूर्वाह्णे प्रविशत्यर्कं मध्याह्णे च वनस्पतिं ॥

अपराह्णे विगत्यपु स्नां थोनि वारिसम्भवः ।

अमां प्रविष्टः सोमस्तु श्रेयसा क्लृप्त्यैकया ॥

दृण-गुल्म-सता-दृवान् निष्यादयति चौघधीः ।
 तमोपधिक्षितं भावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ॥
 तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वसुपगच्छति ।
 तत्क्षीरममृतीभृत्वा मन्मपूतं द्विजातयः ।
 स्वाहाकार-वपट्कारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ॥
 ऊतमग्निषु सोमाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
 एवं संवीयते सोमः क्षीण्याप्यायते पुनः ॥

ते च पूर्णमास्यमावाख्ये द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्यता ।

मिनीवाली कुड्गश्चैव श्रमावाख्य द्विधा तिति ॥

अपानुमतिः मिनीवाली च चतुर्दशीमित्ये, राका कुड्गश्च प्रति-
पन्निभे ।

तथाच काठकश्रुतिः ।

या पौर्णमासी सानुमतिः, योत्तरा सा राका, या पूर्वामावाख्य
सा मिनीवाली, योत्तरा सा कुड्गरिति ॥

दृष्टवमिष्टः ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः ।

राका मन्पूर्णाचन्द्रा स्यात्कलोनानुमतिः स्यता ।

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् शैव राकेति कौर्त्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

यदा त्वत्तमियासूर्य्यं पूर्णसेन्दुरुपागमत् ।

युगपत्सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यस्मान्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्यता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य रात्रेति कवयो विदुः ॥

दृष्टवशिष्टः ।

दृष्टचन्द्राममावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते ।

तामेव च कुङ्कमाङ्गर्णष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

सिनीवालीप्रमाणस्य क्षीणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्यता ॥

‘सिनी’ सिता अवसितेति यावत्, अस्त्यो बालः ‘वाली’, सिनी चासौ वाली चेति सिनीवाली । ‘सिनीवालीप्रमाणः’ बाह्यापमाच-
दत्यर्थः ।

कुङ्किति कोकिलेनोक्ते यावाङ्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता क्षेपा अमावास्या कुङ्कः स्यता ॥

तथान्धौ यावनुमत्या द्वौ क्षवौ काल उच्यते ।

क्षवौ दावेव राकाया ज्ञेयः कालोऽपराञ्जिकः ॥

तथा ।

द्वौ क्षवौ अमावास्यायाः स कालः पर्वसन्धिषु ।

द्व्यक्षरस्य कुङ्कमाचः पर्वकालस्य स स्यतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च सिनीवाली कुङ्कलाया ।
 एतासां द्विलव कालः कुङ्कमात्रा कुङ्कः सूता ।
 इत्येष पर्वसन्धीनां कालो वै द्विलवः सूतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याद्य राकायाः सिनीवाल्याः कुङ्कं विना ।
 एतासां द्विलव कालः कुङ्कमात्रा कुङ्कः सूता ॥

तत्र सन्धौ यजेतेति सन्धौ यागं कर्त्तव्य इति ।

तत्र चातिसूत्रत्वेन कर्मानुष्ठानायोग्यत्वात् सन्धिप्रबन्धः स्तार्थ-
 सन्निहितकर्मानुष्ठानयोग्य पूर्वापरं कालं लक्षयति ।

ननु सन्धिमभियजेतेत्यभिप्रबन्धोपरौत्यर्थः प्रतिपदि कर्त्तव्य-
 त्वान् सन्धेरुपरि यागकर्त्तव्यताप्रतीतेः सन्धिपूर्वकाले यागो न प्रा-
 प्रोति । नैष दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासन्नं सन्धिमभि-
 सन्नं यजेतेति वाक्यार्थं, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्यचाप्युपर्य-
 र्थपहापत्तेः, प्रतिपदि द्वितीयायां तत उपरि द्वितीयायां दृष्टव्य-
 मिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविनि काले सन्धौ यजेतेति
 श्रुतिर्यागं विधत्ते, अतएव न्युत्यन्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति ।

तथाह बौधायन ।

सूक्तत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।

सामौष्य विषय प्राञ्ज पूर्वैणाय परेष वा ॥

ततश्च सन्धिसन्निहित एव काले साङ्गस्य कर्मणोऽनुष्ठाने प्राप्ते व्यवस-
 याहर्षेये नियमनाह श्रुतिः । "पूर्वैर्दुरिधासर्षिं करोति अधिमे वारभ्य
 सृष्टीलोपवधति । तथा "पूर्वैर्दुरग्निं सृष्टाति उत्तरमहर्षेजतीति ।

तदप्यहर्द्वयं प्रतिपत्यर्वमंत्रंधीत्याह गोभिलः ।

पदान्ता उपवसायाः पचाद्योऽभिघट्या इति ॥

‘पदान्ताः’ षष्ठदृश्यः, तास्त्रग्यन्वाधानादि कर्तव्यं, ‘पचाद्यः’
प्रतिपदः ।

निगमः ।

उपेच्छान्तं यजेदादिं पवयोः पचचिन्तक इति ।

प्राङ्ः लौगाक्षीयाः ।

आदित्यान्तश्च पचाणां यज्ञिया इति ।

कात्यायनः ।

पचादी यदाश् इति^(१) ।

भरद्वाजः ।

पचाद्या घट्या भवन्तीति ।

आपस्तम्बेनापि ।

अमावास्यायां दीक्षा यज्ञनीये वा पौर्णमास्यां यज्ञनीये वा
श्रौत्यमहः ।

इति पौर्णमास्यमावाश्रोपरितनदिमस्य प्रतिपद्रूपस्य यज्ञनीय-
त्वमुक्तं ।

लौगाक्षिणाश्च विप्रो दर्शितः ।

श्रीमशामौपत्रस्तस्य धामस्य चतुरो विदुः ।

दावंशावुभूजेदन्धौ धामे च मतकर्मणीति ॥

(१) पचादी इति चरतीति ॥ ।

‘श्रौपवस्तुस्य’ उपवासस्यान्वन्वाधानादेस्त्रौनंशान् विदुः । यामस्य चतुरेऽंशान् विदुः । ‘अन्यावंशौ’ पञ्चदशी-प्रतिपत्सन्धौ, तौ ‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । अन्यमंगं पञ्चदशा प्रतकर्मणि, यागे च प्रतिपदस्यतुर्यमंगं । अपरे तु “दावंशावुत्सृजेदन्वाविति पाठमुदा-
हृत्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदशा उपवस्ते अन्वाधानादौ परिहरन्त्यः, पचादेऽन्यः पादो यागे परिहरणीय इति । एतच्च सम्पूर्णपञ्चदशीव्यतिरिक्तविषयं, तस्याः प्रथमपादएवान्वाधानानुष्ठा-
नात् । अन्ये त्वस्त्रिवेव पाठे प्रथमातिशये कारणाभावादन्यः पादः पञ्चदशाः प्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । एतच्च मद्यस्काल-
पौर्णमासीव्यतिरिक्तविषयं, तस्याः पर्वचतुर्थाश्च एव तदनुष्ठानात् । कथं तर्हि यागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्यः ।

पञ्चदशाः परः पादः पचादेः प्रथमास्त्रयः ।

कालः पर्वणि यागे स्यादन्यथा तु न विद्यते ॥

कात्यायनः ।

न यष्ट्यं चतुर्थेऽंशे यागेः प्रतिपदः क्वचित् ।

रचांसि तद्विलुप्तान्ति श्रुतिरेषा घनातनौ ॥

तथा ।

प्रतिपदमास्त्रयोभूतः पादश्चैकश्च तिष्ठति ।

यातयामः स विज्ञेयो न हि भस्त्रानि ह्यते ॥

न च पर्वचतुर्थागादिके स्मार्त्ते यागकाले गृह्यमाणे सन्धौ य-
जेतेति श्रुतिविरोधः, सन्धेरनिस्रस्त्रत्वेन तत्र साङ्गप्रयोगात्तुपपत्तेः
सन्धिस्रुत्यपेक्षितमन्धिममीपावधिविषयत्वात् सूतेः । न च यावति

काले यद्गुं शक्यते तावान्कालः सन्धिविधिसामर्थ्यादेव सिद्ध इति किमवधिविधानान्तरेणेति वाच्यं । सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थायां कस्य-
 चिद्ब्रह्माद्यभावात् पञ्चमीपर्यन्तप्रयोगं समापयितुं शक्यतः पञ्चमी-
 पर्यन्तं कालावधिर्जात इति कालातिक्रमनिमित्तपथिह्रदैशानरादी-
 नामप्राप्तिः खान् । नच यः शीघ्रं समापयितुं शक्यतादीयसामर्थ्यं
 सामीप्यावधिपरिच्छेदकं अतोऽन्यैरपि तत्र यद्यथ्यमिति अत ऊर्ध्व-
 मुत्कर्षं प्रागुक्तं कर्मेति वाच्यं । कश्चिन्मुहूर्त्तत्रयेण समापयितुं
 शक्य इति मुहूर्त्तचतुष्टयेन समापयतः कालातिक्रमो जात इति
 पथिह्रदादिप्राप्तिप्रसङ्गात्तस्मात्सामर्थ्यं स्यादवस्थितपरिमाणत्वात् सा-
 मीप्यावधिपरिच्छेदकत्वमिति स्मार्त्तमेव वचनमवधिपरिच्छेदकं ।
 अतएव बौधायनेनोक्तं “न खलु सन्धिः सूपपादयतीति । किञ्च
 स्वयं विशेषोत्पत्तिसमर्थाऽपि विधिदुर्बलप्रमाणप्रापितं विशेषं स्वीक-
 रोति यथा “शक्ताः शर्करा उपदधातीति वाक्यशेषोपस्थापितं घृतं
 यथा च “पशुना यजेतेति मन्त्रवर्णप्रापितं श्यामं तथा “सन्धौ यजे-
 तेति श्रुति-स्यतिवाक्यप्रापितं पर्वचतुर्थ्याश्रयादिकं सन्धिपरिच्छेदकं
 स्वीकरोति । तस्मात्पर्वचतुर्थ्यादिकाले यद्यथ्य तेन “पौर्णमास्यां
 पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायामावास्या यजेतेति श्रुतिद्वय-
 युक्तसन्धिपरमिति केचित् । अपरे तु पर्वचतुर्थ्याश्रयेण व्याचष्टे ।
 तथाच अहनि यागः कर्त्तव्यः “पूर्वपुराणिं शृणोति उत्तरमहर्षदेवतां
 यजेतेत्यहर्विधानात् । तथाच सकर्षणसूत्र “अहनि वा तद्वाप्यात-
 मिति । तथापि पूर्वाह्न एव “पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेः ।
 तथापि प्रातरिव “पर्वण्येयद्यतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्तथ । याग-

कालः स विज्ञेयः प्रातस्तोमनीयिभिः" ॥ इति वृद्धशतातपवचनात्
 "प्रातर्यजध्वमग्निनाविति मन्दलिङ्गाश्च । तथा "अङ्गिरसोमाश्च यज्ञश्च
 प्रातरनुवाकैरवन्विति च । "न तस्य सायमश्रीयाद्येन प्रातर्यज्य-
 माणः स्यादिति प्रातःकालस्य यागसम्बन्धावगमाश्च । तथा कात्या-
 यनेनापि "सद्यो वा प्रातरिति सद्यस्काकः कथितः । तथाच
 सुत्यन्तरेणापि "तत्र यजेत यज्ञेनं पयादक्षमितं पुरस्तादादित्यो-
 ऽभ्युदेतीत्यादित्योदयकाले यजेतेत्यवगम्यते । "उदित आदित्ये
 पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमतीत्युदयानन्तरमेव यागानुष्ठानमापस्तम्बेनोक्तं ।
 यत्तु प्रागुदयादमावास्यायास्तन्चकरणमुक्तं "प्रागुदयादमावास्याया-
 मिति, तदुदयात्प्रागुपक्रममावमेव न त्विष्टिरेव, "प्रागुदयादनुष्ठा-
 नेभित्यहर्विधानविरोधात् ।

अथ गोभिलः ।

अथः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या वास्तमितोदिता वोषैर्वा
 सन्धोदिते चन्द्रे सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्रायस्सप्तमया-
 दुच्चैरुदेति तामुपवसेत् ।

तथा ।

सन्ध्यापौर्णमासीमुपवसेदा उत्तरानित्येके ।

सुत्यन्तर च ।

पूर्वादिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणः ।

उपावसेदिति शेषः ।

कात्यायनः ।

पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत् ।

तत्र दिवा पर्वसन्धौ पूर्वद्युरपवासस्तदहयांगः । रात्रिपर्वसन्धौ
तदहुरपवासः परेद्युर्यांगः ।

तथाच बौधायनः ।

अचोदाहरत्यूर्द्धमूर्द्धरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते स एतं
वापररात्रं पूर्णं भवति सर्वं चाहुरत्तरस्या रात्रेरा मथराचाद्मावा-
स्याया श्रीपवस्येह्यूर्द्धं मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते स एतं
वापराह्मयो भवति सर्वां चैतामुत्तरस्याह्ना आ मध्यन्दिनादेतं
सन्धिमभियजेतेति ।

अस्यार्थः । 'अचोदाहरति' श्रुतिमिति शेषः । 'पौर्णमास्यामिति
विषयनिर्देशः, 'ऊर्द्धमूर्द्धरात्राच्चन्द्रमाः पूर्यते' पौर्णमासी प्रवर्तत-
इत्युक्तं भवति । 'स एतमपररात्रं', अनन्तरञ्च 'सर्वमहः', 'उत्तरस्या-
रात्रेरा मथराचात्', अतुवर्त्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिमन्धि-
रुक्त', अथामावास्याविषये 'श्रीपवस्येह्येहनि यागदिनात्पूर्वेद्युः', 'ऊर्द्धं
मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते' अमावास्या प्रवर्त्तते, 'स एतमपररात्रं',
अनन्तरं सर्वां रात्रिं, 'उत्तरस्याह्नाः', 'आ मध्यन्दिनात्', अतुवर्त्तते,
ततः प्रतिपद्भवति, स एष दिवामन्धिरुक्तः । एतं सन्धिमभिव्याप्य
सन्धेः पूर्वद्युरग्नीन्वाधायोत्तरेद्युर्यजेत । तथा एवं दिवामन्धिम-
भिलक्ष्य तदहः प्रातर्यजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्गतौ मथरात्र-मध्यन्दिनात्पौर्णमास्यौ व्याख्यातुमाह,
रात्रिर्ह पौर्णमास्यां मध्ये या भवत्यहरमावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मथरात्र-मध्यन्दिनात्पौर्णमास्यौ रात्रिमन्धि-दिवाम-
सन्धोरुपसक्तकौ विवक्षिताविति प्रतिपादितं भवति ।

अनयोश्च पौर्णमास्यमावास्याविषयश्रुत्योः प्रदर्शनार्थं वक्तुं
उत्तरसूत्रं ।

हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्या पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरामुत्त-
रासेमावास्यामिति ।

अयमर्थः रात्रिमन्त्रि-दिवाभन्त्रिमन्त्र्यौ हे पौर्णमास्यौ, दिवा-
भन्त्रि-रात्रिमन्त्रिमन्त्र्यौ च हे अमावास्या, तत्र दिवाभन्त्रिः पूर्वामा-
वास्या पौर्णमासी वा, रात्रिमन्त्रिस्तत्तर । अत्र पूर्वामावास्याका
न तु पौर्णमासी तामुपमाय्याजेनाह, 'पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमिति ।
अयमर्थः पूर्वामावास्यामिव पूर्वा पौर्णमासी जानीयादिति । ततश्च
दिवाभन्त्रिमन्त्र्यां पौर्णमास्या याग पूर्वमुपवास इति सिद्धं । तथा
उत्तरा पौर्णमास्युक्ता न अमावास्या । तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाह,
'उत्तरामुत्तराममावास्यामिति उत्तरा पौर्णमासीयुक्तामिवोत्तरा-
ममावास्या जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतममावास्या प्रतिपत्त-
न्त्रिमुपवास-यागयोर्मध्ये कुर्यादित्यर्थः ।

श्रापस्तम्बस्नाह,

यद्दह' पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णं उत्तरपैत्तरं पौर्णमासीमुपवसेत् य'
पुरितेति वा, खर्विका इतीयां वाजसनेयिन ममाम्नन्ति । यद्दहर्न
दृशेत तद्दहरमावास्या शो न इष्टार इति वेति ।

तत्र खर्विकासूत्रार्थं उपरिष्टादस्यते । 'यद्दहः पुरस्ताच्चन्द्रमा-
पूर्णं उत्तरपैत्', 'यद्दहर्न दृशेत' इति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । सर्वदा तावत्
राका-सुद्धोरेव चन्द्रमस पूर्णत्वमदर्शनं वेति ज्योति'शास्त्रमसिद्धं ।
यस्मिन् पुरस्ताच्चन्द्रमा, पूर्णं 'उत्तरपैत्' उदियात्, 'न दृशेत वा',

तत्र यद्यपराश्ले रात्रौ वा पर्वमन्त्रिस्तदा तां पौर्णमासी अमावास्यां
 चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वांशे मध्यन्दिने वा पर्वमन्त्रिस्तदा यस्मि-
 न्नहनि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णाभवति, यस्य वा तद्द्रष्टारोनेचितारो-
 भवेयुः तामनुमतीं सिनीवाली चोपवसेदिति । "श्व पूरिता" "श्वो
 न द्रष्टार इति वेति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । उक्तञ्च भाष्यार्थस्यहकारेण ।

अपराश्लेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व ममाप्यते ।

उपोथ्या तत्र राका स्यान्ता पूर्णात्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वांशे वाय मध्याह्ने यदि पर्व ममाप्यते ।

उपोथ्यानुमतिस्तत्र सा श्व पूरितलक्षणा ॥

अपराश्ले क्षपायां वा पर्वमन्त्रिभवेत् यदि ।

उपोथ्या तु तुद्गस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वांशे वाय मध्याह्ने पर्वमन्त्रिभवेद्यदा ।

तत्रोपोथ्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणेति ॥

तदुक्तं निबन्धिभिः ।

अपराश्लेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व ममाप्यते ।

तदहस्तात्र चोपोथ्या पूर्ण उत्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वांशे वाय मध्याह्ने यदि पर्व ममाप्यते ।

पूर्वेद्युस्तत्र चोपोथ्या सा श्व पूरितलक्षणा ॥

अपराश्लेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व ममाप्यते ।

तदहस्तात्र चोपोथ्या यदहर्नेतिलक्षणा ॥

पूर्वांशे वाय मध्याह्ने यदि पर्व ममाप्यते ।

तत्रोपोथ्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा ॥

गृह्यकारिकापि ।

पञ्चदशी प्रतिपद्य भमेते एकदिने महती यदि तस्मिन्पञ्चदशी
प्रकृतेरुपवाम पञ्चदशीह तदुपर्यदि याग इति ।

तथा सकर्षणकाण्डे गोविन्दोपाध्यायेनोक्त ।

यस्मिन्नहनि मध्यन्दिने पूर्वं एव विक्रम-सञ्चिपातौ तत्र पूर्वद्यु-
रुपवाम “श्च पूरितेतिवा, “शो न द्रष्टार इत्यस्य विषय । यत्राप-
राच्छे राक्षौ वा विक्रम सञ्चिपातौ तत्र तदहुरुपवाम “यदह पुरस्ता-
सन्द्रमा पूर्णं उत्सर्पेत्”, “यदहनं दुग्नेतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्त्रामिनाप्युक्त ।

यदि पूर्वांशे पर्वसन्धि समाप्येत ततो नितरामेव च शोभन,
यदि पुनरपरांशे राक्षौ वा तदहुरुपोय्य शोभते याग इति ।

तथाच लौगाचि ।

पूर्वांशे वाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोय्य तत्र पूर्वद्युस्तदहुर्याग इत्यते ॥

अपरांशेऽथवा राक्षौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोय्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इत्यते ॥

अथ केचित् सन्ध्याया पर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात्
प्रायेण तत्रापि रात्रिशब्दप्रयोगाच्च सापि रात्रिशब्देन गृह्यत इत्याहुः ।
तदयुक्त । सन्ध्या-रात्र्योर्गैदास्रवणायाश्च कारणाभावात्, सन्ध्याया
पर्वसन्धौ च पूर्वद्युर्यागस्य “आवर्त्तते यदा मन्धिरित्यनेनैव भिद्धे ।
एतेन “स वै समत्येवोपवसेत्” ‘स वा उत्तरामेवोपवसेत्” इति
श्रुतिद्वयस्य व्याख्यात ।

शुक्रपक्षे तित्थिर्ज्या यस्यामभ्युदियाद्भविः ।

हृष्यपक्षे तित्थिर्ज्या यस्यामस्तमियाद्भविः ॥

इत्यादीनि पञ्चवस्त्रया यानि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविष-
याणि । यत्तु “पूर्वः पूर्वा यजमानोऽवतीयानिति वाक्यं तच्छास्त्रचो-
दिते काले प्राप्ते यावद्यावत् पूर्वं यजते तावत्प्रसन्नमिति प्रतिपाद-
यत्तत्रैव काले विलम्बं निवारयति न पुनश्चोदितकालानादरेण
पूर्वदिनं प्रसन्नमिति । तथाच मति चतुर्दश्यादित्यपि तित्थिषु याव-
द्यावदधस्तनतियौ यागः क्रियते तावत्तावत्पुरां प्रसन्नमित्यापद्यते ।
तस्मात्पूर्वांश्यादिपर्वमन्त्रिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अत्र केचिदाहुः पूर्वापराह-मध्याह्नास्त्रेधाविभागश्रयणेन पञ्च
पञ्च मुहूर्त्तात्मिका अत्र वेदितव्या इति । ननु चेधा विभागपक्षे
मध्यन्दिनान्यपटिकायां पर्वमन्त्रौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थींशाभावात्तृ-
तीये भागे यागः प्राप्नोति । तत्र “पर्वणो यद्यतुर्थींश आद्याः
प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विशेषः प्रातर्हृदोमनीपिभिः” इत्येत-
दिरुध्यते । तदस्मत् । कथं प्रातःकाले पर्वचतुर्थींशाभावः, प्रातः-
कालस्य चिमुहूर्त्तमात्रादिति चेत् कुतः, “रेखाप्रभृत्ययादित्या-
मुहूर्त्तांस्त्रय एव तु । प्रातम्यु स स्मृतः कालोभागद्याहुः स पञ्चमः” ॥
इति वचनादिति चेत् । न । तस्य पञ्चधा विभागपक्षाश्रयत्वात् । अत्र
तु पूर्वांशपरिमित एव प्रातःकालः यतो मीमामाभाष्यकारोदाह-
तायां श्रुतौ “स्यभिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति
मध्ये अहुः सामवेदेनाम्नमयो महीयते वेदैरशुभ्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
इति मध्याह्नप्राक्तन मर्षोऽपि प्रातःकाल प्रतीयते । यदि मध्या-

ज्ञात् प्राक् प्रातःकालादूर्ध्वं कालान्तरं स्यात् ततः प्रातर्मध्याह्ना-
 लमयकालेषु ऋग्यजुःसामवेदैरागमने सूर्यस्य कालान्तरे वेदशून्य-
 स्थागमनं स्यात् । तत्र च “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति विरुध्यते ।
 घाखान्तरे “ऋग्भिः पूर्वाह्न इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्वाह्नयोरैक्याव-
 गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाहुः स्मार्त्ताः । “स एवाधर्द्धसंयुक्तः
 प्रातरित्यभिधीयते” इत्येवमपि पूर्वाह्नाद्विचक्षेत्प्रातःकालः तर्हि
 तत्रोपक्रम्य पूर्वाह्ने यागः । यदप्याहुः । “प्रातर्देवमिति प्रोक्तं तत्रो-
 पपद्यत इति च ।

तदप्युपक्रममभिप्रायेणैव । पूर्वाह्नैकदेशयेत्प्रातःकालः तर्हि पूर्वाह्नविव-
 चया वचनद्वयेऽपि प्रातर्पह्णं, अन्यथा “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं
 मनुष्याणां अपराह्नः पिद्वेषामिति श्रुतिविरोधः ।

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चहं ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति कात्यायनादिवचनात् । अथ घत् प्रातरसुदिते जुहोती-
 त्यत्रापि दर्शनात् ।

पठेऽथाये जैमिनिना “उदगयनपूर्वपत्रपुण्याहेषु देवानि स्मृतिहृषा-
 ष्यन्वार्थदर्शनादित्युक्ते भाष्यकारेणान्यार्थमन्दर्शनं “पूर्वाह्णे वै देवा-
 नामिति दर्शितं ।

आह च कर्त्तव्यायाय, “पूर्वाह्णे दग्धेयाग इति । अनेन “प्रातर्ह-
 नोमनीषिभिरित्यादि व्याख्यातं । तेनेष्टिविषये चेधा विभाग इति
 सिद्धमिति । नदद्युक्तं । अथ हि पूर्वाह्नापरराह्णौ द्विधा विभक्त्याहुः
 पूर्वापरभागौ विवक्षितौ । “आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नाऽथपरराह्नस्ततः परः ।

मध्याह्नेषु तयोः सन्धिर्यदावर्त्तनमुच्यते" । इति वचनात् । न तु पूर्वा-
ह्णादिशब्दानां विधा विभक्त्याहः क्रमेण भागत्रयपरत्वं । "आवर्त्तने
यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा । तद्दृष्ट्यांगं इत्येत परतद्योःपरेऽहनि"
इत्यादिवचनात् बह्यमाणवज्रवचनविरोधप्रसङ्गाच्च । किञ्चान्यस्मिन्
पक्षे मध्याह्नस्यावर्त्तनादुपरि घटिकापक्षकपयन्तत्वात् तत्र सन्धौ
तद्दृष्टेरेव यागः प्रसज्येत । न च प्रसज्यतामिति वाच्यं । तत्र प्रातः
पर्वचतुर्थांशादिविहितकालाममभवेन "पर्वण्यद्यत्तुर्थांश इत्यादिवच-
नविरोधात् प्रातःकालस्य त्रिमुहूर्त्तत्वान् ।

तथाच व्याम' ।

मुहूर्त्तचितय प्रातस्तावानेव तु मद्रव इति ।

परामरोऽपि ।

लेखाप्रथत्याद्यादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातः स्यात्सप्तमी कालोभागद्याहः स पञ्चमः इति ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

रेखाप्रथत्याद्यादित्यान्मुहूर्त्तास्तय एव तु ।

प्रातस्तु स सप्तः कालोभागद्याहः स पञ्चमः ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

लेखाप्रथत्याद्यादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्मिन्ने रवौ ।

प्रातः काल इति प्रोक्तो भागद्याहः स पञ्चमः ॥

एवमन्येऽपि प्रातः शब्दायं प्रतिपादनेषु वाक्येषु त्रिमुहूर्त्तात्मकः
प्रातः कालः कथितः, न तु विधा विभक्त्याहः पूर्वा भागः प्रातः काल-
इति कश्चिदपि श्रूयते । अस्तु श्रुतौ प्रयोगः, स न मुख्यः अनेकार्थत्वस्यान्या-

यत्वात् । मनाडिकाः प्रातःकाल इति प्रोक्तं स्थापनारोपणादिविति सोऽप्येवमेव । ननु सार्द्धप्रहरः प्रातःकाल "स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" इति वचनात् । 'घः' प्रहरः अधिक उपरि अर्द्धसंयुक्तः सार्द्धप्रहरः । ततश्च मध्यन्दिनान्यघटिकायां पर्वसन्धौ पञ्चसु घटिकास्तृतीतासु प्रातःकालः पर्वचतुर्थांशश्च सम्भवतीति तदानीं साङ्गो-यागः करिष्यते । तद्युक्तं । "उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागुद्यादमावास्यायाः" इति आपस्तम्बवचनात् । त्रिसुहृत्तात्मकः प्रातः कालो यदा पर्वचतुर्थांशसम्भवस्तदेतदचन भविष्यतीति चेत् । न । सङ्गोचे कारणाभावात् । न चादित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्त्रप्रक्रम आदित्योद्यात् प्रागमावास्यायास्तन्त्रप्रक्रम इत्यस्य पञ्चघटिकास्तृती-नासु करिष्यत इति वाच्यं । अङ्गप्रधानवर्त्यां भावनायां युगपत्पुरुषं प्रवर्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विलम्बनिषेधात् । तस्मादचनदयपर्यालोचनया त्रिसुहृत्तात्मके सार्द्धप्रहरात्मके च प्रातः कालेऽवगम्यमाने-ष्यापस्तम्बवचनानुरोधत् त्रिसुहृत्तात्मक एव याद्य', तस्मादस्मिन् काले यागसिद्धयर्थं अस्मदुक्त एव विभाग आशयणीयः । ननु देधा-विभागे यत्रापत्तनादुपरि घटिकामात्र एव मन्त्रिसाक्षोत्तरेद्युरेव यागइति तत्रापि कान्तामम्भवादचनविरोधस्तुत्र एव । मैत्रं । पर्वणो-यद्यतुर्थांश इत्यादिकालस्य यागान्वयावगतेभंवित्वां, तदेतदागस्य कासाश्वयेनेत्यभ्युपगन्तव्य, पर्वमाक्षोत्तरेद्युरागि क्रियमाणे न यागस्य फालान्वय इति पूर्वद्युरेव याग इत्यविरोधः । नन्वेवं तद्व्यपराश-मन्त्रानुत्तरेद्युरागविधानं विरुध्येत । मैत्रं । यत्रापराश्वे पर्वमन्त्रानुत्तरेद्युः इतिपद्यतुर्थांशे यागो न भवति तथाभूतस्यैवापराश्वस्याव यद्यत्-

मित्यविरोध, युक्तश्चेत्, अन्यथा घेमन्तकाले अतिपूर्वं तदहस्ताव
 क्रिस्त्रिदूने चतुर्दशघटिकामात्रे आवर्तनं भवति तदा तत्रैव तिथि-
 वृद्धौ कदाचिच्छोड्यनाडिकोऽपि चतुर्थाग्नौ भवति तथावर्तनादु-
 परि घटिकामात्रमन्त्रावुत्तरेद्युरेव याग प्रसज्येत । न च तदुक्तं तत्र
 विहितकालमभावात् “न यद्यथामिति निषेधात् पूर्वेद्यु सख्यवच्च ।
 अतोऽत्रापराह्मशब्दसङ्कोच एव ज्यायान्, “आ मप्रमान्मुहूर्त्तार्धे द्वैव
 कार्यं प्रशस्यत इति वचनं प्रातःकालविधानात्तद्व्यतिरिक्तविषय
 भवताप्येतदङ्गीकार्यं अन्यथा त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीये भागे प्रातरा-
 त्तके भवता यागाङ्गत्वेन स्त्रीकृतेऽनीतेऽपि यागप्रसङ्गात् । तस्मात्
 द्वेधा विभक्तस्याह्म पूर्वापरभागावेव पूर्वाह्नापराह्णावच गृह्येति तस्यौ,
 तथापराह्णादिगते पर्वसन्धौ परेद्युर्याग पूर्वाह्णगते पर्वसन्धौ तदह-
 र्याग । यदा तु पूर्वापराह्णयो सन्धौ पर्वसन्धिसदा तदहरेव याग-
 इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्णग्रहणं । मध्याह्णशब्दो हि पारिभाषिक
 मध्याह्णमुक्त्याह्मो मध्यम क्षणमेवात्र प्रतिपादयति । अत एव प्राता-
 तपोऽपि मध्यमशब्दमेव पठति ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदौपवासं पुर्वेद्युस्तदह्र्याग इत्यते ॥

यत्तु “पूर्वाह्णं प्रहरं सार्द्धं मध्याह्णं प्रहरन्तया । आ ह्यतोऽथादप-
 राह्णं सायाह्णस्य तत परः” इति गोभिलवचनाच्चतुर्थी विभाग, यद्य
 “मुहूर्त्तचितय प्रातःसावानेव तु सङ्गव । मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तं ह्यादप
 राह्णोऽपि तादृश । सायाह्णं त्रिमुहूर्त्तं सर्वधर्मवद्भिष्कृतः” इति
 व्याख्येयवचनात्पञ्चधाविभागं सोपुक्करीत्या त्रिधाविभागवत् कर्मान्तर-

विषयः, आश्रितश्चायं द्विधा विभागः सकलसूत्रभाष्यकृद्भिर्विभक्तिभिरपि
 निवन्धकृद्भिः, युक्त्येति स एव स्त्रीकार्यः । तत्र रात्रिमन्थौ परेद्युरेव
 पागः “अपराह्णेऽथवा रात्राविति सौगाद्विवचनात् “पदान्ता उपवस-
 ष्याः पवाद्योऽभियष्ट्या इति गोभिलवचनाच्च । नन्वस्तमयादूर्ध्वं पर्व-
 सन्धौ चतुर्दशानाममयात् प्रागूर्ध्वं वा ममाभायां अमावास्यायाः कृत्स्न-
 रात्रियोगित्वे तत्रैव दोहादि युक्तं “तद्यदेय एतां रात्रिमिहामा
 वसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाय समभरन्निति श्रुत्या
 रात्रियुक्त्याममावास्यायां दध्यादिरूपस्य सोमस्य मन्मृतिर्देवैः कृतेत्यु-
 क्तत्वात् । न च “पवाद्योऽभियष्ट्या इति वचनविरोधः, अहोरात्रथा-
 पिन्नामपि तस्य सम्भवात् । न च “अपराह्णेऽथवा रात्रावित्येतद्विरोधः,
 तस्य पौर्णमास्यामपि सम्भवात् स्वतित्वेन दुर्बलत्वाच्च । उच्यते । रात्रिग-
 ष्टस्य तिषेक्षपचलकत्वात् “तदहरेवैष पुरस्ताच्च दृग्नेत तदहस्पवमे-
 दिति कश्चिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्ताच्च
 पयाद्दृग्नेत तदहस्पवमेदिति कश्चिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यत्रैष
 एतां रात्रिं पुरस्ताच्च पयाद्दृग्ने” इत्यत्र पूर्वस्मिन् रात्रिगेषे पुरस्ता-
 ददर्शनं उत्तररात्र्यादौ पयादेकस्यामेव वा पुरस्तात्पयाद्याददर्शनं
 वक्तव्यं । आद्ये पक्षे या दिवामावास्या सैव स्यात् । द्वितीये पक्षे उत्त-
 ररात्रावपि तद्रूपं विद्यते इति शेष भवेत् । अथोच्येत उत्तररात्रौ
 प्रतिपदो विद्यमानत्वात्काम्यतो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति ।

आह कर्कोपाध्यायः ।

दर्शनं ग्राम्यतः प्रतिपद्येव भवतीति ।

क्षात्यापनस्तममावास्यागेषे नाह ।

अष्टमेश्चै चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेश्चै च ततः निक्ष भवेदणुः ॥ इति ।

तदमत् यदि रात्रिमन्त्रादपि शास्त्रतो निषिद्धं सिद्धं तत उद-
यात्माक् प्रतिपत्तवेगः तत्रोपवासो न कर्त्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी
रात्रावपि विद्यत इति तत्रापि चन्द्रमङ्गावाप्त कर्त्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दश्यां अमां कुर्वन्ति ये दिजाः ।

विहारं पितृयज्ञञ्च तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥

‘विहारः’ विहरणमित्यर्थं आहवनीयादेः इत्यर्थः ।

तत्र तप्तोपः प्रसज्येत तस्मात् “पदान्ता उपवस्यत्याः पदादयोऽभि-
यष्ट्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्रात्रिमन्त्रौ परेद्युर्भागः । ननु रात्रि-
योगिन्यामपि पञ्चदश्यां प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तायां द्वितीयायां “त्रिमु-
हूर्त्ता द्वितीया चेदिति वचनात् पञ्चदश्यां यागः कस्मात् क्रियते
विशेषावगमादिति ब्रूमः । यद्यपि रात्रिमन्त्रिशास्त्रं कृत्वाहर्त्यापिन्यां
प्रतिपदि सावकाशं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशास्त्रं दिवासन्तौ सावकाशं,
यद्यपि च “पदादयो यष्ट्या इत्येतदुपमर्दनेव एतत्तरेतद्बाधकाशित-
दोषाभावक्षयापि रात्रिमन्त्रिशास्त्रस्थानन्यथामिद्वलान् “पदादयो
यष्ट्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते परं चतुर्थांशश्च प्रातः पूर्वदिने
प्राप्त्यभावाद्दयागप्राप्त्यभावे त्रिमुहूर्त्तशास्त्रे यावत् पूर्वं शिष्यहृति प्राप-
पितुमशक्यमपेक्षते तावद्द्रात्रिमन्त्रिशास्त्रं दृष्ट्वा विषयान्तरमेव चिन्त-
यति, तप्तोपरिष्ठादप्यामः । तस्मात् रात्रिमन्त्रौ परेद्युर्भाग इति सिद्धं,
अपराहसन्भावपि परेद्युर्भागः ।

ननु ।

चतुर्दशं चतुर्थामि यमा यव न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्य भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

इति वचनात् पूर्वैव कस्माच्च गृह्यते । तथाच वचनान्तरं ।

चतुर्दशी चतुर्थामममावास्या न लभ्यते ।

शोभते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वान्तत्रैव कारयेत् ॥ इति ॥

यद्यपि चतुर्दशा यामचतुष्टयव्यापिन्यमावास्या न लभ्यते किन्तु तदेकदेशव्यापिन्येव तथापि शोभते प्रतिपदसि चेत् पूर्वेषु रेखोपवास-
दत्यर्थः । कात्यायनवचनेन पश्चाद्भुदय अमावास्यातेहेति, यद्योप-
वासदिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र चिह्नविकोष्टिः प्रायश्चित्तत्वेनोक्ता ।
उच्यते । तस्याः प्रतिपदि मद्भावे द्वितीयासद्भावेऽप्युपपत्तिरन्यथासिद्धा-
पराह्णन्दस्यात्र बोधायन उक्ता, तस्माद्वितीयेऽहनि यागः । ननु यदा
पूर्वेषु प्रातः पर्वचतुर्थाशाभावः परेषु प्रातः पर्वचतुर्थाशः तदा
कश्चिदहनि यागः क्रियते । न तावत् पूर्वेषु तत्र प्रातः काले पर्व-
चतुर्थाशादिसमावेशाभावेन यागकालाभावात्पराह्णपर्वसन्धित्वाच्च ।
नापि परेषुर्थाशः तत्रापि विहितकालाभावात् ।

अत्र केचिदाहुः अपरेषुर्थाशः कर्त्तव्यः पूर्वेषु पर्वचतुर्थाशादि-
विहितकालासम्भवात् प्रतिपद्यर्थाशे यागनिवर्त्तकाभावाच्च । यस्त-
यमसि निषेधो निवर्त्तकः ।

न यद्यथ चतुर्थाशे यागे' प्रतिपदः कश्चित् ।

रचांसि तद्विलुपन्ति युतिरेषा मनातमीति ॥

उच्यते मध्याह्नमन्धिविषयोऽयं प्रतिषेधो नापराह्णसन्धिविषयः, तत्र

परेद्युर्यागविधानात् । ननु अपराहसम्भावैव परेद्युर्यागप्राप्तेस्तत्र च प्रतिपच्चतुर्थ्यांशसम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधस्य तत्रैव सामञ्जस्यं मथाहसम्भौ तु पूर्वद्युर्यागविधानात् प्रतिपच्चतुर्थ्यांशसम्भोऽपि नास्तीति निषेधानुपपत्तिः । श्रवोच्यते । “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य सम्पूर्णायां त्रिधौ खण्डत्रिधौ वा साधारणत्वं, तत्र द्वितीयेऽहनि प्रतिपच्चतुर्थ्यांशस्य आतःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधस्य घटत एव । न चैतावता प्रतिपच्चतुर्थ्यांशे यागानुष्ठाने प्रत्यवायभाह्नं । “पचादयोऽभियष्टव्या इति तत्र यागस्य विहितत्वाद्बिहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च दृष्टदर्शिके ।

यद्यपि प्राथ यत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।

प्रत्यवायमतिं कुर्याद्विकल्पाश्रयणात् तत् ॥

दृष्टौ विधि-निषेधौ हि तुल्यवीर्यैकगोचरौ ।

विकल्पेन तयोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥

अङ्गीकृतनिषेधानां नैष दोषोऽस्यकुर्वतां ।

चोदनाल्लक्षणान्तु न प्रामाण्यं विधेस्तदा ॥

विधिः प्रामाण्यपक्षे तु प्रतिषेधनिराहतेः ।

चोदनाल्लक्षण धर्मं न दोषोऽस्तुतिष्ठतामिति ॥

न च “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्याः प्रतिपङ्गागचतुष्टयेऽपि साधारणत्वेन सावकाशत्वात् “नद्यष्ट्यं चतुर्थ्यांश इत्यस्य प्रतिपच्चतुर्थ्यांशविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति वक्तव्यं । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विशेषनिषेधेन नात्यन्तवाधः क्रियते तद्धीन-
लाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तत्र टीकायां ।

अन्तदुर्वलोऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यवलो भवति प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्यविधाने चेत्यत्र वक्ष्यत इति ।

तस्माच्छास्त्रप्राप्त्यर्थं स्यात्प्रतिषेधासम्भवात् “शानुयाजेषु ये यजामहं करोतीतिवद्विकल्पः, न तु तद्देव, तर्हि पर्युदासाश्रयणाद्विकल्पः परिहृनुं शक्यते । तथाहि साक्षाच्चोदितकालस्य पूर्वचतुर्थ्यां प्रतिपदाश्रयणमात्रकस्य प्रातःकाले दिनद्वयेऽप्यविद्यमानत्वेन यागानुपपत्तेर्नित्यचोदितकर्मणः परित्यक्तुमशक्यत्वात् प्रयोगवचनसामर्थ्येन किञ्चिदिगुणेऽपि काले यदृष्यमित्यापत्तौ पूर्वद्युः प्रातःकाले पूर्वचतुर्थ्यां ग्राभावेऽपि पूर्वमात्रमद्वावाद्यदृष्यं, अथ वा परेद्युः प्रतिपदाश्रयणमात्रमाभावेऽपि प्रतिपन्नाचमद्वावाद्यदृष्यमिति प्रतिपन्नचतुर्थ्यां ग्रेऽपि पालिकौ प्राप्तिर्न देवैरपि वारपितुं शक्यते । तस्मात्प्रचणया पर्युदासप्रतिपादने विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् अस्मिन् सुख्यार्थत्वात् विकल्पप्रसक्तवपि प्रतिषेधवाचक एव नञस्त । किञ्च पर्युदासाश्रयणादपि प्रतिषेधः । तथाहि यदि तावत् प्रतिपन्नचतुर्थ्यां श्रयणं वर्जितत्वाविशेषात् । अथ चतुर्थ्यां श्रयणं वर्जितायां प्रतिपदि यजेतेति तर्हि पूर्वचतुर्थ्यां ग्रे यागो न प्राप्नोति । अथ प्रतिपन्नचतुर्थ्यां श्रयणं वर्जिते चोदिते काले यजेतेत्युच्यते तर्ह्यपरराष्ट्रपूर्वसन्धातुत्तरमहश्चोदितकालस्यैवापि प्रतिपन्नचतुर्थ्यां श्रयणमात्रमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासत्वेन कुत्रान्यत्र विधीयते । अथ नोद्यन्तमादित्यमौचेतेति धान्तर्येन नञः सम्बन्धादनौच्यमद्भ्यस्त्वदयागसंकल्पो विधीयते । उच्यते । युक्तं तत्र रागप्राप्तमीक्षणं पर्युदस्यत इति । इह त्वपरराष्ट्रपूर्वसन्धौ परेद्युर्वांगः शास्त्रप्राप्त इति न

पर्युदसितुं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्तस्वार्थव्यवस्था “नार्येयं
 दृणीते” इति प्रत्यक्षोपदेशन वलीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वाहुं ।
 उभयोरपि प्रतिपक्षतुर्थांशप्रापकपर्युदासयोरुपदेशशास्त्रत्वात् । न च
 यथा यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इत्यस्य धामविशेषेष्वनुयायेषु पर्यु-
 दासस्तथाच सम्भवति । न हि पर्युदासशास्त्रस्य पूर्वाङ्गापराङ्गादिपर्वस-
 न्धिसाधारणस्यापराङ्गादिपर्वसन्धिशास्त्र प्रति विशेषशास्त्रता सम्भवति ।
 न च पर्युदासशास्त्रस्य श्रुतित्वेन वलीयस्त्वं, श्रुतित्वादिद्वेः । तथाहि
 भाष्यकारेण चतुर्थांशनिषेधः क्रात्यायनवचनादित्युक्त्वा “न यष्टव्यं चतु-
 र्थांश इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण “श्रुतिरेषा
 घनातनीत्युच्यते । नतु पर्युदासवचने तस्यप्रत्ययश्रवणेन विधेः स्पष्टत्वा-
 दपराङ्गादिपर्वसन्धिवचने वर्त्तमानापदेशत्वेन कस्यविधित्वादिलक्ष-
 णात्तौ वैषम्यं, नैतद्वत्, प्रतिपक्षा पर्युदस्यते चतुर्थांशो वा घागो वेति
 सन्देहो यावता विलम्बेनापनीयते तावतेतरत्रापि वर्त्तमानापदेशो वा
 पञ्चमलकारोवेति सन्देहोऽप्यपनीयत एव । पर्युदासे नत्रोपलक्षणात्थत्वं
 इत्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यभावी ।
 एवं विकल्पे स्थिते मध्याह्नसन्धिविषयत्वं निषेधस्यापराहसन्धिविषयत्वं
 विधेरिति । यतो छौगादिषु पूर्वाङ्गापराहसन्धिविषयभेदेन पूर्वा-
 न्तरदिनयोर्भागव्यवस्था कृता “पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्न इत्यादिना ।
 यत्तु “पर्वण्योयश्चतुर्थांश इति वाक्यन्तदपि न प्रतिपक्षतुर्थांशे धामं
 निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्पमंशं निषेधति, अविहितत्वा-
 न्निषेधत्वेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्येषामशानां विधायकत्वेनाथांदि-
 नरमंशं निवारयति, विधिविभक्तिशून्यत्वेन विधिवत्त्वस्याप्यप्रतीतेः ।

नाप्यपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्विधि कस्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणात्तराविरोधाच्च विधय कस्यन्ते। इह तु “पर्वण्येषुतुर्थांश इत्यत्र प्रतिपद्गात्रयविधाने चतुर्थांशनिवृत्तिप्रयोजने कस्यमाने “न घट्य चतुर्थांशे” इति चतुर्थांशस्य पाचिकाभ्यनुज्ञाशास्त्रं विरु-
ध्यते । न च वाच्य विज्ञेय इति विधिप्रत्यय, “अर्हे ह्यत्यल्लचसे-
त्यहार्पणेनापि घटमानत्वात्, भवतु वा विधिप्रत्यय”, तथाप्यन-
पेक्षिते ज्ञाने न तु यजतो । अथ निर्वपत्यास्रभतिवदनपेक्षितधा-
तुगतोऽपि विधिरिष्टमर्थं विधत्त इति । उच्यते । मापि क्लिष्ट-
कस्यनै वेति न विस्मृत्यचतुर्थांशाभ्यनुज्ञाशास्त्रवाधने सामर्थ्यं । तथाचि
धात्वर्थं श्रुत्या विधीयते तदनुसारे धात्वर्थोऽन्यत्र विधीयते धात्वर्थे
वान्यत् विधीयते । यत्र त्वदेवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्ट । अथ
तद्दोषपरिहाराय धात्वर्थो ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि काष्ठस्य
प्राप्तिः । अथ ज्ञान विधीयमान शोधमस्काररूपमिति ज्ञानमस्कार्यस्य
आस्तस्य यामे विनियोगमन्तरेणानुपपन्नान् विनियोगविधि कल्प-
यतीत्युच्यते । तत्र मस्कारानुपपत्त्या मस्कार्यविनियोगकल्पनाया
महाधिकरणे निराकृतत्वात् । ननु “सोमाभावे पूतीकानभिपुणु-
यादिति तमस्रै भव प्रवच्छेदिति च भस्माभिपवमस्कारान्ययानुप-
पत्त्या फलचमसस्य पूतीकानाञ्च यागविनियोगो यथा कस्चित्तस्ये-
हापि ज्ञानमस्कार्यस्य काष्ठस्य विनियोगविधि कस्मान्न कस्यते ।
उच्यते । युक्तं तत्र सोमेन यजेतेति ऋतविनियोगस्य सोमस्य
सोममभिपुणोतीति सोमचमस इति च सम्राज्यया भस्माभिपव-
मस्कारविधिर्न विरुध्यते इति, सिद्धे भस्माभिपवयो सोममस्कारत्वे

निरुद्धसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुशकं द्रव्यस्य पूर्वद्रव्य-
ममानकार्यत्वकल्पनं, इह त्वनिरुद्धोद्भानसंस्कारः संस्कार्यस्य कालस्य
कृत्मानान्तरलभविनियोगाद्भूते न निर्वहति सक्राधिकरणन्याया-
दिति युक्तमेव ।

किञ्च सोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदलभ्यमानस्य प्रतिनि-
धुपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते “पृथीकानभिपुण्यदिति,
न त्वपूर्वा विनियोगः क्रियते । न त्विह विनियोजकान्तरेण
विना सिद्ध्यति, तस्मात् “मसुद्र मनसा ध्यायति पृथिवीञ्च मनसा
ध्यायति देवस्य मनसा ध्यायतीतिवद्वारादुपकारकत्वमेव कालज्ञा-
नविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानमामशौभाच्चिधे
ज्ञानस्थार्थमिद्व्येनाविधेयत्वान् कालविधित्वमेव कालज्ञानविधा-
नस्येति । तथापि यागकाल इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिश्य
किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, यथेतत् शब्दैः खिष्टकृतं
यजतौतिपदपङ्क्तुं प्रथममत्र इतिवच्च, यथा हि वषट्कारविशेषि-
तमत्रणे प्रायश्चमस्यन्धो विधातु न शक्यते तथा पदान्तररोपानपर्व-
चतुर्थांशादिविशेषितस्य कालशब्दार्थस्य यागकाल इति समामपदै-
कदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेन सह पद्यात्मस्यन्धोविधीयत इति
शौपययते ममस्यमानपद्योः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धा-
नुपपत्तेः “परिपूर्णं पद पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यायात् । अथ
“पर्वण्येषुयत्तुयाग आशा” प्रतिपदस्त्वय इति पदान्तररोपान्तस्य
कालस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति । उच्यते । तथापि यागकाल-
इति समामपदगतेनोपमञ्जनीभूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

किञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियार्णं सम्बन्धो भवति । न च कालो यागस्य फल असाध्यत्वात् । नापि कारक, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि “प्रतिपदि यजेतेतिवत् पर्वचतुर्थांशादे रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तद्वचनाधिकरणार्थं कल्पनीय इत्यपर श्लोच ।

असु वा कालविधित्व, तथापि प्रतिपदाद्यभागचयविधान नोपपद्यते । तथाहि इह कालद्वयमुपात्त पर्वचतुर्थांश प्रतिपदाद्यभागचयश्च । न चोभयमेकेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानुषादेन कालद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कालस्य निमित्तस्वरूपकत्वात् कालयोर्योगोविधीयते न तु यागे कालावित्युच्यते तर्हि सुतरामेव वाक्यभेदः । तत्र कालभेदेन यागस्य भेदप्रतीतेः । अथ प्रतिपद्य समार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न वाक्यभेदस्तददिहापि प्रतिकाल यागे विधीयमानेषुपि न वाक्यभेद इत्युच्यते । तत्र युक्तः । तत्र यद्वत् समार्गयोरेकेन यत्नेन सम्बन्धविधाय श्रौते विधितात्पर्यं पर्यवसित मत्यार्थिका थापारभेदा प्रतिपद्यस्युपजायमाना अपि न वाक्य भिन्दन्तीति । इह तु पर्वचतुर्थांशस्य प्रतिपदाद्यभागचयस्य श्लेजेनेव श्रौतविधितात्पर्येण यागसम्बन्धेन येन शब्देन विधीयते तथाविध शब्दोभाष्युभयो पृथगुपात्तत्वात्तस्मात्प्राप्तस्य यागस्थानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवतीवारवन्तीयाधिकरणपूर्वमास्यधिकरणादिपूर्वपक्षवदाक्यभेदः । ननु तद्वदेव तर्हि विशिष्टविधानेन वाक्यभेदपरिहारं कस्मान्नेत्यते । उच्यते । विशिष्टविधानेऽभ्युपगम्यमाने यागाक्षरापत्तेर्भेदार्थं पूर्वमा-

सयोरय कालविधि सिद्धति । दर्श-पूर्णमासयो श्रास्तान्तरप्राप्त-
योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्सर्द्धं वहिर्वेदीत्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय यथा वाक्यभेद परिहृत तदन्तु पर्व प्रतिपद्भाग्या सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्त । तत्र सन्धिदेशे
लक्षितेऽयंप्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-वहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकाले लक्षितेऽपि न पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागचयस्यानुवाद
सिद्धति । पूर्वापरयोरशयोर्नियतयोर्विषमयोरप्राप्त्यभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं लक्षणाङ्गमेव “सन्धौ यजेतेति श्रुत्या
सन्धिकाले विहितोऽपि प्रयोगयोग्य इति तत्समीपलक्षणाया प्राप्ताया
किं पर्यन्त काल इत्यवध्यपेक्षाया पूर्वापरसमीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थांशादिविधायकमेतद्वाक्य
भवेत् “पर्वणोषधत्तुर्थांश आद्या प्रतिपदक्षय इति, तदपीदानीम-
नुपपद्यमान । यदि पुनरपि तमेव सन्धि लक्षयितुं शक्नोति तदा
किं तेन कृतं भवति, तस्माद्यागस्य कालद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे-
दोऽपरिहार्यं । अथ यो यागकाल इति यागकालमनूद्य स पर्वण
यत्तुर्थांश आद्या प्रतिपदक्षयोऽशाञ्चेति विधीयते । तर्हि याग-
काल इति विग्रिष्टानुवादे एकस्मावदाक्यभेद, पर्वचतुर्थांशस्य प्रति-
पद्भागत्रयस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेद । यत्तदोर्थात्प्राप्तेनाव्य-
दत्यपरोदोष । अथ पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागत्रय धानूद्य तयोद्भ-
योर्थांगकालव्य विधीयते । एव तर्हि पर्वणोषधत्तुर्थांश इति विग्रि-
गुत्तुवादादेकोवाक्यभेद, आद्या प्रतिपदक्षयोऽशा इत्यपि विग्रि

६३८ चतुर्विंशतिनामणौ परिशेषखले कालजिर्णये [८४] ।

किञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियाणां सम्बन्धो भवति । न
च कालो यागस्य फलं, असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभ-
क्तिनिर्देशाभावात् । न हि "प्रतिपदि धजेतेतिवत् पर्वचतुर्थाशादे-
रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तत्रैवाधिकरणार्थः कस्य-
स्यै इत्यपरः श्लेषः ।

सद्योरय कालविधि सिद्धति । दर्श-पूर्णमामयोः शास्त्रान्तरप्राप्त-
 योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
 मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्यत्र स्रवण्या सन्धौ मिनोतीति
 विधाय यथा वाक्यभेद परिहृतं तदन्तर् पर्व-प्रतिपद्भागभ्या मन्धि-
 स्रवण्या वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्तं । तत्र मन्धिदेशे
 स्रवितेऽयं प्राप्त्वेनान्तर्वेदि-बहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
 तु मन्धिकाले स्रवितेऽपि न पर्वसतुर्भाग-प्रतिपद्भागवयस्थानुवाद-
 सिद्धति । पूर्वापरयोरशयोर्नियतयोर्विषययोरर्थप्राप्त्यभावात् ।

एतनुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेदः, तयोरुभयोर्थांगकालनविधानानृती-
वायोक्त्यभेदः, पर्वचतुर्थांशस्य प्रतिपद्भागचयस्य च विधायकान्तरा-
भावादनुवादोऽपि न शक्यते कर्तुमित्यपरोदोषः ।

किञ्च कालस्यानुपादेयत्वात् कालविधिपरेषु वाक्येषु कालमु-
द्दिश्य कर्मवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थांशमुद्दिश्य स याग-
काल इति विधीयते तर्हि विधेयस्य यागकालस्यापि कालरूपत्वेना-
नुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति । न चोद्दिश्यदयस्य मिय सम्बन्ध
सम्भवति । न चानयो समुदायीकरणार्थं एक शब्दोऽस्ति, येन
समुदायस्य यागसम्बन्धविधानादाक्यभेदः परिहृयेत । ननु याग-
काल इति कालशब्देनोभयमेकरूपतया परास्यश्च यागसम्बन्धोविधी-
यते । तत्र । याम-कालशब्देन याग-कालयोः सम्बन्धविधानसं-
शयमित्युक्तत्वात् ।

किञ्च याग-कालशब्देन पर्वचतुर्थांशादिकालोऽनूद्यते पुनस्तेनैव
शब्देन यागस्य कालसम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्तं वैरूप्य-
मापद्येत । न चोक्तस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तदाप्यगतमेव किञ्चि-
दपेक्ष्यानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्य विधीयते इति सम्भवति । यदि तु
वैरूप्यपरिहाराय पर्वचतुर्थांशपञ्चादिपरामर्शमन्तरेण श्रद्धस्त्वैव का-
लस्य यागसम्बन्धो विधीयते । तद्युक्तं । कालसम्बन्धविधानमन्त-
रेणापि सिद्धे । अथ “यागकाल स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्व-
प्रतिपद्भागान् परास्यश्च यागसम्बन्धोविधीयते, तथापि पूर्वाक्तं वैरूप्य
नूद्यत्वमेव ।

किञ्च स इत्यथनाच्छब्द एकवचनान्तश्चतुर कालभागान् परा-
वच्यते

मर्तुं न शक्नोति । अथानुषङ्गन्यायेन धृतमेकैकं परामृशतीत्युच्यते ।
मैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुषङ्गेऽपैकस्थानेकेषु सम्बन्धेषु गृह्य-
माणेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य स इत्यस्य तच्छब्दस्य "आद्या" प्रतिपद-
स्य इत्यत्र बहुवचनप्रतिनिर्देशात् अनुषङ्गोऽपि नोपपद्यते । यथा
गच्छतामित्यास्य भयञ्चैरङ्गानीत्यत्र नानुषङ्गः ।

किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्पर्वणोपसृत्तुर्गोश इति पर्वचतुर्षांमे
यच्छब्दश्रवणात् स एव तच्छब्देन परामर्तुं युज्यते न प्रतिपद्गाः ।
अथ तथापि यच्छब्दोऽप्यङ्घ्रियते अत्युच्चारणयोः श्रुतेः शीघ्रं सन्नत्ययात्
पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु वाधाहारः तथापि प्रतिपद्गा-
इति बहुवचनान्तस्यैव यच्छब्दस्याधाहारदेकवचनान्तेन तच्छब्देन
पुनरपि कथं सम्बन्धः । अथ पर्वप्रतिपद्गासमुदाय एकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्तुं शक्यते इत्युच्यते । तत्र । एकावच्छेदमन्तरेण समुदा-
यात्तुपपत्तेः । अथैकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा
विददाको पौर्णमास्यादिशब्दोपादानादग्नेयादीनां समुदायत्वमिच्छिः,
यथा वा राजसूयशब्देनोपादानादनुमत्यादीनां मन्त्रादीनां^(१) पवि-
चादीनाञ्च यागादीनां समुदायत्वमिच्छिः । तत्र । तच्छब्दोपादा-
नात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादानमितीतरे-
तराश्रयापत्तेः । अग्नेयादीनाम्बेकशब्दोपादानव्यतिरेकेणार्थको-
पाधिसम्बन्धोविद्यत एव । यदुत्पत्तौ कासविशेषयोगिनः नाम
तदुक्तम् । "एककासाभिसंयोगाद्विश्रानामपि कर्मणा । समुदायार्पण

(१) अनुमत्यादीनामन्त्रादीनामिति क० ।

शक्यमेकदेशस्यवृत्तवत् ॥ इति । राजसूयेऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयागलो-
पाधिमद्भावात् समुदायत्व भविष्यत्येकफलसाधनत्वात् । नन्वत्रापि
प्रकृतत्वविशिष्टकाललोपाधिमद्भावात् पर्वचतुर्थ्यांश्च प्रतिपद्भागत्रयस्य
च समुदायत्व भविष्यति । मैव । किं पदार्थरूपेण कास्ययो प्रकृतत्व,
किं वा वाक्यार्थरूपेण, न तावदाक्यार्थरूपेण, महावाक्येऽवान्तरवा-
क्यार्थविवक्षाभावाद्दिवच्छ्रमाणेऽवान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि पदा-
र्थरूपेण, न हि पर्वणोपचतुर्थ्यांश्च इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थं पर्व-
चतुर्थ्यांश्च प्रतिपद्भागत्रय वा, तस्मान्न प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्व
पर्वं प्रतिपद्भागानाम् ।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिमद्भावात् समुदायत्व भविष्यति ।
नैतदेवम् । यागसाधनत्वात् समुदायत्व, समुदायत्वादेकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्शं, तच्छब्दपरामर्शाद्यागविधान, यागविधानाद्याग-
साधनत्व, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चक्रकापत्तिः । अत-
एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः कालत्रयप्रतिपादकावेव
शब्दौ वासुदेयसमुदाय सचयत इत्येतदपास्तम् । अथ 'पर्वणोऽग्रे
तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः' इति पर्वचतुर्थ्यांश्च याग-
साधनत्वावगमात् पदादयोऽभियष्टव्याः, 'न यष्टव्यं चतुर्थ्यांश्च' इति
वाक्याभ्यां चतुर्थ्यांश्चवर्जितप्रतिपद्भागत्रयस्य यागसाधनत्वावगमात्
'पर्वणोपचतुर्थ्यांश्च इति वाक्यप्रमिते प्रागेव कास्यव्यवहारां याग-
साधनत्वलक्षणस्योपाधे भिद्वत्त्वात् 'पर्वणोपचतुर्थ्यांश्च इति वाक्ये
तेषां समुदायापादनानुपपन्नमिति न चक्रकापत्तिरित्युच्यते ।
मदुक्तम् । एते कालाः यागसाधनताभिधीयमानेषु

वाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं समुदायरूपतयात्थेकत्वापत्तेर्विधियानां कालभागानामपेक्ष्यते यागसाधनत्वमेव विधातुं । तत्र यदि पर-
मिदानीं समुदायत्वापत्तेः प्रागेव वाक्यान्तरेः कालभागानां याग-
साधनत्वं सिद्धं किमिदानीं समुदायत्वापत्त्या त्रियते ।

किञ्च कालद्वयमिदं विधीयमानं किं समुच्चयेन विधीयते, किं वा विकल्पेन । न तावत् समुच्चयेन कालद्वयसम्बन्धः, तथा मत्स्यभयोरपि का-
लयोर्भागानुष्ठानप्रसङ्गात् । नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विरुद्धार्थयोः
शास्त्रयोः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विरुद्ध-
व्यापारचतुष्टयद्वयेन क्लेशेन सम्पाद्यमानोऽपि गत्यन्तराभावात् छेदे-
नेवाभ्युपेयते । तत्रैकेनैव विधायात् तावत्क्लेशोऽनुभूयत इति किमे-
तद्वाजपेयीक्त्वैरूपापत्तेः, एवं कालद्वयानुपगमेन सर्वमेतदुक्तं ।

किञ्च प्रातरात्मकसृतीयोऽपि कालोऽधैवोपास इति तस्मिन्वपि
विवक्ष्यमाणे पूर्वोक्तेषु पक्षभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः मन्त्रवग्नि,
तस्मादतिमन्दशक्तिरादम्य वचनस्य च प्रतिपद्वागव्यविधानमुखेन
चतुर्थीव्युदासकत्वं, किं तर्ह्यनेन वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते ।
किन्तु “पर्वणोऽग्ने तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति पर्वचतुर्थींशे प्राप्ते “पत्वा-
दयोऽभियष्ट्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां “शतर्यजध्वमिति प्रातःकाले
प्राप्ते “नयष्ट्यं चतुर्थींश इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपद्यत्तुर्थांशे विकल्पेन
निषिद्धे वैकल्पिकनिषेधेन लक्षितो यावत्कालराशिरवशिष्यते, नामा-
शास्त्रप्राप्तः स सर्वः पिण्डीकृत्येकेन यात्रिककारिकावाक्येन कथ्यते,
स्मरणसौकर्याय “पर्वणोपयत्तुर्थांश इति । यथा इत्येव वेदिमुद्गुली-
त्यादिमानाशास्त्रप्राप्तोऽर्थः पिण्डीकृत्यागृह्यते “पत्वाग्नि च दम्यप्राप्तु-

धानीति । यथाह वार्त्तिककार, “स्वप्नदेहापत्तिमन्त्रं कार्यैरुद्धन-
नादिभि । तत्र घशायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते” ॥ तथा “पर्वणो-
यस्तुर्योऽग्न इत्यपि नानाशास्त्रपिण्डीकृतानुवाद न पुन कस्मचि-
त्कालस्य विधायकमेतत् चेनाथात् प्रतिपत्तुर्थ्याश्च युदस्येत् ।

किञ्च “उक्तोमनीपिभिरित्युक्तशब्देन वाक्यान्तरैरुक्त एवार्थं स्मरणे
सौकर्यायमेकत्र पिण्डीकृतानुघते न त्वपूर्वोऽर्थोऽग्नेन वचनेन विधी-
यत इति दर्शयति । तस्मात्प्रतिपदाद्यभागचयस्यैव यागकालत्वमिति
विधानाभावात् “न अष्टय्य चतुर्थ्येऽग्न इत्यनेन निषेधेनापि चतुर्थ्याश्च
पालिकप्राप्त्याभ्यनुष्ठानपायाद्यात्यन्तमयागकालत्व प्रतिपत्तुर्थ्याश्च ।
यद्यवशमनेन वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधान-
मनु सर्वमन्यदाक्यान्तरप्राप्तमनुघते । ननु प्रात कालोऽपि “प्रात-
र्यजुश्चमिति शास्त्रप्राप्त एव । नैव दोष । न हि पौरुषेयवाक्याना
वेदमूलत्वापराधेन विधातृत्व विहन्यते, सर्वसृतीनामप्राभाष्यप्रसङ्गात् ।
येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौरुषेयवचनानि तेऽपि कथञ्चित्
पौरुषेयेषु वचनेषु विध्यनुवादविरोध्यनुवादविवेकं कुर्वन्मते न पुन
सर्वानुवादकत्व मन्यते । येनैवमाहु यथोदनास्रवण इत्यनूय स
धर्म इति विधीयत इति । ननु यदि वाक्यान्तरप्राप्तोऽर्थो
विधातु शक्यते तर्हि पर्वचतुर्थ्यागादिरपि कस्मान्न विधीयते ।
उच्यते । न पर्वचतुर्थ्यागादिवाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्व-
नेकविधाने वाक्यभेदभयाद्वाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कथञ्चिदनुवादितुमपि
शक्यत्वाच्च विधीयत । ननु यदि एक एव विधातव्य इति पर्व-
चतुर्थ्यागादिकालस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रात कालो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कस्मान्न भवति । उच्यते । “पर्वण्योयश्चतुर्थाश-
रति चतुर्थाशस्य पञ्चदशोपवन्नादविधेयत्वं, प्रातःकालसु तद-
भावाद्बिधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थाशस्य “आद्याः प्रतिपदस्य इत्येतदिहितस्य
यागकालः स इति तच्छब्देन परामर्शं द्रव्यपरः श्लोःगः ।

किञ्च येनैव हेतुना वाक्यभेदभयादिना कालाक्षिप्तयमेतेन न वि-
धीयते तेनैव पर्वचतुर्थाशादिरेकोऽपि कालो न विधीयते, तथाहि
पर्वण्यश्चतुर्थाश इति, चय एते श्रयाः, किं तेषां श्रुत्यैकहायनीन्यायेन
प्रथमं क्रियया सह मन्वन्मनुभूय पश्चात्पार्ष्णिकः परस्परसम्बन्धः,
आहोस्त्रिक्रयमं परस्परसम्बन्धः पश्चात्क्रियया सह मन्वन् इति
यदापि प्रथमं क्रियया मन्वन्, तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन
क्रियया मन्वन्, आहोस्त्रिक्रियानुवादेन तेषां मन्वन् इति । यदि
तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमासयोर्यं
कालविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वण्यश्चतुर्थाशस्य च
सम्बन्धो विधीयते, तदा प्राप्तक्रियानुवादेनानेकगुणविधानादेकस्त्रा-
वदाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोषः । अथ
वाक्यभेदपरिहारार्थं चतुर्थाशादिविशेषणमनादृत्य पर्वमात्रस्य याग-
सम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति ।
चतुर्थाशस्यत्रणस्य विधिल्लेनानुवादेन वातुपपद्यमानं वाहन्वते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिदीजानं कदाचिच्चतुर्थाशेऽपि यज्ञत-
इत्यनुवादः सम्भवति । नैतदेव । पात्तिकानुवादस्य न्यायविदाम-
स्यत्वात् ।

अथ चतुर्विंशत्यागयोः सन्त्यो विधीयते, तदपि यद्य कश्चिद्-
द्रव्यस्य चतुर्विंशत्यागो यागार्थं इत्युक्तं स्यात् न तन्निष्पत्तौऽर्थः सिद्धति ।

नक्षत्रविधानस्याग्निना विनानुपपत्तेरग्निमि कस्मिंश्चिदाद्येभ्यो
बुद्धिष्यः पर्वण्येषां विधिषुः किमिति लक्ष्यते । उच्यते । बुद्धिषोऽपि
विध्यमंस्तुष्टो न सिद्धति । अथ यदि विधिना स्पृश्यते तर्हि तदे-
यानेकविधानमापद्यते । मनु विधिना स्पृश्यमानोऽप्यथात् स्पृश्यते न
श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः । मैवं । न ह्यनेनाग्निविधिषु विना-
ग्निधेरेनुपपत्तिर्यथापांदिभ्योवाग्निविधिषु स्पृशते । न हि साधार-
णस्यानुपपत्तिरभिधानमात्रेण बुद्धिषु विधिषु पर्यवस्यति, तथा सति
मंत्रं गुणविधेरुत्सादः “शोभेन यजेतेति यागमात्रं विधाय विधौ
पर्यवस्यते या साधारणी द्रव्याकाङ्क्षा सा विधानमन्तरेणैव
बुद्धिषु द्रव्यविधिषु शोभे पर्यवस्यतीति कथं विधिषु विधानं स्यात् ।
यत्रापि प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानादाक्यभेदः प्रसज्यते तत्राप्येकगु-
णविधानमेवास्तु, इतरस्तु गुणविधिषु, सामान्यानुपपत्त्याप्याचिप्यत-
इति वक्तुं शक्यमात् ।

नन्वेवं तर्हि “पर्वण्येषां तुरीये तु कस्मिंश्चिद्विंशत्याग्निभिः” ।
इति वाक्येन कथं पर्वण्येषां यागाय विधीयते तत्रापि पूर्वा-
क्तानां दोषाणां अविशिष्टत्वात् । उच्यते । “पर्वण्येषां तुरीय इति
पर्वण्येषां पदार्थद्वयं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकैभ्यस्तं यागाय वि-
धीयत इति विधेयभेदाभावात् वाक्यभेदः । मनु “पर्वण्येषां
तुरीय इति पर्वण्ययोः परस्परसम्बन्धो विधिव्यापारमन्तरेण न
सिद्धति । सत्यं न सिद्धति । किन्तु विध्यन्तरमेवानयोः परस्परसम्-
बन्धविधायकमस्ति तद्यथा ।

पञ्चदश्याः परः पादः पवादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्वणयागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदश्याः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । नन्वेवं पञ्चदश्या आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विशिष्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । “सन्धौ यजेतेति सन्धिकाकालस्य यागार्थस्य विहितस्यायोग्यत्वात् सन्धिषमौपवर्तिनि काले लक्षयितव्ये क्रियाषमौपकासो लक्षितः कि नाडिका कि वा प्रहर-
स्त्रिंशद्द्वे तिषिर्वैत्यपेक्षायां पञ्चदशीपादः सामौषविशेषाकाङ्क्षापरि-
पूरणाय विधीयमानः सामीप्यावष्टमेन सन्धिप्रत्यामचतर एव सिद्ध्यति न दूरवर्ती । नन्वत्र वाक्ये न केवलं पञ्चदशीपादयोः सम्बन्धः प्रतीयते किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमानोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवा-
दसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदशीवाक्ये पञ्चदशीपादमात्रं विधीयते । तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्रं “पर्वणोऽग्रे तुरीये तिल्यनेन विधीय-
ते । तस्य पर्वणस्य तुरीयत्वमविहितमपि सन्धिशास्त्राच्छिष्टमनूद्यत इति पूर्वमेवोक्तं । “पर्वणोद्यत्तुरीयां इत्यनेन प्रातः कालसम्बन्धमात्रं विधी-
यते सर्वमन्यदनुद्यते । तस्मात् कश्चिदप्यनेकार्थविधानाभावात् वाक्य-
भेदः । ननु पञ्चदश्याः पादस्य सम्बन्धो वास्तान्तरविहितो यागसम्ब-
न्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदं न करोतीति यद्युच्यते तर्हि “पर्वणो-
द्यत्तुरीयां इति वाक्येनापि पञ्चदशीपादस्य यागसम्बन्धो विधातुं
शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वपौ विशिष्टकालो यागाय
विधानस्य” इति आदिश्रुत्यस्य ग्राह्यतात्मकस्य फालस्य विधातेत्यपि

वाक्योपपत्तौ न युक्तं विग्रिष्टस्य वाक्यान्तरसम्पादितत्वेन विग्रिष्ट-
विधाने वाक्यभेदे परिच्यतेऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिदि-
धिगौरवस्थापरिहार्यत्वादिग्रिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यत्र
तु स्वरूपमात्रविधानयोग्यं किञ्चिदुपात्तं नास्ति तत्र गत्यभावा-
दिग्रिष्टमपि यागाय विधीयत एव यथा “पर्वणाऽग्रे तुरीये न्विति ।

ननु यदि काल भागयो विग्रिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य
विग्रिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तर्ह्यनेनैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-
भागत्रयस्य यागसम्बन्धं कस्माद्येयते । तथा हि “पञ्चदश्या पर
पादं पचादे” प्रथमास्तय ”। इति पचादे पादा अपि सन्धिसामी-
प्याद्येपवत्त्वात् सन्धिप्रत्यासन्ना पादा प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति ।
नेतदेव । इह कालावयवद्वयसम्बन्धं प्रतीयमानं आसौ । न चैक-
स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् ज्ञातव्ये प्रथमप्रतीतं पञ्चदश्या
पादस्य च सम्बन्धं हित्वा पदादवगतं पचादे पादानाञ्च सम्बन्धो
विधीयत इति कोऽयं मय । किञ्च पञ्चदश्या पादस्य च सम्बन्धं
पाठमिद्धं पचादे पादानाञ्च सम्बन्धोऽध्याहार्यं इत्यपि तस्य
दौर्बल्यं । किञ्च विधीयता नाम काम पचादे पादानाञ्च सम्बन्ध-
स्तथापि केन वाक्येन मद्योगे विधीयते न तावन्नैव, वाक्यभेद-
प्रसङ्गान् । नापि ‘पर्वणो यश्चतुर्थीऽग्रे आद्या प्रतिपदस्तथ इत्यनेन,
तस्य प्रातःकालसम्बन्धविधानेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं नात् । न चान्यदा-
क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागत्रयस्य यावान् सम्बन्धो विधीयते । तस्माद्वा-
गत्रयविधानामश्वान् “न यद्यच्च चतुर्थेऽग्रे” इत्येतदेव चतुर्थीगनि-
धेयकमवशिष्यते । तच्च प्रतिपच्चतुर्थीगस्यापि विकल्पेन प्राप्तिमनु-

जानतीत्युक्तं । तस्मात् पूर्वोक्तव्यवस्थयापराह्णादिपर्वसन्धौ प्रतिपक्ष-
तुर्थाशौ न निषिद्यते पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु निषिद्यत इति सिद्धं ।
तथाच त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तं ।

सन्धिर्यज्ञपराह्णे स्यादाग प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाण प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

तदेतन्निकाण्डमण्डनादिमतमन्ये नानुमन्दन्ते । कस्मात् पूर्वाह्णाप-
राह्नसन्धयोरुभयोरणुपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठेयमाने पचा-
दे प्रतिपक्षतुर्थाशस्य च सम्भवात् “पचादयोऽभियष्टव्या” । “न यष्टव्य
चतुर्थेऽग्रे” इति शास्त्रद्वयस्याप्यनुपाह्वलान्मध्याह्नसन्धापेकमपराह्न-
सन्धावपरमिति व्यवस्थाया प्रमाणाभावात् । न च लौगाक्षिवा इय
प्रमाण, तस्य पूर्वोत्तरदिनद्वययागव्यवस्थापरत्वेन विधि निषेधव्यव-
स्थाया तात्पर्याभावादसम्भवाच्च । तथाहि आदित्योदयसमनन्तर
पर्वसन्धौ तद्व्ययान्ते क्रियमाणे पचादिशास्त्रस्य निषेधानुसहदर्शनात् ।
अपराह्नसन्धावयवागस्तमयात्पर्वसन्धौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-
भयोरनुसहदर्शनात् । एव रात्रिसन्धावप्युभयोरनुष्ठेयं ।

अथ प्रतिपक्षतुर्थाग्रे यागभावात् पूर्वाह्नसन्धौ पचादिशास्त्र-
स्यानुसहो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्नसन्धावपि प्रतिपदाद्यभागे यागो
नास्तीति पचादिशास्त्रमनुसहान्तमुच्यते । तथा शास्त्रान्तरव्यादाद्ये
भागचये यागेऽनुष्ठिते ‘पचादयोऽभियष्टव्या इत्यश्वार्षीऽपि क्रियत-
एव । तथा लक्ष्मणवादिदर्शपूर्णमासयागो न व्याप्नोतीत्येकदेशे एव-
मनुष्ठानं । यद्यपि “न यष्टव्य चतुर्थेऽग्रे” इति निषेधान्मयानुपपत्त्या
प्रतिपक्षतुर्थाग्रे यागकल्पनं तदव्यवर्थायस्य ज्ञानं स्यादित्येतदधि-

करणविरुद्धम् । अत्र ह्यार्धेयं वृणीते इत्यस्य चीन् वृणीते इत्य-
 क्षिन् विद्यमाने न चतुरो वृणीत इति निषेधकल्पविधिपरत्वं न
 सम्भवतीत्युक्तं । तदिहापि “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “पचादेः
 प्रथमास्तय इत्यक्षिन् विद्यमाने “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधा-
 द्विधन्तरकल्पना न सम्भवतीति । तस्मान् “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति
 नित्यानुवादादोऽप्य न चतुरो वृणीते इतिवत् । अथ वा पर्युदासोऽयं,
 “पचादयोऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि यागकाल उच्यमाने “न यष्टव्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्यांशवर्जिते प्रतिपदि यष्टव्यमित्युच्यते, एतदेव
 स्पष्टीकृतं सत्यन्तरे “पचादेः प्रथमास्तय इति, “आद्याः प्रतिपदस्तय-
 इति च । एवञ्च सति “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “न यष्टव्यं
 चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागस्यस्यत्वा रुचैकश्रुतिमूलत्वं भविष्यति ।
 यन्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराधपर्यन्तं चतुर्घटिकात्मके
 च त्रिविधस्य पूर्वेषुः पर्वचतुर्यांशभावेऽपि पर्ववृत्तीयंशे यष्टव्यम्,
 परेषुः प्रतिपदाद्यभागवदाभावेऽपि चतुर्थभागे यष्टव्यमिति प्रयोग-
 वचनसामर्थ्यादापतितो विकल्पो न देवैरपि वारयितुं शक्यते,
 पर्युदासश्च न नञो मुखोऽर्थः किन्तु लक्षणमेति । तदपत् । यदि हि
 पर्ववृत्तीयभागवत् प्रतिपदचतुर्यांशो न पर्युदासात् स्यात् तदैवमपि
 भवेत्, इह तु “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससङ्गात् पर्ववृत्तीय-
 भाग एव याग प्राप्नोति । न च पर्युदासे लक्षणेत्वेकादशोनिर्णये
 द्वांशित, अनेनैव न्यायेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वेषुः च याग प्राप्नोति ।
 अनुपपत्त्या हि पर्ववृत्तीयप्रतिपदचतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते
 “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति प्रतिपदचतुर्यांशे यागस्य निवारितत्वात् ।

अन्यथा सुद्रमतिनिधिलेन माषाणां यद्यपि प्राप्ते षष्ठेऽध्याये
 जैमिनिनाभिहितं “प्रतिषिद्धं वा विभेयेण विहितं तु श्रुतिरिति,
 कात्यायनेन च “प्रतिषिद्धं प्रत्ययादिति, तथापि वक्तुं शक्यते
 प्रतिषिद्धानामपि माषाणामस्य ग्रहणमिति । यस्तत्र परिहारो-
 ऽर्थमात्रे निषेधो बाधक एवेति स इह समान इति । यत् किञ्चि-
 देतत्पर्वचतुर्थ्याग्रस्य श्रुतत्वमिद्विमित्युक्तं । तत्र । कात्यायनेन
 “श्रुतिरेषा मनातनीत्यभिधानात् । यत्तु भाष्यकारेण कात्यायनव-
 चनादित्युक्तं तच्छ्रुतिलेऽप्यविद्वद् “श्रुतिरेषा मनातनीत्यस्य कात्याय-
 नवचनत्वात् । दिङ्मात्रमत्र दर्शितं अन्यविस्तरभयादिति । तस्मात्
 यथोक्त एव काले याग इति सिद्धं ।

अन्ये त्वेवमाहुः “न यद्यप्य चतुर्थेऽग्रइति यद्यत्र न तत्पूर्वा-
 ष्टमन्धिविषयमिति व्याख्येयं । न च पूर्वांश-मध्याह्नमन्धिशस्त्र
 द्वि पर्वचतुर्थ्यां यागविधायकं न तत प्रतिपद्यत्तुर्थांशे यागस्य
 प्राप्तिरस्ति अतः प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानर्थक्यं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-
 षेधश्चेति वाच्यं । ततः प्राप्त्यभावेऽपि “पश्चादयोऽभियष्टव्यादत्यनेन
 प्राप्तिशक्यत्वात् । न च “आद्यां प्रतिपद्यत्य इत्यनेनाश्वोपनशार-
 इति वाच्यम् । अथ कात्यायनरोपनशक्येनाविरोधादुपमहारपर-
 त्वात्तुपपत्तेर्दिनद्वयेऽप्युक्तयागकालचतुष्टयानामे तदस्य यागकालान-
 रमशुपगत्यम् । न च तस्मान्मन्त्रापकं ग्राह्यमिति । अथवाशा-
 स्त्राणां व्यवस्थापरत्वेनापूर्वकालविधायकत्वात्तुपपत्तेः उभयपरत्वे वा-
 क्यभेदमसद्वात् केवलकालविधिपरत्वे च अथवा निष्प्रामाणिकी
 स्यात् तस्मात्कात्यायनरोपनशक्येनेति इति सिद्धं । तदुक्तं । शिवा

कारणं लक्षणप्रसङ्गात् यागकालमन्वस्य त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चेत्यादिशास्त्रेषामिदं, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत् तस्मात् प्रतिपत्तुर्धाम्ने याग इति सिद्धम् ।

ननु हेमन्तकालेऽङ्गामतिह्रस्वत् किञ्चिद्गूने चतुर्दशघटिका-
मात्रं श्रावर्त्तनं भवति, तत्र तिथिवृद्धौ मत्या षोडशनाडिकोऽपि
पर्वचतुर्थाग्नौ भवति, तत्र तत्रोपक्रमकालादारभ्य प्रातः पर्वचतु-
र्थाग्नौऽस्ति द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशस्तत्र कुत्र यागः ।
अत्र केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्धिवापर्युर्ध्वं इति । तदयुक्तं ।
“पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मा-
द्दूषयन्त्याश्रयाधना ” ॥ इति धारौतवचनान् “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया
चेत्यादिवाक्यविरोधश्च । अपराह्णसन्धिगात्रं तु त्रिमुहूर्त्तगात्रा-
विरुद्धे विषये व्यवतिष्ठते । नन्वपराह्णसन्धिगात्राविरुद्धे विषये पूर्वा-
ह्णपर्वसन्धौ त्रिमुहूर्त्तगात्रं किमिति न व्यवतिष्ठते । लप्यते । पूर्वा-
ह्णसन्धौ त्रिमुहूर्त्तान्द्वितीयाप्रसङ्गभावात् त्रिमुहूर्त्तपक्षमविवक्षित-
स्यात् । त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशब्देन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्वस-
न्धिलक्षणप्रसङ्गाच्च चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकपक्षवाक्यविरोधाच्च ।
अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तृक्तृदोषाभावात् तद्विषयतैव युक्ता ।

किञ्च मत्पक्षे सन्धिसामीप्यं स्वपक्षे तस्मात्कीयेतावान् विशेषः ।
तस्मात्प्रातर्विहितकालसम्भवात् तत्रैव याग इति । यदा तु भार्ग-
वप्रहरद्वयं किञ्चिदधिकं चतुर्दशौ पञ्चदशौ मुहूर्त्तत्रयं प्रतिपत्तिपदि
मुहूर्त्तत्रयं द्वितीया तदा पूर्वस्थां यागं “यस्यां तिथावस्तमिषात्
सूर्यस्य त्रिमुहूर्त्तकः । यागं दान-अपादिभ्यस्तानेवोपक्रमेत् तिथिः ” ॥

इति वचनात् । ननु,—

पञ्चदश्याः परः पादः पचादेः प्रथमास्तवः ।

कासः पार्वण्यागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले यागो न युक्तः, तत्र, यथा पचादथोऽभियष्ट्या इत्येतत्प्रतिपादितयागकालव्यतिरिक्ते काले पर्वचतुर्थींश्चै वचनान्तराद्याग इत्यत एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णां चतुर्दशीं पञ्चदशीं प्रतिपद्यादित्याप्तमयाद्वागैव समाप्यते, द्वितीयाप्रभृतेर्वात्यन्तिकः क्षयः तदा पूर्वेषु रेव यागः ।

चतुर्दशी च सम्पूर्णां द्वितीया सप्तगामिनी ।

अपरिष्टिरमायां स्यात् भूते कव्यादिकौ क्रिया ॥ -

इति वचनात् । यदा चतुर्दशीं सम्पूर्णां पञ्चदश्यां न्यूनविमुहूर्त्तां प्रतिपत् प्रतिपदि चिमुहूर्त्तां द्वितीया तदा पूर्वेषु रेव यागः ।

चिमुहूर्त्तां द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराधिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परत सोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्लमिते अत्र प्रधीण उदयापदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पद्यदश्यां यजेत च ॥ इति ।

यदा पद्यदश्यां मुहूर्त्तत्रयाधिका प्रतिपत् प्रतिपदि च तावती द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्वातुष्टानमिति तन्मुहूर्त्तत्रयपद्याधिषेपु मुहूर्त्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्वस्थानेव यागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि अमुदिता चेदग्नीमन्वाद्भीत भूतदिने ।

विरमति पर्वदिवा चेत् सद्य कामं तु पौर्णमास्यां ॥

अभ्यापि ।

अपूर्णेऽनस्तगे चैव श्रीपवस्वामन मत ।

प्रतिपक्षु यदा पश्येद्द्वीनरो वाभ्युदितः शशी ॥ इति ।

मनु यदेतत् “चरुरिष्टिरमावासां भूते कथादिकौ क्रिया” इति, तथा “प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत च” इति, तथा “अ-
न्वाधानं चतुर्दश्यां परतः भोमदर्शनात्” इत्येवमादिभिः पञ्चदश्यां
यागविधानं कृतं तत्पर्वचतुर्थांशे प्रातर्विद्यमाने तु भवतु । “पर्वणोप-
चतुर्थांश इति पर्वचतुर्थांशस्यैव यागकासत्वेन विधानात्पर्वद्वितीय-
चतुर्थांशे यागो न युक्त इत्युच्यते ।

अर्वांगस्तमयाद्यच द्वितीया तु प्रदुष्यते ।

तत्र याग न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखा ॥

इत्येतावन्मात्रं ।

यदि तु श्रूयते तर्हि पर्वचतुर्थांश एव पूर्वस्मिन्नहनि याग इत्युक्त
स्यादिह तु “विमुहूर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिनिमित्तविशेषे पञ्चदश्यां
यागविधानात् न पर्वचतुर्थांशप्रातुरोधेन पाधो युक्तः । तस्माद्यथोक्त-
एव काले याग इति सिद्धः । यदा तु पौर्णमासिनामघटिकायां
पर्वमभिसुं हर्त्तचयद्ग्रामाच्च प्रातः पर्वद्वितीयांशः परेद्युस्तिमुहूर्त्ता
द्वितीया तदा पर्वद्वितीयांशे यागः ।

तथाचाद्यज्ञायनं ।

पर्वणोऽग्रे ततोये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहित यस्माद्दूषयन्त्याद्यज्ञायनाः ॥

यदा तु मुहूर्त्तत्रयादूर्ध्वं पूर्वद्युः पर्वचतुर्थांशस्य प्रवेशः परेद्युषु
मुहूर्त्तषट्कादूर्ध्वं प्रतिपच्चतुर्थांशः स्यात् तदा परेद्युर्थांगः, मुहूर्त्त-
षट्कात्प्राक् प्रवेशे तु पूर्वद्युः ।

यदाह गार्ग्यः ।

यज्ञकालस्थितिद्वये षट्कस्य यदि सच्छते ।

पर्वं तचोत्तरं कार्यं हीने पूर्वमुपक्रमेत् ॥

कलाच मुहूर्त्तं न तु घटिका “त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया चेदिति
शास्त्रविरोधात् । स्थितिप्रदीपकताप्यत्र कलाशब्दस्य मुहूर्त्तार्थतोक्ता ।
पराशरवाक्ये तु षण्मुहूर्त्तसु विद्यत इति पाठः ॥

अत्र वाक्ये केचिद्विबदन्ते । तथाहि चन्द्रदग्नेने यागः सर्वथैव
न कर्त्तव्यः, किन्तु तत्पूर्वदिने यागः पूर्वतरदिने नान्वाधानमिति
तस्य वाक्यस्यार्थः प्रतिभाति, स चायुक्त आपल्लम्बोद्धान्वाधान-धाम-
दिभयोरन्यतरत्र विकल्पेन चन्द्रदग्नें परिहरणीयमित्याह न
पुनर्नियमेन यागदिने चन्द्रदग्नें परिहरणीयमिति । यथाह—

यदघ्नं दृश्यते तदहरमावास्यां शो न द्रष्टार इति वेति ।

वाजसनेयिनोऽणुभयोरन्यतरत्रैव चन्द्रदग्नें नियच्छन्ति न पुन-
रुभयत्रापि ।

यथाऽऽ ।

तद्विके दृष्टोपवसन्ति तस्माद्यद्वैर्न न पुरस्तात् च पृथात् पश्येत
तर्ह्येवोपवसेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

चन्द्रदग्नेनामावास्यामुपवसेत् सम्पूर्णं शोणं गामीमिति केचित् ।

सौमाचिरप्याह ।

यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमाने-
ऽप्यनागताद्वा भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने यागविधायिका नियेधाधिकारयुतिर्दृश्यते ।

यदहः पद्याचन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्द्यजन्त इमान् लोकानभ्यु-
देयन्तीति एषा वै सप्तमा नामेष्टिर्यमयेजानं पद्याचन्द्रमा अभ्युदे-
त्यस्मिन् काले वाग्नि लोकेर्द्धकं भवतीति यस्मिन्नहनि पुरस्तात्परतश्च
सोमो न दृश्यते तदहर्द्यजत इति ।

तदेतेषां विरुद्धमास्यायां व्यवस्था पर्वविचारे प्रतिपादिता वज्रा-
चार्यमतानुसारादपराह्णादिपर्वसम्भौ सोमदर्शनदिने यष्ट्यमन्यया
नेति ।

किञ्चैवं श्रूयते उत्तरामुपवसेदनियायेति ।

तस्यार्थः किं पूर्वामुपवसेदुत्तरां वेत्यनिर्याय यत्र एतादृशं
निश्चितं ज्ञानं नास्ति तत्रोत्तरामेवोपवसेदिति । एवं सन्देहेऽपि
सेदुत्तरमेव पर्वोपवसनीयं किं पुनर्यदा पर्वविचारोक्तया व्यवस्थयोत्त-
रमेव पर्वं निश्चितं प्रतीयत इति, तदनुसारेणैव “चिसुहृतां द्वितीया
सेदिति वाक्यं व्याख्यातव्यं न खानव्येण । यदि तु स्वमहिमार्थं
कथ्यते तावदथाहारक्रेमेन प्रथमतो विधिसहितमास्यातार्यपद-
सम्बन्धं तस्मिंश्चैऽपि पुनरनायासेन किञ्चिदपि न शक्यते । तथाहि
यदि चतुर्दशामन्वाधानाय कर्षो विधीयते तदैवं घोषणा, चतुर्दशा-
मन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः सोमदर्शनमादिति । तत्रेदमुच्यते । अन्वाधा-
नोत्कर्षः कक्षाश्च विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यापराशिकी

यद्यपि द्वितीया तथापि चतुर्दश्या सोमदर्शनात्परतोऽन्वाधान परच
दिनेऽन्वाधान कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने चागनिषेधवदन्वाधानस्यापि
निषिद्धतात् । तथा “यदैवैव न पुरस्ताच्च पश्चात्पश्चेत्तर्द्धोप-
वसेदिति चन्द्रदर्शनेनामावास्यासुपवसेदिति, “यदघ्नं दृश्येत तद-
हरमावास्यामिति च, तस्माच्चतुर्दश्या सोमदर्शनात्तत्परित्यागेनान्वा-
धानोत्कर्षविधानमेव युक्तम् । नन्वेव चतुर्दश्या सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः
परच दिनेऽन्वाधान कर्त्तव्यमिति चतुर्दशीपक्षस्योभयत्र सम्बन्धा-
दाक्यभेदश्चतुर्दशीत इति विपरिणामकल्पना च स्यात् । उच्यते,
न तावद्विपरिणामकल्पना चतुर्दश्या सोमदर्शनादिति व्यवहिताश्वय-
स्यादुष्टत्वादाक्यभेदोऽपि नास्ति श्रुत्यर्थाभ्यां सम्बन्धव्याभ्युपगमात् ।

यथाह ।

श्रुत्यर्थाभ्यामनेकार्थविधानं न विरुध्यत इति ।

श्रौताश्वयनानाले हि वाक्यभेदो भवति ।

यथाह ।

कुमारिष्ठः श्रौतव्यापारणाले शब्दानामतिगौरवमिति ।

अतएवार्थिकत्वाद्द्वितीयसम्बन्धस्य शब्दविपरिणामकल्पनादोषो-
ऽपि न प्राप्नोति । यथा रात्रिस्यार्थवाद्बलेनोपचीणापि प्रतिष्ठायात्
प्रतिष्ठाकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिन्नं, न च
विपरिणामदोषं जल्पति । ननु व्यवहितकल्पनादयो दोषा गत्यन्त-
रासम्बन्धेऽभ्युपगम्यन्ते । अस्ति त्विह गत्यन्तरं चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्ष-
विधानं नाम । उच्यते । यदि व्यवहितकल्पनादिमयादन्वाधानापकर्ष-
विधानमाश्रीयते तर्हि तदापि कियन्तो दोषा प्रसज्यन्ते तदाकर्षणं ।

तत्र । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वाक्तसर्वदोषाणां तदवस्थानात् प्रपिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽप्यभवादसम्भाव्यमानार्थलभ्युक्तं स्यात् । अथ प्रतिपत्स्युक्तायां द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र । सर्वस्या अपि द्वितीयायां प्रतिपत्स्युक्तत्वाविशेषेणातिशेषत्वप्रसङ्गात् पूर्वा-
क्तानामपि दोषाणां तदवस्थानात् । अथ दिवैव प्रतिपद्युक्तायां शक-
द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वा-
क्तदोषाणामन्यथाप्यपरिहारात् ।

किञ्च आदित्यवारे घट्टिकादिकाममावास्यायां सत्यां प्रति-
पदि घट्टिकादयविलक्ष्याय सोमवारं घ्याथ मङ्गलवारे घट्टिकादय-
मायायां प्रतिपदि सत्यां दिवैव प्रतिपत्स्युक्ता द्वितीया ज्ञातेति तत्र
सोमदर्शनाच्चतुर्दशामन्वाधानमपठ्येत । अथ चिमुहूर्त्तायां द्विती-
यायां सोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र नहि कदाचिदपि चिमुहूर्त्तैव
द्वितीया भवति । यद्यप्यत्यन्तद्वासो भवति तथापि चिमुहूर्त्ता-
धिकद्वासाभावात् सप्तविंशतिमुहूर्त्तं न्यूनद्वितीया न कदाचित् सम्भ-
वति । अथ घञ्जिह्वानि चिमुहूर्त्तैव द्वितीया तत्र सोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तत्र । तृतीयायुक्ता द्वितीया घञ्जिन्दिने तत्र सोमदर्शना-
दपि हि चतुर्दशां अन्वाधानापकर्षः प्रसज्यते । अथ प्रतिपदि न
घञ्जिन्दिनां चिमुहूर्त्तायां सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि घञ्जिह्वानां
वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दशामन्वाधानापकर्षः न विधी-
येत । अथ न्यूनतद्वासायं चिमुहूर्त्तप्रदं अधिकन्युदासार्थ-
मित्युच्यते, तर्ह्येव तावदेको दोषः सत्याग्रद्वानां न्यूनधिकनिव-
र्त्तकसम्भावाना न्यूनमात्रनिवर्त्तकत्वमिति यथमात्रन्यूनचिमुहूर्त्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानापकर्षः प्रसज्येत । अथापराश्रिक्यां
द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैतदेवं । न हि कदाचिदपि तिथि-
शेषसपूर्वांशसमन्विनी विद्यत इति, सर्वस्या अपराश्रमन्वित्वाविशे-
षेण व्यावृत्त्यभावेन व्यर्थविशेषणत्वप्रसङ्गात् । अथापराश्रभावेण या
द्वितीया सैवापराश्रिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैव । अपराश्र-
माचवर्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्धसम्भवादर्थ-
त्वमुक्तं स्यात् । अपराश्रिक्यां द्वितीयायां मन्धादिवर्तिन्यामेव सोमस्य
दृश्यमानत्वात् । अथापराश्रिकी द्वितीया यस्मिन्दिने विद्यते तदीय-
मन्धादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयमन्धादिवहनां
पदानां अध्याहारः प्रसज्येत । पूर्वांशवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनादयो
दोषा अपि सद्बन्धा एव । तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेध-
श्रुतीनान्तदिने यागविधायकश्रुतीनाञ्च ब्रह्माचार्य्यमतानुसारेण व्यव-
स्थितविकल्पः । पूर्वविचारे प्रतिपादितस्तथैवेतदपि यत्र नैतत्त्वं न
स्वातन्त्र्येण । तस्माच्चियमेव चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधायकमेत-
दिति युक्तं । तदयुक्तं । “यस्मिन्नवनि पुरस्तात्परत” सोमो न दृश्यते
तद्वर्षजत इति श्रुत्या यागस्य चन्द्रदर्शनदिने विधानात् ।

तथाच खति ।

यदृष्टं न दृश्येत सम्पूर्णं यदा भवेत् ।

स एव कालो यागस्य एतेन हविषा यजेत् ॥ इति ॥

उपवामोऽपि तस्मात् “यदैवेतन्न पुरस्तात् पश्चात्पथे चर्द्धवोप-
वसेदिति वक्ष्येन चन्द्रदर्शनदिने विहितस्तयोरेकवाक्यभाविनि
चन्द्रदर्शनेऽङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गकाल एव

परित्याज्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याज्यं किमङ्गुणमपि ।

अतएवोपवनेदित्यनुवदत्यापस्तम्बः ।

यद्दहनं दृश्यते तदक्षरमावास्यायां शो म द्रष्टार इति वेति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यस्यां तु पूर्वदिने उप-
वासः, चन्द्रदर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधान-
कालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु "यद्दहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदक्षर्यञ्जन् इति चन्द्रदर्श-
नेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं श्रुतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह,

न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह श्रुतिः,

"तदेनमद्भ्यः औपधीभ्यः सम्भृत्याङ्गतिभ्योऽधिगनां जनयतीति ।

उदितश्च जना न तस्मिन्नक्षत्रे पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति ।

अतः स्रष्टतिषावपि तथैव यष्टव्यं अन्यथा श्रुतिविरोधः । यदपि

"य एष आङ्गतिभ्यो जातः पश्चाद्दृश्ये" इत्यादिश्राव्याभिप्रायेणैव ।

अथ वा प्रतिपद्याङ्गतिभ्योजातः पश्चाद्द्वितीयदिने दृश्य इत्यर्थः,

अत एव स्रष्टिकाराद्य श्वश्रद्दर्शनदिने यागकरणादित्यत आङ्गः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यज्ञनीयेऽङ्गि सोमयेद्वास्वणां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्कृत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधे-
नैव प्रतिपद्युक्त्यां निवृत्ते तस्मिन्निषेधो गुह्यत्वव्यापनार्थः । एतेन
"चिमुक्तां द्वितीयां वेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्तं ।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षाविधाने चतुर्दशां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः परच दिने अन्वाधानमिति व्यवहितसम्बन्धद्वयं प्रसज्यते भवदुक्तदोष-प्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपद्यापराहिकी त्रिमुहूर्तां द्वितीया तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् । न ह्यत्र प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाशब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन सम्बन्धः येन वाक्यभेद-विपरिणाम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत-इत्यनेनेव तन्नाभाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते चतुर्दशीपरतः तिथियद्वये प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शना-सम्भवात्तु द्वितीया गृह्यते तस्या अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण तिव्यन्तरपक्षे प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयामात्रे सोमदर्शनं चतुर्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिमुहूर्त्तपक्षविरोधात् तस्याचतुर्दश्यामन्वाधानं, परतस्त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थं स्त्रीक्रियमाणे दोषाभावात् प्रतीयमानान्वयनिर्वाहादङ्गकालानुरोधेन प्रधान-कालबाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तम् ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्त्रीक्रियमाणे वज्रवाक्यविरोधोऽपि प्रसज्येत चारायणीयमृच्छपरिमिष्टात् ।

यावत्पूर्वस्य हीनत्वं यावत्प्राप्तमितोदयः ।

श्रीपवस्तुञ्च यागञ्च तावद्विदुरिति श्रुते. ॥

यावत्पूर्वस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्व न भवति तावदौपवस्तुं कार्पमित्यर्थः । यावत्प्राप्तमाश्रया चन्द्रमसोऽस्तगतस्य प्रतिपद्युदयो न भवति तावदागकाल इत्यर्थः ।

पूर्णे शशिन्यौपवस्ते यागश्च समसप्तके ।

पर्वण्यस्तद्गते कुर्यात् यागश्चन्द्रार्कसंश्रिते ॥

इति पूर्वाहणवार्ध्याऽनेन याप्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णं चन्द्र-
मसि श्रौपवस्ताख्यं व्रतं कार्यं तदन्तरं चन्द्रार्कयोः समसप्तके प्रति-
पदि यागः कार्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा हीनो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपद्यु न कार्यः स्यात् विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदग्मप्रतिपदि हीनः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते
तदा यागो न कर्तव्यः यतः सर्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

पुरा तु सूर्यास्तमया द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अस्यापवादः ।

मिशायां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

तद्वात्ययो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

हीनोदितो दिवा च तत्रेष्टा यागमादिभ्येत् ॥

अथ केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदग्मने सतीष्टेरकरणं वैकल्पिकं
द्रष्टव्यं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशे सन्ध्यामानेऽपि सोमदग्मनेनैव
दर्शयागं प्रतिपिष्यते तदा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमयेदादृष्यां यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जन्ता दृष्ट दृषाद्विजातये ॥

इति काव्यायनवचनमसङ्गतार्थमेव स्यात् । “त्रिसुहृतां द्वितीया
 चेदित्यनेन चतुर्दश्यामन्वाधानं विधाय पञ्चदश्यामर्थाद्विहिते यागे
 एते द्वितीयेऽहनि प्रतिपदि यजनीयेऽहनि सोमयेदित्युच्यमानमसङ्ग-
 तं स्यात् । तस्याहो यजनीयत्वाभावात्पूर्वाह्नस्य तदा यजनीयत्वात्
 “तत्र व्याहृतिभिर्ज्ञत्वा दण्डं दद्याद्विजातये” इति यागाभावे व्याहृति-
 होमो दण्डदक्षिणादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वादसङ्गतं, सोम-
 दर्शनेन तु पाचिके सामप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि इति
 यद्यनेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-दण्डदक्षिणादानमहितो यागो विधी-
 यते तदैवमर्षवन्नान्यथा । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधि-
 निर्निमित्तविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत
 चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने यागे न तावत् प्रथमः कल्पः,
 यो ह्यज्ञानाच्चन्द्रदर्शनदिने यागं अनुतिष्ठति तस्य पश्चाच्चन्द्रदर्शने प्राय-
 श्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्त्तनिषेधपाचिकत्वापादनधा-
 मर्थाभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिषिद्धातिक्रमे भवति, तत्र यदि
 यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकल्पना
 प्रसज्येत यदि चन्द्रदर्शनदिने यागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शन-
 दिने यागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य युतत्वात्
 काचित्कृष्णमेति तथैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधपाचिक-
 त्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शन-
 निमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते इति । नो-
 भौ पूर्वाह्नदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनीयदिने चन्द्रदर्शननिमित्तल-
 प्रतीतिरपि बाध्यते । तस्माच्चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधो न पाचिक-

इति । अत्र केचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविद्ध-
प्रतिपदि याग, नापि पर्वचतुर्थाग्रे याग इति ।

यदाह कात्यायन ।

पचादावेव कुर्वीत सदा पचादिकर्म यत् ।

पूर्वाह एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यान्ये मनीषिण । इति ॥

अन्ये यद्दृश विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थं, यथा वषडि-
त्येके समाम्नन्ति वीषडित्येके इति । तदप्युक्तं । पूर्वाहसन्धि-
निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थागयागविधायकद्वितीयाविद्ध-
प्रतिपन्निषेधचन्द्रग्रहदिनयागनिबन्धननिन्दावचनवञ्जतरश्रौतस्मार्त्त-
वचनसक्तोचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च । न चात्र विधि-
विभक्तिरस्ति, आचारमात्रोपदेयात् । न चेदृशस्य स्पष्टविधिविभक्ते-
र्युक्तवञ्जतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतदाह्यममनीषिण-
दायकारप्रक्षेपेण व्याख्येयं । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अत्र वीधा-
यनसूत्रनिबन्धकारा केचिदपराह्वगतेऽपि पर्वसन्धौ पूर्वदुषोपस्य तद-
ह्वर्यागानुष्ठानं वदन्ति तत्राप्यपराह्व एव सन्धिसमीपे यागमिच्छन्ति ।
तदनुपपन्नं । प्रातर्यज्ञमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।

ननु प्रातर्यज्ञमानेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते । नैव दोषः । सन्धि-
ग्रामस्य सामीप्यपरत्वात् सामीप्यस्य चापेक्षिकत्वात्प्रातः कालोऽन्यापे-
क्षया समीप इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिग्रामविरोधः, अपराह्वन्त
न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्वयागानुष्ठाने
भवति प्रातः कालविरोध इति न तत्र यद्दु युज्यते । ननु चावस-
न्धिरतिप्राप्तोप्य भवति तावत्सन्धिग्राममनुष्ठानातीत्यपराह्वगतसन्धौ

तन्मसौप एव यागापेक्षा । हन्त रात्रिगतेऽपि पर्वसन्धौ तत्रैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्वधुरग्निं गृह्णात्युत्तरमहर्देवता यजत इत्यहर्विधानाद्वावेस्तु साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमौपस्य कथञ्चिदहन्ययुपपत्तेर्न रात्रौ यागानुष्ठानमिति । हन्तापराह्नगतेऽपि सन्धौ तत्र यागेऽनुष्ठीयमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्नस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमौपस्य प्रातरयुपपत्तेर्नापराह्णे यागानुष्ठानं । अथ सन्धौ यजेतेति प्रत्यक्षविधित्वात् प्रातरयंजध्वमिति मान्त्ववर्णिकोऽस्यष्टविधिर्दुर्वलः । अत्रोत्तरमहर्देवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशेनाविधि-त्वात् दुर्वलत्वमविशिष्टं । अथोच्यते । विरोधे सति बलाबलसिन्धये रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समौपं भवति इति सन्धिशास्त्रस्य सामौप-परस्याहःशास्त्रेषाविरोधः, हन्त तत एव हेतोः प्रातःशास्त्रेषा-विरोधः ।

किञ्च सन्धिशास्त्रस्य सामौप्यं न मुख्योऽर्थः, किन्तु लाक्षणिक-इति, तत्राप्यविशिष्टमस्यष्टत्वं । न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दोषः, अप्रकरणाधीनमपि स्नात्तद्विष्णुपाचारदिकं प्रकरणाधीनाच्छौ-त्तात् प्रत्यासत्त्वपेक्षकाप्रयोगशास्त्राद्वलीय इत्युक्तं शिष्टाकोपा-धिकरणे । तस्माच्चोदितदेश-कालाद्यवाधेन यावत्सामौप्यं सम्भवति तावदेव गृह्णाति । अन्यथा सामौप्यलोभेन प्रातःकालवाधे क्रियमाणे सर्वाङ्गान्तरवाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मात् सन्धिसमौपवर्त्तिनि पर्वसत्-थंशादिचोदितकालानुरोधिनि प्रातःकाले यष्टव्यं । ननु “न सायम-स्ति देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले यागनिषेधाद्वशिष्टोऽपराह्ना-द्विरभ्यनुष्ठातो गम्यते विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुष्ठापरत्वात् यथा वामेन

चतुष्पा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते । भवेदेवं यद्यं नि-
 पेध' स्यान्न त्वयं निषेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकालविधिः सायंकाल-
 निषेध इत्यभ्युपगम्यते वाक्यभेदप्रसङ्गादवगम्यमेको विधिरितरोनित्या-
 नुवाद इत्यभ्युपगम्यम् । तत्र यदि सायंकालनिषेधोऽभ्युपगम्यते
 तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकालः सर्वोऽपि यागार्थः पात्रिकः
 प्राप्नोति इति न प्रातःकालस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते ।
 अथवा यदि प्रातःकालविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्भक्तिरिक्तानां सर्व-
 कालानां नित्यमेव नित्यत्वात् सायंकालनित्यत्तरपि नित्यानु-
 वादः ।

किञ्च प्रातर्यजध्वमिति प्रैषरूपत्वात् प्रैषस्य च प्रवर्त्तनात्मक-
 त्वादिधिकल्पनमेव सुशकं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानापदेशत्वेन
 प्रवर्त्तनालेशः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निषेधविधानं निषेधस्य
 स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाह्णे यागप्रतिपादकवज्जवचनविरोध-
 प्रसङ्गात् । ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थीगोऽस्ति तदैवं भवतु, यदा तु
 तस्याभावः तदा किं प्रातःकालो बाध्येत उत पर्वचतुर्थीग इति
 कथं निर्णय । उच्यते । अपराह्णे यामे क्रियमाणे पूवाह्नप्रातःकाल-
 तन्त्रप्रक्रमकाला बाध्येरन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थीगमात्रबाधः
 इति बाधलाघवाय स एव युक्तः । तस्मादपराह्नगतेऽपि पर्वसन्धौ
 परेद्युरेव याग इति सिद्धः । मध्याह्नसन्धौ तु तदहरेव यागः
 प्रागुदाहृतलौगाद्यादिवचनात् ।

पुनः प्रणीय हस्तैष्टिं ततः कुर्याच्च नाम्यथा ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्यागविधानात्
द्वितीयेऽध्वनेव यागो युक्तः । मध्याह्नमन्विशास्त्रे तु अथगामिन्या त्रियौ
उत्तरदिने यागकालाभावे “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्यनेन सह विकल्प-
नादुपपद्यते, वृद्धिगामिन्यां तु परतो यागकालस्य सम्भवे मध्याह्न-
शास्त्रं न प्रवर्त्तत एव “पञ्चादयोऽभियष्ट्या इति नियमस्य बाधते^(१) ।
तदयुक्तं । “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेदित्यादिवज्जवाफ्यविरोधात् । वि-
कल्पस्याप्यन्याय्यत्वाच्च । तस्मादेतदाक्यपर्यालोचनया प्रातः काले समा-
श्रित्वैवं सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टाया ब्राह्मणभोजनमन्त्य-
पदार्थसमाश्रित्य कर्त्तव्या । अत्र केचिद्विद्वन्ते । साङ्गस्य प्रधानस्य
पूर्वाह्ने एव कर्त्तव्यत्वाद्ब्राह्मणतर्पणस्य चाङ्गत्वादिरस्य व्यापारे चाङ्ग-
प्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वात्तद्विरोधः । वार्त्तिक-
कारेण यावज्जीवाधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्ताहर्षवच्छेदपरा भुक्तिः ।
“अथाप्तावपि तदत् स्नात्त त्विहैव प्रतीयत इत्येतत्शोकस्यास्थाने
उक्तं, यदि तत्रास्यत्वात्कर्मणः पूर्वाह्नचोदनावशेन पौर्णमासी न
व्याप्यते न किञ्चिद्बुध्यतीति षडङ्गिरिष्टिसमाश्रितरपि पूर्वाह्ने दर्शिता ।
तस्मात्पौर्णमास्यां सद्यस्कालत्वपञ्चाङ्गीकारे “पूर्वा पौर्णमासी उत्तरां
वोपवचेदिति पूर्वोपवासपक्षे सद्यस्कालता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं,
यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वाह्नस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरण
युक्तमिति । तदयुक्तं । “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्येवमकोचप्रसङ्गात्
प्रयोगवचनात्तिसाङ्गप्रधानैककालस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तद्गणेन

(१) भाष्ये इति ल० ।

सङ्कोचो युक्तः “सन्धिभित्तो यजेतेति श्रुतिविरोधाच्च । सा हि सन्धेरुभयतो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति । तथापराह्यादिपर्वसन्धौ तदहःप्रातरन्वाधाय परेद्युर्भागोऽनुष्ठीयमाने सन्धिगर्भता भवत्येवेत्यविरोधः । पूर्वाह्नपर्वसन्धौ तु पूर्वधुरन्वाधाय तदहःसन्धेः प्रत्यक् समाप्तौ सन्धिगर्भत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः समाप्तिप्रदवाच्यो ब्राह्मणतर्पणात्मकः केवलं सन्धेरुद्धं उक्तव्यः, तावता प्रयोगे सन्धिगर्भता सेष्यति न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धिगर्भप्राख्यवशादिति नूनमः । ननु सन्धिगर्भत्वमुत्तमनाणमपि सर्वमुत्तम्यते प्रयोगनैरन्तर्यार्थं, तच्च प्रातःकालवाद्यप्रसङ्गात्नैरन्तर्यं हि प्रयोगवचनेनार्थादाच्छिद्यमाणं स्पष्टचोदितकालादिपदार्थविरोधे दुर्बलं तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्जं निर्वर्त्य विरम्य सन्धिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य सन्धेरुपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कर्त्तव्यः तस्मान्मध्याह्नसन्धौ परेद्युर्भाग इति । पूर्वाह्नपर्वसन्धावपि तदहरेव यागः चाराणौषट्क्षपरिशिष्टात् ।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा ।

शोकहृदः समाख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

षष्ठाष्टेऽपि च यागः स्यात् तथा द्विर्दादशेऽपि च ।

सूर्याचन्द्रमयोः पूर्वं पूवञ्चि सन्निकर्षतः ॥

षष्ठाष्टे पौर्णमास्यां, द्विर्दादशे जमावासायां, सूर्याचन्द्रमयोः परस्परं पूवञ्चि यदा सन्निकर्षं, तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः ।

तथा ।

वृथा यज्ञमुपामौत न हि भस्मानि ह्यते ॥

“प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अत्र केचिदाहुः ।

शीतकालेऽह्नासतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके श्राव-
र्त्तनं भवति तत्र तिथिष्टामे सति कदाचिच्चतुर्दशघटिकः पर्वचतु-
र्यांगः तत्रावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्ने पर्वसन्निर्यदि भवति तदा सूर्योदय-
समीपे तन्तोपक्रमकाले पर्वचतुर्यांगभावेऽपि प्रधानयागावसरे प्रातः-
काले विद्यमानत्वात्तत्र यागः न परेद्युः प्रातः प्रतिपच्चतुर्यांगे “न
यष्टयं चतुर्यांग इति निषेधात् । यत्र हि प्रधानयागाद्भूतविशि-
ष्टकालविरोधो भवति तत्राङ्गुणविरोधन्यायेनाङ्गकालपरित्यागस्यैव
युक्त्वादतोऽत्र न परेद्युर्यांगः । यदा तस्मिन्नेव विषये परेद्युः प्रातः
प्रतिपन्नृतीर्यांगः तदापि न तत्र यागः “चिमुद्गत्तां दितीया चेदि-
त्यादिगास्त्रासन्दर्शनदिने यागनिषेधकञ्जवचनविरोधात्, तस्मा-
दुक्तविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्तरं ।

षोडशेऽहन्यभीष्टेष्टिर्मथा पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशौ जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ॥ इति ।

तेन सप्तदशेऽहनि दष्टिं न कुर्यात्त्वात्तदधीतेति । नन्वाधान-
मेव निमित्थते न यागः, तथात्वे तिथिवृद्धाविष्टेरननुष्ठानमेव स्यात् ।
अतो यत्रनीयादारभ्य सप्तदशेऽहनि शौचवसय कर्म न कार्यमित्य-
वगन्तव्यं ।

अतएव बौधायनः ।

अतएव स्रस्त्रस्थानानि चतुर्दशौ षोडशौ न तु पयोदशौ सप्तदशौति ।

तद्वै यगः परतो यदि स्थान्
तस्मिन् विहत्याः प्रकृतैः परेद्युरिति ॥

अथ केचिदाहुः ।

अथाद्याः पण्डित्तः शुरुयस्यां वृद्धिः परेऽद्यनि ।
चिमुहर्त्तमपि यद्ये यस्यां ह्रासः परेऽद्यनि ।
चिमुहर्त्तं न कर्त्तव्यं हीनं तत्रापि निर्दिशेत् ॥ इति ।
सन्धिष्येत् सद्गवाद्दूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनेव स्यतिवचनेनाययणादिविहृतितिथियु सद्यस्कालत्वेन
विहितासु द्वितीयदिने प्रतिपद्दृश्ये पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति ।
तथा ।

चिमुहर्त्ता द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराष्टिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यग्निन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिरुच्यते
नास्तीत्यन्वये “अपराष्टे चिमुहर्त्तं याज्ञमेवेति वचनप्रयत्नाभिप्राय-
इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं “सन्धिष्येत् सद्गवाद्दूर्द्धमिति वचने
विहृतिविषयमिति । तद्युक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्णमासप्रकरण-
पठितं वा अनारभ्याधीतं वा उभयथापि विहृतनिवेशो न सम्भ-
वति । न च विहृतिविशेषप्रकरणपाठः सर्वविहृतिविषयत्वमङ्गी-
कृतता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविहृतिपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृतिविषयमेतत् । न च तत्रापि सद्यस्कालत्वापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपहृद्वावपि त्रिमुहूर्त्ताधिकद्वितीयासङ्गावेन
 “त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मथाङ्गात्
 प्राक्पूर्वमन्वौ प्रतिपद्दृष्ट्यै तत्र यागो न कर्त्तव्यः किञ्चिन्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया
 चेत्पक्षैतद्वशेन ह्यासविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तः । “अथाङ्गाः
 षण्मुहूर्त्ताः स्युरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तमपि यदा चतुर्दशौदिनसमन्धि
 अन्वाधानेन प्राञ्चं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते ह्यासे तदपि प्राञ्चं ।
 अन्यथा “त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनसाङ्गनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनाम्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे त्वाद्यं वचनं पूर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वक्ष्या-
 मः वाक्यविरोधान् तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पश्चादपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धादङ्गो भवति
 नियतः पूर्वमन्धि परस्तात् कृत्वा तस्मिन्प्रहनि च पशुं सद्य एव द्वाह वा
 प्रारभ्याथ प्रहतिरथ चेत् पूर्वमन्धि, पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रहति-
 त्वे तु स्यात्पशुं सद्य एव” इति, पूर्वाह्नमन्धानुत्तरेषुर्विहितकालास-
 र्वात् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालात् विज्ञतिपु-
 ंसु च निर्णयः, अथ कालविशेषो द्वाहकालत्वं वा सूयते तत्र
 वेदानुष्ठानमित्यवगम्य ।

आसयणेऽन्तु श्रुतौ विशेषो दर्शितः ।

‘आवर्त्तनात् प्राक्’ मङ्गवाद्दूर्द्धमिति शेष ।

सन्धिसेत् मङ्गवाद्दूर्द्ध प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया मघस्कासविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च मघस्कासत्वं वैकल्पिकं “मघस्तदा वा क्रियते ममसामिति वचनात् ।

तथाचापस्तम् ।

सर्विकां द्वितीयां वाजसनेयिनः ममामनन्ति ।

‘सर्विकां’ अस्थिकामिति यावत् । अस्यत्वञ्च दिनाद्दूर्द्ध्यापि-
त्वाभावात् ।

उक्तञ्च गृह्यार्थसंग्रहकारेण ।

मध्यन्दिनात् स्यादहनीह चम्बिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं द्वितीया ।

सा सर्विका वाजसनेयिनन्या

तस्यामुपोव्याथ परेद्युरिष्टि ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “मघोवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।
अपरन्तु “मघस्कासायां सर्वं क्रियते इति वदन्ति, तच्च सर्वस्यां
पौर्णमास्यां अग्न्यन्वाधानादीनि मघः पूर्वद्युवां क्रियन्त इति पूर्व-
सूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्य तु मघस्कासा विष्ठितिसाक्षां सर्वं ब्राह्मण-
तर्पणान्तं क्रियते नेडान्नादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराष्टमन्धौ
मघस्कासपक्षे “सन्धिमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरत्नरुतायुक्त ।

प्रकृतेश्च न कदाचित्सद्यःकालत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभाव न प्रशसन्ति पण्डिताः ।

सद्योवा सर्वमित्येतद्विद्वत्पर्यसुदाहृतम् ॥ इति ।

तद्युक्तं प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृतावुक्तं, विकृतौ तु यद्यपि 'दर्श-पूर्णमासाविष्टौनां प्रकृ-
तिरित्यनेन दर्शं पौर्णमासिकविध्यक्तातिदेशान्तथापि स एव चतुर्था-
णादिलक्षणः काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदीष्ट्या यदि पशुना
यदि सोमेन यजेत, अमावास्यायां पौर्णमासां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन
विकृतौ पुनः कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरितौ यत्र
संपूर्णैव पञ्चदशी प्रतिपद्य तत्र पञ्चदश्यामेव विकृतिं समाप्यानन्तरं
प्रकृतेरन्यथाभावानादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्ने पर्वसन्धिस्तदा
वैद्युह्यदिष्टकालसम्भवात्सम्भवेऽपि कर्मोपक्रमदश्यायामसम्भवेन सा-
म्यप्रधानव्यापित्वासम्भवात् "सहाह्नैः प्रधानं देशे काले कर्त्तरि
लैर्दिशत इत्यापस्तम्बेन साह्न्यैव विहितकालसम्बन्धविधानादुत्त-
रधुरपि प्रकृतेः पूर्वाह्नात् "अपूर्वमन्ते स्यादित्यापस्तम्बेनैव विकृते.
त्वं प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागचये-
ऽप्रधानपर्याप्तिं विकृत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा लपराह्णे रात्रौ
पर्वसन्धिस्तदा तदहरेव यागः तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत्
नमिसन्धायोक्तं ।

श्रावर्कनात्याग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्या ।

तथाच वचनात्तरे ।

यत्रौपवस्यं कर्म यजनीयात् त्रयोदशे ।

भवेत्सप्तदशे वापि तत्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

ननु च दिनदशस्य त्रय-दशोरसम्भवात् त्रयोदशेऽहनि सप्तदशे वा कदाचिदौपवस्यं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते यद्यपि-
मिस्त्वर्हि गान्धारिषे न दिव्यीतिवच्चित्यानुवाद इति ।

ननु षोडश्यामुपवस्ये क्रियमाणे “पक्षान्ते उपवस्यत्या इति वचनं
विदुष्यते पञ्चदशदिनात्मको हि पक्षः तत्र प्राक्तनयजनीयदिनादा-
रभ्य पञ्चदशभिः पक्षे गते षोडशौयमतिरिच्यते । अथ वा प्राक्तनयज-
नीयोपरितनदिनादारभ्य पक्षः क्रियते तर्हि प्राक्तनयजनीयात्पक्षा-
दित्त्वं हीयते । उच्यते । पञ्चदशभित्तिथिभिः पक्षो भवति, न तु
पञ्चदशभिर्दिनेर्ज्योतिर्विंदां स्मरणत्तथाच तिथयः कदाचिच्चतुर्दशसु
दिनेषु समाप्यन्ते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्स्वयं पञ्चदशैव तत्र
पक्षादिशब्देन प्रतिपद्यन्ते पक्षान्तशब्देन पञ्चदशौ तिथिः तस्मा-
च्छोडशादिदिनगतायामपि तस्मान्मेवोपवस्यः क्रियत इति । यद्वाच्य
वचनस्य पूर्वार्द्धममावास्यायामुत्तरार्द्धे-पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्ण-
मास्यादिसप्तस्कात्पक्षस्यापि विद्यमानत्वात् । प्रतिपद्यौपवस्यं कर्म
यागस्य तत्रायं सप्तदशौति निषेध उच्यते ।

उक्तं ।

समे पञ्चदशौ याज्ञा मासे याज्या तु षोडशौ ।

ऊने वाप्यधिके वापि नेज्या सप्तदशौ कथित् ॥

अथ कालमात्रस्य विशेषवचनैरेव बाध्यत्वात् त्रय-दशिवचनमन्यविषयं ।

चय-दृष्टौ न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।

यातुधान. स विज्ञेयो यथा भस्मानि ह्यते ॥

इत्यस्य चय-दृष्टिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनचय-दृष्टौ-
रद्वयोः पूर्वदिनप्रवेशनमिति ।

तथाच सत्यन्तरे ।

तिथेः परस्वा घटिकास्तु याः सु-

र्नूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासां ।

अर्द्धं विद्योज्यं च तथा प्रयोज्यं

ह्रासे च दृष्टौ प्रथमे दिने तत् ॥ इति ।

‘परस्वाक्षित्येः’ प्रतिपदः, या घटिकाः पूर्वस्वाक्षित्येर्नूना अधिका
वा समानादूर्ध्वं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य विद्योज्यं दृष्टौ च मयोव्यमि-
त्यर्थः । तदनेन पर्वसन्धिज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां त्वाप-
स्त्वमेनोक्तो विशेषः ।

य पौर्णमास्यां त्वान्वाधानपरिस्तरणोपवासः सद्यो वा सद्यस्का-
लायां सर्वं क्रियते इति ।

अस्यार्थः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां अन्यन्वाधानादीनि सद्य-
तप समानेऽहनि क्रियन्ते पूर्वद्युर्वा तत्र सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्त क्रियते
तेन तदेकमिति । उक्तञ्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अन्वाहितिधास्तरणोपवासी

पूर्वद्युरेतत् खलु पौर्णमास्यां ।

आवर्तनाग्राक् यदि पर्वसन्धि-

सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तं ॥

‘श्रावणं प्राक्’ मङ्गवाद्दूर्द्धमिति श्रेयः ।

मन्थियेत् मङ्गवाद्दूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भ्रमेः ।

भा पौर्णमासौ विशेषा मद्यस्कासविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च मद्यस्कासत्वं वैकल्पिकं “मद्यस्तदा वा क्रियते समस्तमिति
वचनात् ।

तथाशापताम्बः ।

शर्विका तृतीया वाजसनेयिनः समामगता ।

‘शर्विका’ श्रुतिरिति यावत् । अस्त्यस्य दिग्वादूर्द्धमपि-
त्याभावात् ।

उक्तञ्च मद्यार्थपंषदकारेण ।

मथ्यन्दिनात् ध्यादहनीष पथिन्

प्राक् पर्वणः मन्थिरियं तृतीया ।

भा शर्विका वाजसनेयिन्या

तद्यामुपोय्याथ परेषुरितिः ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “मद्योयेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।
अपरन्तु “मद्यस्कासायां सर्वं क्रियत इति वदन्ति, तत्र सर्वस्यां
पौर्णमास्यां अग्न्यन्वाधामादीनि मद्यः पूर्वेषुवां क्रियन्त इति पूर्व-
सूत्रस्याप्यं, द्वितीयञ्च तु मद्यस्कासा विष्टतिस्तथां सर्वं माद्यण-
तपंणन्तं क्रियते नेडास्तादिकमिति । नीतयुक्तं । अपरास्तमन्थौ
मद्यस्कासपथे “मन्थिमन्थितो यजेतेतिश्रुतिविरोधात् ।

विधिरलक्षताप्युक्तं ।

प्रकृतेश्च न कदाचित्कदाचलत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभाव न प्रशसन्ति पण्डिता ।

सद्योवा सर्वमिच्छेतद्विकृत्यर्थात्तदाहृतम् ॥ इति ।

तदयुक्त प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एव प्रकृतानुक्त, विकृतौ तु यद्यपि 'दर्शपूर्णमासाविष्टौना प्रकृतिरित्यनेन दर्शपूर्णमासिकविध्यन्तातिदेशात्तत्रापि स एव चतुर्थ्यादिस्तत्रण काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदौष्वा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत अमावास्याया पौर्णमास्या वा यजेतेत्यापस्तम्बेन विकृतौ पुन कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरतो यत्र सपूर्णेव पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र पञ्चदश्यामेव विकृति समाधानान्तर प्रकृतेरग्न्याधानादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाह्णे पूर्वमन्त्रिस्तदा पूर्वेषुरूपदिष्टकालसम्भवात्सम्भवेऽपि कर्मोपक्रमदश्यायामसम्भवेन मात्रप्रधानयापित्वासम्भवात् 'सदाह्णे प्रधान देवे काले कर्त्तरि निर्दिश्यत इत्यापस्तम्बेन साङ्गत्वेव विहितकालसम्बन्धविधानादुत्तरेद्युरपि प्रकृते पूर्वाकृत्वात् अपूर्वमन्त्रे आदित्यापस्तम्बेव विकृते पूर्व प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागचये ऽह्नप्रधानपर्याप्ते विकृत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा तपराह्णे राधौ वा पूर्वमन्त्रिस्तदा तदहरेव याग तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत् सर्वमभिमन्त्रायोक्त ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पूर्वमन्त्रि

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृति विकृत्या ।

तदेव यागः परतो यदि/स्यात्

तस्मिन् विहत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अत्र केचिदाहुः ।

अथाद्याः पशुहृत्ताः सूर्यस्यां वृद्धिः परेऽहनि ।

चिमुहृत्तमपि याज्ञं यस्यां ह्यासः परेऽहनि ।

चिमुहृत्तं न कर्त्तव्यं हीनं तत्रापि निर्दिशेत् ॥ इति ।

सन्धिद्येत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनेव स्यतिवचनेनाययणादिविहृतितिथिषु सद्यस्कालत्वेन
विहितासु द्वितीयादिने प्रतिपदृद्धौ पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति ।
तथा ।

चिमुहृत्तां द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराष्टिकी ।

अथाधानं चतुर्दश्यां परत सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिषिट्ठौ
नास्तीत्यन्वये “अपराष्टे चिमुहृत्तं याज्ञमेवेति वचनद्वयस्यागिप्राय-
इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं “सन्धिद्येत् सङ्गवादूर्द्धमिति वचनं
विहृतिविषयमिति । तद्युक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्वमासप्रकरण-
पठितं वा अनारम्भाधीतं वा उभयथापि विहृतितिवेगो न सम्भ-
वति । न च विहृतिविशेषप्रकरणपाठं सर्वविहृतिविषयत्वमङ्गी-
कुरुता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविहृतियाठं सम्भवति, तेन
प्रकृतियथमेतत् । न च तत्रापि सद्यस्कालत्वापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमं एवविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपदद्वावपि त्रिसुहृत्ताधिकद्वितीयाषट्त्वावेन
 “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न प्राजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य सप्याह्नात्
 प्राक्पूर्वसन्धौ प्रतिपददृष्टौ तत्र यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वन्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि त्रिसुहृत्तां द्वितीया
 चेत्यस्यैतदर्थेन ह्यस्यविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तं । “अथाह्नाः
 षण्मुहूर्त्ताः स्युरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्त्तमपि यदा चतुर्दशीदिनसम्बन्धि
 अन्वाधानेन प्राप्तं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते ह्यस्यै तदपि प्राप्तं ।
 अन्यथा “त्रिसुहृत्तां द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रदर्शनसाङ्गनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “त्रिसुहृत्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनाप्याधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे नाद्यं वचनं पूर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वड्ढमा
 वड्ढवाक्यविरोधात् तदौघा व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पश्चादपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धादिको भवति
 नियतः पूर्वसन्धिः परस्तात् कृत्वा तस्मिन्कृत्वा च पश्यं सद्य एव ज्ञहं वा
 आरभ्याय प्रकृतिरथ चेत् पूर्वसन्धिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-
 मय तु स्यात्पश्यः सद्य एव” इति, पूर्वाह्नसम्भानुत्तरेषु विहितकालास-
 म्भवान् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालासु विहितेषु
 पश्युषु च निर्णयः, यत्र कालविशेषो ज्ञहकालतः वा शूपते तत्र
 तथैवानुष्ठानमित्यवगम्य ।

प्रायस्येष्वान्तु युतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तयेष्ट्याद्यैतया यजेत यदि
पौर्णमासी स्यात्तयेष्ट्याय पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काले इत्यावर्त्तनात् पूर्वं, 'तयेत्यमावास्याया, 'एतये-
त्यापयणेश्या, यदि पौर्णमास्यावर्त्तनात्पूर्वं मद्यस्काला च स्यात्तदा
तयापयणेश्याय पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वार्त्तिककृता ।

पौर्णमास्या तु पूर्णं स्यात् द्वितीयेऽङ्घ्रि शश्विषये ।

यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्द्धं दर्शनं चेद्यजेत् ॥ इति ।

अत्रेव्याग्रन्देनापयणेशि ।

उपवस्यदिनवर्ज्यानि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं मामं मसूराद्यं षण्कान् कौरदूपकान् ।

माषान्मधुपराशानि वर्जयेदौपवस्यके ॥

पर्वज्ञानोपायो गोभिल ।

अधीयीत तदिज्ञो वा पवांगमयेत् ।

इति श्रीमहाराशाधिराजश्रीमहादेवीयममस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकृन्विद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्विंश-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

पर्वसम्बन्धिनिर्णये ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहणकालनिर्णयः ।

तत्र मास्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्यात्वा तु मुक्तयो ।

अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्यात्वा परेऽहनि ॥

अथ केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहग्रन्थेन तद्युक्तमहोरात्रं लक्ष्यते प्रातःतपादिवचनै-
श्चन्द्र-सूर्यग्रहे अहोरात्रं भोजननिषेधादिति । तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यग्रह-
ग्रन्थेन स्वसम्बन्धकाललक्षणाया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिकं मार्कण्डेयादिवाक्यैश्च
ग्रहणकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणाया
अपि प्रसङ्गात् ।

त्रिष्टुरपि ।

चन्द्रार्कोपरगते नात्रीयादविमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वा स्यात्वा परे-
ऽहनि ।

ब्रह्मपुराणे ।

नात्रीयाद्यत्काले प्रलयोश्चन्द्र-सूर्ययोः ।

मुक्तयोस्तु क्षमत्मान पश्चाद्दृष्ट्वात् स्ववेत्सनि ॥

यच्च तु “पश्चात्कुर्व्यादिति पाठो तत्राशयमिति विपरिणयमनु-
पज्यते ।

विश्वधर्मीन्तरे ।

चन्द्रस्य यदि वा भागोर्यग्निग्रहनि भागं व ।

यद्वन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्खण्डे चैव तथैवास्तमुपागते ।

धावस्थाधोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु ।

सुकृ दृष्ट्वा तु भुञ्जीत घ्रात्वा चैव यथाविधि ॥

'तत्र' तस्मिन्नहोरात्रे ।

शङ्ख-लिखितौ ।

तस्मिन्नहनि नाश्रीयात् यन्नास्त धावदेव तु ।

सुकृ दृष्ट्वा तु भुञ्जीत घ्रात्वा चैव यथाविधि ॥

विष्णु-शातातपौ ।

अहोरात्रन्तु नाश्रीयात् चन्द्र-सूर्य्यपक्षे सदा ।

सुकृ दृष्ट्वा तु भुञ्जीत घ्रात्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्नोक्तानवधान् याति मानव ।

धीतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्य्यपहात्पूर्वं अग्निं सायं शशिवद्यात् ।

यद्वकाले च नाश्रीयात्तज्जालाश्रीयान्तु सुकृत्योः ॥

सुकृते शशिनि भुञ्जीत यदि न श्चान्नाहनिशः ।

घ्रात्वा दृष्ट्वा परेऽह्नयाद्दस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

मङ्गलवैवर्त्तौ ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्र राड्यं सति नारद ।

तदा सुकृतौ प्रकर्त्तव्यं बह्निरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रपक्षो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वंच भोक्तव्यमुत्तरे चोत्तरेऽपि च ॥
 'पूर्वंच' पूर्वांशे, 'उत्तरे' उत्तरांशेऽपि ।
 स्कन्दपुराणे ।

यदा चन्द्रग्रहस्तात निमीयात्परतो भवेत् ।
 भोक्तव्यं तात पूर्वांशे नापरांशे कथञ्चन ॥
 पूर्वं निमीयाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।
 तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहन ॥
 मार्कण्डेयः ।

ग्रहणन्तु भवेदिन्द्रोः प्रथमाद्दधियामतः ।
 भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमाद्दधः ॥
 'आवर्त्तनं' दिनमध्यं । अनेन यस्मिन् यामे ग्रहणं ततः पूर्वं
 यामवर्षं त्यक्त्वा भुञ्जीतेत्युक्तं भवति ।

सुरत्यन्तरे ।

सन्ध्याकाले यदा राऊर्षसते शशि-भास्करौ ।
 तदा दिवा न भोक्तव्यं आतुर-स्त्री-शिशून् विना ॥
 मङ्गवैवर्त्ते ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादाद्यं यामचतुष्टयं ।
 केचिन्नितयमित्याऊर्भुनयो मृगुनन्दन ॥
 दृष्टुर्गौतमः ।

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयादाद्यं यामचतुष्टयं ।
 चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वाल-दृष्टातुरैर्विना ॥
 मार्कण्डेयः ।

सायाह्ने ग्रहणे चेत्सादपराष्टे न भोजन ।
 अपराष्टे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।
 भुञ्जीत सङ्गवे चेत् सास्र पूर्वं भोजनक्रिया ॥

एतद्वालादिविषय असमर्थविषय वा समर्थस्य तु भोजने
 प्रायश्चित्तमुक्त कात्यायनस्मृतौ पङ्क्तिप्रसङ्गे च ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।
 तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिरात्तेष्वेव शुध्यति ॥

सत्यन्तरे ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्चारदे सङ्गवादध ।
 मध्याह्ने परतोऽग्नीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

'आरदे' अपराष्ट इत्यर्थं, यदपराष्ट शरदिति श्रुते, 'रविग्रह
 इति अग्निग्रहस्यापुपलक्षण, एतच्च पुत्रवद्ग्रहस्यविषय ।

तथाच जैमिनि ।

आदित्येऽहनि सज्जान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययो ।
 पारण औपवासस्य न कुर्यात् पुत्रवान् गृह्णी ॥ इति ।

सत्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि सज्जान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययो ।
 उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

ननु यदा मन्धाकाले सूर्यग्रहस्तदा दिवा तावदुक्तवाक्यात्
 भोजनं नापि रात्रौ, 'अमुक्तयोरसाङ्गतयोर्दृष्ट्वा खात्वा परेऽहनीति
 वचसात् । मायुपवासं पुत्रवतो गृहस्यस्य तन्निषेधात् अत
 मन्धाकाले ग्रहणे मन्तास्रमये पुत्रवता गृहिणा किं कार्यं

उच्यते । तदा मार्कण्डेयाद्युक्तः “भाष्याङ्गे ग्रहणं चेत् स्यादिति पव-
त्रात्रयणीयः ।

दत्तः ।

उपसुप्तसि यत्स्नानं सन्ध्यायासुदिति रवौ ।

चन्द्र-सूर्योपरागे च प्राजापत्येन तन्ममम् ॥

विष्णुः ।

अयने विपुत्रे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोपितः क्षाला सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र केचिद्दहोरात्रोपितः पूर्वस्निग्दिने कृतोपवास इति
व्याख्यते, तद्युक्तं चन्द्र-सूर्यग्रहमन्त्रद्वाराहोरात्रपरित्यागेनाहोरात्रा-
न्तरग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

नित्यन्दयोरयनयोस्तथा विपुत्रतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपानेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः क्षान् आहू दानं तथा जपं ।

यः करोति प्रथमाक्षिा तस्य तस्याचय ष तत् ॥

यमः ।

अयने विपुत्रे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

कृतोपवासो यः क्षालासर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।

एकरात्रमुपोयैव क्षाला दद्यात् शक्तिः ।

कसुकादिव क्रोमस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

चिराच्च ममुपोयैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययो ।

ख्यात्वा दद्याच्च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राक्षौ महापहे ।

अत्रय कथित पुण्य तचार्के तु विशेषत ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थ ।

व्यास ।

सूर्य्यवारे रवियाह सोमे सोमपक्षस्तथा ।

बुद्धामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं लभेत् ॥

वारेष्वन्वेषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र सूर्ययो ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं सोमे बुद्धामणौ सततम् ॥

कात्यायन ।

स्वर्धुन्यम्भ समानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कपक्षे नात्र मग्नय ॥

‘स्वर्धुनी’ गङ्गा ।

व्यास ।

सर्वं भूमिसप्त दानं सर्वं ब्रह्मसमा दिजा ।

सर्वं गङ्गासप्त तोयं राजपक्षे दिवाकरे ॥

दन्दीर्घचगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं तत ।

गङ्गातोये तु सप्ततिं दन्दी कोटीरवेर्दश ॥

गङ्गाकोटिषहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं आरुषीषाने राजपक्षे दिवाकरे ॥

दिवाकरेण शुद्धस्य दशमस्यमुदाहृतम् ॥
 चन्द्र-सूर्य्यपक्षे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।
 स स्वातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महौम् ॥

देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुनसङ्गमे ।

गङ्गा-यमुनमित्यत्र "सर्वे इन्दो विभापयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ।

पौषे तु नर्मदा पुण्या साधे मन्त्रिचिता शुभा ॥

फाल्गुने वर्षणा पुण्या चैत्रे चैव सरस्वती ।

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिदरा ॥

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ।

श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥

आश्विने शरयू. श्रेष्ठा भूय पुण्या तु नर्मदा ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजमन्विते ॥

सूर्य्ये च राज्ञा यस्मै तमोभूते महामुने ।

नर्मदातोयमप्यर्गाहृतशतया भवन्ति ते ॥

ये सूर्य्ये सैहिकेयेन यस्मै रेवाजलं जना ।

स्पृशन्ति चावगाहन्ति न सा प्रकृतिमानवी ॥

साला शतकण्टकान् दृष्ट्वा गोदानज फलम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यान् पीत्वा मौषामणिं लभेत् ॥

श्यान्वा वाजिमख पुण्य प्राप्नुयादविचारत ।

रवि-चन्द्रोपरामे तु श्रयणे चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देव सरस्वती ॥
 शिवादित्यफलं यत्तु मण्डले समुदाहृतं ।
 मण्डले मण्डले चाते तदपि प्राप्नुयात्सरः ॥
 ऊपरारण्येषु पुष्टं यत्समुदाहृतं ।
 तद्वच कालमाद्यादुपरामेऽधिकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

गङ्गा कनखले पुष्पा प्रयागं पुष्करं गया ।
 कुरुक्षेत्रं तथा पुष्पं राजस्ये दिवाकरे ॥

मद्भूवैवर्त्तं ।

मकरे वर्त्तमाने तु पदपं चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

भातातपः ।

सैदिकेयो यदा सूर्यं यत्ते पर्वमन्त्रिषु ।
 गजश्याया तु सा ज्ञेया पिण्डपातनम् ॥

आद्य षड्यश्टङ्गः ।

राजस्ये यदा सूर्यं यत्तु आङ्गं प्रकल्पयेत् ।
 तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विमला वै करे ॥

विष्णुः ।

राजदर्शनदत्तं हि आहूमाचन्द्र-तारकम् ।
 पुष्टं च पर्वकामीयं पिण्डपातुपतिष्ठते ॥
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं वै राजदर्शने ।
 अर्द्धवाणस्तु तच्छ्राद्धं पद्मे गौरिव सौदति ॥

शातातपः ।

धामं दानं तप आह्वमनन्तं राजदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवलः ।

यथा धानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

धोमस्यापि तथा रात्रौ धामं दानं विधीयते ॥

आह्वं प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

त्रैमित्तिकानु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

यान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्नादतोऽन्यथा ।

काम्यानि चैव आह्वानि शश्वन्ते ग्रहणादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टे प्राह्वणे प्राप्ते सूर्य्यन्दुग्रहणेऽप्यने ।

जन्मसंघषपीडासु आह्वं कुर्वीत चेच्छया ॥

अत्र सूर्य्यग्रहणादिकाद्येषु तथा रक्षया आह्वं प्रति सर्वश्राह्वं
कुर्वाद्यथा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु रक्षया स्वर्गादिफलकामनया आह्वं
कुर्वादिनोऽप्येत्यर्थः, न पुनर्यदीच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्वात् न
चैव कुर्वादिति ।

शातातपः ।

आपद्यमग्नौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्य्यग्रहे तथा ।

आमश्राह्वं दिवो दद्यात्सूद्रो दद्यात् मदैव हि ॥ इति ।

कपिलभूताराह्वंमेवं पद्यते ।

आमश्राह्वं प्रकुर्वीत हेमश्राह्वमयापि वा । इति ।

भविष्योत्तरे ।

श्रद्धाभावे दिजाभावे प्रथमे पुत्रजनानि ।

हेमश्राद्धं सद्यहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

जावाम्निः ।

मकान्तौ पुष्पकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्यांपरामे तु घावद्ग्रंथगोचरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यांपरामे तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञानशैव च निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते “घावद्ग्रंथगोचरः” इति “राहुद्ग्रंथे” इत्यादिवचनाच्चाद्युपज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाद्युप एव ज्ञाने द्ग्रंथपदस्य मुख्यत्वात्तेन न मेधादिच्छन्ने ज्ञानादि कर्तव्यमिति, तद्युक्तं चतुर्जनितज्ञानविषयविवक्षाया ।

नेचेतोयन्तमादित्यं नान्तगन्तुं^(१) कदाचन ।

शोषसृष्टं न वारिष्य न मध्यं नभसोगतम् ॥

इति मतुना गृहस्थस्य यज्ञादित्यद्ग्रंथनियेधात् क्षानाद्यभाव-
प्रसङ्गात् तद्वाधे तु स एव दोषः । न च शास्त्रीयज्ञानविवक्षायां
देशान्तरग्रहणेऽपि क्षानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्य्यग्रहो यदा राशौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र क्षान न कुर्वीत दद्याद्वा न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतनिगमवचनेन तत्र क्षानादिनियेधात् यज्ञं
चन्द्र सूर्य्ये वागवेचमाणैरेव ग्रिष्टैः क्षानाद्याचरणञ्च ।

(१) नाल्ल शान्तमिति छ० ।

किञ्च यदा चतुर्जनितज्ञानविषयता न तदा स्नानादि सम्भवति, यदा च स्नानादि न तदा सेत्यनुपपन्नार्थं वाक्यं स्नात्, योग्यता-विवक्षाया अभ्रादिच्छेदेषु स्नानादिकं कर्त्तव्यं स्वरूपयोग्यताया-स्तत्रापि भावान् । व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न स्नानादिनियमो यदि तर्हि य ऊर्द्धे न निरौचते तस्यापि स्नानादि न स्नात् । अभ्रादिच्छेदेषु गिष्टैः स्नाद्याद्युपपन्नम् । तस्मादावति काले चन्द्र-सूर्योपरगं ग्राह्यात्प्रतीतः तावान् पुष्ककाल इत्यर्थं । यद्दारभ्य चातुपज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति केचिन् ।

अपरे तु यस्मात्समयाभिप्रायेण व्याचक्षते यावद्दृग्गतगोचरः तावत्पुष्ककालं यदा तस्मात्प्रतीतं न दृश्यते तत्र तदा पुष्ककाल इति । तथाच यस्मात्समये च गिष्टा पूर्वमेव स्नानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्द्धे ।

शिवरहस्ये ।

सूर्येन्दोर्धरुणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्नायाच्च च भुञ्जीत ध्यात्वा भुञ्जीत सुकृतयोः ॥

ब्रह्म-लिखितस्यतौ तु चन्द्र सूर्येयसौ यावदिति प्रथमं पादः ।

दृढवगिष्ट ।

त्रिदश्या सर्गसमये दृश्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

सर्गसमये देवमिष्टदृश्यभिधानात्साधनमविशेषात् सर्वं देव-पितृदेवतय कर्म कार्यमिति तदयुक्तम् ।

स्नानं स्नादुपरागादौ मध्ये होमं सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनेन होम देवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

यस्यमाने भवेत् ध्यान यस्ते होमो विधीयते ।

मुच्यमान भवेद्दान मुक्ते ध्यान विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्होम-देवपूजायतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दं लज्जगुण ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुष्प कोटिगुण मध्ये मुक्तिकाले वननक्तकम् ॥

श्रुतातप ।

अयनादौ सदा देय द्रव्यमिष्ट मृचे तु यत् ।

षड्शीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

विमोचे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थं, “उपराने तु तत्कालमिति वशिष्ठवचनात् ।

षट्चिह्नयते ।

सर्वेषामेव वर्णानां क्षतकं राक्षसूतके ।

सचेलं तु भवेत् परान् सूतकाक्षयं वर्जयेत् ॥

‘सूतकाक्षयं’ राक्षसूतकाक्षयं, न प्रतिनां प्रति न सन्निष्ठां सत्रे न राज्ञा राजकर्मणि कुर्वति श्रुतमस्य विवर्जयेत् ।

चिह्नपुराणे ।

चन्द्र-सूर्ययुग्मे द्वाद्यात्मूतके मृतकेऽपि च ।

अस्वायी मृत्युमाप्नोति द्वायी पापं न विन्दति ॥

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान-श्राद्धादिविषयमेतत् न तु स्नानमात्रविषयम् ।

ग्रहणे श्रावमागौचं विमुक्ते सूतकं सूतम् ।

तयोः सन्धातमात्रेण उपसृग्ण क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनविरोधान् स्नान-होम-देवपूजा-दानक्रियानुष्ठाने हि प्रथम उपपद्यते । स्नानमात्रानुष्ठाने स्नानस्य पूर्ववाक्येनैव सिद्धेर्द्वितीयवाक्यवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । भक्तपत्रे द्वितीयवाक्येनैव स्नानसिद्धेः पूर्ववाक्यवैधर्म्यप्रसङ्ग इति चेत् । न । अस्नानस्थानिष्टविशेषमन्त्रप्रतिपादनार्थत्वात् यावत्तावच्छ्रुतुपपत्तिप्रसङ्गाच्च स्नानस्योदाहृतवाक्यैरुपरागादादेव विधानाच्च राजसूतके सूत-सूतकयोरभावाच्च ।

तथाच सूत्यन्तरे ।

सूतके सूतके चैव यदि स्याद्राजदग्निः ।

तावत्तसूतकं नास्ति यावद्राजर्षं मुञ्चति ॥

स्कन्दपुराणे ।

सूतके सूतके चैव सूतकं राजदग्निः ।

तावदेव भवेत्तत्र यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

षट्चिंशत्यते ।

स्नानार्चकर्मपरित्यागो राजौरन्यच सूतके ।

राजसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते सूतके सः स्नानार्चकर्मपरित्यागः स राजसूतकं विनेति । क्वचित्तु "राजौरन्यच दग्नादिति पाठः, वक्ष्वाक्यसंकोचप्रसङ्गाच्च, तस्माच्च स्नानमात्रविषयमेतत् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मूलमाषेऽपि देयं स्यात् दत्तमचयकारकम् ।

कश्चित्तु दत्तमित्यत्र आहूमिति पद्यते । अत्र गर्गः ।

पुष्यमाजपदञ्चैव धाम्यं भाद्रपदञ्च पैलकं ।

ऐन्द्राग्रमग्निदेव्यं सप्तैतान्यनला गणाः ॥

‘आजपदं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘धाम्यं’ भरणी । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुनी ।

पैलकं मघा । ‘ऐन्द्राग्रं’ विशाखा । ‘अग्निदेव्यं’ कृत्तिका ।

आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं रवि-सोमयोः ।

राजां भयङ्करं विद्याभजानां बद्धदोषकृत् ॥

अहिर्बुध्नं तथा पौष्यं मूलमाप्यथ श्राङ्करं ।

वारुणं सर्पदैव्यं वारुणं मण्डलं सप्तं ॥

‘अहिर्बुध्नं’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्यं’ रेवती । ‘श्राप्यं’ पूर्वाषाढा ।

‘श्राङ्करं’ आर्द्रा । ‘वारुणं’ शततारकाः । ‘सर्पदैव्यमशेषा’ ।

एतस्मिन्पुराणे स्थान्मण्डले सोम-सूर्य्ययोः ।

दुर्भिक्षामयनाशसु प्रजानामिति निश्चयः ॥

अद्याणामार्यमादीनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।

सौम्यञ्चैवाग्निदेव्यं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

‘आर्यमादीनि’ उत्तराफाल्गुन्यादीनि । ‘सौम्यं’ मृगशीर्षः ।

‘अग्निदेव्यं’ अश्विनी ।

समरं सभयञ्चैव दुर्भिक्षं कुरुते चिराम् ।

प्याधिगमत्प्राधिकोपथ्य मण्डलेऽस्मिन्पुनरे ॥

न्येष्टा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्देशं वापर्वं तथा ।
 वैष्णवं वैश्वदेवञ्च पुरुङ्गतञ्च मण्डलम् ॥
 'ब्राह्मं' रोहिणी । 'मैत्रम्' अनुराधा । 'प्राग्देशम्' अभिषिक्तम् । 'वापर्वम्'
 धनिष्ठा । 'वैष्णवम्' श्रवणं । 'वैश्वदेवम्' उत्तराषाढा ।
 मण्डलोऽग्निन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभम् ।
 आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विशेषतः ॥
 काश्रपस्त्वितान्येव मण्डलान्युक्त्वा ।
 आग्नेयी कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वाष्णीं ।
 वायव्या शान्तिरिच्येत माहेन्द्री तच्च कारयेत् ॥
 इति तत्तद्देवतायाग-होम-अपादिकमुक्तवान्, तस्माद्ब्राह्मिर्नोक्तहि-
 तार्थं तथा कार्यं । एवं जगतोऽग्रहणदोषश्च शमनश्च ।
 प्रतिपुष्टयन्तु तथा ।

एषां तु भास्करस्थाने राक्षसश्चमुपकमेत् ।
 कर्मचयपरिक्रेशान् प्राप्नुवन्ति च ते जनाः ॥
 पितृपक्षविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्गुहः ।
 मातृपक्षविनाशाय चन्द्रस्थाने भवेद्गुहः ॥
 होरायां गृह्यते यत्र जलवे वा निशाकरः ।
 प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति ॥
 अभिभवति हि वैदिकेयश्चन्द्रार्कौ यस्य यस्य जगत्तच्छचे ।
 तस्यान्तकादिभयं विद्यादुप मनस्तापं ॥
 यच्छेति अन्नानश्चे घृषेते शशि भास्करौ ।
 तद्ध्यातीना भवेत्पीडा मराः शान्तिविवर्जिताः ॥

सङ्गमनसा येषां जन्मचितये च वाहिसंस्पर्शः ।

बद्धरोग-मृत्युजननो दानाङ्गतयो जपश्च कर्त्तव्यं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

ग्रहणकालनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथोपाकर्मकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्य ।

अध्यायानामुपाकर्म आवष्ट्या श्रवणेन तु ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्या श्रावणस्य तु ॥

‘अध्यायाना’ वेदाना, ‘श्रावष्ट्या श्रावणस्य पौर्णमास्या श्रवणेन युक्तेऽहनि वा । पञ्चम्या हस्तेन युक्ताया उपाकर्म कार्यं । अपरे तु हस्तेन युक्तेऽहनि वा पञ्चम्या वेति व्याचक्षते, ‘ओषधिभावे प्रादुर्भावे, ‘श्रावणस्येति च सर्वे सम्वध्यते ।

श्राद्धलायन ।

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीना प्रादुर्भावे श्रवणेन वा श्रावणस्य पञ्चम्या हस्तेन वेति ।

निगम ।

श्रावष्ट्या श्रावणीकर्म यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्ये दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्या श्रावष्ट्या श्रवणेन वा ॥

कात्यायन ।

अथातोपाकर्म^(१) श्रवणेन श्रावष्ट्या पौर्णमास्या ।

बौधायन ।

(१) अर्थात् उपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं शक्यः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां चोपाहृत्य छन्दांसधीयीत एतेषां
पक्षाणां खगट्टानुसारेण व्यवस्था । यदा तत्र श्रावणे मासि
श्रावणयो न प्रादुर्भवन्ति शरद्वृत्तान्निदोषा वा कथञ्चिदा श्रावण-
मासातिक्रम तदा प्रोष्ठपद्यां कार्यम् ।

अत एव शौनके तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

वर्षाकाले भव 'वार्षिक' ।

वशिष्टोऽपि ।

अथात स्वाध्यायोपाक्रमं श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वेति ।

'प्रोष्ठपदी' भाद्रपदस्य पौर्णमासी ।

शोभित् ।

प्रोष्ठपदी हस्तेनोपाकरणमिति ।

प्रोष्ठपदी प्राप्येत्पर्यम् ।

सतुरपि ।

श्रावण्या प्रोष्ठपद्यां वायुपाहृत्य यथाविधि ।

युक्तद्वन्द्वंस्वधीयीत मासान् विप्रोऽर्ह्यपद्यमान् ॥

'अपिशब्देन भाद्रपदश्रावण-हस्त-पक्षमौलासुपादात् । तथाच
शरद्वृत्तपरिशिष्टकारिका ।

अष्टध्वीपधपक्षस्त्रिंशत्वे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तदिय्यते ॥ इति ।

उपाक्रमप्रभृति साह्यांशतुरो मासान् शकृपक्षेषु गिरन्तर
स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थम् ।

वशिष्ट' ।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजति, पञ्चार्द्धमासान् षडार्द्धमासान् वा ।
गौतमः ।

श्रावणादिवार्षिकं प्रौष्ठपदीं सोपाठत्याधीयीत इन्द्रांश्वर्द्धपञ्च-
मान्मासान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

हारीतः ।

अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्धषष्ठान् वा ।
कात्यायनः ।

उपाहृत्योद्गयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च पशुणाध्ययनं गृहस्यस्यापि । यदाह शौनकः ।

समावृत्तो ब्रह्मचारिकरूपेण यथान्यायमितरे जातीया सेऽपीत्येके ।

‘इतरे’ ब्रह्मचारिणः । अतएव गृहस्यस्यापि पशुणाध्ययनेऽधिकारं
ज्ञापयितुं तत्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

कालवृद्धावुपाकर्मोत्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धौनां न त्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तत्कर्षप्रतिपादकं षष्ठ्यष्टप्रवचनं ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्विंशतिषु युगादिषु ।

उपाकर्म महापश्या ह्येतदिष्टं दृषादितः ॥ इति ।

गच्छन्दोगविषयं । तेषां हि कालवृद्धावपि विंशेऽर्क एवोपाकर्मं ।

यदाह गार्ग्यः ।

विंशे रवौ तु सुखर्त्तुं मथ्याक्ते विचरेद्विदिः ।

इन्दोगा मिलिताः कुर्युर्हत्समं सर्वइन्दसां ।

शुक्लपत्रे तु हस्तेन उपाकर्मापराहिकम् ॥

एतच्च गहणाद्यदुष्टश्रावणादौ कार्यम् ।

तथाच सृतिः ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

यद्दसंक्रान्त्युक्तेषु हस्त-श्रावण-पर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ गहणे चैव सूतके मृतके तथा ।

गणजानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपक्रिया ।

दुःख-शोकामययस्ता राप्ते तस्मिन् दिजातयः ॥

तथा ।

यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं यद्दसंक्रान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपत्रस्यां श्रावणस्य तु ॥

सृतिमहाश्रये ।

संक्रान्तिर्गहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

तन्प्रासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तद्विद्यते ॥

अथ केचिदाहुः । हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र संक्रान्तियुक्तपर्वणो विकल्पः तत्र दोषश्रावणात् । न च हस्तयुक्तायामन्यस्या त्रिपौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः । हस्तयुक्ताया-मित्यस्य विशेषाकाङ्क्षायां उपान्तपञ्चम्येवान्वयात् । “यदि स्याच्छ्रावणं पर्वण्यदिवाक्यस्य पर्वणो यद्दसंक्रान्तिदोषे पञ्चमीमात्रे उपाकर्म-विधायकस्यास्मिन् पत्रे मद्भोचप्रमद्भान् । नन्वेवं पञ्चमीपदस्यासृतिः

प्रसज्यते सा च सङ्कोचाहुष्टा । नैवं । हस्तयुक्तायामित्यस्य विशिष्याका-
 द्वायामवग्रम्भार्तिनि पचद्वयेऽप्यधाहारे बुद्धिस्थस्येवाधाहार इत्य-
 भिधानात् तथापि हस्तयुक्तत्वात्मन्ये केवलेति । तद्युक्तं । पञ्चम्यां
 वेति पञ्चम्यास्तिथ्यन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विशेषोपेक्षायां हस्तयुक्ताया-
 मित्यस्य तदिपयताया एव युक्तत्वात् । एवं च पचद्वयेऽपि बुद्धि-
 स्थस्येवाधाहारे सत्यस्मिन् पचे पञ्चमीपर्व यथाश्रुतन्तु भवत्पचे तु
 हस्तयुक्तत्वाभावविशिष्टपञ्चमीपरं इति विशेषः । ननु हस्तयुक्त-
 पञ्चम्यां प्रोष्ठपद्या विकल्पः कस्मात् भवति । उच्यते । स्ववाक्योपात्त-
 क्षामे वाक्यान्तरीयानाश्रयणत्, एवञ्च विकल्पे स्थिते सङ्कोचोऽपि
 वसादापतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चम्या हस्तयुक्ततिथ्यन्तरेण
 विकल्पः । तथापि हस्तयुक्ताया अमन्त्ये केवलेति, एतच्च वाजस-
 नेयिविषयं । तथाच स्रतिमहार्णवे वचनात्तर ।

संक्रान्तिर्ग्रहण वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

अत्र केचित् पूर्ववाक्यसाधारण्यादाजमनेयिपदस्योपलक्षणां
 मत्वानाः तैत्तिरीयाणामपि पञ्चम्यामुपाकर्मस्थितिः । तद्युक्तं । लक्षणा-
 प्रसङ्गात् लक्षणातद्योपहारस्य युक्तत्वात् । यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-
 ण्याद्वा लक्षणा तर्हि "पुरोडाशश्चतुर्धा करोतीत्यस्य साधारण्यादाग्नेयं
 चतुर्धा करोतीत्यत्र लक्षणाप्रसङ्गः । अत्र च पञ्चमी तन्नामगतैव स्थलान्ते
 भान्यमासमता अग्रकृतत्वात्, तस्मादाजमनेयिविषयमेतत् । तिष्ठतु वाज-
 सनेयिवाक्यं तथापि न पूर्वशादाक्यात् घृहसंक्रान्तिदोषे तैत्तिरीया-
 णामुपाकर्म प्राप्नोति । तथाचि अत्रोपाकर्मणि स्रतिषु नानाकामा-

विहिताः तेषां च तत्तद्गृहानुसारेण व्यवस्थितविकल्पशयणं
 युज्यते । न च तैत्तिरीयगृह्ये पञ्चम्यानुपाकर्म श्रूयते । येषां तु गृह्ये
 पञ्चम्यामपि श्रूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ यदा प्रायश्चात्प-
 द्धमीसम्भवे न कालान्तरमिति व्यवस्थाप्राप्ताविद्ं वचनमुपतिष्ठते, एवं
 चापेक्षितं समर्पयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि अप्राप्तका-
 लविधौ, तस्माद्गृहसंक्रान्तिदुष्टायां श्रावणस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः
 प्रोष्ठपदां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं ।

अथ केचिदाहुः ।

पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दशीस्येऽपि श्रावणेनोपाकर्म कार्यं ।

अथोदशादितो वर्षं दिनानां नवकं भुवं ।

मातृस्येपु शमलेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि वेधः स्यात्पन्तरे दर्शितः ।

द्वादशादिसृतीयास्तौ वेध इन्दुग्रहे स्यतः ।

एकादशादिक' शौरे चतुर्थ्यनः प्रकीर्तितः ।

खण्डग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

दिनद्वयमत्र पूर्वोत्तर "व्यह खण्डग्रहे तयोरिति वचनात्
 तदयुक्तं ।

नित्य-नैमित्तिके ज्ये होसे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति वचनात् । इत्य-श्रावण-पर्वाद्योदधिकामि याज्ञानि ।

तथाच परिशिष्टे ।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं तादृशचमन्वितं ।

ध्रुवे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिथिता शुक्रवारे स्वाद्राक्षसी च शनैश्चरे ।

एताः संक्रान्तयः भग्न फलमासां तथोच्यते ॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

चिप्रैर्ध्वाक्षी विजानीयादुर्ध्वारा प्रकीर्तिता ॥

परैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ध्वैश्च राक्षसी ।

मिथिता चैव निर्दिष्टा मिथितैश्च संक्रमे ॥

'ध्रुवाणि' खिराणि धौणुत्तराणि रोहिणी च । 'मृदूनि' अशु-
राधा-चिवा-रेवती-मृगशीर्षाणि । 'लघूनि' अभिजित्चस्ताश्विनी-
पुष्याश्चि । 'उष्णाणि' पूर्वात्रयं भरणी मघा च । 'चराणि' पुनर्वसु-
श्रवण-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः । 'क्रूराणि' तीक्ष्णानि तामि च मूल-
ज्येष्ठाद्राक्षेयाः । 'मिश्रं' कृत्तिका विशाखा च

चिचतु'पक्षमत्राष्टनवदादय एव च ।

क्रमेण घटिका क्षेतास्तात्पुष्यं पारमार्थिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त कालाः द्रष्टव्याः, पारमार्थिकं
च वसोर्धाराद्विभक्तं सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मावुष्ठाने यत्सम्यक्ते
तदेव फलमेतास्त्रपि घटिकासु लभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् पुष्यं
तत्पुष्यं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः शक्ता मन्दाकिन्यस्त राजनि ।

धाक्षी वैशेषु विज्ञेया घोरा शुद्धे शुभपदा ॥

महोदरी तु चोराणां प्रौष्ठिकानां जयावधा ।

पषडाल-पुष्यभानाच्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारुकाणाञ्च मिश्रिता वृत्तिवर्द्धिनी ॥

'मन्दाकिन्यसु राजनीति सचिद्यस्य प्रशस्ता भवन्तीत्यर्थः ।
'शौण्डिकानां जयावहेत्यत्र राक्षसीति द्रष्टव्य । एवञ्च या यस्य
जयावहा स तस्यां भूतायां अभ्युदयसाधनानि कर्माणि कुर्यात् ।
यस्य या जयावहा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकानि कुर्यात् ।
अन्यमपि शान्तिकानुष्ठानार्थे विशेषमाह ।

नृपाः पीडयन्ति पूर्वाह्णे मथ्याह्णे तु द्विजोत्तमाः ।

अपरह्णे तथा वैशाः शूद्राद्यास्तमये रवेः ॥

पिशाचास्तमये वापि अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते पीडयन्ते नट मर्त्तकाः ॥

उप.काले तु संक्रान्तौ षन्ति गोखामिनो जनान् ।

हन्ति प्रसजितान् सर्वान् मन्ध्याकाले विग्रेपतः ॥

संक्रान्तिर्जायते यत्र भास्करे भूसुते शनौ ।

विदुर्मांसि भय तत्र दुर्भिक्षादृष्टि चोरजम् ॥

स्यादुन्वितस्य किन्तुध्ने शकुनौ कौसवे रवेः ।

सक्रान्तिस्तैतिले नामे प्रसुप्तस्य चतुर्ध्वजे ॥

विनष्टस्य गरे विद्या षवे वणिजि बालवे ।

विद्याघादे' क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यम फलम् ॥

प्रद्योतनस्य सक्रान्तिर्यादृग्नेनेन्दुना भवेत् ।

तन्नासि तादृश प्राक्तः शूभाशुभफले नृणाम् ॥

नागरखण्डे ।

रवे सक्रमणं राशौ सक्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-आहु-होमादिषु महाफला ॥

रवेः राशौ संक्रमणं या संक्रान्तिः सा यद्दान्तरसंक्रान्तिभ्यो
महाफलेति कथ्यत इत्यर्थः ।

घातातपः ।

रविमंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यन्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्नात्विर्धनस्यैव जायते ॥

कचिन्नूत्तराहुर्मन्यथा पश्यते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

नसंक्रान्तौ धानि दानानि इव्य-कथानि दादृश्वि ।

तानि निव्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं यज्ञेषु यत् ।

पङ्गुनीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्कान्दे नागरखण्डे ।

य एते तनव प्रोक्ताः काष्ठाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

नैतेषु विद्यन्ते विघ्ने यतस्त्राचयसञ्चिताः ॥

अशुद्ध्यापि यद्दत्तं क्षुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।

अकालेऽपि च तत्सर्वं सत्यसद्यतारं प्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विधुषेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाचयम् ।

एवं विष्णुपदे चैव पङ्गुनीतिमुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

पङ्गुनीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विपुवद्वये ।

दृश्यते भागरक्षान्तस्तस्यान्तेऽ नैव दृश्यते ॥
धग्निष्ठः ।

अयनेषु च दक्ष षड्शीतिमुखेषु च ।
चन्द्र-सूर्योपरागे च दक्ष भवति वाचयम् ॥
अयने कीटिगुण्यस्य क्षय विष्णुपदीक्षयम् ।
षड्शीतिषष्ठसन्तु षड्शीत्यां सतं युधैः ॥
शतमिन्दुचये दान महसन्तु दिनचये ।
त्रिषुधे शतसाहस्रं अतीपाते स्वगन्तकं ॥

दृढुधग्निष्ठः ।

अयने विषुवे चैव चिराचोपोषितः पुमान् ।
धाला योऽर्चयते भानुं सर्वकामफल समेत् ॥

आपस्तम्बः ।

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
अशोराचोषितः स्यात् सर्वपापे प्रमुच्यते ॥

एतच्च पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयं ।

आदित्योऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
उपवासो न कर्त्तव्यो गृह्णिषा पुत्रिणा तथा ॥
इति पुत्रिणो गृह्णस्य तत्रोपवासनिषेधात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

तुला प्रत्यागमामूर्धे विषुवे द्विवसे षति ।
नास्त्राण्येभ्यः प्रदद्यान्नि सस्यान्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

मेघस्त्रिगमिषौ सूर्ये ग्रैशिरं एत-कल्पसम् ।

अपास्य देयाद्देवेभः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

फाल्गिकापुराणे ।

कनकं कुलिगं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एताणि पद्मरत्नानि न्यसेद्देवस्य मूर्द्धनि ॥

रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षार्द्धमेव च ।

सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तराधणे ॥

विधिवच्च तथाभ्यर्च्य गन्धेनाव्येन भुरिणा ।

प्रक्षाल्य मर्दयित्वा तु प्रदद्यात् घृतकम्बलम् ॥

दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।

सम्प्राज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥

‘कुलिगं’ क्षीरकं । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणया सम्पूज्य । ‘कल्पयेद्गो-
जनमिति शेषः ।

उपोष्य सर्वभवेतत् कुर्याद्भक्तिपुर सरम् ।

पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्स्वयम् ॥

तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेषोदरतन बुधः ।

देवतानां पितृणाञ्च उमाभ्यां तर्पणं तथा ॥

‘पारयेत्’ पारणं कुर्यात् । तिलस्नान-पारणयोर्नाम क्रमो
विवक्षितः । उमाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

शोभं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदैवोत्तराधणे ।

तान् वै देवाय विप्रेभ्यो ह्यटक्त्रेण सम ददेत् ॥

समादेव करोत्येव चित्तं शम्भौ निवेद्य य ।

वज्ररायणमाषाद्य नरः कस्मात् स शोचते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शक्रपत्ने तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा भा वै सप्तमौ भास्करप्रिया ॥

दानं दानं तपो क्षीनः पिष्ट-देवादिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महोजया ॥

यस्तस्यां भागवो भक्त्या हृतेन द्वापयेद्रविम् ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं प्रवेत् ॥

पयसा द्वापयेद्यन्तु भास्करं भक्तिमात्मरः ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसप्तोक्तताम् ॥

यत्सुरेषु विमानेन किङ्किणीजालमास्त्रिणा ।

तेजसा रविसङ्काशः काञ्च्याचैयससो भवेत् ।

स्थित्वा तत्र पिरं कालं राजा भवति किञ्चयः ॥

स्यैषा कथिता पुण्ड्र सप्तमौ विपुरान्तक ।

द्यामुपोय नरोभक्त्या श्रवणान् महत्तान् लभेत् ।

ततो याति पर ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ॥

संक्रान्तिविशेषेण देयविशेषमाह वियागिवः ।

सैषसंक्रमणे भानौ सैषदान महाफलम् ।

दृपसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तपैव च ॥

वस्त्राश्न-पान-दानानि भिद्युने विहितानि तु ।

दृपधेतुप्रदानन्तु कर्कटे परिशस्यते ॥

ससुवर्णे पत्रदानं सिद्धे च विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेशे धान्याणां वीजानामेव चोत्तमम् ।
 कौटप्रवेशे वस्त्राणां वेष्टना दानमेव च ॥
 अत्र 'कौट' वृश्चिक ।
 धनु प्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
 अथप्रवेशे दारुणां दानमग्नेस्तथैव च ॥
 कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामभु ब्रह्मण्य च ।
 मीनप्रवेशे ह्यश्वानमाश्वानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विलेश्च
 श्रोत्रानि काले तु नर प्रदत्ता ।
 प्राप्नोति काम मनसस्तभीष्टम्
 तस्मात्प्रशसन्ति हि कालदानम् ॥

स्कान्दे । -

धेतु तिलमयी राजनृद्याद् यथोत्तरायणे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परम सुखम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे लयने विप्रा वस्तदानं महाफलम् ।
 तिलपूर्वमनङ्गाद् दत्त्वा रोगे प्रमुच्यते ॥

शिवरहस्ये ।

पुरा मकरभक्तान्तौ शङ्करो गोमवे शते ।
 तिलानुत्पादयोगान् शस्ये भवदेहिनां ॥
 तस्मात्तस्मां तिलैः शानं कार्यं चोद्धर्त्तनं बुधे ।

देवतानां पितृणाञ्च शोदकैर्नार्पणं तिलैः ॥
 तिला देयाद्य विधेभ्यः सर्वदैवोत्तरायणे ।
 तिलायां भवयेत्पुण्यात् होतयाद्य तथा तिलाः ॥
 तथा तियां तिलैर्गुला येऽर्घयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 चिद्विदे ते विराजन्ते गोमहस्रप्रदायिनः ॥
 तिलतैलेन दीपाय देवाः शिवगृहे शुभाः ।
 सतिलैस्तुण्डुलेर्देवं पूजयेद्विधिवद्विजः ॥
 एताभिपिकं वा कुर्यान्महापुण्यफलैस्तथा ।
 एतपूर्णेन भाण्डेन सावित्रेण त्वहर्निशम् ॥
 गव्येनाव्येन वा शम्भोः प्रदद्यात् एतकम्बलम् ।
 सर्पिणा रूपकं रम्यं कृत्वा श्रेयोऽभिष्टुये ॥
 इयं च संक्रान्तिरतिसूक्तकालाः ।

तथाच देवपुराणे ।

एतत्सूत्रविभागस्तु मुक्तिरामस्य कौर्त्तितम् ।
 परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥
 स्वप्ने नरे सुखासीने यावत् स्थन्दति सोचनम् ।
 तस्यां विप्रत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
 तत्परारब्धतभागस्तु चुटिरित्यभिधीयते ।
 चुटेः सहस्रभागार्द्धं तत्काल रविस्यधे ॥
 तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 अथ ब्रह्मापि सन्दिग्ध उवाच सुरषत्तमः ॥
 दानाध्ययन-जयादि विरपष्ट वक्रिहोमतः ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् षड्यजु सामपाठका ॥

व्यासः ।

श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तरापादसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

निगमः ।

यद्ययोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिं शिष्यघातिनी ।
तपोहृद्युत्तरापादा उपाकर्मणि वैष्णवे ।
धनिष्ठामिश्रिते कार्य्यमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

कालिकापुराणे ।

चतुर्दशं समुत्पन्नावसुरौ मधु-कैटभौ ।
वेदान्स्त्रीकुर्वन्तः पद्मयोनेस्त्रीं जहृत्तु युतीं ॥
इत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवामिनौ ।
अद्वयं ताः युतींस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
अभ्रमन्थयुतिर्नद्या पर्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भृत्युते तस्मिन्प्रोपाकरणमिष्यते ।
आसुर वज्रयेत्काल वेदाहरणशक्तया ॥

बृहन्नपेता ।

भवेदुपाकृतिं पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् तत्र पिबन्नुदिस्य देवता ॥

भविष्योत्तरे ।

मंप्राप्ते यावत्पश्चान्ते पौर्णमास्यां दिनत्रये ।
 श्वानं कुर्वीत मतिमान् शुनि-स्मृतिविधानतः ॥
 ततो देवान् पितृंश्चैव तर्षयेत्परमात्मना ।
 उपाकर्म दिवैवोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
 कुर्वीत घ्राहणः श्राद्धं वेदानुद्दिग् शक्तिः ॥

अत्र चौदशिके पर्वण्युपाकर्म तैत्तिरीयकैः कार्यं । एतदुक्तं वङ्ग-
 परिशिष्टकारिकासु ।

पर्वण्यौदशिके कुर्युः आवणं तैत्तिरीयकाः ।
 वङ्गचाः यत्रणे कुर्युर्घंशंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

अन्येस्तु पूर्वविद्धा एव ।

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
 पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र केचिदाहुः । नैतत् युज्यते तथाहि अत्र तैत्तिरीयका एव
 पर्वणीति न नियन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणानां पर्वण्युपाकर्म-
 विधानात् । न च पर्वण्यौदशिके यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव
 कुर्युरिति वाक्यार्थोयुज्यते, विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विशेष-
 पणानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि
 तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि
 कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कालश्च पौर्णमासी तयोर्द्वयस्यैव विहित-
 नात् मात्र कारिकाया तद्विधानं । अत्र तु पौर्णमासीकालस्याङ्ग-

श्रौद्धिककालेन समन्व उद्दिश्यते । तत्र यदि तैत्तिरीयकैरौद्धिक-
कालस्यापरः समन्व उद्दिश्यते तदा समन्वदयाभिधानात् भिद्यते
वाक्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयका कर्त्तारोऽथर्वसेव, न चाज्ञाना मियः सम-
न्वोऽस्ति । न चारुणैकहायनीन्यायेन पश्चात्ततोमुष्णानां समन्व इति
वाच्यं । तत्र हि अरुणगुणैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते
अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्परकाङ्क्षत्वात्सामानाधिकरणत्वात् अन्ययो
भवति । अत्र पुनः कारिकाया नोपाकर्मविधानं । न च पूर्वौद्धिक-
तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरण्यं अन्योन्यद्रव्याकाङ्क्षा
च अतोऽहविरुमयत्ववदविवक्षितार्थं तैत्तिरीयपदमुपलक्षणात् भूत्वा-
नुवादः, शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन च सर्वशब्देषु उपाकर्मव्यवस्था,
तैत्तिरीयाणामुक्तं पूर्वौद्धिकत्वमविरोधादन्येरेपि याद्वं ।

तथाच परिशिष्टे विहितं ।

यन्नापात स्वशाखाया पारक्यमविरोधि यत् ।

विदद्विलदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

“श्रावणी दुर्गनवमीत्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् द्वि-
ष्यगर्भस्य पविचारोपसं विषयः, उपाकर्मोद्भूतमाभ्युद्धिकञ्च श्रा-
वणीकर्म चेति । तस्मात्तैत्तिरीयाणामेवौद्धिके पर्वण्युपाकर्मत्व-
युक्तमिति । तदयुक्तं । यत्र मनन्यगतिपदं तत्र पदवैयर्थ्यभिया
विशिष्टसोद्देश्यत्वं यथा “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिषु, उभय-
पदस्य तु प्रायस्येनाग्नेयहविरात्तिनिमित्तत्वमिति भ्रमापनोदनार्थ-
त्वापानन्यगतिरुक्ता । न च वाक्यभेदः, उद्देश्यविशेषत्वविचारायां हि म

न तु विग्रिष्टोद्देशे । प्रपद्यितं चैतद्भवदेवेन । “योऽत्र विग्रतिपद्यते तं प्रति विग्रिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः साक्षात्” । अपि च पूर्वो-
 दाहृतवचनैरौदधिके पर्वण्युपाकर्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्मण्यपि च
 कर्तृविधिरूपपन्नः अप्राप्तविषयत्वात् विधेः । न च सम्बन्धव्यविधाना-
 द्वाक्यभेदः, विग्रिष्टविध्याश्रयणात्, अन्यकर्तृभेदेन पौनरुक्त्यपरिहारात्
 अन्यथा सर्वसाम्युच्छेदापत्तेः । एवमनभ्युपगमे च लक्षणा-निष्प्रयोज-
 नाद्युवादौ स्यातां । ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विग्रिष्टविधौ गौर-
 वप्रसङ्गात् वैश्वदेवशब्दो लक्षणाया इतिन्यायेन प्रकृतयामेषु प्रवर्तत इति
 स्वीकृतं, तथा विग्रिष्टविधिगौरवाल्लक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न ।
 तत्रापि लक्षणाया अभावात् । न हि विवेदेवदेवतायोगादेवदेवशब्द-
 प्रकृतिः, किन्तु विश्वदेवकर्तृयोगात् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते “यद्वि-
 शेदेवाः समयजन्त तद्विश्वेदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति, अथवाद्गतशब्दप्रकृ-
 त्तिनिमित्तत्वं सर्वत्र स्वीकृतं “यदाजिमौयुस्तदाव्यानामाज्ज्वलमित्येव-
 मादिषु, यत्तु लक्षणाभिधानं तदभ्युपगमादपवादेन विग्रिष्टविधेयतया
 लक्षणास्वीकारे अव्यवस्थामप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र विग्रिष्टविधौ गौरवं
 कर्मान्तरातिदेशकल्पना च अनुवादस्य सप्रयोजनः । अत्र विग्रिष्टविधौ
 गौरवमात्रं तदभावे तु लक्षणा निष्प्रयोजनस्यानुवाद इति वैषम्यं । वि-
 ग्रिष्टविधौ च गुणानां परिष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते । कर्तुंश्च कर्मानुष्ठानार्थं
 कालविशेषाकाङ्क्षा विद्यत एव । न चात्र शाखान्तराधिकरणन्यायः,
 “पर्वण्यौदधिके कुर्युः श्रावणमित्यनेनैवान्येषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकप-
 दवैषम्यप्रसङ्गात् । न च तैत्तिरीयमध्ये पर्वोदधिकत्वं विहितं । यदि च
 काण्डिकापुराणे गताख्यानसाधारण्यात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामथौ-

दयिके पर्वण्युपाकर्म तदा बह्वृधानामपि तत्रैवोपाकर्म आत् वाक्यान्त-
रपर्यालोचनया तु तेषां कालान्तराश्रयणमित्यत्र समान । किञ्चैव बह्वृ-
षपदमप्यविवक्षितं स्यात् तैत्तिरीयपदविवक्षायास्तुक्तदूषणम् तथापि
समानत्वात् । तस्मादेव श्वश्या यदैकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्यापि पर्व-
तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापि न या तदा
तैत्तिरीयाणां श्रौदयिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां त्वन्वेति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र याग्नवस्त्र्यः ।

पौषमासस्य रोहिष्णामष्टकाद्यामप्यापि वा ।

जलान्ते कन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधितदहिं ॥

पौषमासस्य रोहिष्णां कृष्णाष्टम्यां वा जलसन्निधौ यामादश्विर्वेदाना-
मुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रसृत्यध्ययन कृतं तं प्रकारमिदानीं
परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थं, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह भतुः ।

पुष्ये तु कन्दसां कुर्यादहितसर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥

आवर्षां यद्युपाकर्मकरणं तदोत्सर्जनं, पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि
पूर्वाह्ने यदा शोडश्यां तदा माघस्येत्यर्थं, “अर्द्धपञ्चमात् मासानधी-
यीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायन ।

आवर्षां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वीषाकृत्य तैष्यां मास्यां वीकृषेत् ।
आपस्तम्बः ।

तैषां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अथ रोहिणी धात्रवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य षाड्मा ।

कात्यायनः ।

उपाहृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषा तैषां प्रोष्ठपदेऽपि वा ॥

हृन्दोगानामुत्सर्जनकालमाह गार्ग्यः ।

मिंहे रवौ तु पुष्यर्षे पूर्वांशे विचरेद्दक्षिः ।

हृन्दोगा मिलिता कुर्व्युत्सर्गं सर्वहृन्दभाम् ॥

परिशिष्टे ।

मामे प्रोष्ठपदे हस्तात्पुष्यपूर्वा भवेद्यदि ।

तदा च श्रवणे कुर्यादुत्सर्गं हृन्दमां द्विजः ॥

सादिरमृशे ।

पुष्येपूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मदयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

यथाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजे ।

क्रियते हृन्दसां तेन पुनराप्यायन भवेत् ॥

अथातयामैः हृन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमाणेरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीमहादेवोप-सप्तशतकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारद्-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामयी परि-
शेषखण्डे काननिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र सक्रान्तिभेदाः देवीपुराणे ।

द्वादशैव समाख्याता. समाः सक्रान्तिकल्पना ।

‘सक्रान्तिकल्पना’ सक्रान्तिभेदा, द्वादशैव भेदादयो मौनान्ता
समाख्याता, ते च सक्रान्तिषामान्यसम्बन्धेन विहिताना प्रतिषिद्धानां
कर्मणां समा. साधारणा इत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वादशैव भवन्त्येषां दिग् नामानि मे शृणु ।

एकं विष्णुपदं नाम षड्शीतिमुखं तथा ।

विपुवच्च तृतीयञ्च अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भालि-गो-हरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्री-चाप-मौन-मिथुने षड्शीतिवक्त्रम् ।

शर्कस्य सौम्यमथनं शग्निधात्रिं चाम्ब

ष्यत्वे श्लेषे विपुवति त्वज-तौलिनो स्यात् ॥

‘अलि’ वृद्धिक । ‘गौ.’ वृषभ । ‘हरि’ सिंह । ‘स्त्री’ कन्या ।

‘चाप’ धनु । ‘शग्निधात्रि’ कर्कटके । ‘चाम्ब’ दक्षिणायन । ‘सौम्य’

उत्तरायण । ‘श्लेष’ मकर । ‘त्वज’ शेष । ‘तौली’ तुला ॥

वग्निष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः ।
 चतस्रो विष्णुपादाश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥
 झप-कर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे तद्दग्दचिणायने ।
 विषुवती तुला-मैथौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
 वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु मिहे चैव यदा रविः ।
 एतद्विष्णुपद नाम विषुवादधिकं फलम् ॥
 कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
 षडशीतिसुखौ प्रोक्ता षडशीतिफला गुणैः ॥

'तयोर्मध्ये' मकर-कर्कटयोर्मध्ये, 'विषुवती', कश्चित् "गोलमध्ये
 ततोऽपरा इति पाठः, 'गोल' राशिचक्रं ।

धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने तु षडशीतयः ।
 ज्योति.शास्त्रे ।

वृष-वृश्चिक-मिहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता ।
 तथा ।

विषुवे तुला-मैथौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनूषि षडशीतिः ।
 झप-कर्कटयोरयनं राशिषु शेषेषु विष्णुपदी ॥
 नक्षत्रविशेषयोगैकैकस्याः सप्त गणाः कथिताः देवीपुराणे ।
 सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ।
 येन प्रकारेणैकैव भेषादिभक्तानि सप्तधा सप्तप्रकारा शृणु ।
 मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।
 राघभी मिश्रिता प्रोक्ता भक्तानि सप्तधा नृप ॥
 सूर्ये घोरा विधो ध्वाङ्गी भौमवारे महोदरी ।

वषोर्द्वाराम् लभेत अन्यथा तत्कथञ्चन ॥

अतस्यास्यामतिस्तृप्तायां कर्मागुष्ठानं न शक्यत इति मन्दिचित-
कालो यावत्, य च कियान् याद्य इत्यपेक्षायामाह वसिष्ठः ।

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पित्रिते लषैः ।

तद्योगाद्याप्यधयोर्ध्वं चिंमन्नाद्यः पविचिताः ॥

अथ चिंमन्नाद्यः चर्ध्वं चिंमन्नाद्यः पुण्यकालः । यदा चिंम-
न्नाद्यः पूर्वं पञ्चदश पद्यात् पञ्चदशेति ज्ञेयं । एवं हि षति वक्ष्य-
माणदेवीपुराणवचनेन सह संवादो भवति ।

जवास्तः ।

संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु शोडशोभयतः कलाः ।

अत्र 'कलाः' नाद्यः बह्ववाक्यादुरोधात् ।

मरीचिः ।

नाद्यः षोडश पूर्वख संक्रान्तेरपरेण याः ।

राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः ॥

शातातपः ।

अर्वाक्षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चास्र षोडश ।

कालः पुण्याऽर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

अत्र केचिदाहुः उभयतः षोडशघटिकापुण्यत्ववचनं विष्णुपदी-
विषयम् "पुण्यकालो विष्णुपदाः प्राक् पञ्चादपि षोडश" । इति
ल्लन्दपुराणवचनात्, तदयुक्तं ।

अयनादौ सदा देव द्रव्यमिष्टं यत्तेषु यत् ।

पङ्कशीतिमुद्ये चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इतिवचनादौ षड्ग्रीत्याश्च दान विधाय परमसूक्तत्वात्
दानाधिकरणत्वानुपपत्तेः कालविशेषाकाङ्क्षायां शान्तातपेनोक्तम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति ।

तस्मादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव युज्यते
न पुनरनुपान्तविष्णुपदौमात्रविषयत्वमिति । “पुण्यकालो विष्णु-
पद्या इति वाक्यस्य गतिर्वच्छते ।

अन्ये त्वाङ्गः “अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदी-
षड्ग्रीति-विषयं । तदुक्तं वशिष्ठेन ।

षड्ग्रीत्यां श्यतीतायां पष्टिहृक्तात् नाङ्गिकाः ।

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक्पद्यादपि षोडश ॥

अत्र च षड्भात् षड्ग्रीत्यामपि प्राक् पद्यादपि षोडशेति गन्तव्ये
इति । एतदपि पूर्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

श्रुतीतानागतौ भोगौ नराब' षड्दश स्रताः ॥

संक्रान्तौ निमित्ते विहितस्य स्थान-दानादेर्निर्दिष्टस्य वाध्ययनादेः
पालनं भोगः “सुब् पालनाश्ववहारयोरिति स्मरणात् ।

साग्निधनु भवेत्तत्र षड्दशां सक्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेन्नोके चन्द्र-सूर्वीपलक्षितः ।

कालो विकसते सर्वं ब्रह्माद्य सचराचरम् ॥

कालागम्य-संस्थानयोः काले सक्रान्तिप्राप्ते 'विकसते' विगत-
शब्दं भवतीत्यर्थः ।

पुण्य-पापविभागेन फल देवौ प्रथच्छति ।

'देवी' सक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा, एतदेव संक्रान्त्युपक्रमेऽभिहितं ।

समायन-चतु-मास-पञ्चाहादिक्रमेण तु ।

सूक्ष्ण-सूक्ष्णविभागेन देवीं सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्यध्यायसमाप्तावधुक्तं ।

देवीं कालगता वस्र यथा सूक्ष्मा प्रकीर्तिता ।

साधकीं सर्वकामानां महाभयविनाशिन्यौ ॥ इति ।

एकधापि हतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते ह्यायुराब्जं पुत्र-सुखादयः ।

अधर्माद्वाधिग्रोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥

सन्निधावपि वचनेनायने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषो दर्शितः ।

तथा ।

अयनेषु विकल्पोयस्त्वन्मे निगदत* शृणु ।

यावद्विशत्कला मुक्ताः तत्पुण्यं त्वत्तरायणे ।

निरंशे भास्करे दुष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ॥

'अयनेषु विकल्प इत्यस्यायमर्थः या अयने दिवा संक्रान्तौ
'पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः पञ्चदश नाद्यः यन्तु रात्रिसंक्रान्तौ
प्रचरद्वयं तत्र विंशतिनाद्योऽधिकाः समन्वनीयाः, तेनाहुरात्रात्
प्राक्पश्चादा संक्रमे दिनद्वयं पुण्यामिति । यदा या अयने पूर्वापरवि-
भागेन पञ्चदश तास्वेता विंशत्याद्यो विभज्य योज्याः, तथासौभयतः
पञ्चविंशतिनाद्य' पुण्या इत्युक्तं भवति । अथवा पूर्वाखिरे पञ्चदशसु
उभयतो दशदशाधिका पुण्या इत्यर्थः ।

अन्ये त्वेव व्याचक्षते विंशतितमा कला संक्रान्तिघणादूर्ध्वं
थावद्भवति तावत्पुण्यं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यावद्विद्यव्ययं साकल्य-

विधि-परिणामेषु वर्तन्ते, यावद्यो विग्रतिघटिकाः पुष्यकाल-
स्थाप्यने शुक्ला घटिकास्तावदधिकं तत्पुष्यमुत्तरायण इति विकस्यो
विशेष, निर्गमे अंगकशब्दे संक्रान्तिकाले भास्करेणऽग्रकरहितो
भवति, दिनान्ते दक्षिणायने उदगयन देवानां दिवसः, ततश्च
दक्षिणायनमिति स्वरूपानुवादः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

विषुवे यण्मुहूर्ते स्थाच्छङ्गौतिमुखे च य ।

तथा विष्णुपदे चीणि पुण्यानि कवयो विदुः ॥

इति मरौष्यादिवाक्येषु यदन्वयकारप्रतिपादनं तत्पुष्यातिग्रह-
प्रतिपादनार्थं न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्य ।

अतएव शान्तातपः ।

या याः सचिहिता नाद्यस्तास्ताः पुष्यतमाः स्यताः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

मध्ये विपुवति दामं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षड्गौतिमुखेऽतीते तयोदगयने च भूरिफलं ॥

अत्र मध्यशब्देन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकालघट्टणं संक्रान्ति-
मध्यमकालस्थातिसूक्ष्मत्वात् ।

वैधायन ।

भविष्यत्ययने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विधौ ।

षड्गौतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

वशिष्ठः ।

मथन्तु विषुवे पुष्य प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षड्भौतिसुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

लौगाचि ।

याम्नायने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनन्त विष्णवे तु मथ्य ।

वदन्त्यतीते षड्भौतिवक्त्रे

महर्षय सन्वयने च सौम्ये ॥

“षड्भौतिसुखेऽतीते वृत्ते च विपुवद्वये । कश्चिपाठः “अतीते
विपुवद्वय इति ।

“भविव्यत्ययने पुष्पमतीते चोत्तरायणे” । अत्र चण्द्राद्भविव्य-
त्यपि पुष्प विज्ञेयम् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

त्रिगल्ककंठके भाव्यो मकरे तु दशाधिका ।

भविव्यत्ययने पुष्पा अतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र चण्द्रादुत्तरायणे पद्यादपि शवारिभद्रुघटिका पुष्पा-
इति दर्शितं ।

मध्ये दान विपुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरा ।

षड्भौतिसुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।

इत्येष निर्णयो दाने सक्रान्तौ हवनेषु च ॥

वशिष्ट ।

अतीतानागते पुष्पे द्वे तद्दग्दक्षिणायने ।

उपरामे तु तत्काश्चनतीते चोत्तरायणे ॥

अनागतेऽपि पुष्पतप्राप्त्यर्थं “अतीते चोत्तरायणे” इत्युक्तं,

उदग्दक्षिणायनयोरतीतानागतयोः पुष्पमित्युक्तं तत्कियति कास-
इत्यपेक्षायामाह ।

चिंशत्कर्कटके नासो मकरे विंशतिः स्रताः ।

वर्त्तमाने तुला-मेषे नाद्यस्त्रभयतो द्रुम ॥

स्कन्दपुराणे ।

युगान्तेषु तु पद्भिम पद्भौतिमुखे तथा ।

कुलीरे विंशदेवाद्या मकरे चिंशदुत्तराः ॥

वधिवः ।

पद्भौत्यां प्यतीतायां षष्टिस्तासु नाडिकाः ।

पुष्पाख्या विष्णुपद्यास्य पद्यादपि च षोडश ॥

कश्चित्तु “षष्टिमुक्तासु नाडिका इति षाठः । तत्र पद्भौति-
मुखीनां सक्रान्तीनां चतसृणामेकैकस्याः पद्भद्रं पद्भद्रंति ।
तेन पुष्पाख्याः षष्टिनासो भवन्ति । एतद्वाक्यपर्यालोचनया
केचिद्दन्ति “अतीतानागतो भोगो नाद्य” पद्भद्रं स्रता इति
देवीपुराणवचनं पद्भौतिविषयमिति । तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदं त्वतीतपुष्पशेषप्रतिपादनार्थमित्यु-
पसहारानुपपत्तेः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे उक्तं “पद्भौतिमुखेऽतीते
तथोद्गमने च भूरिफलमिति । अपि च देवीपुराणे सक्रान्तिमा-
चधर्मप्रकरणमेक अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं । तत्र शान्ति-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पश्यते “अतीतानागतो भोगो नाद्य पद्भद्रं
स्रता इति । तत्रोपसंहारपत्रे प्रकरणवाधोऽपि प्रसज्यते । तस्माच्छुद्ध-
भौतिमुखीषु प्रत्येकमतीतपद्भद्रं षष्टिकासु पुष्पविशेषप्रतिपाद-

नार्यमेतदिति नोपसंहारः । यदि त्रिकणाः षष्टिनाद्यः पुण्या इत्यर्थः
 स्यात् तदेतन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । यदा तु प्रत्येकं पञ्चदशघटि-
 कासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्व्याख्यं तदा न मूलश्रुत्यन्तरकल्पनं ।
 “अतीतानामतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्रजाः” । इति वचनेनातीता-
 स्रपि पञ्चदशघटिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं “षड्शीतिमुखेऽतीते
 तथोदगयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात्
 तन्मूलश्रुत्यौपोपत्तौ “षड्शीतिमुखेऽतीते नाद्यः पञ्चदश स्रजाः” ।
 इति स्कन्दपुराणवचनात् । तस्मात्पूर्वं व्याख्या ज्यायसी ।

बोधायनः ।

पुण्यं विपुवति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापराः ।

पुण्यकालोऽर्कसंक्रान्तौ खाम-दान-जपादिषु ॥

दृश्यति ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।

अतीत उत्तरे नाद्य इति प्राङ्गः पुराविदः ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडश नाद्यस्तु पराः शोडश एव तु ।

तावेव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

सर्वसंक्रान्तिषु पूर्वं षोडश नाद्यः परमथ षोडश नाद्यः पुण्याः तावेव
 समूहौ षोडशद्वयसंज्ञौ दक्षिणायने पुण्यतगौ । “अतीते चोत्तरा-
 यणे” शकारात् पूर्वमपीत्यर्थः । क्वचित्तु “ता एव दक्षिणे पूर्वमिति
 पाठः सुगम एव । यदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संक्रान्तिविशेषे
 पुण्यकाशप्रतिपादनं तदपि पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्य । “मध्ये विपुवति दान विष्णुपदे दक्षिणायने चादा-
वित्यादेर्नियमपरत्वे “पुष्पाख्या विष्णुपदाच्च प्राक् पश्चादपि षोडशोति
“तद्योगद्याप्यधयोर्ध्वं त्रिघ्नश्चाद्य पवित्रिता इत्याद्यमद्भूत स्यात् ।

गोभिल ।

रात्रौ सक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्यान्तु तत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मत्परतो वापि प्रत्यासत्तेषु तत्फलम् ॥

केचिदेतद्वाक्य अर्द्धरात्रजातविपुवद्विष्णुपदीविषयतया व्याचक्षते
तयोरेवार्द्धरात्रजातयो व्यवस्थया दिनद्वयस्य पुष्पलादिति । तदयुक्तं ।
अर्द्धरात्रिसकान्तौ पूर्वापरदिनद्वययो प्रत्यासत्तौ विष्टेपाभावादिपु-
वद्विष्णुपदीत्यतिरिक्तार्द्धरात्रिसकान्तौ दिनद्वयपुष्पत्वस्य यत्रमाणन
तत्रमाणत्वाच्च । तस्मात् पूर्वापरकालभाविर्बर्बसकान्तिविषयमेतत्
“प्रत्यासत्तेषु तत्फलमिति वचनात् ।

गार्ग्यं ।

काले न्यूनैर्द्धरात्रौ तु यदा सक्रमण भवेत् ।

तदहं पुष्पमिच्छन्ति गार्ग्यं-गालव-गोतमा ॥

देवीपुराणे ।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णं दिवा पुष्पमनागतम् ।

सम्पूर्णं अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ॥

भानोर्द्ध्वाभास्करे पुष्पं अपूर्णं सर्वरोदत्ते ।

सम्पूर्णं उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनि ॥

न आगतम् ‘अनागत’, सकान्तिकालेन नपुंसके भावे क, अप्राप्ते
सकान्तिकालेन दत्तिचावत् । ‘उदय’ प्रातः सन्ध्या । ‘अस्तमय’ सायमन्ध्या ।

‘मानाङ्गं’ प्रहरद्वयं, ‘भास्करः’ दिवसः, भास्करोपलक्षितत्वात् भासं करोतीति व्युत्पत्तेश्च, स अपूर्णं शर्वरीदले दक्षमङ्गं असंपूर्णं अर्द्धरात्र- इत्यर्थः । मन्ध्याकाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुण्यमित्यर्थः । असंपूर्णं अर्द्धरात्रे उभयोः पूर्वोत्तरदिवसयोः प्रहरद्वये देवमित्यर्थः । अतिरेके अर्द्धरात्रात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये देवमित्यर्थः । अस्तमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं घ्राष्टं, उदये त्वत्तरदिन- प्रहरद्वयं प्रत्यासत्तेः, कश्चित्तु “श्रतीते शर्वरीदले इति पथते ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति ।

असंपूर्णंऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ।

मानाङ्गं भास्करे पुण्यं संपूर्णं शर्वरीदले ॥ इति ।

अत्रासंपूर्णंऽर्द्धरात्र इत्यनेनैव असंपूर्णं शर्वरीदले इत्युक्तं । अयापि यत्पुनरुच्यते तत्पुण्यसम्बन्धार्थं यथा दिवापुण्यं तथा असंपूर्णंऽपि शर्वरीदले पुण्यमित्यर्थः ।

अत्र केचिदाहुः । अर्द्धरात्रिसंक्रमणे उभयोरङ्गोरेव संक्रान्ति- निमित्तस्य घानादेर्नैमित्तिकस्य परुदनुष्ठानात्तत्समुच्चयः, न तुअव- द्विकस्यो दिनद्वये तस्माद्यदोपदुष्टत्वात् तस्माद्भवस्यया पूर्वाह्ने परेऽह्नि वा घामादिपुण्यविकस्यो वेदितव्यः । अत्र व्यवस्थाकारणमेतद्वाक्यं ।

यद्ग्रीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विप्रुवद्वये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

न तावदेतद्वाक्यं उदयास्तमयनूनार्द्धरात्रसंक्रान्तिविशेषविषयं तत्र प्रहरद्वयपुण्यत्वस्योक्तत्वात् । नापि दिवससंक्रान्तिविषयं “संशान्तेः पुण्यकाष्ठस्य षोडशोभयतः कला इति वचनविरोधान् । यदि च

दिवसे संक्रान्ती “षड्भौतिमुखेऽतीत इत्यन्वयः तदा “षड्भौतिमुखे-
 तीत इत्येतावदेव वक्तव्यं किं “षोडशोभयतः कक्षा इत्यनेन, अस्मिन्
 घति षोडशकक्षातिरिक्तस्यापि कालस्य पुण्यताप्रमत्तरिति चेत्, न,
 राशिषंक्रान्तेषु प्रहरद्वयस्य पुण्यत्वादर्यादन्यथापि विशेषापेक्षायां
 तस्यैवोचितत्वात् तस्याः षोडशमाङ्गीतुश्रत्यादिति, तस्मादहर्हरात्रे
 षड्भौतिमुख्यां अतीतायां परदिने पुण्यं विषुवद्वये च घृते सत्य-
 परदिने पुण्यमित्येवं दक्षिणायने अहर्हरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुण्यं,
 उत्तरायणे अहर्हरात्रे अतीते घति परदिनं पुण्यमिति व्यवस्था। एवं
 पूर्णं अहर्हरात्रे यान्यपमादीनि तानि “षड्भौतिमुखेऽतीते इति
 वाक्येन पूर्वदिनाहर्हरं उत्तरदिनाहर्हरं च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदी तु
 व्यवस्थावचनाभावाद्भवत्वां प्रति साकाङ्क्षा सती अनन्तरवाक्येन
 व्यवस्थायते।

आदावहनि पुण्यं विज्ञानीयाद्यद्यहर्हरात्रेऽभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अहर्हरात्रे यतीपाते विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

आदावहनि पुण्यं विज्ञानीयाद्यद्यहर्हरात्रेऽभिन्ना पूर्वदिनतिथ्या
 एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाले तिथिरन्या स्यात्तदा आदा-
 वहनि न पुण्यमित्यर्थमिहं किन्तु परदिन एवेति। अहर्हरात्रे यतीते
 पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्त्वेव पुण्यं ज्ञेयमिति
 तदयुक्तं, षड्भौतिमुखे विष्णौ विषुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि पुण्यकालस्य
 प्रतिपादितत्वात् । न च विष्णुपथापि व्यवस्थां प्रति साकाङ्क्षा, तस्या अपि
 प्राक् पुण्यत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात् । न च देवीपुराणीयेनैव
 साकाङ्क्षत्वपरिहार इति नियमे प्रमाणमस्ति। न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयाणि “षड्भूतिमुखेऽतीत इति देवीपुराणवचनं
 अर्द्धरात्रिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । तस्मात् आदौ
 पुष्पं विजानीयादिति सर्वसंक्रान्तिसाधारणम् । अतश्च परिशेषात् दिवा-
 संक्रान्तिविषयमेतत् । न च तद्विषयत्वे “संक्रान्तेः पुष्यकालस्य षोड-
 शोभयतः कला इति वचनविरोधः । पुष्पविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च
 दिवासंक्रान्तिविषयत्वे “षोडशोभयतः कला इत्यस्य वैयर्थ्यं, घटिका-
 विशेषलाभार्थत्वात् । न च रात्रिसंक्रान्तिषु महरदयस्य पुष्पत्वादृष्टा-
 न्यत्रापि विशेषापेक्षायां तस्यैव ग्रहणं, अर्थांशमेऽपि शब्दतः प्रतिपाद-
 नस्य युक्तत्वात् । न च तस्मादपि लाभः, षोडशद्वय-महरद्वययोर्भेदात् ।
 एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “आदौ पुष्पं विजानीयादिति वाक्यमर्द्धरात्रजा-
 तविषयवद्वयविषयं तद्धि मध्ये सम्पादनीयत्वाद्भावस्यास्यपेक्षते, विष्णुपदी
 तु भाक्पुष्पाभिधानाच्चिराच्छेति न तद्विषयमिति तदपि निरारूढम् ।

अन्ये त्वाहुः “आदौ पुष्पं विजानीयादित्यर्द्धरात्रभवत्सर्वसंक्रान्ति-
 विषयं भवतु “षड्भूतिमुखेऽतीते इत्यपि भवतु बाधकाभावादिति
 तदुक्तम् । यदीत्तरभागा संक्रान्तिं अर्द्धरात्रे भवति पूर्वदिनतियौ कि-
 च्छित्तदा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात् । एकेनैव वचनेन व्यवस्थाभिद्वेर्भेदवच-
 नद्वयाद्यवस्येति तस्मात् “आदौ पुष्पं विजानीयादिति वचनमर्द्धरात्र-
 भवत्सर्वसंक्रान्तिविषयं “षड्भूतिमुखेऽतीत इति तु दिवासंक्रान्ति-
 विषयमित्यन्ये, तद्विषयकं, अर्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्द्दिनद्वयपु-
 ष्यत्वाभावात् वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषय-
 मेतद्वाक्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्तियतिरिक्तार्द्धरात्रभवत्संक्रान्ति-
 विषयमिति सिद्धम् ।

वशिष्टः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ।

राशौ संक्रमणे पुण्यं दिनाङ्गं स्नान-दानयोः ॥

अर्द्धराचाद्धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे षोडशं उद्यात्प्रहरद्वयं ॥

पूर्णे चेदूर्द्धराशे तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राङ्गर्दिनद्वयं पुण्यं सुखा मकर-कर्कटौ ॥

अर्द्धराचात्पूर्वं परतय संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनप्रहरद्वयपुण्यत्ववचनं
विषुवन्माचविषयं न तु विष्णुपदी-पङ्गुतीतिविषयं ।

विष्णुपदाः धनुर्मीन-नृयुक्त्वास्तु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगते राशौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्चमाद्यस्य पुण्याः शोका मनोविभिः ।

अपराद्धे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनविरोधान् । भाष्यवचनविषयं तत्र समपदिनस्य
सुखलात् ।

तथाच यज्ञपाद्यैः ।

आमलसकमं पुण्यं दिनाङ्गं स्नान-दानयोः ।

राशौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनम् ॥

यत् तु “विषुवत्ययने दिन इति पाठः तत्राप्यमर्थः दिने राशौ वा
संक्रमणे विषुवदयनयोर्दिनाङ्गं पुण्यमिति, अस्मिन् पाठे त्वयस्यविषय-
तापि स्वीक्रियते । यत्तु केवादिद्वाख्यानं दक्षिणोत्तरायणयोर्दिन एव
संक्रमे पति दिन एव पुण्यकाल इति तत् कृद्वात्तदुपेक्षणीयं ।

अपरे तु निगमवाक्यं पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्य-
मानाः सर्वसंक्रान्तिष्वर्द्धराचात्प्रागूर्द्धं वा ज्ञातास्तु दिनार्द्धं पुण्य-
मिच्छन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्मीनापतिक्रम्य कन्याश्च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राचौ संक्रमते यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाक्षत्रं तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पश्य देवे पिये च कर्मणि ॥

“उदये पुण्यतमा इति वचनात् परदिनं पुण्यतममिति गम्यते ।

“पूर्णे षेदूर्द्धराचे त्विति वचनं केचिदेवं व्याचक्षते, अर्द्धराचे पूर्णं यदि
संक्रान्तिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं प्राहुः, पूर्वदिनं श्रावत्तनादुपरितनं,
अक्षरमावर्तनात् पूर्वं, “संपूर्णे तूर्द्धराचे त्विति देवीपुराणवचनानु-
रोधात् । पूर्णे अर्द्धराचे ज्ञातौ मकर-कर्कटौ मुक्ता विहाय तयो-
र्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्तु राचिः पुण्या, ततस्तत्रैव तयोर्भोग-
इत्यर्थः । यत्त्वचोक्तं किञ्चित् “मुक्ता मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-
कर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुण्यत्वं पर्युदयते न तु राचौ पुण्यत्वमुच्यते
एकपदस्यार्थद्वयासम्भवात्, न हि भवति देवदत्तं मुक्ता भोजनार्थं
विप्रा आकारयित्वा इत्युक्ते देवदत्तस्तु तत्रैव भोजयित्वा इत्यप-
रोक्ष्यं इति, तदयुक्तं, “मुक्ता मकर-कर्कटावित्यस्य तयोर्दिनद्वयस्य-
पुण्यमित्यत्र न तात्पर्यं किन्तु राचिः पुण्या इत्यत्रान्यथा तयोः
पुण्याकाशप्रतिपादनं न कृतं स्यात् सर्वसंक्रान्तीनां पुण्याकाशप्रतिपाद-
नस्य च प्रकृतत्वात् । एवं दृष्टान्तेऽपि देवदत्तं मुक्तेत्यस्य देवदत्ताना-

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु अमौ तत्रैव भोजयितव्य इत्यत्र
 अन्यथा तस्य निमग्नितस्यापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् नि-
 मग्नितानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतत्वात्। तस्मादेकस्य
 पदार्थद्वये तात्पर्याभावात् कश्चिदोपः। यत्पूर्वं प्राप्तमेव पर्युद्ध्यते न च
 दिनद्वयस्य पुण्यत्वं प्राप्तं दिनाहुंखैव पुण्यलोके, तेन दिनशब्देन दिनाहुं
 ज्ञायितव्यमित्यन्योऽपि दोष इति, तदप्युक्तं, सुख्यासम्भवे स्नात-
 शिकार्षपरिग्रहस्यादोषत्वात्। न हि प्रत्यासन्ने सक्रमणे सत्येकस्यैव
 दिनस्याहुंमेव पुण्यं तस्मिन्नेव व्यवहृते तु दिनद्वय सम्यं इति सम्भवति।
 तेनाथनद्वये रात्रौ पुण्यमिति तदुक्तं, "सुक्ता मकर-कर्कटावित्यस्य
 मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुण्यमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावान्मकर-कर्कट-
 यतिरेकेण हि दिनद्वयं पुण्यमित्युक्ते, तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वाभावमात्रं
 सिद्ध्यति न तु रात्रौ पुण्यत्वं। ततश्च वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे
 द्वन्तरं दिनं पुण्यं दिनान्तरमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकदि-
 नपुण्यत्वप्रतिपादकवचनवत्त्वेव समकर-कर्कटसंक्रान्तिपुण्यत्वप्रतिपादक-
 वचनान्तराभावाच्च। तेनाथनद्वये अहोरात्रसंक्रान्तावेकस्मिन्नेव दिने
 पुण्यं न त्वथनद्वय एव रात्रौ पुण्यमिति ।

तथाच बौधायनः ।

अहो गते षट् सूर्यं अहं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वाहुंरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम् ॥ इति ।

अथ केचिदाहुः ।

अस्मिन् वचने "प्रदोषे वेत्यनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-
 मकरसंक्रान्तेः परदिने भोगः प्रतिपाद्येत तदा आसन्नसंक्रमणपुण्यं

“दिनाह्नमित्यादिना यज्ञपार्थ-वसिष्ठवचनेन “धनुर्मीनावतिक्रम्येत्या-
दिना स्कन्दपुराणवचनेन “अमपूर्णे अर्द्धरात्रे उदयेऽस्तमयेऽपि चेत्या-
दिना देवीपुराणवाक्येन च विरोध प्रसज्येत । “अस्त” गते यदा
सूर्ये इत्यादिवचने च अस्त गते इत्यनेनैव प्रदोषाह्नरात्रयोर्लभनात्
पृथक्पृथक्मनर्पकमित्यपरो दोषः । तस्मादेतद्वचनमेव व्याख्येय
प्रदोषे वेत्येव वाग्रन्धो यथार्थं “बोपमान विकल्पयोरिति निघण्टु-
श्ररणात् । तदयं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोरर्थं यथा प्रदोषे पूर्वदि-
नाह्नं पुण्य तथाह्नरात्रे परदिन पुण्य । शितीयोऽयं वा शब्दस्यार्थं
अव्ययानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये तस्य गत इत्यास्य वैधर्म्यभियान्यथा व्याचक्षते, अस्त गते
प्रदोषे च यथा पूर्वदिन पुण्य एवमह्नरात्रे परतश्च मकरसक्कमे पर
दिन पुण्यमिति ।

अपरे तु वचनानामार्जवपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसक्कानौ दिन-
त्रयेऽपि विकल्पे न पुण्यमिच्छन्ति ।

अन्ये लाज्ज प्रदोषे मकरसक्कानौ परदिनपुण्यात्वाभिधानात्
“धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवचनं प्रदोषयतिरिक्त्वाह्नरात्रपूर्वकालविषय-
मिति, तदयुक्तं, “धनुर्मीनावतिक्रम्येतिवाक्यगतस्य पूर्वशब्दस्य मक-
रसक्कानौ प्रदोषयतिरिक्त्वाह्नरात्रपूर्वकालपरत्वे मक्रान्त्यन्तरे तदह्न-
रात्रपूर्वमस्तकालपरत्वे वैरूप्यापत्तेः ।

अन्ये लाज्ज अर्द्धरात्र इत्यत्र अतीत इति पूरणीय “अपूर्णे
उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनीतिवचनात् तदयुक्तं, अस्य सक्रान्त्यन्तर-
विषयत्वात् ‘प्राज्ञदिनत्रय पुण्यं शुक्ला मकर-ककंटाविति वचनात् ।

स्वायन्तरे ।

कार्मुकान्तु परित्यज्य ह्यथं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वाहूँराचे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

मियुनात्कर्कषकान्तिर्यदि स्यादंशुभाक्षिणः ।

प्रभाते वा निग्रीथे वा क्षुर्यादहनि पूर्वतः ॥

तेनाहूँराचजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वये न पुण्यं किन्तु मकर-
संक्रान्तौ परदिने कर्कटे च पूर्वदिने पुण्यमिति ।

शेषेचिह्नपूर्णे अहूँराच इति वाक्यमहूँराचजातविष्णुपदीविषयत्वेन
व्याचक्षते । तन्मते हि विष्णुपद्यामेव व्यवख्या दिनद्वये पुण्यमिति ।

अन्ये त्वहूँराचजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते । तन्मते हि विषुव
एव व्यवख्या दिनद्वये पुण्यं । अतएव मकर-कर्कटयोः पर-पूर्व-
भोगसंक्रान्त्युपलक्षणमिति तदुभयमप्ययुक्तं विषुवद्विष्णुपदीव्यतिरि-
क्तसंक्रान्तावपि व्यवख्या दिनद्वयपुण्यलक्ष्य प्रतिपादितत्वात्कारणं
विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदयोर्विना कारणमुपलक्षणप्रसं-
गाच्च दर्शितभार्गेण वचनस्यार्गवेनैवोपपत्तेः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अहूँराचे पूर्णे यदि संक्रान्तिर्भवति तदा
दिनद्वयं पुण्यं अध्यापनाध्ययनयोग्यं प्राहुः, 'शुक्ला' वर्जयित्वा, पूर्णेऽहूँ-
राचे जातौ मकर-कर्कटौ तयोर्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्त्वपुण्यं
अध्यापनाध्ययनयोग्यमित्यर्थः, मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयेऽन्यथाच इति
यावदिति ।

तथाच सतिः ।

अङ्गि चेद्राचिद्युष्म स्याद्भावी चेदापरदयं ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयस्यापुष्पत्वयुक्तं, तत् दाना-
ध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' अध्यापनं वेदस्य, अध्ययनमपि तस्यैव,
यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिनद्वयं पुष्पं वेदितव्यं ।
तथासाध्यापकानामधोदृष्टां च समाचारः । ते हि राशौ मकर-कर्क-
टयोर्दिनद्वयं नाध्यापयन्ति नाधीयन्ते च । तदयुक्तं, प्रकरणसमा-
वेशसम्भवे तदुत्कर्षस्यानुचितत्वात् । निशाद्वयं दिवा राशौ वा
संक्रान्तौ दिवापुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शितानि, अधुना
रात्रिपुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ते ।

भविष्यत्पुराणे शुमन्तुवाक्यं ।

राशौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

भैमिक्तिकञ्च कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

ग्रहणोद्देश-संक्रान्ति-याचार्त्तिप्रसवेषु च ।

श्रवणे चेतिहासस्य राशौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-च्युत-जन्मसु ।

तयोपरारग-पातादौ ज्ञाने दाने निशा शुभा ॥

'च्युत' गर्भाधान । 'पात' व्यतीपातः ।

गोभिलः ।

राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

दान-दानादिकं कुर्यान्नृशिशि काम्यप्रतेषु च ॥

अथ केचिदाहुः ।

एतानि वाक्यान्वर्कैतरसंक्रान्तिविषयाणीति । अतएव गोमि-
लेनोक्तं ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्व्यात्तु तत्क्रियाम् ॥ इति ।

श्रासन्नसंक्रमं पुण्यं दिनाद्धिं ज्ञान-दानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्प्रयत्ने दिनं ॥ इति च ।

रात्रिवाक्येषु तु यहविशेषनामरहित संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेना-
र्कैतरसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तदपुनः ।

पुनश्चान्ति यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

रात्रौ च दर्शने चानं प्रशस्तं नान्यथा निग्रि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधान् । यद्वात्र जितामिषादिमतं रावेः
सर्वकर्मानङ्गत्वात्कृषिदिवा ज्ञानाद्यसम्भवे रात्रावपि प्रत्यवायपरि-
हाराय संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं ज्ञानाद्यनुष्ठेयमित्येवपराणि रात्रि-
वाक्यानि ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्व्यात्तु तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन रात्रियुद्धामात् रात्रिसंक्रमणे दिनाद्धिपुण्य-
त्वाभिधानाच्चेति ।

यथान्येषां मत परमसूत्रात्सर्वसंक्रान्तिकालान्तर्भावेन ज्ञान-दाना-
दिक येन रात्रावपि कर्तुं शक्यते तस्यातिशयफल, अनन्तभूत-
संक्रान्तिरात्रिस्तु काल कर्मानङ्गमेवान्यथा हि रात्रौ संक्रमणे मधि-
हितनाडीपरित्यागेन व्यवस्था दिनद्वयज्ञानादिविधानमनुपपन्नं प्रह-
रदयपुण्यत्ववचनात् । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकादा-
व्यादेव । तथाह्युक्तं ।

धर्माद्धि बह्वंते द्वायूराज्य पुत्र-सुखाद्य ।

अधर्माद्वाधि शोकादि विपुवायनमग्निधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मेण सक्रान्तिकालेन स च कश्चित्कस्यचित्पदार्थस्य
सन्निधान सत्यादयितु समर्थं, तदन्तर्भावेन तु क्रियमाणे कर्मणि
सिद्धस्य सच्चिधि । अत एवान दानादौ प्रयोगस्थान्तर्भूतसक्रा-
न्तिकालस्यैकस्य रात्रावनुष्ठानमिति । तदप्युक्तं । सक्रान्तिनिषेधस्यो-
भयत षोडशनाडिकापुण्यस्य रात्रिसक्रान्तावयनपायात् ।

रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रिया ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेषु तत्फलम् ॥

इति वचनस्य रात्रिसक्रान्तौ प्रत्यासन्नदिनपुण्यप्रतिपादकस्य
रात्रियुदासकलाभावात् दिनार्द्धवचनस्यासन्नदिनार्द्धपुण्यप्रतिपाद-
कस्य रात्रिनिवर्तकलाभावाच्च ।

सक्रान्ते पुण्यकालस्यु षोडशोभयत कला ।

अतीतोऽनागतो भोगो नाद्य पञ्चदश स्यता ।

या या सन्निहिता शाब्दलासा पुण्यतमा स्यता ॥

इत्येवमादीना वाक्याना सकोचप्रसङ्गात् । रात्रौ एतानादिप्रति-
पादकाना भविष्यत्पुराणादिवाक्याना विना कारणेन सकोचप्रसङ्गात् ।
तस्माद्रात्रिसक्रान्तौ रात्रौ दिवा च पुण्य प्रत्यासत्तिविशेषान्तु
फलविशेष इति सिद्धं ।

अपरे त्वाञ्ज अयमे विपुवे च दिनदये पञ्चनाद्य ।

धनुर्मीमावतिक्रम्य कन्या च मियुग तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ सक्रमते यदा ॥

दिनाम्ने पञ्चनाभस्त तदा पुण्यतमाः स्रताः ।

उदये च तथा पञ्च देवे पित्रे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपदां षड्गीतिमुखे सर्वस्मिन्नपि श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि राशौ
प्रत्याभ्रत्वात्पुण्यविशेषदिनद्वयपञ्चघटिकासु पुण्यमाश्रमिति ।

विष्णुपदां धनुर्मान-नृशुक्कन्यासु वै यदा ।

पूर्वात्तरगते राशौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांश्चै पञ्च नाभस्त पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपरांश्चै तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमवचनात् । यथाविशेषेऽपि पूर्वापरनाडीग्रहणम-
विशिष्टं संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् ।

विषुवादिस्फुल्लतमं पुण्यमाह गालवः ।

खिरभे विष्णुपदं षड्गीतिमुखं द्वितदुभे तुला-भेषे विषुवे
तुर्यं दक्षिणायनं सौम्यकं सूर्यं ।

पूर्वश्लोकैर्याख्यातमेतत् ।

अथ ।

अयनांशकतुल्येन कालेभैव स्फुटं भवेत् ।

शुभकर्कादिगे सूर्यं याव्योदगयने षति ।

तदा संक्रान्तिकालाः स्युर्ऋता विषुवदादयः ॥

अयमर्थः । राशिं प्रति त्रिंशद्दशका भवन्ति सूर्याऽथ प्रतिदिन-
मेकैकमंगं सुक्ते । नव घावद्विरंशैरयनश्रुतिर्भवति तावता सूर्यस्य
भोग्यकालेन भाविना विष्णुपदादिकाणां श्रुतिर्भवति ततश्च द्वाद-

शभिरशैरयनद्युतिर्भवति तत्र भाविन्याः संक्रान्तौर्शाद्भ्रमिर्दिशैरश्व-
 पुष्पकालो भवति तस्मिन् संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्मकार्यम् ।
 एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच लौगाचिः ।

यान्नामिषेधा अपि सूक्ष्मकले

पदं स्थिरीकर्तुमशक्नुवन्तः ।

आलोच्य तत्तस्य तयोपदिष्टं

भवन्ति नित्यं परिपूर्णकामाः ॥

पश्चान्तरसंक्रमसमयस्यापि पुण्यवमाह जैमिनिः ।

नक्षत्रराशौ रविमंक्रमे स्तु-

रवाक्परचापि रसेन्दुनाद्यः ।

पुण्यास्त्रयेन्दोस्त्रिधरापलैर्यु-

गेकैव नाडी मुनिभिः श्रमोक्ता ॥

नाद्यद्यतस्रः सपलाः कुजस्र

बुधस्र तिस्रोमनवः पलानि ।

सार्द्धाद्यतस्रः पलसप्तयुक्ता-

गुरोश्च शुक्रे सपलाद्यतस्रः ॥

दिनागनाद्य' पलसप्तयुक्ताः

श्रमैश्चरस्याभिहिताः सपुण्याः ।

आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं

कुर्वन्नवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूर्यस्य सक्रमणे सति पूर्वतः परतोऽपि रसेन्दु-

नाद्यः' षोडशघटिकास्तु, पुष्पकास्तः । इन्दोस्तु 'विधरापक्षैर्युक्'
 चयोद्गमिः पलैर्युक्ता, एकैव घटिका । 'कुजस्य' मङ्गलस्य, तु एक-
 पलयुक्ताद्यतस्यो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपलयुक्ताः तिष्ठः । 'गुरोः'
 वृहस्पतेः, मङ्गलचिंत्नपलयुक्ताद्यतस्यः । शनैश्चरस्य पलमङ्गलकयुक्ताः
 'दिनागनाद्यः' नागा अष्टौ द्विरावृत्ता नागाः 'दिनागाः' ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
 भक्तलविद्याविभारद-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
 संक्रान्तिनिर्णयः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्तावत्क्रियते । तथा अमावास्यायास्तयो-
भेदा आदिपर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णाचामनावास्यायां अप-
राधे श्राद्धं कर्त्तव्यम् “अपराधः पितृणामिति श्रुतेः ।

तथाच शातातपः ।

दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्त्तितं ।

अपराधे पितृणां तु तत्प्रदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

पदान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराधे तु पैठकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्बन्धिनी तदापि यस्मिन्दिने अपराध्या-
पिनी तत्रैव श्राद्धमदुष्टेयम् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिमन्ध्यासमीपतः ॥

‘पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं’ पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, ‘क्षीणे
राजनि’ क्षीणे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । ‘वासरस्य तृतीयेऽग्रे’
त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे अपराध इत्यर्थः । यदा च

दिनदयेऽप्यपराह्वयापिनौ न भवति तदापि पूर्वदिनसंबन्धिनी
मिनीवान्नेव ग्राह्या । तथाच स एवाच ।

यदा चतुर्दशीयामनुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीघमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥

'चीघमाणा' अपरस्मिन्दिवसे अनापराह्वयापिनौ न भवतीत्यर्थः ।

तथाच यज्ञपार्श्वोऽपि ।

अर्द्धे चतुर्दशी यत्र अर्द्धे पञ्चदशी भवेत् ।

चतुर्दशवसाने तु पिष्टयज्ञानु कारयेत् ॥

'अर्द्धे' दिवसस्योत्तरार्द्धे ।

दृष्टवोधायनः ।

चतुर्दशाः चतुर्यामे अमावास्या च दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्य च भूते कथादिका क्रिया ॥

तथाच गोभिलः ।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्यांचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः
सन्निकर्षः सामावास्या यदहः से चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति ।

आसोऽपि ।

दृष्टचन्द्रा मिनीवाली नष्टचन्द्रा कुञ्जः सताः ।

मिनीवाली यदा पिष्ये कुह्रदैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दशनेऽपि पिष्टान्वाहार्यकार्यं निर्वाप कर्त्तव्य इति
स्थिते केचिदाहुः । नैतदस्ति चतुर्दशा तच्चिवाप इति पिष्ट-
पिष्टयज्ञानन्तरं हि तदिहितं पिष्टपिष्टयज्ञस्यामावास्यायामपराह्णे

विहितः, “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
सूत्रकारवचनात् ।

यत्तु मतं सौपवसव्यदिवसोपलक्षणार्थाऽमावास्याशब्द इति, तत्र,
लक्षणार्था प्रमाणाभावात् विधानव्याख्यासाक्षाः । या च श्रुतिः ।
“तस्मात्पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते उत्तरमहर्दिवान् यजन्ते पितृभ्य एवं
तद्यज्ञं निष्क्रियं यजमानः प्रतनुत इति । तथा अग्न्यन्वाधानं
प्रकृत्य “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनं, तदे-
तद्यज्ञिलौपवसव्योऽहनि अपराह्णे अमावास्यास्ति तद्विषयमिति क्त्वा
न पूर्वदिनमाचपरं, न तु लक्षणार्था प्रमाणं भवितुमर्हति ।

अन्ये त्वाङ्गः चन्द्रस्योपलक्षितादिनात्कर्मताऽयाममावास्यायामपि
पिण्डान्वाहार्यकं न कर्तव्यं तस्य पिण्डपितृयज्ञान्कारं विहितत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञस्य चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः । तथाच
श्रुतिः “यदैवैष न पुरस्तात् पथाद्दृष्टोऽप्य तेभ्यो ददातीति । सूत्र-
कारवचनं “यद्दृश्यद्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते
इति । न चात्रादर्शनं स्योपलक्षणपरं, “चीणे राजनीत्यस्त्रादर्शने-
ऽप्यनतिक्रमात् । न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात् । अथ मतं
षट्कस्मिन् दिने दयं तदायं क्रमो नाम्यदेति, यदा सौपवसव्य एव
चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीय-
दिनं प्रत्युक्त्यत इति । तत्र । तदाद्युत्कर्षण्ययेनान्वाहार्यकम्याप्युत्क-
र्षात् । यत्तु सौगात्विषयं ।

मिनीबाली द्विभैः कार्या माग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः बुद्धैः काव्या तथा चानग्निकैर्विंशैः ॥ इति ।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमस्तु । तदे-
तद्युक्तं पूर्वोदाहृतवचनविरोधात् । यथोक्तं चतुर्दशमन्ते न निर्वाप इति,
तद्युक्तं यतः कन्दोगपरिगिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृग्गमानेऽपि न चतुर्दशमेषया ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वापेत् ॥ इति ।

यत्तु दृग्गमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तद्युक्तं दृग्गमाने-
त्येके इत्यादिनिर्वाक्यैवां न चतुर्दशमौ विवक्षया, 'तदन्ते' चतुर्दशमन्ते ।
यदा स्वपरदिने अपराह्वयापिनी तदा अमावास्यां प्रतीचेतेति
दृग्गमानेऽपि चन्द्रे निर्वापः, तथा "यद्दहस्यद्गमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुत इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्यागङ्गा अर्दग्न-
श्रुतिः, अथोपलक्षणं मत्वाह स एव, यदुक्तं "यद्दहस्त्रेव दर्शनं नेति
चन्द्रमाः तत्क्रियोपलक्षणं श्रेयं क्षीणे राजनीत्यपीति, यच्चान्य-
त्पूर्वपक्षितं चन्द्रेदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न
पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यक इति तदपि यथोक्तदृग्गमानेऽपीत्यादि-
कात्यायनवचनेन निराकृतमेव, दृग्गमानेष्वेकदेत्यनेन गोभिलीय-
वचनेन च हारीतेनापि निराकृतं । -

यस्यां सन्ध्याद्गतः सोमो ऋणाल इव दृग्गते ।

अपराह्णे अथस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तित-
मौहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥ इति ।

किञ्च यजनीयदिनान् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञ-श्राद्धे विहिते "तस्मात् पितृभ्यः पूर्वशुः क्रियते" इति । यदा च प्रतिपद्दिने पूर्वाह्नेऽप्यथ मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति पूर्वस्थां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपितृयज्ञादि, "सिनीवासी द्विजे. कार्यं साग्निर्भैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाचार्यकव्यतिरिक्तविषयत्वे प्रमाणाभावाच्चेति । इन्दुचयसु कदा भवतीत्यपेक्षाया स एवाह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्यां चीयो भवति चन्द्रमा ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ॥

इह खलु ग्रहचारविदो राशिसंज्ञाभिः द्वादशभिर्द्वादश-
भिश्चन्द्रमसः चयः तदा चन्द्रापकर्षं चैकैका तिथिर्भवतीति वर्ण-
यन्ति, अतश्चतुर्दशी वा अमावास्या वा द्वादशांशो भवति । तत्र
चतुर्दश्यामष्टमाशान्ते चन्द्रः चीयते अमावास्याष्टमेऽग्रे पुनरणुर्भूला
जायते । किलशब्दोऽत्र व्यौतिषिकैः किल तदास्यायतइत्येतदर्थमाह ।

अत्र शतपथश्रुतिः ।

स एष मवत्सरः प्रजापति षोडशकलमस्य मन्थय एव षष्ठ-
दशकला भुवैवास्याः षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते यत्र चीयते
सोऽमावास्या रात्रिमेतया षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणशब्दरूपविग्रह
ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणश्रुतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि
सकलामस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अत्रायमाश्रय षोडशकलमस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापते लक्ष्मणपत्न्यप्रतिप-
दमारभ्य चतुर्दशान्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलाचयेऽपि चतुर्दश-

कलाः क्षीणा भवन्ति चतुर्दशीतृतीयांशे तु पञ्चदशपि कला क्षीयते
ततोऽभावाद्यायां भुवया अविनश्यया षोडश्या कलयया भूलोक-
भागत्या सर्वं प्राणिजातं प्रविशति अभावाद्यातृतीयांशे तु तथैव
षोडश्या कलयया दिवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अभावाद्याविशेषे चन्द्ररूपस्य काव्यमाह काव्यायनः ।

आपहायस्यभावाद्या तथा व्यैष्टस्य या भवेत् ।

विशेषमस्या ध्रुवते चन्द्रचारविदो दिजाः ॥

अत्रास्य एव प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव स्यमेति चन्द्रः

एवं व्योतिस्यकविदो वदन्ति ॥

अस्वार्थः श्रुपस्त्रे चन्द्रे व्यैष्टामावास्या वृत्तिकस्यै चापहायस्य-
भावाद्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोच्च-नीचस्थाने, तदशाचन्द्रस्य
गतिवैलक्षण्यं, यदन्यास्यभावास्यास्यष्टमे प्रहरे स्वरूपं तदनयोरमा-
वास्यायोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपिण्डय-
ज्ञादिकं मन्यन्ते न तस्य अथेऽपि तान्त्रिराकर्तुं कदाचिद्वितीयाया-
मपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नश्वे दादशैकस्य मध्ये

तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते ।

एवञ्चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराद्ये च दद्यात् ॥

अस्वार्थः । मध्ये सामो यस्मिन्नश्वे दादशाधिको भवति तस्मि-

अब्दे मलमासानन्तरं द्वितीयाया अपरस्यां द्वितीयायां तिथौ चन्द्रो न दृश्यते न चैतावता चन्द्रदर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्य क्रियते । अतश्चन्द्रचारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रा-
याममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति ।

एवञ्च यापि शातपथो श्रुतिः ।

तदा एकतन्मासि मास्यत्वं पितृभ्यो ददाति यदैवैष न सुरस्तास
पश्चाद्दृग्नेऽप्य तेभ्यो ददाति एष वै सोमो राजा देवानागश्च यद्य-
द्रमाः स एतां रात्रि क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैतेभ्योऽसमदं
करोति अथ यदा क्षीणे ददातीति ।

यानि तु सिनीवालीनिषेधकानि तानि निरग्रिकथाद्बुविषयाणि ।
अन्वेत्वाऽऽः तानि वचनान्वपराह्णप्रविष्टचतुर्दशीविद्भिसिनीवाली-
विषयाणीति ।

अनेनाभिप्रायेणाह दृष्टमनुः ।

यस्थानक्षं रविर्याति पितरस्थानुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥ इति ॥

अपराह्णव्यापिनी चेत् सिनीवाली तदैव सा याद्या अन्यदा
कुहरेव पाद्मेत्युक्तं भवति ।

तदाह चारौतः ।

अपराह्णे पितृणान्नु यापराह्णानुयायिनी ।

सा याद्या पितृकार्येषु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदायुभयदिनेऽप्यपराह्णमन्वसादापि मग्नयरूपं निर्णयमाह

स एव ।

समिधा या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् क्वचित् ।

खर्विकान्तां विदुः केचिदुपेन्दुमिति चापरे ॥

यस्मिन्दिने चतुर्दशां सत्यामस्वीयस्यमावास्या भवति सा खर्वि-
केत्युच्यते खर्वेग्रहस्यान्ववाचिनात् । अनेनैव घशब्देन अनुपयुक्ता
दर्शिता । अतः केचिदप्युच्येवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय
प्रयुक्तां कुरुध्नित्वेवं विदुरित्यर्थः । एवं सन्देहे निर्णयमाह ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृघञ्जज्ञादा भवेत् ॥

अमावास्यादृष्टौ खर्विका नान्यपेत्यर्थः । अथ द्विपक्षे तु वर्द्धि-
नापि स्त्रीवास्युपेयेति । पैठौनभिरपि ।

आदित्यस्योदये या या अमावास्या विवर्द्धते ।

अपरेति च विशेषा पितृणां दत्तमर्चय ॥

या चतुर्दशौ भवत्यपराह्वयापिनी अमावास्या वर्द्धते तस्यां
पितृणान्दत्तमर्चयमित्यर्थः ।

तथा शरीतः ।

त्रिमुहूर्त्तां तु कर्त्तव्या पूर्वा खर्वा च वङ्कुरैः ।

कुङ्करध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कार्या दृष्टिर्दिशानिभिः ।

द्वितीयासहितं घसाहूपयन्त्याचलायनाः ॥

बौधायनः ।

स्त्रीवास्युपेय्याय ल्लेष्टिश्च परेऽहनि ।

पितृघञ्जं तदा कुर्युः सकाले तैत्तिरीयकाः ॥

पूर्वाह्ने चेदभावात्सा अपराह्णे न चेद्यदि ।

अथ च हारौतवचन ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्य आहु आहुविदो विदु ॥ इति ॥

अथ च हरिश्चरेणोक्त, अनिर्घातस्यलमिद वचन परस्परव्याहृत-
पदोपबद्ध चेति । तथा हि “पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपद्दिनविषय,
पूर्वाह्नशब्देन च दिवसस्य द्वितीयभागो वा पूर्वाह्ने वा, एवञ्च यदि
मन्वया कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते यस्मात् प्रतिपद्दिने
पूर्वाह्नमात्रावस्थितायाश्चतुर्दशीदिने अपराह्नसम्बन्धावश्यकत्वात्
पद्घटिकाधिकतिथिद्वासाभावात् । अथ यदि प्रतिपद्दिनापरा-
ह्नस्यैव भवेदित्युच्यते तर्हि “पूर्वाह्णे चेदित्यमर्थक स्यादिति । तेनैव
व्याख्येय तिविद्वद्भौ प्रतिपद्युक्ताया अभावासाधामेव आहुविधान,
तथा पित्र्यज्ञानन्तर मनुना विहित, पिण्डपितृयज्ञज्ञानद्वये युत्या-
पराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं शक्य तस्य चिरकालत्वात् तेनैव
सकलापराह्नव्याप्तावभावात्साहुस्य का गतिरित्यत उक्त पूर्वाह्न इति
नापराह्णे उक्त्वे इत्यर्थः । एव चापराह्नव्यापिन्या सिनीवाल्या-
मभावासायां आहुविधानमग्निमदिपथ, अग्निकानान्तु कुतपकाल-
व्यापिन्या कुङ्कामभावासाया आहुविधान ।

तथाच लौगाक्षिस्तौ सौरपुराणे च ।

सिनीवाली दिज्ञे कार्यां साग्निने पित्रकर्मणि ।

स्त्रीभि शूद्रैः कुङ्क कार्यां तथा पानग्निर्दिज्ञे ॥

व्यासोऽपि ।

दृष्टवद्वा सिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साग्निने ।

नष्टचन्द्रा कुङ्कः कार्या प्रद्वैर्विप्रैरनग्निः ॥
बोधायनोऽपि ।

मिनीवाली कुङ्कयैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

माग्निर्कैस्तु मिनीवाली कुङ्कः कार्याथनग्निः ॥ इति ॥

कुङ्करिति कुतपकालव्यापिनी ।

तथाच शरीतः ।

भूतविद्वाण्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पिथ्ये कर्मणि विद्वद्भिः कार्या कुतपकालिकी ॥

कुतपलक्षणन्तु मत्स्यपुराणे ।

अङ्गोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

अचाष्टमो मुहूर्त्तायः ष कालः कुतपः सतः ॥

एवं सति दिनद्वयसम्बन्धिनां अमावास्यायां मत्यां या कुतप-
कालव्यापिनी सैवानग्निर्कैर्याहोत्सुकं भवति ।

अत एव बोधाधनः ।

मथाङ्गान् परतो षच चतुर्दशनुवर्त्तते ।

मिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्कला ॥

दृहस्यतिरपि ।

मथाङ्गाद् या त्रमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते ।

भूतविद्वा तु सा ज्ञेया न च पञ्चदशी भवेत् ॥

कार्याञ्जिनिरपि ।

भूतविद्वात्ममावास्यां मोक्षाद्ज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि चे कुर्युल्लेषामाद्युः प्रहीयते ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी न भवति तदा
भूतविद्भैव याच्या ।

तथाच बौधायनः ।

घटिकैकाग्रमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूतविदापि कर्त्तव्या देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

प्रतिपत्सु घटिकैकापि कर्मकालमवन्विनी यदि न स्यादित्यर्थः ।

जावालिरपि ।

प्रतिपत्स्त्रयमावास्या पूर्वाह्नव्यापिनी यदि ।

भूतविद्भैव स्य कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकालव्यापिनी त्रमावास्या पूर्वाह्ने
तदा वृद्धी मास्ये वा परा याच्या, क्षये पूर्वा ।

तथाच प्रचेताः ।

मिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

स्नातान्ते चेत्तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिष्वपे मिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः सता ।

सास्येऽपि च कुहूर्जेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

द्विषमाणाममावास्यां प्रथमेऽघनि लभयेत् ।

वर्द्धमानाममावास्यां द्वितीयेऽघनि लभयेत् ॥

यत्तु वृद्धवसिष्ठवचनम् ।

श्रुणोदपवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृशान्दन्तमवयम् ॥ इति ।

तन्पिब्रतर्पणादिविषयम् ।

यदपि निगमवचनम् ।

सुहृत्तमथमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदानीमुत्तम श्रेयं पर्वणोपसृष्ट पर्ववत् ॥ इति ।

तत्तुलापुरुषादिविषयम् ।

अतएव च परंपुराणे ।

अमा वा प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः ।

चन्द्र-सूर्य्यंपक्षेस्तुल्या खान-दान-जपादिषु ॥

अन्यत्र तु "तद्दानमुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

यदपि प्रचेतमोक्तम् ।

घटिकैकाथमावास्या भवेद्यदि चतुर्दशी ।

तदा अर्थं मतं देवे पित्र्ये कर्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । ननु पितृकार्यविषय-
मेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्वदिन एवापराह्वयापिनी
तदा तावत्पूर्वैवेति निरूपितम् ।

मिनीवासी तदा पित्र्ये देवे च मततद्गुह्यः ॥

इति आवासिस्सतेषु, भूतविद्धा पितृहृत्यो श्रम्यते तत्र तुलादिषु
भूतविद्धापि पूज्येति परिषद्भ्यानमुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपराह्वया-
पिनाभावविषयमिदं, उक्तादेव हेतोः । न च पूर्वोत्तरदिनयोरपराह्व-
यापित्र्ये अभावात्तद्भावात् भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था भटते तत्र हि
विधिसाम्येच्छौ परा याद्वा, तिथिचये च पूर्वैवेति तुलादिपरि-
भङ्गानमनयंक्तम् । तस्मादेवकार्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

पथ्येकादश्यामावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

अष्टमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥ इति ।

तदाह प्रचेताः ।

नागविद्धा च या षष्ठी अष्टम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादश्यां विद्धा चयोदश्यां चतुर्दश्यां ।

भूतविद्धा अमावास्या न घाद्या मुनिपुङ्गवैः ॥ इति ।

तेनोपवासादिदेवकार्यं भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यत्वो-
पदेशान् तुलादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

हारीतः स्मरति,

“प्रतिपन्मित्रा भवेद्देवकार्यं पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति” ।

अनु देवकार्यविषयत्वेऽपि बाधेनेव निवेश इति पितृकालविष-
यताकिञ्चाश्रीयते । उच्यते । बाधगौरवमिथा तावदेकमिच्छेत् कार्यं
निवेशः । न च विनिश्चये कारणाभावः,

यतः कात्यायनेन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी दशम्येकादश्यां तथा ।

भूतविद्धाप्यमावास्या वर्जनीया विषवणे ॥

इत्युक्तौक ।

तुल्य-मकर मीनेषु कन्यायां मियुने तथा ।

भूतविद्धाप्यमावास्या पूजा भवति घदत ॥

नैतत्साहचर्यादेतदपि देवकार्यविषयमिति तस्य च मतोपवा-
सादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिपक्षावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्णयः ।

अष्टाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपञ्चाष्टम्यः "हेमन्त-
शिशिरयोद्युतुर्णामपरपञ्चानामष्टमीष्वष्टका इति शौनकस्मरणात्।
केपाश्विन्मते तिस्र एवाष्टकाः तिस्रस्याश्वष्टकाः ।

तथाच विष्णुः ।

अमावास्याश्विन्मोऽष्टकाश्विन्मोऽश्वष्टका इति ।

अष्टकानामनु पद्याङ्गवन्तीत्यश्वष्टका अष्टकानामुपरितना नवम्य ।
कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकाश्विन्म. पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रस्याश्वष्टकाः सुप्याः माघौ पञ्चदशौ तथा ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आयज्ञायच्छतिक्रान्तौ श्रव्याश्विन्मोऽष्टकास्येति ।

अथ पूर्वोक्ताष्टकापतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपञ्चेऽष्टका
तस्यास्येतिहामपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशसा चोच्यते पद्मपुराणे ।

अग्निश्वात्ता इति ख्याता यज्विनां यज्ञमन्विताः ।

अच्छोदा पाम तेषाम्नु मानसी कन्यका नदी ॥

तमथामावसुभ्राम पितरं बौद्ध्य सङ्गता ।

वने वरार्थिनी मङ्ग कुसुमायुधपीडनात् ॥

योग वृद्धा तु तेनाय धामिचारेण भामिनी ।

धरात्र एषुगते पूर्वं पपाताय भुवसले ॥

अथो अधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।

सापि तं प्रार्थयामास पुनरात्मभष्टहमे ॥

विलम्बमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमूचुर्महाभागा प्रसादशुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भाविनी त्व^(१) द्वापरे मर्त्यघोनिजा ।
 नाम्ना सत्यवती ख्याता ध्यामस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणान् कष्टदुलमवाप्सि ।
 तस्माद्राजो वसो कन्या त्वमवश्य भवियसि ॥
 प्रौष्टपक्षका भूय पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्य सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयो ।

अथ काल प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितम् ।
 काम्य नैमित्तिकाजस्य आहुधर्मविधापिभि ॥
 सुप्तदा धनमूला स्मरष्टकास्त्रिष एव च ।
 कृष्णपक्षे धनिष्ठादिपूर्वां चैन्द्री उदाहता ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्वात् तृतीया वैश्वदेविकी ॥
 आद्या पूषे सदा कार्या मासैरन्या भवेत् सदा ।
 प्राकैरन्या तृतीया स्वादेव द्रव्यगतो विधि ॥
 अश्वष्टका पितृणा वै नित्यमेव विधीयते ।
 या वान्या तु चतुर्थी आत्ताश्च कुर्याद्विशेषत ॥
 तामु आहु वुधा सुय्यु सर्वस्वेनापि नित्यम् ।
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

पूजकाना मदोत्कर्षा नास्तिकानामधोगतिः ।

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे पुरुषमायान्ति निपातमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ॥

भोधस्तस्य भवेत्सीको लब्धश्चास्य विनशति ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्वदायिनः ॥

अथ चतुर्थी फाभ्गुनकृष्णपचाष्टमी “श्वेन्मन्-शिशिरयोद्यतुर्षा-
मपरपचाणामष्टमौव्यष्टका इति श्रौतकर्मरणात् । पौषनामकृष्णाष्ट-
मीमारभेति तिखोऽष्टका इत्येतन्मतपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदमासाप-
रपचाष्टमी सन्निहितदर्शितपद्मपुराणेतिहामानुषारात् । ब्रह्मपुराणे
च चतसृष्वष्टकासु क्रमेण देवतानिरूपणे पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपचाष्टम्या चक्षणात् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमायाञ्च शकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।

मात्रापत्या द्वितीया स्यात् मासै शङ्केश तर्पयेत् ॥

वेशदेव्या तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।

वर्षासु मध्ये शकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा ॥ इति ।

अथ शक-मासापूपशब्दा. श्राद्धार्हस्य सर्वेषां भोज्यस्य
तत्तद्रव्यप्रधानकल्पप्रतिपादनपरा, न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपरा, यतो
विधिरेकविंशन्नरासाधेनेव तावद्भूतिन्याय मन्वन्ते किमुत वङ्ग-
तरविष्यन्तरगधेनेति । इष्ट हि शकाप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्व
न तु केवलाशकस्येति ।

‘आह वधिष्ठ’ ।

आवष्यायहायष्योद्यान्वष्टकासु पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकाश्टका-
स्यपि चावश्यकमेव आहुम् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमाशष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

“तिर्यग्गच्छन्पदायिन इत्यष्टकाआहुमकुर्वाणस्य तिर्यग्योनि-
प्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च ।

विष्णुना च “अमावास्या तिस्रोऽष्टका तिस्रोऽन्वष्टका माघी-
प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णचयोदशी व्रीहि चवपाकौ वा इत्यनुकस्योक्तम् ।

एतासु आहुकालान्यै नित्यानाह प्रजापति ।

विष्णुधर्मान्तरेऽप्युक्तं ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवशी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीताया तथा कृष्णचयोदशी ।

आयहावष्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ॥

शाक्येय प्रथमा कार्या ममैद्य तदनन्तरम् ।

द्वितीया च तथापूर्वेर्नित्यमेव विज्ञानता ॥

एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापति ।

आहुमेतेध्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवलएतौ ।

मानव आहुकस्योऽयं मनुष्या समुदाहृतः ।

वज्रपिण्डाष्टका च खादेकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।
अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डशब्दौ पार्वणिकोद्दिष्टविधिनिषेधपरौ ।
महापुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकामु वै ।

अन्वष्टकामु क्रमशो मातृपूर्वन्तदिष्यते ॥ इति ।

अत्र सतिः ।

अन्वष्टकामु दृष्ट्वौ च प्रतिसंवासरं तथा ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्वत्र पतिना सह ॥ इति ।

मह्यसतिः ।

अन्वष्टकां तथा मातुः श्राद्धं चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृश्राद्धे पृथग्विधिस्तः ।

अन्वष्टकामु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना ज्ञत्वा कसेणेतासु पञ्चकम् ॥

मात्रे राजन् पितामह्यै श्राद्धं कार्यं यथाविधि ।

तथैव प्रपितामह्यै वैश्रदेवपुर.भरम् ॥

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्मैव पित्रवन्नृप ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध से ॥

प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।

तावदेव समुत्सेधाः पट्कर्पूमन्त्र कारयेत् ॥

प्रत्येकं कर्पूमूले तु परिसौर्णज्जतामनः ।

अग्नीषोमयमानाञ्च घागङ्गता यथा पुरा ॥

कर्पूद्वतीयमूलेषु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं प्राग्बदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्पूणां चित्तयं तच्च चौरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ।
 कर्पूचित्तयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ॥
 दध्ना मासेन पयसा कर्पूणाञ्चैव पूरयेत् ।
 अत्रोदकत्रिमिश्रेण कार्यं मनुजपुत्रव ।
 भवतीभ्यो भवत्येतदद्यमिति तत् त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिरूपणम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धकालनिर्णयः ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथाच वृद्धवसिष्ठः ।

पुत्रजन्म-विराडादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

जावालिः ।

यज्ञोदाह-प्रतिष्ठासु मेखलाबन्ध-भोचयोः ।

पुत्रजन्म-वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमग्रेपतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धश्राद्धदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्त्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतर्धस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धृत्तनात्तेषां तस्माभावे तु तत्कमात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुत्रवत्त-मीमन्तोन्नयन-जातकर्म नामकरण-निक्रमणा-
न्नप्राशन-चूडोपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह गोदानानि,
तथैतेषु विवाहान्तेषु सुतमस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । श्रेष्ठे
सस्कार्यं एवेत्येतदिसारेणोक्तमेवाधिकारिनिरूपणे आहूक्यते ।

विष्णुपुराणे ।

कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रवेष्टे नववेम्भन ।

नामकर्मणि बालानां दूडाकर्मादिके तथा ॥

मीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखपितृगणपूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रस्थाद्ये मुखदर्शने पुत्रजन्मनौत्थर्यं ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्याभ्युदयिके माह्वन्धे चातिशोभने ।

जन्मन्धोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन्नान्दीमुखाचाम तर्पयेदिधिपूर्वकम् ॥

वशिष्टः ।

पूर्वदुर्माहक आहू कर्माद्ये पैहक तथा ।

उत्तरेषु प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

अथानुक्तस्यमाह ।

दहृमातातप ।

इयन्दिनेष्वग्नयेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आहू वयन्तु कुर्वीत वैश्वदेवस्य तान्त्रिकम् ॥

एकस्मिन्दिने दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानमाह ।

पूर्वांशे मातृक श्राद्ध मध्यांशे पैतृक तथा ।

ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे त्वाह ।

सृष्टन्मनु ।

अस्त्राभे भिक्षुकालानां नान्दीश्राद्धत्रये बुध ।

पूर्वद्युर्वे प्रकुर्वीत पूर्वांशे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्मणि प्रयोगात् पूर्वद्युरेव शुभान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

“नान्दीमुख्या एवमुक्ता भवन्ति, नैकांशेन पितृय दैव कुर्वन्ति यस्यै-
कांशा पितृय दैवञ्च कुर्वन्ति प्रजा अस्त्र प्रमायुक्ता भवन्ति, तस्मात्
पूर्वद्यु पितृभ्य क्रियते यत्पितृभ्य पूर्वद्यु करोति पितृभ्य एव
तद्यज्ञं निश्चीय यजमानं प्रतनुते” इति ब्राह्मण ।

अत्र बह्व्यभाषककलश्राद्धकालोद्देशस्त्वानीये याज्ञवल्क्यवाक्ये
वृद्धिशब्दस्याशेषनान्दीमुखश्राद्धकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गश्राद्ध-
काला अपि गृहीता ।

तानाद्यं पारस्कर ।

निषेककाले शोभे च शीमन्तोन्नयने तथा ।

जेथ पुषवने श्राद्ध कर्माङ्गं वृद्धिवल्लतम् ॥

निषेककालं षोडशरात्रात्मको भार्यायां चतुर्काल । तत्र
पुण्यनक्षत्रान्वितदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्गं श्राद्धं कार्यम् । सोम-
यज्ञसमाधानाग्निहोत्रादिकर्मणामुपलक्षणार्थम् ।

इति वृद्धिश्राद्धकालनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपद्मश्राद्धनिर्ययः ।

तत्र वाजमनेयस्तत्रैव कात्यायनः ।

अपरपचे श्राद्धं कुर्वीतोद्धं वा चतुर्था यद्दहः सम्पद्येतेति ।
अपरपचे प्रतिपत्प्रभृत्यमावासान्ते कृष्णपचे ऊद्धं वा चतुर्थाः सस्मि-
न्नहनि श्राद्धसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्नहनि श्राद्धं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पद्ममीप्रभृति वापरपत्तस्य यथा-
श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-माह्वणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।
अपरपचे एकस्मिन्नहनि श्राद्धमित्येकं पचः प्रत्यहमित्यपरः ।
'कालनियमः शक्तिः' यथासामर्थ्यं कालस्यवस्थेत्यर्थः । अत्र च नित्यं
श्राद्धम् ।

तथाच कात्यायनः ।

शक्तेनापि नापरपचमतिक्रामेदिति ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु ।

“मतिपद्मनक्षामाय द्वितीया द्विपद्मदेत्यादिभिर्वचनैरपरपचा-
न्तर्गतासु सर्वास्वपि तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपच-
श्राद्धस्य नित्यता हीयते दर्श-पौर्णमासादिविचित्र्याल-काम्बलयोरुप-
पत्ते । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते तदा मावास्याश्राद्धात्
पृथगेव कार्यम् ।

अमावास्याष्टका उद्धिः कृष्णपचोऽप्यनदयम् ।

इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यायाः कृष्णपत्तस्य पृथगुपन्यासात् ।

अतो यत्कैश्चिदुक्तम् । “अमावास्याश्राद्धेन सह अपरपक्षिक
श्राद्ध विकल्पत इति, तदपास्त । यन्निगमकारण “अपरपक्षे यद्दह
सम्पद्येतामावास्याया विशेषेणेति, तदष्टयक्लोऽप्युभयपक्षाविरोधौति न
विकल्पे प्रमाणमिति सूतिचन्द्रिकाकार । केचित्तु विकल्पमेव
मन्यन्ते ।

आहापस्तम् ।

मासि मासि कार्यमपरपक्षापराह श्रेयास्तथापरपक्षञ्च जघ-
न्यान्यहानि इति ।

‘जघन्यानि’ दशम्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां नवम्यादीनामन्यतमाश्रे-
यस्ताभिधानार्थं, किन्तु पूर्वेषु परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं ।
तदेतत्तुर्दशौ वर्जयित्वाह मनु ।

हण्यपचे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्र चतुर्दशौ नित्यं न वर्जनीया किन्तु शस्तादिहतव्यतिरिक्त-
त्रिदेवत्यश्राद्धे एवेति ।

आह याज्ञवल्क्य ।

प्रतिपत्प्रभृति ह्येका वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ।

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्करणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अत्र यद्यपि "अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत शाबेनापि नापरपक्षम-
तिकामेदित्यादिभिर्दादशापरपक्षयादिकैः मामान्यवर्षेर्भाद्रपदापर-
पक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे
प्रत्यक्षातिशयप्रतिपादनार्थं च स्मृति-पुराणादौ विशेषतस्तथा-
भिधानं कृतम् ।

तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं श्राद्धचिणायनम् ।

यान्थायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

प्रौष्ठपदापरपक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् षयोदशी ॥ इति ।

उत्तरायणाहचिणायनं श्राद्धकरणे श्रेष्ठम् । तस्माद्दक्षिणायना-
दपि तन्मध्यवर्षेऽपेन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति-
मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदमासापरपक्षः ।
तत्रापि पक्षस्या ऊर्द्धं दशदिवसाः । तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पक्षः ।
तत्रापि मघायुक्ता षयोदशीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्ये दिने दिने ।

विभागहीनं पक्षं वा विभागं नर्द्धमेव वा ।

शामाक्षेस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ॥

अत्र विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

मौष्ठपदसंबन्धिनि कृष्णपत्रे आहुमिष्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु “अश्वयुक्संबन्धिनीति, षोडशमनयोर्विषंवादः
परिहित्यते । तथा हि इह खलु शुक्रपत्रप्रतिपद्युपक्रम्य मासना-
मप्रवर्त्तिकां पौर्णमासी मध्यावयवीहत्यामावाखान्तं चाश्रमासं
दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति । औत्तरास्तु कृष्णपत्रप्रतिपद्युपक्रम्य
मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमाखान्तम् । एवञ्च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण
मौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां मौष्ठपदमासस्याद्यप्यसमाप्तौ तदुत्तरः
पक्षः अश्वयुद्मासमध्ये भवति । एक एवायं पक्षो व्यवहारदयेन
व्यपदेशद्वयं स्वभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रावृथ्यतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाय यमालयात् ।

विमर्जयति मामुष्ये हत्वा शून्यं स्वर्कं पुरम् ॥

बुधाक्षाः क्रीर्त्तयन्नाद्य दुष्कृतञ्च स्वयं हतम् ।

काङ्क्षन्ति पुल-पौत्तेभ्यः पायमं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायमेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाश्रमा ॥

घासमात्र पर पात्रं दत्तं यः प्राप्नुयात्ततः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यावत् सन्धारयेद्देहं प्रत्याहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुलेनापि कर्तव्यं तैस्त्रैर्द्वयैः सुसञ्चितैः ॥ इति ।

अथ नागरखण्डे पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

शाषाक्षाः पक्षमे पत्रे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादिकस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य भंवरं यावत् दृष्टाः स्युः पितरो भुवम् ॥

शाखायनिराह ।

नमस्तस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।
कन्यागतानितच्चेत् स्यात् ष कालः श्राद्धकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्य-भौमान्तरीक्षाणि स्यावराणि चराणि च ।
पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराग्निते रथौ ॥
कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
श्चतुभिस्तानि तुभ्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां च इच्छेत् दुर्लभं फलम् ।
अपन्तु शकमूलाद्यैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं मासमात्रे भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव वैश्वान-
रुचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव श्राद्धमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणेऽपि ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

श्चतुभिस्तानि तुभ्यानि पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

अत्र यद्यपि वचनेषु पक्षस्यैव श्राद्धकालत्वमुक्तं, पक्षद्वयं पञ्च-
दशतिथ्यात्मकोऽपि कदाचित्तिथिवृद्धौ षोडशदिनात्मको भवति ।
तत्रैकदिनहानिर्माभूत् इत्यनेनाभिप्रायेणाच तिथिषोडशकमित्युक्तं
श्रामावाश्लोचरप्रतिपदमपि वा संप्रदीतं पूर्वा पौर्णमासीं वा, तस्यां
हि नान्दीमुखानां श्राद्धं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दृष्यहनि कन्यासंकमणे सति प्रतिपदादिपोऽङ्गान्बुपादिवानि
इत्येवं वेदितव्यं । न तु संकमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवम् ।

अतएवाह वृहस्पतुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्या रविर्भजेत् ।

स पक्षः सकलः पूर्णः आह्न तत्र विधीयते ॥ इति ।

अथ कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वमतिपादार्था न तु कन्या-
गतराहित्येऽप्येतत्परित्यागार्था ।

आदित्यपुराणे ।

पचान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आह्नं विधीयते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥

इत्यादित्यपुराणेऽप्येतदेवोक्तम् ।

आषाढौमवधि क्षला यः स्यात्पचन्तु पक्षमः ।

तत्र आह्नं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनि ।

पुत्रानायुन्यारोग्यमैश्वर्यमतुल्यं तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे इत्था आह्नं कामांस्तु पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे आह्ने शते विभिष्टेष्टातिरुक्ता । नक्षत्रकृते
वनिष्टप्रतिमाह कार्ष्णाजिनि ।

प्रेतास्तस्यैव द्विषन्ति पक्षम यो व्यतिक्रमेत् ।

तन्प्राघातिक्रमेद्दिदान् पक्षमे पैतृकं विधिम् ॥

नागररुण्डे ।

आदाक्षाः पक्षमे पक्षे यः आह्नं न करिष्यति ।

शक्तेनापि दरिद्रोऽपि मोऽभ्यग्रत्वमुपेयति ॥
 आमन ग्रथन भोज्यं स्वर्गं सग्भाषण तथा ।
 तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा नराः ॥
 भविष्यन्ति न सन्देहः सन्ताप्या च विवर्जिताः ।
 न सुखं धन-धान्यस्य तेषाम्भावि कदाचन ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यं कन्यागते कुर्यात् आहु यो न गृहात्रमी ।
 धन पुत्रा' कुतस्तस्य पितृनिशामपौडया ॥
 न सन्ति पितरद्येति कृत्वा मनसि यो नरः ।
 आहु न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

अथ केनपि प्रकारेण आहुमन्तरेणोक्तस्य पञ्चस्रातिक्रमे तस्मिन्-
 मित्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनेष्वधिविशेषावच्छिन्नेषु कर्त्तव्यतोच्यते ।
 यमस्मृतौ ।

हृसे दर्षासु कन्यास्ये शक्तेनापि गृहे वसन् ।
 पद्माम्बोरन्तरे दद्यादुभयोरपि पञ्चयोः ॥

‘हस’ सूर्य । ‘उभयपञ्चपद्माम्बोरन्तर इति भाद्रपदकृष्णपञ्चम्याः
 परस्तादाश्विनशुक्लपञ्चम्याः पूर्वमन्तरालकाल इत्यर्थः । अनेनाश्विन-
 शुक्लपञ्चम्यौपर्यन्त आहुमन्थनुष्ठात भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावत् कन्या-तुल्यो क्रमादास्ते दिवाकर' ।
 तावत् आहुस्य कालं स्यात् शुभ्यं प्रेतपुरं तदा ॥
 तथा ।

कन्यागते षवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावत् दृश्यकदर्शनम् ॥
 ततो दृश्यकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।
 पुनः स्रभवनं यान्ति शाप दत्ता सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः आहू पिबुषां चन्द्रसङ्घये ।
 चुत्पिषामापरौताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिता ॥
 प्रेतपत्र प्रतीचन्ते गुरुवाञ्छाममन्विताः ।
 कर्पका जसद् यद्दद्विवा-नक्तमतन्त्रिताः ॥
 प्रेतपत्रेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
 तावत् आहू प्रवाञ्छन्ति दत्तां स्त्रैः पितरः सुतैः ॥
 ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्यं वाञ्छन्ति पार्थिव ।
 आहू स्ववंशजैर्दत्त चुत्पिषाषाममाकुला ॥
 तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले दृश्यकगे रवौ ।
 निराशाः पितरो ह्येनाप्ततो यान्ति निजाशयम् ॥
 मामदय प्रतीचन्ते गृहद्वारममाश्रिताः ।
 वायुभृताः पिषाषात्तां चुत्वासां पितरोनृणाम् ।
 यावत्कन्यागत सूर्यं तुलाश्रय मधीपते ॥

सुमन्तुराह ।

कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेत् विभावसु ।
 तस्मात्कासात् भवेद्देष्य दृश्यक यावदागत ॥
 देय दीषान्विता राजन् स्याता पद्मदगी भुवि ।

तस्यां दद्यात् चेदन्नं पितृणां वै महालये ॥

अत्र महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

यत्तु आहुकर्णनोकम् ।

आकाहुन्नि स्र पितरः पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलम् ॥ इति ।

तत्फलातिग्रहदानिपरं न सर्वथा फलदानिप्रतिपादकम् । एत-
द्यापरपक्षश्राद्धं मलमाषे न कर्त्तव्यम् इति मलमासनिर्णये निष्क-
पितम् । अथ चेद् विचार्यते । किमयमापरपक्षिकस्य एकस्यैव
श्राद्धस्यावृत्तस्य प्रयोगः, किं वा भिन्नानां श्राद्धानां एते प्रयोगा-
इति, उक्तं पञ्चम्यमपीति । अत्र केचित्तावदाहुः । एकस्यैव
श्राद्धस्यायं प्रयोगः यदाह शाब्दायनिः ।

नभस्त्रयापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतान्वितस्येत् स्यात् कालः स श्राद्धकर्म्मणि ॥

अत्र सहायुक्तेषु समुच्चय इति न्यायात् तिथौर्न श्राद्धे समुच्च-
योऽवगम्यते । न चानावृत्ते श्राद्धे तदुपपद्यत इति, तदेव श्राद्धमा-
वर्त्तते । तेन सोमयागे विहितश्राद्धसम्बन्धस्यमावृत्तिरभ्युपगता यथा
एवमिहापीति । “अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्या यदहः
सम्बन्धेति वाजपथेयसूत्रकात्यायनवचनात्पञ्चवाङ्मलमवगम्यते, पञ्च
पञ्चदशतिथ्यात्मकः, एवं समुच्चय एव ।

तथा गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौप्रभृति वापरपक्षस्य यथा
श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-द्वैज-त्राक्षणासम्भवे कालनियमः शक्तिर इति ।

अथ चापरपक्षपक्षभौमभृतिपचानावास्थानां विकल्पः प्रतीयते ।
तेनामावास्थावदेकस्मिन्नेव आहुते समयः कृष्णपक्षोऽप्यङ्गमेव । ततश्च
तस्मिन्क्षर्यमावृत्तिरेव युक्ता ।

अथयुक्त्वपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागशीर्षं पक्षं वा त्रिभागं तर्हमेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव
आहुत्वावत्तनोचमिति प्रतीयते । अन्वेवं सति “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्थायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति” इत्याद्यथेकस्मिन्नेव यागे
कालसमुच्चयः स्यात् ततश्च यद्भागप्रसिद्धिस्तन्त्रविदां व्याहृतेः ।
उच्यते । तत्रापि समुच्चय एव चण्डश्रवणात्, न त्वाग्नेयदयं,
यद्भागप्रसिद्धिस्त्वाद्यन्यभिप्रायेणेति । न तु वृत्ति वार्त्तिक-निबन्ध-
कृद्भिरेवं कैश्चिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्वे त्वाहुः । भिषानां आहुतानामेते प्रयोगाः आहुभेदात् ।

अग्ने वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्भजेत् ।

स पक्षः पक्षमः पूज्यः आहुपोऽङ्गकं प्रति ॥ इति ।

अथ च सङ्ख्याया कर्मभेदः प्रतीयते । न चेयं “एकादश प्रयाजान्
यजतीतिवद्भासाश्रया, तत्र प्रथमतो सङ्ख्यान्तरश्रवणादेवमाश्रितम्,
न तत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमाद्भासाश्रया भविष्यति । भवेदेवं
यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इदं श्रोतव्ये कर्मणि गुणविधायकं भवेत्,
न त्वेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव “प्रति-
पद्मनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदेत्यादिभिर्वसनैरपरपक्षान्तर्गतासु
मवांस्रपि तिथिषु प्रत्येकं फलमन्वन् उक्तं । तेन भिषानां आहुत-

नामेते प्रयोगा इति । वयं तु ब्रूमः । उदाहृतानन्यथासिद्धद्विविध-
वाक्यदर्शनात् पचदयमपि युक्तमिति । तेन प्रयोगैष्वपचे समाप्ति-
दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्दक्षिणायाः, प्रयोगभेदे तु
प्रतिदिनमेवेति ।

अथ चयोदशीश्राद्धनिर्णयः ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु चयोदशीम् ।
तद्व्यवयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

धर्मस्मृतौ ।

गाथाद्य पिबभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥
पायसं मधु-मर्षिर्भां प्राक्काये कुञ्जरस्य च ।
आलेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥

अथ पितृगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः ।

अपि जायेत सौस्त्राकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रादृद्वाले धिते पत्ने चयोदशीं समाहितः ॥
मधूत्तरेण चः श्राद्धं पायथेन समाचरेत् ।
कार्तिकं सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥

तत्र पैठीनधिरप्याह ।

रुग्नेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

जायते किमसौ कश्चिद्भार्मिको वंशवर्द्धनः ॥

महाभारते ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

ग्रह-लिखित-यमाद्याहुः ।

पिता पितामहयैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधु-मसिनेन खड्गेन प्रयथा पायसेन वा ।

एष दास्यति नः आहूँ वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यद्दाति गयास्वस सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा वर्षाचयोदशां मघासु च विशेषतः ॥

ग्रीष्मपद्यामतीतायां मघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आहूँ प्रकर्त्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥

प्रशस्ततरा चैषा तिथिर्भाद्रपदपरपक्षेभ्यः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्नात्प्रविक्रयात् ।

आहूँ तेनापि कर्त्तव्यं तैस्त्रैर्द्वैः सुसञ्चितैः ।

चयोदशां विशेषेण वर्षासु च मघासु च ॥

नाम्नात्परतरः कालः आह्वेस्वन्यत्र विद्यते ।

यदत्र साक्षात्पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्विषायनम् ।

चातुर्मास्य तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥

प्रोष्ठपद्याः धरः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चपूर्वञ्च तत्रापि दशपूर्वं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन् चयोदशी ॥ इति ।

अत्र 'पञ्चपूर्वं' पञ्चमीमारभ्य, 'दशपूर्वं' दशमीमारभ्येत्यर्थं ।

श्रावणकक्ष तच्छ्राद्धं ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्राद्धकालमभावास्था नित्यं पार्थिवभक्तम् ।

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा श्रुणा चयोदशी ।

अष्टकान्वष्टकास्त्रिसप्तथैव च नृपोत्तम ॥

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अभावास्थान्त्रिस्रोऽष्टकास्त्रिस्रोऽश्वष्टका माघी-प्रौष्ठपदश्रुद्धं श्रुणा चयोदशीत्युपन्यस्य एतांस्तु श्राद्धकालानित्यमुमेव श्लोकमुक्तवान् ।

अथात्र निषेधवचनानि ।

व्योतिर्बृहस्पतिः ।

श्रुण्वपचे चयोदशा श्राद्धं यः कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्मै जानीयात् ल्येऽपुत्रस्य निश्चितम् ॥

पदचिह्नान्ते ।

शुद्धी चयोदशीश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रधानपि ।

उपवासश्च संक्रान्तौ पक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ।

वामनपुराणे ।

चयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् शुद्धी ।

नेत्यतेऽचोपवासश्च कैश्चिदेष्यतदद्ये ॥

आपत्तमः ।

चयोदशां वज्रपुत्रो वज्रमिधो दग्धनौयापत्यो युवमारिणश्च
भवन्तीति ।

कात्यायनस्त्राह ।

युवानस्तत्र सिधन्ते इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति शरो मुक्तिं पितृभि सह पाप्मनम् ।

अमन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धे मौक्ता चयोदशी ।

मन्तानयुक्तो यः कुर्यात् तस्य वंशघ्नो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

चयोदशां कृते श्राद्धे कस्मादंशस्यो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व त्रिसरेण महामुने ।

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आमौद्रधान्तरे कल्पे पूर्वं पार्थिवमन्तम् ।

सिताशौ नाम पाञ्चालदेशीयं पितृभक्तिमान् ॥

सधुना कालशक्तेन खड्गमासेन केरलम् ।

न हि श्राद्धं चयोदशा कुरुते पायमेन च ॥

कदाचिद्वाङ्मणैर्भूयः संवृष्टः कौस्तुभान्वितैः ।
 शस्त्रेषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥
 अस्वादु खड्गमांसं नः कास्तगाकं प्रयच्छति ।
 अप्रत्याख्येयमित्याहुः आह्वे दत्तं हविर्दिजेः ॥
 इति तद्दुष्यतेऽस्माभिस्तद्दाने कारणं वद ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां नृपोऽब्रवीत् ॥
 अवाच्यमपि बह्यामि शृणुध्वं सुममाहिताः ।
 अहमांसं पुरा हिंसिा लुब्धकः पितृभक्तिमान् ॥
 भ्रमन् कदाचित्प्राप्तोऽहमग्निवेशाश्रम निशि ।
 स शिथिलानादिगन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥
 अग्निवेश उवाच ।

शचे पैश्वे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।
 यथोदग्रान्तु मा ह्याया विज्ञेया कुञ्जराकृया ॥
 आह्वेऽप्यतिप्रशस्ता मा पितृणां तृप्तिकारिणी ।
 तस्मातः आह्वमभारतः संस्क्रियन्तामतः शूभाः ॥
 'पैश्वमृत्वं' मघा । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।

सिताश्र उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्य अहमचिन्तयन् ।
 अहश्चापि करिष्यामि प्रातः आह्वकृत्यामिति ॥
 ततः प्रभाते आह्वीयद्रथार्थं पर्यटन् वने ।
 यद्दमाम कालमाक मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपद्येदैर्द्रेःस्तथोदग्नां ममाहिताः ।

निजान् पितृन् ममुद्दिश्व स्वजातीयानभोजयम् ॥
 आहूनेन तादृशेनापि पितरो दादशाब्दिकीम् ।
 वृत्तिमापुरहञ्जापि नृपो जातिस्मरोऽभवम् ॥
 अतो मघाचयोदशानेतेरेव हि माधनेः ।
 करोमि अद्भया आहून् तत्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तदचन श्रुत्वा ये चान्ये च जना भुवि ।
 अग्रपत्न चयोदशां आहूकर्तृन् चुधान्विताः ॥
 देव्यांलवस्तस्तेषु वसु-रुद्रादयः सुराः ।
 नभस्यस्य चयोदशां आहून् कर्तृर्मुदान्विता ।
 प्रापुच परमां सिद्धिं स्पृह्यमानाः सुरोत्तमैः ॥
 अद्यप्रभृति यः आहू चयोदशां करिष्यति ।
 कन्यागते सहस्रांशौ तस्य आहूस्य सङ्घयः ॥
 इति प्रापेन देवानां निर्दग्धेय मद्गतिभिः ।
 ततः प्रभृति नैतस्यां क्रियते आहूमुत्तमम् ॥
 यः प्रमादाच्च कुरुते तस्य आहूस्य सङ्घयः ।
 एतच्चयोदशीआहून् वयोच्छेदस्य कारणम् ॥
 अतः आहू बिना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।
 खड्गमांसं काशशाक मांसं वार्ध्रीणस्य च ॥

‘वार्ध्रीणसः’ दृष्टच्छागः ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।
 तस्मिन्नहनि विभेष्य पितृणां तुष्टये नृप ।
 तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः । त्रयोदशौश्राद्धनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव
 “यत्किञ्चिन्मधुना मित्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्यतिर्हि
 स्वाध्यायत्रयमिद्व्युत्तरत्वात् वज्रभिः मन्मदायेन पद्यमानत्वाद्यापभ्रष्ट-
 पाठासम्भवान्मूलान्तराच्च सुद्व्युत्तरेभ्यो नाममात्रेणायमिद्व्येभ्यः केन-
 चिदप्यपद्यमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः सम्भारवितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः स्व-
 विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिवद्वलीयसीति ।

अतएव दृष्टस्यतिः ।

वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्यत् ।

मन्थर्यविपरीता तु या स्यतिः सा न शस्यते ॥ इति ।

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कश्चित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

म सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि म ॥ इति ।

उच्यते । यन्नावदुक्तं मनुस्यते. श्रुतितुल्यत्वेन विद्वद्स्यत्यन्तरेभ्यो
 वलीयस्त्वमिति तन्कल्पनामात्रं । दृष्टस्यतिवचनन्तु मन्थर्यविपरीतानां
 युद्धादिस्मृतीनामप्रामाण्यमाह, न तु शिष्टेष्वेवर्षिकस्त्रीशतकात्या-
 यनादिस्मृतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोस्तास्यपि
 विद्यमानत्वात् । अतो मनुशब्देनात्र वेदार्थसंस्कारः कात्यायनादयो-
 षुपलक्ष्यो । अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान्मु-
 निर्मनुहस्यते । तस्मान्मनुस्यतिविरोधेऽपि कात्यायनादिस्मृतीनां
 नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।

अन्ये ताहुः । कश्चिदपि श्राद्धस्य निषेधात्पण्येर्निषेधवाक्या-
 भामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावच्चित्यस्य श्राद्धस्य निरोधोऽयं ।

यत आह मनुः ।

दद्यादहरह आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूक्त-फलैर्वापि पितृभ्य प्रीतिभावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अधाला चाप्यधला च अदत्त्वा य ममश्रुते ।

देवादीनामृषीभूत्वा ममज म मजत्यध ॥ इति ।

पण्डितपरिनोषेतु "नरक म मजत्यध " इति चतुर्थं पाद पठित ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेण तुष्टेन देवर्षि-पितृ देवता ।

भूतानि चानुदिवस पोष्याणि स्मृतसुर्यया ॥

तथा "अहरह स्रधकुर्व्यादोदपाचात्तयैव च पितृयज्ञ समाप्नो-
तीत्येवमेतैर्वचनेर्नित्यस्य आद्धसाहरहविधानादकरणे चाधोगमना-
भिधानात् चयोदग्धां तदनुष्ठान न प्रतिषेध प्रतिषेद्धुमर्हति ।
नापि नैमित्तिकस्य निषेध । न तावन्मृताहनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दत्तव्य प्रतिमास तु वत्सरम् ।

प्रतिवत्सर चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः सवत्सर प्रेतायाश्च दद्याद्यस्त्रिचहनि गेत् स्यादिति ।

आहुताश्चैव सर्वथा श्रेष्ठ सवत्सर स्मृतम् ।

तत्रायज्ञेन वै कुर्व्यादकुर्वन्वरक मजेत् ॥

एवमन्यास्त्रपि स्मृतिषु च पुराणेषु च मृताहादिविहितस्य

मृताहादिव्यपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
वृद्ध्यादिनैमित्तिकस्य ।

अहला मादयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधममाविष्टा हन्तुमिच्छन्ति मातरः ॥

वृद्धिश्चाद्दन्तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ।

तत्र युग्मान् दिजानाङ्गर्माद्वर्षांश्च माद्वत् ॥ इति ।

पुत्रजननि कर्त्तव्यं जातकर्मभ्रमं नरैः ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन
विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
चयोद्ग्रीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव । यतः ।

नेष्टेन्नयोद्ग्रीश्चाहं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकैकस्य न कुर्व्यात्स्य पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

इति तस्याथावश्यकत्वेन विधानात् । एकस्यैव तु वर्गस्य न कुर्व्यात्
पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु
कुर्व्यादित्यर्थः । न चैकवर्गाय दीयमानस्य श्राद्धस्य निषेधः, तथा-
विधस्य तन्निमित्तकस्य श्राद्धस्य प्राप्तेरभावात् ।

पितरौ यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव श्राद्धविधिदर्शनात् । नापि
काम्यस्य, तस्यापि चयोद्ग्रीसम्बन्धेनैव विहितत्वात् । तदेवं विषया-
सम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामपामाष्यमिति । उच्यते । नित्यनैमित्तिक-
कस्य च कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ । विगोपवि-
हितस्यापि चयोद्ग्रीनिमित्तकस्य विगोपवचनेन तस्माच्चविगोपवचनेन

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा “नातिराघे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र
घृहणप्रतिषेधः । चयोद्गीश्राद्धस्य च नित्यत्वाद्यथाकथञ्चिदनुष्ठान-
प्राप्तौ मत्यामपि धौम्यस्यतौ व्यामोहादेकवर्गोयश्राद्धस्यानुष्ठाने
प्रसक्ते प्रतिषेधसम्भवात् । तस्माद्विषयसम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां
प्रामाण्यं मतम् । तस्माच्च व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छ्रद्धधरः ।

मघाचयोद्गीश्राद्धविधिवाक्यानि वर्गदयोद्देशेनानुष्ठीयमानं
श्राद्धमाश्रयन्ते निषेधस्लेकवर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानम् ।

अतएव कार्णाजिनिः ।

श्राद्धं नैवैकवर्गस्य चयोद्गशासुपक्रमेत् ।

न तस्मास्ते चयो यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पित्रादिमात्रस्य नोपक्रमेत् किन्तु मातामहादि-
महितस्य कुर्व्यात् यथां पुरुषाणां श्राद्धकरणे न चयोद्गीप्रतिषेध-
दोष इत्यर्थः ।

अन्ये त्वाऽऽः । सन्ति प्रमौतानां पित्रभाववृत्तानां वर्गाः पित्र-
वर्गो मातृवर्गो मातुलवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पित्रपत्नीयाणां
सपिण्डानां वर्गो मातृपत्नीयाणां सपिण्डानाञ्च वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् ।
एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां श्राद्धे
सम्बन्धाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य श्राद्धं कर्त-
करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणभनुषन्धाय मघा-
चयोद्गशां न कर्त्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यम् । यतो मघा-
चयोद्गशा. पित्रवृत्तिकारणस्युत्तमं. तिस्रैषां. मध्ये श्रेष्ठतमत्वात्

धर्मेषा पितृणा मधुमियपायमादिद्रव्येण दीयमानस्य श्राद्धस्था-
पेक्षितत्वात् सेभ्य एव न दीयते न एव कुपिता श्राद्धकर्तुं प्रजा
मागयन्तीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन महोपश्रुतिः प्रामाणिकी । तदेव
निषेधवाक्यानामेकमेव वर्गस्य क्रियमाणं श्राद्ध विषय इति सिद्धम् ।
अन्ते त्वाङ्ग पुत्रवतारपि गृहिणा क्रियमाणं चयोद्गोश्राद्धं विषय-
इति । यथाह ज्योतिर्वहस्यति ।

लक्षणे चयोद्गोश्चाद्य श्राद्धं कुर्वते भरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् व्येष्टपुत्रस्य निश्चितम् ॥

यश्चिन्नन्ते ।

गृही चयोद्गोश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवाम च मङ्गलान्तौ यक्षणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

चयोद्गोश्राद्धं वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

नेष्यते चोपवामस्य कसिदप्यथनदये ॥

आपसाम्य

चयोद्गोश्चाद्य मङ्गलान्तोदरनीयापत्योयुवमारिणश्च भवन्तीति ।

कात्यायनस्याह ।

युवान्मत्तव पियन्ते इति ।

गोविन्दराजन्त पुत्रमरणरूपेण दोषेण चयोद्गोश्राद्धमिच्छन्ति
मन्थते । म ह्येवमाह, नियोगिकलादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्ग-
वति, न तत्रमेव । तदक्तम् ।

काम्यमान फल ज्ञान ज्ञानिच्छोस्तद्गविष्यति । इति ।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि श्राद्धे न पुत्रमरणरूपमकाम्यमानं कर्मफलं
भविष्यति, इति गृहिणा पुत्रवतापि कार्यं त्रयोदशीश्राद्धमिति ।
तदयुक्तम् ।

त्रयोदशान्तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापणं "पक्षत्वं तस्य
जानीयाज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितमित्यादिवाक्यैः कियते न पुनः कस्य-
चिन्नरणे अभिचाररूपं त्रयोदशीश्राद्धं विधीयते, निषिध्यमान-
क्रियाफलज्ञानार्थरूपत्वात् कश्चिदिच्छति । न च सकृदुच्चरितं वाक्यं
कश्चित्पुरुषं प्रतीष्टार्यत्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं
शक्तं, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । पण्डितपरितोषकारस्त्वेषं गोविन्दराजमतं
प्रतिचिन्ते । न तावच्च स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं श्रूयते । न
चाभिचरन् यजेतेतिवत् फलसम्बन्धबोधकं वचनमस्ति । न च
वियजिद्वाचिसचवदध्याहार-विपरिणामी सम्भवतः, अन्यथायुपपत्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेशन्यायेन पर्वश्राद्धनिषेधभूतानां
निन्दार्थवादतयोपपत्तेस्तच्च कुतोऽच फलपदप्राप्तिदूरे च काम्यमा-
नता । तदाह ।

न ज्येष्ठं काम्यशब्देन विना युक्ता फलश्रुतिः ।

वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गम्यते ॥

इति । तस्मात् ।

क्षणापत्ते त्रयोदशां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पक्षत्वं तस्य जानीयाज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यादिश्रुतीनामर्थवादतयोपपत्तिः, यथा “वर्हिषि रजतं न देय-
मिति श्रुतेः “पुरा चास्यं संवत्सराङ्गुचे रौदनं भवति यो वर्हिषि रजतं
ददातीति। किञ्चैवंवादिना “निच्छेन्नयोदशीआह्वं पुत्रवान् यः सतायुषे।
एकस्त्रिव न कुप्यात् स पार्वणन्तु समाचरेदिति कथं समर्थनीयम्। तस्मा-
द्विचारितमनोहरे गोविन्दराजव्याख्याने नातीवाद्दरः करणीयः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं मघाचेयोदशां आह्वाचरणस्य धर्मरूपत्वात्
तदनुष्ठाने पुत्रमरणानिष्टं फलं भवतीति न युक्तमिति । तथा
तथाः मन्तः पितरोऽनिष्टं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति । तत्र
वक्तव्यं । यतः शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्तयितुं शक्यते
शास्त्रैकगम्यस्यार्थ-युक्तविषयत्वात् ।

यत्तु महाभारते दानधर्मेषु ।

ज्ञातीमान् भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आह्वं ययोदशीम् ।

नावशन्तु युवानोऽस्य प्रमौघन्ते नरा गृहे ॥

इति पुत्रमरणरूपस्य दोषस्यापस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं कृतं, त-
दपि नात्यन्तकृतं। नावशमित्यभिधाने दोषस्य पात्रिकत्वाभ्यनुष्ठानात्।

यत्त्ववशं न सियन्त एवेति सतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं
तदयुक्तम् । उदाहृतवाक्यविरोधात् । तस्मात् पुत्रवता गृहिणा
ययोदशीआह्वं न कर्तव्यमिति । तदयुक्तं । पुत्रवतोऽपि गृहिणो-
ऽनेकवर्गशाह्वानुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् ।

केचित्तु तत्पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आह्वाचरणं निषिद्ध-
मित्येवंविधं विषयमाह । तदयुक्तं । पायसादिद्रव्येणापि आह्वकरणे
नामरखण्डे दोषस्योक्तत्वात् । पुत्रवतोऽपि गृहिणोऽनेकवर्गशाह्वा-

सुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् । हरिहरस्तत्रैव दूषणमु-
क्तवान् । अयुक्तमेतत् अपदार्थवाक्यापत्ते । पुत्रीं गृहीं श्राद्धं न
कुर्व्यादित्येते षट्कार्था पाद्यस्यतिरिक्तद्रव्येण श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति
च वाक्यार्थ इति ।

स्वयञ्चेदृशी व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपचान्तर्गतमघान्वित-
त्रयोदश्या नित्य महाकलस्य श्राद्धं । तदर्थमेव च पितृणां पौरा-
णिकींगाथासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रबन्धेन श्रूयते । अत्र चयोदशी-
श्राद्धमवन्धीनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदापरपच-
त्रयोदशी परित्यज्य श्रेयास्त्रेकादशसु चयोदशीषु कृतार्थवन्त्यात्मान-
मिति । एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपचत्रयोदश्यामेव श्राद्धनिषे-
धस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् अनतिज्ञाघनीय । तदेव
निषेधवाक्य एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणश्राद्धविषयमिति सिद्धं ।

तथाच वचनान्तरम् ।

नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् य सुतायुषे ।

एकस्यैव न कुर्व्यात्स पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

अत्र केचिदाहुः किमथ निषेधं वर्द्धिपि रजतं न देयमिति वत्,
उतोक्तानुवादं न गिरा गिरेति ब्रूयादिति वत् । पूर्वस्मिन् कल्पे
अभागिप्रतिषेधं, न खलु पार्वणं कुर्व्यादित्युक्ते कथमप्येकवर्गप्रति-
रक्षि । पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात् पार्वणम् । तत्र च
त्रिपौरुषेयत्वविधिः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

द्वौ दैवे प्राक् त्रयं पितृभ्यो एकैकमुभयत्र वा ।

भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनामनपत्यमातामहवयाहादिश्राद्धसैको-
द्विष्टमेवेत्यर्थः । तेन दशंवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौरुष-
मिति पुनरभिधानात् पितृवयाहे पितामहादीनां परिसङ्ख्या
भवति । ननु यत्त्रिपुरूपं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-
यमाश्रितस्यैवचोद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् न मातामहादि-
परिसङ्ख्या ।

सैवम् । यथाहनि त्रिदेवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दशंवत्स्यात्त्रयोद्देश-
रिति वचनात् सपिण्डीकरणोत्तरत्वात् स्मृताहेऽपि धामान्देन त्रिदेव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिसङ्ख्या भवि-
ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अत्र त्रिपुरुषस्याविवक्षितत्वे
वाक्यमेवानर्थकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषश्च श्राद्धमस्ति येन
त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानात्त्वानर्थकं वाक्यं
भवेत् । एकवर्गीयसकलविहितश्राद्धनिषेध एवायं भवन्निति चेत् ।
न । व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तत्रापि
निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयत्रापि निषेधप्रवृत्ति-
रिति चेत् । न । विधिद्वैतस्यप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे प्रास्ता-
न्तरबाधसापेक्षत्वात् व्यामोहप्राप्तप्रतिषेधे च तत्रिरपेक्षत्वात् । वैप-
स्यपरिहाराय विधिप्राप्तस्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, प्रास्तप्रार्थं विना
निषेधमक्षवे तद्बाधस्यानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तलाभे विधि-
स्युष्टे निषेधो न प्रवर्तते एवं व्यामोहप्राप्तलाभेऽप्येति न किञ्चिद-
नुपपत्तं । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति धीमन्वचनेनैव ययोद्देशमण्ये-
कवर्गश्राद्धनिषेधमिद्विः, विशेषनिषेधोऽयं दोषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

स च दोषविशेष “श्राद्ध नैवैकवर्गस्येति कार्ष्णाशिनिवचनेन दर्शित ।

यत्तु पुत्रमरण इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्यानं कृतं तदयुक्तं । उदा-
 हतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवचनविरोधात् । यत्तु
 मियन्त इत्यश्लेषार्थत्वेन व्याख्यानं तदपि लक्षणाप्रसङ्गादयुक्तं ।
 यत्तु त्रयोदश्या ब्रह्मपुत्रादिफलश्रवणं तदनेकवर्गश्राद्धविषयः । यथो-
 क्तम् निषेधे सति पार्वण्यहोवादानुपपत्तेर्निषेधो विधिश्चेति द्वयमभ्युप-
 गन्तव्यं, नचैकसमवे तद्युक्तमिति, तदप्ययुक्तं । विधि निषेधयो-
 र्हभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गश्राद्धनिषेधेन ब्रह्मवर्गस्य
 दृष्टिश्राद्धस्य प्राप्तिसाध्याधनार्थं “पार्वण्यन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युप-
 गन्तव्यः । अन्यथा भवत्पक्षेऽप्यस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । स्यादेतत् एव सति
 चयाहश्राद्धमपि व्यावर्त्तते तस्य पाट्पौरुष्यताभावात् । अथोच्यते
 पाट्पौरुष्यताभावेऽपि पार्वण्यविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वण्यं । तर्हि
 दृष्टिश्राद्धमपि न व्यावर्त्तते तस्यापि पार्वण्यविधिनानुष्ठेयमानत्वात् ।
 उच्यते । त्रयोदश्या क्रियमाणस्य मुख्यपार्वण्यविधिना क्रियमाणस्य
 मुख्यपार्वण्यताभावात् पार्वण्यमदृश्यं पार्वण्यमित्यभ्युपगन्तव्यं । चयाह-
 श्राद्धस्य सदृशं दृष्टिश्राद्धं न तथेति तदेव व्यावर्त्तते न चयाह-
 श्राद्धमिति केचित् । तदयुक्तं । पाट्पौरुष्यस्य श्राद्धस्यातिसुमदृश्यस्या-
 ज्ञाने चयाहादिश्राद्धव्यावृत्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव सिद्धं एकवर्ग-
 श्राद्धं सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदप्ययुक्तं । निषेधो हि व्यामो-
 क्षप्राप्तश्राद्धविषय इत्युक्तः । तेन तत्पर्यालोचनया तावत्सपिण्डनच-
 याहश्राद्धादि न व्यावर्त्तते । नापि “पार्वण्यन्तु समाचरेत् इत्यश्राद्ध-

भरणादिषु । किञ्च याज्ञवल्क्येन ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदशौश्राद्धफलमुक्तं
न तु ज्येष्ठमुत्तमरणम् ।

दृष्टमनुवाह ।

द्वादश्यां मूर्त्तिममत्र त्रयोदश्यां वज्रप्रज ।

आयुधन्तो प्रजाश्चैव धन वग्नाश्च विन्दति ॥

तथाच मघावयोद्गौश्राद्ध विधायास्तु शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यशः स्वर्गमारोग्य भूतिमेव च ।

नृणां श्राद्धे तथा प्रीता प्रयान्ति च पितामहाः ॥

ज्ञातीनाश्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशौम् ।

नावग्नाश्च युवानोऽप्य प्रधियन्ते नरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि तत्र यत्तावदुक्तं नैकवर्गश्राद्धं सपिण्ड-
भमन्तरेण कचिद्विहितमस्तीति । तदयुक्तम् । अथाहश्राद्धस्याप्येक-
वर्गीयस्य विधानात् ।

यत आह सङ्गहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालान्तु अमावास्यादिनेरदितम् ।

अविशेषेण पित्र्यस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्विद्वन्माणकात् ।

कालभेदेन तन्त्र श्राद्धेऽगभेदेन चैव हि ।

तस्मात्तत्र विधानान्तु यौगपच्च प्रतीयते ॥

अमावास्यादिकालेषु कालैकत्वात् सहक्रिया ।

मृताहनि तदाभावात् पुञ्चेत सहक्रिया ॥

अस्यायमर्थः । “अमावास्याएकाद्यह्निरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पित्रश्राद्धस्य भामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च युग-
पदतुष्टीयमानयोः पित्रश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगत्यः ।
“मातामहानामथेवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठान एवोपपद्यमानत्वात् । अत-
एककाल एवानुष्टीयमानत्वेनावगतयोः पैत्रक-मःतामहश्राद्धयोः स-
मानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषनायुःप्रमाणभेदात् पित्र-
मातामहचयाहभेदेन मातामहश्राद्धस्य पित्रचयाहे न काल इति
तन्निबन्धनात् समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेतेनैव न्यायेन पित्र-
पितामहादिचयाहभेदात् पित्रचयाहे पितामहादीनां श्राद्धं न
कर्त्तव्यं स्यात् ।

मैवम् । “कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धमित्यतिदेशवचनात् पितामह-
प्रपितामहयोरपि पित्रचयाहे देवतात्वात् । न च वाच्यं दर्शव-
दित्यतिदेशवचनादेव ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

यत आह यासि ।

दर्शवत्स्यात्तयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

आह पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् ।

शर्वभानेकगोत्राणामेकस्यैव कृतेऽहनि ॥

देवत्वं गतस्य सपिण्डीकरणेन पित्रत्व प्राप्तस्य पितुः चयाहनि
शैरसस्य पुत्रस्य त्रिपौरुषं विदित्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं अनेकगोत्राणां

वर्गद्विधादस्य चयादादियाद्भानाच्च व्यावृत्तिः चयोदशमावश्व-
कविहितश्राद्धविशेषविधितयोपपत्तेः । तथाहि “श्राद्धकालममावा-
स्यामिति, “अमावास्यास्त्रिंशोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णु-
सूक्तिवचनाभ्यामुदाहृतचयोदशमावश्वकं श्राद्ध विहितं तच्च पार्व-
णमेवेत्यनेनोच्यते । एवं चास्त्रिंशुपपद्यमाने वाक्ये न श्राद्धान्तर-
निवृत्तिपरत्वे प्रमाणमस्ति । तेनैतन्निद्वयामोहप्राप्त्यैकवर्गश्राद्ध-
निषेधोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति । पार्वणं समाचरेदिति तु चयो-
दशौविहितवायकश्राद्धविशेषविधिरिति । नतु तच्चाप्यतिदेशादेव
पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना । उच्यते । पित्रव्यादीनामेकोद्दिष्टं
प्राप्तं तद्वाधनार्थमय पार्वणविधिः ।

तत्र कात्यायनः ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वण ।

पितृव्य-भ्रातृ-भातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥ इति ।

एतत्पितृव्यादिममभिव्याहारात् भातृमपदीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांवत्सरिकश्राद्धमाहापसम्बन्धः ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि तु देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वण ॥

मित्र-बन्धुमपिण्डेभ्यः मन्वी-कुमारौभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं श्राद्धं सावत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाम् सर्वेषामपदीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अहतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भाचे भगिनौ पुत्राय शशुरे मातुलाय च ।

पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवमेभिर्वाक्यैः पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तेर्मिति तद्वाधनार्थं पार्वणविधिः । तेन “पितृव्य भ्रातृ-मातृष्णामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धं तत्पितृवद्भवेत्” इति शास्त्रकर्णवचनं चयोदशीविषयं श्रेयः । ‘पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः । यत्तु “पितृवद्भवेदित्यवच्छकर्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदयुक्तं । पितृवद्भवेदित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकोचे कारणाभावात् पितृव्यादिश्राद्धैकोद्दिष्टविधीयान्तु त्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः शास्त्रकर्णवचनस्य च चयोदशीविषयत्वेन संकोचस्य, पार्वणं समाचरेदित्यनन्वयामिहूलाद्युक्तमाश्रयितु । तेन निषेधवाक्याभ्युक्तैर्कर्तव्यश्राद्धविषयाणीति सिद्धं ।

अन्ये तु ।

अयनदितये श्राद्धं विपुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति पुत्रस्यवचनाद्भाद्रपदापरपञ्चमयोदश्याश्च युगादिनात्पिण्डनिर्वपणं विना श्राद्ध कर्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिण्डदानसहितं श्राद्धं विषय इत्याहुः ।

काम्यश्राद्धविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि । यतः कामसम्बन्ध एव श्राद्धे दोषः स्मर्यते । तथाहि चयोदशीश्राद्ध-

कक्षुः श्रान्तिश्रेष्ठ-वज्रपुत्रत्वादिफलं कीर्त्तयन्ना व्यामापस्तम्बाभ्यां
पुत्रमरणे दोषोऽपि तत्रैवोद्भावितः ।

इति अपरपक्षयोर्दशीश्राद्धनिर्णयः ।

अथापरपक्ष एव चतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रतिघ्नेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दशां तेषां द्विभिमभीष्टता ॥

ब्रह्मवैवर्ते-वायुपुराणयोः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दशाच्चतुर्दशीम् ॥

वृद्धमनुः ।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविभारदाः ।

प्रीयन्ते पितरन्नास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्योपशमे च मनुः ।

श्रान्तिश्रेष्ठां चतुर्दशां चतुर्दशान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरद्यास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ इति ।

शस्त्रपक्षमुपलक्षणं ।

अथैव ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोऽनग्रत-शस्त्राग्नि-विषीदन्धनिनान्तया ।

चतुर्दश्यां भवेत् श्राद्धं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि ।

अपमृत्युर्भवेदेषां शस्त्रमृत्युरयापि वा ।

उपसर्गमृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषाम् ॥

वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

सर्प-व्याघ्रघतानाञ्च शूद्रैरुदन्धनैरपि ॥

श्राद्धन्तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् हते तस्मिन्सतस्तत्पञ्चा भवेत् ॥

'अपमृत्युः' अकालमृत्युः अपाप्रभ्रसासेव मृत्युरित्यर्थः । यच्च-
भूत-यदाद्युपसृष्टा किन्तु यन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं । 'तत्पञ्चा' सर्व-
स्मिन्नपरपञ्चे श्राद्धकरणादुपावती तस्मिन्सतवतीत्यर्थः ।

भरौचिरपि ।

विष-सर्प-शपदादितिर्यग्नाह्मणघातिनां ।

चतुर्दश्यां क्रिया. कार्यां श्लेषान्तु विगर्हिताः ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथोक्ताः । अनेन शस्त्रादिघतानामेव
चतुर्दशीकालमात्रं नियम्यते, न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिघतानां,
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येष श्राद्धमिति ।

प्रचेतापि ।

वृक्षारोहण-लोहाद्यैर्विद्युज्ज्वाला-विषादिभिः ।

नख-द्विविषानां तेषां शस्त्रा चतुर्दशी ॥ इति ।

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्त्रानारोहण-सगुडकुटाद्य-

भिघातोद्वन्वनोपलपातादयः प्रोक्तसधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविहङ्गार्थं शाकटायनवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तत्राप्यस्मिन्तत्तार्थविहितजलान्यादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये
तु पापमृत्यवशेषामैव चतुर्दशां आहुं कर्त्तव्यं । “वृत्तारोहणेत्यादौ
प्रचेतोवचने पापमृत्युप्रायपाठात् । अतएव प्रमीते पथौ विहि-
ताग्निप्रवेशविधिनानुमरणकृतां धोयितामपि न चतुर्दशीआहुं ।
तदेवमविहितैर्जल-ज्वलनादिभिर्मृतानां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामा-
ण्यात् संप्राम-भायोपवेशनमृतानाञ्च कृष्णचतुर्दशीआहुमिति सिद्धं ।
तत्कृतमपिण्डीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दशान्तु यत् आहुं मपिण्डीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शक्यधातिमः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिण्डीकृतानान्तु दृषक्त्वं नोपपद्यते ।

मपिण्डीकरणादूर्द्धं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

ममलमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सृतेः कार्यं चतुर्दशां मशालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वं प्राप्तेः पितामहादिभिः मञ्च मपिण्डी-
करणे प्रेतत्वपरित्यागेन पित्रत्वप्राप्त्या साध्यमागतस्यापीत्यर्थः । शस्त्र-

हतस्य पितृमहालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यं एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादिदृष्टमिद्वेः । नन्वेवं गृताद्येऽप्येकोद्दिष्टे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदृष्टिसिद्धयं कर्त्तव्यं स्यात् । मैव । पितुर्मृताद्ये पितामहादेस्तर्पणीयत्वस्मरणान्तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्यातुष्टानं स्यात् । महास्रये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुमयुतं ।

तस्मात्तांस्तप विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

मध्वान्नतिलमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमेव । यस्य तु पितामहोऽपि श्रद्धादिदृष्टस्तस्य महालाये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं कार्यं । तथाच सूत्र्यन्तरे । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति । एकस्मिन् पितरि पितामहे वा श्रद्धादिना हते पित्रादिष्वयमध्ये द्वयोर्वा श्रद्धादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि मपि-तामहादिदृष्टिद्वये दिनान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु त्रिष्वपि श्रद्धादिना हतेषु पृथगेकोद्दिष्टान्वेव कार्याणि ।

अथ कश्चिदाह ।

“एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात्त्रिषु पितृ-पितामह-प्रपितामहेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन त्रिषु श्रद्धादिदृष्टेषु चतुर्दश्यां पार्वणविधिरेव । युक्तं चैतत् । मपिण्डौकृताना चयाणामपि चतुर्दश्यां विहितरूपकालमन्त्रवे सत्यपि श्रद्धादिनादिशान्तिदत्तैककालमन्त्र-निबन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् । अनेनैवाभिप्रायेणापराकंषाणुक्तं

“तत्र चैकस्य ग्रहसहस्रे एकोद्दिष्टविधानं न तु चयाणां, तथात्वे तत्र तु पार्वणमेवेति । चयाणां ‘तथात्वे’ ग्रहसहस्रे, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तस्यार्थः ।

अन्ये त्वाङ्गः । अयुक्तमेतत् । “एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यस्योपलक्षणत्वात् एकोद्दिष्टविधेश्च ग्रहादिहस्तन्निमित्तत्वात् कालासम्भवनिबन्धनं कालासम्भवस्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तन्निबन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः । अतएव देवस्वामिमाभिहितं, “द्विष्वपि ग्रहादिहस्तेषु प्रथमेकोद्दिष्टचयमेव कार्यं न तु पार्वणं आक्षतवचनाभावादिति । तदयुक्तं । उपलक्षणे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

अथ ग्रहादिहतानां चतुर्दशमेव एकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् मृताद्यादौ पार्वणं कर्तव्यं । ये तु चतुर्दशमेव ग्रहादिभिर्मृतास्तेषां मृताद्ये किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संग्रयेऽभिधीयते । चतुर्दशीनिमित्तकस्य मृताहनिमित्तकस्य च आङ्गकल्पीयकालासम्वायप्रकरणोक्तन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकैनेव नैमित्तिकेन कुतपादिकालावरोधे द्वितीयस्याभवकाग्रे देशकाल-कर्त-देवतैक्ये विरोधापहणान्तन्मेष नैमित्तिकानुष्ठाने सति खलुलच्छपरम्परानुसारान्मृताद्येऽपि यैरेकोद्दिष्टपत्रपरिपद्यः कृतः तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दशमेकोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपरिपद्यः कृतः स तैरहितहोमवद्यावज्जीवपरिपद्योत्त एवेति चतुर्दशमपि न तैरसौ परित्याज्य । यस्तु चतुर्दशां पार्वणनिवेधः आङ्गस्य स चतुर्दशीनिमित्तकस्य न मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दशां न पार्वणमित्यथ चतुर्दशीनिमित्तकं यच्चतुर्दशमिति विरोधस्या-

धाहर-वाफभेदौ स्यातां । मैवं । प्रकृतत्वादिना विशेषलाभ-
स्योपन्यस्तदोपानासदत्वात् । अन्यथावघातादिनियमोऽपूर्वोपेण न
सम्भवेत् । यच्च नागरखण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैकल्प-
मुक्तं । तदपि चतुर्दश्यानिमित्तकस्येति । अथ स किं चतुर्दश्यानि-
मित्तमेकोद्दिष्टं सृताहनिमित्तं च पार्वणमिति आहूद्वयं कुर्यात्
एकमेव वा अत्रवैधर्म्याद्गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्त्रानुष्ठानायम्भवात्
संग्रहः । तत्र समानेऽहनि नैकः आहूद्वयं कुर्यादित्यस्य निषेधस्य
भिन्ननिमित्तकश्राद्धगोचरत्वाभावात् आहूद्वयं कुर्यात् । मैवं । देव-
नैक्यात्प्रधानद्वयसहायुष्ठाने भूयसां आहूद्वयमिति ननु पक्षाय पार्वण-
धर्मैकोद्दिष्टधर्मवाधे पार्वणेनैव नैमित्तिकद्वयमिद्वौ न भेदेन आहू-
द्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दश्यांश्राद्धमस्ति काम्यप्रवण-
प्रवृत्तित्वाच्च नराणां काम्यप्रवृत्तेरुत्कृष्टत्वाच्चतुर्दश्यानिमित्तके श्राद्धे-
ऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मां एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेव यदि भूयसामनुष्-
तोऽच विशेषो नावगम्येत । अथ वास्यान्तिथौ निमित्तभेदात् नैमि-
त्तिकभेदे आहूद्वयमिति । महालयपक्षे च कथञ्चित्तुर्दश्यां श्राद्धा-
सम्भवे तत्पक्षमध्ये कश्चिदपि दिने श्राद्धं कर्त्तव्यं प्रशस्ततर-
मुख्यकालासम्भवेऽपि तत्पक्षकर्त्तव्यस्य श्राद्धस्यावश्यकत्वात् दिनान्तरे
च शश्वद्वतानामपि पार्वणमेव चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् ।
चतुर्दश्यां शश्वदिद्वतानामेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं
नागरखण्डे ।

आनर्त्तं उवाच ।

कक्षाच्छश्वद्वतानाच्च प्रोक्ता श्राद्धे चतुर्दश्या ।

एकोद्दिष्टं कुतश्चात्र कारणं प्रप्रवीधि मे ॥

भर्तृघ्न उवाच ।

वृषत्कल्पे पुरा राजन् क्षिरण्यासो महासुरः ।

यभूव यत्नवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितमनो विधाय विविधं तपः ।

क्षण्यापत्ते चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेष्टितं ।

अद्वैयमपि दास्यामि दुर्भगं यत्पुरासुरैः ॥

क्षिरण्याच उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां नित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपत्ते कृते श्राद्धे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्सृष्टिः स्यादुर्षसम्भवा ।

तदेषामत्र दिवसे दृश्युपायं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

घः कश्चिन्मानव श्राद्धं स्वपितृभ्य प्रदास्यति ।

पितृपत्ते चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ।

मम वाक्छादमन्दिग्ध ये चान्ये कौर्त्सितास्त्वया ॥

दुर्मृत्युना मृता ये च सपामेषु क्षताश्च ये ।

एकोद्दिष्टे सुतेर्दत्ते तेषां तन्निर्भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 हिरण्याचोऽपि संद्वष्टः स्वमेव भवनं ययौ ॥
 यच्च शस्त्रहतानाञ्च तस्मिन्ब्रह्मि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 सङ्क्षो शस्त्रहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 युध्यमाना न ते मर्त्या जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 संमुखा अपि वै दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्चात्तार्यं च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 कदाचिच्चित्तचलन शूराणामपि जायते ।
 तेषामपि दिने तत्र देयं प्रेतत्वशङ्कया ॥
 अपमृत्युमृतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
 प्रेतत्व जायते यस्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
 श्राद्धार्हं पार्श्विवयेष्ट विशेषेण प्रकीर्त्तितं ।
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मात्तत्र^(१) दिने नरैः ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तत्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।
 दृष्ट्यर्थं तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र दिने नृप ॥
 पितामहाद्यास्तत्राङ्घ्रि श्राद्धं नाहन्ति कर्त्तव्यम् ।

(१) श्राद्धं तत्रेति श० ।

अथ चेशान्तिदो दद्यात्प्रियते राक्षसेभ्यः ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्ब्राह्मणं भूत-प्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥
 पित्रपत्ने चतुर्दशं कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात्कारणात् आहुं पार्वणं नैव कारयेत् ।
 एतस्मिन्नहनि प्राप्ते थ्यं आहुं भवेद्यतः ॥
 इत्यपरपञ्चचतुर्दशौकालनिर्णयः ।

अथायनादयः श्राद्धकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपस्रवे चन्द्रमसो रवेद्य
 द्विद्यष्टकास्त्रयणद्वये च ।
 पानीयमथच तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
 आहुं कृतं तेन समासहस्रं
 रक्षस्यमेतत्पितरो षट्कलि ।

अत्र किल “पानीयमपीति वचनादावश्यकता श्राद्धस्थोच्यते
 इति मन्यन्ते । यत्तु “आदित्यसंक्रमं विषुवदयं व्यतीपातो जम्भवं
 चन्द्र-सूर्यग्रहस्ताथा । एतांशु आहुकालान् वै काम्यानाह प्रजा-
 पतिः” इति विष्णुवचने ग्रहणदेः काम्यश्राद्धकालत्वमुक्तं, तत्र
 नित्यत्वनिराकरणश्चम वाक्यद्वयसंख्येनाग्निहोत्रादिवृत्तित्वत्वं-काम्यत्व-
 योरविरोधात् ।

आह्न शब्दः ।

हस्तिच्छायासु यद्दत्तं यद्दत्तं राष्ट्रदर्शने ।

विपुवत्यचने चैव सर्वमानस्यमुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं ।

“विपुवत्सूर्यसंक्रम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयनयोर्विपुव-
तोश्च संक्रान्तिपदेनैव मंग्रहसिद्धावपि यत्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्त-
रेभ्यो विपुवत्, विपुवादनमिति यथा पूर्वं प्राशस्त्यातिशयप्रति-
पादमार्यमिति मन्तव्यं ।

तथाच विष्णुधर्मात्तरे ।

आह्ने संक्रमणं भानोः प्रशस्तं वृथिवीपते ।

विपुवद्वितयं तत्र अचने द्वे विशेषतः ॥

विपुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भातुस्तलां वाथ यदा ब्रजेत् ।

तदा स्याद्विपुवास्थसु कालशान्दथकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भातुर्मलेन्द्रुप ।

तदायनाभिधानस्य विपुवाच्च विशिष्यते ॥

अस्मिंद्य काले पिण्डनिर्वपणं विनैव आह्नं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आह्नं विपुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं^(१) पिण्डनिर्वपणादृते—इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना आह्नं कर्त्तव्यं । एतत्काल-

(१) बुधादिषु च सर्वाद्य इति ख० ।

निमित्त एव श्राद्धे पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, न मृताद्यादिनिमित्तकप्रसङ्गादयनादिस्वापतिते, यस्मात् “अथनदितये श्राद्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्यान्वितं श्राद्धमवगम्यते । तन्निमित्तकमेव च तैर्नित्यान्वितं नान्यत् नित्यान्वयश्चानित्यान्वयाद्द्वलीयान् भवति ।

किञ्च ।

अथ हि विधीयमानस्य श्राद्धस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गात् तत्कालपतितमृताद्यादिश्राद्धनाशयितुमर्हति यदेवविधं श्राद्धमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येष गुणो भवति ।

शातातपस्यतौ स्त्रिपुराषे च ।

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदग्धने ।

अकुर्वाणस्तु यच्छ्राद्धं पदे गौरिव घौदति ॥

इतिवचनं श्राद्धस्यावश्यकतां गमयति ।

कूर्मपुराणे चास्य श्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं ।

अमावास्याष्टकाशिक्षः पोषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चान्वष्टकाः पुष्या माघी पञ्चदशी तथा ॥

चयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य षाक्याश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

वान्भशानासु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्त्रेणैव पश्यादिषु ।

अयने विषुये चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तरं ॥

संकान्धामन्त्र्यं श्राद्धं यथा जन्मदिनेष्वपि ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेष्वप्यने ।

विपुत्रे रविसंकान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मचंद्रग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया श्राद्धं प्रति रुच्या
वः श्राद्धं कुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलका
मनया श्राद्धं कुर्यादितौच्छयेत्यस्वार्थः । न पुनर्यद्दीच्छति कर्तुं तर्हि
कुर्यादिति ।

इत्ययनादयः श्राद्धकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः ।

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ॥

‘तीर्थे’ गयादि । ‘द्रव्यं’ अन्नगदि । योच्चियत्वादिविशेषण-
विशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीचेत् । किन्तु तस्मिन्नेव
काले श्राद्धं कुर्यात् । अत्र च सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।

अन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

शुद्धार्द्धद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ॥

जन्मर्षग्रहपीडासु शुद्ध कुर्वीत चेच्छया ॥ इति ।

अत्र चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यातमेवायमादिशुद्धकालनिरूपणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च शोचियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निवत् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं शुद्धं विषुववच्छुभं ॥

शुद्धीयद्रव्यमग्राग्निर्यदा स्यात्साधुसम्पत्ता ।

पार्वणेन विधानेन शुद्धं कार्यं द्विजोत्तमै ॥

विष्णुपुराणे ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षिते काले कान्यमपि शुद्धमुक्तं ।

तथाहि ।

तत्र कान्यान् शृणुष्वेत्यनन्तरं भवति वचनं ।

शुद्धार्द्धमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

शुद्धं कुर्वीत विज्ञायत्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणदो ।

यदेन्दुं पितृदेवत्ये चमस्यैव करे स्थितं ।

निधिर्विश्वजो या च गजच्छायेति सा सता ॥ इति ।

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः, ‘पितृदैवत्ये मन्त्रे’ मन्त्रायां, ‘हंसः’ सूर्य, ‘करे’
हस्तनक्षत्रे । ‘तिथिर्वैश्वखीया’ चयोद्गी ।

नरसिंहपुराणे ।

हंसं हस्तस्थिते या तु मन्त्रायुक्ता चयोद्गी ।

तिथिर्वैश्वखी नाम सा च्छाया कुञ्जरस्थ तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मन्त्रचयोद्गी कुञ्जरच्छायमंशुकः ।

भवेन्मन्त्रायां संखे च शशिन्यर्के करस्थिते ॥ इति ।

अयमर्थः सूर्यं हस्तस्थिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मन्त्राभिः चयोद्गी
योगो मन्त्रच्छायमंशुकः स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति । “विभाषा
सेनासुराच्छायेति क्षायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हसे हंसस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति वीधायनोऽवधीत् ॥

‘हंसः’ सूर्य, हस्तदेवतात् हस्तनक्षत्रमपि ‘हसः’ । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्तहस्तान्विता ।

मैत्रिकेयो यदा सूर्यं पश्यते पर्वमन्त्रिणु ।

मन्त्रच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

‘मैत्रिकेय’ राज्ञः । ‘पर्वमन्त्रिणु’ अमावास्या-प्रदिपदोः मन्त्रिणु ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं ।

आहुं साधारणं नाम भुक्ति-भुक्तिफलमदं ॥
 श्रयने विपुत्रे युग्मे सामान्ये बार्कभंक्रमे ।
 अभावाखाष्टकायाञ्च छण्यपचे विशेषतः ॥
 आहुं-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणमङ्गले ।
 गजच्छायाव्यतीपाते विष्टि-वैष्टितिवासरे ॥

तथा ।

वैशाख्यामुपरामेयु तथोक्तवमहालये ।

मङ्गपुराणे ।

आहुं देयमुगन्तीह मासि मास्युजुपचके ।
 पूर्णमासेऽपि च आहु कर्त्तव्यमृषगोचरे ॥
 नित्य आहुं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते ।
 वृद्धिआहुञ्च कर्त्तव्य जातकर्मादिके बुधे ॥
 कन्यागते मवितरि दिनाग्नि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहुं तत्तु विधीयते ॥

आह आहुकर्षः ।

यहोपरामे च सुते च जाते
 पित्र्ये मघायामियनदये च ।
 नित्यञ्च शङ्खे च तथैव पद्मे
 दत्त भवेन्नित्यसहस्रतुल्य ॥

अत्र च नित्य दत्तमित्यन्वयावगमात् यहोपरामादिषु आहुदैर्नि-
 त्यता भवते । अपवा “नित्यमहरहर्यावज्जीव पित्र्ये मघायामिति
 भाद्रपदापरपक्षस्थितमघास्त्रित्यर्थः ।

शङ्ख-पद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

शङ्खमाङ्गरमावास्यां क्षीणचन्द्रां^(१) द्विजोत्तमाः ।

अष्टकासु भवेत्पद्मं तत्र दत्तं तथाचथम् ॥ इति ।

यज्ञस्वाह ।

यदा विष्टिर्द्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तद्गोक्षमपनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विशुद्धमोक्षरे ।

आश्विनस्यापरं पक्षं प्रथमं कार्तिकस्य तु ।

यस्तु श्राद्धं सदा कुर्यात्सौख्यमेधफलं लभेत् ॥

निद्रान्धजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्दनः ।

तत्र श्राद्धमयानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अक्षयञ्च ततः श्राद्धं विशेष्यं राजदशमे ।

व्रीह्मिपात्रेण कर्त्तव्यं यवपात्रेण पार्थिव ।

न तौ वर्ज्या महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

शान्तातपः ।

नवोदके नवाक्षौ च गृहप्रसापने तथा ।

पितरः स्युहयन्त्यक्षं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात्सदोयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

(१) क्षीणयोमामिति अ० ।

विद्वान् आह्वमक्षुवांशो भरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालः ।

इति नित्यआह्वकालः ।

अथ काम्यश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्तिययः ।

आह कात्यायनः ।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायाश्च
द्वितीयायाश्च सर्वान् कामान् । चतुर्थ्यां बुद्धपशवः । पुत्र्याः पञ्चम्यां । षष्ठ्यां
आह्वभागी । छपि. सप्तम्यां । वाणिज्यमष्टम्यां । एकग्रफं नवम्यां । दशम्यां
गावः । परिचारका एकादश्यां । दादश्यां धन-धान्य-कुलं । शान्तियैष्ठ्यं
द्वादश्यानि चयोदश्यां युवानश्लष सियन्ते । शस्तदत्तश्च चतुर्दश्यां ।
अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वेष्वेवापरपत्त्राहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रीणयन्ति । कर्तुः
कालाभिनिद्यमात् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायम-
पत्य जायते । द्वितीये स्तेनाः । तृतीये मङ्गवर्चस्त्रिनः । चतुर्थे बुद्धपशु-
मान् । पञ्चमे मधुमांसो बहूपत्यो न चानपत्यः प्रसीयते । षष्ठे दुःशी-
लश्च । सप्तमे छपिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकखुरा. । दशमे व्यवहारर्द्धिः ।
एकादशे छप्यायमन्त्रपुत्रीम् । दादशे पशुमान् । चयोदशे च बहूपुत्तो
बहूमिचो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति । चतुर्दशे तु आयु-
र्द्धिः । पञ्चदशेषु पुष्टिः सतत आहं कुर्वन्नाशोतीति ।

अधिकारे विष्णुः ।

गृहे सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरं द्वितीयायां । सर्वान्
कामान् तृतीयायां । चतुर्थ्यां त्रिघं । पञ्चम्यां द्युतविजघं । षष्ठ्यां क्षपिं ।
सप्तम्यां वाणिज्यं । अष्टम्यां वाजिनः । नवम्यां नवम्यां । दशम्यां गावः ।
पुत्राः ब्रह्मवर्चस्विनस्त्रेकादश्यां । कनक-रजते द्वादश्यां । शौभाग्यं
त्रयोदश्यां । सर्वान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां आहुकर्मणि
चतुर्दश्यां शस्त्रा ।

आहु कुर्यादित्यधिकारे चारीतः ।

पञ्चमी पुत्रकामः । षष्ठी धनकामः । सप्तमी पशुकामः ।
अष्टमी शस्त्रहतानामारोग्यकामः । नवमी सेनाकामः । दशमीम-
न्नाद्यकामः । एकादशीमृद्धिकामः । द्वादशी स्त्रीकामः । त्रयोदशी
पशुकामः । चतुर्दशी भृतिकामः । स्वस्तिकामोऽभावाश्वायां सर्वकामः ।

पैठीनसिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोपजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यामृद्धिकामः ।
अष्टम्यामन्नाद्यकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्चसकामः । दशम्यां सर्वकामः ।
एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां सेवकामः । त्रयोदश्यां स्त्रीवर्जितं ।
चतुर्दश्यां शस्त्रेण हतानां । सर्वकामोऽभावाश्वायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आहु सुरूपान् सभते सुतान् ।
कन्यकान् द्वितीयाया तृतीयायान् मन्दिन ॥
पशन् पुत्राश्चतुर्थ्यान् पञ्चम्या शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्या द्युत क्षपि वाणि सप्तम्यां सन्तते चरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं समते आहूदः सदा ।
 स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यान्तु सुरं वज्र ॥
 एकादशां तथारोग्यं ब्रह्मवर्षस्त्रिनः सुतान् ।
 द्वादशां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
 जातिश्रेष्ठं त्रयोदशां चतुर्दशान्तु सुप्रजाः ।
 भीयन्ते पितरद्याच ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 इत्यादींश्च विनिर्दिष्टान् विपुस्तान् मनसः प्रियान् ।
 आहूदः पञ्चदशान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहूतं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्भुनलाभाय द्वितीया द्विपद्प्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाग्निनी ॥
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां पष्ठ्यां पुष्टौ भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमान् ॥
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाश्रुत्यात्सर्वानेकादशां क्रियापरः ॥
 द्वादशशास्त्रं प्रजालाभं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजा मेधां पशुं वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुत्तमान् ॥
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणश्च त्रयोदशी ।
 अवाप्नोति न मन्देह. आहूतं आहूदपरो नरः ॥

युवान् पितरो यस्य मृता श्लेष्ण वा हता ।
 तेन कार्यं त्रयोदश्या तेषा तृप्तिमभीष्टता ॥
 श्राद्धं कुर्वन्माया तु यत्नेन पुरुष इष्टि ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्यमश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियं स्वरूपाय मृष्टे कन्याजन्म तथा धनम् ।
 सर्वान् कामान् पञ्चदशैव त्रियं सूतत्रयं हृषि ॥
 वाणिज्यं पशवस्यैव वाजिनस्य तथा सुतान् ।
 सुवर्णं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति श्राद्धदं कमात् ॥
 प्रतिपद्यमृत्तित्वितद्यावद्भ्राजश्वयोदशौ ।
 चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं धे नरा शस्त्रपातिता ॥

श्राद्धं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् समयान् क्षमते भूमय्य ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 श्राद्धं सदा पञ्चदशीषु तज्जै ॥

विष्णुधर्मै ।

कन्यागते सवितरि ह्यष्टपचेऽष्टमौ तु या ।
 या च पापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धिनौ ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृ देवाभिपूजनं ।
 सर्वं प्रीतिकरं श्राद्धं कृतं तस्या विलोचने ॥
 विशेषतः कृतं श्राद्धं होमस्य विधिवन्मुने ।
 तस्माच्छ्राद्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणं ॥

एकभक्तनु पद्म्यां पद्म्यां भक्तं विदुर्बुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः श्राद्धं कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पित्रभेदितं ॥
 यत्कृत्वा कुरुते श्राद्धं पूजयित्वा विलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि दत्ताः स्युः पितरो दम पद्म च ॥
 इति काम्यास्तिययः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनुः ।

युचु कुर्वन्दिनर्षेणु सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 अयुचु च पितृनर्षेणु प्रजां प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
 'युचु' समेषु, 'अयुचु' विषमेषु ।
 यम' ।

युचु कुर्वन्दिनर्षेणु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 मजच्छायां पितृनर्षेणु प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

स्वर्गं ह्यपत्यमोजय्य शीर्ष्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 सुतान् श्रेष्ठस्य भौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 मृत्युचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रवृत्तौ साया ।
 अरोगित्वं यमोर्वीतशोकर्ता परमां गतिम् ॥
 धर्मविद्याभियक्त्सिद्धिं कुप्यत्रामथजादिकम् ।

अद्यानायुश्च विधिवद् यः श्राद्धं सधयच्छति ॥

क्षत्तिकादिभरण्यन्नं स कामानाम्नुयादिमान् ।

आश्लिकः अद्धानश्च व्यपेतमदमत्तरः ॥

‘प्रष्टत्तचक्रता’ अप्रतिहतज्ञानप्रालिखं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं क्षत्तिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्षसं सौम्ये । सेन्द्राणां
मिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । त्रियं सर्पे । सर्वान् कामान्
पित्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्यये । ज्ञातिश्रेष्ठ्य हस्ते । रूपवतः सुतां-
स्त्राष्ट्रे । वाणिव्यमिद्धिं वायौ । कनकं विशाखासु । सुमित्राणि मैत्रे ।
क्षयिं मूले । समुद्रयानमिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैशदेवे । श्रेष्ठ्य-
मभिजिति । सर्वान् कामान् श्रवणे । वसं वासवे । आरोग्यं वारुणे ।
क्षुपद्रव्यमाजे । गृहमाहिर्बुध्ने । गाः पौष्णे । तुरगनाश्विने । जीवितं
शाम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रम्’ श्राद्धां । ‘सर्पम्’ अश्लेषा ।
‘पित्यं’ मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुन्यः । ‘आर्यम्’ उत्तरफल्गुन्यः ।
‘लाष्टं’ चित्रा । ‘वायुः’ स्वातिः । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘शाकं’ ज्येष्ठा ।
‘आर्यं’ पूर्वाषाढा । ‘वैशदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।
‘वारुणं’ प्रतभिषक् । ‘आज’ पूर्वभाद्रपदा । ‘आहिर्बुध्मम्’ उत्तरभाद्र-
पदा । ‘पौष्णं’ रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनौ । ‘याम्यं’ भरणी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्षसमेव च ।

रौद्राणां कर्मणा मिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा त्रिय ॥

सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
 रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
 कनकं सुप्रदो राज्यं मफलाश्च तथा कृपिं ।
 समुद्रयानलाभश्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
 श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् वसमारोग्यमेव च ।
 कुप्यद्रथं गृहं गावस्तुरङ्गाश्चैव जीवितं ॥
 कृत्तिकादिभरण्णन्ते क्रमादुदुगणे नरः ।
 एकैकस्मिन् क्रमात्कुम्भेन् आहूमाप्नोत्यसंग्रथं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्चन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 अपत्यकामो रोहिण्यां शौभ्ये तेजस्वितां लभेत् ॥
 शौर्धमाद्रास्त्रियाप्नोति चेत्रादि च पुनर्वसौ ।
 पुष्टिं पुष्ये मदाभ्यर्थ्यं अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
 मघासु स्रजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च ।
 प्रदानशीलो भवति सापत्यक्षोत्तरासु वै ॥
 प्रयाति श्रेष्ठतां मत्सु हस्ते आहूप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तसु चित्रासु तथापत्यान्यवाप्तुयात् ॥
 वाणिज्यलाभं स्वातन्त्र्यं विशाखा पुष्यकामदा ।
 कुर्वतां चानुराधासु दक्षुयकप्रवर्जितां ॥
 आधिपत्यस्र श्रेष्ठासु मूले चारोग्यसुत्तमं ।
 आपादासु यममाप्तिः उत्तरासु विशोक्तां ॥
 श्रवणे तु शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं मक्षत् ।

वेदविषं त्वमिजिति मिषक्विद्धिं च वारुणे ॥
 अशविकं प्रौष्ठपदे विन्देत् भार्या तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 आङ्गं कुर्वन्सुधाप्नोति भरणीष्यायुस्तमं ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत षट्चेत्येतेषु तत्त्ववित् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यमस्तु यानि आङ्गानि प्रोवाच अश्वविन्दवे ।
 तानि त्वं शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आङ्गयोगे तु यः आङ्गं करोति सततं नरः ।
 अग्निदारासु धीमान् द्यौ जायते स गतञ्जरः ॥
 अपत्यकामो रोहिण्यां शौम्ये तेजस्विता भवेत् ।
 मूराणां कर्मणां सिद्धिमाद्रांयां आङ्गमाचरेत् ॥
 चैवभागी भवेत्पुत्री आङ्गं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामः पुनर्लिये आङ्गं कुर्वीत मानवः ॥
 आश्लेषासु पितृनर्षन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघाशाङ्गं समाचरेत् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्षन् शौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रदानश्रीलः सापत्य उत्तरासु करोति यः ॥
 ससस्तु सुख्यो भवति वृक्षे यस्तर्पयेत्पितृन् ।
 चिचायां चैव यः कुर्यात् पय्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यात् वाण्ड्ये लभमाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थं तु विगाखासु आङ्गमाहितमानवः ॥

अनुराधासु कुर्वाणो भुवश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेत् श्रेष्ठं ज्येष्ठसु सततं तु यः ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु भद्रेश्वरः ।
 उत्तरासु आषाढासु तीर्षणोको भवेन्नरः ॥
 श्रवणे मनुष्यलोकेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
 राव्यभागं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 श्राद्धं लभिमिति कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्त्राजाविकं वज्रं ।
 उत्तरास्त्रनतिक्रम्य विन्देत् गावः सहस्रशः ॥
 बृहकुप्यस्तं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन्त रेवतीं ।
 शश्वानाश्रयुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥
 दमं श्राद्धविधिं कुर्वन् शश्विन्दुमंहीमिमां ।
 शतशः लोभे सोढ्याष्टौ लवणं शशास तां ॥

कूर्मपुराणे ।

स्वर्गश्च लभते ज्ञत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
 अपत्यमथ रोचिष्ठां मीमे तु ब्रह्मवर्षं ॥
 रौद्राणां कर्मणं सिद्धिमाद्रायां श्रेष्ठमेव च ।
 पुनर्वसौ चैवसिद्धिं पुष्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 मवान् कामान्मया मार्षे पित्र्ये सौभाग्यमेव च ।
 आर्यम्णे तु धनं विद्यात् फान्गुन्यां पापनाशनं ॥
 जातिश्रेष्ठ्य तथा जप्ते विद्यायाश्च बहून् सुतान् ।

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विद्याख्यासु सुवर्णकं ॥
 मैत्रे यद्गुणं मित्राणि राज्ञं प्राप्ते तथैव च ।
 मूले ऋषि सभेत् ज्ञानं सिद्धिमाप्ये समुद्रतः ॥
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ऋष्यन्तु श्रवणे पुनः ।
 धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ॥
 अजैकपादे कुप्यं स्वादाहिर्बुध्ने गृह्य शुभं ।
 रेवत्यां बहवोगावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।
 धाम्ने तु जीवितं तस्य यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा पूर्वोक्तान-
 तिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अथ विष्णुः ।

सततमादित्येऽन्दि श्राद्धं कुर्वन्वारोग्यमाप्नोति । मौभाग्यं चाष्ट्रे ।
 समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् यौधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।
 धनं शौके । जीवितं शनैश्चरे ।

‘कौजे’ मङ्गलदिने । ‘जीवे’ वृहस्पतिदिने ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तत्र पार्थिव ।
 आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
 सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।
 आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।
 क्रमैषैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
 विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे सभेदापुरारोग्यञ्च सुदुर्लभं ॥

भविष्यत्पुराणे नद्योवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्त जन्मानि ते जाताः सम्भवन्विविरोधिनः ॥
 परुतारं भयेद्दृश्यत्र नचत्र गौष्टपध्वजे ।
 वारे तु देवदेवस्य वाभरः पुत्रदः स्मृतः ॥
 उपवासो भवेद्च श्राद्धं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिं ।
 धूप-माल्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
 एवं पूज्य विवस्त्रन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्त्रपिति वै वीर जपन् श्रेतं महामते ॥
 प्रातस्त्याय च स्नानं कृत्वा दक्षार्थमुत्तमं ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरैर्गणधूपं ॥
 प्रपूज्य यद्गृह्यतेऽग्नौशानं तु त्रिलोचनं ।
 वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्नाक्षत्रैर्देवं दिव्यैर्भूमैश्च सुव्रत ।
 दिव्यमङ्गैश्च देवं नाक्षत्रैः परिकल्पयेत् ॥
 पित्र्यांस्तु ब्राह्मणान् भौसान् प्रकल्प्यान्वकसूदनं ।
 कुर्यादिवं ततः आहुं पार्वणं भास्करप्रियं
 आहुं तत्र समाप्ते तु अद्यात्पिण्डं सुमध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थिला मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेभ्य योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।
 अग्न्यामि पुरतस्तुभ्यं येन मे मन्ततिर्भवेत् ॥
 प्रसादान्तस्य देवस्य यन्ने प्रार्थयते मनः ।
 इत्यं संपूजितो ह्यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत् ॥
 अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ।
 एवमथ सदा यस्तु भास्करं पूजयेच्चरः ।
 उपवासपरः आहुं स पुत्रं लभते पुत्रं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
 स्वर्गलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेत्पु ॥
 प्रभया दिजसंकाशः कान्ध्या जम्बुकसन्निभः ।
 वीर्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्यैः कस्यगोद्भवः ॥

'अविरोधिनः' ऋचुशून्याः । रोहिण्यश्लेषा-मघा-इत्याख्यान
 सत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः गोवृषः स ध्वजो यस्य धः

‘गोवृष-ध्वजः’ । वृष-व्याघ्र-पुङ्खव-कुञ्जराद्यानां श्रेष्ठवाधिनामुत्तरपदे भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । उपवासोऽत्र ग्रनेश्वरदिने आहुत्मादित्यधारे । एतच्च “भातरुत्यायेत्यादिना यन्नेन व्यक्तीभवित्यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजनानस्यैव प्रतीयते, आहुतान्तरेषु तु पत्न्या विहितत्वात् तत्कर्तृकमेव । अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकारादिशेषाभिधानात् द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं । दृश्यते च पुत्रीयकमान्तरे द्वयोरपि हविःशेषप्राशनं । तद्यथा । अतपथे । “चीरौदनं पाशयित्वा सर्षिभक्तमश्रीयातामित्यादि । तथा तत्रैव होमानन्तरं “ऊलोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति । ‘गोपतिः’ सूर्यः, स च सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः । ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः पङ्कजरः सूर्यमन्तः श्रौं श्वशोक्ताय नमः इत्येवंप्रसिद्धः । अर्थदानमन्वरस्यसूर्याभिमुखो भूत्वा स्वच्छिले कुप्यात् । ‘पूजयित्वा’ पुनः पूजनोपादानात् पूज्यान्तरावगतौ महभूतेगादयः पञ्च देवताः प्रणवादिभिश्चतुर्यन्तैः स्वनामभिः पीठे पूज्याः । दिव्या मङ्गा भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेषोत्तरापथे प्रसिद्धाः, तदन्ये भौमाः । अत्र वैश्वदेविकस्थाने मङ्गानुपवेश्य पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तरानुपवेशयेत् । एवमथ सदेति विशिष्टफललाभार्थं आहुतिकपन, ‘प्रभा’ श्रौण्ड्यं, ‘द्विजः’ चन्द्रमाः । ‘कान्तिः’ तेजः ‘जम्बूकः’ वरुणः, “वरुणो वै जम्बूक इति श्रुतेः । वरुणसादित्यः, “वरुणो मापमामे तपतीति दर्शनात् । ‘गोपतिः’ पशुपतिः शम्भुरित्यर्थः । ‘फलशोद्धवः’ अगस्त्यः, स च गम्भीरतरमसुद्रापानादतिगम्भीरतया विवक्षितः ।

मङ्गपुराणे ।

शुक्लाङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते यदा ।

शुद्धया श्राद्धकदिप्रो न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अमायां यदि शोभः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यात्सङ्कलस्य तु ।

तदा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितृणां षष्टिमिच्छता ॥

षष्टिवर्षमष्टम्याणि षष्टिवर्षमृतानि च ।

नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमास्थिताः ।

तावन्तमेव कालं हि श्राद्धकर्त्तुंशुभया फलम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्यकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

मासि मास्यमिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेयरा ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥

श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजम् ।

श्राद्धं कुर्वीत विश्राय व्यतीपातेऽथने तथा ॥

विपुत्रे वापि धराते पक्षे शशि-सूर्ययोः ।

समस्तेष्वेव भूपाल राशिशुक्ले च गच्छति ॥

नक्षत्र-पक्षपौड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

रक्ष्याश्राद्धानि कुर्वीत नभस्यस्वागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

काथं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युदुपचये ।
 तथाष्टकास्त्रणवश्रमिष्टं कार्त्तं निबोध मे ॥
 विशिष्टनाक्षत्रप्राप्तौ सूर्येन्दुपहणेऽयने ।
 विषुवे रविमंकान्तौ व्यतीपाते तु पुत्रक ॥
 श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।
 जन्मर्व-पक्षपीडासु श्राद्ध कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरप्याह ।

मंकान्तिविषुवे चैव विशेषेणायमदयम् ।
 व्यतीपातोऽयं जन्मर्वं चन्द्र-सूर्यपहस्ताया ॥
 इत्येतान् श्राद्धकालास्तु काश्यानाह प्रजापतिः ।
 श्राद्धमेतेषु पक्षे तदानन्त्याय कल्पते ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अमावास्यां प्रथमेन श्राद्धं कुर्याच्छुचिं सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चान्ते समश्रुते ॥
 एत दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत् ।
 एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
 सिद्ध-धारण-गन्धर्वैः स्वयते नित्यपूजितः ।
 सर्वैः पुष्पैर्मनोहीय सर्वकामपरिच्छदैः ॥
 नृत्य-वादित्र-गीतेय 'अप्सरोभिः' सहस्रतः ।
 उपश्रीडद्दिमानस्य पितृभक्तो दृढव्रतः ॥
 स्तुवन्ति देव-मन्त्रिणां सिद्धमहाय त सदा ।

पितृभक्तस्त्वमावास्या भवान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृन् देवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्थामलय फलम् ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजा सृष्टिं मेधां पुष्टानैश्वर्यमेव च ।

कुवाणं पौर्णमास्यान्तु सर्वं सम्पूर्णमद्भुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रतौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र ह्यक्षयं दिने कन्याराशी रविप्रक्रमणे जाते तन्मासमध्यवर्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितृणां आहुतं कर्त्तव्यम् । तच्चावश्यकं 'प्रत्यब्दमिति' वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र प्रपितामहात्परे विवक्षिता यस्मादस्मिन्नेव पुराणेऽस्य वचनस्थानान्तरमेवोक्तम् ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखास्तथ ।

प्रसन्नमुखमज्ञानं मङ्गलीया यतस्तु वे ॥ इति ।

अत्र पितामहवचनेन प्रपितामहं लक्षणीयं यदुक्तं ब्रह्मपुराणं वचनात् ।

पिता पितामहस्यैव तस्यैव प्रपितामहः ।

चरौ ह्ययमुखा ह्येते पितरः मरुक्कीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं चरौ ये तु ते तु नान्दीमुखा सता ॥ इति ।

अथ नान्दीमुखवचनस्थेत्पौर्णमासीनिमित्तकआहुतविधिनेकुवाणतापरत्वाद्भ्रान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे चरौ न

घाह्याः । अथैतेषु नान्दीमुखसंज्ञाः किमर्थाः । अथ यथा चण्डः
 पितरो ग्नाः इत्यादौ च यद्विशब्देवचनस्याप्यभेददृष्टिविधानार्थः,
 तथाच वाराहकल्पौघः पितृगणभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृग-
 णाभेददृष्टिविधिनार्थ उच्यते । तेन यतोऽच प्रमत्तमुखसंज्ञा इत्या-
 दिना नन्दनमुखयोगान्दीमुखगच्छनिष्पत्तिरभिप्रेतेति दर्शितम् ।
 अतोनाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ कौण्डपायिनौघे मामहोमेऽग्निहोत्र-
 मिति परगण्डः परच प्रयुज्यमानस्तदद्वावद्गमयक्षेमिकाग्निहोत्रध-
 मांतिदेशार्थः, तथाच नान्दीमुखगण्डोऽपि पुत्रजन्मादिकास्तद्विहित-
 प्रसिद्धनान्दीमुखधर्मांतिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात् । न ह्ययं परगण्डः
 परसाराख्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दनमुखतयोगादिमि । अतोऽस्य
 प्रगण्डेव प्रयोजनं मन्यामहे ।

शरीतः ।

अष्टकामाद्यभ्युदयास्त्रीर्यथात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्थो भुवः सतः ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितम् ।

काम्य-नैमित्तिकाजसं श्राद्धकर्मविधाद्यभिः ।

पुत्राराधनमूलाः सुरुष्टकास्तिस्र एव च ॥

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ सामान्यतः श्राद्धतिथिनिर्णयः ।

तत्र यस्यां तिथौ श्राद्धं विहितं सा चेद्दिनद्वयसमन्विता तदा

यस्मिन्दिने अपराह्वयापिनी तत्रैव आहुतमनुष्ठेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्यफलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः विचर्ये तु शुभप्रदाः^(१) ॥

इह ।

पूर्वाह्ने देवकार्याणि मनुष्याणां च मध्यमे ।

पितृणां चापराह्ने तु कार्याण्येतानि यद्गत ॥

यदा तु दिनद्वये चापराह्वयापिनी तदा पूर्वैव याव्या ।

यथाह वृहस्पतुः ।

यस्यामस्तं रविर्घाति पितरस्तामुपासते ।

तिरिक्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्ने स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्घाति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्ने स्वयम्भुवा ॥

यस्या अपराह्वसम्बन्धे सत्यस्तमयानुवृत्तिः सा पितृकार्ये प्रशस्ता
न त्वस्तमयमाचक्ष्वहेत्यर्थः ।

तथाच शारीतोऽपि ।

अपराह्वं पितृणां तु चापराह्वानुयायिनी ।

सा याव्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्वानुयायिनी ॥

यदा द्विभयदिनद्वयेऽप्यपराह्वयापिनी न लभ्यते तदापिपूर्वैव ।

यथाह वृहस्पत्याज्ञवल्क्यः ।

(१) शुभापहा इति ख० ।

देवकार्ये तिथिर्ज्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

प्रातः प्रातरुपोया स्यात् तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृहृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

नारदीयपुराणेषु ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उच्येयं कवयो विदुः

पितृयं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकीर्तितैः

पित्र्येऽस्तमयवेलायां सूत्रोत्पूर्वेर्निगद्यते ।

न तत्रौदधिकी याद्या देवेष्वौदधिकी तिथिः ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

मायाज्ञव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता ।

सापि मुहूर्त्तत्रयान्वितेवास्तमयमन्विनी याद्या ।

तथाच बौधायनः ।

उदिते देवतं भामौ पितृहृष्टास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं विरह्य सा तिथिर्दिव्य-कथयोः ॥

मनुः ।

यस्यामस्तं रवियांति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराधे क्षयभुवा ॥ इति ।

अपराहव्यापिन्येवास्तमयमन्विनी याद्या न तु तच्छून्येति-
वचनात् प्रतीयते । अतो वाचनिककालाभावाच्छास्त्रमेव न यत्तस्य
अनधिकारात्, अयं किन्तु दस्तुतः दिमुहूर्त्तांया अपि ।

तिथ्यादियु भवेद्यायान् ह्यासोऽस्ति परेऽस्ति ।

तावान् याद्यस्तु पूर्वचुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनान् अधिककालकल्पनया अपराद्येऽपि सम्भवात् ।
एतद्दिनस्ये, साम्ये दृष्टौ तत्रैव याद्या ।

तथाच ध्यात्र ।

सर्वोदपेक्षया हिमा त्रिविध तिथिसंज्ञणम् ।

सर्व-दर्पो परौ पूर्व्यौ हिमा स्यात्पूर्वकालिकी ॥

एतद्वाक्यविषयविवेकस्तु तिथिविशेषशब्दे, शुक्लपक्षे पूर्वाह्न्या-
पिनी तिथिर्याद्या, कृष्णपक्षेऽपराह्न्यापिनी तिथिर्याद्या ।

हे शब्दे हे तथा कृष्णे युगादौन् कवयो विदु ।

शब्दे पूर्वाह्निके याद्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्णपराह्णौ “आवर्त्तनात् पूर्वाह्णे ह्यपवपाह-
स्यापर इति दर्शितौ अह्नः पूर्वापरौ भागौ, इति निर्णय, शेषं
पूर्ववत् । यदा त्वमे तुल्यकालैकदेश व्याप्तुस्तदा दृष्टौ चये साम्येऽप्युत्तरैव
न पुन दृष्टावेवोत्तरा चये साम्ये तु पूर्वति, “पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादि-
वचनस्य नृताहतिविषयत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणमद्भावाच्च ।

यो यस्य विहित काल कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्ग नोऽङ्गितोपक्रमेष तु ॥

इत्यादिवचनात् । एकोद्दिष्टादिशब्देषु पुनर्मन्थाह्न्यापिनी
याद्या ।

तथाच दृष्टगौतम ।

मन्थाह्न्यापिनी या स्यात् षैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्वयापिनी या पार्वणे मा तिथिर्भवेत् ॥
बौधायनोऽपि ।

मध्याह्न्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरापि वा ।
तस्या पितृभ्यो दातव्यं ह्यम-च्छही न कारणम् ॥
तथाच हारीत' ।

श्रामश्राद्धन्तु पूर्वांशे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।
पार्वणं चापराशे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥
दैविकश्राद्धे तु पूर्वांश्यापिनी तिथिसाक्षा ।
कर्मणो यस्य यः कालसाल्काल्यापिनी तिथिः ।
इत्यादिघषनात् तस्य च पूर्वा एव विधानात् ।
तथाच मनु' ।

पूर्वांशे वैविक श्राद्धमपराशे तु पार्वणम् ।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥
दैविकश्राद्धलक्षण पारस्करोक्तं याज्ञम् ।
देवानुद्दिश्य क्रियते यज्ञद्वैविकमुच्यते ।
तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्वादश्यादिषु यज्ञतः ॥
इति निर्णयः, गेष पूर्ववत् । यदापि तिथिद्विविध्यात् उभे अपि
समयं कर्मकालं व्याप्तुः क्षयवशादा कर्मकालं न स्मृतसत्प्राप्तुत्तरेव
याद्या ।

द्विसुद्धं चिरज्ञो वा सा तिथिर्द्वैविक-कश्यपोः ।
उदिते देवत भानौ पित्र्यश्राद्धमिते रसौ ॥
अपवासाप्रतादीनां घटिकैकापि दृश्यते ।

उद्ये सा तिथिर्ज्ञेया विपरौता तु पेहकी ॥

इति वचनात् । नवम्यादेव वचनात् यदापि पूर्वाह्णं व्याप्नोति उद्येऽपि द्विसुहृन्नाहुँव्यापिनी पूर्वाह्णं व्याप्नोति तदाप्युत्तरैव कस्माच्च षड्ज्ञते "कर्मणोयस्तेत्यादेः सामान्यशास्त्रत्वादिति । उच्यते । भयं, यत्रोभयदिनेऽपि कर्मकालव्यापिनी तिथिः कर्मकालं न स्पृशति वा तत्र का तिथिर्ज्ञेयति मन्देशे वचनाकाङ्क्षायां सामान्य-शास्त्राद्विशेषशास्त्रस्य श्रौत्रप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते । अत्र पुनरेक-स्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाले विहिततिथिस्त्वाभेन का तिथिर्ज्ञेयति मन्देशाभावाच्चिदायकवचनानवकाशः ।

इति सामान्यतः आहुतनिर्णयः ।

अथ प्रेतश्राद्धकालः ।

तत्र तावन्नवमंशकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां नवश्राद्धसंज्ञां निवेशयन्नाश्रुत्यायनोदशाहपर्यन्तं नवश्राद्धकालं मन्यते "नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्दहन् इति । एषान्तु अहःषड्दश्या देश-कालविभागमेकादशाहिकस्य च नवश्राद्धसंज्ञकत्वमाह, नागर-खण्डे भर्तृयज्ञः ।

त्रौणि सञ्जयनस्वार्थं तानि वै शृणु माश्रतम् ।

यच्च स्थाने भवेन्नृत्युस्तत्र श्राद्धं तु कारयेत्^(१) ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यच्च कारित ।

(१) कल्पयेदिति ग० ।

गत मद्ययनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिच्छते ॥
 प्रथमे मग्नमे तददृष्टमे नवमे तथा ।
 दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि वै ।
 मन्वाभ्यायां वैतरिण्यां गतस्मृत्तिमत्राप्रुथान् ॥

मद्यपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावगो द्विजा ।
 सप्तकान्ते गृहे श्राद्धमेकोद्विष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायन ।

चतुर्थे प्रथमे चैव नवमैकादशे तथा ।
 यद्वच दीयते जन्तोस्तत्रश्राद्धमुच्यते ॥

श्याम ।

प्रथमे मग्नमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।
 यत्तु वै दीयते जन्तोस्तत्रश्राद्धमुच्यते ॥

आह ब्रह्म ।

आद्य श्राद्धमश्राद्धोऽपि कुर्वादेकादशे तथा ।
 कर्त्तव्यात्कालिकीं श्रद्धिरश्राद्धं पुनरेव च ॥

आद्य नव ।

पेठीनमि ।

मद्य शोचे प्रदानय प्रेतश्रीकादशेऽहनि ।
 न एव दिवमस्तस्य श्राद्धं शय्यामनादिषु ॥

कुर्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहदारि चतुर्थे भोजयेद्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं चुरकर्म मवाभ्यवै ।

चतुर्थे वाभ्यवैः सर्वैरग्रा मक्षयन लभेत् ।

पूर्वान् दिवान् प्रभुञ्जीत युग्मास्तु अङ्कया शचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैवेकादशेऽहनि ।

युग्मास्तु भोजयेद्विभान् नवश्राद्धान्तु तद्विदु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पञ्च पञ्चमेऽहनि भुञ्जता ।

नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

अथि ।

प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्तत ।

नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च माथेकादशादिकाश्चनवश्राद्धादशौचान्ते विधीयमानं ब्राह्म-
णभोजनं कर्मान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पति ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि वाभ्यवै ।

गावः सुवर्णं विन्तश्च प्रेतमुद्दिश्य शक्ति ॥

'चतुर्थेऽहनि' मक्षयाद् इत्यर्थः ।

यदिष्टं जीवन्त्यामीन्तद्दद्यात्तस्य यजत ।

'तस्य' प्रेतस्य, 'जीवन्तः', 'यदिष्टं' किञ्चिद्भीष्टं, 'आमीन्तद्दद्या-
दित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकाशः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धाना कालः ।

तत्र मद्मपुराणे ।

नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धा षोडश सर्वदा ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशप्रतिमांशे श्राद्धा द्वादशमष्टया ।

कर्त्तव्या श्रुतितप्तेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत्^(१) ॥

जातृकर्मणः ।

द्वादश प्रतिमासानि श्राघ पाण्ड्यासिके तथा ।

मपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

पाण्ड्यासिके इत्येतेन विहितयो श्राद्धयोर्निष्पण्णमाह ।

एकाहिनं तु षण्मासा यदा स्युरपि वा विभि ।

न्यूना भवत्परश्चैव स्याता पाण्ड्यासिके तदा ॥

एकेनाह्ना विभिर्वा यदा षण्मासा न्यूना शु भवत्परस्य तदा
पाण्ड्यासिकाब्दिके श्राद्धे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

श्रुतिषष्ठयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथौ प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोर्निथोरित्येकेनाह्ना न्यूने पक्षे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

तथा पैठीनसि ।

पाण्ड्यासिकाब्दिके श्राद्धे स्याता पूर्वपुरव ते ।

(१) तपयेदिति ह० ।

मासिकानि स्रक्वीये तु दिवसे दादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादवांकुर्यात् श्राद्धानि शोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

नक्षत्रपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपचे च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं व्यावर्त्मवत्सरं द्विजेः ॥

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।

कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं चोच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पिशुताङ्गतः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मामि मासि च तत्परम् ।

प्रतिमं वत्सरश्चैवमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

अग्निमन्त्रेशाद्धे विशेषमाह कात्यायनः ।

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रभुर्वन्ति प्रमौताहानि सर्वदा ॥

त्रिपचिकादूर्ध्वानि 'ध्रुवाणि' । अतएव जाद्वकण्ठः ।

ऊर्ध्वं त्रिपचात् यत् श्राद्धं श्रुताहन्वेव तद्भवेत् ।

अथशु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥ इति ।

द्वारीतस्त्वममर्थविषये मासिकानां कान्तविकल्पानाह ।

मुष्यं श्राद्धं मामि मासि अपर्याश्रावत् प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकादशे द्वादशाथ वा ॥ इति ।

अत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थिताया सपिण्डीकरणपकर्षण
 वक्ष्यते तन्निबन्धन च मासिकानामपकर्ष पुनरावृत्तिश्च तत्रैव
 वक्ष्याम, अत्र च मासिकानि मामोपक्रम एव कर्त्तव्यानि। तथाहि
 माससंबन्धि मासिक, माससंबन्धश्च मासान्तर्गतदिनसंबन्धेनाप्युपपद्यते.
 एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् मामोपक्रम एव कर्त्तव्यता नि-
 श्चीयते। एवञ्च “प्रथममासिकेनमासिक-द्वितीयमासिक-त्रैपक्षिक-
 तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमोनषाण्मासिक षाण्मासिक-सप्तमाष्टम-नवम-द-
 शमैकादशमासिकोनाब्दिकानि षोडश आङ्कानि क्रमेण दद्यादिति
 कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते। अन्यथा न स्यात् षाण्मासिकशो-
 नषाण्मासिकोत्तरकालत्वात्, एवमन्यत्रापि। यत्तु “ततो द्वादश-
 भिर्मासै आङ्कानि दशसङ्ख्येति वचनान्मासान्ते मासिक कार्यमि-
 त्युक्त, तद्विचारमहत्वादुपेक्षणीय। तस्मादाचारानुगुण्याच्च मामोप-
 क्रम एव मासिकानीति सिद्धम्।

इति षोडशआङ्कान्तीत्येवप्रसिद्धाना काला ।

कालस्थानग्निकर्तृकालग्निसदैवत्यमपिण्डीकरणाङ्गत्वं नैमित्तिक
च कालान्तरमुक्त भविष्यत्पुराणे ।

मपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्ने प्रेतस्य पूर्णोऽन्द्रे भरतर्यम् ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निक मपिण्डत्वं पितृभान्तुश्च धर्मतः ।

पूर्णे मवक्षरे कुर्यात् वृद्धिवां यदहर्भवेत् ॥

‘वृद्धि’ चौल-मौञ्जी-विवाहादिह्यपोऽभ्युदय । उपलक्षणं चैतत् ।
नान्दीश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य, एतत् “स्वप्राध्यायाध्ययनावुप-
मप्राप्तावित्युग्रनोवचने “कर्तुं नान्दीमुखमिति प्राध्यायनवचने च एषु-
टीभवित्यति । तेषां यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत ततः प्रागवापकृत्य
मपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखमज्ञितं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारभ्योपरिभ्रमापितप्रेतश्राद्धस्य चौल-मौञ्जी-
विवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दीमुखश्राद्धेनाधिकारोऽपि दर्शितः ।

आह लघुहारौतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा मपिण्डं शिष्य एव च ।

मपिण्डकियां कृत्वा कुर्याद्विभ्युदयं ततः ॥

नागरस्यण्डे ।

आधानाद्युपमप्राप्तावेतन्नागपि वत्सरात् ॥

तत्र चापहृद्यमाणे मपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्यादिति न्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादीन्वपहृद्य कृत्वा मपिण्डीकरण कर्त्तव्यम् ।
वृद्धवशिष्ठोऽप्याह ।

आद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् मपिण्डनम् ॥

तद्धानौ तु हृते प्रेत पितृन्व नोपपद्यते ॥

अपकर्षपच एवेतत्, अनपकर्षे तु क्रमविधानादेव तस्मिद्धि ।

अतएव शास्त्राद्यनि ।

प्रेतआद्धानि सवाणि मपिण्डीकरण तथा ।

अपहृद्य प्रकुर्वीत कुर्वन्वान्दीमुख तत ॥

यत्तु लौमाचिदचनम् ।

यस्य मवत्सरादर्वाक् मपिण्डीकरण भवेत् ।

मासिक चोदकुम्भञ्च देय तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन हृतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव तु पुन
कुर्यादिति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।
अपहृद्येत्यनुष्ठानावाह उग्रना ।

पूर्णं संवत्सरे षण्मासे चिपत्ते वा यद्दहर्वा दृद्धिरापद्येतेति ।
अथ केचित् “पूर्णे संवत्सरे यद्दहर्वा दृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पचयो-
रनाग्निकैकविधयत्न “षण्मासे चिपत्ते वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविधयत्न-
मिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्भावयन्ति चात्र पैठीनमिवचनम् ।

त्रिपत्तेऽग्निमतः कालो दृद्धीयापूर्त्तकमंसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अनग्निमत्सपिण्डीकरणवचनान्यथुपन्यस्यन्ति । तत्रेदं वक्तव्यं यद्-
ग्निमत्तन्विशेषणवत्स्त्रिपत्तादिपत्ताः सन्ति मन्तु ते तस्य संवत्सरान्ते
कर्त्तुं समर्थस्यापि सुखकल्याः^(१) । अनग्निमत्स्य तस्यमर्थप्रयुक्ताः
प्रकृतगोभिलवचनोक्तसंवत्सरपद्येणैकवाक्यता गताः सन्तः सन्तनुकल्याः ।
चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणं चाब्दे मन्पूर्णाभ्युदयेऽपि वा ।

दादशाहे नु वेपाक्षित् मतथैकादशे तथा ॥

इत्यनग्निमत्सपिण्डीकरणकासः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकासः ।

तत्राह लघुशरीत ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतयेद्गिमांस्तु स्यात् चिपत्ते वै सपिण्डनम् ॥

अथ गृही आद्धकर्त्ता यद्याहवनीयरहितः प्रेतयारवनीयवान्

(१) सुखकाला इति क० ।

भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताश्चदिवसादारभ्य पञ्चम्ये पूर्णं
सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतस्त्रानग्निमान् यदा ।

द्वादशाहे भवेत्काव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ।

अथ मृताश्चदारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं द्वांशदुपयाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापिथोः सपिण्डनम् ॥

अस्याभिप्रायः । अग्निमता क्षमावाच्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्वाहार्यकञ्च कर्त्तव्यम् । तच्च प्रमीतमातापितृकस्य सपत्नीकपिनादि-
देवत्यं । न चाश्रतसपिण्डीकरणयोक्तयोर्दुर्गम्याद्वादौ देवतात्मसुप-
पद्यते तस्य सपिण्डीकरणकालिकलक्षणान् । अतः पिण्डपितृ-
यज्ञ आह्वयोः क्षोपो मा भूदिति मत्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे
कर्त्तव्यं प्रेतकाव्ये निर्वर्त्य द्वादशाहान् प्रामेव यस्मिन् कस्मिन्नहनि
मातापिथो, सपिण्डीकरणं कुर्यादिति ।

अतएवाह प्रजापतिः ।

मासपिण्डाग्निमान् सुप्तः पित्रयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न स्रभते फलम् ॥ इति ।

विप्रयज्ञमुपलक्षणं घञ्जिथादिभ्यपि न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

मन्वास्मरमाह शरीतः ।

या तु पूर्वममायास्या मृताश्चाहमनो भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहादारभ्य यद्दशममहर्भवति तस्मान् परा यामावास्या
तस्यामित्यर्थः ।

अतएवाह शाबालिः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्वेऽप्ये स तथापरः ॥

मृताहमारभ्य दशरात्रं तस्मान् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्प्रिमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
पर्यन्तं आशौचोपलक्षणार्थं । तदेवं शाग्रिकस्य चयः सपिण्डीकरण-
काला उक्ता भवन्ति, द्वादशाहः, दशाहात्परकालीनाया अमा-
वास्यायाः पूर्वं किमप्येकमहः, दशाहात्परममावास्या चेति ।

इति शाग्रिकसपिण्डीकरणकालाः ।

इति वैवर्णिकानां ।

अथ भृद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्मवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति दृष्ट्वाः, वचनवशादा-
शौचमथ एव श्राद्धाङ्गीकरणम् ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः ।

अथ सांवत्सरिककालान्तर्यायः ।

तत्र तावत् क्षयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिमंवत्सर कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मातादीनां श्राद्ध कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारिमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुपपन्ननीयं ।
ज्येष्ठस्येत्यनेन तु कनिष्ठस्य भ्रातृनांष्वशक्यं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाप्यज ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । स्नेहादिना त्वनियतेनाधि-
कारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सावत्सरिक कर्त्तव्यमेव ।
तथाचोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्याताः सपिण्डीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्यमं न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोक्षे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ।

नाह तस्य महादेवि पूजा मृहामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सावत्सरं मतम् ।

क्रियते यत् स्वगश्रेष्ठं मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥

मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्व्याच्छ्राद्धमादरात् ।
 मातुश्च खगशादूर्ल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
 मार्हं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।
 न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्मात्सन्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।
 नरेण खगशादूर्ल भोगेन विप्रोपतः ॥
 भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां मततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
 स याति नरकं घोरं तामिसं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तत्र मृताहशब्देन मरणार्हवर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्स-
 रान्ते मुख्यश्रुताचक्ष्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परि-
 वर्त्तन्ते । न ह्यज्ञां प्रातिस्निकं नामास्ति चिह्नं वा, अतो यत्र
 कश्चिदस्ति सांवत्सरिकं प्राप्नुयात् । स्वत्सरान्तमहर्गणनीति चेत् । न ।
 मृताहश्रवणानर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता ।
 अहर्गणं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं, तेन रात्रिमृतश्रापि सा तिथिर्लभ्यते,
 एवञ्च संवत्सरान्ते मृताहसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
 मिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
 यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥

सा तिथि मकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथौ सम्पूर्णकल्पनया ग्रहण न तथा मृताहवर्तिन्यास्तियैर्मरण-
सम्बन्धितया ग्रहण किन्तु मरणकालिक्या एव । अतः सावत्सरिके
मृताहग्रन्धेनोक्ता मरणकालिक्येव तिथिर्वेदितया ।

तदाह नारदीयपुराणे वशिष्ठ ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पिव्येऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिप्रतपारण मरण वा
तात्कालिक्येव तयोस्तिथि, न पुनरतत्कालेष्वर्तिनी प्रातरादिषु
षिमुहूर्तादिमाणा, पिव्ये सावत्सरिकादौ अस्तमयवेलायां अह-
रन्त सृष्टापि मरणकालिकी तिथि सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्त
भवति मरणकालिक्या तिथौ सावत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि
सास्तमयवेलायामपि दिनान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराहयोरस्तीति
मत्वा तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपकालिक आहु कर्त्तव्यमिति ।
अथ वाच मृताहग्रन्धेनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोराचमभिप्रेत ।

तदाह व्यास ।

मास पञ्च-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् वियतेऽहमि ।

प्रथम्यद् तत्तयाभूत स्याद् न तस्य त विदुः ॥ इति ।

‘तयाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेत ।

अथ च सावत्सरिकादिपितृकार्ये चाश्रयेव मासस्य ग्रहणमाह
व्यास ।

विवाहादौ स्मृतः सौरौ यज्ञादौ सावन स्मृत ।

आम्बिके पित्रकार्ये च माघश्राद्धमघ स्मृत ॥ इति ।

अधुहारीत ।

षड्वत्परिवर्त्तते सूर्ये कालवशाद्यत ।

अत सावत्सर श्राद्ध कर्त्तव्य माघचिह्नितम् ॥

माघचिह्न तु कर्त्तव्य पौष-माघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन माघ स परिकीर्त्तित ॥

पौषादिसञ्ज्ञा चाश्रस्यैव, तपाहि पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां
पौर्णमास्यां सा पौषौ सा यस्मिन्मासे स पौषो मास, एव माघा-
दथोऽपि ।

तदाह पाणिनि ।

नक्षत्रेण युक्तं फलं सास्मिन् पौर्णमासीति भ्रश्यामिति ।

न च सौर-सावनयोरेवविधासि षड्ज्ञा एवविधपौर्णमासीयो-
गनियमो वा, अत सावत्सरिकादौ चाश्र एव मानो घाह्य ।

यात्पुनर्वचनम् ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानव ।

तद्द्राशावेव कर्त्तव्यं पित्रकार्यं स्मृतोऽपि ॥

तदेतदधिमासगृहविषय ।

अधिमासविपत्तिद्येत् सौर मान समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तत्र श्राद्ध-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ च्याहद्वैधे निर्णय । तत्र च्याहश्राद्धे तिथिद्वैधे कर्म-
क्रान्त्यापिनीं गच्छा ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ह्यस-दृष्टी न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांस्मृतिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तच्च पार्वणस्या-
पराहः कालः एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नः ।

तथाच दृष्टुगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराहव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अथ केचिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये द्वयोरपि तिथोरपराह-
सम्बन्धस्तदानीं पार्वणेतिकर्तव्यताके सांस्मृतिके पूर्वैव तिथिर्षास्त्रा,
तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकालव्याप्तिप्रभवः तथापि प्रथ-
मानिकमे कारणभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहनि श्राद्धम् ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरहव्यापिनी चेस्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥

दृष्टुयाजवल्क्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभुदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

त्रिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

प्रातः भ्रान्त उपोष्या भ्यान्तिथिर्देवकामेषुभिः ।

मूलं हि पितृव्यर्थं पैत्रं शोकं महर्षिभिः ॥

'मूल' शारदा ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्य कवयो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काशकोविदैः ॥

निगम ।

पूर्वाशिकास्तु तिथयो देवकार्थं कलप्रदा ।

अपराशिकास्तथा ज्ञेया पित्र्यं तु सुखावहा ॥

अथापराशु सूक्ष्मकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराशेष्वन्यतमो वेदि-
तथ ।

तथाच शिवरक्षस्य ब्रह्मवैवर्त्तं सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शयत् पौर्णमास्यं पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदेव तिथिसाग्ये पूर्वां प्राप्तेति सिद्धम् ।

वेद्यस्ये त्वाह बौधायन ।

या तिथिसदहोरात्रं यस्यामभ्युदियाद्भवि ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य त्रासे त्वस्त्रमियाद्भवि ॥

अथाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराशदयव्यापी प्रभोतस्य यदा तिथिः ।

स्ये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तपोन्तरा ॥

यत्तु यात्रेण तिथिसान्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

खर्ष्या दर्पस्तथा हिंसा विविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व-दर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकान्तिकौ ॥

तदेतत्सामान्यशास्त्रं घटाद्यतिरिक्तविविधयामाद्यदिनद्वय-
समपापराहव्यापिते तिथिदृष्टौ परैव याद्वैति । तद्युक्तं । यदा हि
तिथिदृष्टिवशाद्दे अत्र समय अपराहं व्याप्ततदा साम्यवदृष्टावपि
“द्वाहर्थापिनी चैस्त्रादिस्थाघनेकवचनवशात्” प्रथमं वा नियम्येत कार-
णादतिक्रमः स्यादित्यनेनैव न्यायेन पूर्वतिथिरहणस्य युक्तत्वात् । तथा.
दिनद्वये अपराहैकदेशव्यापिलसाम्ये पूर्वैति वक्ष्यते । तथा दिन-
द्वयसमपापराहव्यापिते दृष्टावपि पूर्वैति, तत्र साम्ये तिथिः पूर्वैव
याह्या । यद्यपि “द्वाहर्थापिनी चैस्त्रादिति वचनानि घटाद्यतिथि-
साम्यव्यतिरिक्तविययत्वेनाप्युपपद्यन्ते खर्वशास्त्रस्य स्यततिथिसामान्य-
व्यतिरिक्तसाम्यविययत्वेन, तथापि बह्वशास्त्रानुरोधात् खर्वशास्त्र-
मेव बाध्यत इति चेत् । न । दृष्टावपि तुल्यत्वात् । “अपराहद्वय-
व्यापी प्रमौतस्य यदा तिथिरित्यादिवचनस्य तुल्यपराहैकदेश-
व्यापितिथिद्वयविययत्वात् अन्यथा तिथिचये समस्तपराहद्वयव्या-
पित्वाभन्वत्वात्, “चये पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाक्यभेद-
प्रसङ्गाच्च न वाक्यद्वयकल्पना युक्ता । यद्यपि पोह्येयत्वादात्मभेदो
न दोषाधेति मन्यसे, तथापि अनेकवचनन्यायविहङ्गकल्पना निष्प्रा-
माणिक्यौ ।

ये त्वाञ्ज यदा अमावास्या दिनद्वयेऽप्यपराहसम्बन्धिनी तदा चये
पूर्वा दृष्टौ साम्ये चोत्तरा ।

मिनीशाली कुङ्कुमेव युक्त्युक्ते यादृकर्मणि(१) ।

(१) धितकर्मण्येति ख० ।

स्यातान्ते चेत्तु मध्याह्ने आहुतादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिचये सिनीवासी तिथिदृष्टौ कुङ्कः स्वता^(१) ।

साम्येऽपि च कुङ्कर्जेया वेदे-वेदान्तवेदिभिः ॥

इति वचनात् । आहुतान्तरेऽप्येवं पार्वणविकारत्वात् तस्य ।

तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूष्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टविद्वद्वादी दृष्टि-ह्रामादिषोदनात् ॥ इति ।

तदपुत्रम् । उदाघतवज्रवाक्यविरोधात् । तेन यदा तिथिर्दृष्टि-
वशाद्दिनद्वयेऽपि समग्रापराह्वय्यापिनी तदा पूर्वैव, साम्ये तु दिनद्वये
समग्रापराह्वय्यापिनीति न तस्याच प्रसक्तिः । यदोभे अपि समग्रा-
पराह्वं न व्याप्तुतः तदा याधिकापराह्वय्यापिनी सा याह्या ।

तथाच हारीतः ।

अपराह्वं पितृणां च अपराह्वानुयायिनी ।

सा याह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाह्वानुयायिनी ॥

यदा तु द्वितीयेऽहनि शतस्रमपराह्वं याप्रोति पूर्ववैकदेश्या-
पिनी तदा द्वितीयैवारम्भोपयोगिणादपि याह्या ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेद्द्वं नोऽग्नितापक्रमेण तु ॥

इति विष्णुवचनात् । अन्यत्राप्यारम्भयोगिन्या एव तिथेर्यहणमुक्तं ।

भूतविद्वाप्यमावास्या प्रतिपन्निशितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्गाम्ना सुतपकालिकी ॥ इति ।

(१) कुङ्कमंतेति ग० ।

मास्यपुराणेषुपि कुतप एवारम्भो विहितः ।

मथाङ्गे सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादभक्तकलदक्षधारम्भो विग्रियते ॥ इति ।

न च “भूतविह्वल्यमावासेत्यमावासाधामेवार्थं विशेषः मान्द-
चेति वक्तव्यं, यतः ।

मथाङ्गव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमाधावगतेः । यदा त्वमे अपि तुल्यमपराङ्गैकदेशं
व्याप्तुतः तदा तिथिवृद्धौ परैव याद्या स्ये साम्येऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराङ्गदयव्यापी प्रभोतस्य यदा तिथिः ।

स्ये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तयोत्तरा ॥

“दशमं पूर्णमासं चैत्युदाहृतवचनात् । साम्येऽपि पूर्वैव “ज्ञान्या-
पिनीत्यादिवचनात् । खर्वमास्त्रन्तु स्याद्विषयवङ्गवाक्यासुरोधात्
तद्वतिरिक्तविषयं ज्ञेयं अतएवोदाहृतवाक्ये खर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं । यदा
पूर्वा सायाङ्गव्यापिनी चापराङ्गं सृजति तदा पूर्वैव याद्या ।

तदुक्तं भनुना ।

ज्ञान्यापिनी चेत् स्यात्^(१) वृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिमुद्धतां भवेद्यदि ॥

तथाच भौधायनः ।

वदिने दैवत भाकी पित्र्यज्ञासुमिते रवौ ।

दिमुद्धतां पिरङ्गस्य सा तिथिर्ह्य-कथयोः ॥ इति ।

अस्मार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्गो मुद्गर्भदयं ‘दैवतं’ देव-

(१) परब्रह्मेतत् सर्वव्यादर्शपुस्तकेषु मन्त्राद्यरयुक्तमेव वर्त्तते ।

देवत्वं, तस्मिंश्चास्मिन्ने तत्कालीनमङ्गो मुद्गर्जयं 'पिच्यं' पिष्टदेवत्वं,
अतस्त्वावत्कालव्यापिनौ या तिथिर्भवति सेव क्रमाद्भुव्य-कव्यधोयांश्चेति
तदेवमसामयान्तपूर्वं चिमुद्गर्जां घाञ्चेति स्थिते अद्भुवित्यपुराणोक्तम् ।

प्रतोपवास-घ्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथियांश्चा विपरीता तु वैश्वके ॥ इति ।

'विपरीता' असामयसम्बन्धिनी ।

यस्य थामोक्तम् ।

अद्भुवित्यवेक्षायां कसामात्रापि या भवेत् ।

सेव प्रत्याब्धिके घाञ्चा नेतरा सुप्तघ्नानिदा ॥ इति ।

यस्य वसिष्ठोक्तम् ।

पिष्ट्येऽसामयवेक्षायां स्मृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराहचिमुद्गर्जव्यापिन्या. "किं पुनन्यायेन प्रगं-
सार्थं, न तु घटिकादिमात्रकालीनाया. परिपहार्यं, तथाविधाया.
कर्मापर्याप्तत्वात् उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराहव्यापिकाललाभाच्च ।

अतएव शरीत' ।

अपराहः पिष्टपान्तु चापराहानुयायिनी ।

सा घाञ्चा पिष्टकार्यं तु पूर्वां नास्त्वानुयायिनी ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पिच्यर्थं चापराहिकी ॥

असादिग्रन्थापराहपरा एव ।

तथाच दृष्टमनु' ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्त्रामुपासते ।

तिथिसोभ्यो यतो दत्ता ह्यपराष्ट्रे खयम्भुवा ॥

मदुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्त्रामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराष्ट्रे खयम्भुवा ॥

न त्वचास्तमययोगिन्या घृष्टं युक्तं, अस्त्रमयमये आहुनिषेधात् । अपराष्ट्रेऽपि आहुनिमित्ततिथ्यभावे यदि आहुं क्रियते तदा तामुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराष्ट्रस्य दत्तत्वेन हेतुवच्चिगदार्षवादानुपपत्तेश्च तामुपासत इत्यविध्यमद्भतेः । अस्त्रमयशब्देनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीतिवत्समीपलक्षणयापराष्ट्रो लक्ष्यते, “सग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अन्नः सामवेदे नास्त्रमेति वेदैरशून्यस्त्रिभिरिति सूत्र्यं इत्यचास्तमेतीत्येतावन्मात्रं विवक्ष्यते तदा अपराष्ट्रे देवसम्बन्धाभावात्तदेव शून्य इत्युपसंहारो नावकल्पेत, तस्मात् ‘अस्त्रमेति’ अस्त्रमनीषे अपराष्ट्रे एतीत्यर्थो गृहीतव्यः । एवं स्यतौ यत्र यचास्तमयसम्बन्धिनां तिथौ आहुं विधीयते तत्र तत्र तस्यां अपराष्ट्रयापिन्यां तिथौ आहुं विहितमभिमन्तव्यम् । अन्यथा कुतपरोहिष्ठापराष्ट्रवाक्यैर्विरोधः स्यात् ।

अज्ञास्तमयवेत्तार्यां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्धिके आहुते न परा पुत्तदग्निदा ॥

इति वचनादस्त्रमयमात्रकाले या तिथिः सैव प्रत्याब्धिके आहुते गृह्यते चेत्तदास्तमयकाल एव आहुं प्राप्नोति वचनवत्तात् । अथ सन्ध्याकाले तस्त्रमनीषे च आहुप्रतिषेधात् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराष्ट्र कालेऽमृततिथेरभावेन आङ्गकरणे यैव प्रत्याब्दिके इति विध्यर्थी नानुष्ठितः स्यात् । इतरथा पुत्रदानिदायां प्रति-
पिद्धाया तिथावमुष्ठान भवेत् ।

या तिथि समनुप्राप्य उदय याति भास्कर ।

सा तिथि सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु ॥

यां तिथि समनुप्राप्य अक्ष याति दिवाकर ।

सा तिथि सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलवचनाभ्यां उदयास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकलत्वाभि-
धानात् यदा कदाचित्कृत कर्म विहिततिथावेव कृत भवतीति चेत् ।
न । यथास्तमयसमन्वयेन पूर्वेषुस्तथा सकलत्वं तथैव परेदुरप्युदयसम-
न्वयेन सकलत्वात् । अङ्गस्तमयवेलाया दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न शा-
यते सैव प्रत्याब्दिके इति, का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रति-
पिच्यते नेतरा पुत्रदानिदेति । किञ्च एव परिभाषितं अवास्तव सक-
लत्वं यदि गृह्यते तदा सर्वा एवोदयास्तमययोगित्वेन सकला न कदा-
चित् खण्डतिथिरस्ति । तत्र सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकालव्यापित्वात्

यो यस्य विहित कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति ।

मथाङ्गव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

पराष्ट्रव्यापिनी या स्यात् पार्षणे सा तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्य निवर्तनीयाभावान् आनयकमेव स्यात् ।
किञ्च किमत्रापराष्ट्रावाधेनास्तमयवेलाकलायां प्रत्यब्द-आङ्गविधानं
अथवा दिमुहूर्तं चिरञ्जयेति चिमुहूर्तंवाधेन वा । आद्ये पक्षे अप-
राष्ट्र पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं सत्यन्तरे ।

अपराहः पितृषान्तु यापराहानुयायिनौ ।

सा दाद्या पितृकार्थं तु न सा यास्तानुयायिनौ ॥

इति सम्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेत्तायां आहुं प्रमथ्येत । किञ्च प्रत्याब्धिकशब्देन किं आहुमभिधीयते कर्मान्तरं वा, आहुपचेऽपि मृताहआहुमचयदतीयाआहुश्चेति यावत्प्रमाणान्तरवशादवधार्यते तावदपराहः पितृषामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते । द्वितीये पक्षे चार्थं विशेषः तिथ्यभावे अपराह्णे आहुते मृताह्णे आहुं न हतं स्यात्

मास-पक्षे तिसृषुष्टे धो यस्मिन् सिध्यतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं मृताहं तस्य तं विदुः ॥

इति तद्वचशात् । न चैवमपि दिनान्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः सृष्टमिति तद्युताहः स्यादिति तथापि आहुं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् । यतः ।

अनग्निमत उत्क्रान्ते भाग्येः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सध्वयनं दाहान्मृताहस्त यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिवशेन मृताह इत्युक्तं न मरणतिथियोगवशेन, अन्वयैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे मृत्युभववापि आहुं प्राप्नोति न कश्चिद्वा अविशेषात् । “पूर्वखां निर्वपेत्पिण्डमित्यादौ च मग्न्या तिथेराधारत्वावगमात् तत्तिथिं विना आहुते क्रियमाणे

अकाले यत्कृतं कर्म विधिगौचविवर्जितम् ।

अहत नहिजानीयात् पुनरिज्या युतेर्बलात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास पक्ष-तिथिसृष्ट इत्यस्यायमर्थः, यस्मिन्

भाषे यस्मिन् पक्षे यस्यां तिथौ यो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह-
इति । अस्तमयवेलाशब्देन किं भायंमन्त्रिदृश्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि-
वा, आद्ये पक्षे अङ्गीति नोपपद्यते, सभूषादित्यमहत्तोपलब्धावहः-
शब्दं प्रयुज्यते इत्याः । द्वितीये पक्षे मथाङ्गादुपरि सर्वाप्यस्तमय-
वेला स्यात् ।

उदये वहुमानाभिरामध्याह्नं तपेद्रविः ।

ततः परं ह्रसन्तीभिर्नोभिरक्षं स गच्छति ॥

इत्यस्तमयमन्त्रिनः कालस्य मथाङ्गादुपरि पुराणे प्रतिपाद-
नात् । तथा सति “अपराहः पितृणामिति श्रुत्या सह विरोधो
न भवेत् । द्वितीयपक्षोऽपि न युतः अस्तमयवेलायामित्यङ्गनामय-
वेलायाः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्माद्यमर्षोऽस्य वचनस्य,
अस्तमयवेलायां अङ्गि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽस्तमयमन्त्रि-
हितः कालः सायाह्नस्तिमुहूर्त्तं पञ्चमोविभागस्तस्य प्रवेगे वा कला-
मात्रायाश्चैव प्रत्याब्धिके याच्ना तस्या, आङ्गादिमुहूर्त्तपञ्चक-
रूपापराह्वयापित्वात्, नेतरा पूर्वा या सायाह्नमात्रवर्तिनी आङ्ग-
योग्य न अपराह्व व्याप्नोति सा पुत्रहानिदा न याद्येत्यर्थः । एतविधे
वचनार्थे नानुपपन्न किञ्चित् । नापि वचनान्तरस्थानर्थक्य विरोधो
वा । अथवा पूर्वस्मिद्यह्नि लोकप्रसिद्धकालस्तमयकालव्यापिनी
द्वितीयेऽहनि तदेकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽहनि पूर्वतिय्य-
पवादेन आहुं नियम्यते इति निरवयवम् । एतत्परिष्कारकारः ।
अस्तमयसृष्टापि तिथिः पूर्वैव आद्येति । न चान चतुर्थप्रश्नोत्तरा-
हुं व्यतिरिक्तापराह्वे काले तिथिसयोगासम्भवेन तिथिसुक्तापराह्व-

कालाभावादननुष्ठानमेव श्राद्धस्येति वाच्यम् । यदाह नारदीयपुराणे वसिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी सता ।

पित्र्येऽस्रमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥ इति ।

अस्रमयवेलायां या स्पृष्टा मृततिथिसत्तिथौ कर्त्तव्ये पित्र्ये श्राद्धिकादिश्राद्धे पूर्णा निगद्यतेत्यर्थः । अस्रमयवेलायां स्पृष्टेत्यनेनास्रमयमयवे कस्मान्नभावेऽपि मृततिथेः पूर्णत्वमुक्तं इति भन्तायम् ।

यत्तु सात्यन्तरम् ।

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्त पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये दैत्रे चैव च कर्मणि ॥ इति ।

पित्र्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनान्ते वर्त्तमानाः पञ्च नाद्यः पुण्यास्ततः प्रकृतनाडीतिथियोगजन्यपुण्यत्वापादिकाः न तु ततो न्यूनाः, दैत्रे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्युदये षति वर्त्तमानाः पञ्च नाद्यः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि तिथियोगजन्मापुण्यापादका न तु ततो न्यूना इति तस्यार्थः । तदेतत् । “प्रतिपद्द्वयत्वाभाष द्वितीया द्विपद्भेदेत्यादिना “श्राद्धं कुर्वन्तमावास्यां यत्नेन पुरुष शुचिः । सर्वाङ्गं कामानवाप्नोतीत्यन्तेन श्राद्धकालतया विहितकृष्णपञ्चप्रतिपदादितिथिद्वैधविषयं न तु श्राद्धान्तरकालतया विहिततिथिद्वैधविषयं । यिच्च श्राद्धं कृष्णपञ्चदिनेऽस्रमययोगिनीति प्रकृत्या तत्रैव विगेषाभिधानपरत्वात्स्य वचनस्य, तेन पूर्वोक्तवशिष्टवचनेन सह न कश्चिद्विरोधः ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापरास्तिकी ॥ इति ।

सन्ध्यासमीपस्थापरास्तिकी घटिकैका यदा भवेत् सा तिथिः
पित्र्ये सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽस्तमयात् पूर्वक्षणे
तिथियोगः उत्तरदिने च अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तयुक्ता तदा
उत्तरमहः आह्नकालः ।

तथाच सुमन्तुः ।

उदिते दैवतं भानौ पेशं वासुमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं चिरज्ञो वा सा तिथिर्दण्ड-कव्ययोः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सत्यङ्गःसम्बन्धिनी देवकर्माद्भिभूता
तिथिर्यां द्विमुहूर्त्तादन्यूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् छत्त्रस्थाङ्गो
हव्यदानकालतामापादयति तेन तस्मिन्वहनि दैवं कर्म कुर्यात् ।
पितृकर्माद्भिभूता तिथिरस्तमिते रवौ सति या त्रिमुहूर्त्तमनुवर्त्तते
सा कव्यदानकालतां स्वसम्बन्ध्याह्न आपादयति तेन तस्मिन्नेऽङ्गि
पितृसम्बन्धिषां वारिकादिश्राद्धं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने
अस्तमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तानुष्ठान्यभावेऽस्तगामिनी पूर्वेतिथिरेव पाश्चे-
त्यर्थादुक्तम् ।

एवञ्च यदुक्तं नारदीयपुराणे ।

दशैत्र पूर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽस्तमयादुपरि मुहूर्त्तत्रयाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु
पूर्वेदुरस्तगामिनी तिथिः सम्भवति उत्तरेदुरस्तमिते रवौ त्रिमुहूर्त्त-

यापिनी न भवति किन्त्वसगामिनी भवति तदापि मैव याज्ञा
 आह्लादावन्तामिनीति स्मरणात् । यदा तु दिनद्वयेऽप्यन्तगामिनी
 तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामित्वरूपगुणाभावेऽपि गुणलोप-
 न्दायेन सावत्सरिकश्राद्ध कर्त्तव्यं, तिथियुक्तापराह्कालव्यतिक्रमेण
 प्रत्यवायापत्तेयेति । तदयुक्तं । अस्तमयस्वर्गमात्रेण सावत्सरिकश्राद्धे
 पूर्वविद्धतिथिरक्षणे ।

श्राद्धस्यापिनी^(१) चेत्याभूताह्य यदा तिथि ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥

इति मनुवचनविरोधात् । “प्रसोपवाम नियम इति भविष्यत्पुरा-
 णवचनमपराश्रित्वा एव तिथेर्यदृश्य प्रतिपादयति । वचनान्तरविरोधेन
 घटिकेकेत्यस्यानुष्ठप्तौ प्रमाणाभावात् उक्तप्रकारेण गतिसम्भवाच्च
 परेद्यु आह्लादमभयविषयत्वेनोपपत्तेश्च ।

यदपि च सुमन्तुवचनस्यास्तमयोपरितनन्दिमुहूर्त्तविषयत्वेन व्या-
 ख्यात तदयुक्तं । अह-शब्दपर्यालोचनया द्विमुहूर्त्तस्य च दिन-
 मयम्भिलावगते ।

अन्ये लाञ्छ द्वितीयेऽहन्यपराहव्याप्तित्वे त्रिमुहूर्त्ता चेत् पूर्वविद्धा
 कर्त्तव्या “त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदीति मनुवचनात् । “अपराह पित्रणा-
 न्तिवति हारीतवचन सावत्सरिकव्यतिरिक्तविषय । एवञ्च सति “द्वि-
 रश्रयापिनीति सुमन्तुवचनस्य, “दिव्कार्ये तिथिर्ज्ञेयेति दृष्टयाज-
 वलक्यवचनस्य, “प्रात प्रातरुषोय इति शिवरहस्य-शौरपुराणस्य,
 “तिथे भान्तमिति नारदीयपुराणवचनस्य, “उदिते दैवतमिति

(१) शिरहर्कापिनीत्ययमेव पाठ सागोचरेन ।

बौधायनवचनस्य, “प्रतीपवासष्ठानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य,
 “अश्लमयवेलायामिति व्यासवचनस्य, “पित्र्येऽश्लमयवेलायामिति
 वसिष्ठवचनस्य, “दृशंश्च पौर्णमास्येति शिवरहस्याक्षतमनुवचनस्येत्येवं
 वचनदशकवाधलाघवं स्यात्, भवत्यचे तु वाधगौरवं स्यात् । स्था-
 दित्वा भवत्यचेऽपि “कर्मणो यश्च यः कालः इति व्यासवचनस्य,
 “यस्मिन् काले हि यत्कर्मति स्कन्दवचनस्य, “अपराह्निकास्तपेति
 निगमवचनस्य, “अपराह्नः पितृणामिति हारौतवचनस्य, “प्रतोप-
 वाम-निधम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “यस्यामस्तं रविर्यातीति
 लघु-वृद्धमनुवचनयोः, “अपराह्नव्यापिनीति वृद्धगौतमवचनस्य, “वि-
 दितः कालः इति बौधायन-लघुविष्णुवचनयोः, “तथाह्नव्यापि-
 नीति बौधायनवचनस्येत्येव वचनेकादशकस्य वाधगौरवं भविष्यति ।
 अस्त्यचे तु वाधलाघवमिति चेत् । उच्यते । पक्षद्वये बह्ववाक्यवा-
 धाविशेषेऽप्याचारात्तुल्यात्पूर्वविद्धा विमुहर्त्ता गृह्यते । तद्युक्तं ।
 आचारद्वैविध्यात् । भवत्यचे स्मृततिशिषांस्वरिकविधायकवाक्य-
 वाधोऽपि भवेत् । ततश्च बह्ववाक्यवाधाम्नाय पक्षो ज्यायान् । किञ्च
 यथा श्राद्धे विमुहर्त्ततिशिष्यवर्णयवणात्कर्मकालव्यापिग्राह्यवाधो-
 ऽङ्गीक्रियते तथा ।

यस्यां तिथावस्तमिथात्पूर्वस्य विमुहर्त्तके ।

घाग-दाग-जपादिभ्यस्तान्मेवोपक्रमेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि विमुहर्त्ततिशिष्यवर्णयवणात् तद्वाध-
 प्रसज्येतेति वैषम्याङ्गीकरणमयुक्तं । तथापि वैवमभुषणमे दोषः
 प्रागभिहितः ।

अन्ये त्वाहुः क्षयाद्दृष्ट्याद्दे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेश्च
परम्परामाप्ताचाराश्रयणेन तिथेर्यद्दृष्टमिति । तेषां परम्परामाप्ताः
पूर्वैरप्यनुष्ठिता, “तदेव तेन दुष्येद्युराचारैर्नंतरैः पुनरिति वचनात् ।

तथाच व्यास ।

तर्कैः प्रतिष्ठं श्रुतयो विभवा
नामावृषिर्यस्य मत न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्र निहितद्रुहायां
महाजगो घेन गत. स पन्था ॥

इति यद्वच युक्तं तत् पादं ॥

इति क्षयाद्दृष्ट्यादधिनिर्णयः ।

अथ क्षयाद्दृष्ट्यादधिज्ञाने सांवत्सरिक-
आहकालनिर्णयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अरुण उवाच ॥

न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्यमराधिप ।
वृत्तयोस्तु महामासः पित्रोर्यस्तु कथं नरः ।
आहू करोतु वै ताभ्यां मिधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणमन्येषा अपि आहूष्य मास-दिनाज्ञाने
तथैवावस्थान् ।

आदित्य उवाच ॥

वृत्ताश्च यो न जानाति मानवो विजतात्मजः ।

तेन कार्यममावास्थां आहुं मांस्वरं नृप ॥
यस्य प्रोषितस्यप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते मामस्तु
ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्थायां मांस्वरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायेत मृताहृद्येभ्रमीते प्रोषिते षति ।

मामस्येतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यामृताहृदि ॥

‘तद्दर्शं’ तन्मासामावास्थायां, ‘मृताहनौत्यत्र यत्कर्त्तव्यं तदिति
शेषः’, ‘प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्थानान्तौ विस्तृतौ घटा ।

तदानीमपि तौ याज्ञौ पूर्ववत्तु मृताहृदिके ॥

अग्निन्नेव विषये एकादशां आहुमाह मरीचिः ।

आहुविभ्रे समुत्पद्ये अविज्ञाते मृतेऽहृदि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं दृष्ट्वापत्ते विज्ञेयतः ॥

अत्र ‘विज्ञेयत इति दृष्ट्वापत्तस्य मशस्ततरलाभिधानेन शुक्ररघो-
ष्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ररघोष्येकादशोर्विकल्पे प्राप्ते एवं
यवस्था मासे पक्षे च विज्ञाने तिथिमात्रपरिज्ञाने तस्य मासस्य
तत्पक्षस्थितायामेकादशां आहुं कार्यं विज्ञायमानपक्षपरित्यागे
कारणभावात् । पक्षस्थाप्यपरिज्ञाने रघोष्येकादशां तद्भावे शुक्रै-
कादश्यामपीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिग्मेव विजानाति मामं नैव तु धो नरः ।

मार्गशीर्षस्य वा भाद्रे माघे वाप्य समाचरेत् ।

भोजकस्य विशेषेण यो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु मृताहः परिश्रायते न मासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे
माघे वा तस्मिन्नहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोपितमृतस्य दिन-मासादुभावप्यविज्ञातौ स्यातां
तदा तत्रस्थानकालिकयोर्दिन-सामयोस्तत्पूर्वावत्सरिकं कार्यं ।

तदाह षण्ण ।

दिन-मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिग्ग ॥

दिनशब्देन सर्वत्र तिथिरवगन्तव्या । पूर्वोक्तया दिग्गोक्तस्याय-
मर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्यामसावा-
स्थायां सर्वत्सरिकम् । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने मासाज्ञाने च मार्ग माघे
वा तस्मिन्नेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथि सामयोर्हभयोरप्यज्ञाने
तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथि-सामयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वा ।

‘श्रवणदिवसे’ मरणवार्त्ताया श्रावणं न तिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तो पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

श्रवणतिथिविष्कारणे मासस्मरणे च तन्नामवर्तिन्याममावास्याया
सावत्सरिक । श्रवणतिथिविष्कारणे मासविष्कारणे च मार्गशीर्षे माघे
वा तस्यासौत्रे तियौ कार्ये । श्रवणतिथि मासयोरुभयोरपि विष्कारणे
माघस्य मार्गशीर्षस्य वामावास्याया कार्यम् ।

तदुक्तं प्रभासच्छण्डे ।

हृतश्चाहर्न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्या आह्निकं माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरणप्रस्थानश्रवणरूपेण केनाप्युपलक्षणनेत्यर्थं, यस्य
तु प्रोषितस्य मरणवान्तां जीवनवार्त्तांपि नाकर्ण्यते पञ्चदशदश-
पर्यन्तमागमनञ्च नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पालाश्रीभिः समिद्धि कुमैर्वा
शरीरप्रतिष्ठति हला यथाविधि दाहमस्कारं निर्वर्त्य तदागौ
तन्नाम-पक्ष-तिथिस्पृष्टेऽहनि सावत्सरिकं कर्त्तव्यम् ।

इत्याह जातृकर्ष्ये ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्तां नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशदशकाला तत्पतिरूपकम् ॥

कुर्ष्यान्तस्य च मस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादौन्धेव सर्वाणि श्रेयकमाणि सञ्चरेत् ॥

इति चयाहापरिज्ञाने सावत्सरिककालनिर्णयः ।

अथ मघायाह्निकनिर्णयः ।

वायुपुराणे ।

मघासु कुर्वन् आह्निकं सशान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥
 मघाश्राद्धञ्च यः कुर्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति मन्तनिश्चाचया भवेत् ॥
 एतेनैव तु योगेन वल्ल-यानमुपानहौ ।
 यो ददाति मघाश्राद्धे भोजनञ्च विशेषतः ।
 त्रयोदशमासस्य तृष्यन्ति पितरो नृप ॥
 पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं निरीचन्ते शकुना देव पिप्पसम् ॥
 मधुमांशिन खड्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष भो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥
 मघासु दत्ता विधानेन चतुरो सभते वरान् ।
 धनमर्थं सुतानाद्युर्ददन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

शातातपः ।

मघासु पित्रे च सुते च जाते
 यक्षोपरामे अयनद्वये च ।
 शङ्खे च दत्ते च तथैव पत्ने
 दत्तं भवेद्विष्कमहस्रतुल्यम् ॥

विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं सदैव हि ।
 मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः श्रयत्रिणा ॥ इति ।

आह दृढवशिष्ठः ।

दधि गव्यमश्वत्थं सालास्रानाविधांस्तथा ।
 ददन्तमनुगोचन्ते वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितश्राद्धविषयाणीति । तथाच
शविष्यत्पुराणे वचनम् ।

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथाच षट्चिंशन्मते ।

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्त्यामुपवासञ्च चन्द्र-सूर्य्यग्रहे तथा ॥

यदाचारधारहता पुराणवचनमुदाहृतं “मघायां पिण्डदानेन
चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवदुद्विष्यतिरिक्तविषयम् ।

अन्ये श्राद्धः । केवलपिण्डदाननिषेध एवायमस्ति, तत्प्रभावति,
तथाच षट्चिंशन्मते ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्य-विप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु सन्मते भवेन्निरग्रनोऽपि चेत् ॥

ननुभयत्रापि निषेधः प्रवर्ततां, न, अनेकवाधस्थान्यायत्वान् ।
तस्मात् मघाश्राद्धमपि सपिण्डमाचरणोपमिति । तदयुक्तम् ।
विनिगमे कारणाभावात् उभयत्रापि निषेधः प्रवर्तते ।

अन्ये श्राद्धः । चयोद्गमौश्राद्धतुल्यन्यायतया मघाश्राद्धमपि एक-
वर्गमन्वन्नि निषिध्यतदिति । तदसत् । “श्राद्धाद्यैर्वैकर्म्येण चयोद्गमा-
मुपक्रमेदित्यादिवचनवशेन तद्भवत्वा दर्शिता, इदन्तु वचनाभावात्
युज्यते । न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तत्तुल्यत्वात्तथाश्राद्धं न कुर्यादिति
निषेधश्च सपिण्डश्राद्धोचरतयोपपत्तेः, तथाच “पिण्डदानेन पुत्रो
नश्यतीति श्रूयते न श्राद्धाचरणेन, तत्कर्तव्यमायाः प्रदर्शितवान् ।

इति मघाश्राद्धनिर्णयः ।

अथाग्नौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्राह ऋष्यशृङ्ग ।

देये तु पितृणां श्राद्धे अग्नौ च जायते यदा ।

अग्नौ च तु व्यतिक्रान्ते तेभ्य श्राद्धं प्रदीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा श्राद्धाधिकारिणामग्नौ च जायते तदा मुख्यकालप्रत्यामले अग्नौ चोपगमानन्तरकाल एव पैत्रक कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यन्त्रविवचनम् ।

तदहसेऽग्नदुष्येत केनचिद्भूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र श्राद्धे सूतकेन प्रदुष्टे “सूतकानन्तरं कुर्यादिति पञ्चस्तार-
दृश्यशृङ्गवचनाविरुद्ध एव । “पुनस्तदहरेव चेति पञ्चस्तारादिशब्दोक्त-
निमित्तान्तरविघ्नतः मुख्यकालविषय इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्प-
नीयम् । एतच्च पदान्तरं स्यादहक्रियमाणप्रतिमासिकश्राद्धविषय । तत्र
भामसृष्टकालाभावेऽपि पञ्च तिथिमात्रसृष्ट्यापि ग्राह्यत्वम् ।

अतएवाह देवल ।

एकोद्दिष्टे तु मन्त्रे यदि विघ्नं प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अन्तरे भाषि, ‘तिथौ’ मृततिथौ, यस्मिन् शब्दे
लक्षणे वा मृतं तस्मिन्च श्राद्धं विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । ‘यदि
विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाग्नौ चोपगमनिरिति निमित्तेनेति

शेषो द्रष्टव्यः । आग्नौचनिमित्तेन विभे जाते मासिकविषयेऽपि
सूतकानन्तरमेव आह्वानुष्ठानं च्यव्यशुद्धवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवस्वामिनापुत्रम् । एतद्व्यशुद्धवचनं सूतकाग्नौच-
विषयं निमित्तान्तरतस्तु तद्वर्षिषाते “एकोद्दिष्टे तु समाप्ते यदि
विभ्रं प्रजायते । इत्यादिसूतान्तरवचनमिति ।

यास ।

आहुविभे समुत्पत्ते अन्तरा सूत सूतके ।

अमावास्यां प्रसुर्वीत आहुं चैके मनीषिणः ॥ इति ।

‘अन्तरा सूत-सूतके’ आहुप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके
सूतके वा जाते । अमावास्यायां शुद्धौ शुद्धानन्तरमेतत्प्रावत्सरिक-
आहुविषयमिति केचित् । तदयुक्तं ।

मासिकाव्ये तु समाप्ते अन्तरा सूत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तस्मात्स्ये दर्शं चापि विचक्षणा ॥

इति षट्त्रिंशत्तवचनेन नासिकस्यापि विधानात्, अमावा-
स्याग्रहणं शुक्लैकादशा. कृष्णैकादशाद्योपलक्षणम् ।

अतएव मरौचि ।

आहुविभे समुत्पत्ते अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशी तस्या विशेषत इत्यन्वयः, पिष्टकार्यं
यत कृष्णपक्षेव याह्वलात् कृष्णैकादशीतोऽप्यमावास्यायाः पिष्ट-
कार्यं श्रेष्ठं दण्डापूपन्यायसिद्धं बोद्धव्यम् । अत्र शुद्धानन्तरकालो
मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् श्रेष्ठः । दर्शकालस्ततो अघन्यं मुख्यदर्शका-

सप्रत्याहृत्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथाच तत्रायुष्यशृङ्गः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

या तिथिसुख कर्त्तव्या न लभ्या वै कदाचन ॥ इति ।

अथमर्थः । शुचीभूतेन तावदातव्यं तेन मुख्यकालेषु शुद्धमन्त्रे
शुद्धानन्तरं या तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' लभ्यते, तस्य कर्त्तव्यकर्माङ्गता
ज्ञेया, न लभ्या मुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिद्धानुष्ठेयेति ।
आशौचादूषिता मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिष्टं श्राद्धं दातव्यं विच्छिन्तं नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदृच्छया' श्लेच्छया । मृत-सूतकाभ्यां मृताहोपपाने तदतिक-
भ्याशौचनिवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्पाकोपक्रमाग्निमन्त्रणाद्वा
पूर्वमेवाशौचविज्ञाने षति नोत्तरकालम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारभ्ये श्राद्धकर्मणि ।

निमग्नणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

देहे पिष्टेषु तिष्ठन्तु आशौचं विद्यते कश्चित् ।

अपि दाहन् पक्षीतृष्य सूतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाने न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कदाचन ।

विज्ञाने भोक्तुरेव स्वान्नायश्चिन्तादिक्वा क्रिया ॥

भोजनार्द्धं तु मन्त्रके विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टे शेषं त्यक्त्वा समाहितः ।

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतके मति चान्तरा ।

श्रेयमन्नं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दाह-भोक्तृव्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । “दाहन्
भोक्तृं न स्पृशेदित्यत्र दोषविशेषः ।

आह कतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिदमाशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यं कालमतिप्राम्याशौच-
निरुक्तौ आह्वं कर्तव्यमिति ।

गृहमेधिनस्तु भार्यया सहेवाधिकारात् तस्यां रजोदर्शननिषेधना-
शुचित्वदूषितायां मुख्यकालमतिप्राम्याशुचित्वनिरुक्तावेव आह्वे कर्तव्ये
मात्रे रजस्रक्ष्मापतिमैवैकारकिना मुख्यकाल एवामथाह्वं कर्तव्यमिति ।

आहोयनाः ।

अपक्षीकः प्रवासौ च यसा भार्या रजस्रक्ष्मा ।

सिद्धाद्येन न कुर्वीत आमन्तस्य विधीयते ॥ इति ।

अस्यामन्त्राह्वविधेः कपिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह चारीतः ।

आह्वविधेः द्विजातीनामामन्त्राह्वं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनगतं मासं संवत्सराह्वते ॥ इति ।

यद्वाप्यारजोदर्शनादिरूपे आह्वविधेः समुत्पन्ने सत्यामन्त्राह्वं कर्त-
व्यमिति प्रकीर्तितं तदमावास्यादिकास्तिकमेव न तु यन्मृताह्वका-
लितं चांवासरिकस्य तदपीत्यर्थं, किन्तु तदपकालेनैव कर्तव्यं ।
तच्चैकभार्येण सहाधिकारिभार्यादूषणाद्वाभ्यान्तरस्य चाभावाद्भ्रजो-

दर्शनरूपविप्रापगमकाल एव कर्त्तव्यं । यथोक्तं प्रभामण्डले ।

मंथद्वाद्यास्तुर्धेऽङ्गि स्वाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्माणि पित्ये च पञ्चमेऽहनि श्रद्धति ॥

स्यत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु मन्त्राग्ने यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन तधिकारानपगमान्मुप्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

श्रामश्राद्धासमर्थं प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे दिजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

द्रव्यमत्र भोज्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, दिजय भोक्ता ।

इत्याशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ श्राद्धविधिषेण प्रातःपूर्वाह्न-मथ्याह्न-सायाह्ना विहिताः सायकालश्च निषिद्धः एवमन्येध्वपि कर्मसु, अतस्तदिवेकार्थं पूर्वाह्नादिकालप्रकरणमारभ्यते । तत्र तावद्योगसामर्थ्याद्धिधा विभक्तश्राद्धः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति स्पष्टमेवावगम्यते ।

तथाच मनु' ।

थया चैवापर, पक्ष' पूर्वपक्षादिशिव्यते ।

एव श्राद्धेषु पूर्वाह्नादपराह्नो विधिभक्ते ॥ इति ।

नन्वत्र आहुविषये पूर्वाह्नापराह्णस्य वैशिश्यात्प्रामुख्यते न पुन-
रहर्दिधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्नसंज्ञकत्वम् अपराह्णस्यापराह्नसंज्ञक-
त्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मामस्य भागौ पूर्वापरौ
पक्षौ भवतः तौ चान् दृष्टान्तौऽस्तौ, असाह्य्यादह्नोऽपि द्विधा
विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाह्नापराह्णसंज्ञकत्वं गमयति, तत्र
वैशिश्यात्प्रकारेण असाह्य्यात् दृष्टान्तलोपपत्तेः । सत्यं तथापि भागा-
कारानुपादानात्सर्व्वमाह्य्यानुरोधाच्च विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते
तद्बाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगन्तव्यः । ननु दर्श इत्यमात्रे-
स्त्रिधा चतुर्धा दिवसभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसाह्य्यकल्पनामूल-
कश्च विभागो बाध्यतां । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदि-
ष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात्काल्पनिकाच्च बलीय-
स्त्वात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा
भूदित्येतदर्थमेव यौगिकोऽप्यर्थः परिभाषितः ।

स्कन्दपुराणे ।

‘आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपराह्णस्त’ परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमथ इति द्विधा विभक्तस्याह्नोद्वितीयोभागोऽप-
राह्ण इत्येकं मतम् । अथ त्रिधा विभक्तस्याह्नोद्वितीयो भागोऽपराह्ण-
इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र श्रुतिः । “पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपराह्णं पितृणां तस्मादपराह्णे ददातीति । अत्र पञ्चदश-
मुहूर्त्तात्मकस्य दिवसस्य पञ्चमुहूर्त्तपरिमितान् पूर्वाह्नादिगावस्तीन्
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देव-मानुष-पैतृकेषु कर्मसु विनियुक्ते श्रुति-
रिति प्रतीतिर्जायते । अपराह्णकाले विहितस्य पार्वण्यआहुस्य वासर-

द्वितीयेऽंशे मानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते
 सोऽपि त्रिधा विभक्त्याऋतृतीयो भागोऽपराह इत्यन्यान्यार्थदर्शनत्वे-
 मानुषन्धेयः इति त्रिधा विभक्त्याऋतृतीयो भागोऽपराह इति
 मतम् । अथ विषमैर्भागैश्चतुर्णां विभक्त्य इतीयो भागोऽपराह-
 इत्यपरम् । तथाच गोमिश्रः ।

पूर्वाह्नः गृहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आं द्वितीयादपराहः मायाऋच ततः परम् ॥ इति ।

अत्र सूर्योदयान् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाह्नं,
 तदूर्द्धं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं, तदूर्द्धं द्वितीयप्रहरसमाप्तिपर्यन्त-
 मूर्द्धप्रहरपरिमितमपराह्नम्, तदूर्द्धं प्रहरमात्रं सायाह्नगाह्नरित्यर्थः,
 इति चतुर्णां विभक्त्य इतीयो भागोऽपराह इति मतम् । अत्र
 समविभागैः पञ्चधा विभक्त्याऋचतुर्णां भागोऽपराह इत्यपरमपि
 मतम् । तत्र शतपथश्रुतिः । “आदित्यस्त्वेव सर्वं षट्पदवः स यद-
 वोदित्यथ वसन्तो यदा मङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा
 यदापराहोऽथ अरुचदैवास्तमेत्यथ सैमना इति ।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तमश्रितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे
 त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति । अथ यद्यपि
 “तस्मान्मध्यन्दिन एवाधीतेत्यनन्तरमेवाध्यायममाधातस्यभिधानसमन्धे
 मध्यन्दिनविधेः शेषभूततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रात-
 रादिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षितस्वकालपरिमाणज्ञापकतयोपजीव्य-
 मानः सर्वकर्मसम्भितां लभते । अतएवायं त्रिमुहूर्त्तपरिमाणव-
 पवः पञ्चधा विभागः साधारणेनैव दृग्गते । तथाच प्रभासखण्डे ।

मुहूर्त्तचितयं प्रातस्त्रावनेव च षड्भुवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्नोऽपि तादृगः ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ सर्वकर्मवर्हिष्कृतः ॥ इति ।

अतएव तत्कालविहितकर्ममाचोपयोगितामस्य विभागस्याह
पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यादित्यान्मुहूर्त्तास्त्रय एव तु ।

प्रातस्तु स सप्तः कालो भागद्याह्नः ष षष्ठमः ॥

षड्भुवस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समः सतः^(१) ।

ततस्तयो मुहूर्त्ताश्च अपराह्नो विभियते ॥

षष्ठमोऽथ दिनांगो यः स सायाह्न इति सप्तः ।

षड्भुवस्त्रिमुहूर्त्तः तत्कालवर्हिष्कृतः ॥ इति ।

उदीयमानस्य भास्वन्मण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रथमोपलक्ष-
नयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच
लेखाप्रभृत्यादित्योदयात् आरभ्य ये चर्यो मुहूर्त्तास्त्रि प्रातःमंशका-
भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यादित्ये त्रिमुहूर्त्तास्तियते तु वै ।

प्रातस्तु स सप्तः कालो भागद्याह्नः ष षष्ठमः ॥ इति ।

षड्भुवस्त्रिमुहूर्त्तः प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्कालेषु यथोक्तेषु
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रथममितानां पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्न-माया-

ज्ञानां कन्या विविच्यन्ते । प्रातःसङ्गवयोरेकैक एव कल्प इति सूतो-
विविक्तमेवातः पूर्वाञ्चादिकाशकल्प्या एवोच्यन्ते । तत्र द्विधाऽर्धविभागे
भास्वन्नण्डलोद्धं द्वादशनिरीक्ष्यचण्णादारभ्याष्टममुहूर्त्तपूर्वाद्धंसमा-
प्तिपर्यन्तः पूर्वाञ्चः, त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशाप्रधति पञ्चममुह-
र्त्तावसानावधिः, चतुर्द्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठमुहूर्त्तद्वितीय-
पादपूर्वाद्धंसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे द्वादद्यादारभ्य षण्णमुहूर्त्त-
परिमितस्य कालस्य पूर्वाञ्चलं वक्तव्यं । तदा हि यौगिकीं वृत्तिं
परिकल्प्य पूर्वाञ्चशब्दस्थार्थां वाच्यः, स च तद्विरुद्धमध्याह्नादिभंशा-
न्ववसुद्धो वक्रमुचितः । यद्यपि दिनाद्यस्य षण्णमुहूर्त्तस्य प्रातःसङ्गवात्म-
कभंशादद्याविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न धोगविरोधीति न पूर्वाञ्च-
भंशानिवेशपरिपन्थिता प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाञ्चविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पः ।

द्विधा विभागे द्विवचस्य मध्याह्नवचसादुभयतो मध्याह्नविहित-
कर्मप्रयोगपर्याप्तौ मध्याह्नः । अगत्या चात्र विरुद्धभंशान्तरनिवेशो-
प्यनुपेय । त्रिधा विभागे षण्णमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानाव-
धिर्मध्याह्नः, चतुर्द्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्तद्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य
दशममुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वाद्धंसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु
अष्टममुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराहकल्पाः ।

द्विधा विभागेऽष्टममुहूर्त्तात्तराह्वारभ्य पश्चिमसन्धारकपर्यन्तोऽपराहः, त्रिधा विभागे त्रैकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिमसन्धारपर्यन्तः, चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्ताद्वितीयपादोत्तराह्वारभ्य द्वादशमुहूर्त्ताद्यपादावसानपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य द्वादशमुहूर्त्तावसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ सायाहकल्पाः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तोऽस्त्वयावधिः, चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः, पञ्चधा विभागे चयोदशमुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयः सायाहः ।

इति सायाहविवेकः ।

एते च पूर्वाहादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिप्रमेण यथास्त्राभं याह्याः, प्रशस्तारतम्बक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूर्यः स तस्मान् प्रशस्तः । महावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्वाह्णत्वे प्रमिते तदेकदेशस्थापि प्रमितमेव पूर्वाह्णत्वं, यथा हिमवत्कुशरादारभ्य पूर्वममुद्रधीसो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्तिनः प्रवाहैकदेशस्थापि गङ्गात्वम्, कथमन्यथा “गङ्गायां स्नानं कुर्व्यादपराहोपिहयज्ञमाचरेत्” इति विहितस्य तदेकदेशानुष्ठाने विहितमिद्विः । दृश्यन्ते च केचित् समुदायैकदेशयोः साधारणाः शब्दाः । यदुक्तमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथोच्यते ।

संशर्गिन्द्रियरूपत्वात् सूत्रवाक्यत्पदं तथा ॥ इति ।

अतोऽवान्तरावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वाद्धैकदेशनि-
वर्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यातिप्रशस्तप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्थवत्त्वं
वक्तव्यं, तत्राप्येव महावधिवचनानामानर्थक्य-बाधौ स्यातां अतो-
ऽवान्तरावधिवचन प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चयते ।

अथ कुतपकालः ॥

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कास्त्रेण तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः तत्र दत्तं महाफलम् ॥

'कुः' पृथिवी, तां, 'गोपतिः' सूर्यं, 'गोभिः' स्वकीयेः करैः,
'कास्त्रेण' समयां, यस्मिन् क्षणे 'तपति' उष्णां करोति, 'स कालः'
कुतपशब्दो ज्ञेयः, तदनेन कुतपशब्दनिर्वचनं दत्तं "निष्पितः कुतपो-
ऽयमसाविति । सर्वंश्चाद्यासद्गोचाद्दिवसमथ एव हि सूर्यः कस्त्रां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमथः कुतपः इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति,
स च सुहृत्तंपरिमितोऽपि स्वल्पमनुसन्धायोपचारवृत्त्या क्षणशब्दे-
नोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

सुहृत्तांश्चप्रमादूर्द्धं सुहृत्तांश्चिवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमवयम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डेऽपि ।

अतोऽसुहृत्तो विख्याता दग्ग पद्म च सर्वदा ।

तत्राष्टमो शुद्धर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपदशकं मध्याह्नवाक्यस्मितान् पृथक्कृतं-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहेव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणः कमलो गावो ह्यग्न्यतिथयोऽपि च ।

तिस्रा दर्भाश्च मध्याह्नी नवैते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभामखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

ह्य दर्भास्तिस्रा गावो दौहित्रघाष्टमः स्मृतः ॥

याम कुम्भितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेव यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौश्रीतकीर्णां तु “तथान्य. कालकम्बल इति पठितं, इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्णादिकालानां पार्वणादिशुद्धेषु विनियोग. कथ्यते ।

तत्र शान्तातप-शरीरौ ।

शामश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

शुक्रपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

लक्ष्मणपञ्चापराह्णे तु रोषिणन्तु न लभ्येत् ॥ इति ।

अथ शुक्रपत्रे पूर्वाह्नान्तर्गतकुतपपूर्वाह्ने एव पार्वणमेकोद्दिष्ट वा
 आहुमारभणीय । कृष्णपत्रे च अपराह्नान्तर्गते कुतपोत्तराह्ने एव
 पार्वणमेकोद्दिष्ट आहुमारभणीय । एतच्च वचन पार्वणे कुतपस्य
 पूर्वाह्नेकोद्दिष्टे तु पराह्ने प्रापयितु, वैपरीत्येन हि पूर्वाह्नापराह्णयो
 मथाह्नापराह्णे विधन्तरादेव प्राप्ते । अथ वा शुक्रपत्रेत्यनेन तापत्रे
 विहित दैविक आहुसुपलक्ष्य पूर्वाह्णे विधीयते, कृष्णपत्रेत्यनेन
 पेशकमुपलक्ष्यापराह्ण इति । एवञ्च विधन्तराविरोधेन सत्याह्नतौ
 मथाह्नापराह्णे विधी बाधितौ न भविष्यत । तथापराह्णस्य ताव-
 दिनियोगो विविच्यते ।

शानातप ।

दर्श्याहुन्तु यद्योक्त पार्वण तत्रकीर्त्तितम् ।

अपराह्णे पिष्टणान्तु तत्र दान प्रशस्यते ॥ इति ।

यत्पिष्टपिष्टयज्ञानुष्ठानरहितानग्निशकलकं स्त्री शूद्रादिकर्त्तक
 दर्श्याहु तावन् द्विधा विभक्तस्यापराह्णापरो भाग कुतपोत्तराह्ना
 दारभ्य यथात्ताम पाञ्च, अग्निशकलके दर्श्याहु कुतपव्यात्रियुक्तकुह-
 यज्ञश्यापि अमावास्याद्विधनिर्णये दर्शितत्वात्, यत्पुन साग्निशकलकं
 पिष्टपिष्टयज्ञानुष्ठानपुक्ताग्निशकलकं च दर्श्याहु, तत्र 'अमावा-
 स्यायामपराह्णे पिष्टपिष्टयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्तापराह्णा-
 लानुष्ठेयपिष्टपिष्टयज्ञानुष्ठानोत्तरकालनविधेस्तदनुसारेणैव विधा
 विभक्तस्याह्न इतीयो भागो यथात्ताममाशुच्य पाञ्च ।

तथाचाह भन्तु ।

पिष्टान्वाहार्यक आहु जीषे राजनि शस्यते ।

वासरस्य इतीयाग्रे नातिगन्ध्यागमीपत ॥ इति ।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहु कुर्व्यान्नासानुमासिकम् ॥ इति ।

न चैतदक्तव्यम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्व्यात् आहुमिन्दुचये सदा ॥

इति भक्ष्यपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पणं पितृयज्ञान-
न्त्यर्च्यमेवात्वाहार्यकस्य न पिण्डपितृयज्ञानन्त्यर्च्यमिति । न तदनु-
रोधेनापराहपक्षमिति । यत आहु सौमसि ।

पशान्तु कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेव तु मासिक ।

पितृयज्ञं तत कुर्व्यान्ततोऽन्वाहार्यकं नृप ॥ इति ।

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्ध्वमनुष्ठेयस्य द्वांशद्वाहु पितृयज्ञममाष्टतु-
सारेण नातिमन्थ्यासमीपपर्यन्तो वामरत्नतीथाग्रो याद्य ।

इति पराहकालविनियोगः ।

अथ पूर्वाह्नविनियोगः ।

तत्र 'पूर्वाह्ने दैविक आहुमिति दैविकआहुताङ्गभूते पूर्वाह्ने वक्त-
व्याभावादात्मआहुताङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र च 'आमआहुन्तु पूर्वाह्ने
इति विधिर्द्विजकर्तृकामआहुविषय एव न पुन शूद्रकर्तृकामया-
हुविषयोऽपीति कश्चिन्निसिद्धिकाय । स हि मन्यते उभयकर्तृकाम-
आहुविषयत्वस्य एकत्रापराहृत्यात्यन्तिकं बाधं हत्वान्यत्र तु पात्रिक
विनिविशमानस्य एकत्र नित्यत्वमन्यत्र पात्रिकत्वमिति वैधर्म्यमापद्यते ।

तथाहि द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकोऽपराह शूद्रामश्राद्ध औप-
 देशिक, तत्र द्विजामश्राद्धे पूर्वाह्नोपदेशोभवत्ततिदेशाद्यस्त्रीयस्त्रेना-
 तिदेशिकस्यापराहिकस्यात्यन्तबाध कृत्वा पूर्वाह्न निवेशयेत्, शूद्राम-
 श्राद्धे द्व्युपदेशान्तरेण तुम्हवत्त्वात्तदौपदेशिकस्यापराहस्य पाक्षिक बाध
 कृत्वा निवेशयेत् अतो वैषम्य । कथं पुनर्द्विजामश्राद्धे अपराहस्याति-
 देशिकं शूद्रामश्राद्धे त्रौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यन्तु पार्वण
 ब्राह्मणभोजनात्मक नित्यन्तद्विजकरूपकर्तव्यविषयमेव न शूद्रकर्तव्य-
 विषय, तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधा-
 नाक्षिपेध बाधित्वापि यदि तत्र पक्षान्नविधिरपि निविशेत तदा
 शूद्रविषये निषेधबाधापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ।
 तदेव ब्राह्मणभोजनात्मक धन्दुष्य पार्वण तद्विजकरूपकर्तव्यविषय नित्य
 च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकामन्त्रवादिनिमित्तविहितभामश्राद्धस्य ।

तथाच सुमन्तु ।

पाकाभावेऽधिकार स्याद्विशादीनां नराधिप ।

अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभि ।

सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्ध विदुर्वृथा ॥

उग्रना ।

आत्मनो देश-काशानां विप्रवे ममुपस्थिते ।

श्रामश्राद्ध द्विजे कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

प्रपेता ।

आपद्यन्तौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्ययज्ञे तथा ।

श्रामश्राद्ध द्विजे कार्यं शूद्रं सूर्यात्मदैव हि ॥

तीर्थं पाकाशामर्षं सति निमित्तं, चन्द्र-सूर्य्ययष्टौ भोक्तुरभावे ।
तथा ।

* स्त्री शूद्रः स्वपचस्यैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
श्रामश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥
'स्वपच.' स्वयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थं (१) ।

जमदग्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निमंयुक्तं उत्सन्नाग्निरथापि वा ।
श्रामश्राद्धं तदा कुर्याद्भस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥

शरीतः ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं ।
अभावाद्यादिनियतं मास-संवत्सरादृते ॥

'मास-संवत्सरादृत इति मासिक मावत्सरिकश्च वर्जयित्वा वि-
धिरित्यर्थः । एवञ्च सत्यपराहप्रथमतः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्मा-
न्नाह्नभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नानित्यस्य
द्विजकर्त्तव्यकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथा प्रकृ-
तावुपदिश्यमाना दीवणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्थस्य
व्योतिष्टोमस्य उपदेशतो भवन्ति नानित्यस्यातिरात्रादिमंस्थस्यापि,
यथा क्रथादयः सोमद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव व्योतिष्टोमस्य ना-
नित्यस्य फलचमसनाध्यस्यापि किन्त्वतिदेशत एव भवन्ति । अत-
श्चानित्ये द्विजकर्त्तव्यकामश्राद्धे तस्यातिदेशत एवायमपराह शूद्राम-
श्राद्धे त्वनेमिचित्तकलेन नित्यत्वादुपदेशत एवापराह इत्यौपदेशिक'

(१) 'स्वपच' सत्यं पक्षेति अ० ।

पूर्वाह्णेन सह तत्र विकल्प्यते, द्विजामश्राद्धे लातिदेशिकलात्त
 बाधते, अतश्चाय पूर्वाह्णविधिरुभयत्र भवत्त्रैकत्र नित्योऽन्यत्र पाचिक-
 इत्येव विधिवैधन्याकुसौहृत सत्त्रैकमेव विषयमाश्रयितुमीच्छते ।
 स चान्यायविकल्पदुस्त्र शूद्रामश्राद्ध परिश्रय द्विजामश्राद्धमेव वि-
 ज्ञापयति, एवञ्च सति ।

मश्राद्धात्परतो यन्तु कुतप समुदाहृत ।

श्रामपात्रेण तत्रैव पितृणा दत्तमस्यम् ॥

इति यच्छातातपवचने पूर्वाह्णविरुद्धापरारुद्धर्शन^(१) तदपि शूद्रा-
 मश्राद्ध परिश्रय द्विजामश्राद्ध प्रति नीयमान समाहित भवति, वच-
 नञ्चैदमत्रापरारुद्धात्तुवादक साधारणेनैव वचननात्राप्यपरारुद्धलाभात् ।
 तस्माच्छूद्रामश्राद्ध कुतपोत्तराह्णात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराह्णे, द्विजाम-
 श्राद्धन्तु पूर्वाह्ण इति ।

इति पूर्वाह्णविनियोगः ।

अथ मध्याह्णविनियोगः ।

तत्र च 'एकोद्दिष्ट तु मध्याह्ण इत्यत्र यद्यपि मध्याह्णत्वेन
 षष्ठोपक्रमो पञ्च मुहूर्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतप-
 ख्यातिप्राप्त्यात्प्रपन्नेन कुतपे आह्वारम् सन्यादयेत् ।

तदुक्त मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्णे सर्वदा यस्मात् मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादलक्तफलदक्षिणारम्भो विशिष्यते ॥

(१) पूर्वार्हे शूद्रमश्राद्धर्शनमिति क० ।

यथा कुतपे श्राद्धारम्भो विग्रहस्तथा रौहिणे समाप्तिरपीत्याह
सौतम ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादा रौहिणाद्बुध ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण तु न लहयेत् ॥

'रौहिण' नवमो मुहूर्त्तः, 'न लहयेदित्येतदपि रौहिणान्त समाप्तिप्रसार्थं न रौहिणतिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नलेनापराह्नलेन च श्राद्धाह्नतात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृति मुहूर्त्त-पञ्चकस्य श्राद्धाह्नत्वमुक्तम् ।

मुहूर्त्तात्कुतपादूर्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टय ।

मुहूर्त्तपञ्चकं क्षेपित्स्वधाभवनमित्यते ॥ इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायं स्वधाग्रद्वत पार्वण्यैकोद्दिष्टस्य चाप्यकालो न पुन स्वधाग्रद्वतौ देविकस्य नान्दीश्राद्धस्य चेति तयोर्हि पूर्वाह्नं प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र 'प्रातःकालविनियोगः' इति प्रातःकालविधिर्न पुत्रजन्मनिमित्तकदृष्टिश्राद्धविषयः । तथाहि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते मति विधानादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनद्यानियतकालत्वात् तस्यानियतकालत्वमेवादधीयते । ननु निमित्तविहितमपि श्राद्धं वैश्वानरीयावत्कालप्रति किं नोत्तथ्यते उत्कर्षकारणभावादिति जानीहि, न तस्याग्नौचमुत्कर्षकारणं न हि वैश्वानरीयेष्टिराग्नौचदोपनिष्ठावर्षमुत्कर्ष

र्षलभिता, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिपद्यो होम स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्षं इति । तत्र “पुत्रे जाते आहुं
कुर्यादिति वैमिनिकविधेर्विशेषशाम्भवेन^(१) निषेधबाधकत्वात्, अग्नि-
ष्टक्तकालत्वेनास्याशौचमित्येवंपरो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छब्दं लिखितौ ।

पिताः पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूपतिश्च प्रजापते तद्दर्शवेदपतिश्च ।

तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।

आयान्ति तस्मान्नदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णान्तु भूमिं गान्धुरगं तथा ।

कव वस्तुश्च मान्द्यश्च शयनश्चासनं गृहं ॥

शारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारैः पितृणामामोदात्पुण्यं तद्दर्शरिति ।

पितृणां ‘आमोदात्’ अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, ‘पुण्यं’ पावनं,
दानादेः पुण्यकाल इत्यर्थः ।

अथ पुत्रप्रत्यादिदिवसमथाशौचदूषितत्वाभावात्काल एव जन्म-

(१) विशेषवाक्यत्वेनेति ग० ।

निमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं नाशौचोत्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अथ यद्यपि
श्राद्धादिवचने तदहःसमयमपि पुण्यमिति प्रतिभाति, तथापि
शिशुनालच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।

तथाच हारोतः ।

प्राङ्गाङ्गीच्छेदात् संस्कार-पुण्यार्थान् कुर्वन्ति नाशान्नु क्षिधाया-
माशौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थाः’ गुड-तिल-तैल-गो-भृ-हिरण्य-
वस्त्र-धान्यादिदानानि ।

भतुरथाह ।

प्राङ्गाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावच्च क्षिद्यते नालं तावच्चाभ्येति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पद्यात् सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥

महाशतः ।

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहस्तस्य जातकर्मोपश्राद्धं कुर्यात्
पात्राणि महिरण्यानि दद्यात्तेन तावन्नातःकालशुद्धिकालापेक्षा ।

तथाचात्रिः ।

पूर्वाह्णे वै भवेदृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकं ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाम्नां द्विधायामागौचं अतो नालच्छेदात्पूर्वमेव श्राद्धं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्वाचावपि कर्त्तव्यं ।

यथाह व्यासः ।

राधौ घानं न कुर्वीत तथा दानञ्च राधिषु ।

षष्ठोद्गाह-संक्रान्ति-याचार्त्ति-प्रसवेषु च ॥

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ।

पुत्रजन्मनि याचायां शर्व्व्या दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्तागौचसन्निपातेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु मसुत्पथे पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंशात्कालिकी श्रद्धिः पूर्वागौचेन श्रद्धति ॥

'कर्त्तुः' जातकर्मकर्त्तुः, कर्मान्तरे तु पूर्वप्रवृत्तजन्मागौचनिवृत्तौ भव्यां कर्ता श्रद्धो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरेतत्काले द्विज-द्रव्य-कर्त्तव्यमन्त्रिवशादागौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात् तदा सूतक-निवृत्तौ कश्चिद्विहिने प्रातःकाल एव कार्यः । ननु स्वकासात्परिभ्रष्ट-मिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिवन्ध-नानि कर्मानि तत्कालातिक्रमेऽपि कियन्ते । सत्यमेवं । इदं तु वच-नात्कथ्यते ।

तथाह विश्वधर्मोत्तरे ।

अश्लेषनात्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

श्राद्धौचोपरसे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

जन्मागौचोपरमोऽप्यस्य कालः, स तु नालच्छेदपूर्वकालेऽसम्भव-
नियन्धन इत्येतत् सूतः, वैजवापवचनाद्भूमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालः ।

तत्र व्याघ्रपादाह ।

स्मार्त्तकर्त्तव्यपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

शौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयान् ॥

राजसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्नातं श्राद्धादि कर्म न कुर्वीत, शौतं
तु दर्शन-पूर्णमासाग्निहोत्रादि खाला सद्य एव कुर्यात् इत्यपरार्कः । स
चि जन्मागौचे राजसूतपञ्चमोघात्पूर्वकाले च सूतकशब्दप्रयो-
गोऽस्ति इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । 'सूतके' जन्मागौचे, सर्वकर्मपरित्यागः
कर्त्तव्यः, स च "राहोरन्यत्र दर्शनमिति काम्यकर्माणि विहाये-
त्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जन्म-मरणश्राद्धौचयोर्द्वितीयव्याख्याने
जन्मागौचे श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति, कर्मशब्दस्य प्रे-
षिण्डकियाव्यतिरिक्तकर्मविषयः ।

तथाच पैठीगसि ।

दानं प्रतिघ्नो शौमं स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

मेतपिण्डक्रियावर्जमागौचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

मनु-शातातपौ ।

राचौ आहुं न कुर्वीत राचषी कीर्त्तिता हि सा ।

मन्ध्ययोश्मयोर्वापि सूर्य्यं चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रचांसि सस्याञ्चरन्ति वा षड्वन्ति भवन्तीति राचषीत्युच्यते,
तस्यान्तु रचोभिः आहुमवलुप्यते । पूर्वापरयोः मन्ध्ययोरपि न
कर्त्तव्यं आहुं ।

मन्ध्ययोर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयात्प्राक्तनी मन्ध्या मुहूर्त्तदयमुच्यते ।

सायंमन्ध्या चिघटिका अस्यादुपरि भास्वतः ॥ इति ।

“सूर्य्यं चैव तिरोहित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकालस्योपल-
क्षणं, तेनास्तमयमन्ध्यासमीपेऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातः-
कालविहितं पूर्वमन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं षड्द्विआहुं निविध्यते,
अपराहविहितञ्च पार्श्वेण पश्चिममन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं नि-
विध्यते, मध्यममन्ध्या-तत्समीपकालयोस्तु कुतपत्वान्न कश्चिन्निषेधः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपमन्ध्ये न कुर्वीत पिण्डपूजां कयञ्चन ।

स कालथासुरः प्रोक्तः आहुं तत्र विवर्त्तयेत् ॥

अनेन मन्ध्यासमीप्यनिषेधेन सायंकालात्पूर्वं आह्वारम्भ-समाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति मन्ध्यासमीप्यतिरिक्तः सायंकालांगोऽनुष्ठायतो भवति ।

यत्तु ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तान्तु सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रश्नरे प्राप्ते आङ्गं यः कुर्वते नरः ।

आसुरं तद्भवेत्तद्भ्रातृं दाता च मरक मनेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसस्थाष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुर तद्भवेत् आङ्ग पिहृणां नोपतिष्ठते ॥

इति हारीतवचनं तन्नायं कालात्पूर्वमेव आङ्गारम्भ-समाप्तिममये
प्रति ।

एवमाह व्यासपात् ।

विधिज्ञः अङ्गयोपेतः सम्यक्पात्रनिर्घोषकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यगुप्तमम् ॥ इति ।

रात्रि-सन्ध्या-तन्मनीषकास्त्रनिषेधस्यापवादसाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्न कर्त्तव्यं आङ्ग खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्वाङ्गाङ्गदर्शनम् ॥ इति ।

'राङ्गदर्शनं' चन्द्र-सूर्योपरानः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र पुलस्त्यः ।

अयनदितये आङ्गं विषुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पि निर्वपणादृते ॥

(१) पात्रप्रयोगक इति ख० ।

एतेषु कालेषु आहं 'पिण्डनिर्वपणादृते' पिण्डदानेन विना,
कर्त्तव्यमिति शेषः ।

मत्स्यपुराणे ।

अथनदितये आहं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।

आहं कार्यंश्च शक्रायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अथ संक्रान्तिस्मित्यनेनैवायनादीनामपि स्नात्ने पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनायै । संक्रान्तिविधि-
नैत्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । "वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं
सर्वं युगाद्युपलक्षणं "युगादिषु च सर्वास्त्रिति पुलस्यवचनात् ।

मत्स्यपुराणे "अथनदितये आहमित्यादिमत्स्यपुराणोक्तश्लोकौ^(१)
पठित्वा ।

चयौदम्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आहं कार्यं पाद्यसेन दक्षिणायनवस्य तत् ॥

यदा च ओषिधोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहं विषुवदुत्तमं ॥

'विषुवदुत्तममिति विषुवश्चाह्वादुत्तमं श्रेष्ठं ओषिध्याभ्यागमन-
निमित्तकमपि आहं प्रायः पाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।

बृहत्पराशरः ।

युगादिषु मघाद्याश्च विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ॥

मघायुक्ता भाद्रपदापरपञ्चमयोदशीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

अथे पिण्डप्रदानं ज्येष्ठपुत्रीं विवर्जयेत् ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपञ्चमयोदश्यामपि, ‘पितृदेवत-अथे’ मघा नक्षत्रे जाते यति, ‘महती’ आङ्गलक्षणा पितृपूजा कर्त्तव्या, स तु कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवत्प्रथमपुत्रयेत् भवेत् तर्हि तत्र आङ्ग कुर्वन् पिण्डप्रदानं वर्जयेत् पिण्डरहित आङ्ग कुर्यादित्यर्थः । ‘ज्येष्ठपुत्री-त्यनेन मघाकालिकस्य चयोदशीकालिकस्य तदुभयसमवायकालिकस्य च पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकलक्षणा दोषं सूचितः ।

तथाच महाभारते ।

शक्रान्तानुभवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठं पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।

ज्योतिःपराशरे ।

विवाहे विहिते माहाङ्ग्यजेदूर्ध्वं दशैव हि^(१) ।

अपिण्डे पिण्डनिर्वपि मौञ्जीबन्धे पदेव हि ॥

अस्यापवादः ।

महालये मघाश्राद्धे मातापित्रोः अयेऽहनि ।

अथ कस्यापि भार्यस्य अपिण्डीकरणे तथा ।

हतोदाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

(१) तानेपुर्वादेशैव हीति क० ।

वृहत्कालात्प.^(१) ।

पिण्डनिर्वाणपरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
 स्रधावाचनसोपोऽत्र विकिरस्तु न क्षुण्यते ।
 अवय्व-दक्षिण-स्वस्ति-सौमनस्यं यथाविधि ॥
 इति पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

तथाह मार्ग्यः ।

प्रत्यक्षश्रावसंस्कारे दिनं नैव विगोधयेत् ।
 श्राग्नौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
 गोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तत् ॥
 श्राग्नौचविनिष्टतौ चेत्युनः संस्क्रियते मृतः ।
 संग्रोथैव दिनं पादमूर्ध्नि संवत्सराद्यदि ॥
 प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।
 कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनचयं ॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकाः प्रत्यक्षशरीरस्य, शरीरप्रति-
 क्षेपः । तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरौचानवकाशः ।
 प्रतिक्षेपसंस्कारस्य तु पयः कालाः, श्राग्नौचमध्ये, संवत्सरान्तस्य,
 संवत्सराद्दक्षिणैति । तथाश्राग्नौचमध्ये प्रतिक्षेपसंस्कारः सति समये
 वक्ष्यमाणतिथि-वचसादिवर्जिते काले विधेयः । यदा श्राग्नौचाद्दक्षि

संवत्सरमध्ये प्रतिवृत्तिमंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकाल-
शोधनमवश्यं कार्यं । संवत्सरादहिरपि क्रियमाणे तस्मिन्नपि शंशोध-
नीय एव कालः । किन्तु तत्रोत्तरायण-रूपपक्षौ मन्वाद्यमानौगुणो-
त्तरौ भवतः । दिनत्रयदिन तु सर्वत्र वर्जनीयः ।

मरीचिः ।

नन्दार्यां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठी एकादशी च 'नन्दा' । 'भार्गवदिन' शुकवासरः ।
स्तिका-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तरायादा-पूर्वाभाद्रपदाख्या-
नि मन्वादि 'त्रिपुष्कराणि' । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
नन्दादिष्वेव मध्ये द्रष्टव्यमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दार्यां मिनीवाद्यां भृगोर्दिने ।

नभस्त्रय चतुर्दश्यां स्तिकास्तु त्रिपुष्करे ॥

अथ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुषङ्गः । मिनीवाद्यां भृगोर्दिने इति
सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नचचेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।

वारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र श्राद्धकर्तुं, 'प्रोष्ठपदयोः' भाद्रपदाङ्कयोः, 'आग्नेय'
स्तिका, 'वारुणानि' श्राद्धां-ज्येष्ठा-मूलादि, जन्मनक्षत्रात्पश्चमं चतुर्दश
अथोविश्वं 'प्रत्यरिः' ।

ज्योति पराशर ।

साधारण-भुवोषे मैत्रे च न शस्यते मनुष्याणां ।

प्रेतक्रिया कथञ्चित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ये च ॥

‘साधारण’ हस्तिका-विशाखे, ‘भुवाणि’ उत्तराचय रोहिष्यस्य, ‘उषाणि’ पूर्वाचय भरणी मघा च, ‘मैत्राणि’ मृग-चित्रानुराधा-रेवत्य, ‘त्रिपुष्कराण्युक्तानि, ‘यमलधिष्य’ धनिष्ठा, “मृग-चिष-योर्भैत्रे चेत्युक्तत्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्षाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्य व्यतीपाते वैधृतौ परिषे तथा ॥

करणे विष्टिसत्रे च श्रमैश्चरदिने तथा ।

चषोदश्या विशेषेण जन्मताराचये तथा ॥

उत्पत्तिमचनं दशममेकौनविश्रद्धेति ‘जन्मताराचय’ ।

आह काश्यप ।

भरण्याद्ग्रां मघाश्लेषा मूल द्विचरणानि च ।

प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठाद्यश्च पञ्चक ॥

फाल्गुनीदितय रोहिष्यतुराधा-पुनर्वसू ।

द्वे आषाढे विशाखा च तानि द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चित् दुष्टानि वर्जयेत्सति चक्षुषे ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह गोमिल ।

मन्दाया शक्रवारे च चतुर्दश्या चिजन्मसु ।

एकादशाहममृति नैकोद्दिष्ट निषिध्यते ॥

‘चिजन्मानि’ अन्ताराचयम् ।

वैजवाप ।

प्रेतस्य साचाह्मधस्य प्राप्ते त्वेवाद्गोऽहनि ।

नचत्र-तियि वारादि शोधनीय न किञ्चन ॥

युग-मन्वादि-सङ्क्रान्ति-दर्शं प्रेतक्रिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र नचत्रादि न शोधयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकाल ।

अयेदानीमिदं विचार्यते ।

किं षषिषडौकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपवामावास्या-
ष्टका व्यतीपात-मकान्युपराग-मनु-युग-रूपपादि-गजच्छायादिकाल-
युक्तानि श्राद्धानि प्रतिकालस्मिन्नन्ते न वेत्ति । तदर्थमिदं चिन्थते । किं
कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मोत्पत्तिविधय उतोत्पत्ते कर्मणि काला-
ख्यगुणविधय इति ।

तत्र सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ भावार्थे विधिर्वाक्यार्थविधिश्चाप्यस्ते तथापि
विशेषणे विधिभक्तिप्रक्रमाज्ञाघशास गुणविधय एवेति न कर्मभेद
मापादयन्ति, तेन कर्मैक्यादयुगपद्भाविस्वपि वैकल्पिकेषु कालेषु
कचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतश्च युगपद्भाविषु
वृथमनुष्ठानमिति कालसमवाये मरुदेकमेव श्राद्ध कर्तव्यम् । न हि
कासरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्भुक्ता, सायमातरादिकासादुरोधेन

होमाद्यत्तिष्ठ तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्ताद्यत्तेरिति । तद-
युक्तम् । यत्र हि शूद्रोत्पत्तिमन्विधिरस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्र-
त्यभिज्ञानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शूद्रोत्पाद्यभावादुदग-
यनादिविशिष्टविधौ गोरवाद्यदीयः । शूद्रोत्पत्तिकल्पनायां तु सर्वत्र
विशिष्टविधिलोपेन कश्चिद्गुणान्नेदः स्यात् । तेन विशिष्टविधिलात्
प्रतिकाल आहूतभेदः, निमित्तत्वाच्चोपरागादीनां तद्भेदे स्पष्टो भेदः ।
अतस्तत्कालागमने तत्रच्छाहूतनुष्ठेयमिति स्थितम् । अग्नेदानौ
कालस्य समवाये निमित्तसमवाये च मन्दिद्यते, किं तदा तत्तत्का-
लिकानां तत्रविमित्तकानाञ्च आहूतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानु-
ष्ठेयम्, एत मर्वाणि पृथक्, यद्वा तन्त्रेषैवेति ।

तत्राह शिवदत्त ।

नैक आहूतदय कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित् ।

इति हारीतवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्वाह नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासूना बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अथवा कृत्वा कुर्याच्छाहूत पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य तत पुन ।

द्वितीयस्य तत, कुर्यात्सन्निपातेऽथ क्तम् ॥

इति धनुष्य समानेऽहनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां आहूतानां
विधानात् एकादशाहादौ च नानानिमित्तानां प्रेतआहूतानां विधा-
नात् । उदाहृतनिषेधस्तु अहूयारभ्यमाणैकनिमित्तआहूत-
विषयः । ननुदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततस्य

मासिकादिष्वतीपातादियाहुकालसमवाये न आहुानुष्ठानमिति, न, भिन्ननिमित्तकआहुेऽपि निषेधप्रवृत्तौ आहुोत्तरकाल एतज्जन्तानि वृद्धिआहुाभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारबाधस्तद्वातिरिक्तविषय इति चेत् । न । कृतआहुस्य सूर्यग्रहे आहुाभावप्रसङ्गात् पूर्वाचारबाध स्यात् । तद्वनिरिक्ताविषय इति चेत् । न । भिन्ननिमित्तैककालिकआहुविधीनामणस्तिलेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवचनानि आचारस्य दुर्बल इति बाधो भवत्विति चेत् । न । उदाहृतवचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे वहुवचनाचारबाधौ स्याता, मूलभूतश्रुत्यान्तरकल्पना च भवेत् । अस्मदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि श्रुतिकल्पना, न्यायमूलत्वात् । आहुद्वयानुष्ठाने विहितकुतषादिकालबाधप्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु "एकस्मिन् क्रियमाणे तु नानाकर्म समाचरेदित्यादीना कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनाना बाध स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेध । तेन सर्वाण्यनुष्ठेयानि इति स्थिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमत पक्षो गृह्यते ।

यन्तु देश-काल-कर्त्तव्यादिविशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादियागाङ्गाना प्रथाजादीना तन्त्रमनुष्ठानमुक्त, तदैकप्रयोगविधिगृहीतेष्वग्नेष्वेवोचित, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यस्तु काम्यापूर्वार्धमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयो नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्त, सोऽपि कर्मकौ वक्तुमुचित । यावेव ह्याग्नेयादिषमुदायी काम्यापूर्वार्धौ तावेव नित्यापूर्वार्धौ उत्पत्तिवाक्ये तदैक्यावगमात् । यस्तु तव भेदव्यवहार स कामरूपनिमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रय, अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदेऽनुनिष्पादनौघ इति भेदसत्त्वे विचारितं । ननु तत्तत्रस्तत्पर्यङ्कपोषाधिभेदावगमाच्च ते न, अत्र कर्मक्यात् । काम्या-
 पूर्वाद्यंमनुष्ठिताभ्यामेव दर्श-पूर्णमासाभ्यां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न
 इयगनुष्ठानं क्रियते, भित्ते तु कर्मण्यन्यापूर्वस्थान्येनासिद्धेस्तदयंमन्य-
 स्थाप्यनुष्ठानमिति । तदयुक्तं । कर्मभेदेऽपि देश-काल-कार्तृकते
 सद्दानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्प्राप्यते । न
 गृह्यते हि तदा विशेष, इदं निष्पन्नभेदमिति । पागभेदेऽपि
 देवतैको तन्त्रानुष्ठानस्य साध्यायेऽभ्युपगतत्वाच्च । स्वप्नदीतरणामि-
 त्पर्णामेधप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेधदर्शनरूपनिमि-
 त्तसमवाये प्रतिनिमित्तबद्ध "मनोदरिद्रं चचुरित्येतन्मन्त्रजपलप-
 नैमित्तिकादृक्तौ प्राप्ताया विशेषपक्षभावात् स्रष्ट्वैमित्तिकानुष्ठा-
 नमिति चेकाद्रे स्थित । अत आहुनिमित्तसमवाये कालसमवाये
 च देशैको कर्मैको देवतैको च विशेषपक्षभावात्तन्त्रेण कर्तव्यमिति
 सर्वआहुतानुष्ठानं, एवञ्च सद्भ्रान्तिनिमित्तकमनावाद्यानिमित्तक
 यतीपातनिमित्तक चेत्येतानि आहुतानि तन्त्रेण करिष्य इति
 सङ्ख्य कुर्वाणः ॥

इति कालसमवायनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवपाकविचारं क्रियते, किं वैश्वदेवाद्यर्थं
 आहुतार्थैक एव पाक एतं भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्चमहा-
 यज्ञान्तर्गतस्य नित्यआहुतस्य वैश्वदेवादेशैक एव पाकः, आषाढिकस्य

पाकस्यान्वहमतुष्ठीयमानान्निष्पाद्यसर्वकार्थत्वात् । अग्नौचविषेण
 लेकादग्नाहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्येव नासीति तदानी तै नवब्राह्मणेषु
 पाकैक्यानेक्याग्रद्वैव नास्ति, ऐकादग्नाहिकेषु ब्राह्मणेषु वैश्वदेवस्य पा-
 कान्तरेपैवानुष्ठानं, “एकोद्दिष्टेऽग्नेषं तु ब्राह्मणेभ्य समुत्पृजेत्” इति
 देवलेन नवब्राह्मणसंज्ञकेकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यग्नेषस्य ब्राह्मणेभ्यो देव-
 त्वविधानात् । प्रेतब्राह्मणेषु चैतन्मूलं वक्ष्यते । अमावास्याब्राह्मणविक्रति-
 भूतेषु सांवत्सरादिषु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्याब्राह्मण्यै
 पाके संशयः । तत्र कर्कोपाध्यायो वैश्वदेवार्थात् पाकाङ्घ्रिणेन ब्राह्मं
 कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं हत्वा वैश्वदेवार्थेनैव पाकेन कार्यमिति शिद्धा-
 न्तमुक्तवान् । तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुदूषणं ब्राह्मण्ये कृतम् ।
 यस्तु कर्कोपाध्यायेन स्वशिद्धान्तहेतुरुक्तं पृथक्पाकस्यावचनादिति
 च हीदानीमसिद्धत्वेन दृश्यते,

पिब्यथं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पिब्यथं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति सौगाचिवचनेन पृथक्पाकस्याभिधानात् । अत्र यद्यपि पूर्वाङ्गे
 एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरा-
 ङ्गेन पाकभेदः स्पष्टीक्रियते, “वैश्वदेवं न पिब्यथंमिति । वैश्वदेवा-
 ख्यमित्यहोमार्थं यत्कमस्य वैश्वदेवं तत् न पिब्यथं दार्शं ब्राह्मण्यं न
 भवति । न तु नित्यब्राह्मण्यंमपि न भवति अन्वहमतुष्ठीयमानानां
 देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यन्नागामेकपाकसाधनत्वमिति निद-
 यान्, दार्शं ब्राह्मण्यं पक्षमत्रं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति, दार्शं ब्राह्मण्येन
 च दार्शं ब्राह्मण्यं कर्त्तव्यता कलाश्रित्य-नैमित्तिक-काम्यान्त्येकोद्दिष्टान्तामि

आहुतानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञ-
 श्वषुपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थशब्दा अधिष्ठान-
 लक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विविद्योगानभ्युपगमात् । अतः ।
 न त्वचान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-
 कयोस्तावताशब्दा निराकृता, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति ।
 तत्र प्रसङ्गशब्दा य प्रत्यामश्रुकाष्ठानां कर्मणामेकमाधत्वोपपत्तौ
 साधनोपादानसाधनादिति । अत्र “न दागं वैश्वदेविकमिति यज्ञो-
 माक्षिचनेकदेशेनोक्तं तद्वैश्वदेवस्य आहुतात् पूर्वं मध्ये वासुष्ठाने
 क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आश्च
 वैठीनसि ।

पितृपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेव करोति य ।

आसुर तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां भोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननु ह्येत्यनर्थकं, न ज्ञानवदाद्यं शक्यो होमं कर्तुं, अत्रदानस्य
 समुदायादेकदेशस्योद्धारणमेव । मैव । अत्र हि पितृपाकशब्देन
 सङ्क्षिप्तपितृदेवत्वत्वावस्थं पाकोऽभिधीयते, तदवस्थास्योद्धारणमेक-
 देशस्य, तद्देवत्वता प्रत्यावनमेव न विभागमात्रं । तद्देवत्वता प्रत्यावनस्य
 पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृदेवताभ्योऽपनयन-
 एवाद्यसुद्धारतिगा प्रतिपाद्यते । स चाद्यं निर्वापकालीनं पितृदेवत्व-
 मसु पाकं करिष्यामौत्येव विधानुसन्धानरूपं सङ्क्षिप्तविशेषं साधित्वा
 आहुतात् पूर्वं तन्मध्ये वा अशक्यं, न ह्युत्तरकालमपि, न हि पि-
 तृसुहृत्सु ह्यकथं तत आच्छेदं शक्यं, तद्देवत्वत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न
 हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुं । ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्नं

क्रियते इति, किं तर्हि तत्राग्रत इत्युच्यते । मैव । नाशकामभा-
वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धारणं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तर-
देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
नतु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धाभिद्वे पूर्वनाशकत्वमनुमी-
यते सम्बन्धद्वयस्यैकत्र विरोधात्, वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक-
इति । मैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तद्देवत्वत् तत्र त्या-
गनिश्चय्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्ट, अतः किमाच्छेदेन विनाश
किञ्चोद्भूत्यवाद्दृष्टाभिप्रायः । नञ्चैव प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
त्यक्तव्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्ट,
ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिग्रहीतत्वेन तदपहारे देवस्वापहारदोषो न
स्यात् । मैवम् । यत्तावद्विद्य प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाय द्रव्यं त्यक्तं तत्र
तद्देवत्वत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् । विनाशे हि
निमित्तनिवृत्तेर्नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्पटा स्यात् । यत्तु परिमत्तोप-
भोगं द्रव्यं तत्र देवस्वत्तामुपलक्षणीकृत्य निर्मास्यवद्गृहणनिषेधोऽस्तु,
अतः याद्दोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति कस्मा-
च्छेदोविनाशयेत्, वस्तुतस्तु आहुतये नान्येव पितृसम्बन्धं कोविनाश
उपयुक्तये ह्युपसवणीभूत एवामौ । न चायं तदवस्थोन्निवर्त्तनम-
हति । अथ कस्मात्पितृपाकयोपादुद्भूत्य विभज्येति न व्याख्यायते ।
न तद्द्रव्येत्यानर्थक्यादित्युक्तं प्रायमेव । अतोऽचानारम्भ एव पित्र्ये प्रा-
रम्भापरिसमाप्ते वा, यं पित्र्यपाकात् समुद्भूत्य वैश्वदेव करोति तस्य
तच्छ्राद्धमाप्सुरम्भेदिति वचनार्थं । युक्तञ्चेत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते
तदन्वयेव तस्मै परस्मै दीयमानं यत्किञ्चिदौक्तिकमप्युपहतं मन्य-

माना, शृणुजना अपि तस्य कर्मणोयुक्तां मन्यन्ते, किमुत यत्
पित्र्यं देवतार्थं वोपकल्पते मस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा
तु तस्मै दत्त्वा अन्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्तां वा
मन्यते । उक्तञ्च आङ्गोत्तरकाले आङ्गार्यस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः ।
तथाच पैठीनसिः ।

आङ्गु निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्यात् भिर्वा नतोद्घाट्टन्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

अत्राद्यततःशब्देन पूर्वश्लोकार्थोऽहेतुत्वेनोच्यते । द्वितीयेन^(१) आङ्गा-
वग्निष्टादघादित्युच्यते । तेनाद्यमर्थं, यत् आङ्गात्पूर्वं पित्रपाका-
त्समुद्भूतेनासेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुर स्यात्ततः कार-
णाच्छ्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावग्निष्टादघात् किञ्चिदादाय वैश्व-
देवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्रात्रस्याप्रहतत्वेन तच्छब्दपराम-
र्शायोग्यत्वं वाच्यं । पित्रपाकात्समुद्भूत्येत्यस्मिन् पूर्वश्लोकेऽक्षप्रकमात् ।
सन्निहितं च सर्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासेन सच्चिधिरिति
नियमः, बुद्धिसच्चिधिसु सच्चिधिरित्यभ्युपगमात् । अत्रादिशब्देन
सर्वमसमाधं नैत्यक कर्म गृह्यते, तेन नित्यआङ्गमपि आङ्गोपयु-
क्तात्पाकरोपात्कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मणविभर्त्सनान्ते वैश्वदेवं
कुर्यात् तदा आङ्गार्यमेव पाकेन, यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्म-
णविभर्त्सनात् प्राचीनकालप्रधान्यतमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा शृण-
कृपाकेनेति । अत्र सतिचन्द्रिकाकारः “पित्र्यं निर्वर्त्तय्याकमि-
त्यादि “न दार्शं वैश्वदैविकमित्येव सौगाच्चिवचन पठित्वा दर्शआङ्गार्यं

(१) द्वितीयेन शब्देनेत्यर्थः ।

निरुत्तमत्र श्रुतेऽपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं भवतीति च व्याख्यायैतदग्नि-
मद्दर्शश्राद्धविषयमिति चाभिधायान्न न्यायमुक्तवान्, साम्निकस्य हि
दर्शश्राद्धान्प्रागेव वैश्वदेवविधानेन श्राद्धान्ते श्राद्धमिष्टेन वैश्वदेवा-
योगादिति । स एष न्यायस्तद्विबन्धितार्थविपरौतमेवार्थं साधयति,
उत्तरकाल वैश्वदेवाभावे श्राद्धशेषसाध्यप्रसक्तिर्विरहास्त्रिषेधानुपपत्ते ।
पूर्वकाल एवार्थं निषेध इति साम्निकानग्निविषय एवार्थं स्यादिति ।
अथ प्रसक्तभावास्त्रिषेधविधित्वात्तुपपत्तावपि यदि नित्यानुवाद-
स्यादित्युच्यते तदा तावदनुवादत्वमानर्थक्यं चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैश्वदेवश्च अथ हि साम्निकविषयोभवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनञ्च
वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकालीने निषेधविधि उत्तरकालीने
निषेधानुवाद इति । अतो ब्राह्मणविसर्जनात्प्राचीनेषु कालेषु वि-
हितस्य वैश्वदेवस्य श्राद्धेन सह पार्कीक्य निषेधवस्त्रौगाश्विचन साम्नि-
कानग्निविषयमेवास्ति । अस्तु मन्यते “श्राद्ध निर्वर्त्यं विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं तत ” इत्यादीनां श्राद्धशेषेण वैश्वदेवादिकर्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्शश्राद्धविकृतिभूतेषु प्रतिभावात्तरादिषु श्राद्धेषु नि-
वेश, “न दर्शं वैश्वदेविकमित्यादेस्तु दर्शश्राद्ध एव निवेश इति,
स एव प्रतिबोद्धव्य, सर्वं एवैति सामान्यविषयो दर्शश्राद्धमेवारभ्या-
सायन्ते न कश्चिदनारभवादोऽस्ति, अस्तु वा सोऽपि, तथापि “प्रकृतौ
वा द्विरुक्त्वादिति न्यायेन यस्य पर्याययो जुहूर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृ-
तिगामित्वनिश्चयमाद्दर्शश्राद्ध एव निवेश । अथोच्येतारभ्याधीतविरु-
द्धधर्मावरोद्धाया प्रकृतौ अमारभ्यवादस्य विकृतौ निवेश इति, तत्र,
पूर्वोक्तया विषयव्यवस्थया अरभ्याधीतविरोधस्य परिषत्तत्वात् । अतो-

ऽवायं दर्शनाद्दक्षविषयो विधिरयं नेति न वक्तव्यं ।

पिण्डदानान्प्राक् पाकभेदे सत्यन्तर ।

आतुरेभ्यः प्रहौणेभ्यो बालेभ्यो यच्च दीयते ।

वैशदेवं न तत् कुर्व्याच्छ्राद्धार्थं यच्च पच्यते ॥

तथा ।

मृच्छामि-शिष्ट-देवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।

पिण्डपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाश्च निर्वपेत् ॥

प्रचेतसाप्युक्तं ।

मृच्छपाकाद्बलिद्वत्वा निर्वर्त्यं पिण्डयज्ञियम् ।

गतो निरुप्तमघ्नं यत्तेभ्योऽप्ये तन्निवेदयेत् ॥

मृच्छकर्मार्थः 'मृच्छ', 'बलि.' अथ वैशदेवः, पिण्डयज्ञियं' साङ्गं पिण्डपिण्डयज्ञं, 'निर्वर्त्यं' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थं निरुप्तं यद्यं तत्, 'तेभ्य' श्राद्धोद्देशेभ्यः, 'अघ्ने' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात्, अर्थात्तदुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैशदेवपाकनिर्णयः ।

अथ प्रकृती वैशदेवकालनिर्णयः क्लियते ।

तत्र तापदनप्रिकेन श्राद्धात्पूर्वं वैशदेवः कर्त्तव्यो न वेति मंगये पूर्वपठः, वैशदेवघोमं कुर्यादिति वैशदेवविधिनिवानमिक्तकर्त्तव्यकस्य वैशदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां श्राद्धात्पूर्वकालेऽपि पाचिको कर्त्तव्यता प्राप्तेव ।

यस्य षट्पिण्डाग्रते पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आह्लादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्य न गृह्णन्ति कयानि पितरक्षया ॥ इति ।

यस्य वृद्धगौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

स तु श्राद्धपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यः, न तु पाकान्तरेणाप्यनुष्ठाने ।

अतएव वैश्वदेवे ह्यतोऽन्नशेषस्यैव श्राद्धानर्हतामाह वसिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृतैव श्राद्धं कुर्यादन्तिकम् ।

लौकिकाग्रौ ऊते शेषः पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

दर्शितश्चाग्निशेषार्थं “श्राद्धपाकात्समुद्भूत्येत्यादि पैठीनशिवच-
नम् । न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले श्राद्धपाकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवानुष्ठा-
नस्य निषेधकं, “श्राद्धपाकात्समुद्भूत्येत्यचोद्भूतेर्विभागमात्राभिधा-
यकत्वं मन्यमानस्यापि मते “श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्र-
तिपादितश्राद्धशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽन्नशिकस्य पाकान्तरेण
श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽस्त्येनापि कर्त्तव्यः ।

उच्यते । यथा श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेणात्रेण वैश्वदेवस्य विहित-
त्वात् श्राद्धपाकात्समुद्भूतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्तदन्वकाल-
विषया व्याख्यायन्ते, तथा श्राद्धात्पूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषि-
द्धत्वात्तदन्वकालविषया अपि ते व्याख्येयाः । तथाचानग्निनेन श्रा-
द्धोत्तरकालं श्राद्धपाकेनापि वैश्वदेव कर्त्तव्य, श्राद्धमध्ये तु न
कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव, श्राद्धात्पूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां आहुमध्यकान्तिक-
 वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽनाग्निक्कैकविषयत्वे च सङ्कोचव्य-
 मापद्यते । तथाचि क्रियासामान्यास्त्रिप्रमाख्याताभिधेयसङ्ख्याविप्र-
 माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निविशेषद्वयथापककर्त्तव्यसामान्यमन-
 ग्निककर्त्तरूप एवैकस्मिन्विशेषे व्यवस्थाप्यते, साग्निककर्त्तकस्य वैश्वदेवस्य
 पूर्वकालनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्त्तव्यसङ्कोचः । केवलवैश्व-
 देवस्यवगतस्य पूर्वमध्यकालीनानेकवैश्वदेवक्रियायत्नित्यापकस्य वैश्व-
 देवरूपक्रियासामान्यस्य मध्यकालीनवैश्वदेवस्यैकविषयत्वे क्रियास-
 ङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचव्यमापद्यते । किञ्च एवं
 षति साग्निककर्त्तकस्य वैश्वदेवस्य आहुपाकसाध्यता न निवर्त्तत, पूर्व-
 कालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निक्कैकविषयत्वे कर्त्तव्यसङ्कोचः स्यादिति ।
 अत्राभिधीयते । तच्चेदं तावद्विचार्यते, किं आहुतात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो
 न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियासामान्यास्त्रिप्रमाख्याताभिधेयानिर्वाहार्थं
 “आहुपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सहेकवाक्यतया
 आहुपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निक्कैकविषयत्वेन व्याख्येयः,
 एत यथाश्रुतत्वानुगुहाय वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निक्कैकविषय-
 त्वेनेति, तत्र

भैरपेस्मात् श्रुतत्यागादिधेयान्तरसंक्रमान् ।

आनर्थक्यप्रसङ्गाच्च नान्येनास्यैकवाक्यता ॥

न वास्या पूर्वमेकस्य साग्निकेन महाश्वयः ।

पूर्वकालोपदेयेन साधितत्वान् प्रतीयते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रमज्येतान्वये स्फुटः ।

अन्यथा द्वैकवाक्यं वै तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥

न च भावैकवाक्यत्वप्रतिबन्धानतोऽन्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्य दोषजातं विजानता ॥

न च प्रत्यक्षविधिना कल्पस्यानुग्रहो मतः ।

कल्प्यं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण सदैकवाक्य-
तामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूप-
निषेधपरत्वहानेन आडूपाकभाष्यतानिषेधविधिः कल्प्येत । एवञ्च
सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्तृव्यतानिषेधकैरेव इतार्थत्वादित्याद्ययो-
कार्यः । द्वितीयादयस्तु ध्यातार्था एव शोकाः, अतः आडूपात्पूर्वं वैश्व-
देवो न कर्तृव्य इत्येष निषेधस्तावदनग्निकमेवाययते । आडूपाककर्तृ-
व्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमनग्निकाश्चाययन्ते । तत्रानग्निकं प्रति आडू-
पूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेव-
कर्तृभूतमाश्रयन्ते, साग्निकन्तु पूर्वकाले कर्तृभूतं । अतो न पूर्वाक्ताः
शंकोषदोषाः । अनग्निकपूर्वकाले तु तेषां शंकोषो वचनाद्युक्त एव ।
अतोऽनग्निकेन सर्वथा आडूपात्पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्तृव्य, मध्यो-
त्तरकालतानियमविधिभिरप्यनग्निकैकविषयैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो
निवर्तितः । न चैव मति निषेधस्थानसंख्यं वाच्यं । सतिवन्धान्तरे
श्रुतत्वात्स्येति । तदेवं यत्र कर्तृसामान्यान्वयवादिनापि वाक्यान्तरै-
कवाक्यता न सन्त्या, सुतस्तत्रानग्निकरूपैकविशेषान्वयवादी ताम-
मवाप्स्यति ।

आडूमध्ये वैश्वदेवकर्तृव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाङ्गतीरघ्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहु इत्या तु मस्यतम् । इति ।

‘अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तर वैश्वदेवाङ्गती-
जुहुयादित्युक्त । ‘आहु इत्या भूतयज्ञादि स्मृतमित्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आहुतान्ते कर्त्तव्यतोक्तिरिति इत्यायां वैश्वदेवानन्तरमेव बलिहरण कार्य-
मिति द्वाभितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकार । अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य
काल ।

द्वितीयोऽपि भविष्यत्पुराणे ।

पितृन् मन्तर्यं विधिवद्वलि दद्याद्विधानत ।

वैश्वदेव तत क्षुर्प्यात्प्रयाग्राह्मणवाचनम् ॥

बलिशब्दोऽपि तत्रैव व्याख्यायते ।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण भूमौ यन्निर्वपेद्बुध (१) ।

जानीहि त बलि वीर आहुकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरभक्षिकबलिप्रदानानन्तर स्मृतिवाचनात्पूर्वं वैश्व-
देव क्षुर्पादित्युक्त भवति । अयं द्वितीय काल ।

तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादाबुक्त । तत्राह भगु ।

उच्छेधण्णु तन्निष्ठेत् यावद्दिमा विषर्जिता ।

ततो मृहयलिङ्गुर्पादिति धर्मो व्यवस्थित ॥

अस्य मेधातिषिक्तता व्याख्योध्यते । भुञ्जानेषु दिजेषु बहुज्यधि-
करणपाचनम् भूमौ च पतितमन्नं तत्तस्माद्देशान्नं तावत् माहृत्य
पावद्ग्राह्मणं न निष्क्रान्ता, ततो निष्पन्ने आहुकर्मणि अनन्तर वैश्व-

(१) यन्निर्वपेद्बुध इति ग० ।

देवहोमात्पाहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्तव्यं बलिप्रश्नस्य प्रदर्शनार्थ-
 स्मात् । अन्ये त्वाञ्च भूतयज्ञ एव बलिप्रश्नेन प्रसिद्धतर, ततश्चाग्नौ
 होम आह्वात्मान् न विरुध्यत इति । न चैतद्वाच्यं पित्र्ये कर्मणि
 अनन्तरं वैश्वदेवे आरभ्ये कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य कारणं यथैतत्-
 पूर्वेषु निर्मन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आह्नमहात्वेव सायं प्रातर्होमकरणं न
 विरुध्यते । एवमेव सदाग्निं कस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरु-
 ध्यत एव । अतो भूतयज्ञे मसुक्त्वयमाणे तदाद्युत्कर्षणव्यात् भूतयज्ञा-
 नन्तरा एव पदार्था उल्लिखन्ते नार्वाञ्चोऽपि वैश्वदेवाद्य इति । अत्रो-
 च्यते, यदि आह्वात्मान्मैश्वदेवहोमं क्रियते तत आह्नं ततो बलि-
 घरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेता, तथाच "वैश्वदेव प्रकुर्वीत
 भौतिकं बलिमेव चैत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्ययोरव्यवहितपौर्वा-
 पर्यात्मकं कृत्वा क्रमो बाधेत । तदन्त्यापकर्षणयोऽपि हि कृत्वा क्रमा-
 बाधायैवाधीयते, अतस्तद्वाधाय तदन्तोत्कर्षोऽपि कश्चिदाश्रय-
 णीयः । न चैव सति तदाद्युत्कर्षणनियमविरोधः, यत्र हि पूर्वसो-
 त्कर्षणं तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधस्तत्रागो नियमः । न च कृतेऽपि
 आह्नेऽनुष्ठीयमाने वैश्वदेवे तदीययोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात्पूर्व-
 महायज्ञानुष्ठानं आह्नोत्तरकालिकमिति, समाप्ता च मेषातिथि-
 कृता व्याख्या ।

अवमेवार्थः मध्यपुराणे ।

उच्छ्रेयणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विभ्रा विभजिता ।

वैश्वदेव ततः कुर्याच्चित्तं पितृकर्मणि ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एता आहुं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विमर्शं च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

स्मृत्यन्तरे ।

आहुं यदा पिबन्मृतु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निर्यते आहुकर्मणि ॥ इति ।

आह पैठीनसिः ।

आहुं निर्वायं विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिषां ततो दद्याद्भक्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

आहुममाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाहुर्वाङ्मोक्षेषु तथातिथीन् ।

ततस्तदर्थं भुञ्जीत षड् मृत्यादिभिर्नरः ॥

‘नित्यक्रिया’ वैश्वदेवहोम-बलिहरण-नित्यआहुदादिरूपां । तदेव-
मनमिकर्तृकस्य वैश्वदेवस्य चयन्तु काष्ठाः । एकीऽप्रीकरणनरः,

अन्यो विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविभर्जनात्पद्यादिति ।

इत्यनमिकर्तृकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ साम्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य कालनिर्णयः ।

अस्य न आहुमये आहुान्ते यानुष्ठानं किञ्चिन्नत एव आहुः, यतः
आहुान्तपूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितस्तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।

तयाच देवतः ।

अहते वैश्वदेवे तु स्वामीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञानु मोऽपराधे विधीयते ॥

अन स्यालीपाकसाधानि कर्माणि स्यालीपाकशब्देनोच्यन्ते
तानि पिण्डपितृयज्ञादन्वानि अहत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिण्ड-
पितृयज्ञस्तु हते वैश्वदेवे पश्चादपराश्रे क्रियते ।

पितृयज्ञश्च आहुतापूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहु कुर्वीन्वाधातुमासिकम् ॥ इति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमाह लौगाचि' ।

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवश्च साग्निः ।

पिण्डयज्ञ ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

'पश्चान्तं' अग्न्याधानं, 'अन्वाहार्यकं' दर्शशाहुं । ननु पश्चान्त-
पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निक्कर्मकत्वावग-
मात् किमर्थं साग्निक्कथरणं, न, पश्चादिष्यालीपाक-पिण्डपितृयज्ञ-
कर्तुंनिर्द्दिक्कस्य निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनायनग्निक्कान्तर-तत्पूर्वप्रकरणो-
क्तेष्वेव कालेषु वैश्वदेवः कर्तव्यः । गोभिलेनापि "पितृयज्ञ स्वस्व-
यस्य वाग्वार्यस्य चेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्यादावेव
वैश्वदेव इत्युक्तं । श्रुतावपि साग्निक्कस्यादावेव वैश्वदेवः श्रूयते,
"नाहुतस्याग्नीधुर्नाहुत द्युरिति । साग्निक्कस्यापि आहुविशेषे पश्चा-
देव वैश्वदेव ।

तथाच परिशिष्टे ।

सन्नाम्ने पावंशशाह्ने एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अगतो वैश्वदेव स्यात् पश्चादेकादशेऽग्नि ॥

अत्र पर्वपक्षेणमनेकदेवत्वशाह्नोपलक्षणात् । ततश्चेकादशाह-

यतिरिक्तेषु आद्वेषु सामिकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शास्त्रज्ञानः ।

आह्वानाग्रेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु सामिकः ।

एकादशाहिकं सुक्ता तन्तु छान्ने विधीयते ॥

इति सामिककर्त्तव्यवैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्त्तव्यायायो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूत-
यज्ञमंशको वसि । यस्तु "ततो गृहवलिङ्कुर्यादिति मनुना आह्वाने
बलिहृत्", स तु वामुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य । अतएव ब्राह्मण-
विमर्शमभिधायाह पारस्करः ।

विसृज्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः । इति ।

मङ्गधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि न कदाचिदपि वैश्व-
देव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अथवधान-
वचनात् ।

तथाहि ।

देवयज्ञः स्यात्, पूर्वं भूतयज्ञस्तथा परः । इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ऊतादक्षाञ्चेपाहूतबलिं हरेत् । इति ।

यत् पुनः पूर्वकाले वैश्वदेवे आह्वाने भूतयज्ञस्य वचनं तदैश्वदेवा-

नन्तरमेव भूतयज्ञे कृतेऽपि आहुताहुतया तावन्मालस्य पुनरनुष्ठानं कर्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे आहुताग्ने गृहवलेवंचनं तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहवलेः आहुताहुतयैव तावन्मा-
 लस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्न भूतयज्ञादेः पुरुषार्थस्य आहुताहुतविरोधात् । अथ संयोगपृथक्त्वदेकस्योभयार्थता न वित्थत इति मन्यमे, तत्र, श्रुत्यादेः आहुताहुतापादकस्यादर्शनात्स्योम-
 पृथक्त्वसाक्षिद्वेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितआहुताहुतभावं विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भूतयज्ञस्य वैश्वदेव-
 वक्तव्यभिज्ञानात् । अन्यथा “वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि आहुताहु-
 तथा वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः । न चैतद्युच्यते, गौरवात् । क्रममात्र-
 विधौ हि साधवं प्रत्यभिज्ञानुपहृथेति गुणः । अतो वचनाव्यवधान-
 मपि तथाविधमभ्युपेयं । वचनञ्च सतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम् ।

वैश्वदेवाहुतौरगावर्वाग्वाह्यण्भाजनात् ।

जुष्टयाहुतयज्ञादि आहु कृत्वा तु तद्भवेत् ॥ इति ।

न चात्राहुतिमात्रव्यवहाराद्वैश्वदेवाहुतवस्त्रिहरणं पश्चात्कर्तव्यमिति मन्वाय, उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादिरेव आहुतान्तरकाले विधानात् । अत-
 एव “वैश्वदेव प्रकुर्वीत नैत्यक वस्त्रिमेव चेति आहुतप्रकरण एव मन्वेनानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयशादिप्रकरणनिर्णीतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिद्विगोषाभि-
धानाय पुनः प्रस्तूयते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्कुर्याद्भोजयेच्च तपातिथीन् ।

ततस्तद्वचं भुञ्जीत घृष्ट भृत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन श्राद्धगोषाद्येन, ‘नित्यक्रियां’ अन्नसाध्यां । अतो नि-
त्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं पृथक्पात्रेण काव्ये
तस्य श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयुक्तिः सम्भवात् ।
अतएव नित्यश्राद्धमधिष्ठत्य मार्कण्डेयपुराणैः भित्तिं, “पृथक्पात्रेण
नेत्यन्य इति । अस्मार्थः दर्शादिश्राद्धपाकात्पृथक्पात्रेण नित्यश्राद्धं
कर्त्तव्यं, अन्ये नेतसेत्याहुः, दर्शादिश्राद्धार्थपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि
कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं ।

यदुक्तं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तत्रैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥

‘पितृणां’, ‘नित्यक्रियां’ नित्यश्राद्धं । अथ च नित्यश्राद्धविकल्प-
स्यैव श्वशरा, अमावास्यादिमाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दी-
मुखतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वान्नसङ्गमिद्धतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं. सांवत्सरिकैकौद्दिष्टादिषु तु सर्वांशं नित्यश्राद्धा-
दिदेवतानामिष्टत्वनियमाभावाच्चित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं । ‘श्रेष्ठं’
वैश्वदेवादिकं, ‘पूर्ववदाचरेत्’ नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति ।

श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तत्र हापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयमस्तकरणधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

श्राद्धकालनिर्णय ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तत्र तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।
तस्यां यस्तपनं दृष्ट्वा खानङ्कुर्यान्नरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितद्विष्विघ्नाधयो व्याधयो नृप ।
भवन्ति कुरुगार्दूल तस्यां खानं समाचरेत् ॥
दिव्यनीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशकम् ।
गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृपः ॥
सूर्णवस्तादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
माह्वणानां तथा भोज्य कुर्यात्कुलकुलोद्दह ॥
तिस्र एताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मण्य समुदाहृता ।
प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिस्रो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्तिके वाश्विने मासि चैत्रे मासि च भारत ।
खान दान शतगुण कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥
अग्निमिदा च ऊत्वा च प्रतिपद्यपि भारत ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥

वाराहे ।

कार्तिके सितपक्षादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।

धात्राक्षा यत्र रात्रौ स्यात्कार्या चेट्टसुखाय सा ।

वासोभिरहते पूज्य गच्छेद्वै ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं द्वितीयं हि तत् ।

नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमाशिका ॥

अथ चेत् प्रतिपत् स्वस्या नारीनिराजनं भवेत् ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

भविष्यपुराणे ।

अभ्येत्य यदि वा प्रातः प्रतिपदृष्टिकादथम् ।

तस्यां नारीजनं कार्यं सायं मङ्गलमाशिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपदृष्टिका शुभा ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

आदिनाम्ने यदा दर्शं नारीनारीजनं भवेत् ।

नारीणां तत्र वैश्वस्य देशे दुर्भिवसेव च ॥

कार्तिके शुक्लपक्षादावसावाष्ट्याष्टौद्वयम् ।

देशभङ्गभयाच्चैव कुर्यात् मङ्गलमाशिका^(१) ॥

(१) ब्रह्मपुराण इत्यादि मङ्गलमाशिकेत्यन्तं प्रातः न चिक्रितव्युक्तके
याभिः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि मत्स्यवान् ।
 जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वतो ॥
 ततोऽहं शङ्करो दुःखी गौरीं नित्यसुखोपिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवेः ॥
 तस्मिन्भूते जयो यश्च तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो बिरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गीत-वाचादिं स्तनुस्त्रिभैः स्वस्त्यङ्गैः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रशस्तीर्वाग्ध्वैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यरत्नैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमास्तापरिचिह्नं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयितामिद्य महितैर्नया या च भवेच्चिन्ता ।
 नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्या द्विज-सम्पन्नि-वान्धवाः ॥

पद्मपुराणे ।

गतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 यासोभिरहतीः पूज्य गण्डेद्भवे ब्रह्मणः पदं ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नवैर्वस्त्रैस्तत्स्थानं भूयव्यन्तरः ।
 तस्यां प्रतिपदायान्तु च गण्डेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुष्पा तिचिरियं बक्षिराज्यप्रवर्त्तिनी ।
 ब्रह्मणो हि मिया नित्यं बालेधी परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्त्वामात्मानश्च विशेषतः ।

स धाति परम स्नान विष्णोरमिततेजस ॥
 वामनपुराणे । वलि प्रति चिविक्रम उवाच ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सव ।
 तत्र सा नरगार्दूल ततो हृष्टा खल्लद्धता ॥
 पुष्प-धूपप्रदानेन अर्घ्यदियन्ति तत्रत (१) ।
 तत्रोत्सवो सुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ॥
 इति पुण्यप्रतिपत् ।

अथ पुण्यद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।

उमां शिव ऊताशय द्वितीयाया तु पूजयेत् ।
 हविस्यमन्न नैवेद्य देय गन्धार्चन तथा ॥
 अत्र चेवादी दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।
 आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुकपञ्चमा ।
 दान प्रदत्तमेतस्यामगन्तफलमुच्यते ॥

सिद्धपुराणे ।

वृद्धिके च द्वितीयाया शुक्याया प्रतिपूजनम् ।
 यो न सूर्यादिनग्रन्ति भ्रातर सप्तजन्मगा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वृहस्पतौ द्वितीयाया विधिवद्विधिपूजनम् ।

(१) बल्लव इति ग० ।

इत्वा नक्तं समश्रीयाह्नमते भृतिगीप्तिताम् ॥

‘विधिः’ ब्रह्मा । तत्पूजनश्च गायत्र्या ब्रह्मप्रकरणोक्तिनान्येन मन्त्रेण
वा कार्यं ।

इति पुण्यद्वितीया ।

अथ पुण्यतृतीया ।

द्वितीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितां ।

सुमन्धपुष्य-धूपैश्च दमनेन सुमालिना ॥

अत्र चैत्रो मासः प्रकृतः ।

पद्मपुराणे ।

वैशाखमासे यत्पुण्या द्वितीया इक्ष्वाक्यजा ।

अनन्तफलदा सा तु स्नान-दानादिकर्मसु ॥

भवित्योत्तरे ।

या त्वेषा कुरुशार्दूल वैशाखे तु महातिथिः ।

द्वितीया सास्तथा स्तोत्रे गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बड्ड ।

तत् सर्वमवश्य यस्मान्नेतेषमक्षया रसता ॥

श्रवणेन समाप्नुता द्वितीया या विगोपतः ।

बुध-श्रवणसंयुक्ता द्वितीया यदि लभ्यते ।

तस्या स्नानोपवासोद्यमस्य परिकीर्तितम् ॥

तथा ।

वारिदानं प्रशस्तं म्याम्नोदकानां तथैव च ।

वैशाखे मासि राशेन्द्र तृतीयायाश्च चन्दनम् ॥
द्वैपमिति श्रेय ।

गुडापूपाश्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।
पायस वै तृतीयाया वामदेवस्य प्रीतये ॥
माघे मासि तृतीयाया गुडस्य लक्षणस्य च ।
दान श्रेयस्कर राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
तेन सुता वाप्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ।
विशेषाद्बुधमयुक्ता तदा सा सुमहत्फला ॥
इति पुण्यतृतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यांन्तु गणेशस्य पार्वत्याश्च विशेषत ।
पूजा कार्येत्यनुवर्त्तते ।
देवीपुराणे ।

गणेशे कारयेत्पूजा लडुकादिविभावनम् ।
चतुर्थ्या विप्रनाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥
शैवशुक्लचतुर्थ्यांश्च दमनकैरिय पूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

शिवो ग्रान्ता सुखा राजन् चतुर्थ्या विविधा मता ।
मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवो सौकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानञ्च दानञ्च उपवासो जपस्तथा ।
 भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ॥
 तस्यां तु कुह शार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।
 गुह-खवण-पूपैश्च शश्रू शशुरमेव च ॥
 ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विभ्रेशस्य तु मोदनात् ।
 कन्यका तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत् ॥
 माघे मासि तथा शुक्रे वा चतुर्थी महीपते ।
 ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव तु ॥
 स्नान-दानादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं सतम् ।
 विभ्रेशतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरुं नृप ।
 गुह-खवण-हृत्तैर्वीर सुभगाः स्युः कुरुद्वह ॥
 यदा शुकचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ।
 स्नान-दानादिकं कर्म सर्वमद्यमुच्यते ॥ इति ।

यमः ।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनैश्चरदिने यदि ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इति पुण्यचतुर्थी ।

अथ पुराणपञ्चमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

पञ्चमी दयिता राजन् नागानन्दप्रवर्द्धनी ।
 पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् चीरेण ये नराः ।
 तेषां कुले प्रयच्छन्ति श्रमयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभाननरा ।
 श्रीविष्णुलोकान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यत्नं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी काव्यां विष्णुलोकगतिप्रदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते जनार्दने ज्ञप्थे पञ्चम्यां भावभाक्ततः ।
 पूजयेन्नानघादेवीं सुहृद्विदपमंश्रयां ॥
 पिचुमर्हंपलाग्नानि स्नापयेद्भवानन्तरे ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न मर्षैर्भयभाङ्गयात् ॥
 श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 दारुणोभयतो लोस्या गोमयेन विषोऽन्वयाः ॥
 पूजयेद्विधिवद्दीर दधि-दूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 गन्ध-पुस्योपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणेः ॥
 ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
 न तेषां मर्षतो वीर भयं भवति च क्वचित् ॥
 तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां शङ्खयान्वितः ।

समालिख्य नरो नागान् शृङ्गा-रुष्यादिवर्णकै ।

पूजयेद्गन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुल पायसै ॥

तस्य तुष्टा प्रधान्याश्च पत्रगारुचकादय ।

आ सप्तमात्कुलान्तस्य न भय सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पुष्टा भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शृङ्गा मार्गश्रिरे पुष्टा श्रावणे वा च पञ्चमी ।

खान-दानैर्वैश्वफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

नाभशृङ्गाचतुर्थ्यान्तु वरामाराध्य च श्रियम् ।

पञ्चम्या कुन्दकुसुमै पूजा कौन्दी सष्टद्वये ॥

इति पुष्टपञ्चमी ।

अथ पुण्यपष्टौ ।

ब्रह्मपुराणे ।

जात स्कन्दस्य षष्ठ्यान्तु शृङ्गायां चैवनामनि ।

मेनापत्योऽभिषिक्तश्च देवाना मङ्गला स्वयम् ।

जितवास्तारक दैत्य क्रौञ्च शङ्खा विभेद च ॥

तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो मास्त्रै सुगन्धिभि ।

दीपास्तङ्कार वस्त्राभ-कुङ्कुटै पूष्य एव हि ।

मकुङ्कुटक्रीडनकैर्घण्टा-धामर-दंष्ट्रै ॥

सर्वासु शुक्लपक्षीभित्त्वधेयमिति ।

भविष्यत्पुराणे ।

येष भाद्रपदे मासि पक्षी तु भरतर्षभ ।

स्नान दानादिक सर्वमष्टामत्स्यमुच्यते ॥

पश्या फलाग्रनो राजन् विभेषात्कार्त्तिके नृप ।

छण्डा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारी समाहित ॥

पश्या फलाग्रनो यस्तु नृपाहारो भविष्यति ।

इह चामुच मोक्षार्थं क्षमते ख्यातिमुत्तमाम् ।

राज्यच्युतो विभेषेण स्व राज्य क्षमतेऽचिरात् ॥

तथा ।

पक्षी भाद्रपदे भागुभौत्यै पुण्यारुपाय च ।

येष भाद्रपदे मासि पक्षी स्नाद्भरतर्षभ ॥

इय पुण्या पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ।

स्नान-दानादिक किञ्चित् सर्वमत्स्यमुच्यते ॥

येऽक्षां पश्यन्ति गाङ्गेय दक्षिणापयवासिनम् ।

ब्रह्महत्यादिपापेषु मुच्यते नाच क्षम्य ॥

तस्यां तस्यां मदा पर्येत् कार्त्तिकेय सदैव हि ।

विहत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयाश्रित ।

पूजयेद्देवदैवेश स गच्छेत्क्षान्तिमन्दिरम् ॥

त्रिहत्वा दक्षिणामाशाद्देवैर्विन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्फलम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

या पक्षी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया ।

महापथीति सा ख्याता यस्यां होमे ऊताशनः ॥

इति पुण्यपथी ।

अथ पुण्यसप्तमी ।

भविष्यत्पुराणे ।

घड्यामुपोष्य यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्ममर्चयेत् ।
रोगमुक्तो विचित्रांश्च सप्ताप्रोतीष्टितं फलम् ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥
या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।
नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरौ शुभा ।
स्नान-दानादिकं कर्म^(१) तस्यामत्रयमुच्यते ॥

तथा ।

नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी ।
अथनी नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृता ॥

मत्स्यपुराणे ।

यस्यां मन्वन्तरस्थादौ रथाकूटो दिवाकरः ।
भाषमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्भयसप्तमी ॥
इत्येषा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी ॥

विष्णु ।

(१) चर्चयति ख ।

सूर्य्यपक्षणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
श्रृणोदथवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥

तथा ।

माघमासस्य सप्तम्यासुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तत्र च स्नान महापातकनाशनम् ॥
माघमाघसिंते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
कुर्वात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यमभद ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्या रविवारो भवेत्तदि ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्त महाफलम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्र पञ्चतारकम् ।

रोचिष्क्षेपा-हस्त-पुष्य-मघा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्र भवितुर्भवेत् ।
आद्ये पादे तु देवेभ्य तदा सा भद्रतां व्रजेत् ।
अपन तत्र देवस्य हतेन कथित बुधे ॥
इत्येषा कथिता वीर भद्रा नामेति सप्तमी ।
यामुपोय्य नरो भीरुर्ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

'भवितुर्नक्षत्र' हस्त, तस्य प्रथमपादयोग इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यद्वर्षं तु करो भवेत् ।
तस्मान्नास्तु महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥

तस्या सम्पूज्य देवेश चित्रभानु दिवाकरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नाच भगव ॥
 यज्ञोपवासं कुरुते तस्यं नियतमानस ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 शुक्लपद्मे तु सप्तम्यां यदा सक्रमते रवि ।
 महाजया तदा ख्याद्धि सप्तमी भास्करमिया ॥
 खान दान जपो होम पिब-देवादिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥
 आदित्यपुराणे ।

रेवती रविमयुक्ता सप्तमी ख्यान्महाफला ।
 रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥
 इति पुण्यसप्तमी ।

अथ पुण्याष्टमी ।

तत्र विष्णु ।
 पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमासि शिताष्टमी ।
 प्रातस्तु विधिजत् खाना वाजपेयफलं लभेत् ॥
 अशोकैरर्चयेद्गुर्गा अशोककलिकां पिबेत् ।
 चैत्रे मासि शिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
 अशोकश्लोकलिकां च ते शोकमताप्नुयु ॥
 नामशोक शिवाभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
 पिबामि शोकसन्तप्तैः^(१) मानशोकं सदा सुखं ॥

(१) अर्चिद् शोकसन्तप्तैः शिवोद्यानोऽपि पाठो वर्धते ।

दति पानमन्त्र ।

कचिन् चराभीष्टेति पाठ ।

भविष्यत्पुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

ब्रह्माण्डपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्तिता ॥

तस्या स्नान जपो होमस्तर्पण विप्रभोजनम् ।

मग्नितये ह्यत देवि शतमाहस्विक भवेत् ॥

कचित्तस्या स्नान तथा दानमिति पाठ ।

तस्मात्तस्यां सदा देवि पूज्याऽथ विधिवच्चरैः ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां यमदैवतम् ।

नक्षत्र जायते पुण्य ।

यमलोकत्वात् 'यमदैवत' भरणी ।

तदा तु सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी स्यात् ।

तस्यां स्नान तथा दान जपोहोमश्च तर्पणम् ।

सर्वं कीर्तिगुण देवि ह्यत भवति हस्तुश ॥

भविष्योत्तरे ।

सिंहमेऽर्के हि रोचिष्या यदा ज्येष्ठाष्टमी भवेत् ।

तस्यामम्बर्चन सौरेर्हन्ति पापं चिजन्मजम् ॥

वाराहपुराणे ।

शुक्राष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरस्तं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

क्षत्तिस्यन्यथा पथते ।

माघे मासि धिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

श्राद्धं च ये नराः कुर्वन्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

वैशाखपक्षगोचाय साङ्कृत्यप्रवराय च^(१) ।

अपुत्राय ददाभ्येतत् मलिकं भीष्मवर्मणे^(२) ॥

इति जलमन्त्रः ।

अथ केचिदाहुः । माघस्य श्राद्धं कुर्याद्भीष्मस्य वस्त्रवतार-
त्वाद्देवत्वस्याशुप्रपत्तेः । न च वाचं वस्त्रवतारत्वेऽपि तस्य क्षत्रियस्य
मतः सकलजनपिहलावगमाद्दक्षिणामुखः श्राद्धं कुर्यादिति, क्षत्ति-
यत्पुत्रस्कारेण मरुतौ शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो धीनवर्णस्य यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ।

स ताङ्गतिमवाप्नोति इह लोके परच च ॥

इत्यादिना मरीचादिभिर्ब्राह्मणस्य क्षत्रियौर्द्ध्वदेहिकानुष्ठान-
प्रतिषेधात् देवत्वपुरस्कारेणानुदत्तौ न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते
च शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य श्राद्धं कुर्यात् इति । तद-
युक्तं, "भीष्मवर्मण इति मन्ववर्णपर्यालोचनया क्षत्रियत्वपुरस्कारा-
वगमात् "वर्मान्तं क्षत्रिये प्रोक्तमिति ब्रह्मस्मरणम् ।

माघे मासि धिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्कृत्यप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तः पाठ ।

(२) कश्च भीष्माय वर्मिणे इति क० ।

इति विधिवाक्यादप्येवमेवावगम्यते । न चामास एव देशग्रन्थे वर्म-
ग्रन्थो विधीयते इति वाच्यं । चत्त्रियग्रन्थे भ्रातृपालादिग्रन्थानामपि
विधाननिषेधस्य तदन्यच्चत्त्रियविषयतेति वाच्यम्, चत्त्रियश्राद्धे
ब्राह्मणरूपकर्तृविशेषनिषेधाङ्गीभ्रश्राद्धविषयत्वमिति यदि तर्हि वैप-
रीत्यमसङ्गम् । न चास्य निषेधस्य सैव प्राण्यपेक्षनादिकस्योपपत्तौ
भौभ्रश्राद्धे ब्राह्मणस्यायधिकार इति वाच्यं । विकल्पभयादेव तत्र,
“अनुयाजेषु ये यजामह करोतीतिवन् पर्युदासाश्रयणात् । शिष्टा-
चारस्य नियतो न विद्यते, विश्वमानलेऽपि वाध्यते “श्रुति-स्मृतिवि-
हितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचार प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणात् ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपक्षे विप्रिथ्यते ।

अष्टमीं चाष्टका नाम प्रागेनापि न हापयेत् ॥

मङ्गाण्डपुराणे ।

आयहायण्या परतस्त्वष्टकास्तिष्ठ, कृष्णपक्षे पूर्वा ऐन्द्री, प्राजा-
पत्या द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आद्या शकै, द्वितीया माघे,
तृतीया पूषे ।

शिवरहस्ये ।

मार्गाक्षपरपक्षेषु पूर्वा मथ्यानुशब्दिता ।

सु खल्वष्टकास्तिष्ठ सपुण्यादिव्यनुक्रमात् ॥

आश्वलायने ।

हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमींश्चष्टका इति देवता-
इति ।

ग्रतपथे तु ।

द्वादश पौर्णमासो द्वादशाष्टकाः द्वादशमावास्या इति ।

‘अष्टका इति लुप्याष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम् ।

शशिपुत्रममायुक्ता परिपूर्णां शिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्तारो न स्युः स्रष्टितमण्डः ॥

‘शशिपुत्रः’ बुधः ।

इति पुष्याष्टमी ।

अथ पुष्या नवमी ।

वाराहपुराणे ।

नवम्यां चि सदा पूज्या गौरौ देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकस्य भविष्यति न भंग्यः ॥

केचिन्नाशिनः गृहानवमी गृहीतव्येत्याहुः । “द्वतीया चैव वैशाखे
नवम्याश्चयुले तथेति भविष्यत्पुराणे प्राशस्त्यश्रुतेरिति । तदयुतम् ।
प्राशस्त्यश्रवणे फलाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, सद्गोपे
प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीं ।

कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-धूपान्-ध्वज-तर्पणैः (१) ।

दमनैर्महपत्रैश्च विजयाख्या पदं सभेत् ॥

(१) कुङ्कुमागुरु कर्पूर महाध्वज तर्पणैरिति म० ।

ब्रह्मपुराणे ।

शैवशुक्लवस्त्रां च^(१) भद्रकाली महाबला ।
योगिनीनान्तु सर्वाभामाधिपत्ये निषेविता ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र शोपवायो जितेन्द्रियः ।
विचित्रैर्वलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपञ्चा ।
जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥
शुक्लपंचे नवम्यां चः कार्त्तिकस्य धमाहितः ।
स्वायाद्द्यावमस्कुर्यादक्षयं लभते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्त्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय च ।
तस्यां स्नानं कृतं दत्तं अनन्तफलदं भवेत् ॥
इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी स्यात् ।
तस्यां स्नानं प्रलुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पंचे दशमी हस्तसंयुता ।

(१) शैववस्त्रा शुक्लायामिति ग० ।

हरते द्यम पापानि तस्माद्ग्रहरा स्यता ।
तस्यां घ्नान् प्रकुर्वीत दानस्यैव विधेयतः ॥

द्वयपापान्याह मत्तु ।

पापयमनृतस्यैव पैशुन्यज्ञापि सर्वग्रः ।
असमद्वयमलापश्च वाङ्मय स्यात् चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं द्विषा चैवाविधानत ।
परदारोपसेवा च काथिक त्रिविधं स्यतम् ॥
परद्रुष्येभ्यभिधान मनमानिष्टचिन्तनम् ।
वितयाभिनिवेशश्च पिविध कर्ममानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेत्क्षीमदिन यदि ।
ज्ञेया हस्तार्चसद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्यैष्ठे मासि कुजे दिने ।
गङ्गावतीर्णा हस्तार्चं सर्वपापहरा स्यता ॥

हस्तार्चिता ज्यैष्ठशुक्ले दशमी द्वयपापहरा सैव गङ्गास्नानान्मङ्गल-
दिनसद्युक्ता सर्वपापहरेत्यर्थः । “अशस्ता तु हस्तार्चं इत्यखानन्तरमेवं
पश्यते, “शैषा दशहरा स्यता” ।

गङ्गास्नाने कृतार्थे श्यादस्मिन्योगे महत्परः ।
हरेद्द्वै द्वयपापानि गङ्गा तत्र न संग्रह्य ॥

सद्युपापलघयाच द्रष्टव्यं न तु गुरुपापपरिचयः, तद्विषयगुरु-
प्रायश्चित्तविधानवैक्यप्रसङ्गात् ।

तथाच भौतमः ।

एनांसि गुरुणि सघूनि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्तिकस्य तु मामस्य दशमी शुक्लपञ्चमा ।

तस्यां व्रतादि कुर्वाणो सभते फलमुत्तमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुण्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु नक्तेन नरः कुर्याद्यथाविधि ।

मार्गशौर्षेणशुक्लपञ्चादारम्भाब्दं विचक्षणं ॥

तद्भूतं धनदश्रेष्ठः कृतं वित्तं प्रयच्छति ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ भौतस्तिथिसेकादशीं प्रभुं ॥

तस्यामनग्निपकाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।

तस्यासौ धनदो देवः सुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुण्यैकादशी शक्रा सुपुण्या पापनाशिनी ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

एकादश्यां शुक्लपक्षे यदर्शं वै पुनर्वसु ।

नाम्ना सा विज्ञेया श्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

यो ददाति तिलप्रश्नं यथ्य सवत्सरं तथा ।

उपवासपरस्त्रास्यां तयोस्तुल्यफलं सततम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 प्रयात्याद्भ्यु तमायान्तं तैनानन्तफलं स्रुतम् ॥
 एकादश्यां षिते पक्षे पुष्यर्क्षे यत्र सत्तम ।
 तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
 तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतानीश्वरेश्वरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥
 यद्योपवासं कुरुते तस्यां खातो हि सर्व्वतः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
 होमो वा क्रियते तस्यां अक्षयं कथितं फलम् ॥
 इति पुण्यैकादशी ।

अथ पुण्यद्वादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पक्षयोरुभयोरपि ।
 द्वादश्यां योऽर्चयेद्विष्णुमनन्तफलभाग्यवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादश्यां शुकपक्षस्य चत्वार्यर्चयेद्हरिं ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

द्वादशीषु च यद्दत्तं शुकैश्च यं विशेषतः ।

यवणेन तु युक्तासु तत्रापि दिजसत्तमाः ॥

विशेषाद्बुधयुक्तासु शुक्रपक्षासु सर्वथा^(१) ।

भाग्यर्चसयुता वैचे द्वादशी स्थान्महाफला ॥

‘भाग्यर्च’ पूर्वाफाल्गुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसयुता ।

ज्येष्ठया च तथापाठे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

‘वैष्णवे’ श्रावणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु सयुता ।

आश्विनैकादशी पुष्पा भवत्याजर्चसयुता ॥

‘आजर्च’ पूर्वाभाद्रपदा ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता अचव्यफलदायिका ।

विष्णु । मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्या भगवन्त
वासुदेवमर्षयेत् वस्त्र-गन्ध पुष्प-धूप दीप नैवेद्यैर्वह्नि-त्राह्णतर्पणै
व्रतमेतत्सुमपूर्णं कृत्वा पापेन पूतो भवति, यावज्जीव जला श्वेतद्वीप-
मवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादशीत्येव स्वप्नरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति,
यावज्जीव विष्णुलोक ।

गारुडपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी सा महाफला ।

फलं दत्तं कृतान्नाद्यं तस्या सचगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्म ।

माघ्यान्सु समतीताया श्रवणेन तु सयुता ।

द्वादशी था भवेत्प्रिया प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥

(१) विशेषाद्बुधयुक्ता शुक्रपक्षा इत्यस्येति थ० ।

तिलैः स्नानं तिलैर्होमः तर्पणञ्च तिलोदकैः ।
 दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् ।
 तिलैश्च देया विषेभ्यस्तस्त्रियश्चनि पार्थिव ॥
 मूलर्चने शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादश्यां छण्डपत्रे सौमवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यां षट्तिन्नाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 तिलोदकैर्त्तौ तिलद्वयापौ तिलहोमौ तिलोदकी ।
 तिलभुक् तिलदाता च^(१) षट्तिन्नाः पापनाशनाः ॥
 अथष्टत् षट्तिन्नान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 क्षीणि वर्षेभ्यस्तस्त्रिणि खर्गलोके महीयते ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

पञ्चाननस्यै गुरु-भूमिपुत्री
 मैत्रे रविः स्यात्तदि शुकपत्रे ।
 समाभिधाना करभेण युक्ता
 तिथिर्यतोपात्त इति प्रयोगः ॥
 अस्मिन्सु गो-भूमि-द्विरण्य-वस्तु-
 दानेन सर्वं प्रविहाय पापं ।
 सुरत्वमिन्द्रत्वमनाभयत्वं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुजः ॥

'पञ्चानन' मिहः, 'समाभिधाना' पारणाभिधाना, 'तिथिः'
 द्वादशी, 'करभेण' हस्तनक्षत्रेण ।

इति पुण्या द्वादशी ।

(१) तिलदाता तिलभोक्तेति उ० ।

अथ पुण्यचयोदशी ।

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चयोदशीं पुण्या तस्यां दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्तु चैत्रे चयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं दशगुणं तस्य कर्मणो लभते नरः ॥

तथा ।

चैत्रे शुक्लचयोदश्यां मदनं चम्यकात्मकम् ।

शुद्धा सपूज्य यत्नेन वीजयेद्व्यजनेन तु ।

ततः सन्भुञ्जितं कामं पुत्र-पौत्रसमृद्धिदं ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिपत्नीसमायुक्तं शशोकगुणभूषितं ॥

कुम्भेन मितवस्त्रे वा लेखा वस्त्र-फलादिभिः ।

घण्ट-शर्कर-त्रैवेद्यैः श्रीभाग्यमत्सु लभेत् ॥

क्रमाच्च दमनकपूजेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

चयोदश्यां यथाकामं कामं पुञ्जस्तथा जनैः ।

व्योति शस्त्रे ।

शुक्लपत्रे चयोदश्यां मघास्त्रिंशद्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुच्छैरवाप्यते ॥

इति पुण्यचयोदशी ।

अथ पुण्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

वैचे सितचतुर्दश्या भवेत् काममहोत्सव ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीत वाद्यादिभिर्नृणां ॥
 भगवान् सृज्यते काम पुत्र-पौत्रमस्तद्धिद ॥
 वैचे सितचतुर्दश्या य स्त्रियाश्चिवसन्निधौ ।
 गङ्गायाञ्च विशेषेण स न भेतोऽभिजायते ॥
 वैचक्षणाचतुर्दश्या अङ्गारकदिन यदि ।
 पिशाचल पुनर्न स्याद्गङ्गाया स्नान भोजनात् ॥

महापुराणे ।

आषाढे मासि भृतेऽङ्गि शिव सपूज्य मानव ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तं सर्वसम्पदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारास यष्टिषु ।
 तत शुकचतुर्दश्यां अनन्त पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयश्चैव वारिधानीसमन्वितम् ।
 धूप दीपादिभिः^(१) देवमीषित काममाप्नुयात् ॥

लिङ्गपुराणे ।

दृष्टिके शुकपत्रे च या पाषाणचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधयेद्भौरी नक्त पाषाणमक्षयै ॥
 पाषाणाकारपिष्टकैरित्यर्थः ।

(१) इत्य धूपादिभिरिति ख० ।

ब्राह्मे ।

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्मान्माराधित स्थाणुर्ध्वच्छेच्छिवपुर भुवम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

सैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्रावण-प्रोठपादयो ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहवला हि सा ॥

मत्स्यपुराणे ।

यां काचित्कारित प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

या पुनर्याति तस्या तु नियतसंप्रयेधमम् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नाङ्गराय दृष्ट्वाय प्रेताधिपाय पात्रिने ।

शैबुम्वराय घोराय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् चीस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।

भवत्सररहत पाप तत्त्वणादेव नश्यति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णत्रयोदश्या भौमाह्ने पिबतर्पणम् ।

‘भौमाह इति प्राशस्त्यातिशय दर्शयति । सर्वासु च चतुर्दशीषु
नदीजले स्नानो धर्मराज पूजयित्वा पापेभ्यः प्तो भवति ।

इति पुण्यचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी ।

संवत्सः ।

माघे मासि तु सप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।

ब्राह्मणेभ्यश्चिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र दानं पौर्णमास्यां विधीयते प्रधानत्वात् । ततश्चार्थाच्चतु-
र्दशामुपवासः ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

पौर्णमासीषु सर्वाणु मघर्षमहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

महती पौर्णमासी सा युक्ता पूर्णन्दुना गुरौ ।

वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्यां पूर्णन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।

पौर्णमासीति सा श्रेया महापूर्वा दिजोत्तमः ।

दानं दानं तथा जपमननाफलदं सततम् ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

दृश्येते सचितौ यस्यां दिवि^(१) चन्द्र-वृहस्पती ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरेण सा ।

तस्यां दानोपवासाद्यमचयं परिकीर्तितम् ॥

मामास्यर्षे चन्द्र-गुरु तस्मात्पञ्चदशे रविः ।

पूर्णमा जीववारे तु महच्छब्दा चि सा तिथिः ॥

(१) दिग्वीति क० ।

हरिचेने च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।
 महाशब्दतिथौ स्नानं दानं श्राद्धमनन्तकम् ॥
 ऐन्द्रे गुरुः शमी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा ज्यैष्ठ्यास्य महाज्यैष्ठीति कीर्त्तिता ॥
 'ऐन्द्रं' ज्येष्ठा, 'प्राजापत्यं' रोहिणी ।
 पद्मपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा षडं कार्त्तिकं तु भवेत् क्वचित् ।
 महती सा तिथिर्जया स्नानदानादिपूजना ॥
 'आग्नेयमृचं' कृत्तिका ।
 यदा चाम्यं भवेत् षडं तदा तस्यां तिथौ क्वचित् ।
 तिथिः सापि महापुण्या षडिभिः परिकीर्त्तिता ॥
 'याम्यमृचं' भरणी ।

प्राजापत्यं यदा षडं तिथौ तस्यां नराधिप ।
 सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥
 'प्राजापत्यमृचं' रोहिणी ।
 मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।
 बीषेतानि च षडाणि स्वथं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
 अचाश्चमेधिकं पुष्टं स्नातस्य भवतो नृप ।
 दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥
 कृत्तिका-रोहिणी-याम्ययुक्ता या कार्त्तिकी भवेत् ।
 सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुष्पा महाकार्तिकीं स्याज्जीवेन्दो कृत्तिकासु च ।

मघास्रयोश्च जीवेन्दोमंहामाघीति कथ्यते ॥

व्योतिःशास्त्रे ।

मेघपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरु-चन्द्रमाः ।

भास्करः अवर्णर्चे स्थान्महामाघीति सा स्रता ॥

शालग्रामे महाज्यैष्ठ्यता पुंसां महाफला ।

गङ्गायां चैव वैशाखी व्येष्टी वै पुरुषोत्तमे ॥

आषाढी वै कनखले केदारो आवणी तथा ।

महाभाद्री वदर्यास्य सुजायामेव शश्विनी ॥

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुम्भे मार्गश्रिरी तथा ।

अयोध्यायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ॥

लिङ्गपुराणे ।

आश्विने पौर्णमास्यां च अक्षैर्जागरणं निजि ।

कौमुदी सा ममाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेन्कर्त्तुं इन्द्रभैरावते स्थितं ।

सुगन्धैर्निजितैः सर्वैरेक्षैर्जागरणं भवेत् ॥

फाल्गुने पौर्णमासी च मदा बालविलासिनी ।

शेया फाल्गुनिका सा च शेया लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे ।

फाल्गुने पौर्णमास्यां तु षट्शतविलासिनी ।

शेया सा फाल्गुनी लोक कार्या लोकमष्टक्ये ॥

इति पुष्पप्रणिमा ।

अथ पुण्यामावास्या ।

श्रातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारे यदा भूमिसुतस्य वै ।

जाङ्गवौखानमात्रेण गोमघसफलं लभेत् ॥

महाभारते ।

अमा भौमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वश्रताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्र-विशाखा-श्रद्धयोगिनी ।

आद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्रोत्थष्टवार्षिकी ॥

कचित्तु 'विशाखा-स्नातियोगिनीति' पाठः । 'मैत्रं' अनुराधा ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्षे वा पुनर्वसौ ।

दादशाब्देर्न तदा ह्यग्निं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

'रौद्रर्षे' आर्द्रा ।

वासवाजैकपादर्शे पितृणां ह्यग्निमिच्छता ।

वारुणे वाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ।

'वासवं' धनिष्ठा, 'अजैकपादं' पूर्वाभाद्रपदा, 'वारुणं'

श्रतभिषक्, 'आय्य' पूर्वाभाद्रपदा ।

माघामिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्रद्धेण कासः स परः पितृणां

न ह्यल्पपुण्ड्रेनूप लभतेऽसौ ॥

‘वारुणमृचं’ शततारका ।

इति पुष्टामावास्था ।

अथ नाना पुण्याः ।

वाराहपुराणे ।

प्रतिपद्यपि पूजा तु पठ्या भोक्ता यदृश्य तु ।

भविष्यपुराणे ।

शुक्लपत्रे द्वितीयायां चतुर्थ्या चैव भारत ।

दृश्यपत्रे च पञ्चम्यां स्नात. किमनुभोचति ॥

शाम्बपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा दृश्या पठौ वा सप्तमी तथा ।

रविवारेण मद्युक्ता तिथिः पुष्टतमा स्मृता ॥

सौरपुराणे ।

सोपवागद्यतुर्दश्यामष्टम्यां च सुरेश्वरं ।

यस्तु पूजयते नित्यं तस्य तुष्यति शङ्करः ॥

अष्टम्याद्य चतुर्दश्यां यः शिव शशितप्रतः ।

मुमुक्षु पूजयेन्नित्यं स लभेद्दीप्तितं फल ॥

वाराहपुराणे ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां राक्षसादिप्रपूजनं ।

नवम्यां माह्वयागन्तु पञ्चम्यान्तु जनार्दनं ॥

पौष-माघाष्टमी पुष्ट्या चैत्रे मासि पयोदमी ।

कात्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कीर्त्तितोभरा ॥

'उत्तरा' मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

व्योष्ठस्य शुक्रदशमी द्वादशी च तथाविधा ।

चतुर्थी पौर्णमासी च नित्य पुण्यतमा स्यता ॥

उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामष्टकासु च ।

चतुर्दश्यां कृतं दानमष्टम्या शिवशक्तिधौ ॥

मार्कण्डेय ।

एकादश्यां सिते पक्षे सुखर्वे यदि मत्तम ।

द्वादश्यां वा यदाशेषपापत्रयकरं सत ॥

व्यास ।

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।

भौमवारेण पुण्यासी सोमवारे शुद्धवर्षया ॥

अना वै सोमवारेण रविवारेण मङ्गली ।

चतुर्थी भौमवारेण विपुवत्तदृशं फलं ॥

मङ्गल ।

अमावास्या तु सोमेन मङ्गली भानुना सह ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण बुधवारेण चाष्टमी ॥

चतस्रस्त्रियं पुण्या तुल्या सूर्यहणादिभिः ।

सर्वमत्रयमत्रोक्तं दान-दान-जपादिकं ॥

ज्ञातावप ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च सप्तमी ।
 अद्भारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।
 पष्टिवर्षमहस्त्राणि कर्त्ता तत्फलमनुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गात्मवस्य नवमी विष्णुस्थापनदादशी ।
 वक्रिस्थापनपष्टी च महत्यो माघसप्तमी^(१) ॥

विष्णुः ।

पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमी द्वादशीद्वयं ॥
 भवत्सरमभुञ्जानः सततं विधितेष्ट्रिय ।
 मुच्यते सर्वपापैश्च स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

लिङ्गपुराणे ।

वज्रात्मवं मिते पचे माघे माखार्द्रभे निशि ।
 द्वादश्यामथ कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः ॥

पितामहः ।

प्रतिपद्दनदस्योक्ता द्वितीया तु श्रियः स्रता ।
 तृतीया तु भवान्यास्य चतुर्थी तद्गुणस्य च ।
 नागानां पञ्चमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य तु ॥
 सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गाया अष्टमी स्रता ।
 मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके स्रता ॥
 एकादशी अथीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

(१) माघमासस्य सप्तमीति क० ।

त्रयोदशी चानङ्गस्य शिवशोक्ता चतुर्दशी ॥

पौर्णमासी तथा धातुस्तिथौनामुत्तमा सृता ।

अभावाद्या सर्वदेव पिथे कर्मण्यदाहता ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीद्वेमाद्विविचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

प्रतिपदादिपुण्यतिथयः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्तितियिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्धसंयुक्ता हृष्ये नभसि चाष्टमौ ।

मुङ्गर्त्तमपि लभ्येत भोषोष्या सा महाफला ॥

श्रवणदादश्यामथेवमेव ।

उक्तञ्च ।

द्वादशी श्रवणसृष्टा कृत्वा पुष्यतमा स्यात् ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥ इति ।

अन्यत्र तु यावता कालेन यत्कर्म समाप्येत तावति काले
नक्षत्रादियुक्तापेक्षणीया । यदुक्तं शाङ्करमीतार्यां ।

कृत्तिकादिभरणन्तं वारा वा रविसप्तमं^(१) ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकलां तियिम् ॥ इति ।

उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वभागस्तिथेर्यः स्याद्दृश्योमान्वितो भवेत् ।

सा तियि, सकला श्रेया नान्ते षष्ठेण संयुता ॥

यावत्सा तिष्ठते ब्रह्मांस्तावत्कालः प्रशस्यते ।

दान पूजादिक सर्वं तस्या तत्फलदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्तितियिनिर्णयः ।

(१) रविसप्तमिति ख० ग० ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यत्पुराणयोः ।

नवम्यां शुकपक्षस्य कार्तिके निरगात्कृतं ।
 राधे मितवतीयायां चेता वै ममपद्यत ॥
 द्दर्मं तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगं ।
 कलिः क्षणत्रयोदशं नभस्ये मामि निर्गतः ।
 युगादयः स्यता ह्येता दत्तस्थाव्यकारकाः ॥

नागरखण्डे ।

अधुना शृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवत्तमा ।
 यामां संकीर्त्तनेनापि शीयते पापसञ्चयः ॥
 नवमी कार्तिके शुक्या तृतीया माघवे मिता ।
 अमावास्या तपस्ये च नभस्ये च त्रयोदशी ॥
 चेता-छत-कलौनानु द्वापरस्योदयः क्रमात् ।
 ज्ञाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृवर्षणे ।
 छतस्थाव्यकारिण्य सुछतस्य महाफलाः ॥

‘माघवे’ वैशाखे, ‘मिता’ शुक्या, ‘तपस्ये’ माघे ।
 मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।
 पञ्चदश्यापि माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ।
 युगादयः स्यता ह्येता दत्तस्थाव्यकारकाः ॥

देवता ।

द्वितीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य मिता तु या ।

मपामिः सक्षिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।

युगादयः स्रुता घृता दत्तस्याचयकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैशाखमासस्य तु या द्वितीया

नवमामौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तु कृष्णपक्षे

त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे

श्रमन्तुपुष्पास्त्रिघण्टतस्रः ।

‘पञ्चदशी च माघे’ इत्यत्र कृष्णपक्षपदमनुपपद्यते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

द्वे शकौ द्वे च कृष्णे तु युगाद्याः त्रयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाश्रिते यास्ते कृष्णे चैवापराश्रिते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्य पौर्णमासी युगादिरित्युक्त ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वितीयाया हत युग ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु घृता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु दापरं ।

माघे तु पौर्णमास्याश्च घोर कलियुगं तथा ॥

युगारम्भास्तु त्रिघण्टे युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।

फल दत्त-उत्तमानाश्च श्रमन्तं परिकीर्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रिंशद्यौ युगाद्या-
 दत्तं कृतश्चाचयमाशु विन्धात् ।
 युगे युगे वर्षशतेन यच्च
 युगादिकाखे दिषसेन तस्यात्^(१) ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु ।
 नवमी कार्तिके या तु वेतायुगसमा तु सा ॥
 चयोद्दशी नभस्ये तु दापरेण समा तु सा ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकास्तसमा तु सा ॥

कश्चित्तु कलिकास्तादिरुच्यत इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः पूर्वसूरिभिः ॥
 उपवासस्तपोदानं श्राद्धं होमो जपस्तदा ।
 यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

कृतयुगेन समेति समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत्पुण्यं भवति तावदस्थानेकस्त्राभेव तिथाविद्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च यदा तिथ्य-दृश्यन्तौ ।
 एकराशौ^(२) समीप्यन्ति प्रवेक्ष्यति तदा कृतं ॥

अथ केचिदाहुः ।

(१) तद्भवेदिति म० ।

(२) एकराशौ इति ख० ।

न गवादिशब्दवद्वैशाखादिशब्दा लुप्तानवयवार्थाः किन्तु शौरचान्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य द्वितीयात् उभयत्रापि त्रिपिद्वैधात् तत्र युगादिद्वयप्रसक्तिः, तथा सति चतस्र इति परि-
सङ्ख्यानमनुपपन्नं, एकले सति शौरचान्द्रमासविनिगमनार्थं^(१) इह
केचिदाहुः । चान्द्रमासममाश्रया^(२) युगादिरनुष्ठानार्थां पितृकार्य-
प्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासप्रारम्भात् ।

यदुक्तं ।

आदिक्ते पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्यतः इति ।

सितासितपदस्यपदेशे पक्षद्वयात्मकत्वात् चान्द्रमासाश्रयतैव
युज्यते । किञ्च ।

माघासिते पक्षद्वयी कदाचि-

दुपैति योग यदि वारुणेन ।

अक्षेण कालः स परः पितृणां

न ह्यल्पपुण्यैर्नृप सभ्यतेऽसौ ॥

इति स्यते: "यामौ वैशाखस्यामावास्या रोहिण्यां समपक्षत"
इति श्रुतेः चान्द्रमासगतः एव युगादयः समवगत्यन्ते^(३) न हि मक-
रादित्ये माघे शतभिषाद्योगोऽमावास्यायां सश्रयति, तथापि हि
रविमण्डलान्तर्निवेशाच्चन्द्रस्य रविंसंयुक्तत्वात् शशिनोऽपि मकरगा-
मिता स्यात्, तथा सति शतभिषाद्योगो न स्यात् कुम्भाधमन्वित्वात्

(१) शौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क० ।

(२) चान्द्रमासमाश्रयतेति क० ।

(३) चान्द्रमासगताया एव त्रिषेदुमादित्यसवश्रयत इति ख० ।

तस्याः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमसोरेकराशिवर्तित्वे वारुणयोगोऽनु-
सन्धेयः, तथा प्रौष्ठपद्युञ्जं कृष्णवयोदशीति विशिष्टयुगादौ चान्द्र-
मासं दर्शयति, नैवं सति युगादिपूर्वप्रसक्तिः, पित्रकार्यपरतया
सौरमासगोचरायास्तिथेरयुगादित्वेनोत्कर्षप्रसक्तेः ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ श्यादुपाकर्मादिकर्मणा ।

अभिषेकादिष्टद्धीनां न उत्कर्षो युगादिषु ॥

इति निषेधात् । अथवा सत्यपि युगादिदिवसे चैव पित्रकार्य-
र्थाङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता “तिथिर्देवकार्याशिवसोके चान्द्रमसीया
पित्रकार्याभिमता ऊर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यपरः कालः पित्राणामिति
वचनात् तत्पूर्वकालसम्बन्धिपित्रकार्यात्कर्षो नानुपपन्नः, तेन कुम्भा-
दिराग्निगतरेविमासेऽपि भाषादिलाभाद्भावास्वादितिथीनां युगा-
दित्वं सौरमासगतानानु देवकार्यं चतस्रो युगाद्या इति आङ्गका-
लाभिधानपरं भवति ।

विष्णुः ।

एतानि आङ्गकालानि भिव्यान्याह प्रजापतिः । इति ।

तत्र युगादिचतुष्टयं तथाच यद्गुरुणभाषयित इत्यादि तत्चान्द्र-
मासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तद्योक्तं “स एव कालः पद्म-
सदयत्वात् पुण्यो युगादिस्वात्पुण्यतरो नचत्रयोगात्पुण्यतम इति ।

यस्य ।

दशहरामु नोत्कर्षयत्सर्वंपि युगादिषु ।

उपाकर्म-सहायद्वीर्द्धतदिष्टं वृषादितः ॥

इति पठन्ति, तदममूलत्वादुपस्यत्वात्पुमेवपीयमिति । अथ

पण्डितपरितोषकता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमाम एव
मासे वैशाखादिव्यपदेशभागिता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति,
तावत्पूर्वमेव निराकृतं ।

यत्तु पिढकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पिढकार्येऽपि चान्द्रमास'
स्यतस्तद्गतयुगादिव्यहणमिति, तत्र, सौरे चान्द्रे पिढकार्यं विधि-
रित्युक्त्वा प्रोक्तं । न च पिढकार्यं प्राधान्य युगादिषु देव-पिढकार्य-
सम्भित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्तपुण्यास्त्रिययश्चतस्रदति । तथा
व्यास । “दान-दानादिकं सर्वं युगादावच्यं भवेत्” इति । न च
सितामितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात् ।

यत्तु “भाषामिते पञ्चदशौत्पदादृतं न तेन चान्द्रमासादिगता-
मावासादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे नचत्र-
युक्ता सिनीवाली पिढद्वयमे भवतीति न तु योऽयं काल (१) पिढ-
वस्तुम म युगादिर्मघापरपक्षादिष्वभावात् । माघे अमावास्या युगा-
दिचान्द्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत् । नैव । सौर-चान्द्रमासवि-
निगमहेतोरभावात् । न सोमयथापि युगादिल, चतस्र इति परिम-
क्षानानुपपत्तेः । न च आहूकालाभिप्रायेणेतद्वचन, “चतस्रो युगादय
इति वाष्टका व्रीहि-यवपाकादिति वचनाद्युगाद्वयश्चतस्रस्त्रियय इति
मन्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमामगतेति, अन्ययो-
त्कर्षं स्यात् (२) । न च पिढकार्योत्कर्षो वचनादिति मन्तव्य, वचना-

(१) यत् योऽयं काल इति श्ल० ।

(२) अन्त्याद्युत्कर्षो स्यादिति श्ल० ।

भावात्तुल्यार्थे युगादिस्थिति तिथयश्च सर्वशोक्तये प्रतिषेधन्ति, वृषा-
दिराशिगततरविभागे दशहरादितिथिपूर्वत्वापदेशात्^(१) ।

अथश्रद्धेण ।

दशहरासु नोत्कर्षः चतुर्थेऽपि युगादिषु ।

उपाकर्म-महाषष्ठ्योर्ज्ञेयतुक्तं वृषादितः ॥

इति उत्कर्षनिषेधाच्च । “परः कालः पितृणामिति परशब्दः
श्रेष्ठतावचनः न तु पूर्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च वा
दशहरास्थिति वचनममूलं, वचनात् समस्तशास्त्रवित्परिग्रहान्मूलोप-
न्यासाच्च । यत्तु ब्राह्मधर व्याख्यानं नैतद्दैदिकं वचनं येनाविचारितमु-
पाददौमते, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुण्यादनुष्ठानादरासु सौरमा-
सगतैव युगादिरूपा देया, न चान्द्रमासगता, न हि नियुगादित्ये
श्रुतदशमी दशहरा कुम्भादित्ये चाभितपञ्चदशी अमावास्या इति
विधानेऽपि शब्दधत्ते, तस्मात् सौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः ।
वयन्तु ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्चान्द्रमासवचना एवेति मास-
प्रस्ताये निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्यालो-
चनप्रसिद्धानुगुण्यानुष्ठानादरासु सौरमासगतैव युगादिर्गोच्येति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

(१) दशहरादितिथिपूर्वत्वोपदेशादिति अ० ।

६५४ षष्ठ्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये [१४ अ०।

पण्डितपरितोयकृता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव
मासे वैशाखादियपदेशभागिता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति,
तावत्पूर्वमेव निराकृतं ।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासः
सतस्तद्गतयुगादिग्रहणमिति, तत्र, सौरि चान्द्रे पितृकार्ये विधि-
रित्युक्ता प्रोक्तं । न च पितृकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पितृकार्य-
सम्बन्धित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्तपुण्यास्त्रिययश्चतस्रदिति । तथा
व्यासः । “स्नान-दानादिकं सर्वं युगादावचयं भवेत्” इति । न च
सितासितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरिऽपि तत्सम्भवात् ।

अथ नानायुगधर्मा ।

तत्रोपकात्यायन ।

श्रुतिश्च गौपमाचारः प्रतिकाल विभिद्यते ।

नानाधर्मा प्रवृत्तान्ते मानवाना युगे युगे ॥

मनु ।

अन्ये कृतयुगे धर्मा चैताया द्वापरे परे ।

अन्ये कलियुगे नृणा युगह्रामायुरुपत ॥

तप पर कृतयुगे चैताया ज्ञानमुत्तम ।

द्वापरे यज्ञमेवाङ्गदानमेव कलौ युगे ॥

तप ह्यङ्गुचान्द्रायणादि 'ज्ञान ध्यान ।

महाभारते ।

तप पर कृतयुगे चैतायां ज्ञानमुत्तम ।

द्वापरे यज्ञमेवाङ्गदानमेव कलौ युगे ॥

तथा ।

तप पर कृतयुगे चैतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाङ्ग कलौ दान दद्या दम ॥

दृष्टव्यति ।

तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञान चैतायुगे सत ।

द्वापरे साध्वरः प्रोक्तः तिष्ठे दान दद्या दम ॥

तिथ्य कलि ।

लिङ्गपुराणे ।

ध्यान पर कृतयुगे चैतायां ज्ञानमुच्यते ।

प्रवृत्तं दापरे युद्धं दानमेव कलौ युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यान परं क्षतयुगे चैतायां हवनक्रिया ।

अहिंसा दापरे चैव^(१) कलौ शर्वात्मवः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं क्षतयुगे चैतायां लिङ्गपूजनं ।

दापरेऽध्ययनं तिथे महादेवस्य कीर्तनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं क्षतयुगे चैतायां यजनं तथा ।

दापरे लिङ्गपूजा च कलौ गङ्गरकीर्तनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ज्ञानं परं क्षतयुगे चैतायाञ्च तप परं ।

दापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे ॥

मनु-दृष्टसती ।

क्षते यदब्राह्मणं स्यात् तत्चेतायास्तदुच्यते ।

दापरे तु विपद्येण कसावक्रा तु तद्भवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

चेतायामाब्दिकीधर्मा दापरे मासिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् मासस्तद्व्रजा प्राप्नुयात्कलौ ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पश्यते दशभिर्वर्षैः चेताया हायनेन तु ।

द्वापरे तत्तु मासेन चाक्षोराक्षेण तत्कली ॥
स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा कृतयुगे देवः चेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे भगवान् विष्णुः कली देवोमहेश्वरः ॥
वराहपुराणे ।

कृते नारायणः शङ्खः सूक्तमूर्त्तिरुपास्यते ।
चेतायां यज्ञरूपेण पाञ्चरात्रेण द्वापरे ॥
श्रीभागवते ।

कृतं चेता द्वापरञ्च कल्परित्येषु केशवः ।
नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनैज्यते ॥
कृते शुक्यतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
छायाजिनोपवीताकाश्विभ्रदृषड-कमण्डलुन् ॥
मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ।
यजन्ते तपसा देवं ससेन च दसेन च ॥
हंसानुवर्षी वैकुण्ठो वर्षीयीमेश्वरोऽमलः ।
दैश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥
चेतायां रक्तवर्णाऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
द्विरण्डकेग्रस्तव्यात्मा सुक्स्ववाद्युपलक्षणः ॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमथं हरिं ।
यजन्ति विद्यया चया धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥
विष्णुर्धृञ्जः पृथ्विगर्भः सर्वदेव उरुकमः ।
वृधात्कपिर्जयन्त्य उरुगाय इतीर्यते ॥

द्वापरे भगवान् रामः पीतवामा निजायुधैः ।
 शौवत्सादिभिरद्वैद्य लक्षणेःपलक्षितः ॥
 तं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं ।
 यजन्ति वेद-तन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
 नमसो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिहृद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥
 नारायणाय षडपये पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
 इति द्वापर उर्वींशं भुवन्ति जगदीश्वरं ।
 नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
 छण्डवर्णं लिप्या छण्डं चाङ्गोपाङ्गास्तुपायैर्दम् ।
 यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥
 एवं युगानुरूपेण भगवान्पुण्यवर्तिभिः ।
 मनुजैरिव्यते राजन्ध्वेयमामौश्वरो हरिः ॥

अपराजितवृद्धायाम् ।

सोमं वासेन हस्तेन दक्षिणेन रविं वहेत् ।
 वज्रि च्चदयमध्ये यो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
 आदिमूर्च्छिर्दिजेः पूष्यः श्वेतवर्णः कृते युगे ।
 संकर्षणो वक्ष्येवं स्नाङ्गलं मुषलं तथा ॥
 रक्तवर्णः प्रपूष्येत चैतायां लघुजातिभिः ।
 प्रस्तुभ्यो द्वापरे पूष्यो वैश्वे. शरत्सुर्धरः ॥
 पीतवर्णं पीतवासाः शिष्यज्ञानप्रदायकः ।

कसौ युगे निरुद्धाख्यः पूज्यते शूद्रजातिभिः ॥

कृष्णवर्णा वक्षत्येव चर्म खड्गं करदये ।

वासयन्नखिलं विघ्नं यापयन्द् विनाशयेत् ॥

अपराजितश्चायाम् ।

ऋग्वेदादिविभेदेन हतादिद्युगभेदतः ।

विप्रादिवर्णभेदेन चतुर्वर्ण्यतुर्भुजः ॥

ब्रह्मा पितामहश्चैव विरिद्धिः कमलासनः ।

चतस्र इति संप्रोक्ता भूर्त्तथः परमेष्ठिनः ॥

पुस्तकं चाचक्षुषश्च सुवा चैव कमण्डलुः ।

ब्रह्मणश्च भवेन्मूर्तिः हते तु सुखदायिनी ॥

सुवस्त्रश्च सुवाङ्मथ कर्णकुण्डलमण्डितः ।

मालायुक्तः सुग्रोभाब्जो मांसलाङ्गः सुकेशकः ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभो रत्नहारोज्ज्वलद्युतिः ।

केयूरकटकप्रायः सर्वाभरणभूयितः ॥

शरदयस्याश्रिताः कार्या देवतानाञ्च पार्श्वतः ।

चतुर्वेदसमायुक्तो ब्रह्मा स्यात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाथ करक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

सिद्धार्थश्चायाम् ।

पुस्तकाच्च-सुवी-कुण्डौ हते ब्रह्मा चतुर्भुजः^(१) ।

(१) पुस्तकाच्चौ सुवं कुण्डौ हते ब्रह्मा चतुर्भुज इति ख० । पुस्तकाच्चकुण्डौ हते ब्रह्मा चतुर्वर्ण्यचतुर्भुज इति ग० । पाठद्वयमपि न समीचीनं विभाति ।

मङ्गनामा च ऋग्वेदप्रधानः पूज्यते द्विजेः ॥

कमलाक्षी सुवक्षैव पुस्तकश्च पितामहः ।

त्रेतायाश्च चतुर्वेदप्रधानः चतुर्पूजितः ॥

अपराजितपृच्छायाम् ।

कमण्डलुं चाचसूचं सुवक्ष पुस्तकं तथा ।

पितामहो भवेन्मूर्त्तिस्त्रेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपृच्छायाम् ।

संपूज्यो द्वापरे वैश्वैर्विरिञ्चिः शुकसामभृत्^(१) ।

अचसूचं पुस्तकश्च सुवं कुण्डश्च धारयन् ॥

अच-सुवी पुस्तकश्च कुण्डो च कमलामनः ।

कलावदवेमुख्योऽसौ सर्ववर्णैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपृच्छायां ।

अचसूचं करे दत्ते सुक् तस्योपरि संस्थिता ।

वामे तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।

कमलामनं करे तु स्यात् सर्ववर्णसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

पुष्करन्तु कृते श्रेयं त्रेतायां नैमिषं तथा ।

द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

पाराशरः ॥

कृते तु मानवो धर्मं त्रेतायां गौतमश्च च ।

द्वापरे भाङ्गलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः^(२) ॥

(१) शुकसामभृति ख० । (२) पाराशरी स्मृतिरिति ख० ।

कालोत्तरपविचारोद्घरणकरणे युगभेदेन पविषद्रव्याण्यभिहितानि ।

कृते मणिमयं कार्यं चेतार्यां हेमसम्भव ।
पृष्ठेन द्वापरे सूत्रं कार्पासन्तु कलौ हितम् ।
यतिभिर्मानसं कार्यं दानत्र वाक्कल हितम् ॥
इति नानायुगधर्मा ।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि ।

तत्र शातातप ।

त्यजेद्देष्टु कृतधुगे चेतार्या यामसुखुषेत् ।
द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे ॥
कृते सम्भाष्य पतति चेतार्या स्वर्गनेन तु ।
द्वापरे तत्रमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

कश्चित्त्वन्वया पाठ द्वापरे तत्रसुथ्यते ।

इति युगभेदेन वर्ज्यानि ।

अथ कलियुगधर्माः ।

महाभारते ।

यस्त्वो नम मिवापेति मन्त्रेणानेन ब्रह्मरम् ।
सहस्राक्ष समभ्यर्थ्य सर्वपापे प्रमुच्यते ॥

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 यस्तो नमः शिवायेति मुच्यते स कलौ नरः ॥
 शब्देनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये ।
 सवारदोषसम्भानमुद्दिष्टो न करः कलौ ॥

तथा ।

सदा तं यजते यन्तु यद्गया मुनिपुङ्गव ।
 सिद्धे वा खण्डिले वापि कौतुक विधिपूर्वकम्
 युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥

सिद्धपुराणे ।

कलौ रुद्रो महादेव शङ्करो नीललोहितः ।
 प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विकृताकृतिः ॥
 ये तं विप्रास्त सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् ।
 कसिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥

श्यासः ।

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सद्गोर्त्थं केशवम् ॥

भागवते ।

कलौ सभाजयम्याय्यां गुणज्ञाः सारभागिनः ।
 एव सद्गोर्त्तनेनेव सर्वस्वार्थाऽभिलभ्यते ॥

'सद्गोर्त्तनेन' हरिसद्गोर्त्तनेनेत्यर्थः ।

न ह्यतः परसो साधो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
 यतो विन्देत परमां शान्तिं मग्नति संश्रुतिः ॥

अग्निपुराणे ।

नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ।
युगेऽस्मिन् तामसे घोरं यज्ञ-वेदविवर्जिते ॥
कुर्वीताराधनं राजन् वासुदेवे कलौ युगे ।
यद्भवत्यर्थं हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप ।
विधानेन फलं लेभे अक्षोराचाळलाविति ॥

तथा ।

कलौ कश्चिज्जर्ध्वसं सर्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्चयन्ति नरा नित्यन्तेऽपि क्त्वा यथा हरिः ॥
धर्मात्कर्षमतीला^(१) तु प्राप्नोति पुण्यः कलौ ।
स्नप्यायासेन धर्मज्ञानेन तुष्टोऽभ्युद्यं कलौ ।
धन्ये कलौ भवेद्विप्रा अन्तकेशैर्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतावेशूपूर्वाणि नगराणि कलौ युगे ।
कर्त्तव्यानि सद्योपालिः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः ॥
इति कलियुगधर्माः ।

(१) अतीलेलि धयेय आयां ।

अथ कलियुगवर्ज्यानि ।

आदित्यपुराणे ।

यस्तु कार्तियुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

'कार्तैः' ह्यतयुगसम्बन्धी ।

तथा नियोगं प्रकृत्योक्तम् ।

अयं कार्तियुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ॥

गोचान्नादभपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

नराधमेधो मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं दिजातिभिः ॥

तथा ।

ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा ।

कलौ पशु न कुर्वीत भाद्रजायां कमण्डलुम् ॥

स्त्यानन्तरे ।

दिवराच्च सुतोत्पत्तिं गोवधञ्च कमण्डलुम् ।

अचतां पौरुषं मेधं कलौ पशु विवर्जयेत् ॥

तथा ।

ययानियोगं धर्म्माणां नहि धेन्वा यधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सग्नति वृत्तते ॥

आदित्यपुराणे ।

शपथा शकुना' स्वप्नाः घामुद्रिकमुपश्रुतिः ।

उपधापितमादेशा सम्भवन्ति कलौ कश्चित् ॥

तस्मात्तस्मात्प्रलाभेन कार्यं पञ्च न कारयेत् ।
तथा धर्मसमावेशादन्यान्यपि क्लौ युगे ॥

वर्ज्यानि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपमयाद्बुधैः^(१) ।
समयेन निवृत्तानि भाव्यभावात् क्लौ युगे ॥
विधवायां प्रजापत्तौ देवदत्त नियोजनम् ।
शालिकाक्षतयोन्यास्तु नरेणान्येन संलृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्तभिः ।
आततायिद्विजाय्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
द्विजस्यै तु नौघातुः शोधितस्यापि मङ्गलः ।
मवदीक्षा च सर्वेषां कर्मण्युविधारणम् ॥
महाप्रत्यानगमनं गोसंघप्रतिष्ठ गोसये ।
सौचामण्यामपि सुरासहणश्च च मङ्गलः ॥
अग्निहोत्रहवस्याश्च लेहोलीलापरिषदः ।
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रथमो विधिषोदितः ॥
व्रतस्त्राध्यायसापेक्षमघसदीर्घनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संमर्गदोषक्षेपश्च महापातकनिष्कृतिः ।
वरातिविषिदभ्यश्च पर्युपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरसेतरेषाम्पु पुत्रत्वेन परिषदः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टः समर्गः शोधितैरपि ।

(१) कर्मभोगमयाद्बुधैरिति म० ।

अयोनौ मंगहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियः ॥
 परोद्देशात्प्रमत्तया उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनायाय कङ्कन्यस्य मधर्मकः ॥
 अस्त्रिसधयनादूर्ध्वमङ्गस्त्रमनमेव च ।
 क्षौमिवं चैव विप्राणां क्षीमविक्रयणं तथा ।
 षड्भक्तानग्नेनास्त्रहरणं क्षीनकर्मणः ॥
 एतानि श्लोकगुण्यं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं युधैः ।
 समयस्यापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

अपह्लास्योऽपि ।

सर्वज्ञसमयः प्रमाणं वेदाद्येति ।

मनु कल्पियुगे यदण्यन्तदाक्याख्याकारार्थं दृष्टार्थं वा । न च
 तावद्दृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थावबोधस्य प्रयोजनत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यन्यथा, वैश्यापत्तेः । उच्यते । तदाकार्थाननुष्ठानेऽपि
 भेदप्रकृतिभ्रान्नाद्युपयोगितया दृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य
 राजसूयादिवाक्याध्ययनमपि न स्यात् । यदा राजसूयादौ या
 गनिः सैवेहापि । किञ्चैवं वदता कल्पियुगवर्जनस्यात्यन्तराप्रामा-
 ण्यमुच्यते । अध्ययनविधिदृष्टार्थत्वाभावात् तावद्भ्रामाण्यं स्यात्-
 म्भरवद्भापि शिष्टैर्विष्णुकदृढपरिसहस्राविशेषात् । अध्ययनविधि-
 दृष्टार्थत्वाभावाद्येत्प्रकृते किमायातमिति ।

इति कल्पियुगवर्त्यानि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मन्वन्तराणात् ।

अथयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु ।
 वैशखस्य तु तृतीया चा तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्रिमासाया धौपत्यैकादशी तथा ।
 श्रावणस्याष्टमी क्षणा तथापादस्य पुष्यमा ॥
 श्राधादस्य तु दशमी भाद्रमासस्य सप्तमी ।
 कार्तिकी फाल्गुनी वैशी ध्विती पञ्चदशी तथा^(१) ।
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याचयकारिकाः ॥
 दानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ।
 सर्वमेवाचय विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अत्रामावास्याव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे
 श्रावणामावास्या भाद्रपदक्षणाष्टमी पुमादिरिति प्रतिपादितं ।
 तथाहि ।

श्राधिने दशमी शुक्ला श्रावणे कार्तिकी तथा ।
 मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्याचयकारिकाः ॥

मनुः ।

षष्ठ्यगुणितं दानं भवेद्दत्तं पुमादिषु ।
 कर्म श्रद्धादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

अथ कल्पादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कन्यादयो राजन् कथ्यन्ते त्रिधयः शुभाः ।

यास्तु श्राद्धे हन्ते इतिः पित्राणामक्षया भवेत् ॥

चैत्रशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराभवत् ।

तस्यां शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः ह्यस्यायां प्रतिपद्यभूत् ।

अथ ह्यश्वत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्प्यत ॥

वैशाखस्य द्वितीयायां शुक्लायां नीललोहितः ।

चतुर्दश्यान्तु शुक्लायां प्रवृत्तो गार्डामिधः ॥

समानस्तु द्वितीयायां ह्यस्यायामुदपद्यत ।

माघेश्वरस्यतुर्दश्यां ह्यश्वपत्ते समागमत् ॥

श्वैष्ठशुक्लद्वितीयायां महादेवस्य सम्भवः ।

पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥

ह्यश्वपत्ते द्वितीयायामाग्नेयः समगच्छत् ।

तस्यां तस्यैव ह्यस्यायां सोमकल्पः समापतत् ॥

श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।

तस्यैव ह्यश्वपत्तम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥

पष्टौ प्रोष्ठपदे शुक्ले प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।

सितेतरायां प्रथ्यान्तु तस्य तत्पुत्राभिधः^(१) ॥

ह्यश्वकल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामाग्निश्च तु ।

(१) तत्पुत्राभिध इति ख० ।

कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विशाभते ॥
 कार्तिकस्य भित्ते पठ्यां कल्पः कन्दर्पसञ्ज्ञकः ।
 अमितायां पुनर्जज्ञे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ॥
 मार्गे शुक्लनवम्यान्तु कल्पः सद्योऽभ्यपद्यत ।
 अमितायाञ्च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरास ह ।
 अमितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजशिवान् ।
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूतये ॥
 शरस्रतस्य द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य तु ।
 कृष्णायामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
 इति चिन्मदमी कल्पास्तियथः परमेष्ठिनः ।
 अरम्भे तिथयस्त्रिष्टा' शुक्लाः पुष्यतमा मताः ।
 तासु श्राद्धे कृते पुष्यमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मास्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यद्दिनादवाक् कल्पस्यादिः प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णायाम् फाल्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी वैचमासस्य तस्यैवान्ता तथापरा ।
 शुक्लत्रयोदश्यां माघे कार्तिकस्य तु षष्ठमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य षष्ठैताः संहराम्यह^(१) ।
 कल्पानामादयोऽप्येता दत्तस्याचयकारिका ॥

(१) सप्त वारा हराम्यहमिति ग० ।

६७२ • चतुर्लिंगचिन्तामयी परिशेषखण्डे कावचिर्णये [१७ अ० ।

अथ 'अन्या' अमावास्या, वैशाखे तृतीया, फाल्गुने तृतीया,
चैत्रपक्षमी, चैत्रामावास्येति लक्षणा । माघचथोद्गी, कार्तिके
सप्तमी, मार्गशीर्षे नवमी घोताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुचये दानं महस्रन्तु दिनचये ।

विपुत्रे दशषाहस्रं व्यतीपाते लनन्तकं ॥

वाराहपुराणे ।

दशं शतगुणं दानं तच्छतमं दिनचये ।

शतमं तस्य संक्रान्तौ शतमं विपुत्रे तथा ॥

युगादौ तच्छतगुणं अयने तच्छताहृतं ।

शोभयज्ञे तच्छतमं तच्छतमं रविपक्षे ।

असह्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदा विदुः ॥

'शतमं' शतगुणं, व्यतीपातोऽथ विष्णुभादियोगेषु सप्तदशोयोगः ।

अष्टोत्पत्तिमाह गालवः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातगृत्तिः

कास्मानलक्ष्मिनिभ पुरुषोऽतिरौद्रः ।

अस्लोद्यतो भुवि पतञ्च निरीक्ष्यमाणः

सङ्गतयेऽहमिति च व्यतिपातयोगः ॥

अथ शोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमा
दान-दान-श्राद्धादिकं महाकर्म भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकाद्यान् ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दशनाद्यक्षयं पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

फलं सप्तप्रमुत्पत्तौ भ्रमणे कोटित्पत्ते ।

पतने दशकोव्यस्य पतिते दत्तमक्षयं ॥

उत्पाद्यादिमानस्य ज्योतिःशास्त्रे ।

विशति द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे पैकविशति ।

पतने दशनाद्यस्य पतिते सप्तनाडिकाः ॥

वृद्धमनुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

श्रवणाश्वि-धनिष्ठाद्वा नागदेवतमस्तके ।

यद्यथा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

'नागदेवतं' श्रमेया । 'मस्तकं' प्रथमचरणः । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । केचित्तु मस्तकं शृगशिर इति व्याचक्षते । 'श्रमा' श्रमावाशा, धर्तृतेषु नक्षत्रेष्वदित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो व्यतीपातमंज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

षड्दाननक्षौ गुह-भूमिपुत्रौ

मेघे रविः श्यासदि शुक्रपक्षे ।

पाशाभिधामा करभेष युक्ता

तिथिर्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-शिरस्थ-वस्त-

दानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामपत्वम्

मत्यांधिपत्यं सभते मनुष्यं ॥

‘पद्माननः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ वृहस्पत्यङ्गारको । ‘पाशा-
भिधाना’ द्वादशी । ‘करभं’ हस्तनक्षत्रं ।

इति व्यतीपातः ।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ ।

तत्र भृगुः ।

क्रान्तिषाम्ब्रमस्यः समीरितः

सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः ।

तत्र दत्त-ऊत-जप्त-पूजनम्

कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अष्टादशः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिषाम्ब्र कुतपकाले द्वयं सम्भवति ।
व्यतीपाते वैधृतिः सा तत्र मङ्गलान्तिषाम्ब्रसत्त्वव्यतीपातस्य गण्डो-
न्तरार्द्धादारभ्य क्रमात्, शार्ङ्गेषु भयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृतस्य तु
शुक्लयोगादारभ्य क्रमात् शार्ङ्गेषु पञ्चयोगेषु सम्भवः ।

अत्र व्यतीपाते शार्ङ्गं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विदाम् शार्ङ्गमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु स इति ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयत इति वचनं शार्ङ्गस्वावश्यकतां गमयति ।
तत्पर्वकालषड्धा च दशघटिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकमत-
पर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धव्यतिपातसम्भवः

शुक्लादिको वैदिकसम्भवो भवेत् ।

शाङ्खेयु पञ्चस्रपरेषु चेत्यते

एवं दय तत्सुष्ठौकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैष्टते च अतीपाते दत्तमद्यशुद्धवेत् ।

भारद्वाजः ।

अतीपाते वैष्टते च दत्तस्थान्तो न विद्यते ।

अतीपाते विज्ञेयेण स हि शुद्धः प्रकीर्तितः ॥

सूत्रप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैष्टत इति ।

इति वैष्टति-अतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुण्यकालः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-अतीपातौ ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वाद्यो युगादिश्च सक्रान्तिवैष्टतिस्यथा ॥

दिनत्रय दिनच्छिद्रमवमञ्च तथापरम् ।

देऽयने विषुवद्गुणं शङ्खीतिमुख तथा ॥

चतस्रो विष्णुपदश्च पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादिपहाणाञ्च नचचैः सह भद्रम् ॥

विज्ञेय पुण्यकालोऽथ ज्योतिर्विद्विर्विचारिभिः ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यद्वये ॥

दिनचयलक्षणमुक्तं पद्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् सः स्याद्दिनचयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् भावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साधुस्तिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह ऋगुः ।

तिथ्यङ्ग-तिथि-योगर्षवेदादौ अग्निपर्वणः ।

सदृशौ दिवसच्छिद्रमभाख्यौ प्राह भार्गवः ॥

अर्थः, 'तिथ्यङ्गं' करणं, करण-तिथि-योग-तत्त्वचक्षणामनो
आदौ पर्वकाल-धोमग्रहणतुल्ये, स च दिनच्छिद्रमंश इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

वेदादिकालः कथितस्तिथि-रुद्योर्घटौदयम् ।

नाग-वङ्गिपलोपेतं तङ्गे-तत्त्वपलैर्युतं ॥

पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ ।

वेदादिमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'रुतिः' करणं । 'नागाः' अष्टौ । 'वङ्गयः' त्रयः । 'भं' नवचं ।
'तत्त्वानि' पञ्चविंशतिः । 'युतिः' योगः । तेनायमर्थः तिथि-कर-
णयोरानन्ते घटिकादयं अष्टविंशत्पलानि पुण्यकालः । नवचस्य
तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकादयं । योगस्यापि षोडशभिः पलैर्युक्तं
घटिकादयमिति ।

अवमलक्षणमुक्तं विष्णुना ।

तिथिचयं स्पृशत्येको वारः स्याद्वमं हि तत् ।

त्रिवारस्पृक्तिथिर्घ्नं त्रिदिनस्पृक्तदुच्यते ॥

अत्र दिनचयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथिद्वयावसाने
वारावसानं स दिनचयः । यत्र तिथिद्वयेऽपि वारानुवृत्तिः सौख्यम-
दति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्दे शर्के गुरौ वापि वारेभ्येतेषु च त्रिषु ।

चौष्टैतानि च षड्वाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अश्वमेधाधिकं पुण्यं खानस्य तु भवेन्नृप ।

दानमचयतां याति पिद्वेषां तर्पणं तथा ॥

‘चौष्टि षड्वाणि’ आग्नेय-याम्य-प्राजापत्यानि ।

मात्स्ये ।

यदा मृगशिरे षष्ठे शशी सूर्या रहस्यतिः ।

तिष्ठन्ति सा तिथिः पुष्ट्या अचया परिगीयते ॥

ब्रह्मसूत्रे ।

एकादशमवासा पूर्णिमा पुल्लजन्त च ।

वैष्टितश्च व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

युग-मन्वाद्दत्ते सूरिन्दुपर्वममानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं गहणभगमस्तथा ॥

‘भगम’ राशिनचयगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं षडशीतिमुखं तथा ।

क्रान्तिसाम्यमभावात्सा ग्रहण वैधृतिस्तथा ॥
 संक्रान्तिस्य दिनच्छिद्रं तिथिच्छिद्रिर्दिनचयः ।
 इत्यादिपुण्यकालसु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्याभ्यां उत्तरायणमुत्तमम् ।
 विपुवच्च व्यतीपातः पङ्कशीतिमुखं तथा ॥
 दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्भयं विष्णुपदं पुनः ।
 इति कालः समाख्यात, पुंसां पुण्यविवर्द्धनः ॥
 अस्मिन्दानानि दत्तानि खान-होम-तपांसि च ।
 अनन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-भोचप्रदान्वपि ॥

प्यवनः ।

अभावात्सा-संक्रान्ति-व्यतीपात-विपुवायन-पङ्कशीतिमुख-विपु-
 वादि वैधृतिग्रहणान्तं च एव पुण्यकालः ।

आदित्यपुराणे^(१) ।

ग्रहणे पङ्कशीतौ च चन्द्र-सूर्यपदे तथा ।
 युगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाचयम् ॥

तथा ।

तिथयश्च प्रवक्ष्यामि^(२) यासु दत्तं महाफलम् ।
 ग्रहोपरारगे सक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥
 मिहिरे वै चतुर्दश्यां दादश्यां शतभौषु च ।

(१) आदिपुराणे इति म० ।

(२) प्रवक्ष्यामि इत्यर्थं पाठः समीचीनो भवितुमर्हति ।

षडशीतिमुखे पर्वण्यने दक्षिणेत्तरे ।

गृह्णामि नित्यं भक्तानां विशेषान्तु प्रकीर्तिता ॥

तिथिषु दशगुणं वदन्ति दानम्

शतगुणितं त्वयनावसाने ।

दशगुणितं ग्रहोपरामे

विषुवति चाक्षयं युगान्ते ॥

शतातप ।

अथनेषु तु यदन्नं षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरामे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

शिवरहस्ये ।

महच्छब्दप्रयुज्या या या च सोपपदा तिथिः ।

अमावास्यासमा श्रेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

गङ्गा ।

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भातुवारिणं मयुत ।

पद्मकं नाम तत्रोक्तं अथनाच्च चतुर्गुणम् ॥

यदा पृथ्वा व्यतीपातो भातुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तत्रोक्तमथनाच्च चतुर्गुणम् ॥

विशाखासु यदा भातु छत्तिकासु च चन्द्रमा ।

स योगः पद्मको नाम मुष्करेष्वपि दुर्लभः ॥

इति प्रकीर्णसुखाकालः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

काल. सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतम् ।

श्रवाणस्य प्रदाने तु नात्र काव्या विचारणा ।

तदैव दानकालस्तु यदीभयमुपस्थितम् ॥

तथा ।

न कालनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिश्रये ।

तदैव दानमष्टोक्तं यदा धान्यमनामम' ॥

न हि कालं प्रतीचेत जलन्दातुं वषाम्बिते ।

असौदकं सदा देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अह्नमसूतां गां दद्यात् कालादि न विचारयेत् ।

कालः स एव यद्वेषे यदा वै विमुखी तु गौः ॥

थास' ।

आष्विनमृत्युना देया गौः भवत्सा तु पूर्ववत् ।

तद्भावे च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

शक्नोऽन्योऽरुद्रदा इत्था श्रेयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

यतीपातोऽय सन्नान्तिलयैव यद्वषं रवे' ।

पुण्यकालास्तथा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमन्वयतामियात् ॥

१४ अ०] निमित्तानुरोधेन सदापुण्यकालनिर्णयप्रकरणम् । ६८१

अदृष्टमश्रुतं दानं भुक्त्वा चेव न दृश्यते ।

इति व्यासस्यतिवचनविशेषः^(१) शास्त्रावरुद्धे विषये प्रवर्त्तते,
सूर्योपरागेण तमाहुः भमयं समं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अश्लिष्टनाद्यां यदत्तं पुत्रे जाते दिजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्य तदचक्ष्यं प्रकीर्त्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितं ।

तदैव दानकालः स्याद्दयतोऽनित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

अथ तिथिविशेषेण वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ज्ये ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सिंहादित्ये ऋष्यपचे चतुर्थी चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिद्रूपणं कुर्व्यात् तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ज्यं ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यत्पुराणे ।

(१) इति व्यासस्यतिवचनविशेष इति श० ।

मत्प्रभ्यां न स्पृशेन्नैल नीलवस्त्रं न धारयेत् ।
 न चाप्यामलकैः पानं न कुर्यात् कलशं चर ।
 मत्प्रभ्यां नैव कुर्वीत ताघपात्रेण भोजनम् ॥

पुध ।

निम्नस्य भक्षणं तैलं तिमैस्तर्पणमञ्जनम् ।
 मत्प्रभ्यां नैव कुर्वीत ताघपात्रेण भोजनम् ॥
 इति मत्प्रभिवर्णानि ।

अथ पर्वानुष्ठेयम् ।

तत्र मतु ।

शाविचानं शान्तिहोमाय कुर्यात्पर्वसु नित्यम् ।
 'शाविचा' सविष्टदेवताका ।
 अग्निष्ट होमे गायत्री मन्त्र, अस्तस्य द्रव्य ।
 यदाह शङ्ख ।
 शान्तिकामस्तु जुञ्जयाद्गायत्र्या चालते शङ्खि ।
 शान्तियु धर्मैर्हि कानिष्टनिवृत्ति ।
 वर्ज्यानि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।
 चतुर्दशष्टमौ चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वान्छतानि राजेन्द्र रविमङ्गान्तिरेव च ।
 तैलं स्त्री नामसम्भोगी पर्वस्त्रेतेषु नो भवेत् ॥ इति ।
 'नित्यम् इति वचनात् पर्वस्त्रवस्तु कार्त्थोऽयं होम, अस्त च
 शाविषहोमस्तु शान्तिं फल ।

विष्णुः ।

पर्वस्त्रिवर्गं तिलहोमान् कुपांद्मद्वन्द्वस्तुष्टिदेवमाचारसेवी स्यात् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां अथः स्नापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येव पश्चाद्गोविधीयते ॥

‘अनाहिताग्निः’ स्नातांसिमान् ।

आपस्तम्बः ।

दिवादिद्व्यष्ट मन्त्रानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाम्नादमावास्या-
निशाया साधीयसीमात्मनोगुप्तिनिष्केत् । प्रायत्यबह्णचर्यकालेन
च जायया महैतां रात्रि सुपांचन्द्रमसौ वसतः ।

‘साधीयसी’ छन्दः । ‘गुप्तिः’ रचा ।

षट्चिग्रन्मते कात्यायनस्यतौ च ।

मासे नभस्त्रमावास्या दर्भैः पाद्या नव एतः ।

अयातयामास्ते दर्भां विनियोज्याश्च पुनः पुन इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भच्छेदं विधायोक्तम् ।

पितृ-देवज्ञपापं च वापनादद्यादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन विनियोज्या देवे पित्र्ये च कर्मणि । इति ।

तस्मात्पितृव्यादिकार्याय कुशा पाद्या एव ।

मरीचिना तु आवणामावास्यायां दर्भोपादानमुक्तम् ।

मासे नभस्त्रमावास्या तथा दर्भोपयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भां विनियोज्याः पुनः पुन ॥

यत्त्वमावास्यायां कुशच्छेदनिषेधः स तूक्त्यतिरिक्तविषयः ।

इति पर्वानुष्ठेयम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बौधायनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमग्नौयात्, न च स्त्रियमुपेयात्,
पर्वसु हि रक्ष-पिशाचयभिचारिवजितस्विनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न द्रवणमपि क्लिष्यात् ।

पैठीनसिः ।

न पर्वसु तैलं चुरं मेष्टुनं मांसमित्युपेयात् ।

'उपेयात्' उपपञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दश्यादिपञ्चपर्वान्शभिधायोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांसभोगौ यः पर्वस्त्रेतैषु वै पुमान् ।

द्विष्णुवभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

मत्तु ।

चतुर्दशष्टमी दर्श, पौर्णमास्यकंसंक्रम ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठानि वर्जयेत् ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारदः ।

तैल मांसं चवा यश्च^(१) चुरश्चैव द्विवर्जयेत् ॥

शारीतः ।

(१) 'चवाय' स्त्रीसंघर्षनिवर्धः ।

तैल मांस भग्नैर पर्वकालेषु वर्जयेत् ।
 एतेष्वलक्ष्मीर्वसति सुष्णकालेषु नित्यम् ॥
 श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव शतालया ।
 भगे मासे चुरे तैले नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

दृष्ट्वा तातप ।

दन्तकाष्ठममावास्या मेघुन च चतुर्दशीम् ।
 हन्ति सप्तकुल तस्य तैलप्रदणमष्टमी ॥

यम ।

शामप्रम कुल हन्ति शिरोऽभ्यङ्गाच्चतुर्दशी ।
 मासागने पञ्चदशी कामधर्मं तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

हिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्स्ये निशाकरे ।
 पच वा पातयत्येषा ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥

‘वीरुत्स्ये दनस्यतिगते ।

पैठीगमि ।

अमावस्याया न हिन्द्यात्^(१) कुशाश्च समिधस्ताया ।

सर्वेषावस्थिते सोमे क्षिमाया ब्रह्महृत् भवेत् ॥

कचिद्मावास्याया न द्विस्रादिति पाठ । पिवादिकार्थ्याथं
 कुशा धाद्वा एवेति पर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितम् ।

तथा ।

(१) शामावास्यायां हरितानि हिन्द्यादिति ख० ग० चिह्नितशुक्ल
 पाठ, परन्त्वयं न सनीचौन ।

माय सन्ध्या परान्नञ्च तिलपिष्ट तथेव च ।
अमावास्यां न शेषेत रात्रौ भैषुन-भोजने ॥

स्मृतिममुच्यतात् ।

माय सन्ध्या परान्नञ्च परभोजन-भैषुने ।
तैल मास शिलापिष्टममावास्या विवर्जयेत् ॥
सूर्यच्छगते सोमे परान्न यो हि भक्षयेत् ।
तस्य मासगत पुण्ड्र यस्यान्न तस्य तद्भवेत् ।
अमावास्यासु सर्वासु नववस्त्र न धारयेत् ॥
इति पर्ववर्ज्यानि ।

अथ कालविशेषेण नानावर्ज्यानि ।

स्कन्दपुराणे ।

शिर-कपालमान्त्राणि नख-चर्म-तिलास्तथा ।
एतानि कमगो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

‘शिर’ नारिकेल । ‘कपालम्’ अलावु । ‘अन्न’ पटौलीफल ।
‘नख’ निष्पावा । ‘चर्म’ मसूर्य । ‘तिला’ वास्तौक, इति वृद्धा-
याकुर्वते ।

चतुर्विंशतिमते ढत्तरार्द्धमेव पथते ।

षट्पिण्डदूर्जगमनमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ।

व्यास ।

षष्ठ्यष्टमौ त्वमावास्या पञ्चदशचतुर्दशौ ।

अथ अलिङ्घित पाप तैले मासे भगे चुरे ॥

अत्र केचिदाहुः । पद्यादिषु क्रमात्तैलादीनां निषेधः ।
 षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।
 कामभोगश्चतुर्दशममावास्या चुरक्रिया ॥
 इति स्मरणात् । ततश्चान्यत्र तैलादौ दोषाभाव इति ।
 तदयुक्तं । अन्यत्रापि तैलादिनिषेधात् ।

तत्र मनुः ।

मांसाग्ने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।
 अष्टमी धान्यधर्मेषु ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
 'धान्यधर्म' मैथुनम् ।
 चुरकर्म चतुर्दशां अमावास्यां च मैथुनम् । इति ।
 षट्चिंशन्मते ।

सङ्क्रान्त्यां पञ्चदशां च द्वादशां श्राद्धवासरे ।
 वस्तु संपीडयेद्यैव न चुरेणापि हिंस्यते ॥
 तिलतैलनिषेधश्च तिथ्यन्तरमस्तावे दर्शितः ।

व्याघोऽपि ।

तैलञ्च न स्पृशेहाम-वृक्षादीन् हृदयेन च ।
 पञ्चादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्ताया च तथा तिथौ ॥
 चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 वर्ज्यान्वैतानि पवांश्च रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥
 तैल-स्त्री-माससम्भोगौ पर्वस्त्रेतेषु यो भवेत् ।
 विष्णुचभोजन नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

वृहस्पतिः ।

अमावासेन्दुमद्भ्रान्ति-चतुर्दशष्टमीषु च ।

नरचण्डालयोनी स्यात्तैल-स्त्री-मांससेवनात् ॥

पुराणात् ।

कुङ्कुम-पूर्णसु-मद्भ्रान्ति-चतुर्दशष्टमीषु च ।

अथोत्तरार्द्धे पूर्वश्लोकस्य तस्माद्वापि तैलादिनिषेधे सिद्धे तिथि-
विशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अत्र च याव-
च्चण्डालादितिथिकालं तैलादिनिषेधः, न तु षष्ठ्यादिष्वन्वयाद्दो-
रावादिनिषेधं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत

क्षौरश्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु धोपित्तपरिवर्जनीया

भद्राणि सर्वाणि समारभेत ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

क्षौरश्च शुक्रे च कुत्रे च मांसं ।

बुधेषु योषां न समाचरेत

श्रेणेषु सर्वाणि मदीव कुयात् ॥

थिवासु हस्ते शवणे च तैलम्

क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यं ।

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसम्

धोषिन्मपा-हृत्तिकषोत्तरासु ॥

चतुर्दशष्टमी-दर्श-पौर्णमास्यर्कमद्भ्रमाः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवलः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां अष्टम्याश्च विशारद ।

तैलं मांसं यथायञ्च क्षुरञ्च परितर्जयेत् ॥

यमः ।

यथा शितास्रष्टमीषु भूताहेन्दुचये तथा ।

तैलाभ्यङ्गं क्षीरकर्म स्त्रीमङ्गञ्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्वसु ।

तैलाभ्यङ्गन्तया भोगं योषितश्च विवर्जयेत् ॥

न मृत् नोदकश्चापि न निशायां तु गोमयम् ।

गोमूत्रञ्च प्रदोषे च गृह्णीयाद् बुद्धिमात्ररः ॥

निशायामपि मृदुदकाभ्यामिति सम्बन्धते । अयं चादृष्टकर्म
यस्मिन् निशायां घृणनिषेधः ।

स्कान्दे ।

यानश्चैव मसादानं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

प्रयमेन्द्रे न कुर्वीत महागुहनिपातने ॥

माण्डव्ये ।

श्रुतिषेध-जातकास्त्रप्राशन-धात्रा-प्रतिमादां ।

रविभवनस्ये कार्या जीवे न कार्या विवाचस्तु ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः शूभादिकाः ।

विवाह-व्रतयन्धादि-पूजा-सस्कारदीक्षणम् ॥
 यशो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठा देव-भ्यस्तताम् ।
 पुष्ट्यानि यानि कर्माणि न स्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥
 इति कालविशेषेण नानावर्णानि ।

अथ शौरकर्मनिषिद्धकालः ।

तच्च याम ।

शोरे शनेश्वरादित्य-भोमाशोरात्रमेव च ।
 तथा प्रतिपद् रिक्ता तिथिञ्च परिवर्जयेत् ॥
 ज्योति शास्त्रे ।
 नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिराश्रयानाम्
 न स्यात्सप्तममनाशुक्लभ्रष्टानाम् ।
 मन्ध्या निशार्कं कुञ्ज-शौरदिनेश्वराणाम्
 शौर दित भवति चाङ्गि न चापि विद्या ॥ इति ॥

मार्कण्डेय ।

अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।
 दुरकर्मणि वर्ज्यां च पर्वमन्त्रिस्तथैव च ॥
 इति शौरकर्मणि निषिद्धकालः ।

अथ शमश्रुकर्मणि निषिद्धकालः ।

भरीचि ।

निराश्रयस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ।
 साय सुश्रुतस्यैव सातस्य रुधितस्य च ।

यान्वायुद्धोद्यतस्यापि श्मश्रुकर्माणि वर्जयेत् ॥

इति श्मश्रुकर्मनिषिद्धकालः ।

अथ मांसवर्जनकालः ।

मन्दिपुराणे ईश्वरवचनं ।

यदि नाम चतुर्दश्यां यदा मांसं विपर्जयेत् ।

वर्जयेद्यने मुखे छतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थीं चाष्टमीं चैव द्वादशीं च चतुर्दशीं ।

तथा पञ्चदशीं चाष्ट्यां षडशीतिसुम्नानि च ॥

संक्रमं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके ।

मांसात्तु विरतो मर्त्या याति स्वर्गं दिनचर्यं ॥

अथवाश्वयुजं मांसं वर्जयेन्मासभक्षणं ।

ब्रह्ममासकृतं पुण्यं लभेताश्वयुजाक्षरः ॥

मांसभोजनसन्ध्यागात् पुरुषः शुद्धमानसः ।

यो नरः कार्तिके मासे मांसन्तु परिवर्जयेत् ।

संवासरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकालः ।

अथ शयने विहित-निषिद्धकालः ।

तत्र द्वाद. ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

शंख-लिखितौ ।

अथार्णा वर्णानां पूर्वरात्रे जागरणम् ।

प्रचेता ।

न मन्ध्यायां न वायने ।

अङ्गिराः ।

नोच्छिष्टो न दिवा सुष्यात् मन्धयोरनं च भस्मनि ।

यास ।

न दिवा प्रखपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनु ।

न मिग्रान्ते परित्यान्तो ब्रह्माधीत्य पुम खपेत् ।

परित्यान्त पुमर्न खपेदित्यर्थः ।

गौतम ।

अपररात्रमधीत्य पुमर्न सविगेत् ।

हारीत ।

ब्राह्म्ये सुहृते प्रतिबुध स्वाध्यायमावर्त्य न प्रतिभविगेदिति ।

अपक्ष्म ।

मिथुनौभूय न च तथा सह सर्वां रात्रिं ग्रथीत ।

इति ग्रथने निषिद्धकालः ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

ज्याय नचे प्रच्छाद्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिज्वल्य च मन्त्रेण भजयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वल्ल यज्ञो वर्चं प्रजा पशु-वस्त्रानि च ।

मङ्गल मञ्जा च मेधाश्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥

इति मन्त्र ।

व्यास ।

शुद्धयं प्रातरुत्थाय भजयेद्दन्तधावनम् ।

श्राद्धे यज्ञे च नियमाश्चाद्यात् प्रोषितभङ्गका ॥

व्यास ।

श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

घृते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

सर्वर्त ।

आघृतिधौ नवम्याश्च लघे चन्द्रमस्तथा ।

आदित्यवार-श्राशौचे वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायन ।

प्रतिपद्दर्शं घष्ठीषु नवम्याश्च विग्रेषत ।

दन्ताना काष्ठघयोगो दहत्यामशम कुलम् ॥

व्यास ।

प्रतिपद्दर्श-घष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णेन पचकाष्टैश्च जिह्वोक्तेश्च मदैव तु ॥

अतीपात मृकान्ति-मन्दा-पर्वसु दन्तकाष्ठनिषेध कालविग्रेषण

नानावर्जप्रस्थाने दर्शित ।

अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपा द्वादशमण्डूपैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

कश्चिन्नूत्तराङ्गमेव पठन्ति ।

अथा द्वादशगण्डूषै पत्रैर्वा शोधयेन्मुख ।

तथा ।

योमौष्ठात् स्नानवेलाया भक्षयेद्दन्तधावन ।

निराशास्त्रस्य गच्छन्ति देवता पितरस्तथा ॥

पालाशमामन यान दन्तकाष्ठञ्च पादुके ।

वर्जयेत्तु प्रयत्नेन सर्वमाशयत्यमेव च ॥

मध्याह्नस्नानविषयमेतत् प्रातः स्नाने विधानात् ।

यदाह पराशर ।

दन्तान् पूर्वमधो धर्षेत् प्रातः सिद्धेश्च क्षोचन ।

तोयपूर्णमुखो योभ्रे गीते न शरदि स्मृत ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत्त्वजेत् ।

इति दन्तधावनकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालनिर्णयः ।

तत्र गौतम ।

तिष्ठेत्पूर्वभासीतोत्तरा सञ्ज्योतिषो दर्शनाद्वाग्रतः ।

सञ्ज्योतिष काले प्रारभ्य ज्योतिरन्तरदर्शनाग्निवृत्तिरित्यर्थः ।

सर्वतः ।

प्रातः सन्ध्या मनसचागुपासीत यथाविधि ।

अथ ब्राह्मणपरञ्च वर्माभिधायोक्तः ।

ग्रान्तरतपः ।

सनत्तत्रां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स भ्रष्टो ब्राह्मणः स्यत ॥
योगियाज्ञवल्क्यः ।

साय सन्ध्यामुपासीत नास्तमे मोहते रवी ।
वाम ।

सूर्यं तमसि संप्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः ।
वह्निः सन्ध्यामुपासीत कुग्रपाणिः समाहितः ॥
कश्चित्तु सूर्यंऽस्ताचक्षसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वसन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीतः सम्यग्दर्शविभावनान् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

जपन्नासीत सावित्री प्रत्यगातारकोदयान् ।
सन्ध्यां प्राक् प्रातरैवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥
अहोरात्रेण यः सन्धिं सूर्य-नक्षत्रवर्जितः ।

या तु सन्ध्या समाख्याता ष्यपिभिस्त्वादर्शभिः ॥

इति उक्त्वा "तत्र सन्ध्यामुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिषेध-
पर्यालोचनयैवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपासितः सूर्यदर्शनावधिका पश्चिम-
सन्ध्योपासितर्नक्षत्रदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः :

एवं विद्वान् सायं प्रातश्च सन्ध्यामुपास्य इति ।

अत्र सायंशब्देन पूर्वोक्त एव सन्ध्याकालो गृह्यते ।

यदा तु ।

नचचदर्शनात् सन्ध्या साय तत्परत खित ।

तत्परा रजनी ज्ञेया तव धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नचचदर्शनोर्ध्वकालस्य सायश्चन्देनोपादानं तदा पूर्वं
वचनपर्यालोचनया कथञ्चित्सूर्यकालातिक्रम एव वेदितव्य ।

योगियाश्चबन्ध ।

ह्राम वृद्धौ तु सततं दिवहाना यथाक्रम ।

सन्ध्या मुहूर्तमाचक्षु ह्रासे वृद्धौ ममा खता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेषुते ।

अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभौतित ॥

पुलस्त्य ।

सन्ध्यामिष्टि चरुं होमं यावज्जीवममाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेद्दधोमति ॥

एवविधे इति व्यख्यामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न मन्यजेत् ।

मनसोधारयेत्कान्तान् प्राणायाममृते दिज ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि
सन्ध्याप्रयोगमित्यन्तिपराणीति मन्त्रव्य, अत्रस्त्रिप्रलेपस्य उचार्यमाणैव
माविद्या कार्यम् ।

तथाच पठौमसि ।

सूतके तु माविद्याऽत्रनि प्रथिय प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्मस्कुर्वीत ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तत्राह मनुः ।

चत्वारिंशन्नि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहाराज्जायते व्याधिः गर्भारौद्र्य मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽलक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥

बृहस्पतुः ।

आहारं मैथुन निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म चाध्ययन वापि तथा दान-प्रतियक्षी ॥
आहाराज्जायते व्याधिः गर्भं रौद्र्य मैथुनात् ।
स्वपनात्स्वादलक्ष्मीकः कर्म चैवात्र निष्फल ॥
अधेता नरकं याति दाता नाप्नोति तत्फलं ।
प्रतिपाक्षी भवेत्पापी तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।
दाता वै नरकं याति प्रक्षीताधो निसञ्जति ॥
इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरखीयवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ॥
हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म प्रमर्षी ।
अतोऽपि वर्जयेत्प्राप्तो दानादिषु मक्षनिगाम् ॥

देवक ।

राजदण्ड-संक्रान्ति-विवाहाद्यस्य वृद्धिषु ।

अन्नदानादिकं कुर्याच्चिशि काम्यभतेषु च ॥

वरिष्ठः ।

ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-प्राणान्ति-प्रभवेषु च ।

दामं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तदिव्यते ॥

यात्रादाविति पाठः ।

घञ्जे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्त्रानि रात्रौ देवासुरे तथा ॥

महाभारते ।

रात्रौ दामं न शंसन्ति विना तयनद्विषां ।

विषां कन्यां द्विजश्रेष्ठ दीपमद्यं प्रतिश्रयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पूजनश्चातिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनं ।

तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गवागुकञ्च पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरदयं ।

स्नानं तद्य न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विद्यामित्रः ।

महानिशालं विज्ञेयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्याच्चित्यन्तु न मनागपि ॥

छचित् 'न तु काम्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दामं चैव विगोपतः ।

नैमित्तिक तु कुर्वीत स्नान दानञ्च रात्रिषु ॥
 यद्दण्डोद्वाह-सक्रान्ति ध्यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।
 श्रवणे चेतिहासश्च रात्रौ दान प्रशस्यते ॥ इति ।
 विवाह मत् सक्रान्ति प्रतिष्ठा-श्चतु जन्मसु ।
 तथोपराग पातादौ स्नाने दाने निशा शुभम् ॥
 'श्चतु' गर्भाधान, 'पात' व्यतौषात ।
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सक्रमणे रवे ।
 रात्रौद्य दर्शणे स्नान प्रशस्त नान्यथा निशि ॥
 तथा ।

पुत्रजन्मनि ध्यात्राया शर्वर्या दत्तमन्त्रयम् ।
 इति रात्रिकरणीयवर्णानि ।

अत्र चतुष्यथासेवनकालः ।

तत्र व्यास ।

मध्यन्दिन उप काले अर्द्धरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्यथ न सेवेत उभे सन्ध्ये तद्यैव च ॥

मनु ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आह भुक्त्वा तु सामिप ।
 सन्ध्यधोरुभयोद्यैव न सेवेत चतुष्यथ ॥

अथ कालविशेषावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

कात्यायन ।

शोचिष्य सुभग गाञ्च अग्निमग्निचित तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

वैयाघ्रपादः ।

शोचिथं सुभगं गाञ्च, अग्निमग्निचितं तथा ।

यः पश्येदायतप्राण आपद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचनं चन्दनं जैम सृद्धं दर्पणं मणिं ।

गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः ॥

लोकेऽस्मिन्नङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताग्रन ।

द्विरष्टं मर्षिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।

एतानि षततं पश्येन्नमस्येच समाहितः ॥

यज्ञमिष्टासद् भवं यथाधुर्धार्मिकान् शक्तिः ।

ज्ञानमिद्धांस्तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

अग्निचित्कपिष्ठा मची राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्ट्वाऽपि पुनश्चैव तस्मात् पश्येत् नित्यशः ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नयन्मुत्तनामिकं ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणं ॥

इति कालविशेषेणावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

दिमामं सरितः सर्वा भवन्ति हि रजस्वलाः ।

अथग्रह ततः खान वर्षादौ नववारिणा ॥

कात्यायनः ।

मासद्वयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

तथा ।

नमोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिं पितृतर्पणं ॥
धनुःमङ्गस्त्राण्यष्टौ च गतिर्यामां न विद्यते ।
न तां नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥
सिंह-कर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।
न घानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः ।

अपाह्वास्त्रागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रचोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थंदिनि स्मृताः ॥

कचिल्लगिमा इति पाठः । 'तीर्थः' जलावतारणमार्गः ।

तथाच सत्यन्तरे ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण श्यन्ति भूमिष्ठञ्च नरोदकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रेतोवद्वा नद्यो वर्जयित्वा तु जाह्नवीम् ॥

प्रथमे कर्कटे देवि श्यं गङ्गा रजस्तला ।

सर्वा रज्जवद्वा नद्यः करतोयाः प्रकीर्त्तिता (१) ॥

(१) करतोयाम्बुवाहिनीति क० ।

कात्यायन ।

प्राहृत्काले महानद्य सन्ति नित्य रजस्वला ।
 चतुर्युधनि सप्राप्ते श्रद्धा भवति जाह्नवी ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा प्रवजा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसशका ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा प्रवजा च सरस्वती ।
 अपर्युषितपापास्ते नदीन्तिष्ठ विवन्ति ये ॥
 गङ्गा च यतुनाचैव प्रवजा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते शोणद्यापि महाहृद् ॥
 कास्तिन्दी गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता ।
 मामान्याद्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यत ॥
 गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।
 अक्षरगतरजोयोगा सर्वाहेव्यपि चामला ॥

निगम ।

प्रतिस्तीतो रजोयोगो रघ्याजलनिवेशन ।
 गङ्गाया नैव दुष्यन्ति सच्चि धर्मद्रव स्वय ॥
 या शोपमुपगच्छन्ति यौष्णे कुचरितो भुवि ।
 तासु घ्नान न कुर्वीत प्राहृषेष्णामुदर्शनात् ॥

कात्यायन ।

या शोपमुपगच्छन्ति यौष्णे कुचरितो भुवि ।
 तासु प्राहृषि न घ्रायादपूर्णे दशावसरे ॥
 करुंटादी रजोदुष्टा गौतमो वामरचय ।

चन्द्रभागा सती सिन्धु शरयूर्नर्मदा तथा ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्नानार्थं ब्रह्मवादिन ।
 पिपासवन्तु गच्छन्ति भक्षिष्टाश्च शरीरिण ॥
 विच्छन्दासि च सर्वाणि ब्रह्मण्याश्च दिवौकस ।
 जलार्थिनोऽप्य पितरो भरीच्यायास्तपर्थय ॥
 समागमन्तु यत्रैषा तत्रास्ते तद्दयोऽसन्न ।
 नूनं सर्वं क्षयं याति किमुतैक नदीरज ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।
 चन्द्र सूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 स्वर्धुन्यश्च समानि स्युः सर्वार्थंश्चासि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नाप सशय ॥

‘स्वर्धुनी गङ्गा ।

नवाम्बु श्लुचि भूमिष्ठ व्यदादूर्ध्वमिति स्थित ।
 प्रवाहवेगेन सम पुराणं सततं भुवि ॥

इति नदीनां रज कालनिर्णय ।

अथाश्वत्थ सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।

अश्वत्थ सागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।

कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

क्वचिन्तु मन्दवारे इति पाठ ।

इत्यश्वत्थ सागरस्पर्शास्पर्शकालः ।

अथ स्नानकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्वाथादतन्द्रितः ।
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥
 स्वत्येव दिवाराचौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ।
 प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति वृष्टादृष्टकरं हि तत् ॥

वैशंप्रपादः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थन्तु तद्विद्यते ।
 मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥
 प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं मध्याह्नायौ भवेत्सदा ।
 सप्तजन्मकृतं पापं त्रिवर्षेण व्यपोहति ॥
 उपस्युपसि यत्स्नानं चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं नृणामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उपस्युपसि यत्स्नानं मन्ध्यायामुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं मद्यापातकनाशनम् ॥
 प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं धानप्रस-गृहसङ्घयोः ।
 यतेस्त्रिपवर्षं प्रोक्तं सप्तक्षु ब्रह्मचारिणः ॥

योगियाज्ञकस्त्वत् ।

उभे मन्ध्रे तु खातय ब्राह्मणैस्तु गृह्याचितैः ।

चिह्नव्यपि च मन्ध्यास्तु खातय च तपस्विना ॥

व्याम. ।

द्वादश्या कृष्णपक्षे तु न ज्ञातव्य कथञ्चन ।
 शुभमन्तानमिच्छद्भिर्धनं धान्यपरैरपि ॥
 दशमी पुत्रनाशाय स्त्रनाशाय चयोदशी ।
 द्वितीयोभयनाशाय खाने चैतानि वर्जयेत् ॥
 कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पश्यते 'द्वितीया भर्तृनाशायेति ।
 वशिष्ठ ।

प्रतिपद्यनपत्य स्थातृतीयाया कपत्यक ।
 दशम्यामधन^(१) खाने सर्वं हन्ति चयोदशी ॥
 स एव ।

दशमी नवमी चैव द्वितीया च चयोदशी ।
 प्रतिपच्च विशेषेण खाने तामु विवर्जयेत् ॥
 षट्त्रिंशत्तमे ।

दशं खान न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
 नवम्याश्च न चेत्तत्र^(२) निमित्तान्तरमश्व ॥
 यम ।

दशं खान न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
 पुत्र कुर्वन्निराशये मातापित्रोस्तु जीवित ।
 कुर्यादन्यतमेऽतीते राज्ञस्ते दिवाकरे ॥

गर्भ-जावाची ।

चयोदशां द्वितीयायां दशम्यां चैव सर्वश ।

(१) दशम्यामधम इति ख० ।

(२) न वा तचेति म० ।

शुद्ध-विट्चरित्रा स्नान नाचरेयु कदाचन ॥

सूत्यन्तरात् ।

भोगाद्य कियते यत्तु स्नान यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निधिद्व दशम्यादौ नित्ये नैमित्तिके न तु ॥

गर्भ-जावाली ।

क्रियते वा न वा यत्र शास्त्रयन्त्रणया विना ।

मूलव्यपोचनफल स्नान यादृच्छिकं यत् ॥

तत् न कुर्यात् द्वितीयायां चतुर्दश्या तथा तिथौ ।

शाश्वती भृतिभन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डित ॥

तथा ।

नित्यं न द्वापयेत्स्नान काम्य नैमित्तिकञ्च यत् ।

दशम्यामपि कर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं क्वचित् ॥

घौषायन ।

विना तु घातस्नान न स्नायाद्दशमीषु च ।

वशिष्ठ-पैठीनयोः ।

पुत्रजन्मनि सङ्क्रान्त्या श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

नित्यं स्नानञ्च कर्त्तव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यतुष्टभावापस्तम्ब ।

अस्तमिते च स्नान ।

पराशर ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राशौरन्यत्र सूतकान् ॥

यथा खानस्य दानस्य सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।
 सोमस्यापि तथा रात्रौ खानं पूत विधीयते ॥
 अग्रशस्तं निशि खान राक्षोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराशसि तथैवान्यैर्नागिरस्तां कथञ्चन ॥

वशिष्टः ।

पुत्तत्रयानि यज्ञे च तथा सक्रमणे रवे ।
 राक्षोश्च दर्शने खान प्रशस्त नान्यथा निशि ॥
 ध्यासः ।

खान दानं जप' आहु अनन्त राहुदर्शने ।
 आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

रात्रौ खान न कुर्वीत दानस्यैव विशेषत ।
 नैमित्तिकम्नु कुर्वीत खान दानस्य रात्रिषु ॥

पराशरः ।

उपरागे परं खान श्रुते दिन उदाहृत ।
 महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्य प्रहरद्वयम् ॥
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् कर्म चाचरेत् ।
 दिवा यदाहृत तोय कृत्वा सूर्यपुतन्नु तत् ॥
 रात्रिखाने तु सप्राप्ते छायाद्वाऽनलसन्निधौ ।
 उच्छिष्टाद्युपघातादौ खान नैमित्तिकं सप्तम् ।
 चन्द्र-सूर्योपरागे च तथैव यहस्तके ॥

मनु ।

न स्नानमाचरेद्बुद्ध्या नातुरो न मद्धानिधि ।

न वासोभिः सद्वाजसं नाविज्ञाते जलाग्रये ॥

‘भुङ्क्तेति न नित्यस्नानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरप्राप्त-
भावात् । नापि चाण्डालस्यैनिमित्तस्य “नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठे-
दिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भवस्य तैसाभ्यङ्ग-
कालनिर्णये दर्शितत्वाच्च । तस्माद्द्यादृच्छिकस्नाननिषेधोऽय, शतु-
रस्य तु सर्वदा वारुणस्नाननिषेधः । ‘अन्नस्य’ अमवरतं ।

न स्नायादुक्तवेऽतीते माह्नव्यानि निवर्त्य च ।

अनुमन्य सुषुप्तान् पूजयित्वा देवतां ॥

मार्कण्डेयः ।

मद्धानिगल विज्ञेय राक्षौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न च मनागपि ॥

क्वचिन्नित्यन्तु न मनागपीति पाठः ।

अस्मात् वचनाच्चित्य स्नानं कथञ्चिदतिशान्तस्वकालं मद्धानि-
गावर्जं रात्रावपि कर्त्तव्यं, न तु कर्मणो स्रोप इति गम्यते ।

मद्धानिगा तु विज्ञेया मध्यस्यं प्रहरद्वय ।

स्नानं तत्र न कुर्यात् काम्यं नैमित्तिकादृते ॥

अत्र काम्यशब्देन फलार्थं स्नानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु द्यादृच्छिक-
मित्यविरोधः ।

विश्वामित्रः ।

मद्धानिगा तु विज्ञेया राक्षौ मध्यमयामयोः ।

तस्मात् स्नानं न कुर्यात् काम्यमाप्तमनकियाम् ॥

पदे परैऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 पित्रा पितामहेः सार्द्धं वृद्धमातामहैस्तथा ।
 एकाविंशकुलैः सार्द्धं भोगान् सुखा यथेभितान् ।
 माघमासाम्भमि खात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

तारदीयपुराणात् ।

सव्याप्ते माघमासे तु तपस्विजनवप्रभे ।
 प्रोशन्ति सर्ववारौणि समुद्गतदिवाकरे ॥
 पुनीमः सर्वपापानि चित्तिधानि न संशय' ।
 ब्रह्ममेऽपि हि यानि द्युन्नीमकर्मकृतानि च ॥
 दुर्लभो माघमासस्तु ब्रह्मपुण्यः प्रकीर्तितः ।
 देवैस्तेजः परिचितं माघमासे जलेषु वै ॥
 अतः पवित्रं हि जल अग्नेपाघौघनाशनम् ।
 नञ्जलेषु तु न खायात् कौपेऽभोजयित्ते तथा ।
 न सुखासभ्यते पुष्य पुष्य छच्छ्रेण सभ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यत्र स्वास्त्यच्छ्रयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिण' ।
 भ्रयस्त्वं भ्रुवते तत्र छाच्छ्राष्ट्रेयो ह्यवाप्यते ॥

तस्मात् ।

स्वाते वद्वि न सेवेत अस्वाते वा कथञ्चन ।
 सेवेतापि हि होमार्थं न ग्रीतार्थं कथञ्चन ॥
 सरित्तोर्यं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गापानफलं सतम् ॥

०१० चतुर्विंशतिनामणौ परिशेषदृष्ट कालनिर्णये [१४३]

अञ्जसैव नरः क्षात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

पुलस्त्यः ।

ज्यैष्ठमासे तु सव्याप्ते दशम्यां हस्तसंयुते ।

दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा सृता ।

श्रावण्यां सरयुयोगे श्रावण्यां सततं तथा ॥

अत्र कान्यं थापृच्छिकमभिमतं ।

आचमनस्यापि न नैमित्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तत्र चाह ।

सूत्रोच्चारं महारात्रौ कुर्याच्चाचमनं बुधः ।

प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्रायश्चित्ताहुर्मर्हति ॥

पुनस्त्यः ।

रव्यङ्गारग्रनेवरि खानं कुर्वन्ति ये भराः ।

व्याधिभिस्ते न पीड्यन्ते मृगैः केसरिणो यथा ॥

अपरश्च श्रूयते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्दन्नावगाहयते ।

पुनस्त्यः ।

पुत्रे च जन्मतवचे व्यतीपाते च वीधृतौ ।

अमावास्यां नदीधान पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अष्टमीं रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽश्विनि ।

शावणं समनुप्राप्य यत्र कचन मङ्गले ॥

सर्वां चतुर्दशीं पुण्यां देविकायास्तथान्नासि ।

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां यः प्रायाच्छिवमन्त्रिधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति मङ्गाद्यान्तु विप्रैपतः ॥

यतः ।

श्राद्धयामे यथा चैत्री शङ्करे च चतुर्दशी ।

शुक्लदशम्यां खानन्तु सुण्डरीके तपैव च ॥

सन्निहत्याममावास्यां प्रभासे च तथा पुनः ।

माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नमाजलम् ।
 माघद्वायी नरोयः स्याद्गुर्गतिन्नेह पश्यति ॥
 तत्रास्ति मानुषे लोके किल्बिषं नैव शोधयेत् ।
 अग्निप्रवेशादधिकं माघस्नानं वरानने ॥

विष्णुः ।

दशं वै पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुष्पान्यधानि त्रिंशत् मकरस्थे दिवाकरे ॥
 इति स्नानकालनिर्णयः ।

अथ उपशोदकस्नानकालनिर्णयः ।

तत्र शङ्खः ।

स्नानस्य वल्लिततेन तथैव परवारिणा ।
 शरीरशुद्धिर्विशेषा न तु स्यान्फलं क्षमेत् ॥

योगिषाश्वत्थः ।

स्वभावदूषिताद्भिश्च उद्धृताभिश्च मानवः ।
 उपशोदकस्नानं न विदुश्चैतन् मानवः ।
 वृथा त्वशोदकस्नानं वृथा जाप्यमवैदिकम् ॥

घट्त्रिंशन्मतात् ।

आपः स्वभावतो मेधा विशेषाद्घृतापिताः ।
 तेन सन्तः प्रशसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

धम ।

आप एव मदा पुण्याम्लासां वल्लिर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाम् प्रावनं खतम् ॥
 अत्रोष्णोदकनिषेधं काम्य-नित्य-नैमित्तिकविषय, विधिस्तु
 तद्व्यतिरिक्तविषय ।

तथाच गार्ग्ये ।

कुर्यात्प्रैमित्तिकं खानं शीताग्निं काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकश्चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

क्रियाखानमप्युष्णोदकेन न कार्यम् ।

तथाच व्यास ।

क्रियाखानं विना कुर्यादुष्णोदकं परोदके ।

तथा खातस्य नास्तीह फलं किञ्चिद्विज्वानम् ॥

अत्र विशेषमाह धम ।

नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियामङ्गलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकं परोदके ॥

आतुरस्य तु सर्वदोष्णोदकखानमेव ।

तदाह च एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु पङ्क्तिना ।

आखातमातुरस्त्राने प्रशस्तन्तु शृतोदकम् ॥

शीताग्निश्चाभिप्रिच्योष्णं मन्त्रमन्कारयोगतः ।

वृष्टेऽपि मृश्यते खानं तदिना न फलं समेत् ॥

वृते जन्मनि सङ्गान्तौ पहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न खायादुष्णवारिणा ॥

एदमनु ।

सद्गन्ध्या भानुवारे च सप्तम्यां राजदग्ने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न ध्यायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दग्ं य' ध्यायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीच्च न संग्रय' ॥

इत्युष्णोदकपानकालनिर्णयः ।

अथामलकस्तानकालनिर्णयः ।

तत्र दृश्यति ।

तुय्यव्यामलकैर्विष्णुरेकादग्नां विग्रेषत' ।

यासः ।

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्भरः ।

सप्तमी नवमीश्चैव पर्वकाल विवर्जयेत् ॥

अत्र केचिदाहुः पर्वानामावासेति ।

अदाह यास ।

अमावास्या नवम्योश्च सप्तम्यां च विग्रेषत ।

धात्रीफलानि यज्ञेन दूरत परिवर्जयेत् ॥

'धात्री' आमलकी ।

वीर्यहानि प्रजाहानि यमोदानि तथैव च ।

करोति चित्तय जन्म तस्माद्भात्री विवर्जयेत् ॥

तदयुक्तम् । श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकालव्यतिरिक्ते
 काले फलार्थं विहितं, अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिभ्य-

निष्टपरिहारार्थं प्रतिपिङ्गुं, अतो नित्यविषयनासोपसंशारः ।

योगियाञ्जवल्काः ।

धात्रीकलेन न स्नायात् सप्तमी-नवमीषु च ।

यः स्नायात्तस्य क्षीयन्ते तेज आयुर्द्धनं सुताः ॥

षट्चिंशन्मते ।

सप्तम्याञ्च नवम्याञ्च सङ्गान्तौ रविवारे ।

चन्द्र-सूर्यापरागे च खानमामलकैस्त्वजेत् ॥

क्रतुः ।

षष्ठीञ्च नवमीश्चैव सप्तमीञ्च चयोद्ग्रीम् ।

सङ्गान्तौ रविवारे च खानमामलकैस्त्वजेत् ॥

यदा तैकादश्यां आदित्यवारस्तदा विष्णुतुष्यर्षमामलकैः
स्नायादेव ।

श्यामलकखानं प्रथत्योक्तम् षट्चिंशन्मते ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । इति ॥

न चादित्यवारे श्यामलकखाननिषेधादेकादश्यामामलकखान-
विधेर्वान्तरविषयता, एकादश्यामामलकखानविधेरौदित्यवारा-
मलकखाननिषेधश्च तिथ्यन्तरविषयताया अप्युपपत्तेः । कथमर्था-
निर्णयः उच्यते । निषेधो रागप्राप्तखानविषयं विधिप्राप्तविषयत्वे
विकस्यापत्ते तस्य शान्याप्यन्तात् । तस्मादादित्यवारसैकादश्यां
श्यामलकखानं कार्यमिति सिद्धम् ।

इत्यामलकखानकालनिर्णयः ।

अथ तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र दृश्यति ।

सर्वकाल तिलैः स्नानं पुण्यं व्यामोऽप्रवीक्ष्यति ।

षट्चिह्नमते ।

तथा षट्त्रयसावास्या-मद्भान्ति षट्सूरिषु ।

धनं पुत्रं फलकार्यं तिलपिष्टं न मस्युमेत् ॥

इति तिलस्नानविहित-निषेधकालौ ।

अथाभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र मार्कण्डेय ।

अष्टुष्टिं कान्तिरक्ष्यायुर्धनी मीभाग्यवर्जित ।

निर्धनोऽन्नपतिश्चैव वारेभ्यश्चङ्गद्वन्द्वरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु यथाक्रमेणाभ्यङ्गे फलविशेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिः पराशरः ।

सन्तापं कान्तिरक्ष्यायुर्धनं निर्धनतां तथा ।

अनारोग्यं सर्वकामांश्च अभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥

यः सदा कुरुतेऽभ्यङ्गं मोक्षान्मुक्तास्तु वासरान् ।

न तावदपस्तु स्याद्यावदन्योऽर्कनन्दनः ॥

बौधायनः ।

अष्टम्या च चतुर्दश्या नवम्याश्च विशेषतः ।

शिशरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वण्यपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित-निषिद्धकालौ ।

अथ तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायन ।

पादादौ च रवौ षष्ठ्या रिक्ताया च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यज्यमानम् चतुर्भिं परिहीयते ॥

अथ तिलोद्भव तैल न तु कुसुमादिप्रभवमिति तस्य विकार-
इति पाणिनिस्मृति, ततश्च पाणिनिकृते निम्पन्न तैलशब्दो नान्य-
दभिधातुं शक्नोति । केचिदाहुः सर्पिप्राणुद्भवस्त्रेहान्यस्त्रेहवाचकस्तैल-
शब्दस्तथापि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवलस्य तैलशब्दस्य तिल-
विकारान्यवाचकत्वाभावात् । यन्तु वार्तिककृता खेहे तैलमिति तैल-
प्रत्ययोविहित, स खेहमात्रवाचक अतस्तीलमेरुत्तैलमित्यादि ।
तथाचायुर्वेदप्रणेतारश्चरक-शरीर-सुश्रुत-पाराशराम्निवेश जादृक्क-
र्णादयो न खेहमात्र केवलेन तैलशब्देनाभिदधति तिलविकार एव
तु प्रयुञ्जत इति । न च तिलविकारवचनत्वे पिष्टाकादिव्यपि तैल-
शब्दप्रवृत्तौ तैलनिषेधे तद्विषेधोऽपि प्रसज्यत इति वाच्यम् । तैल-
शब्दस्य खेहे निरूढत्वात् यथा पद्मशब्द एव निरूढत्वात्तन्ते
न तु मण्डूकादौ । यस्तु कश्चित्केवलतैलशब्दस्य खेहान्तरेऽपि प्रयोग-
स सादृश्यादुपपन्न ।

अतएवाहुः शब्दविद् ।

निम्पन्नस्तदुपपन्नोऽत्र तैलत्वमितरेऽपि ।

याति तस्मात् तिलविकार एव खेहस्तैल न तु खेहमात्रमिति ।

षष्ठ्या तैलमनायुज्य चतुर्भ्यं च पर्वसु ।

सप्तम्या न स्पृशेत्तैल नवम्यां प्रतिपद्यपि ॥

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्याममावास्यां विगेषतः ।
रजोऽभ्युपगमे काले भजन् सत्पुत्रा प्रहीयते ॥

तथा ।

उपोषितस्य व्रतिनः क्षत्तकेशस्य नापितैः ।
तावच्छीक्षिष्ठते प्रीता धावन्तैस्तं न संस्पृशेत् ॥
नखच्छेदे क्षते श्लथु-शिरोरुचनिवर्त्तने ।
न धावीत नरः श्रेये तैस्त्रिष्टानं विधीयते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सप्तम्यां संस्पृशेत्तैस्तं स्त्रिगधा भार्यां विनश्यति ।

सुमन्तुः ।

तैस्त्रिभ्यङ्गो नार्कवारो न भौमे
नो मङ्गलौ वैधृतौ विष्टि-पशयोः ।
पर्वस्रष्टम्याञ्च नेष्टः स दष्टः
प्रोक्ताम्बुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः ॥

शर्गः ।

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च चयोदशी ।
एकादशी द्वितीया च पचधोरुभयोरपि ॥
अभ्यञ्जन-स्पर्शनाद्यैर्घोऽत्र तैस्तं निषेवते ।
चतुर्षां तस्य वृद्धिः स्याद्भुनापत्य-वसाद्युषाम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च चयोदशी ।
तृतीया चैव यक्षैस्तं नरः समुपशेवते ॥

अभ्यङ्गात् स्पर्शनाद्यापि भलणाच्च तथैव च ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिं स्याद्दूनापत्य-वस्त्रायुषाम् ॥

योगियाज्ञवल्क्य ।

दशम्यां तैलमसृष्ट्वा य स्यादादविषक्षण ।

चत्वारि तस्य नमन्ति आयु प्रज्ञा यशोधनम् ॥

मोक्षप्रतिपद षष्ठी कुङ्कुरिका तिथि तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिं मह श्चीयते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविमङ्गले ।

दादश्यां सप्तमी षष्ठी तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥

चतुर्दश्यां तृतीयायां प्रतिपन्नवमीद्वये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्यात् कुर्यात् नवमीं विना ॥

अत्र कासु तिथिषु तैलाभ्यङ्गोविहितः प्रतिपिद्धश्च, तत्र केचि-
दाहविधिं पक्वतैलविषय निषेधस्त्वपक्वतैलविषय ।

तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते ।

सूर्य-शुक्रादिवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वपि ।

स्नाने वा यदि वाप्यने पक्वतैलं न द्रुयति ॥

नवम्यां तृमयोरेपि निषेधः "कुर्यात् नवमीं विनेति वचनादिति ।

सद्युक्तं, निषेधस्य रागप्राप्ततैलाभ्यङ्गविषयत्वात् विहिततैलाभ्यङ्ग-
विषयत्वे विकल्पप्रसङ्गात् । न च विधिशास्त्रात्तैलमात्रप्राप्तादपक्व-
तैलरूपविशेषनिषेधाच्च विकल्प इति वाच्यम् । "ये यत्रामह करण-
स्याथेव वै सप्तदश" प्रजापतिर्यज्ञे च यज्ञे श्वायत इति वाक्यात् सर्व-
ज्ञेषु प्राप्तावदुयागादेरेषि विशेषनिषेधाच्चिषेधपक्षे विकल्प्याभावप्रस-

ज्ञात् तत्र च यः परिहारः सोऽचापीत्यदोषः । रागप्राप्तविधिप्राप्तो-
 भयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र शास्त्रान्तरवाधसापेक्षो निषेधः अन्यत्र
 निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्यते । न च विधिवैषम्यपरिहारार्थं
 विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम् । शास्त्रान्तरवाधं विना निषेधस्य
 सम्भवे तद्वाधस्यानुपपत्तेः । तस्मान्निषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्तत्र
 च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ “सूर्य-शुक्रादिवारेष्वितिवाक्येन निषेधो न
 पक्षतैल इति क्रियते । तस्मादपकं तैलं विहिततैलाभ्यङ्गे उपादेय-
 मिति सिद्धम् ।

दृष्टस्थितिः ।

सङ्क्रान्त्यां रविवारे च पष्ठ्यां भौमदिने तथा ।

द्रव्यान्तरगतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

अत्र शेषिदाः ‘कदाचनेत्यनान्यस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्या-
 न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वमुच्यते अन्यथास्य वैधर्यापत्तेरिति । तदयुक्तं ।
 यदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-
 चितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तत्सिद्धेः पूर्वार्द्धवैधर्यं प्रसज्यते, पूर्वा-
 नुवादपचाच्च ‘कदाचनेत्येतावन्माचानुवादत्वमुक्तम् । तस्मात् सङ्क्रा-
 न्त्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दुष्यतीत्यस्यार्थः ।
 अतः सङ्क्रान्त्यादिषुषुष्टय एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्यचेति
 सिद्धमित्यन्ये । तदयुक्तं । सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य
 वचनान्तरेणादुष्टत्वाभिधानात् । सङ्क्रान्त्यादिषुषुष्टय वा निःशेषप्रद-
 शंकार्थत्वात् सङ्क्रान्त्यादावपि न दुष्यति किमुतान्यचेति ।

तदाह प्रचेताः ।

सार्धपङ्कजतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

यमः ।

द्वतञ्च सार्धप तैल यत्तैल पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु खानाभ्यङ्गेषु नित्यम् ॥

कात्यायनः ।

माङ्गल्य विधते स्नान दृष्टि-पर्वोत्सवेषु च ।

खेपमाषसनायुक्त मथाङ्गात् प्रविशिष्यते ॥

इति तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

अथ तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

सप्तम्या रविवारे च शृङ्गे जन्मदिने तथा ।

शुद्ध-पुत्र-कलचार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

कश्चित्तु शृङ्गीति पाठः ।

पक्षयोर्दन्तो राजन् सप्तम्या निशि सन्ध्ययो ।

विद्या-पुत्र-कलचार्थी तिलान् पञ्चस वर्जयेत् ॥

इति तिलतर्पणनिषिद्धकालः ।

अथ मैथुनकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौर्णमासीनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु सतिमेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वण्यश्यायतस्तु वर्जयेत् ॥

एव गच्छस्त्रिय चामां मघा मुलञ्च वर्जयेत् ।

सुख इन्दौ सहापुत्र लक्ष्य जगयेत्पुमान् ।

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥

रजोदग्गमप्रभृति 'षोडश निशा', 'स्त्रीणां', 'अतु' गर्भग्रहण-
काल, तस्मिन् 'युग्मासु' क्षमासु रात्रिषु, 'सविश्रेत्' गच्छेत् यदि
पुत्रार्थी । कन्यार्थी त्वयुग्मासु ।

यदाह मनु ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी सविश्रेदान्तवे स्त्रिय ॥

गङ्गा ।

अतौ सङ्गच्छत पुत्रो यावत् षोडशम दिन ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

युग्मासुपि उत्तरोत्तरैव प्रशस्ता ।

यदाहापस्तम्ब ।

चतुर्विंशत्याषोडशसु उत्तरामुत्तरां युग्मां ।

प्रजापति ।

अथे ग्रन्थसुगमने इत्युपदिशति ।

व्यास ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रं स्यादन्वायुर्धनवर्जित ।

पञ्चम्यां पुत्रिणीं नारीं षष्ठ्यां पुत्रस्तु मन्थन ॥

सप्तम्यामप्रजा घोषिदृष्टस्यामीश्वरं पुमान् ।

अथवा सुभगा नारीं दशम्यां प्रवरं सुत ॥

एकादश्यामधमां स्त्रीं दादश्यां पुहृषोत्तमाः ।
 चतस्रोदश्यां शठां चापा वर्णसङ्करकारिणी ।
 जायते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥
 धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।
 प्रजायते चतुर्दश्यां गुणार्थैर्जगतः पतिः ॥
 राजपुत्री महाभागा वा राजवसुधा वा ।
 जायते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ॥
 विद्या-सहस्रसम्पूर्णं सत्यवादी शितेन्द्रियः ।
 आश्रय. सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥

निशाग्रहणाद्विषमनिषेधः ।

अत आहतुं शङ्ख-स्त्रितौ ।

न दिवा मैथुनं प्रजेत् स्त्रीषु अन्यवीर्याद्यं दिवा मसूपने
 अन्यायुषश्च तस्मात्परिवर्जयेत् ।

ज्योति. प्राप्ते ।

अन्यायुरन्यवीर्यां वा स्त्रीषु वाप्यत्र जायते ।

एव प्रदुष्यते गर्भो दिवामैथुनमश्वत्थं ॥

अनृतावर्षेत् ।

यदाज्ञापनात् ।

मृदमेधियां व्रतमहस्यवेद्यमृती मद्गणार्थं पर्वशीति ।

अष्टमी चतुर्दशी पूर्णिमा अमावास्या रविमङ्गलान्तियेति पञ्च
 पर्वेषु पर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितानि । तत्र मद्गणार्थं न्द्रिय नोपे-
 यादित्यर्थः ।

पैठीनमिः ।

ऋतुमुपासीत तस्मिन्नपि पर्वाणि वर्जयेत् पुमांसमुपपादयेत् ।

मनुः ।

ऋतुकाष्ठाभिगामी स्यात् स्वदारगिरतः शूचिः ।

पर्ववर्जं प्रजेचैनां न ऋतौ रतिकाम्यया ॥

वसिष्ठोऽपि ।

ऋतुकाष्ठाभिगामी स्यात् पर्ववर्जं ।

पर्वग्रहणञ्च कालान्तरोपबन्धणार्थं ।

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीं ।

ब्रह्मचारी भवेचित्यनपृतौ भ्रान्तकोदिजः ॥

अत्रामावास्यासाहचर्यादष्टमी-चतुर्दश्याः पञ्चदशीनापृतौ ।

विष्णुः ।

नाष्टमी-चतुर्दशी-पञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् न श्राद्धं भुक्त्वा न
दत्त्वा ऋतुसन्ध्ययोः ।

शिवरहस्ये ।

दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोऽर्थो न च पर्वसु ॥

शौरपुराणे ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी अमावास्या चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेचित्यं जन्मर्षं च विप्रोपतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

पष्ठ्याष्टमीमनावास्यामुभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मन प्रियां ॥

तथा ।

अष्टम्याश्च चतुर्दशीं पष्ठ्याश्च द्वादशीं नृप ।

अमावास्यां पञ्चदशीं मैथुनं यो न गच्छति ।

तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत्स मन लोकं हि गच्छति ॥

‘श्राद्याश्चतस्र इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोरात्रौवर्जयेत् ।

तथाच पैठीनसि ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे श्राद्धयेत ।

अग्रे षाडः ।

स्नानादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्वर्गनिषेधेनैव गमनस्यापि निषिद्धत्वादिति । तदप्युक्तं । स्वर्गनिषेधाद्धि स्वर्गोत्पत्त्यायः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्वला-स्वर्गं गमने च भिन्नं प्रायश्चित्तमाधात ।

अतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः योज्यः स्वताः ।

चतुर्भिरितरेः सार्द्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च स्नानादुर्ध्वं गर्हितरात्रयमभवात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

“अर्वाक् पुनर्गर्हिता रात्रयः सम्भवन्ति श्रेया ब्रह्महत्या स्त्रीणां यस्मिन्नाभि रजोदर्शनं यत्रावाप्तं जायते सोऽभिग्रस्तः” इत्यादि-भिर्वाक्यैर्गर्हयन्वयात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्ज्याः ।

देवलेन तु तिस्रोरात्रयोवर्ष्या इत्युक्तं ।

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।

आयुः प्रजा च धर्मस्य तस्य पुंसः प्रदीयते ।

तस्माच्चिरात् च दारान्वै पुष्पितान्परिवर्जयेत् ॥

जर्धं चिरात् स भव इत्येके ।

क्षारीतेनापि चतुर्थी रात्रौ गर्भाधानमुक्तं ।

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं
मन्दधाति ।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थेऽहनि रजोनिवृत्तौ
विधिवैपरीत्ये तु निषेधः ।

अतएव गोभिलः ।

घटर्तुमतौ भवति उपरतशोभिता तदा सशकालः ।

तथाच मतुः ।

रजस्युपरते माध्वी स्वानेन स्त्री रजस्वला ।

‘माध्वी’ गर्भाधानादिकर्मयोग्या ।

मनुः ।

नोपगच्छेत्प्रसक्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवद्ग्रामे ।

रजसाभिप्लुता नारी नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजोयज्ञश्चुरायुश्चैव प्रदीयते ॥

ता विषर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुता ।

प्रज्ञा लक्ष्मीर्घञ्चयचुरायुस्य परिवर्द्धते ॥

देवलः ।

अशुद्धा दिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।
 आयु प्रजा च धर्मश्च तस्य पुम प्रहीयते ।
 तस्मात् चिरात् चान्द्रालौ पुम्पिता परिवर्जयेत् ॥

‘आद्याशतस इत्युपलक्षण एकादशा त्रयोदशामपि निषिद्धतात् ।
 तथाच मनु ।

आषामाद्याशतससु निन्दितेकादशौ तथा ।
 त्रयोदशौ च शेषा स्युः प्रशस्ता दशरात्रय ॥
 अत्रैवाद्दशौ त्रयोदशाशतौर्न पचस्य ।
 तथा ।

निन्द्यास्त्राद्यासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत् ।
 ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वषेत् ॥
 ‘निन्द्यास्त्राद्यासु’ आद्याशतस एकादशौ त्रयोदशौ च एतासु
 षट्सु अन्यासु अनिन्दितासुपि षासु कासुचिद्ब्रात्रिषु स्त्रियोवर्जयेत्,
 रात्रिद्वय एव स्त्रियोऽभिगच्छेदित्यर्थः ।

देवल ।

ब्राह्मणा दादमाहं स्यादेयोक्ता षतुधारणा ।
 दमाष्टौ षट् च शेषाणां विधोयन्तेऽनुपूर्वश ॥
 एतेष्वपि षट् पूर्वं वर्जयित्वा रजस्रला ।
 शुद्धां घानां ततो भार्यां समीयुः पुत्रकारणात् ॥

इदञ्च ब्राह्मणादीनां दादमादिषतुधारणवचन गम्यत्वाभिप्राय,
 न षतुकाशाभिप्राय, “षतु स्त्राभाविक स्त्रीणां रात्रय योऽङ्ग
 स्रता” इति मनुवचनविरोधात् । “शुद्धां कालत सुस्र इन्द्रा-

विति चन्द्रबले सति मघा-भूले विधाय गच्छन् सचण्युक्त पुत्र
सम्पन्नयेदित्यर्थः ।

ज्योति प्राप्ते ।

पिञ्च पौष्ण नैर्हतञ्चापि धिष्ण्य
त्यक्त्वा नारी सुप्रसन्न प्रसन्ना ।
पुष्टा क्षामा पुत्रकामोद्दि गच्छन्
सचण्युक्त पुत्रमाप्नोति सम्यक् ॥

स्त्रिया तु सङ्गत पिञ्चे पौष्णे वा नैश्चतेऽथ वा ।

य समुत्पद्यते गर्भा न ससेमी गुणैर्युत ॥

पुमान्विश्रतिवर्षयेत्पूर्णापोऽश्ववर्षया ।

स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भागये ऋद्धे रजस्यपि ॥

वीर्यस्य स्याद्गुणपत्य तयोर्नूनाब्दयो पुन ।

रोग्यन्पायुरधन्यो वा गर्भा भवति नैव वा ॥

श्चतुर्थौगपद्ये तु गमने क्रममाह देवल ।

थौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादि क्रमग्नो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रा वा रक्षणक्रमग्नोऽपि वा ॥

‘तीर्थ’ श्चतुर्थौगपद्ये, वर्णक्रमेण विवाहक्रमेण वा गच्छेद्-
पुत्रां वा पूर्वमित्यर्थः ।

कश्चप ।

थौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमग्नो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रा वा रक्षणक्रमग्नोऽपि वा ॥ इति ॥

अत्र ‘रक्षणक्रम’ श्चतुर्थरक्षणक्रम, एतच्च श्चतुर्गमनमावश्यक ।

तथाच यमः ।

ऋतुस्नाताश्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरार्यां भूणहत्यायां युष्यते नाच संशयः ॥

धरागरः ।

ऋतुस्नाताश्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तपोप्यते ॥

बीधाचनः ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

तथा ।

चीणि वर्षाष्टृतमतीं यो भार्यां नानुगच्छति ।
स तुभ्यं ब्रह्महत्याया दोषस्तच्छ्रायसंग्रहं ॥

देवसः ।

यः स्वदारानृतुस्नातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।
भूणहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशसौ ॥

सन्निधानेऽप्यगच्छ न दोषः ।

तथाच सत्यन्तरे ।

यः स्वदारानृतुस्नाताम् स्वस्यः सन्नोपगच्छति ।
भूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश सः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

एतद्ब्रह्मपुत्रविषयं “गायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्दण्डैः शायते
ब्रह्मचर्येण षट्त्रिंशो दण्डेन देवेभ्यः प्रशसा पितृभ्यः क एष शर-

अनृषो यः पुत्री यज्वा नक्षत्रादी वा" इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पा-
दनेनैव चरितार्थत्वात् ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

ऋतुकास्त्राभिगामौ स्यात् यावत्पुत्रोऽभिजायते ।

मनु पुत्रान्तरोत्पत्तिविधायिकाप्यस्ति श्रुतिः "दद्यात्पुत्रं पुत्राना-
धेहीति, सत्यं, यदीयं विधायिका स्यात् किन्तु वरुणपत्यप्रशंसायां ।
अथे त्वाङ्गः नैतदजातपुत्रविषयम् ।

एष्टया बहवः पुत्रा दधेकोऽपि गयां प्रजेत् ।

यजेत वाश्वरोधेन नीलं वा दृपमुत्सृजेत् ॥

इत्यादिभिर्वचनैर्षङ्गपुत्राश्रयणात् कूर्मपुराणवचनस्य त्वयमर्थः ।
ऋतुकाल एव यावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न
गन्तव्यमिति ।

गर्भसम्भवचिह्नानि सश्रुते दर्शितानि ।

सद्योग्रहौतगर्भायाः अमोन्वानिः पिपासा भविष्यत्यन्दमं शुक्र-
शोणितयोरनुवन्धः स्फुरणञ्च योनेरिति ।

ऋतुकालगमनञ्च स्त्रीणामप्यावश्यकं ।

ऋतुस्त्राता च या नारी भर्त्तारं नोपगच्छति ।

तां याममथे विख्याय भ्रूणघ्नीन्तु विवाहयेत् ॥

तथा "यथा कामीत्यनेन अनृतावपि स्त्रीणामिच्छानतिक्रमेण
गच्छेदिति विधीयते ।

शैतमः ।

ऋतादुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जं ।

देवता ।

अतुक्कालेऽभिगमन पुसा कार्यं प्रयत्नत ।

सदैव पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत् ॥

यत्तु बौधायनवचन ।

अतौ नोपेति घोभार्यामृतौ वीपगच्छति ।

तुल्यमाज्जस्योर्दोषमथोनौ यय सिद्धति ॥

तत्स्त्रीणामिच्छाभावे वेदितव्य ।

अथ केचिदाहुः ।

वा शब्दो अतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्षण-
सामर्थ्यं यस्यासावृतावेव गच्छेदिति, तथाच हेतुस्तु “स्त्रियोरक्ष्या-
यत सता इति, तदयुक्तं, यदि स्त्रीणामिच्छाया सत्यामपि न
गमनं तदा “यथा कामी भवेदिति विरुध्यते, वा शब्दपूर्वाङ्गानु-
तुगमनापेक्षया, द्वैधे चार्थेन हेतुवशात् व्यवस्था, “स्त्रीणां वरमनु-
स्मरन्नित्येतत्पर्यालोचनयाप्येवमेवावगम्यते ।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियय प्रकृत्योक्तं ।

ता अमुवन् वर वृणवामहा अलिया प्रजां विन्दामहे काम-
माविजनितो सम्भवामेति तस्मादलिया स्त्रिय प्रजां विन्दन्ते का
ममाविजनितो सम्भवन्ति वरो वृचक्ष्णामिति ।

तथाच वशिष्ठ ।

अपि च काठकैर्वचनेर्विज्ञायते, अपि न श्रोविजनिव्यमाणां
पतिभिः सयत इति स्त्रीणामिन्द्रतो वर ।

अतुविशेषेण गमने कालविशेष उक्तं आपूर्वदे ।

झाहाइमन्ते तस्यान्ते ततः पचाह्नोदये ।

सेवेत कामतः कामं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ॥

ग्रन्थान्तरे पूर्वोद्धृतमन्यथा पद्यते “पचेवसन्ना शरदोर्मासि घौष-
नदाघयोरिति ।

ध्याच शरपेक्षया व्यवस्येति ।

आपहतम् ।

प्रवचनयुक्तोवर्षा-शरदौ मैथुनं वर्जयेत् ।

एतच्च समाहृतविषयं ।

अतएव श्रौंगकः ।

अधीयौत समाहृतो ब्रह्मचारिकल्पेन यथा न्यायमितरे
जायोपेचीत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

‘नत्’ जायोपयोगान्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकालनिर्णयः ।

अथ पुंसवनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानवृत्तौ पुंसं धवन सन्दनात् पुरा ।

प्राग्भैक्षणात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यसः ।

वृद्धौतगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा यदहं पुंसा
मक्षयेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंसवनाणि च रदकोमे दर्शितानि ।

इत्तोमूलं श्रवणः पुनर्वसुर्द्वेगशिरास्तथा पुष्यः ।

पुंसंश्रितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्यन्ति ॥

‘धिष्यन्ति’ नक्षत्राणि ।

दृहस्यति ।

पुंसवन सन्दति शिशविति ।

इति पुंसवनकालः ।

अथानवलोकनकालः ।

शुद्धः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्तितः ।

विष्णुः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः कर्म ।

सौम ।

चतुर्थं गर्भलक्षणं ।

आशुलायनगृहपरिशिष्टे ।

चतुर्थेऽनवलोकने ।

वैजवापगृहं ।

अथ पुंसवनानवलोकने करोति मासि द्वितीये तृतीये वा
पुरा सन्दत इति पूर्वमाषपक्षे यथा पुषा नक्षत्रेण चन्द्रगा युक्तः
स्यात् ।

इत्यनवलोकनकालः ।

अथ सीमन्तोन्नयनकालः ।

तत्र सौगादिः ।

द्वितीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शुद्धपक्षस्य पुण्याद्ये पर्वणि वा ।

आपस्तम्बः ।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ।

वैजवापः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पक्षमे षष्ठे वा ।

शोमः ।

षष्ठे सीमन्तोन्नयनं ।

साङ्ख्यानवट्टे ।

षष्ठमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं ।

वृहस्पतिः ।

सीमा षष्ठेऽष्टमे मासि ।

विष्णुः ।

षष्ठेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं ।

शुद्ध-याज्ञवल्क्यौ ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ।

श्रीवक्रः ।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठाष्टमयोर्वा पूर्वमाषपक्षे यदा
पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

पुंनक्षत्राणि पुंनवनकालप्रस्तावे दर्शितानि ।

शोभिहः ।

अथ श्रीमन्नाकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे भासि षष्ठेऽष्टमे वा ।

शङ्कः ।

गर्भस्यन्दने श्रीमन्तोन्नयनं यावदा न प्रभवः ।

ण्योतिःशास्त्रे ।

श्रीमन्तोन्नयनं कुर्यान्भासे षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।

पुत्रामर्चगते चन्द्रे बलिभिस्त्ववलोकिते ॥

भासे षष्ठेऽष्टमे वा बलिनि तदधिपे ग्रीतगौ चेष्टदृष्टे

पुत्रामर्चापयाते नरभवननवांशोदये कामिनीनां ।

कार्यं श्रीमन्नाकरणां चिद्गणपतिगुरौ केन्द्रगे कोणगे वा

क्रूरैः केन्द्र-चित्तोण-अथ-निधनबहिर्गर्भमुष्टिं करोति ॥

गर्भपुत्रादिशब्दार्थाः प्रासादाचारम्भकाले दर्शिताः ।

एतच्च श्रीमन्तोन्नयनं चैवसंस्कारपक्षे षष्ठदेव कार्यं, यदाह हारीतः।

सहस्रकृतसंस्काराः श्रीमन्नेन दिवस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्रुतो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

श्रीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते ॥

अहृतश्रीमन्तायाः प्रभवे तु सत्यव्रत आह ।

स्त्री यदाऽकृतश्रीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति श्रीमन्तोन्नयनकाण्डः ।

अथ जातकर्मकालः ।

तत्र च ग्रह ।

जाते जातकर्म ।

विष्णु ।

जाते वै दारके तु जातकर्म ।

विष्णु ।

सञ्जाते जातकर्म च ।

स्तोकविष्णु ।

जातकर्म तत कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदित ।

‘यथोदित’ स्तम्भोक्त ‘तत’ स्नानानन्तर ।

तथाच भवति ।

जाते पुत्रे पितु स्नान मन्त्रेण विधीयते ।

मनु ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुत्रो जातकर्म विधीयत इति ।

‘नाभिवर्द्धन’ नाभिर्च्छेदन ।

हारौत ।

प्राक् नाभिर्च्छेदात् सस्कार पुण्यार्थान् कुरुष्वन्ति क्षिप्रायामा-
शौचमिति ।

‘सस्कार’ जातकर्म, ‘पुण्यार्था’ दानानि ।

वैजवाप ।

जन्मनोऽनन्तर कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादनीतकालश्चेदतीते सूतले भवेत्—इति ॥

एतच्चाग्नौचमध्येऽपि काव्यं ।

यदाह प्रजापति ।

आग्नौचे तु भसुत्पन्ने पुत्रजना यदा भवेत् ।

कर्तुंशाल्कालिकी शुद्धिं पूर्वाग्नौचेन शुद्ध्यति ॥

व्योति शास्त्रे ।

मृदु-भुव-चर-चिप्रभेषु वारत्रये शुभे(१) ।

गुरौ शुकोऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

‘मृदूनि’ चिवातुराधा मृगशिर उत्तराचय रोहिणी च । ‘चराणि’
पुनर्वसु-स्वाति-श्रवण धनिष्ठा-शतभिषा । ‘चिप्राणि’ हस्ताश्विनी-
पुष्या । ‘भानि’ नक्षत्राणि । केन्द्रस्तु प्राचादाधारमकाले द्दमित ।
इति जातककर्मकाव्य ।

अथ नामकरणकाव्यः ।

अथ पाराशर ।

दशम्यामुत्थाप्य प्राङ्गणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति ।

विष्णुपुराणे ।

ततस्तु नाम कुरुते पितैव दशमोऽहनि ।

सोम ।

दशम्या प्रकाशनामकरण ।

विष्णु ।

(१) वारत्रयेऽपि चेति क० ।

आशौचव्यपगमने नामधेयं ।

शङ्खः ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

याश्रवस्त्व-दृष्टसती ।

अहन्येकादशे नाम ।

धमः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।

पुष्पे त्रियौ मुहूर्त्तौ वा नचचे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अत्र च पितृ कथञ्चिन्नामकरणायोग्यत्वे कारयेदिति विधीयते ।

अत एव शङ्खः ।

कुलदेवता-नचचाभिभम्बद्धं पिता कुर्यादन्वो वा कुलदृढ इति ।

पितुः कथञ्चिदयोग्यत्वे अभावे वा कुलदृढः कुर्यात्, न तु योग्यस्य
सद्भावे प्राग्दर्शितविष्णुवधविरोधप्रसङ्गात् । अत्र केचित् 'कारयेत्'
कुर्यादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, लक्षणायां कारणाभावात् । "पितैव
कुर्यादिति वचनविरोधस्यापि परिपूरितत्वात्, लक्षणात्तत्र संकोचस्य
युक्तत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

नामधेय दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यां परराशौ वा मासे पूर्णे तथापरे ।

आहर्द्दशाहनि तथा वदन्त्येके मनीषिणः ॥

शङ्खपरिमिष्टे ।

जननादशराशे व्युष्टे शतराशे भवत्करे वा नामकरणं ।

अत्र च स्वर्गद्वारानुसारेण व्यवस्था, येषां तु तत्र कालविशेषो नोक्त-
स्तेषां विकल्प एव । तत्र तत्र पूर्वकालासम्भवेऽप्युत्तरोत्तरो यावत् ।
व्योतिःशास्त्रे ।

मृदु-भुव-चर-क्षिप्र-भेष्यामुद्येऽपि वा ।

गुरौ शुकेऽथवा केन्द्रे जातकर्षं च नाम च ॥

मृदादीनि नक्षत्राणि जातकर्मकाले प्रदर्शितानि । केन्द्रशब्दार्थः
प्रासादाधारभक्ताले दर्शितः ।

इति नामकरणकालः ।

अथ निष्क्रमणकालः ।

तत्र वाराहपुराणे ।

दादशेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

शङ्ख-लिखितौ ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका ।

याश्रवणस्य गृहस्थती ।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

तत्र किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाह शौगादिः ।

तृतीये त्वर्द्धमासे दर्शनमादित्यस्य ।

यमः ।

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

चतुर्थं मासादित्यस्य दर्शनं ।

शङ्खः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं बालस्यादित्यदर्शनं ।

धमः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ।

अत्रापि स्रष्टृद्वानुसारेण व्यवस्था । येषाम्नु शृद्धो कालविशेषो न श्रूयते तैः सर्वै एते कासा विकल्पेनोपादेयाः । तत्रापि पूर्व-
कालासम्भवे सत्युत्तरकालघटणम् ।

इति निष्क्रमणकालः ॥

अथान्नप्राशनकालः ।

तत्र विष्णु-सोम-शङ्ख-रुद्रस्यति-याज्ञवल्क्याः ।

घटेऽन्नप्राशनं मासि घटेष्टं मङ्गलं कुले ।

धमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि घटे कार्थ्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाय कर्त्तव्यं घटेष्टं मङ्गलं कुले ॥

श्रीयाचि ।

घटे भासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्णे वा संवत्सरे मास-
मर्द्धपवस्वर इत्येके ।

अत्रापि नामकरणवत्स्रष्टृद्वानुसारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकालः ।

अथ कर्णवेधकालः ।

ज्योति शास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे फाल्गुनकेऽपि वा ।
 कर्णवेध प्रगमन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
 पुनश्च शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदयेऽपि वा ।
 दिनच्छिद्र-व्यतीपात-विष्टि-वैधृतिवर्जिते ।
 शिग्रोरजातदन्तस्य मातृरुत्सङ्गसर्पिण ।
 सौमिको वेधयेत्कर्णौ स्रष्ट्या द्विगुणसूत्रया ॥ इति ।

दस्तायिनी स्नाति पुनर्वसौ च
 तिथ्येन्दु-चित्रा-क्षरि-रेवतौपु ।
 चन्द्रेऽनुकूले गुरु-शुक्रवारे
 कर्णौ तु वेध्यावमरेदक्षणे ॥

‘अमरेद्य’ दृष्टव्यति ।

तथा ।

मुख्येऽनुराधा श्रवणे च मैत्रे
 पौष्णादितौ लाब्धसवाभवाकौ ।
 शुभ्यन्ति वेधादिरुजो भवन्ति
 नो पीड्यते जातु शिशु कदाचित् ॥
 शुभ्यत्यर्कदिने द्रुत प्रगमन्ति स्यादाद्रंता कर्णयो
 सौरे बन्धुविभक्तता श्रवणयो पष्ठे सुते शुच्यति ।
 इति कर्णवेधकालः ॥

अथ चूड़ावर्णमालः ।

तत्र सोमः ।

संवसरे चूड़ाकरणं ।

विष्णुः ।

द्वितीयेऽप्ये चूड़ाकरणं ।

लौगाचिः ।

द्वितीयवर्षस्य भ्रूयिष्ठे गते चूड़ां कारयेत् ।

दृष्टप्रतिः ।

चूड़ाकर्म्म विवाधिके ।

वैजवाप ।

त्रिवर्षं चूड़ाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवत्सरस्य चूड़ाकरणं द्वितीये वाऽप्रतिचते ।

मनुः ।

चूड़ाकर्म्म दिजातीना सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽप्ये द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

साध्यादणगृह्ये ।

संवत्सरे चूड़ाकर्म्म द्वितीये वा वर्षे ।

धनः ।

ततः संवत्सरे दृष्टे चूड़ाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

मनु-लिखितौ ।

द्वितीये वर्षे चूडाकर्म्म पञ्चमेऽपि वा ।

शङ्ख-याज्ञवल्क्यौ ।

चूडाकर्म्म यथाकुलम् ।

श्राद्धसायनगृह्णे ।

द्वितीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ।

लौगादि ।

शुद्धपत्रस्य पुण्याहे पर्वणि वा चूडाकरणम् ।

वेङ्गवापगृह्णे ।

उद्गयने आपूर्यमाणपत्रे पुण्याहे चूडाकर्म्म ।

श्राद्धसायनगृह्णे ।

उद्गयने आपूर्यमाणपत्रे कल्याणे नक्षत्रे चूडाकर्म्म ।

आपलाभ ।

जन्मावधि द्वितीये वर्षे चौल पुनर्वसाविति ।

प्यात् ।

आश्विन अवण स्नाती चित्रा पुष्य-पुनर्वसू ।

धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-शुभ-हस्तोषु कारयेत् ।

वार-नक्षत्रयोगेषु शुभेषु करणेषु च ॥

हस्तत्रय शुकशिर अवणत्रयञ्च

पुष्याश्विनी स्त शुभभानि पुनर्वसौ च ।

शरीरे तु कर्माणि हितान्युद्दयज्ञे च

युक्त्वाणि शोडुपतिना घदि शक्ततारा ॥

विषयविशेष सर्वं नक्षत्रे ज्ञेय ।

तथाच ज्योति शस्त्रे ।

नृपाज्ञया ब्राह्मणसम्भते च
बन्धस्य मोचे शत्रु-दीक्षणे च ।
विवाहकाले मृत सूतके च
सर्वेषु शस्त्र दुरकर्षं तेषु ॥

'तेषु' नक्षत्रेषु ।

इति चूडाकरणकाल ॥

अथ चूडाकर्म्मनिषिद्धकालः ।

ध्याम ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेच्चर ।
न प्रौष्टपदयो कार्यं नैवाग्नेषु भारत ।
दाहणेषु च सर्वेषु दुष्टतारक्तु वर्जयेत् ॥
वार शनैश्चरादित्य-भौमाना रात्रिमेव च ।
तिथि प्रतिपद रिक्ता विष्टिश्चैव विवर्जयेत् ॥

इति चूडाकर्म्मनिषिद्धकाल ।

अथ विद्यारम्भकालः ।

तत्र मार्कण्डेय ।

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे अग्रसुभे शनार्दने ।
षष्ठी प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमी ॥

रिक्ता पशुदग्नीध्रैव भौरि भौमदिन तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं सखीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूचकाराय स्वा विद्याञ्च विभेषत ॥
 ततः प्रष्टव्यं नृध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितीयं चैव पचान्ते च दिनत्रय ॥
 आशौचं इन्द्रयात्राया भूकम्पे राजदर्शने ।
 व्यतीते चाप्यक्षराचमुक्त्वापाते तथैव च ॥ इति ।
 इति विद्यारम्भकालः ।

अथोपनयनकालः ।

अथ लौगाचि ।
 सप्तमे वर्षे ब्राह्मणोपनयनं, नवमे राजन्यस्त्रीकादग्रे वैश्वस्य ।
 बौधायन ।
 गर्भादिमत्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, तदधिकेषु
 च राजन्यं, तस्यादधिकेषु च वैश्वं ।
 शङ्ख-लिखितौ ।
 गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् राजन्यमेकादशे द्वादशे वैश्वम् ।
 पैठौनसि ।
 गर्भपक्षमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं
 गर्भद्वादशे वैश्वं गर्भयोद्गमे वा ।
 शैबल ।

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संकृतौ गर्भाष्टमे वर्षे
उपनयनार्थं भवति ।

मनु-ग्रन्थौ ।

गर्भाष्टमेषु कुर्वन्ति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

एकादशे सवित्रस्य वैश्वस्य द्वादशे सूरतं ॥

विष्णुः ।

गर्भाष्टमाब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भस्यैकादशे राशौ गर्भस्य द्वादशे विश्वः ॥

विद्वामिष-शास्त्रवल्लभौ ।

गर्भाष्टमेषुष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राशामेकादशे वैश्वे विश्वामेके यथाकुलं ॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भग्रहणादारभ्य जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्यं,
एकेन सह वर्त्तते इति मैत्रेयं तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः, एके स्वा-
चार्या मन्वन्ते, यथाकुलं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये त्वेवं व्याचक्षते,
कुलस्त्रिय्या गर्भाष्टमादिष्ववस्थां केचिन्नम्यन्ते, अथ केचिदुपनायन-
शब्देनेहोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदयुक्तं, उपनयनविषयप्रयो-
जकस्यापारस्योपनायनशब्दवाच्यत्वात् सत्प्रणयाच्च कारणाभावात् ।

अत एवाह मुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणे आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे
सवित्रो धीशे द्वादशे वैश्वोवर्षांसु । तस्मादुपनायनादुपनयनमपि
विधीयते ।

हृदस्पतिः ।

गर्भाष्टमोऽव्दे विप्रस्य स्रजस्यैकादशे तथा ।

वैश्वस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य शशु-स्त्रिखितौ ।

द्विजातीनां वसन्तो षोडशः शरदितिकाष्ठः ।

वसन्तोषषोडशः शरदिति षतबोवर्षानुपूर्वेषु ।

आपस्त्रुम् ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् षोडशे राजन्यं शरदि वैश्वं ।

तथा माघादयः पञ्च मासा उपनयने पाशाः ।

तथाच ष्योतिःशास्त्रे ।

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शक्यते ।

एतच्च वर्षषयसाधारणं, तत्र द्युक्तं, तत्रैव ।

ऋतुर्वसन्तः शुभदोऽप्यजानां

षोडशोपाणाञ्च शरदिशास्त्रं ।

प्रतस्य वन्धे यदिवाश्विनाम्

माघादयः पञ्च भवन्ति मासाः ॥

एतच्च सर्ववर्षेषु ऋतुविपर्ययं ।

यत उक्तं रत्नकोशे ।

यदि माघविशेषेण सर्वश्लेष्टस्य पुत्रकः ।

उपनीतस्य विप्रस्य जज्ञ्वं ऋतुरेषु च ॥

यजुःशास्त्रिणां सर्वत एषोपनयनं पुनर्वसन्तपक्षं नियमार्पणा-

दित्युक्तं ।

धर्मभाष्ये ।

चैत्रे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच श्रुतिः ।

मधुस्य माधवस्य वासन्तिकाष्टत् यदा मीन-मैषयोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योति.शास्त्रे ।

मृगादिराग्निद्वयभानुभोगात्

षड्वर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

मीशस्य वर्षा च शरश्च तद्वत्

श्वेत्तन्मासा कथितोऽच षष्ठः ॥

‘मृगः’ मकरः ।

बौधायनः ।

मीन-मैषयोर्वस-ष्टपभयोर्वा वसन्त’ ।

काम्योपनयनकालमाह गौतमः ।

नवमे पञ्चमे वा काम्य गर्भादिसङ्घा वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविपर्यं ।

यदाहाङ्गिराः ।

ब्रह्मवर्षमकामस्य पञ्चमेऽप्येऽप्यजन्मनः ।

आयुःकामस्य नवमे कार्यं मीश्वीनिवन्धनं ॥

मनु’ ।

ब्रह्मवर्षमकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

अपिय-वैश्वयोस्तु काम्योपनयनकालमाहाङ्गिराः ।

षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञोऽष्टद्विपन्नाद्युपोः ।

ईहायुषोस्तु वैश्वस्य षष्ठमे च चतुर्दशे ॥

‘ईहा’ कथ्यादिविवचेष्टा । अत्र पूर्वार्द्धेन क्रम आदरणीयः ।
तथाच मनुः ।

राज्ञो वलार्थिनं पठे वैश्वखेहार्थिनोऽष्टमे ।

आपस्तम्बः ।

अथ कात्याः, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामं, अष्टमे आयु कामं, नवमे
तेजःकामं, दशमे अन्नाद्यकामं, एकादशे इन्द्रियकाम, द्वादशे पशु-
काम, एतच्च वर्षत्रयसाधारणं तदुपनयनानन्तरमस्य विधानादित्युक्तं
तद्भाष्ये । तदयुक्तं । ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्वद्विर-
सोर्वचनविरोधात्तस्मात् अन्नाद्यविधिद्वयमन्वाह्यविधयमुत्तरन्तु वि-
धित्तुष्टयं बाधकाभावाद्द्वर्षत्रयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तवधे पुष्य-धनिष्ठयोश्च
पौष्णाश्वि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।
शस्त्रे त्रिषु चन्द्रबलेन युक्ते
कार्थी द्विजानां मतबन्ध-भोक्षी ॥

गुरुर्गुप्ततो भूमिपुत्रं शशधरात्तज ।

स्युरेते षडयजु सामायर्वणामधिपा क्रमान् ॥

शाखाधिपे यल्लिनि केन्द्रगते तु मौञ्जी-

मन्धलादीयदिवसेऽप्य सुखाप्तये च ।

अग्निम् बलेन रहिते तु पुनर्दिशानां

स्यार्दणमद्भरदति प्रवदन्ति सञ्जा ॥

केन्द्रशब्दे व्याख्यातं प्रासादादारम्भकालनिर्णये ।

हस्तत्रये प्रभुभित्तौ प्रतवन्धराशिवलेन स्याद् द्विजागो मौश्री-
धन्वः क्षरभवेदमस्य क्रियाक्षीनः^(१) ।

भवेद्भूरैर्जडैः पापः पाण्डु-यन्त्रामयान्वितः ।

मूर्खः शूक्रादिभोगेषु क्रमेषोदधवर्त्तिषु ॥

पद्मैर्लक्षप्रवरधौः सुररान्यपुन्यः

स्याद्दीक्षितो मृगुसुतेऽतिमुखी धनी च ।

अथापकः शशिसुते रवित्रेऽन्यसेवी

राजोपजीत्यक्षिभरोचिषि कर्कटस्ये ॥

श्रद्धास्वमीवी निपुणोवैश्वर्यवृत्तिस्तु जायते ।

कण्डकसायिनि घोषीनन्दने प्रतवन्धने ॥

गुरौ केन्द्रे गते शूक्रे नव-पञ्चमवर्त्तिनि ।

चन्द्र-शुक्राग्रगे सर्वे सर्ववेदी भवेन्नरः ॥

सप्राग्रगे हस्तत्रोविपयात् साक्षाद्भवेगुणप्रोधी ।

विद्यार्थी श्रीलम्पुक्रः पद्मेऽष्टमगे व्यसुः शशिति ॥

जीवे सार्कं निर्गुणो वित्तक्षीनः

क्रूरः सौरैश्चान्यगयापि मौम्यः ।

भानो पुत्ते नामासः स्या-

च्छुक्रेन्दुः सौम्यवत्सर्वदा मे^(२) ॥

रत्नकोशे ।

(१) हस्तत्रय इत्यादि क्रियाक्षीन इत्यन्त पाठः सर्वैस्त्वस्मिन्प्रकारेण-
पुस्तकेषु एकजातीय एव वर्तते परन्तु सर्वैश्च न परित्यज्य ।

(२) सप्राग्रग इत्यादि सर्वदा मे इत्यन्त पाठः स्यादर्शपुस्तकागम
परित्यज्यत्वेन न सम्यक् परिशीलित ।

नष्टे चन्द्रेऽस्तमे ऽऽश्ले निरंगे चैव भास्करे ।

कर्त्तव्यं चोपनयनं नानभ्यासे गलग्रहे ॥

राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्यः 'निरंगः' ।

चथोद्गीचतुष्कञ्च षष्ठ्यादिचयं तथा ।

चतुर्थं काकिनौ शोका अष्टावेते गलग्रहाः ॥

इत्युपनयनविहित-निषेधकालौ ।

अथोपनयनगौणकालाः ।

तत्र मनुः ।

आ षोडशाद्वाद्वाङ्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशत् चत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥

आढ्यमभिविधौ ।

आह व्यासः ।

अथोपनायनिकः कालः परः षोडशवर्षिकः ।

द्वाविंशतिपरोऽन्यः स्याच्चतुर्विंशतिमः परः ॥

अवन्तिमिधिरोगिणि ।

इन्द्रःसुपदाचरवदथ समुदाय उपनयनं ।

वाङ्मणस्य गायत्र्योपनयनं तस्याथैकस्मिन् पादेऽष्टाचरानि ।

एवं च समुदाये षोडशे वर्षे पूर्णे उपनयनं ।

एतन्नाभिविधौ उपपद्यते ।

अस्याप्यनिकमे पातित्यं यत्तदाह यमः ।

सावित्रीपतिता प्रात्याः परिचार्याः प्रयत्नतः ।

याज्ञवल्क्य ।

आ षोडशाद्द्वविंशच्चतुर्विंशच्च वासरात् ।
 ब्रह्म चतुर्विंशच्च काल उपनायनिक पर ॥
 अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवह्निष्कृता ।
 सावित्रीपतिता श्राव्या श्राव्यस्तोभादृता क्रमात् ॥

शङ्ख-लिखितो ।

आ षोडशाद्ब्रह्मण्यष्टानतीत काशो भवति आ द्वाविंशाद्वा-
 जन्त्यस्य आ चतुर्विंशच्चैश्वर्यातो निष्क्रान्तकाला पतन्तीति श्रुति ।
 पूर्वपूर्वोत्तरकाशातिक्रमेण पतिता भवन्ति श्राव्या ।

शङ्ख ।

षोडशाब्दानि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशति ।
 विंशति सचतुष्टयं च वैश्वस्य परिकीर्त्तिता ।
 नातिवर्त्तन्त सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तन्ते ॥
 विंशतव्यास्यदोऽप्येते यथाकाशमसंस्कृता ।
 सावित्रीपतिता श्राव्या सर्वधर्मवह्निष्कृता ॥

गौतम ।

आ षोडशाद्वाद्ब्रह्मण्यस्य नात्यस्य आ द्वाविंशात् चतुर्विंशच्च आ
 चतुर्विंशच्च वैश्वस्य ।

बोधायन ।

आ षोडशाद्द्वविंशच्चतुर्विंशच्चदन्त्यस्य ।

पेठीनसि ।

द्वाविंश षोडश चतुर्विंशतिसेव्यतीता विदुःकाला भवन्ति ।

माह्वण-क्षत्रियविशाम्भेदकालो व्याख्यातः ।

यमः ।

आ षोडशान् तथा वर्षाद्वाह्वणस्याहतात्मनः ।
 सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥
 आ द्वाविंशान् क्षत्रियस्य चिष्टुपच्छन्दो निवर्त्तते ।
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्तृताः ।
 सावित्रीपतिता नात्या भवन्पार्यविगर्हिनाः ॥

इत्युपनयनगौणकालः ।

अथानध्यायनिर्णयः ।

तथानध्यायाध्ययने दोषमाह लिखितः ।

क्षिद्राण्येतानि विप्रानां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
 क्षिद्रेभ्यः स्ववति ब्रह्म माह्वणेन यदर्जितम् ॥
 तत्काले तस्य रक्षांश्चि त्रिय ब्रह्म यशोवलम् ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तौष्ठित फलम् ॥

श्लोः ।

क्षिद्रेभ्येवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादयः ।
 तत्रम्या हन्ति तद्ब्रह्म माह्वणस्यान्यमेधम ॥
 तत्काले तस्य रक्षामि त्रिय ब्रह्म यशोवलं ।
 सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेध्वधीयते ॥

शारीतः ।

क्षिद्राण्येतानि विप्रानां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

सिंसन्ति राक्षसास्येषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

यस्मादनध्यायादधीतवेदमात्रं न फलप्रदम् तत्रानध्यायेऽध्ययने-
नायुषः परिचयो गुह-श्रिययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसवादे ।

अनध्यायेष्वधीयानान् शक किं न हनिष्यमि ।

असुरान्ते दुरात्मानो ब्रह्मन्ना ब्रह्मदूयकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयन्ते न ते यान्ति स्वर्गैदिकं ।

मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते इताः ॥

यमः ।

क्षिद्राण्डाङ्गसिंजातीनां अनध्यायान् मनीषिणः ।

क्षिद्रेभ्यः स्रवन्ति मद्म प्राक्षणेन यदर्जितं ॥

आयुः प्रजां पशून्वीधां कृतमित्यकृतञ्च तत् ।

अनध्यायेष्वभ्यसता तेन ब्रह्म हतनाया ॥

तथा ।

अनध्यायेष्वध्ययने प्रजामायुः प्रजां स्थियः ।

बद्ध वीर्यं श्रियन्तेजो निरुन्तन्ति यमः स्वय ॥

मन्त्रवीर्यव्ययभयादिन्द्रो वज्रेण हन्ति च ।

ब्रह्मराक्षसां घाति नरत्नं न पुनर्भवेत् ॥

आयुरस्य निरुन्तामि प्रजा मेधा धरास्यह ।

य उच्छिष्टाः प्रपदन्ति स्वाध्यायान् वायधीयते ॥

अष्टमी हस्तुपाध्यायं श्रियं हन्ति चतुर्दशी ।

हन्ति पञ्चदशी भेधा तस्मात् पर्वाणि वर्जयेत् ॥
 प्रजापतौ हि तिष्ठन्ति सर्वा विशा सुपर्वसु ।
 तस्माद्दुर्मार्थकामो वा नेता पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

मनु ।

अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी ।
 अक्षाष्टमी पौर्णमास्यै तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥

गौतम ।

अमावास्यायाञ्चाक्षोरात्र ब्रह्म वा घदा दे अमावास्ये तदा ब्रह्म-
 मनधाय ।

क्षरौत ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्या पर्वणोर्दधौ ।
 शोऽनध्यायेऽयं सर्वव्या नाधीयीत कथञ्चन ॥

स्यत्यन्तरे च ।

शोऽनध्याये मत्स्य रात्रावनध्याय एकानध्याययुग्मेषु स्वपररात्रे
 मानधाय अनध्याययुग्मात् पूर्वदिनात्पररात्रे चेत्येके ।

पारस्कर ।

वाति अमावास्यायामिति ।

सर्वानध्याये पुनिग्रमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्य ।

पञ्चदश्या चतुर्दश्या अष्टम्या राक्षस्युतके ।

अतुमन्धिसु भुक्ता वा आह्निक प्रतिपद्य वा ॥

‘राक्षस्युतके चन्द्र सूर्योपरागे ।

अथ च त्रिरात्राकालिकाक्षोरात्राणा विकल्प ।

तथाच मनुः ।

प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।

अथ न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षोरन्यत्र सूतके ॥

यावदेकोद्दिष्टमन्वौ गन्धोलेपस्य तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥

धूप-चन्दन-गन्धादि यावन्तिष्ठति तावदनध्याय, 'केतनं' निम-
न्वण, एकमुद्दिष्ट एकोद्दिष्टं ।

ब्रह्मः ।

उपाध्याये राजनि च योचिये च मृते भद्रह्वचारिणि चन्द्रा-
कंयोः राजदर्शने प्रकम्बजप्रपतने आचार्यं च मृते चिरानं ।

गौतमः ।

अकालिकनिर्घात-भृकम्प-राजदर्शनोत्कापातेषु अतुमन्विषु स-
स्त्रास्त्रमिते अहमनध्यायमाहुः ।

'अतुमन्विषु' अतुनां वसन्तादीनां मन्विषु प्रतिपत्सु ।

तथाच रामायणे रामं प्रति हनुमदाख्यं ।

सा स्वभावेन तन्पत्नी त्वदियोगाच्च कर्षिता ।

प्रतिपत्पाठमौक्तस्य विधेयं तत्तुताङ्गता ॥

शोकगौतमः ।

प्रदोषे च अयोदशां नाध्येय प्रतिपत्सु च ।

अमानाम्बाष्टकायुष्ये सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

अमावास्याप्रतिपदि क्षिप्रं विद्या प्रणश्यति ॥

अब्दयोः सन्धिः 'आब्दिकं', तद्वक्तं प्रतिगृह्य चुनिग्रमनध्याय इत्यर्थः^(१)

तथाच वशिष्ठः ।

फलान्यापस्तिला भक्ष्या यच्चान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्याप्यनध्याय. पाण्यासाः ब्राह्मणाः सृताः ॥

एतच्चैकौद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयं तत्र पूर्वोदाहृतमतवचनेन चिरा-
चविधानात् ।

शैतनः ।

श्राद्धिनामकालिकं भोक्तृणां प्रतिपत्तीदृशां च अष्टतान्श्राद्ध-
योगे च ततश्चाकालिकाक्षोराचधोर्विकल्पः ।

सव्यन्तरे ।

नवश्राद्धभुक्तौ तु अन्नजरणपर्यन्तं ।

मतु' ।

प्राणि वा यदि वाग्नाणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

तदालम्भाप्यनध्याय. पाण्यासाः द्वि दिजाः सृताः ॥

श्रातातपः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

नेधाकामस्त्रयोदश्यां चतुर्थ्याञ्चैव सर्वदा ।

अन्नम्यान्तु प्रदोषे तु न सरेवापि क्रीर्त्तयेत् ॥

(१) अथाब्दिकशब्दव्याख्यानेन पूर्वं आब्दिकशब्दघटित कश्चित्
घाटः पतिव प्रतिभाति ।

प्रजापतिः ।

पठौ च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोनवाङ्किकाः ।

प्रदोषे न लघीयीत हतीया नवनाङ्किकाः ॥

अर्द्धरात्रघटिकायां नेत्यर्थः। नवनाङ्किका निशायांमिति ज्ञेयं ।

‘प्रदोषे’ निशाप्रथमपक्षरे ।

गौतमः ।

निशायां चतुर्मुहूर्त्तं ।

एतच्च चयोदश्रीविषयं ।

तथाश्रीशनाः ।

चयोदश्यां प्रथमाञ्चतुर्थ्यामान् नाधीयीतेति ।

दृष्टः ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो मयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कस्यते ॥

आपस्तम्बः ।

श्रावणां पौर्णमास्यां अद्याद्यमुपाहृत्य मासप्रदोषे नाधीयीतेति ।

उदयेऽस्तमये वापि सुहूर्त्तचयगामि यत् ।

भेदितं तदर्धोरात्रं अनध्यायविदोविदुरिति ॥

साम्यविषयमेतत् ।

दिनान्तैकमुहूर्त्तं या या तिथिः चयगामिनी ।

चिमुहूर्त्ताधिकं क्षेया या तिथिर्द्विगामिनी ।

नचचं तिथिवद्ग्राह्यं विपरीतमथोदये ॥

इति नवनाम् ।

केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावद्भेदितनाडिका ।
 तावदेव लनध्यायोऽनन्तश्चदिगन्तरे ॥
 उपवास प्रतादीनां तिथीनाहुस्तथैव ते ।
 चतुर्थ्यां पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
 नाध्येय पूर्वरात्रे स्यात् सप्तमी च चयोदशी ।
 अर्द्धरात्रात्परं स्याच्चेदध्येय पूर्वरात्रके ॥

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ शङ्ख ।

अष्टम्या प्रदीप इति ।

पैठीनसि ।

शुकचतुर्दश्या सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्यायोऽष्टकावर्जं ।
 पुराणात् ।

महानवमी द्वादशी च माघमासस्य सप्तमी ।

प्रपठन्त तथा ह्येष भुव विद्या विनाशयेत् ॥

नृसिंहपुराणात् ।

महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि ।

तयाच्यतेतीर्थाया शिष्ये नाध्यापयेद्बुध ।

माघमासे तु सप्तम्या रथास्थायान्तु वर्जयेत् ॥

‘महानवमी’ अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य । ‘महाद्वादशी’ कार्तिकशुक्लपक्षस्य ।
 स्यत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा भरण्याोरमध्याय सत्रव्रणयोरेकादशी द्वादशोद्य
 आपाढी-कार्तिकी फाल्गुनोसमीपस्यद्वितीयासु च अपरपक्षान्ते
 तथा द्वितीयाया च ।

नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

कार्तिकी-फाल्गुन्यायाढीपौषंमासौप्रभृतिविराचमित्यर्थः^(१) ।

अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्माद्भूतसप्तम्बादिचिराचमुपलक्ष्यते ।

अथाष्टकां भयान्नामेवानध्यायनिमित्तामेवाहुः ।

पैठीनसिः ।

प्रौष्ठप्रभृतयः ह्येषे भवान्निखोऽष्टका मार्गश्रिरःप्रभृतय इत्येके ।

श्रीनकस्तु ।

हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपचाणामष्टमौष्वष्टका इत्याह ।

मनुः ।

अष्टकासु त्वहोराचमूलन्तासु च राविषु ।

नारदीये ।

अपने विषुवे सैव अयने योधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वाद्यो युगादयश्च तद्विर्णये दर्शिताः ।

निम्नाद्वयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत यावत्सोपपदा तिथिः ॥

तथा ।

शिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी शिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः श्रुताः ॥

अष्टमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

(१) ईदृशव्याख्यानेन पूर्व्वं गौतमोक्तः पाठः क्षमिकरप्रभादात् पठितः
इत्यनुमोषते ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वभावाद्योत्रिये मृते इति ।

सत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसन्ध्यासु तदहोरात्र परेद्युरनध्याय , द्वितीया-
दिसन्ध्यासु तु शुनिश काण्डोपक्रमणे यामादकस्य काण्डसमापने
वापिदकस्य मनुष्यप्रकृतौनाञ्च देवाना यजुभुंक्त्येकपर्युपितैस्त्रिणुलैरा-
समासेन वानध्यायेन तथौप्रधिवनरपतिमूलफलैर्यस्काण्डमुपाय कुर्वीत
यस्य वानुवाक्य कुर्वीत न तदहरधीयौतोपाकरण समापनयोश्च ।

मनु ।

यथाग्रासन्तु श्लैवसुत्सर्गं छन्दसां षडि ।

त्रिरमेत् पश्चिणी रात्रि यद्वाप्येकमहर्निशम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्र चपण सत्यमिति ॥

उभयतोदिवसा रात्रि पश्चिणी, एतेषा पचाणा स्वगङ्गाशुभा-
रेण व्यवस्था ।

मनु ।

विद्युत्स्नानितवर्षेषु महोष्णानाञ्च मृगवे ।

आकाशिकमनध्यायमेतेषु मरुरप्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकाशिक निमित्तकालादारभ्य
अपरेद्युयोक्तं न एव कालस्तावदनध्याय इत्यर्थः । अत्र विद्युदादिषु
वर्षाभ्योऽन्यत्र सन्ध्याकालेऽनध्याय ।

प्रदाह स एव ।

एतानभ्युदितान् विन्द्यात् यदा प्रादुर्भूताग्निषु ।

तदा विन्द्यादनध्याय अनृतो चाभ्रदर्शने ॥

‘प्रादुष्करणं’ विहरणं, तेन न सन्ध्याकालसूचना ।

आकालिकेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

स्नयिन्नृत्तर्पविद्युतश्च प्रादुष्कृतान्निषु उक्तायां च सर्वदाकालिक
एवानध्यायः ।

यदाहापस्तमः ।

उक्तायामनुपाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकः ।

मदुः ।

चौरैरुपद्रुते घामे मन्त्राणि चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्याय विन्द्यात्सर्वाहुतेषु च ॥

‘अहुतेषु’ रुधिरवर्षेषु ।

यथाह वभिष्टः ।

दिक्पर्वतानां दाहास्त्रेदभङ्गप्रपातेषूपल-रुधिर-पांशुवर्षेष्वका-
लिक । एतत् प्रवलपांशुविषयम् ।

याश्चवक्त्राचनन्ताकालिकानध्यायप्रतिपादकमन्यपांशुविषयं ।

सत्यन्तरे ।

अग्न्युपाते चाकालवृष्टौ चाकालिकोऽनध्यायः ।

मद्वं ।

निर्घात-भूमिवेगोक्तापात-दिग्दाह-पांशु-शोषित-मांसास्त्रि-
क-सद्भिलाज-गौरवर्षेषु स्वस्ययनकृतान्यश्चनाक्रुष्टवानाश्रमदु स्वप्रद-
र्शनैवेकोद्दिष्टसूतकम्बुतकेष्वाद्य प्रायश्चित्त कृत्वा नाह्यगमनेष्वादीनि
दन्धानुप्राण्याधीयीरन् ।

विद्युदादिषययोगपक्षे तु चहमनध्यायः ।

तथाच विराचमित्यनुवृत्तौ गौतम ।

वर्षविद्युत्सप्तविद्युत्सन्निपात इति ।

एतद्वर्षाकालादन्यत्र ।

यदाहापस्यम् ।

विद्युत्सप्तविद्युत्सष्टिव्यपत्तौ यत्र सन्निपातेषु अहमनध्याय
यावद्भूमिर्युदकेत्येके^(१) एकेन द्वाभ्या चैतेषामाकालम् ।

अत्र भरदाजोऽपि ।

अन्युत्पाते पाशुवर्षे शास्त्रेऽन्यथेन भवेत् ।

आकालिक विराचन्तु सविद्युत्सप्तविद्युत्के ॥

पैठीनसि ।

एकादशाह भुक्त्वा रात्राविद्मधतुर्दृष्टा बज्रपतनादाचार्यमरणात्
सूर्याचन्द्रमसोरुपप्लवात्केतुदर्शन निर्घात भूमिचलनोदकेष्वेकस्मिन्
त्रिरात्र । औचियमरणे मन्ध्यास्तमिते करकापतने नीललोहित
प्रादुर्भावे च ।

यदा तु वर्षास्त्रेव मन्ध्याया विद्युत्सप्तनितश्च तदा मज्जोतिर-
मध्याय ।

तथाच भनु ।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्सप्तनितनिश्चने ।

मज्जोति स्थादनध्याय शेषे रात्रौ यथा द्विव ॥

प्रात मन्ध्याया निमित्तोत्पादे मज्जोतिर्घावत्सूर्यस्तावदेवानध्या-

(१) यावद्भूमिरत्यनुदकेत्येक इति ख० ।

योदिवैवेत्यर्थः । अपरस्यां तु यावन्नचवाणि तावदेव । 'शेषे' दृष्टौ,
यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रौवपीत्यर्थः ।

धारीतः स्नानिते विशेषमाह ।

सायंमन्धास्नानिते रात्रौ नाधीयीरन्, प्रातःमन्धास्नानिते
लहोराधम् ।

आपसाम्यः ।

सन्धौ घनस्नानिते रात्रौ स्नप्रपर्यन्तं विद्युत्पुसि यावता वा
कृष्णा रोहिणौ वा सर्पते शम्पाशमादिजानीयादेतस्मिन् काले
विद्योतमानायां सप्रदोषमहरनध्यायोऽह्नोऽपररात्रे स्नानयिद्गुनाह्वरा-
त्रादित्येके गवाह्वारोधा इति ।

'सन्धौ' अहोरात्रमन्त्रिलचितकाले, 'घनस्नानिते' मेघधाने,
रात्रिमन्तरा नाधीयीत 'स्नप्रपर्यन्तं' स्नानान्तं यावत्, अन्येद्युरु-
त्वानादित्यर्थः । 'उषसि' उषस्यपररात्रे, 'विद्योतमानायां विद्युतिः',
अथवा शम्पाख्यप्रसपरिमिते देगे स्थिता गौः कृष्णा लोहिता वा
सर्पते यदा तदा प्रदोषमहितमहरनध्यायोऽह्नोऽपररात्रे स्नानयिद्गुना
गर्जितेन निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्याय इत्यर्थः (१) ।

निर्घातादिषु वर्षास्त्राकासिकौजध्यायो मनुनोक्तः ।

निर्घाति भूमिचलने ज्योतिषां चोपमर्जने ।

एतानाकालिकान् विन्धादनध्यायान्तावपि ॥

(१) व्यापकत्वमयथादृष्टव पाठ तद्वाश्यापरतश्च यादवर्षातुरूप्य एव
मुद्रितं, परन्त्वयं न सम्यक् परित्यक्तत्वेन प्रतिभाति ।

‘निघांत आन्तरिक्षोर्ध्वनिविशेष, ‘ज्योतिषामुपसर्जन’ सूर्या-
चन्द्रमसो परिवेष, ग्रहयुद्धादि वा ।

याज्ञवल्क्य ।

मन्ध्यागर्जितनिघातभृकभोक्त्वानिपातने ।

समाथ वेद द्युनिशमारण्यकमधीव्य च ॥

‘द्युनिश’ अहोरात्र। ततश्चाकालिकाहोरात्रयोरत्र विकल्प ।

यत्तु मनुवचन ।

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।

अनध्यायस्त्रिराचन्त भूमिकल्पे तथैव च ॥ इति ।

तदुल्का-विद्युतो सहभावे वेदितव्य, उल्का-विद्युत्समाधे चिराचं,
“कर्णथवेऽनिले रात्रौ दिवा पाशुसमूहने। एतौ बर्ज्यावनध्यायावधा-
यज्ञा प्रचक्षते” ॥ कर्णमन्तरेण अवशासम्भवादतिशयोच विवक्षित,
दिसा वातसमूहन इति वा पाठः ।

याज्ञवल्क्य ।

अह प्रेतेश्वरध्याय शिष्यलिङ्गुह वन्सुपु ।

गुरुराचार्येण मुख्यं तत्र दशाहविधानात्, ‘चिराचमाह-
रात्रौच आचार्ये सखिते सति’। बन्धवोत्रासपिण्डा यस्या सपिण्डेषु
दशाहविधानात् ।

शिष्यलिङ्गादिषु वशिष्ठेनाहोरात्रमुक्त ।

आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्त्रहोरात्रसृष्टिगयोनिमन्त्रेषु ।

‘अयोनिमन्त्रा मातुलादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिल ।

ममह्यचारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविति ।

स्त्यन्तरे शवानुगमनपरिचरणेषु शरीरगवदगमे चाक्षोराचं ।
यमः ।

न गर्जिते नास्तमिते तथा चटचटायिते ।

न चन्द्रार्कौपरामे तु न राजव्यसने तथा ।

समानविद्ये च मृते तथा ममह्यचारिणि ॥

श्रादीनामध्येष्टमध्यगमनेन गौतमीनानध्ययनमुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनरुपसदनं नकुलसर्प-मण्डूक-मार्जारानां अह-
मुपवासो विमल्य प्राणायामो हतप्राशनं चेतरेषां ग्लानाध्यायने
चैत्र धेन केनचिद्वारा गमने हते उपसदनं कार्यं ।

'उपसदनं' पाणिना पाणिमुपसंस्तौत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं
पुनस्तदेव कार्यं, श्राद्धन्तरागमने शिथोपाध्याययोस्यहमुपवासाः
सहवाधौ भवतोऽपि चिराचमेव ।

तथाच शरीतः ।

श-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल मूदिकानुवृत्तावेतेषामेवाधीया-
नानामन्तरा गमने चिराचमुपवास' अहस्य विनिवसेदित्युक्तत्वात् ।
तथाच अहमनध्यायः ।

अहमुपवासाममर्थे तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-व्याप्राणां लक्षोराचमन्नाभोजनमिति प्रकृत उप-
वास मार्जारान्तरगमने हतं प्राशन्न अहमुपवसेत् ।

आपस्तम्बः वाण्डाञ्जादिव्याये पण्डासमनध्ययनमाह ।

वाण्डाल-रूपक-प्राशन्न च पण्डामान् अनध्याय इत्यनुवर्त्तते ।

दक्षिण्याप्रयोस्वन्तरा गमने संवत्सरमनध्याय इत्याह स एव ।

यदि दक्षी संवत्सरो व्याघ्रस्तथैव च ।

याज्ञवल्क्यः ।

पश्चादिगमनेनाहोरात्रमनध्ययनमाह ।

पशु-मण्डूक-नकुल-श्याधि मार्जार-मूपकैः ।

हृतेऽन्तरे लहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

शक्रपातोच्छ्रयकालस्य पूर्वं दर्शितः ।

पुराणात् ।

मामि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रवृत्तनं ।

उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानध्याय उच्यते ॥

मनुः ।

पशु-मण्डूक-मार्जार-श-सर्प-नकुलासुभिः ।

अन्तरा गमने विन्धादनध्यायमहर्निशं ॥

अस्ये लाङ्गः ।

काकोलूक-कुङ्कुट-मूपक-मण्डूकाद्यन्तरागमने अति दिनद्वितयं
दिनान्ते रात्रौ वेद्राज्यन्तमनध्यायः । शूद्र-मूपक-सर्प-नकुलादौ
अहोरात्रं श-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श-नकुल-सर्प-मण्डूक-
मार्जाराणां अहसुपनामो विप्रवासय । शरल्लमार्जार-सर्प-नकुल-
पक्षमजात्यादौ चिरात्रं । खर-वाराहोशादिचण्डालादिस्त्रुतिकोद-
क्योत्सवादौ मासं । अवि-गवथाजादिव्याघ्र-नाखिकादौ चिमासं ।
गज-गण्ड-शरस-सिंह-व्याघ्र-महापापि-कृतप्रावेक्षणमनध्यायः, स्वा-
ध्यायस्य प्रवृत्ते प्रवृत्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-व्याधि-मृत्यु-विप्र-

पापानि शुभ-शिष्ययोः ।

सत्यन्तरे ।

सर्वकुम्भितगन्धे च परिखाते सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महादेदेऽतिकम्पने ॥
 गो-विप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु आद्रुपङ्क्तिषु ।
 गालमलस्य मधूकस्य कोविदार-कपित्थयोः ।
 श्लेष्मातकस्य श्वाथाघाश्लेति तात्कालिकान् विदुः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

श-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्तमिस्त्रमे ।
 श्मशेषप्रवशुद्रान्यश्रगानभतितान्तिके ॥
 दिग्ने शुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितमंशवे ।
 शुक्लार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धराशेऽतिमारुते ॥
 पाशुवर्षे दिशां दाशे मन्धानीहारभीतिषु ।
 धावत पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
 खरोद्ग-धान-हस्त-नौ-वृक्षेरिणरोहणे ।
 भद्रचिग्रदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥

शार्दीनां शब्दे यूयमाणे तावत्कालनमध्याय, 'क्रोष्टा' गोमायुः,
 सामशब्दे तु श्मशेषप्रवोरनध्याय ।

यदाह यम ।

सामशब्देनर्ग-यशुषी मारुते वाति शायति ।

मत्तरपि ।

सामध्वनौ शशुषी नाधीदीत कदाचन ।

अत्र हेतुमाह ।

अग्निदेवो देवदेवत्वो यजुर्वेदस्तु मानुष ।

सामवेद सत पित्र्यस्तस्मात्तस्मात्सुचिर्ध्वनि ॥

अङ्गिरा ।

श्रगानिकाना देवाना सामवेदेन नित्यम् ।

क्रियते यजन यस्मान् तस्मात् तस्मात्सुचिर्ध्वनि ॥

अर्थवादमाचमेतन् ।

तदाह स एव ।

यस्मान् ध्वनिरसूक्तोऽत्र सुष्यार्थो नैव विद्यते ।

तस्य तस्मात्प्रदानमात्र प्रोक्तमिदमर्थवादेन निदान प्रतिषेध-
निमित्तमात्र ।

एवमृगादिनिखने साधामनध्याय ।

तथाचापलाम् ।

शाखान्तरध्वनौ च साधामनध्याय ।

'वाण' वीणाविशेष । 'आर्त्त' दुःखित ।

मनुरपि ।

नीहारे वाणशब्दे च मन्थयोहमयोरपि ।

'नीहारे' धूमिकाया ।

शौतम ।

वाण भेरी शब्दज्ञ-गर्दत्तशब्देषु ।

'गर्द' शकट ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायन ।

मृत्यु-मोत-वादित्र-एदितशब्देषु तावन्त कालमार्त्ते च ।

गोभिल ।

गौत-वादित्ररुदितानि वा तेषु तत्तत्काल ।

आपस्तम्ब ।

श्व-गर्दभनादा आलाहक-दन्ति-काकोसूकशब्दा वृथुवादिच-
शब्दा रोदन-गीतनामशब्दाश्च एतेषु तत्कालमनध्याय ।

अमेधादीना 'अन्तिके' समीपे, 'अन्त्या' शूद्र-निलया ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयो समीपे न देवायतने शश्रामे चतुष्पथे शूची-
दकान्ते पीठोपहतपादोनाचान्तो न विरक्तोनाञ्जीर्ण ।

प्रचेता ।

चतुष्पथ-महापथसकमोदानेषु न द्विसमीपेऽधीयीत ।

मनु ।

नाधीयीत शश्रानान्ते यामान्ते गोमयेऽपि च ।

वसिला मैथुन वाम आङ्घ्रिक प्रतिगृह्य च ॥

'अन्त' समीप, 'मैथुन वाम' येन सह मैथुनमाचरित
तदास परिधायैत्यर्थं, एतदनिर्णिक्रवासोविषय ।

अतएव यम ।

वासस्यपि ह्यनिर्णिक्रमे मैथुनाचरिते सदा ।

वसिष्ठ ।

मैथुनव्यपेताया अग्न्याया वाससा मैथुनव्यपेतेनानिर्णिक्रमे यामा-
न्तरे कर्दितश्च कर्दिते त्वहोरात्रमनध्याय ।

शौतम ।

सकलोपाहित-वेदसमाप्ति-च्छर्द्दि-श्राद्ध-मनुष्ययज्ञ-भोजनेष्वहो
राच । अग्न्युपात 'उपाहित', 'मनुष्ययज्ञ' आद्यादिनिमित्त याम्-
भोजन । मनुष्यममृतैनाद्य भुक्तौ चाहोराच खप्रान्तमित्येके ।

एत प्राश्य वाधीयीतेत्याह्यपस्तम्ब ।

छर्दयित्वा खप्रान्ते सर्पिर्वा प्राश्य ।

'खप्रान्त' श्रोदद्यादित्यर्थ ।

मनु ।

नित्यानध्याय एव स्वाद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामाना पूतिगन्धेषु सवत ॥

ये गृह्यैतविद्यासौ धर्मनैपुण्यकामा, इतरे विद्यानैपुण्यकामा
तेषां ग्रामेष्वध्ययन विरुद्ध ।

अतएव वसिष्ठ ।

नगरे तु काम गोमथपर्युदिते परिलिखिते वेति ।

अतएव मनुराह ।

अन्तर्गतप्रवे ग्रामे वृषलस्य च मन्निधौ ।

अनध्यायोह्यथमाने समवाये अनस्य च ॥

'वृषल' अवाधार्मिक "न शूद्रजनसन्निधाविति शूद्रसन्निधा-
नेऽध्ययनस्य तेनैव निषिद्धत्वात् ।

वसिष्ठोऽपि ।

मन्ध्यास्त्राग्रौचे दिवाकीर्त्तन्त इति ।

'दिवाकीर्त्तन्ते' चाण्डालग्रामे नाधीयीतेत्यर्थ ।

गौतमः ।

नित्यमेके नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुर्व्यथ-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

श्रमगान-शाम-महापथाग्रौवेक्षिति ।

सामाने तु विप्रपमादापस्तम् ।

श्रमगाने सर्वतः शम्पाप्रामादाद्गामेणाध्यवसिते संक्षेपे वा शान-
ध्यायोऽप्यमाने तु तन्मित्रैव देवे नःधीयीत । श्रमगानवत् सुद्र-
पतितौ समानागार इत्येके । शृद्रायान्तु प्रेषण-प्रतिप्रेषणयो-
रेवान्ध्यायः । तथान्यथा स्त्रियां वर्षव्यतिक्रान्तायां मैद्युने विद्युत्-
भ्रम्यन्तितस्यवे ।

न वृत्स्थो न तीर्थस्थो नाप्सु नौषु समास च ।

वज्रसंकीर्णमध्ये च नाधीयीत कदाचन ॥

शङ्खः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि धानगो न च गोगतः ।

देवाद्यतन-वल्मीक-श्रमगान-वनसन्निधौ ॥

मनुः ।

नाधीयीताश्चमाखण्डो न वृचं न च हस्तिर्न ।

न नाव न खर नोड नेरिणस्थोन यानमः ॥

शयान प्रौढपादस्य हला वैवावमविथकां ।

नाधीयीतानिषग्ग्धा सूतकायापमेव च ॥

न विवादे न कलचे न सेनार्या न सद्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमिषा न सूतके ॥

'ईरिण' ऊषर । 'प्रौढपाद' अरुच्यविकृता-जान्त्रोर्मध्यस्य च
बन्धादिना वेष्टन । 'भुक्तमात्रे' यावदाद्र्द्रपाणिरित्यर्थ ।

उदके तु न धर्मार्थं जपनिषेध किं तर्हि अपूर्वग्रहणार्थं, एते
लादरार्या, नान्येष्वनध्यायेषु मानसाभ्यनुज्ञेति कवित् । अपरे तु
मानसमन्विच्छन्ति ।

तथाच बोधायन ।

अन्वेषु चाङ्गुतोत्पातेष्वनध्यायोऽन्वत्र मानसात् ।

'मानस' विज्ञान-मरणयोरनध्याय ।

ननु ।

उदके मथराचौ च विष्णुषे परिवर्जयेत् ।

उच्छिष्ट आङ्गुमुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

शौतम ।

ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे प्राचीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्द्धं
भोजनादहोरात्रमनध्याय ।

'प्राचीतस्य' अथपने प्रथमं प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्द्धमनुत्सवेऽपि
पूर्ववदनध्याय ।

स्यत्यन्तरे ।

शोभनश्लेष्णे शोभनदिवसे वानध्याय विवाह-भौश्रीवन्धन-
प्रतिष्ठोत्थापनादिषु सार्जनममार्ष्टं मणिण्ड मणोचाषामनध्याय ।
यज्ञे चानुबन्धात् अलिङ्गामाचार्याणाञ्च ।

मनु' ।

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्व-खरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेत् दिनाः ॥

यमः ।

शिवारुत तथा श्रुत्वा सन्ध्ययोर्न द्विजोत्तम ।
नापराह्णे न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ॥
शिष्टे च गृहमागते तदनुज्ञावधिरनध्याय' ।
तथाच यम' ।

आशतद्यातिचिं दृष्ट्वा नाधीयीतेव बुद्धिमान् ।
अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्मध्ये त्व मयवत ॥

मनु' ।

अतिविज्ञाननुज्ञाय मारुते वाति वायति ।
रूधिरं च श्रुते गाचात् शस्त्रेण च परिच्छते ॥
ब्राह्मणगमनेऽर्थादौनि दत्त्वाभ्यनुज्ञाषाधीयीरन् ।
आपस्तम्ब ।

ब्रह्म घोषमाणी मल्लवहामचेच्छन् मन्नापितुं समतोऽप्येतुप्रां-
क्षणान् मन्नाय्यतया मन्नापेत मन्नापित्वा ब्राह्मणे नैव मन्ना-
याधीयीत, तदा श्रोत्रियाध्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोवातु-
ज्ञायाधीयीताप्यापयेद्वा गुरुमग्निधो वाधीचि भो इत्युक्तोऽधीयी-
ताप्यापयेद्दोषयत. उपमपहणमधिजिगांसमानकाधीत्य वाधीया-
नेषु या पशान्योपपेयादेतमेव शब्दमुज्ज्वाधीयीत ।

तथानृतावभद्रगंभेऽप्यनध्यायमाह ।

गौतमः ।

अश्वदर्शने चापत्तां चिति ।

‘अश्वं’ जलधरोमेघः ।

यमः ।

श्लेष्मातकस्य कायार्थां शास्त्राल्लेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥

यत्तु मतुनोक्तं ।

श्लेष्मैव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धाभात्मानश्चाशुचिं दिशः ॥ इति ।

तद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयं ।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तिरीयकाः समामनन्ति ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य दावनध्यायो यदात्माऽऽशुचिर्यद्देव-

इति ।

अतएव मतुरपि ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्थिके ।

नात्तुरोधोऽस्त्यनध्याये शोममन्त्रेषु चैव हि ॥

‘वेदोपकरणानि’ अद्भानि, ‘नित्यस्वाध्याय’ ब्रह्मयज्ञमन्त्रयो,

शोममन्त्रग्रहणं बलियज्ञादिमन्त्राणामप्युपनक्षणं ।

नैत्थिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मयज्ञस्तु तत् स्यात् ।

ब्रह्माकृतिरिति पुण्यमनध्यायवपट्टतः ।

अपूर्वग्रहणार्थं वानध्यायो न तु कर्मणि ॥

प्रयोगगौतमोऽपि ।

नित्ये जपे च काथ्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोभवेदेव यद्वपे चाह यो स्मृतः^(१) ॥ इति ।

पुराणात् ।

श्रियोऽध्ययनञ्च कुर्वन्ननध्यायान् विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्चापि कुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनु ।

दन्मस्त्रित्यभनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्वाण श्रियाणा विधिपूर्वक ॥

तथा ।

प्रणवव्याहतीनाञ्च भाविष्या शिरस मदा ।
नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥
प्रकृते कामकार्ये च नानध्याया स्मृतास्तथा ।
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्याय स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपदस्तेषु सर्वदा ।
दुर्मधमामनध्यायस्त्वन्तरा गमतेषु च ।
तत्र विस्मृतिशीलाना वज्रवेदप्रपाठिनां ॥
चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपदार्जितेषु च ।
वेदाङ्ग-श्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

शोतम ।

प्रतिविद्य धावत्समाम्नन्ति तथा चतुष्पथे भोजनीत्तरकाल

(१) "यद्वपे चाह यो स्मृतः" इत्ययं वाट न खमीधीनो विभाति ।

इन्द्रो गानामनध्याय', तथाच प्राग्भोजनीयान् प्रादाद्धीयारण्य-
गेयानि ।

आपस्तम्ब ।

यथोक्तमन्यदन्नपरिषत्स्यपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयममलाकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविद्यारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गशिक्षितामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये अनध्यायकालनिर्णये ।

अथ केशान्तकर्मकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्य ।

केशान्तश्चैव षोडशे ।

‘केशान्त’ गोदानाख्य कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषय ।

यदाह मनु ।

केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्दाविशे वैश्यस्य ह्यधिके तत ॥

ज्योति शास्त्रे ।

याम्बुकानि चौरेषु भानि तान्मेव चूडाकरणे ।

उपनयने गोदाने केशान्ते च शस्त्राणि ॥

इति केशान्तकर्मकालः ।

अथ ब्रह्मचर्य्यकालविधिः ।

तत्रापस्तम्ब ।

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवामोऽष्टाचत्वारिंशदधाणि पादो-

गमर्द्धेन त्रिभिर्वा द्वादशावराद्ध न ब्रह्मचारिणोवरोपवासोऽस्ति ।

त्रिभि पादैश्च द्वादशवर्षाणीत्यर्थः, एतच्चाग्रकविषय ।

यदाह देवल ।

अत परमष्टाचत्वारिंशदार्थिकी वेदव्रतचर्यामातिष्ठेत् अग्रकथेन

षट्त्रिंशदार्थिकी चतुर्विंशतिवार्थिकी चेति ।

एतन्नतिवेदविषय ।

यदाह यम ।

षष्टेद्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिभैव वा ।

षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि प्रतिवेदं कृतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यमाचरेत्, चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सराहुं वा प्रतिग्रहणाद्वा जीवितस्यास्त्रिरत्नात् क्षणकेगोऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैठीनसि ।

द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्याञ्चरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु ग्रहणान्ते वा ।

शङ्ख-लिखितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा वेदस्य तावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं स्य्यं गुरौ वैदिकं प्रत ।

तदहं पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

वैविद्या षडग्रहणुःषामास्यवेदत्रयविषयं, तत् षट्त्रिंशदाब्दिकं कार्यमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तं भवति, अर्द्धिकपत्रे प्रतिवेदं षड्वर्षाणि, पादिकपत्रे तु त्रयोषोडश ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्यकालनिर्णयः ।

अथ समावर्तनकालः ।

तत्र दत्त ।

स्त्रीकरोति यदा वेद धत्ते वेदप्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्प्रातस्तत पश्चाद्गृही भवेत् ॥

वेदस्त्रीकरण वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षण ।

तथाच सत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य च्छन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा ख्यायात् ।

तथाच व्यास ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोष कारयेद्गुरु ।

पाठमात्रावसानम् पढ्ने गौरिव भौदति ॥

यथा परशुभारहारी न तस्मै सभते फल ।

द्विजसादर्यामभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

वेदस्याध्ययन सर्वे धर्मगास्त्वस्य चापि यत् ।

अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणा कष्टन यथा ॥

योऽधीत्य वेदविदिप्रो वेदार्थे न विचारयेत् ।

स साम्बय परशुसम^(१) पाप्मता न प्रयच्छते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रत ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानसिद्धित ।

श्रुतहीनधन सोऽपि यथेहाशुच तद्गयेत् ॥

तथा ।

ज्ञान कर्म च सयुक्त यद्भूया कश्चित यथा ।

(१) खरसम' इति ख० ।

अधीतं श्रुतभंडुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥
 पाठमाचरतावित्यं द्विजातींश्चार्यवर्जितान् ।
 पशुनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणपि नार्चयेत् ॥
 षड्भादमथधीत्यान्तन्यायतस्तु तदर्थवित् ।
 सम्यग्प्रतानि ममेव्य समावर्तनमर्हति ॥
 एतस्ममर्थविषयं एकैकसमाहावपि ह्यनविधानात् ।
 तत्र हारौतः ।

अथः द्यातका भवन्ति विद्याच्छातको प्रतच्छातको विद्या-प्रतच्छा-
 तकचेति ।

यः समाप्य वेदमथमाप्य प्रतानि समावर्तते स विद्याच्छातकः, यस्तु
 समाप्य प्रतानि असमाप्य वेदं स प्रतच्छातकः, यः पुनरुभयं समाप्य स
 विद्या-प्रतच्छातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा ह्यायीत तदनुज्ञया ।

वेदं प्रतानि वा पारं नीत्वा त्वभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेययाश्चायीत्येके^(१) तथा प्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन
 विद्याप्रतेण चेत्येके, आधानाद्युपरिज्ञात्वाच्छिष्यवर्णमुदकमुपसृष्ट्वा
 नम्रिपकटद्विरस्त्रायोगस्थानासक्तिकः संवत्सरमेतद्गतश्चरेत् एतदष्ट-
 चत्वारिंशत्समितमित्याचक्षते ।

श्यासः ।

गुरुशुश्रूषया विद्यां समाप्य विधिपूर्वकं द्विजः ।

(१) पाठोऽयं न सतीचीनो विद्यति ।

ध्यायित तदनुज्ञातो दक्षासौ दक्षिणां द्वि गां ॥

गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्यः क्षतानुज्ञातस्य क्षानमिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन हेतुना 'निमग्न्यः' प्रष्टव्यः, कोऽर्थस्तुभन्दातयः
इति वृष्टः स खलु यं ब्रूयान्तमर्थमाचार्याय दत्त्वा स्त्रायाद्भक्तौ तद-
नुज्ञया वेत्त्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुणानुज्ञातः स्त्रायादिति ।

इति समावर्त्तनकालः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

षट्कर्णमाश्रमार्णां समुच्चयो विकल्पश्च तत्र समुच्चयं प्रहात्य मत्पुराह ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽप्यतिशया ।

एते गृहस्थप्रभवास्तारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि कमश्चैते यथाशास्त्रनियेवित्तः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाङ्गतिं ॥

'गृहस्थप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'कमश्च इति प्रातिलोम्यं' निषिद्धं ।

तथाच दृष्टः ।

यथाणामानुलोम्यन्तु प्रातिलोम्यश्च विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापहृत्तमः ॥

यो गृहस्थप्रभवास्तथा ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सर्वश्रमविवर्जितः ॥

तेन गृहभार्येण पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भाव्यं,
तत्र च ब्रह्मचारि-गृहश्रमशब्दावुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाना-
श्रयणप्रतिपादनपरौ, अन्यथा “प्रातिलोम्यं न विद्यते” इति ग्रहण-
मविवर्जितं स्यात् ।

श्रमपुराणे ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथतिलया ।

क्रमेणैवाश्रमा प्रोक्ताः कारणादन्यथा भवेत् ॥

वानप्रस्थाश्रमद्वत्वा न गृह प्रविष्टेत्युतः ।

न सन्यासी वने वास ब्रह्मचर्यान्न साधकः ॥

पुराणात् ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

श्रमसन्तो दिजातेन सागा, पुत्र कुवर्त्मना ॥

आपस्तम्ब ।

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलवासः सन्यासोऽथ वानप्रस्थमिति ।

तेषु सर्वेषु यद्योपदेशमन्यस्रोवर्त्तमान आश्रमं गच्छति, तेषु सर्वेषु
वर्त्तमान इति समुच्चयोद्दिशितः ।

जावालन्नुतिश्च चतुर्णां चतुर्णां द्वयोर्वा समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्यं परिषमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेदनी

भूत्वा प्रव्रज्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहादा वनादेति ।

समुच्चये कालविशेषाकाङ्क्षाप्यमाह मत् ।

चतुर्थमाश्रमोभागमुपिला स्वगुरोर्दिज ।

द्वितीयमायुषोभागं शतदारोवसेद्गृहे ॥

वनेषु च विद्यत्यैव तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिभजेत् ॥

“प्रतायुर्वै” पुरुष इति श्रुत्याभिहितमायुषश्चतुर्थोभागः पञ्चवि-
शतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ।

अयन्तु विकल्पोऽप्रतर्क्यायमव्यतिरिक्तविषयः ।

वसिष्ठः ।

अथार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोऽथानप्रस्रः परिव्राजकस्तेषां
वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विशीर्षमद्वाचर्यमिच्छेत्तमाविशेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पक्षौ फलभूयस्त्वमभिप्रेत्य, वेदमधीत्यावि-
श्रुतब्रह्मचर्यस्तेषामाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं ‘आविशेत्’ आश्रयेत्तत्रैव
निष्ठां यायादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्द्वारपरिषदम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयोऽङ्कत्पपूर्वकम् ॥

वैद्यानसोऽथ भवेत्परिमादय वेच्छया ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा आधाद्गुर्वनुमोदितः ।

गृहं वनं वोपवसेद्भजेदापि दिजोत्तमः ॥

उग्रगा ।

आचार्योऽजाभ्यनुशासत्यनुष्ठीमे क्रमशः ।

आ विमोकाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥
 अथ द्व विकल्पः समुच्चयानुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।
 इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोदाहरणविकल्पः ।

तत्र दृश्यति ।

वेदानधीत्य विधिना समाहृतोऽमुतव्रतः ।
 समानामुद्देश्ययो यथाः-श्रील-वयो-गुणैः ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाकर्म ।
 अविद्युतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥
 गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदक्षिणां ।
 सदृशानाहरेद्द्वारम् मातापिश्रमते स्थितः ॥
 वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।
 अविशौर्णव्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अत्र वैदिकानन्तरं ब्रह्म-लिखितौ ।

अथानुज्ञातो मुञ्जाद्युपनयनं कृत्वा सर्वशो परिणीय ब्राह्मणादि-
 नोदाहेन ।

दृष्टः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्देवमतानि च ।
 ब्रह्मचारौ भवेत्तावदूर्ध्वं ध्यातोऽग्री भवेत् ॥
 अनधीत्य दिजेवेदान् ध्यात्वोदाह्य यथा तथा ।
 अधीते ब्रह्मचर्येण मात्रं वेदं गुरोर्गृहे ॥

युगोद्भे ममदा विद्या-धर्म-कामायुषां मदा ।
 भर्तुरिष्टाभवत्योजे वर्षे कन्या स्वंग्रथन् ॥
 माघमासे भवेदूढा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
 फाल्गुनोदा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी भवेत् ॥
 धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
 देवपूजार्ता नित्यं मासे स्यात् सोमदैवते ॥
 उक्तवर्जितेभ्यन्वेषु मासेषु प्राप्नुयाद्द्यदि ।
 विवाह कन्यका सा स्यात् सुत-शौलार्थवर्जिता ॥
 मितपक्षे तु यमसा प्रकाशयति सा कुलम् ।
 कन्योढा क्षमिताये च अग्रेषु चेत्त्रिदर्शना^(१) ॥

तथा ।

शुक्लपत्रं प्रशंसन्ति विशेषेणोत्तरायणं ।

वशिष्टः ।

श्रापूर्यमाणपक्षे तु विवाहो ज्ञाह्यणस्य तु ।
 इतरेषां तु वर्णानां कथ्यपक्षे विधीयते ॥

याम ।

उद्यासुनोद्यरिक्तासु त्रिपियु स्यादमर्दिता ।
 दुर्भगा चेति शेषासु सुत-शौभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कल्याणभाविता प्रीतिः शौभाग्यं धनमलयः ।

(१) पाठोद्भे आदर्शसम्मतोमुक्ति परन्त्वय न समीचीन ।

सुखार्थं वज्रविज्ञानि शौल-शौख्यप्रकीर्तयः ॥
 शोकामयौ सुदः शौख्यं भाग्यसेवात्मजादयः ।
 उपद्रवाः पूर्णफलं शुक्ले प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुरु-शुक्लेन्दुसुखाणां दिनेषु परिणीयते ।
 या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुंश्चित्तानुसारिणी ॥
 शर्क-तत्पुत्र-भौमानां दिनेषु कलहरिया ।
 सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवामरे ॥
 अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्थानप्राप्तशुभग्रहः ।
 यदा तदा तद्विषये विवाहो न प्रशस्यते ॥
 यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं ग्रहस्य सदन्त्यलां ।
 तद्गोप्य तदीयायां शोरायामपि निर्दिशेत् ॥
 प्रशस्य जन्मतारासु केचिदाङ्गस्यगपरे ।
 हितार जन्मवचने त्यक्त्वा क्षेपं^(१) फलप्रदं ॥
 अर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्विलग्नम् ।
 तद्गोप्य भवेत्कालं शोरायान्नु विशेषतः ॥
 आदित्याद्यन्यशरेण अतोरर्कायनस्य च ।
 सयहोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥
 दिवसे फलभेतेषां ग्रहणे यदिहोदित ।
 तस्मात्सर्वयनाब्देषु मदेवाविकलं भवेत् ॥

(१). त्यक्त्वा क्षेपं इत्यथ प्राठो न समीचीनः ।

तिथ्यं कृत्वा चोर्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणगे ।
 शङ्खरेखादिभिर्न्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं ॥
 कृत्तिकादीनि यत्तस्मिन्नेकराशिस्थितं यदं ।
 नक्षत्रमस्तुना विद्धं विवाहे स्याद्गोभनं ॥

तथा ।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्वं ब्रह्म-नैऋतदेवतं ।
 अहिर्बुध्नार्यमा वापि पौष्ण-घाट-निगाकराः ॥

तथा ।

आसे मयाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च ।
 पद्भागशेषेऽन्येषु नक्षत्रेषु न शस्यते ।
 रेवत्यर्धचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशनः ।
 स्वाग्यजेषु चिषु सदा पाप्मिभ्यश्चमिष्यते ॥

तथा ।

हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती ।
 रोहिणी शौम्य-मैत्रश्च शुभं पाण्डिपद्मे मदा ॥
 व्यजेदिषुवतं यदाद्वातीपातायनं तथा ।
 अघातदूषितश्च वैष्टितश्च विगोपतः ॥

वातुश्च ।

माविद्यानिसमयकान् मुहूर्त्तानपि निर्दिशेत् ।
 ममानदैवतैस्तुभ्यं नक्षत्रैः फलमादिशेत् ॥
 मुहूर्त्तैश्चभिजिदजे शुद्धाहे कालचिन्तकः ।
 अष्टमो दिवसश्चैव षोडशभिजिदजितः सप्त ॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।
उपप्रहोदयाद्यैश्च पापैस्त्रैर्न हि बध्यते ॥

तथा ।

वैवाहिकचर्चदेवत्यमुद्गर्तंष्वपि जायते ।

याणियह' कुमारीशामभौष्टार्थफलप्रदः ॥

वैधव्यन्दिनबान्धवस्य जगतीसूनोरपत्यचयः
सौम्यस्त्रार्थपरिच्युतिः सुरगुरोर्दास्य तया दुःखिता
प्राप्तव्यं भृगुनन्दिनः स्तुतिरपि त्यागश्च सौरेः पुन-
नारीणा गणिकात्वमेव तमसः केतोश्च वैधादुबध. ॥
सारावन्धां ।

सर्वेऽप्यशुक्लाः शशि-सूर्यौ नैव गोचरविशुद्धौ ।

अप्यूढा प्रकधूर्यमस्य धनदस्य वा कुलटा ॥

रविचेप्रगते जीवे जीवचेप्रगते रवौ ।

वज्रयेत्सर्वकर्माणि व्रत-सस्त्रयनानि वा ॥

गुरौ न जग्माष्टमगे विवाह.

शनैश्चरे जन्मगते तथैव ।

न चाष्टमे श्रौतकरे च कुर्याद्-

रवौ वराश्लेषनगे प्रयत्नात् ॥

यह्यदयमद्यस्त यद्यणादौ अन्नराचमपि एत ।

याथा-विवाहसमय मनसापि न चिन्तयेत् प्राण ॥

व्रतवन्ध दिजातीनां उदाहं सुन्दरीषु च ।

गुरावस्तमिते नित्यं च कुर्याद्गार्हप्ये सप्य ॥

विवाहमपि नेच्छन्ति सुनय काण्डपादय ।
 यथा पौषे तथा चैत्रे केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 तथा मिहगते जीवे विवाहे वादरायण ॥

वसिष्ठ ।

विवाहे ऋतवन्धे च यात्राया ऋतकर्मणि ।
 गुरावस्तमिते शुक्रे ज्ञातस्य परिणीयते ॥
 गुरुर्नष्ट पति इत्याच्छुक्रो नष्टसु कन्यका ।
 चन्द्रे नष्ट उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
 पश्चादभ्युदितोवालो दग्धाह प्राग्दिनघय ।
 पच दृढसु पूर्वेण पश्चाह पश्चिमे मित ॥
 विचित्तमुपयाति नाशस्त-प्रतापौ दक्षिणे लयने ।

वराह ।

द्वेषाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो-
 देशे देशे या स्थिति सैव कार्या ।
 लोके दुष्ट पण्डिता वर्जयन्ति
 दैवज्ञोऽतोऽलोकमार्गेण याथात् ॥
 एहस्तौ शोभनगोचरस्ये
 विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्या ।
 रवौ शुभस्ये च वदन्ति गौड-
 न गोचरोमासवके प्रमाण ॥
 गौडा सूर्येण प्राङ्दक्षिणात्या गुरोर्वस ।
 मासवा सप्तमिच्छन्ति साटाना स्थानजम्बलं ॥

ताराबलं भागधीयाः अयन्ति
 कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
 तथोत्तरामौकुलसन्निहताः
 माण्डव्य-तिक्षीर-तुषारकेषु ॥
 घर्ष-योगास्तिथि-वार-योगाः
 शुभाशुभा ये कथिताः प्रभृताः ।
 वज्रेषु तत्रोक्तफला भवन्ति
 नान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

सारावल्यां ।

षष्ठोविलग्राद्रविरष्टमो वा
 भागो सुहृन्ता यदि युज्यते च ।
 सूर्येन्दु-ताराबलसम्प्रयुक्ता
 गोधूलिका सर्वफलप्रदात्री ॥
 लग्नशुद्धिर्यदा न स्याद्यौवनन्तु प्रशस्यते ।
 तदा तु सर्ववर्णानां कालोगोधूलिकः स्मृतः ॥
 राग्निर्न जायते यस्य नापि लग्नस्य निश्चयः ।
 लग्ने सूर्यावली यस्मिन् तत्र सर्वं प्रशस्यते ॥
 सौरस्त्रिकवलोज्ञेयो माष्टेयोदिवलः स्मृतः ।
 शिवलस्य बुधोज्ञेयश्चतुर्गुणवलोगुरुः ॥
 शुक्रः पञ्चवलोज्ञेयश्चन्द्रः पञ्चल उच्यते ।
 सर्वप्रभवलैर्मित्यं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
 यात्रा विवाहकालेषु कार्येषु विविधेषु च ।

यत्र सूर्यबल नास्ति नास्ति सर्वं ततोवल ॥
 पुष्यामर्कं रूतो योनिर्योपिताममृतद्युति ।
 अतो नृ-योपितोरात्र बल चन्द्र-शशाङ्कज ॥
 यत्र चन्द्रश्च तारा च द्वावेतो बलवत्तरौ ।
 दोषास्तत्र प्रक्षीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगा ॥
 नष्टे शुके तथा चन्द्रे गुरावस्तुपागते ।
 न विवाहो न यात्रा वै नैव दान समाचरेत् ॥
 द्वादश-द्दशम-चतुर्थं जन्मनि पढाष्टमे तृतीये च ।
 प्राप्ता पाणिग्रहण जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
 मित्ते च भगदैवत्ये गुरौ पुत्रपती भवेत् ।
 अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिप्रिया ॥

वाक्यायन ।

पक्ष तिथि-क्षण-करण लग्नेन्द्रके लग्न-ताराभ्य ।
 पाणिग्रहणे योऽव्यास्तन्नविदेकादशपदार्था ॥
 विवाहकर्म नैष्कन्ति प्रसुप्ते शार्ङ्गधन्वनि ।
 स्तावथ गतानान्तु भाण्डव्याद्या महर्षय ॥
 मिहस्थिते सुरगुरावधिमाभके च
 ज्येष्ठे तथाद्यतनुजस्य तथा सुताया ।
 कुर्वीत नार्क-गुरुनीचगयोर्विसृष्ट-
 जन्मस्तयोश्च निखिलान्यपि सङ्गलानि ॥
 रविणा चन्द्रदुक्तेन तारौ वैधव्यमाप्नुयात् ।
 भोमेन श्लिषते शोरे शम्भे पापं समाचरेत् ॥

रहस्यनियुष्ठा सौम्ये त्यक्तलज्जा रतिप्रिया ।
 पतिमन्यं व्रजेत्क्षिप्रं केतुसन्दर्शनाश्रिते ॥
 गुरुद्वन्द्वं जामिचे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः ।
 धन-सौभाग्य-पुत्रांश्च लभते नात्र सशयः ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवासैश्च सुवर्णभरणैः शुभैः ।
 शोभतेऽनुभवा शिष्टा गुरुणा यदि वीक्ष्यते ॥
 सा तु भर्तुं प्रिया नित्यं युधे चन्द्रेऽथ सप्तमे ।
 आदित्येन तु वैधव्यं महादारिद्र्यमेव च ॥
 दृष्टे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् द्यामिशासन^(१) ।
 बन्धा वा घृतवक्त्रा वा शनैश्चरनिरीक्षिते ॥

वशिष्टः ।

मरणं साधयन्तीव द्राक्ष्य दौःश्रीलमेव च ।
 चन्द्रयोगे यथाः कुर्यूरवि-रत्नार्कि-भार्गवा ॥
 जैपुष्प कुलपूज्यल पौष्ट्यञ्च व्याधिमेव च ।
 बुध जीवयुताः कुरुं कर्तुंश्चैव यथाकमान् ॥
 क्षाभ्यां चिभित्तुभिर्वा दारुणे संहितः पुनः ।
 दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुरुते भुवं ॥
 व्रजत्यन्वजने नारी मैरिकावरभूषिता ।
 विदेशं वा व्रजेद्यत्र सौम्यैश्चैव युतः शशौ ॥
 क्षप्रानां नियुनः श्रेष्ठस्ततः कन्या ततस्तत्त्वा ।
 तथा मेषविलग्राप्त विवाहे श्रफलाः कृताः ॥

(१) न कुर्याद्दामिशासनमिति श० ।

अन्ये द्विचतुरादीनामशा घाघ्ना मनीषिभिः ।
 युग्म-कन्या-तुलायान्तु न स्वांशौ न परांशकः ॥
 सुहृदः सौम्यपद्वर्गाः सद्गमौम्यनिरीक्षितः ।
 यो वा विवाहकालेषु प्रवेशे शुभकर्मणि ॥
 ब्राह्मण कुक्षते जार शुक-जीवघमागमे ।
 जीव-भास्करयोः स्नात मतसं कुक्षते पति ॥
 देवेश-सौम्ययोर्दोगे त्यक्त्वा बन्धून् पति तथा ।
 करोति तस्कर जारं कन्या नैवाच मग्नयः ॥
 विष्टप्रांशः स्वनागेन यद्युदाहे न दृश्यते ।
 पुंविनाशस्ततोऽनांशे यद्येवं षोडशस्ततः ॥
 द्शम-द्वितीये नवपक्षमे चतुर्थाष्टमे कक्षचक्ष ।
 एमन्ति पाददृष्ट्या फलानि चैव प्रयच्छन्ति ॥

श्यामः ।

मेपाद्या ये मया पूर्वमुक्ता द्वादश राशयः ।
 तेषां कन्या तुला चैव मिथुमक्ष प्रदृश्यते ॥
 कन्या-तुलायु तेषेषु सप्तैष्वन्यांशके न तु ।
 अतोऽशके फल क्लृप्तं वदतो मे निशामय ॥
 तेषां शकोटकन्यान्दकुमारगतमानसा ।
 हता दृपभने साद्य युग्मांशे शीघ्रमयुता ॥
 वेद्या कुक्षीरभागे स्यात् तीक्ष्णेषा तथैव च ।
 शहाश्रमस्ता विद्यामे भिद्येकरता तथा ॥
 क्षप-शील-गुणीयेता कन्यांशे स्यात् कुमारिका ।

अशान्विता तुलस्यांगे दुःशीला मलदूषिता ॥
 वेद्या कुलमुखीत्यन्ते दृष्टिकांगेऽतिकोपना ।
 चतुर्थवर्गे कुलटा मृग-कुम्भ-अर्थाग्रके ।
 सुदृष्ट्या ह्यन्यसक्ता स्यात् कन्या नास्त्वथ संशयः ॥

गर्गः ।

अधितासहतान्दोषानृतपचायनोद्धवान् ।
 मुहूर्त्त-करणोपेतस्तिष्ठन्त्यातभवांश्च यान् ॥
 यश्चदृष्टिं दुराधपो त्रेक्षाणांशकराशियान् ।
 गुरु-शुक्रबुधाग्रन्ति सग्रे समग्यवस्थिताः ॥

आचार्यः ।

क्षमराशियुक्तो जामिदमतश्च वर्जितोराजः ।
 सग्नस्य वैपथ्यं जामिदगते च कन्यकामरणम् ॥
 राशियुक्ते प्रत्रग्यासा न चितये मदा वर्ज्ये ।
 प्राप्तप्रगे स्युः स्याद्भुनक्षानिर्दितीयगे ॥
 दुश्चिष्योऽर्षविद्विः स्याद्भुनाग्रयतुर्धगे ।
 सुतनागः सुतस्ये स्याद्भुनक्षानिर्दितीयगे ॥
 जामिदस्ये च वैपथ्यं आयुर्द्विष्टयाष्टमे ।
 धर्मगे धनक्षानिः स्यात् कर्मगेऽर्के विशीलता ॥
 लाभः स्यादायगे भानी श्योदादग्रगे भवेत् ।
 सन्धे अयप्रिया सग्रे द्वितीये धनिनी भवेत् ॥
 तृतीये सुभगा गाध्वी चत्वी वभुप्रिया भवेत् ।
 सुतस्ये कन्यका माता पठस्ये स्युःप्राप्त्यात् ॥

षायास्ये भ्रमपत्नी स्नान्मृत्योर्भृत्युमवाप्नुयात् ।
 कन्या प्रजावती धर्मं विकारस्वारकर्मणि ॥
 भर्तृप्रियोपयुक्ता च शशिन्येकादशस्थिते ।
 वगंणी द्वादशे च स्नान् कन्यका श्रौतदा श्रमौ ॥
 अनिष्टयक्ष्ण याती प्रशस्तफलद श्रमौ ।
 सौम्याशकस्यो मैत्रेण दृग्गते चेद्वस्तीयसा ॥
 वैधव्य लग्नगे भौमे कन्यका मृत्युमाप्नुयात् ।
 अग्नि सौरभयात्तां स्नान् द्वितीयस्ये धरासुते ॥
 तृतीयस्येऽर्धसम्पन्ना बन्धुवृष्टा चतुर्थगे ।
 पुत्रघ्नीना सुतस्ये स्वादरिगे सुतभागिनी ॥
 सप्तमस्ये महीसुचे सुयस्यौ खलमयुताः ।
 अष्टकृत्वाव धरासुनौ पुत्रस्ये कन्यकाप्नुयात् ॥
 नवमे भर्तृविदिष्टा दशमे कुक्षफप्रिया ।
 धनाश्विता तयायस्ये नष्टार्था व्यग्रे भवेत् ॥
 लग्नस्ये चन्द्रपुत्रे स्नाहर्मज्ञा सुप्रजा स्थिरा^(१) ।
 स्वकुटुम्बरता नित्य धनस्ये सोमनन्दने ॥
 स्वदू-यशरयो पूजा तृतीयस्ये प्रशाङ्गजे ।
 चतुर्थे बन्धुपूजा स्नात्सुभगा धनसयुता ॥
 वज्रपुत्रा सुतस्ये स्याद्भूतप्रनुत्तथाङ्गिरे ।
 कष्टामापद्माप्नोति पुत्रछागि तथैव च ॥
 सप्तमस्येऽष्टमस्ये च रोगात्तां दुःखभागिनी ।

तपोरता धर्मगे स्नान्नायाशीला च कर्मणा ॥
 सुत सत्य-धवीपेता भीमे द्वादशगे भवेत् ।
 कन्या सङ्घवस्युक्ता शशाङ्कतमये सदा ॥
 गुरौ लग्नगति कन्या धर्मशीला वज्रप्रजा ।
 सुदीर्घमायुराप्नोति निधन निधने भवेत् ॥
 अतिप्रसुदिता जीवे वृश्चिकस्ये भवेत्सदा ।
 सवन्मुवृद्धि जानीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
 सुशीलस्या चतुर्थस्ये पञ्चमस्ये वज्रप्रजा ।
 सपत्नीयुक्ता षष्ठस्ये वज्रमूला स्ववेशनि ॥
 विहृषा दुर्भंगा स्वार्था अगति विमल यश ।
 सुतकर्मसु षष्ठिद्वि प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
 विशिषमात्म्यभरणा पुत्रयुक्ता च कन्यका ।
 सुवर्ण-मणि-वज्राद्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
 व्ययस्ये सततोदारा ददात्यर्थमतन्त्रिता ।
 आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता सप्तस्ये शृगुनन्दने ॥
 प्रभूतगुणयुक्ता स्वात्मपणा च धनाश्रिते ।
 सुश्रुती देवररता कन्या शुक्रे तृतीयमे ॥
 यत्र सा भूषिता कन्या सुरूपा धनसपुता ।
 नित्य चतुर्थमे शुक्रे पञ्चमस्ये वज्रप्रजा ॥
 प्रत्युश्च वन्धुवर्गस्याविराद्या षष्ठमे शृगौ ।
 बन्धकी सप्तमस्ये स्वाद्गार्गवे लोकगर्हिता ॥
 व्याध्यर्दिता भवेच्छुक्रे शृगुस्ये यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्ये स्याद्धर्मयुक्ता मियंवदा ॥
 सत्कर्मयुक्ता दशमे शुके धर्मपरायणा ।
 विधवावर्णिता त्याग्या भवत्येकादशे शृगौ ॥
 व्ययस्ये भार्गवे कन्या व्ययशीला प्रजायते ।
 सौरे लग्नगते कन्या सुश्रुती दुर्भगा श्रया ॥
 निर्धना श्रपणा दीना धर्मस्त्राकात्मजे भवेत् ।
 पुनर्दीनार्त्तिदुःखार्त्ता द्वात्रिंशे च पीडिता ॥
 पञ्चमस्ये सुपुत्रा स्यात् षष्ठस्ये दत्तधाचवा ।
 गर्भस्त्रावार्दिता नित्यं सप्तमस्येऽर्कमन्दने ॥
 अष्टमस्येऽर्कपुत्रे स्यान्नित्यमामयवर्जिता ।
 नवधर्मव्रता कन्या धर्मस्येऽर्कात्मजे भवेत् ॥
 चतुर्थं-भ्रमस्यस्य मृत्यु-वैषम्यकृद्भवेत् ।
 राजगेष्वेष्वधान्येषु निष्पन्नः स्याद्भ्रमस्यतः ॥
 पञ्च पाण्डिष्ये दोषान् वर्जयेदेव चिन्तकः ।
 दारिद्र्यं मृत्यु-वैषम्यं पौष्ट्यमनपत्यताम् ॥
 अष्टमाष्टाद्द्विमाशय तीर्थं वार्धं शृगुभाशुभाः ।
 सप्तस्य पञ्चमस्यानाञ्जुभस्यानस्थितान् घहान् ।
 कार्त्वीविवाहो निर्दोषः कालो यस्यास्तुदुर्लभः ॥
 मूर्त्तिकर्मात्मजसुखचिचिकोणगते गुरौ ।
 भार्गवे च त्रिनशन्ति सर्वे दोषा विलग्नने ॥
 त्यक्त्वा च व्यय-नैधनानि तु सदा मौम्यपहा मरुभं
 शोभृश्यामुरपूजित शशधरोदुदिकम्पामाभयं ।

पापस्य ×××× चन्द्रभवन प्राप्ता क्षितेर्नन्दन
 मुक्ता नैव भवेत् स वृत्तिंगमथी पाणिपद्मेष्विष्टदा^(१) ॥
 यो जन्मनि जन्मग्रहादृष्टमराग्निस्त्रितो भवेत् खरः ।
 स विवाहलक्षणवर्ती शुभोऽप्यशुभं ददाति फलम् ॥
 शौनकः ।

पद्मभिरिष्टं रिष्टञ्च पुष्टमनिष्टमादेशं ।

स्थानादिवलममेतैश्चतुर्भिरपि यवैः ॥

अर्केऽनुकूले सुरपूजिते च

एष्टिं प्रपद्ये मृगुनन्दने च ।

भवन्ति नार्यः सुत-सौख्य-सम्पत्-

सौभाग्यभाजः सतप्रदुपचाः ॥

यहाह्वे सूर्यविधूममर्दं

श्टङ्गाटके धूमगिखे द्रुमे च ।

उपश्रवप्रापिणि चक्रवन्धे

प्राप्ते च पापान्तरगे च चन्द्रे ॥

अश्वन्तयोर्वा परिचेमिणोर्वा

पाण्ड्यहृ खण्डितविम्बयोर्वा ।

शीतोष्णभासोर्विपरीतश्लेष्ट-

कपन्धकालान्तिकयोर्निरस्त ॥

पराशरः ।

दशपलशुक्लकपाले समघनवृत्ते पङ्क्तुसोमेधि ।

(१) श्लोकोऽयं कादशांशुरूपेण भव मुद्रित परमवयव व समीचीनो माति ।

द्वादशमुखपरिणाशे जलपलपट्टिप्रपूरणी घटिका ॥

वाक्य. ।

तामपाचं चिवलिकं षडङ्गसमायुतं ।

इत्युदाहकालः ।

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

वाक्य. ।

कण्डनदलनयवाङ्कुरमण्डपमृदेदिवर्णकाद्यखिलं ।

तस्यन्धिगतागतमृचे वैवाहिके कुर्यात् ॥

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वायु तिथौ शुभे ।

जामिबराग्रौ कन्याया श्रेष्ठे शुभमन्विते ।

चतुर्विंशतिं प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणः ॥

इति वैवाहिककर्मकालः ।

अथ परिणयनकालनिर्णयः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

पितुर्गृहेतु या कन्या रजः पश्याद्यसंस्तृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तथाः सा कन्या वृषणी सता ॥

यस्यां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणोमदमोहितः ।

अथभाव्यो क्षपाङ्गैः स विप्रो वृषणीपतिः ॥

वृषणीघट्टहीता यो ब्राह्मणोमदमोहितः ।

घतमं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्वीणां प्रवर्तते ।
 यस्यां विवाहयेन्नोहात् स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
 त्रिंशद्वर्षाद्गाम्भान्तु भार्या विन्दति नग्निका ।
 एकविंशतिवर्षाः वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

त्रिंशद्वर्षा वहेत्कन्यां हृदां द्वादशवर्षिकी ।
 अष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मं भीदति सत्वरः ।
 वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणं स्वयं ॥
 इति परिणयनकालनिर्णयः ।

अथ देयकन्याकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

सवर्त्तः ।

अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली सता ॥

अत्र 'वृषली' रजस्वला ।

तथाच देवलाः ।

बन्धा तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
 अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला ॥

वृहस्पतिरपि ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यात्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितृसुखाः सा कन्या वृषणी स्यात् ॥

विष्णुः ।

पितृवैश्वानि या कन्या रजः पश्यात्यसंस्कृता ।

सा भवेत् वृषणी ज्ञेया हरंस्ताश्च न दुष्यति ॥

एतच्च प्रायिकं, कामाक्षिदर्वंगेव रजोदर्शनात् ।

अतएव यमः ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

द्शवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्तया ॥

यापुनर्यम-पराभरापस्तन्वैरुक्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

एतदपि प्रायिकं, कामाक्षिस्तथापि रजोदर्शनामभावात् ।

अतएवाह मनुः ।

त्रिंशद्वर्षावहेत्कन्यां दद्यात् द्वादशवर्षिकीं ।

अष्टवर्षीऽष्टवर्षां वा धर्मं शौचं च मत्सरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह इत्युक्तं भवति ।

तथाच शौतमः ।

प्रदानात्प्रागुत्तोरप्रयच्छन्दीषी प्राम्बाममः प्रतिपत्तेरित्येके ।

धमः ।

तस्मादुदाहयेत्कन्यां यावन्नप्तुंमती भवेत् ।

चश्लिष्टः ।

प्रयच्छेन्नश्लिकां कन्यामृतुकालमयात्पिता ।

अतमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

संपदे ।

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्कीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नश्लिका ॥

अमरसिंहः ।

नश्लिकानागतार्त्तवेति ।

अङ्गिराः ।

अनवाप्तरेण गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जना तु सा प्रोक्ता कुचहीना तु नश्लिका ॥

व्यञ्जनेध्वज जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकां ।

पयोधरेषु गन्धर्वा वङ्गिर्भुङ्क्ते रजस्रलां ॥

तस्मादुदाहयेत्कन्यां यावन्नप्तुंमती भवेत् ।

विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शक्यते बुधैः ॥

वृहस्पतिः ।

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्त्यादिष्टस्य पूर्वस्य प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

पराशरः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोभ्राता तथैव च ।

चर्याऽपि^(१) नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्रलां ॥

पैठीनसिः ।

यावन्नोद्यतौ स्तनौ तावद्देया । अथ चतुर्मती भवति दाता
प्रतिपक्षीता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विद्यायां
जायते तस्मान्मृत्तिका दद्यात् ।

प्राज्ञवक्त्रः ।

अथयच्छ्रववाप्नोति भूषणद्वयान्मुताहतौ ।

नारदः ।

यावन्नयत्तवस्तथाः समीधुः पतिना विना ।

तावत्यो भूषणद्वयः सुस्तस्य यो न ददाति तं ॥

यत्पुनर्गन्तुनीकं ।

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यस्तुमत्यपि ।

न चैवीनां प्रयच्छेत्त गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

तद्गुणवति मग्भवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, न पुनर्गुण-
हीननिवेधार्यः ।

यत आह यमः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नशिकामेव शक्तिः ।

न तेव गुणहीनाय भोपरुधाद्भ्रजस्रलां ॥

इति दीयकन्याकासनिर्णयः ।

अथ स्वयम्बरकालनिर्णयः ।

यम ।

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुं गृहे वसेत् ।
भूषणहत्या पितृसखा सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

मनुरपि ।

त्रीणि वर्षाण्युदीचेत कुमार्यृतुमती धती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्यादिन्देत सदृश पति ॥
अदौयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं ।
नैन किञ्चिदवाप्नोति न च य साधिगच्छति ॥

सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थं ।

बौधायन ।

अविद्यमाने सदृशे गुणधीनमपि अयेत् ।

'सदृशे' गुणवति ।

वसिष्ठ ।

कुमारी चतुमती त्रीणि त्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्य
पति विन्देत तुल्य ।

यत्पुनर्गौतमेनोक्तं ।

त्रीनृत्नतीत्यं स्वयं युज्यते ।

यच्च विष्णुनोक्तं ।

चतुचयमुपासीत कन्या कुर्यात्स्वयम्बर ।

चतुचये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्तथा ॥

तद्वृत्तत्रयादवाङ्निर्घेधपर, यदा तु न वर्षचयमवस्थातुमल तदा
 षट्त्रयादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायन ।

वरयित्वा तु य कश्चिन्नृण्येत् पुरुषो यदा ।

रक्षागमास्तीनतीत्य कन्यान्य वरयेत्यति ॥

रक्षागमान् च्छून् ।

नारद ।

प्रतिगृह्य तु य कन्या वरोद्देशान्तर मजेत् ।

चौनृदन् समतिकन्य कन्यान्य वरयेद्धर ॥

‘प्रतिगृह्य’ वरयित्वा ।

केचित्तु षट्त्रयादूर्ध्वं स्वयम्बरविधायक पूर्वोदाङ्गतविष्णु-
 गौतम नारद-कात्यायनवचनप्रमानार्थनेन व्याचक्षते, तदयुक्त । तत्र
 हि पितुरदान प्रकृतं न तु वरयितुर्देशान्तरगमन मरण वा तस्मात्
 क्रमानुरोधत्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी । यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या
 राजागमामजेत्, अतुभया तस्य वर एतीच्छ वरयेत् स्वय, कश्चि-
 दाता लक्ष्ये मये ।

पाञ्चवक्त्र ।

गन्धस्वभावे दाहृषा कन्या कुर्व्यात् स्वयम्बर ।

‘गन्ध गमनाहे ।

इति स्वयम्बरकालनिर्णय ।

अथ चतुर्थीश्रमस्वीकारकालनिर्णयः ।

उपिलैव तत सम्यक् द्वितीयं श्नाश्रमं प्रति ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ऊतहोमो जितेन्द्रिय ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थं त्वायुषं श्रेयं श्रमयित्वा श्रमं व्रजेत् ।

श्रेय-लोम-गन्धान्वाप्य वानप्रस्थोऽमुनिस्ततः ॥

आश्रमादाश्रमं मद्यं पूतो भवति कर्मभिः ।

सोऽपि तस्य पिता तादृक् क्रमेण सुभमाहितः ॥

वानप्रस्थः समाख्याय चतुर्थीश्रममभ्यगात् ।

वने चरन्विद्वत्यैव^(१) द्वितीयं भागमायुषं ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्तमङ्गं परिव्रजेत् ॥

द्वितीयं भागमिति यावत् कालेन तपसिद्धिं विषयाभिलाषश्च निवर्तते तावदिवचितं, न हि मुख्यकृतीयं कालो न यावति च वयसि मदावेशं तदा तदा सवेद्यते तदा परिव्रजेदित्यर्थः ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा ऊतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिचायसिपरिव्रान्तं प्रव्रजेत्येत्यं वदन्ते ॥

समुच्चयपक्षाश्रयमेतत्, यदा गृहस्थाश्रमं वानप्रस्थाश्रमौ कृत्वा-भयवावशकानुष्ठानेन जितेन्द्रियं तदा प्रव्रजन्वदन्ति इति पूर्वश्रम-धर्मानुवादः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अनुत्पाद्य सुतान्देवानसक्तं पितृसत्या ।

(१) वनेष्वनुविद्यत्यैवति ख० ।

भूतादींश्च कथं मौञ्जात् खर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

कालिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

अणानि शीघ्रपाशय दद्या यज्ञैश्च संन्यसेत् ॥

गुरुणानुमतः श्रद्धा सदारो वै द्विजोत्तमः ।

अनुत्पाद्य सुतं नैव ब्राह्मणः प्रमजेद्गृहात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अणवयापाकरणमविधायानितेन्द्रियः ।

राम-द्वेषावनिर्जित्य मोचमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

अणानि शीघ्रपाशय मनोमोचे निवेशयेत् ।

अणपाशय मोचन्तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

मौञ्जकफललात् ज्ञानमेव चाच मोचग्रन्थेनोच्यते, अतएव मौञ्जं सेवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुत्राद्योत्पाद्य धर्मतः ।

दद्या तु शक्तितो यज्ञैर्मनोमोचे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य द्विजोवेदं अनुत्पाद्य तत्रात्मजान् ।

अनिद्धा चैव यज्ञेषु मोचमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

अमुच्यपत्तमाश्रित्येतरपचनिन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधः उदि-
तानुदितहोमवत्, अन्यथा “यदि वेतरया ब्रह्मचर्यादिव प्रमजेदिति
भयवशावास्त्युतिविरोधः स्यात् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्यजमान् जायते ब्रह्मचर्येण अविभो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः

एष वा अनृणोयः पुत्रौ यज्ञौ मन्नाचारौ वागीति एतत्तैत्तिरीय-
श्रुतिवचनमपि समुच्चयपत्राश्रयमेव ।

शङ्ख-लिखीतौ ।

वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः परिप्रजनमेवाग्नि-
मात्मन्यारोय व्यपगतभय-लोभ-मोह-क्रोध-शोक-द्रोह-मद-मात्सर-
कलत्रस्योचितवेदनावस्थितमनसः श्रद्धाचनियतं भवति तस्मात्तद्-
दरेवोपासीत घटदरेव संन्यसेत् सर्षारम्भपरियहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

सुत्त-द्रव्य-कलत्रेषु त्याक्तस्त्रेहो नराधिपः ।

चतुर्थमायमस्त्रानं गच्छेत्त्रिभूतमस्त्ररः ॥

दिवा दिव्ये च भोगे तु विषये षट्कलत्रेषु ।

दृष्टानुश्राविके चैव विरक्तः संन्यसेदनात् ॥

शूर्मपुराणे ।

किञ्चिच्छ्रेयस्करतमं लोकेऽस्मिन् ब्रह्मपत्तमाः ।

यज्ञस्यपो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिषः ॥

आराध्य तपसा दिवं योगिनं परमेश्वरम् ।

प्रज्जेदिधिवद्यज्ञैरिष्टा पूर्वं सुरोत्तमान् ॥

वनवासात्परिद्वान्तः प्रज्जेदिधिपूर्वकं ।

आध्यदिष्टोचिरक्तो वा नातुरोवाय दुःखितः ॥

आतुराणां विमेषोऽस्ति न विधिर्न च शतक्रिया ।

प्रेषमाचक्षु सञ्चाम आतुराणां विधीयते ॥

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्यान्नादिगोचरे ।

भयभीतस्य सञ्चास अङ्गिरा मुनिरमवीत् ।
 विरक्त सञ्चसेद्विद्वाननिद्धापि द्विशोत्तम ।
 अथापि विविधैर्यज्ञैरिद्धा वनमथाश्रयेत् ॥
 तपस्तप्त्वा तपोयोगाद्विरक्त सञ्चसेत्तथा ।
 प्रकर्तुंमसमर्थोऽपि जुहोति यज्ञक्रियाया ॥
 अन्य पङ्कुरद्विद्रोवा विरक्त सञ्चसेत् द्विज ।
 सर्वेषामेव वैराग्य जायते सर्ववस्तुषु ।
 तदैव सञ्चसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

धम ।

शीर्षवेदप्रतोविद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।
 सम सर्वेषु भूतेषु कृतकृत्य परिभजेत् ॥
 पुनर्दारक्रियाभावे कृतमार्घं परिभजेत् ।
 वनादा धूतपापो वा परं मन्यानमाश्रयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

उत्पद्यन्नानविज्ञानो वैराग्य परम गत ।
 यत् भजेत् ब्रह्मर्ष्यादीन् यदीच्छेत्परमाङ्गति ॥
 दारानाहत्य विधिवद्दय्यावद्विविधैर्मथै ।
 यजेदुत्पादयेत्तृणैश्चो विरक्तो यदि सञ्चसेत् ॥
 अनिद्धा विधिवद् यज्ञैरनुत्पाद्य तपात्मज ।
 न मार्घस्य गृहीत्वा तु सञ्चसेत् मुद्धिमान् द्विज ॥
 अथ वैराग्यमेगेन स्यात् नोत्सहते गृह ।
 तदैव गन्धमेद्विद्वाननिर्वेष विचारयेत् ॥

अपमादाश्रमादापि विरक्तो भवसागरात् ।
 ब्राह्मणी मोक्षमन्विच्छस्वक्ता सद्गान् परिभजेत् ॥
 अथ तृतीयं सम्प्राप्य गृहस्थाश्रममुत्तमं ।
 पतुर्धमायुषोभागं तत्स्थो वापि परिभजेत् ॥
 इति चतुर्थ्याश्रमकालनिर्णयः ।

अग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः ।

तत्र मनु-प्रातातपौ ।

दाराग्निहोत्रसम्बन्धं कुर्वते योऽप्ये खिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिष्ठ पूर्वजः ॥

स च सौदरोभ्राता मान्यजो मान्यमाह्वजः । एतदेवोत्तरं च
 स्फुटीभविव्यति, तथा पतितोन्मत्त-नपुंसकान्ध-वधिर-गूक-अङ्ग-
 कुञ्ज-कुष्ठि-श्लिचि-राजयन्त्रोदराद्यघाध्यमहारोगाभिभूत-नास्तिक्य-
 शास्त्रयोगिप्रमजित्पिरकालप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवगन्तव्यं ।
 एतेषां परिणयादावधिकारस्त्वाविद्यमानत्वात् ।

अत एव बन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

देशान्तरस्त्र-क्षौर्वैकल्पशांशं सशोदरान् ।

वेश्यानिष्ठांशं पतित-शूद्रस्तन्वाधिरोगिणः ॥

षष्ठ-मूकादि-वधिर कुञ्ज-वामन-कुण्डकान् ।

अतिष्टद्भानदारांशं कृषिसक्तान् नृपक्ष च ॥

धनवृद्धिप्रशक्तांशं कामतोऽकारिणश्चया ।

कुलटोन्मत्त-चोराश्च परिविन्दन् दुष्यति ॥

शातातप ।

क्षीवे देशान्तरस्थे वा पतिते प्रजिते तथा^(१) ।
योगशास्त्राभिपुक्ते च न दोष परिवेदने ॥

समन्तु ।

व्यथनासक्तचित्तो वा नाश्रितो वाच वापज ।
कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥
पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् धरनारीसुतांस्तथा ।
दाराग्निषोषसयोगे न दोष परिवेदने ॥

धन वाचकौ ।

दाराग्निषोषधर्मेषु नाधर्म परिविन्दत ।
इति पाठ । 'परनारीसुतान् दत्त क्रीतकादिभ्रातृन् ।
वसिष्ठ' ।

अष्टो दश-द्वादशवर्षाणि भ्रातरमनिविष्टमप्रतीचमाण. प्राय-
सिन्धी भवति,

अनिविष्ट माघोदरे, भवन्ति चाष श्लोका ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्ञायान् धर्मार्थयोगत ।
न्याय्य प्रतीक्षितु भाषां श्रूयमाण पुन पुन ॥
उन्मत्त किन्चिपि कुर्वी पतित क्षीव एव वा ।
राजयक्षादियुक्तय न न्याय्य स्वान् प्रतीक्षितु ॥
दण्ड-यामन कुष्ठान्ध-पतितोन्मत्त-कुण्डकान् ।

(१) पतिते प्रजिते तथेति पाठे नाक्षयिणीकादौ भवितुमर्हतीति
विभाषणोच्यते ।

रोगि-बधिर-मूकेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा वृद्धवशिष्ठः ।

अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अग्रजातुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतस्माधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वन्ति वेदितव्यं । अनधिकारिणि
व्यतिक्रमाभावाच्च तदनुज्ञापक्षेण युज्यते ।

अतएव हारौतः ।

सोदराणाम्नु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यथा ॥

अस्मार्थः) सोदरेऽप्येऽधिकारिणि अज्ञतविवाहे विवाहमौहमाने
धन्निहितेऽवतिष्ठति तदनुज्ञां गृह्णीताधानवद्विवाहो न कदाच-
नापि कर्तव्यः ।

यदाहोमनाः ।

पिता पितामहो यस्तु नापञ्जोवाच कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

पितुर्यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

अत्राप्यनुज्ञाते स्थिते वा भ्रातातप ।

अग्रथः परिविन्दन्ति कनिष्ठस्य या च कन्या विह्वपिका ।
 एतच्चाधिकाररहिते भ्रातरौति पूर्ववचनादतिकुरूपा ज्येष्ठापि
 षती न कनिष्ठाया विवाहविषयेतुर्भवितु मर्हतीति ।

इत्यग्निहोत्राधान-दारस्त्रीकारकालनिर्णयः ।

अथावसथ्याधानकालनिर्णयः ।

तत्र याश्वल्क्यः ।

आवसथ्यमनादृत्य चेतार्यां यः प्रवर्त्तते ।

शोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तपोच्यते ॥

अत्र केचिदाहुः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्याद्यज्ञे स्थिते ।

इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिपद्येऽपि नैव परिवेदनं
 भवति शब्दमृत्तेरन्यनिष्ठत्तिफलत्वादिति तदयुक्तं अन्यनिष्ठत्तेर-
 शाब्दत्वात् ।

अतएवाह गार्ग्यः ।

सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न जुषांश्चारसंप्रहं ।

आवसथ्यं तथाधानं प्रतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

ब्रह्मगर्भोऽपि ।

याजनाध्यापनैद्यौ अग्निहोत्रोद्यमेन च ।

उपासनं समादध्यात् सकाले परिवेदयन् ॥

‘सकाले’ यथाविहितकाले ।

तथाच सतिः ।

श्राधानं विधिवद्भक्तुलभद्वादद्यापि वा ।

मशानसादरश्रोत्रं दार-दायादकालयोः ॥

पारस्करः ।

श्रावसव्याधानं दारकाले दायादकाले एकेषां ।

गौतमः ।

पुत्रमुत्पाद्याश्रावसव्याधानं कृत्वातिथीन् संपूजयेत् ।

व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतस्य प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अस्य तस्य न भोज्यं कृपापाको हि स सति ॥

श्लेष्टस्याधिकारिण एतद्गृह्यं कनौषांश्च कृताग्निघोत्रेषुपि श्लेष्टे
भ्रातरि वेदाध्ययनाद्यामक्रो भैवाग्निपरिग्रहमकुर्वेषुपि प्रत्यवायेन
सह संगृह्यते ।

अथ गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययनमिष्टो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अनधीतवेदस्यापि समावृत्तविवाहः सत्यमतेन दर्शितः ।

अनधीत्य द्विजो वेदं ज्ञानोद्गाह्य यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

इत्यावसव्याधानकालनिर्णयः ।

अध्याग्निहोत्रकालः ।

तत्र कात्यायनः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
 सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीय वैदिकी श्रुति ॥
 राधेन्दु योऽग्ने भागे पह-नचचभ्युषिते ।
 काष्ठ तनुदिगं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषित च तत् ॥
 रेखाभाष प्रदृश्येत तस्मिन्निति समन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्ख ।

साय प्रातश्च जुहुयादग्निहोत्र यथाविधि ।

बौधायनः ।

आसायं कर्मणः प्रातरप्रातः सायकर्मणः ।

आह्वतिर्नातिपद्येत सावंतः पार्वणान्तरात् ॥

सौचायणीयपरिशिष्टे ।

अथयोह स प्राजापकाः आसंस्ते अग्निहोत्रिणां पशान्ते समनु-
 होमानपास्य तथा द्विराचीय-यज्ञाचथो दिमासाद्धंसासायाग्निहोत्र-
 मजुहुवुस्तस्माद्यायावेर आमयाव्यार्त्तावार्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात्
 उपसेव्येऽहनि प्रातःसाय चतुर्दश चतुर्दशीतानि प्रातश्चतुर्दश^(१) ।

(१) पाठोऽयं आदर्शात्तरूप एव मुद्रितः परन्त्वय न समीचीन प्रति-
 भाति ।

चतुर्दशपक्षमुपलवणार्थं, कदाचित् पञ्चदशपि भवन्ति कदा-
चिच्चतुर्दशैतानि कदाचित् षोडशानि ।

मरीचिः ।

पचहोमानथोदत्ता गत्वा कस्माच्चिवन्तते ।

शोम पुन. प्रलुर्वात भवेत् न स दोषभाक् ॥

इत्यग्निशोचकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादादारम्भकालः ।

अथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमाचरेत् ।

क्षेत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ॥

वैशाखे धन-रत्नानि ज्येष्ठे स्थाप्युक्तपैव च ।

आषाढे मृत्यु-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥

श्रावणे मृत्युलाभश्च शान्तिर्माद्रूपदे भवेत् ।

पत्नीनाम् आश्विने स्थात्कात्तिके धन-धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतोभयम् ॥

‘भक्तं’ भक्ष्यमाचोपलक्षणम् ।

लाभश्च वज्रयो विन्धाद्ग्रिं भाषे विनिर्द्दिशेत् ।

षाण्ण्युने काञ्चनं युवानिति कालवत्तं स्यतम् ॥

विश्वकर्ममते ।

क्षेत्रे शोकाकुलोभर्त्ता वैशाखे च धमाश्रितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शूची ॥

श्रावणे धनवृद्धिः श्रावणमध्ये न वसेद्गृही ।

कस्तद्व्याग्निने माभि मृत्या नम्यन्ति कार्तिके ॥
मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे कामधम्पदः ।

‘सहस्रः’ षोडशः ।

माघे भवेद्वह्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ॥

तथा सहस्रे ।

व्याधिः शोकोभवेच्चैवे वैशाखे धनरक्षयुक् ।

गो-महिष्यादिभिर्युक्तो मृहमेधी सदैव चि ॥

ज्येष्ठे मृत्युमवाप्नोति आपादे पशुनाग्रनन ।

मृत्युलाभः सुरद्वानि छाभोऽर्थस्य तथैव च ॥

श्रावणे मृत्युलाभस्तु धनदृष्टिरनाकुला ।

माघि गात्रपदे गेहं दुःखद जायते भुवम् ॥

तत्र सर्वस्वहानिस्तु भवेत्तद्गृहमेधिनः ।

आग्निने तु भवेचित्यं पत्नीनाग्रस्तथा कलिः ॥

कार्तिके स्याद्दुर्न धान्यं मृत्युनाशोऽप्यहर्निग्रम् ।

अत एव मग्नम्यन्ते प्रासादारम्भे सुताः ॥

मार्गशीर्षे मृहहारम्भो धनलाभसुखप्रदः ।

भस्त्रं वै विविध तत्र दृश्ययादिसुरवकम् ॥

वासुलाभ शुभश्चात्र प्रजालाभो महानपि ।

मिवाणां चैव पुत्राणां स्त्रीणां लाभः परोभवेत् ॥

पौषे भीतिः परिज्ञेया तस्कराणां सुदाम्बुषा ।

धन-धान्यादिलाभः स्यात् पुत्र-मित्रादिमत्पदः ॥

माघे वह्निभयं ज्ञेयं सर्वदत्तापकृत्सदा ।

फाल्गुने चैव विज्ञेयो लाभ काञ्चनज शुभ ॥
 पुत्रलाभो महानच सुख सौन्दर्ययुत ।
 इति मामफल प्रोक्त वैविध्यमधुना ब्रुवे ।
 उत्तम मध्यमश्चैव कनिष्ठश्चेति तत् विधा ॥
 वैशाखे श्रावणे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 उत्तमाश्ले समाख्याता कथ्यन्ते मध्यमाश्लया ।
 आषाढे कार्तिके पुष्ये मध्यमाश्लेति कीर्त्तिता ॥
 कनिष्ठाश्लान् समाख्यास्ये निशाम्य समासत ।
 चैत्रे ज्येष्ठौ नभस्य धुरीणोमासा कनिष्ठका ॥

‘ईप’ आश्विन ।

फलमेषा समासेन कल्पित तत्परिस्तुटम् ।

अपरानितपृच्छायाम् ।

रवौ कन्या-तुलाश्लेषे वास्तो पूर्वे गिर स्थितम् ।

‘श्लि’ वृश्चिक ।

चापे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।

आदित्यवारयोगेन स वानु भरति भ्रमात् ॥

यत्र भानु गिरस्तत्र सञ्चितव्य रविक्रमात् ।

देवागार गृहश्चैव न कुर्याच्छीर्षसम्भ्रमम् ॥

मृत्युरोगभयानि स्युः प्रशस्त कुचिसम्भ्रमम् ।

तुला वृश्चिक कन्यासु भास्करो यदि सञ्चितः ।

न तदा प्राङ्मुख कुर्यात् गृह भवति निष्फलम् ॥

धनुर्मकर कुम्भेषु यदा तिष्ठति भास्करः ।

तदा याम्यमुखं वेष्म राज-चोराग्निभीतिदम् ॥
 मीने मेघे वृषे प्रत्यङ्मुखं स्त्रीकलाघावहम् ।
 मिथुने कर्कटे भिङ्गे न कुर्याच्चोत्तराननम् ।
 तथा कृतं भवेदेश्च दौष-शोक-भयावहम् ॥

विश्वकर्मा ।

रवौ कन्या-तुलालिखे गृहं वाहणदिङ्मुखम् ।
 न कुर्यात्तद्वि शून्यं श्याम च दक्षी भवेत् प्रभो ॥
 दक्षिणाभिमुखं कुम्भ-गृगषापस्थिते रवौ ।
 कुर्वीत निष्फलं तमस्यात् नृपदण्ड-वृधादिहत् ॥
 न मीन-वृष-मेघेषु कुर्वीत प्राङ्मुखं रवौ ।
 तद्हननं नलिचन्द्रराजचोरादिहृद्यतः ॥
 रवौ मिथुन-सिंहस्थे न कर्कस्थेऽप्युदङ्मुखम् ।
 कुर्यात्तद्वै दरिद्रत्वं दद्यात् चणदौषताम् ॥

विश्वकर्मप्रोक्ते ।

अधुना कुण्डलीचक्रं रविचक्रायुधं ध्रुवम् ।
 रेखादयं प्रकर्त्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
 दक्षिणोत्तरगन्तव्येऽसैका वल्लि-वायुगा ।
 ईश-नैर्द्वेता वैका तत्र रात्रीस्तु विन्यसेत् ॥
 क्रमादौगानरेखाया रेखाद्वादशकं भवेत् ।
 तत्र कन्यादिभिहान्ता राशयो द्वादश क्रमात् ॥
 यत्र यत्र भवेद्भान्तुस्तत्र वास्तुशिरः स्थितम् ।
 छद्मत्वात् सप्तमे राशौ वास्तोर्दृष्टिः पतेत् क्रमात् ॥

यद्रेखायां भवेत्सूर्या वास्तुमस्तकसंयुतः ।
 तद्रेखायादितं राशिं संमुखञ्चैव दूषयेत् ॥
 रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्तन्निधामितम् ।
 रविभुक्तस्त यो राशिः स च दग्धः प्रकीर्तितः ॥
 शिरःस्थिते न कर्त्तव्यं रवौ दारं कथञ्चन ।
 यद्यज्ञानात्कृते तस्मिन् चयं स्याद्गृहमेधिनः ॥
 वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ वदेद्द्वारन्तु वेम्भनः ।
 धननाशो भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुक्षयः ॥
 रविरेखाग्रहे राशौ हते रोगभय महत् ।
 रोग-पोरादिभिश्चैव वक्रि-राजकुलादिभिः ॥
 रविदृष्टिगते राशौ गृहद्वारन्तु यत्र हि ।
 तत्र संवसतो नित्यं रोग-दुःख सुदारुणम् ॥
 दग्धे द्वारे हते ज्ञानात्तद्गर्तुं स्याद्जनक्षयः ।
 नकास्ये कुम्भगे भानौ सिद्धगे कर्कटे तथा ।
 पूर्वाक्षं पश्चिमाक्षश्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
 फलमेतत् समुद्दिष्टं वर्णानां भवनाश्रयम् ।
 कन्यादौ नारभेद्देहं मङ्गलाथीं कदाचन ॥

कुण्डलीचक्रस्य फलितार्थमाह ।

फलोद्देशं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिस्फुटम् ।
 सुखदुःखिस्तथा शान्तिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
 वन्धुनाश्रफ्लया तन्त्र नकास्ये फलमीदृशम् ।
 गुरिलक्ष्मीप्रदस्यैव पाशुभिश्च यतो गृही ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं शुभे वै सर्वमामि च ।
 पुष्पाः पौष्पाः प्रयद्गन्ते मञ्जीरविचला भवेत् ॥
 शूर्य्य वृत्तिमान्भर्ता सुप्त-धौभाग्यस्युतः ।
 मिष्टे त्वविकलं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
 दृष्टः पुष्टः सुमपन्नो वज्रगावः त्रियान्वितः ।
 भर्ता वै लभते सौख्यं कर्कं च फलामौदृगम् ॥
 मेये वृषे तुलायाश्च वृद्धिके च यदा रविः ।
 उदगाखं शृङ्खैव प्रेतदाक्षं प्रकारयेत् ॥
 एतेषाम्तु क्रमेणैव फलमथ वदान्यहम् ।
 शुभलक्ष्मीफलं सौम्यं पुष-पौषमष्टद्वये ॥
 मङ्गभाषी भवेद्गूढं सर्वसौभाग्यस्युतः ।
 एवमादि फलं सौम्ये भर्ता वै लभते चिरम् ॥
 वृषे सौम्यं चिरा लक्ष्मीः पण्डित्तिरनाकुला ।
 पुष्पाश्च बहवस्तस्य जायन्ते शोभनास्त्रियः ॥
 एवमादि फलं भर्तुस्तथा प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 तुलायां प्रीच्यते सम्यक् फलनिष्ठतमं नृणाम् ॥
 धनं धान्यं सुखं भोगो मोऽप्य-पुल्लमष्टद्वयं ।
 वज्रमिवास्तथा मृत्याः पश्यवः शोभना मृष्टे ॥
 पुण्यराशिस्तथा भर्तुस्तुलायामौदृगं फलम् ।
 दिपतां मह्यः सम्यक् सकुले वृद्धिरेव च ॥
 धनवान् भोगसम्पन्नो भर्ता स्वादमभान्वितः ।
 एवमादि फलं तत्र वृद्धिके जायते ध्रुवम् ॥

नक्र कुम्भी प्रतिज्ञेयौ प्रकाम्ये मन्दिरे द्वितौ ।
हरि-कर्कटकौ ज्ञेयौ प्रतीचीमुखवेग्नन ॥

‘हरि’ सिद्ध ।

भेपोटपक्षया चैतौ सौम्यागारभजे द्वितौ ।
तुला च दृष्टिकथैव दक्षिणस्यामुभौ द्वितौ ॥
कोणखानामथोवच्छे कन्यादीना फल यथा ।
यत कन्यास्थितोभ्वाहो धतुर्धूमसमाश्रयात् ॥
शुनि मीन-खरे चैव मिथुन सर्वदा त्रितम् ।
कन्या प्राप्ते रवौ मय्य् नारभेत गृह सुधी ॥
न खड्गिस्तत्र जायेत पुत्र-पौत्रपशुषय ।
सर्वदार्तिभ्युतोभर्ता वसेदत्र न क्षम्य ॥
धनुस्त्रिते रवौ कार्यं नैव गेष्ट कदाचन ।
शत्रुभिर्घातयेते तत्र जायन्ते हि न मय्यद् ॥
अथवा राजदण्डेन पीड्यतेऽसौ वसन् गृही ।
यदा भानुस्त मीनस्त्रयदा गेष्ट न कारयेत् ॥
हतश्रेष्ठाधिगोकाय भयाय विपुलाय च ।
अधीरत्व तदा तस्य ग्लानि शान्मीनत फलम् ॥
मिथुनस्यो यदा भानुस्तदा वेम्न न कारयेत् ।
अग्निना दह्यते तदै वेम्न दुःखमद् यदा ॥
मीनस्ये वक्रिदिग्भागे गृहहारस्योऽग्निजीविनाम् ।
मिथुने त्वाश्रयारम्भ ईपे सश्राभिना द्वित ॥
पायवे कन्यका ज्ञेया गृहहारस्य सुखमद् ।

सारोपजीविनां सैव वेद्यादीनां सदैव हि ॥
 मैर्द्यां कामुके च स्यादारम्भः स्वपचां गृहे ।
 इदानीं कथये वेद्यं राशि-मासमनागमम् ॥
 चैवे मेयो भवेद्यत्र तत्र गेहं न कारयेत् ।
 कृते ष्याधिर्मदानत्र जायते गृहमेधिनाम् ।
 ज्येष्ठे तु मिथुन यत्र तत्र दैधं भवेत् सदा ॥

‘दैध’ दन्द्युद्धमिति यावत् ।

आषाढे कर्कटीदुष्टो गमस्ये कन्यका तथा ।
 आश्विने तु तुला दुष्टा वृश्चिके कार्तिके तथा ॥
 चाप मार्गं भवेद्दुष्टं तेन मार्गं न शोभन ।
 माघे कुम्भस्त वै दुष्टस्तारमो न शोभन ॥
 भाषि माघाष्टकश्चेति दूषित वै परस्पर ।
 तेन चेषु न कर्त्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥

तथा ।

सिद्धम मेयमं सैव गृहं दक्षेन वर्जयेत् ।
 अस्तहते गुरौ शके गृहहारमो न शस्यते ।
 नातिवीणे निशानाघे गृहहारमो भवेदिह ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

भास्वकाले न कर्त्तव्यं वास्तुकर्म विज्ञानता ।

तपन ।

कृष्णपक्षान्ते विभागे कृष्णैकादशीमारभ्य दिनपक्षके शुक्लपक्षान्ते
 विभागे शुक्लप्रतिपदमारभ्य दिनपक्षके, एवं कृष्णैकादशीमारभ्य
 दिनदशक विविध भवति ।

तथा ।

चतुर्थी नवमीश्चैव वज्रंथेच चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो यत्र शस्त्रेण वा शुभा वास्तुकर्मणि ।

शस्त्रे मासि सिते पंचे प्रतिपच्च द्वितीयया ॥

द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।

एकादशी-त्रयोदशौ पूर्णमासौ प्रकीर्णितः ॥

एता पूर्णैति विख्याता नामतस्त्रिथयस्त्रिमा ।

चतुर्थ्या वाय पञ्चा वा दक्षिणाश्च विवर्जयेत् ॥

तत्र सवसतो यस्मान्महायाधिभय भवेत् ।

तथा वाराः प्रशस्त्रेण रवि महत्सवर्जिता ॥

द्विष्यान्तरीच चितिजैहपातेभंवपीडितम् ।

ग्रहोपसृष्ट मन्वाज्य व्यतीपातहतश्च यत् ॥

‘ग्रहोपसृष्ट पापदहदूषितम् ।

पद्म-तारागुक्कुले भे कर्तुं कार्ये विज्ञानता ॥

भुवाणि तानि शस्त्रानि शस्त्रश्लेषेर्हत तथा ॥

‘भुवाणि रोहिण्युत्तराण्य चेति ।

वायश्च वैष्णव पुष्य पौष माविचमेव च ।

मत्स्यपुराणे ।

वज्र श्याघात श्लेषे व्यतीपातानिगण्डयो ।

विष्णुश्च गण्ड परिधान् वज्रयोगेषु कारयेत् ॥

निश्चकर्ममते ।

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता धं मनीषिभिः ।
 अतिगण्डो व्यतीपातः परिषो वञ्च एव च ॥
 गण्डं शूलस्य विष्कुम्भो व्याघातश्च सुदुःखदः ।
 एतान् योगान् ममावर्ज्यं अभावे तेषु चैव हि ॥
 विष्कुम्भे घटिकास्त्रिस्रः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।
 वञ्चे तु घटिकास्त्रिस्रो नव वा परिवर्जयेत् ॥
 अतिगण्डेषु वै षट्कं नव वा दोषदायकाः ।
 गण्डे तु घटिकाः षड्वा व्याघाते नव षट् च वा ॥
 शूले तु घटिकाः पञ्च भङ्ग वा दोषदा मताः ।
 वैद्यतौ च व्यतीपाते घटिकापष्टिरेव च ॥
 परिषे घटिकास्त्रिंशत् षट्चिंशदथवा शुभाः ।
 एतेषां घटिकाः श्रेयाः सर्वान्याः शुभावहाः ॥
 योगाः शुभावहाः कार्या वास्तुष्ठापनकर्षणि ।
 यथा नाम तथा तेषां फलसिद्धिरुदाहता ॥

तथा ।

करणान्वय वक्ष्यामि वास्तारम्भे शुभाथ वे ।
 तैतिलं वणिजं नागं वाल्वं करणान्तरम् ।
 धन-धान्यकराणि स्युः श्रेयसे च सुखाय च ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

अङ्गारकदिनं नाम करणं विष्टिमंशकम् ।
 वर्जयेदित्यनुषङ्ग ।
 मन्त्रपुराणे ।

शेते मैत्रेय माहेन्द्रे गन्धे वाति विरोहणे ।
 तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ॥
 चन्द्रादित्यमल लब्धा लग्न शुभनिरीक्षितम्
 शुभोच्छ्रयादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ।
 प्रसादेऽप्येवमेव स्वात् कूप वापीषु चैव हि ॥

विद्यकर्ममते ।

मुहूर्त्तान् कपयिष्यामि चै लृते सर्वधम्पद ।
 माहेन्द्रे रौहिणे चैव सावित्रे मिचके तथा ॥
 गन्धर्वेऽभिजिति शेते मुहूर्त्ते कारयेत् गृहान् ।
 अथ साधारणान् ब्रूमो मुहूर्त्तान् सप्त चैव हि ॥
 विराजोविजय शेते सावित्रो मैत्रिकोऽभिजित् ।
 खल्लयेति ममाख्याता सर्वे सर्वार्थसिद्धिदा ॥
 अथ वारविशेषेण वर्जनीयान् प्रवीमि ते ।
 अर्यम्पेऽर्के तु वैराज्यशुभ्रे वै ब्रह्मराक्षसौ ॥
 पिषा जेधौ कुजे गष्टौ बुधे चैवाभिजित्तथा ।
 पिचब्राह्मणौ तथा शुके राक्षसायौ दृष्टस्यौ ।
 भोजद्वेषौ मुहूर्त्तौ तौ वर्जनीयौ ग्रनेश्वरे ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

स्त्रिरलम्बे स्त्रिराग्ने च कर्तुंशोपचयान्विते ।

‘स्त्रिरलम्बानि’ वृष सिद्ध दृशिक-कुशा । ‘कर्तुं’ कर्त्तराग्ने, ‘उप-
 चयान्विते’ विपडेकादग्रस्थामस्थिते ।

तथाच ज्ञातके ।

त्रिषड्भेकाद्ग्रहमान्युपचयभवनान्यतोऽन्यथान्यानि ।

यस्य सौम्या यदाः केन्द्रे त्रिकोणे चापि भागवः ।

पापाद्योपचयस्थाने तस्मिन् काव्यं निवेशनम् ॥

दृश्यति-शुक्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः' । शीणेन्दु-रवि-मङ्गल-
ग्रनेश्वराः 'धायाः', संयुक्तो बुधश्च ।

तथाच लघुजातके ।

शीणेन्दुर्क-यमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः ।

'यमः' ग्रनेश्वरः, 'श्वरः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'किन्नाशि'
खण्डानि प्रथम-चतुर्थ-षष्ठम-दशमस्थानानि । 'त्रिकोणं' नवपञ्चमस्थानं ।

तथाच जातके ।

केन्द्रचतुष्टयं कण्ठकञ्च खण्डात् मत्तदशचतुर्थानां सङ्ख्यः इति,

नवपञ्चमं त्रिकोणं नवचञ्चिकोणं चेति ।

केन्द्रस्थं वर्जयेत्पापं सर्वपक्षेण कर्मसु ।

केन्द्रसौम्ययुतं देवं न तु शून्यं कदापन ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ लग्नं प्रवक्ष्यामि महारभ्ये शुभावहं ।

दृष्यो धनुस्तला-कन्या मियुनं कलसप्तधा ॥

खण्डान्येतानि शस्त्रानि मृह-भासादकर्मणि ।

हृतमेतेषु लग्नेषु भवसिद्धौ भवेद्दिह ॥

एकादशे द्वितीये च षष्ठे पापपहाः शुभाः ।

पापपहोऽष्टमे चैव मरणं प्रापते भुवं ॥

चन्द्रार्कादिपहाः सर्वं स्वर्गेषु शुभदा मृदे ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णाशुदूषिता ॥

सूर्यादियक्षाणां स्वस्तेत्राणि, सूर्यस्य सिंह लेच, भौमस्य कर्क, भौमस्य मेष-वृश्चिकौ, बुधस्य मिथुन कन्ये, गुरोर्धनुर्मौनौ, शुक्रस्य वृष तुले शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति ।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेर्दके च शुक्र जीव कुज सौरि शनि गुरव भेगा इति ।

एते क्रमेण मेषादीनां दादधाना राशीनां ईश्वरा इत्यर्थं ।

‘कुज’ मङ्गल, ‘श’ बुध, ‘जीव’ गुरु, ‘सौरि’ शनैश्चर, ‘भानि’ राशय, इति ।

तयोश्च नीचश्च परिभाषितं जातके ।

श्रज-वृष-शुक्राङ्गना-कर्क-मौन-वाणिज्याशा कथिता अर्कादुच्चा दश चष्टाविंशति तिथीन्द्रियमपविशतिविंशतिरुच्चाश्रीच पञ्चममिति ।

अस्यार्थं मेषस्याद्या दशत्रिंशत्ता रवेरुच्च । वृषस्याद्यास्त्रयस्त्रिंशत्ता भौमस्योच्च । मकराद्या अष्टाविंशत्त्रिंशत्ता मङ्गलस्योच्च । एव कन्या-या पञ्चदशत्रिंशत्ता बुधस्योच्च । कर्कटस्य पञ्च गुरोस्य । मौनस्य मपविशति शुक्रस्योच्च । तुलाया विंशति शनैरुच्च ।

एतत्सर्वं ममाप्तोच्यं विबुध निपुण सुधी ।

आरभेत प्रयत्नेन वास्तुकर्म सुषिद्धिद ॥

इति वास्तुप्रकरणम् ।

अथ प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

तत्र सामान्यत प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्माक्षरे ।

वच्च उवाच ।

यस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा भृगुमन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु काल प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे तव ।

यस्मिन् काले कृता सा स्यात् फलसिद्धिप्रदायनी ॥

धन धान्यवती स्त्रीता वरदा च तदा भवेत् ।

दृढा भवति विख्याता त्रिदिग्भे गुरौ युते ॥

ऐन्द्रे तेजस्तौ स्त्रीता भूतवियहकारिणी ।

तथाविधा तु सा स्त्रीता यदि दाहमवाप्नुयात् ॥

नित्याश्चर्ययुता नाष्टे गम्यलोके तथैव च ।

अर्चिर्बुध्रे तथा नित्य लोकातुषहकारिणी ॥

पिष्ये विनाशमाप्नोति कर्त्तुं मरणवहा ।

शौम्भे शौम्भ्या तथा कर्त्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।

ऐन्द्राग्ने नाशमाप्नोति कर्त्तुं कृत्वा विनाशन ॥

आश्विने श्रीमती भूत्वा तथा पुत्रमवाप्नुयात् ।

लोकाभिगम्या भाग्ये स्यात् कर्त्तुर्भाग्यवती भवेत् ॥

अशुभेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।

यस्मिन् युगे तु यो नाथो यो यो देव प्रकीर्त्तित ।

धन धान्यवती स्त्रीता कर्त्तुं श्रेयोजयावहा ॥

प्रभवादिभि पञ्चभि मवाक्षरैर्विण्णादीनि युगानि द्वादश तत्रै-
वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाज्ञायुता भवेत् ।
 परिपूर्वे तु भूतग्री लोकख्याता तथैव च ॥
 इदापूर्वे तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।
 अशुपूर्वे तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 इत्पूर्वे नाग्रनाप्नोति कर्तुर्नाशवहा भवेत् ।
 तत्रापि शर्मोर्नृत्यस्य समये रोहिता भवेत् ॥

प्रभवादयः पञ्च क्रमेण भवत्सरे-परिवत्सरे-दावत्सरानुवत्सरे-दत्सरे-
 संश्रकाः एवमङ्गिरादिपञ्चकस्य क्रमेण सञ्चापञ्चकमेवमुत्तरचापीति
 तत्रैवाभिहितं ।

मत्स्यपुराणे ।

प्रायः शुक्रं शुभं पञ्चमतीते चोत्तरायणे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे लयने सौम्या धनवृद्धिकरी भवेत् ।
 तत्रापि सुप्ते देवेषु सर्वानर्थविवर्द्धनी ॥
 शिशिरे लोककान्ता सा वृडा च वसुधाधिप ।
 श्योता वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
 द्यौषे तेजस्विनी कान्ता भूतनिघ्नकारिणी ।
 प्राटङ्काले तथा नाग कर्त्रा सह समाप्नुयात् ॥

प्राटङ्कालनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः, शिवप्रतिष्ठायां
 तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकालनिर्यये दर्शितत्वात् ।

१. रत्काले ह्यथा नाग ग्रीष्ममेव प्रपद्यते ।

हेमन्ते च सदा सौम्या धर्मवृद्धिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने सुभगा भवेत् ।
 लोकात्मन्दकरी चैषे वैशाखे वरसंपत्ता ॥
 आशापुता मदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मदृष्टिदा ।
 श्रावणे धनधीना स्यात् प्रौष्ठपादे विनाश्रति ॥
 आश्विने नाशमाप्नोति वज्रिना कार्तिके तथा ।
 मौले श्रीभाग्यमत्तुल्य पीपे पुष्टिरनुत्तमा ॥
 दीपावहा तु माघे स्यात् कर्तुरात्मन एव च ।
 चैषे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अथ माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषय, विधिष्ठ तद्भुति-
 रिक्रुदेवताप्रतिष्ठाविषय, मार्गशीर्षमासविधिष्ठ विष्णुप्रतिष्ठाव्य-
 तिरिक्रुविषय. मार्गशीर्षमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठाकात्मनिषेधे द्-
 र्शितत्वात् । श्रावणाश्विनमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्त्विषयः
 विष्णुप्रतिष्ठायामेतद्व्यविधेस्तत्रैव दर्शितत्वात् ।

अथरे त्वाङ्क. "माघमासे सर्वदेवानामिति वचनात् विष्णुप्रति-
 ष्ठापि तत्र कार्या माघमासादिनिषेधस्तु तत्तदुपन्यविषयतत्तत्प्र-
 तिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये मध्यफलदा तृतीये च शुभप्रदा ।

धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तथा भवेत् ।

यस्य पक्षस्य दृष्टि स्यात् तस्मिन् शुभफलप्रदा^(१) ॥

द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।

(१) शुभफलदा भवेदिति ख० ।

चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति धमस्य स्याद्दुखावहा ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तत्र श्रितप्रदा ।
 पञ्चम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ॥
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ।
 अष्टम्यां धान्यवज्जला नवम्यां तु विनश्यति ॥
 भद्रकात्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा कृता ॥
 एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥
 छष्षपंचे पञ्चदश्यां कर्तुं चयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
 वृषत्स्पृशा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
 दिव्यन्तरौचे भूमौ च उत्पानेन तु या युता ॥
 कर्तुर्व्याधिप्रदा तत्र प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
 तिचिदानौ चयोज्ञेयो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च कृता तु फलदा भवेत् ॥
 सप्तम्यसमुच्चये ।

ताम्र पंचे घिते कार्यां द्वितीया वै तिषिव्यथ ।
 द्वितीयायुर्मतिं दद्यात्तृतीया पुत्रमश्वदम् ॥
 पञ्चमी च त्रियं नित्यं सप्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी भूमिद्विष्व सौभाग्यश्च चणोदगौ ॥
 नानाविधं धनं नूनं पौर्णमासी तिथिः सदा ।
 एकविंशकरेण्दा भद्रा पचपिंभानुभिः ॥
 जया हि रामाधिकामैः रिक्ता वेद-यहेन्द्रियैः ।
 वाण-दिकृतिथिभिः पूर्णां हीनतुल्या हिता कामात् ॥
 एते श्लोऽनुलोमा. श्वंबंजले च विसोगत. ।
 दृहसतिर्दयं चापुर्बुधोजय-धनानि च ॥
 सर्वं ह्यर्कं. शुभः शुक्रशुक्रः शान्तिप्ररोहणे ।
 कर्को वृषतुषाचार्यश्रीमिहयामयुग्मके ॥
 मस्ये घटान्निभेषस्था निदिगानां प्रधानता ।
 यदृष्टतुरायामाहृतराशिक्रमेण तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।
 भौमेऽग्निना प्रदद्येत बुधेन धनदा भवेत् ॥
 गुप्तणि ख्यादुष्टहे नित्यं लोकानन्दकरी धिते ।
 आचन्द्रार्कक्षिता शौरे प्रतिष्ठा समुदाहता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोदृहसतिः शुकस्यथोवाराः शुभावहाः ।
 एभिर्निरोक्षितं ह्यग्रं नक्षत्रञ्च प्रशस्यते ॥

मनुस्ययज्ञवर्णे ।

प्रीतिः सौभाग्यमायुषान्सुकर्मा शोभनो धृतिः ।
 दृष्टिः सिद्धिः शुभः साधोवरैर्याञ्छिव-शुक्रकौ ।

ब्रह्मेन्द्रौ च शिवं चेति योगाः तत्संज्ञकाः शुभा ॥

ववश्च बालवश्चैव कौस्तव तैतिलं तथा ।

गरुड वणिजश्चैव शकुनिश्च चतुष्पद ।

नागं किन्तुघ्नमप्याह विष्टिहीनन्तु पचथो. ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शकुनो दौपजननी चतुष्पदे भयावहा ।

नागे भवति सौम्या च किन्तुघ्ने च शुभप्रदा ॥

कौस्तवे वरदा ज्ञेया तैतिले रोगनाशिनी ।

गरास्ये रोगजननी तथा वणिजि पुष्टिदा ।

विष्टौ भरणदा कर्तुंशक्तदोषवती तथा ॥

मात्स्ने ।

आयुडे दे तथा मूलमुत्तराक्षयमेव च ।

ज्येष्ठा श्रवण-रोहिण्यं पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥

हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्ये शुभगिरमथा ।

अनुराधा तथा स्नाती प्रतिष्ठामु प्रप्रच्छते ॥

कक्षममुष्ये ।

पुष्ययुक्त्रोहिणीकामया प्रगाढोत्तरा दिने ।

पूर्वम्वनुराधासु पिपा ज्येष्ठा महीभुजि ॥

धनिष्ठा श्रवणी वैश्वे युगे भाद्रपदे तथा ।

अश्विनी रेवती भद्रे स्नाति-फाल्गुनिकादयम् ॥

चतुर्वर्षमथा स्त्रीदा मूलार्द्रा भरणी तथा ।

एतानि प्रतिभोमानां चतुर्विंशत्यत्रे तथा ॥

जय-रोगकरान्निखो रोचिणी भयवृद्धिदा ।
 इन्द्रः सिद्धिप्रदोनिष्ठा आयुर्दापाङ्गयुग्मके ॥
 पुनर्वसु सुप्तं दद्यादनुराधा तु मय्यदः ।
 चित्रा तथैसुप्तं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशहृत् ॥
 धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानद' अरण' मदा ।
 दुग्धभाद्रपदा वृद्धिर्यङ्गमिवापि चादिनी ॥
 रेवती पुष्टिदा नित्यं स्नाती कृष्याद्भनं मङ्ग ।
 फाल्गुनीद्वितीय वृद्धिर्भरणौ रिपुभेदनम् ॥
 आर्द्रा सौभाग्यसम्पत्तिर्मूर्च्छेऽय नृपसत्क्रिया ।
 मृग शान्तिप्रदोनिष्ठा धन्या प्रातमिष त्यजेत् ॥
 श्रेया क्षत्तिका चैव विमारा च शुभप्रदा ॥
 विष्णुधर्माक्षरे ।

तेजस्विनी क्षत्तिका च भूतनियन्त्रकारिणी ।
 किञ्चिद्भूत्वा तत' काले न तदन्वितवक्रिभा ॥
 वज्रे' सूर्यस्य सोमस्य कुमारस्य च सा वरः ।
 गङ्गाद्याय कृतास्तत्र न दद्यान्ति च वक्रिणा ॥
 प्राजापत्ये मृही नित्यं लोकात्पुष्टकारिणी ।
 सौम्ये तु वरदा प्रोक्ता मूपकैश्च विनम्रति ॥
 आर्द्रायां कर्षमरण चिप्रमैव प्रयच्छति ।
 पुनर्वसुं विनाशश्च मस्कारञ्चागुघात्पुन' ॥
 पुष्टिं पुष्ये समप्नोति धनेन यमसा तथा ।
 यापि कर्षविनाशाय नागाना नाशश्चभवेत् ॥

पित्रोर्मरणदा कर्तुंस्तथा नाशञ्च गच्छति ।
 लोकगम्या भवेद्भार्ये कर्तुर्नाशवदा तथा ॥
 तत्रापि कामदेवस्य कर्तुं सौख्यवदा तथा ।
 अर्थस्थे सुदृशा स्त्रीता लोकानुग्रहकारिणी ॥
 आयुर्दा च कृता वसे चित्रायां नाशमाप्नुयात् ।
 नित्यैश्वर्ययुता क्षोके चित्रायाञ्च हितप्रदा ॥
 स्वातौ तु धरदा सौम्या लोकानुग्रहकारिणी ।
 ऐन्द्राग्ने कर्तुंनाशाय मैत्रे मित्रविद्वद्भुवे ॥
 ज्येष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
 आद्ये क्लेदमवाप्नोति वैशदेवे सुखप्रदा ।
 श्रवणे धन-धान्याब्जा वामने वसुसंयुता ॥
 वारुणे श्रीघ्ननाशाय तथाप्ये मनुजोत्तम ।
 अश्विर्बुध्ने वृडा स्त्रीता कर्तुं सौख्यप्रदायिनी ॥
 धन-धान्ययुता पौष्णे आग्निने योगनाशिनी ।
 घाम्ने मरणदा कर्तुरात्मनाशकरी तथा ॥
 धार्कं स्नाच्छोकजतनी सप्तैरे ह्ययुदायिनी ।
 सभौमे वज्रिभयदा सतमस्के स्त्रिरा न तु ॥
 केतुना धूमिते ऋचे वज्रिदाश्मवाप्नुयात् ।
 केतुदये भवेद्येन तेन दुर्भिक्षमाप्नुयात् ॥
 भीमोदये भवेद्येन तेन दह्येत वज्रिना ।
 धीरोदये भवेद्येन तेन कर्त्ता विनश्यति ॥

नदचे सपरीवेषे परचक्रमय भवेत् ।
 उल्काहते विनाशाय सभूकस्यभयप्रदा ॥
 उल्कापातो भवेद्यत्र तत्र व्याधिकरौ भवेत् ।
 त्रिविधोत्पातयुक्ते भे न शुभा परिकीर्त्तिता ॥
 दिव्यकीर्त्तिविनाशाय भौमे चात्मविनाशिनी ।
 अन्तरीचे च विशया लोकनाशकरी तथा ॥
 सवैधृत व्यतीपातमृचमेक विवर्जयेत् ।
 शेषेर्दायैस्तथायुक्ता यावदागमनाद्भवे ॥
 जगन्नक्षत्रविहिता कर्तुं श्रेयस्कारी भवेत् ।
 सस्यस्कारी द्वितीये स्यात्तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 सेव्या चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनी ।
 कार्यवृद्धिकरौ षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ॥
 अष्टमे वरदा भौम्या नवमे श्रौविवर्द्धिनी ।
 कर्मणा साधिका प्रोक्ता जन्माद्ये दशमे शुभा ॥
 एकादशे शुभकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
 श्रेया त्रयोदशे सेव्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
 दृष्टिदा पञ्चदशमे षोडशे निधनप्रदा ।
 सप्तदशे भूतिकरौ अन्दा^(१) चाष्टादशे भवेत् ॥
 एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणदायिनी ।
 तथा द्वितीये घनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चतुर्थे सेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनी ।

(१) नन्दयतीति नन्दा सुखदेति यावत् ।

षष्ठे सञ्जीकरी श्रेया धन धान्यविवर्द्धिनी ॥
 द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
 द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दापवती भवेत् ॥
 जन्मस्थस्य तृतीयस्य षष्ठ्यैकादशस्तथा ।
 दशम सप्तमस्यैव यदा विद्मो भवेद्दशैः ॥
 पञ्चमैर्नवमैश्चैव द्वादशैर्वा तथाष्टमे ।
 चतुर्थे वा तृतीये वा क्रमात्पापात्फल लभेत् ॥
 विपर्ययेण वेधयेत्पापोऽपि शुभस्तस्यतः ।
 चन्द्राद्द्वादशके सूर्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे दाहस्वाप्नुयात् ।
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौरे मरणदा भवेत् ॥
 पापमध्यगते चन्द्रे भुव मरणदा भवेत् ।
 एकस्मिन् यदा केन्द्रे चन्द्रमास व्यवस्थित ॥
 केन्द्रचयमथान्यस्याद्युक्त सूर्यारसूर्यजैः ।
 तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा साक्षराधिप ॥
 चन्द्रे सार्के विनाशाय भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
 भौरे मृत्युदा श्रेया मरादौ निधनप्रदा ॥
 नक्षत्रे क्षोपरागे तु कर्तुर्मरणदायिनी ।
 परित्यष्टे^(१) तथा चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्नपादमे ।
 पौष्णान्नपादगे चैव कर्तुर्निधनकारिणी ॥

(१) पाठोऽयं द्वादशानुरूप एव सन्निवेशितः परन्वय न समीचीनो विभाति, परिणष्टे इत्ययं पाठो भवितुमर्हति ।

लक्षणमुद्घे ।

शशोजीवो नव-द्वीपु-भ्रमस्थानेषु सर्वदा ।
 बुध. पष्ठाष्ट-तुर्येषु दिक्मङ्ग-नवराशितः ॥
 सप्त-चि पठ दशमः शमी शुभफलप्रदः ।
 रविदश-विषट्मसो राड्मिद दशमदूत ॥
 चि-षट्स्थानगताः शशा मन्दाङ्गारक-केतवः ।
 शुभाः क्रूराः मपापास्य सर्व एकादशास्तथा ॥
 एषां दृष्टिर्मुनौ पूर्णा वाद्विकी यह-भूतयोः ।
 पादिकी रामदिक्स्थाने वस्वब्धोः पाददर्शिता ॥
 द्वितीया भाषदाख्या तु चतुर्थी चेममंशका ।
 षष्ठी च भाधिका तारा अष्टमी शुचुनाशिका ।
 नवमी चातिमिवा स्यादेताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

जन्मराग्युदयेकर्त्तुं चिन्म नाशकरी भवेत् ।
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्त्तुद्विदा ॥
 चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
 षष्ठे शुचुविनाशाय सप्तमे धननाशिनी ॥
 अष्टमे मृत्युदा नैषा नवमे धर्मनाशिनी ।
 दशमे कर्मणा वृद्धौ क्षामे लाभकरौ भवेत् ॥
 द्वादशे तु व्ययाय स्यात् प्रतिष्ठा तु तथा शता ।
 जन्मलग्नादये श्रेष्ठा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 जन्मराशिफलं श्रेय सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

भेषोदये कृता चिप्रं नाशमाप्नोति पार्थिव ॥
 वृषोदये स्थिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 शोककान्ता च मियुने वङ्ककल्याणकारिणी ॥
 कुलीरे चिप्रं नाशः स्यात् सिद्धे च सुदृढा भवेत् ।
 कन्यायां शोककान्ता स्यात्तुलायां भवति स्थिरा ॥
 वृश्चिके तु स्थिरा प्रोक्ता कल्याणाय धनुर्धरे ।
 मकरे चिप्रं नाशः स्यात् कुम्भे लग्ने दृढा भवेत् ॥
 मीने गुणवहा कर्तुः कल्हे^(१) शून्या तथा भवेत् ।
 उषा स्यात् सूर्यदाभार्या^(२) सौम्या सौम्यस्य कीर्तिता ॥
 पापघहस्य केन्द्रेण कर्तुर्नाशाय कीर्तिता ।
 सौम्या पटस्य सुशुभं कर्तुर्भवति वृद्धिदा ॥
 फलं ददेत् लग्नेषु नवाग्नेषु तदेव तु ।
 दादशाग्नेषु विज्ञेयं तदेव मनुजोत्तम ॥
 कर्तुर्नाशाय विज्ञेया चिंशाग्ने सोम-सूर्ययोः ।
 शतं जीवेत् प्रपौत्राणां^(३) कर्तुः कल्याणदा भवेत् ॥
 शुभमंशं महाराज लग्नं पापपले शुभं ।
 लग्ने शुभतरे प्राप्ते पापमंशमशोधनं ॥
 लग्नस्ये शोकदा कर्तुः कृता भवति भास्करे ।

(१) लग्नविज्ञेये इत्यर्थः ।

(२) सूर्यदाभार्यामित्यर्थं षाठ् ष्यादशांशुल्लेख्येककल्प एव वर्धते पर-
न्वयं न समीचीनो विभाति ।

(३) प्रपौत्राणां शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्षेः शानिः स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥
 आयुःसद्यस्तुर्षे स्यात् पञ्चमे सुतनाशने ।
 षष्ठे शुचुविघातस्तु दारिद्र्य सप्तमे भवेत् ॥
 मरणं चाष्टमे भामौ नवमे धर्मपीडनं ।
 दशमे सुतद्विद्व्य सामे साभयुता भवेत् ॥
 द्वादशे व्ययमयुक्ता निर्धना तु तथा भवेत् ।
 चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया सुदृढा मनुजोत्तम ॥
 धनान्विता द्वितीये तु तृतीये साभयुता ।
 चतुर्थे बान्धवक्षिता पञ्चमे सुतद्विदिता ॥
 षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनयथा ।
 अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मपीडनं ॥
 दशमे धर्मदा प्रोक्ता सामे साभयुता भवेत् ।
 व्यये व्ययवती राजसूया धनविवर्जिता ॥
 अर्द्धविम्बाधिके चन्द्रे शुभपक्षफल भवेत् ।
 अर्द्धविम्बाधिके चोणे क्रमादप्य निबोध मे ॥
 चन्द्रे लग्नगते ज्ञेया चिप्रं नाशो महीभुजा ।
 द्वितीये च दरिद्रा स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥
 बद्धधान्यं चतुर्थे स्यात् पुत्रनाशाय पञ्चमे ।
 षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥
 अष्टमे मरणायोक्ता नवमे धर्मघातिनी ।
 धनान्विता द्वादशमे सामे साभवती भवेत् ॥
 व्यये व्ययवती नित्यं दरिद्रा च तथा भवेत् ।

लग्ने मृत्युकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
 कौत्सि चिमुवने शुभां द्वितीयस्तः करोत्यसौ ।
 चतुर्थे बन्धुनाशः स्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥
 अरिनाशस्तथा षष्ठे सप्तमेऽग्नौ विनश्यति ।
 अष्टमे कर्त्तमरणं गवने दशमच्युतिः ॥
 दशमे कर्मसिद्धिः स्यात् लाभे लाभवती भवेत् ।
 जायात्प्रजपस्तयो व्यये ऋष्यंदाः षदा ॥
 बुधलग्ने धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।
 द्वितीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
 कीर्त्तिश्च पञ्चमे ज्ञेया षष्ठे रिपुविनाशिनी ।
 सुखदा सप्तमे ज्ञेया र्षदा च तथाष्टमे ॥
 सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।
 स्थिरलाभगते ज्ञेया व्ययगे धनसंयुता ॥
 जीवे धनाद्याः लग्नस्थे द्वितीये च तथा भवेत् ।
 वृढासदा द्वितीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
 पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता षष्ठे ऋषुविनाशिनी ।
 सप्तमे राज्यदा कर्त्तुरष्टमे च सवृद्धिदा ॥
 कीर्त्तिदा नवमे ज्ञेया दशमेऽन्नसवृद्धिदा ।
 लाभस्थे लाभदा ज्ञेया व्यये लाभसमन्विता ॥
 लग्नस्थे निश्चया शुक्रे सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनगे च धनं दद्यात् द्वितीये भाववर्द्धिनी ॥
 चतुर्थे सुभगा ज्ञेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

पष्ठे पूष्या तथा शुक्रे मन्त्रमे धनष्टद्धिदा ।
 अष्टमे सुषदा प्रोक्ता नवमे च सुखापंदा^(१) ॥
 दशमे शोककान्ता आदरिनाशस्तपायगे ।
 तथा व्ययस्ये विज्ञेया मङ्गले सधना तथा ॥
 मृत्युदा लग्ने मीरे दरिद्रा आद्वितीयगे ।
 तृतीये धनलाभाय चतुर्थे कर्ममृत्युदा ॥
 सुतगे सुतनाशः आदरिनाशस्तपारिगे ।
 जायानाशस्तु जायास्ये मृत्युमृत्युपक्षोपगे ॥
 धर्मगे धर्महानिः स्यात् कर्महानिस्तु कर्मगे ।
 महालाभस्तु लाभस्ये व्ययगे च व्ययो भवेत् ॥
 शुभं विवर्जयेत् क्षेत्रे तप्तैव निघोजयेत् ।
 एवं शाला शुभं कालं मयमेन सुदैवयित् ।
 कुर्यात् प्रतिष्ठां यत्नेन गृहीयाद्बधानतः ॥
 शुभेऽङ्घ्रि पूर्वं यवस्थां तत्कालमतिमाद्यु चां ।
 समाहपीठिकां गर्भं स्थापितां विनिवेशयेत् ।
 तत्कालमेवं कुर्वीत नामावास्थां समाहितः ॥
 लक्षणममुष्ये ।

पादादूनचतुर्नाडीभागः श्यामीन-सेषयो ।
 वृष-कुम्भी च भुञ्जानौ चतस्रः पादवर्जिताः ॥
 मकरे भियुने चैव चापालि-हरि-कर्कटाः ।

पादोना' पट्टलाः कन्ये घटिकाः शार्ङ्गपत्र तु ॥
 केसरौ च वृषः कुम्भः स्थिराः स्युः सिद्धिदायकाः ।
 परं धनुस्तुला मेघार्द्रायुगं मीन-कन्यके ।
 कर्कटे कर्कटालिख प्रवर्ष्याः कार्यनाप्रकाः ॥
 स्थिरः शुभग्रहैर्दृष्टः शस्तोलम्नः शुभाश्रितः ।
 गुरु-शुक्र बुधैर्पुनो लग्ने दद्याद्दनापुषी ॥
 राज्यं शौख्यं वल्ल पुंसां देवधर्मादिकं वज्र ।
 प्रथमं सप्तमसूर्यो दशमः केन्द्र उच्यते ।
 गुरु-शुक्र-बुधास्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥
 श्येकाद्भ-चतुर्थेऽस्मा लग्नात् पापाः शुभपशाः ।
 अतोऽन्येऽनिष्टकार्यं योव्यास्तियादयो बुधैः ॥
 सुयोगे श्रायता धर्माः स्थिरायां पुष्टि-जीवितं ।
 शुलग्ने च महाभागो विद्युवे चेषितं फल ॥
 यज्ज्योतिमुखे पुष्टे अयने च महातिथौ ।
 अद्विरारोग्यमैश्वर्यं देवप्रापनतो भवेत् ॥
 मन्ध्यागते तु लग्ने च प्रत्यक्षमितदुप्यंष्टे ।
 दुष्टघटे दुष्टलग्ने नचपेऽशुभस्युते ॥
 दुर्निमित्ते तयोत्पाते चन्द्र-सूर्योपमर्दने ।
 एतेषु स्थापिता देवाः सद्य-दुर्भिक्ष-रोगदा' ।
 तस्माद्दिन निरीक्ष्यादौ सर्वोपस्करमाश्रयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्-तारायत्त बुध्या पक्षपूजां विधाय च ।

गिमिचं शकुलं लज्जा वर्जयिन्वा सुधादिकं ॥
 शुभकाले शुभस्थाने कूरपदविवर्जिते ।
 लघ्ने शशे च सुर्वींश प्रतिष्ठादिशुभमं ॥
 अयने विषुये तदन् पङ्गमीतिमुने तथा ।
 एतेषु स्थापनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

यस्मिन् शशे यदेवीकं कर्णं भूपतिशक्तम् ।
 तदेवेह कर्णं प्रोक्तं तन्मुहूर्त्तंऽपि यादव ॥
 रौद्रः शार्ङ्गस्तथा शैबः वैशोवाभव एव च ।
 शशो वैश्वस्तथा ब्राह्मन् कोटरः शक्रदेवतः ॥
 ऐन्द्राग्नेयोनिर्धतश्च वाक्पय महीपते ।
 अयंमण्य तथाभाम्यो शुभर्त्तान्शु दिवाकरः ॥
 रौद्रोऽजपादश्चिपुंशः पौष्ण आदिग एव च ।
 धाम्योऽग्निदेवतश्चैव ब्राह्मन् मौम्यस्तथैव च ॥
 आदित्यो जीवदैवतो वैष्णवः सूर्यदेवतः ।
 वाङ्मयेशश्च धाम्यश्च मुहूर्त्तं रात्रिचारिणः ॥

तथा ।

दिनमध्यह्ने सूर्यं मुहूर्त्तंऽभिजिदृष्टमे ।
 सर्वकाममहद्भुः शशान् सर्वोपद्रववर्जितः ॥

मत्स्यपुराणे ।

शान्तापत्ये तु शपनं ब्राह्मे शोत्वापनं भवेत् ।
 मुहूर्त्तं स्थापनं कुर्यात् तेन ब्राह्मे विश्वशुभः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

गुरावस्तमय प्राप्ते नीचस्थे कर्तृघातिनी ।
 तस्माद्वलस्थे जीवे तु धन धान्यकरी भवेत् ॥
 आङ्घ्रे रौद्रे दृढा ज्ञेया प्राञ्जापत्ये सुखावहा ।
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्गे चक्रे चक्रप्रवर्तिनी ॥
 धानस्थे तु वरदा आन्ये चान्यविर्वर्द्धिनी ।
 वासे भवति वस्त्राद्या काले मृत्युप्रदायिनी ॥
 आग्नेये दाहमाप्नोति क्लीवमन्दैवते तथा ।
 सौरे भवति सुस्वीता चात्रे च वरदा तथा ॥
 नग्नते मायदैवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
 चैवे च पुष्टिदा प्रोक्ता तथा भवति पूजिता ॥
 कौमारे वृद्धिमाप्नोति पित्र्ये नाग तथैव च ।
 वारुणे रोगदा प्रोक्ता शुभा चानन्तदैवते ॥
 चपला वनदैवत्ये धाम्ये मृत्युप्रदा भवेत् ।
 वाग्देवत्ये सदा वाग्मी श्रीर्गे च श्रीयुतो भवेत् ॥
 धनगे धनसयुक्त सुदृढ शैलदैवते ॥
 पृथ्वीदेवे दृढा सौम्या शुभा आदेदैवते ।
 पौरुषे च तथा रोषे वज्रधर्मविर्वर्द्धिनी ।
 कर्जुं सुखावहा चैव तथा ताडयुता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा ।

अथ स्तवणमुच्यते ।

उत्तराशागते भानौ सिद्धस्नापनमुत्तमं ।
 दक्षिणे तथने पूर्वं प्रियपादौ भयादहं ॥
 मघहं स्नापनं नेष्ट तथा वै दक्षिणायने ।
 मघहे स्नापिते सिद्धे व्याधिना पीयते प्रजा ॥
 कुमाराः सम्प्रपूयन्ते कन्यानांश्च जायते ।
 सुमहाशस्त्रलोपश्च तदा राज्ञां प्रजायते ॥
 कर्तुः सयः सदा शोको ऋष्टे भवति दारुणः ।
 तस्मान्न स्नापयेद्देवं मघहे दक्षिणायने ॥
 स्नापनन्तु प्रकर्त्तव्यं शिश्निरादादृष्टुचये ।
 प्रादृशि स्नापितं सिद्धौ भवेद्दरदयोगदं ॥
 हेमन्ते ज्ञानदं सिद्धं शिश्निरे सर्वभूतिदं ।
 हृत्प्रीप्रदं वसन्ते च शीघ्रे च जय-शान्तिदं ।
 यतीनां सर्वकाले च सिद्धस्नारोपणं मतं ॥

रत्नावल्यां ।

माघ-कालगुप्त-वैशाख-श्रैष्ठापादेषु पञ्चसु ।
 मासेषु शुक्लपक्षेषु सुदुष्टपक्षवर्जिते ॥
 द्वितीया पञ्चमी षष्ठी भद्रमी नवमी तथा ।
 द्वादशैकादशी षाष्ठा पूर्णिमा च त्रयोदशी ॥
 गुरु शुक्रो बुध सोमोवरथेऽन्तु मृगश्रवणम् ।

शार्ङ्गा शतभिषा स्वाती रोहिणी श्रवण द्वय ॥
पूर्वाषाढोत्तराषाढा ज्येष्ठाश्लेषा च रेवती ।
चित्रा-इक्षौ धनिष्ठा स्वादत्तुराधा च सिद्धिदा ॥

लक्षणमुच्यते ।

नवमे यत्र तथापि सर्वकाल द्विपक्षयो ।
लिङ्गस्य स्थापनं शस्तं यतो कामार्थिनो भुव ॥

रत्नावल्या ।

शौभाग्यं शोभनायुष्मान् सिद्धिं साध्यं शिवं शुभम् ।
वृद्धिं प्रीतिर्घृतिं सिद्धिं भुवः शुक्लं सुधोभनम् ॥
पवस्य पाच्छवस्यैव कौलवन्तैतिलं शुभम् ।
मैत्रं परममैत्रं च मन्त्रैश्च यथा शुभम् ॥
स्रग्ध्रं वृद्धिं मित्रं मेघोमिथुनं कर्कटौ ।
तथा कन्या तुला कुम्भीं वृषभश्च प्रशस्तते ॥
रविश्चो भवेत्सिद्धिं सोमे मृगशिरस्तथा ।
कृत्तिका भौमवारे स्वादत्तुराधा बुधे घटा ।
रेवती भृगुशम्भवा शक्रवारे पुनर्वसु ।
श्रवणं शशिवारे च सिद्धियोगा शुभा मता ॥
जन्मभद्रस्तघोऽथ घटशुक्लादशा शुभा ।
भौमं जन्तौ वृषस्यौ च द्वि-सप्तमं शरैर्गुह ॥
जन्म-तुर्य-रसाष्टम्यो दशस्वयं शुभो बुधः ।
रस-सप्त द्वात्रिंशत् शुक्लश्च प्रयत्नतः ॥
शेषमध्ये घटा सर्वे यमकण्ठेति निश्चिता ।

यस्मात्ते सर्वकार्यग्राह्यस्मात्तेष्वनियोजयेत् ॥
 शीणचन्द्रस्तथा मन्दः^(१) कुजाकां तैर्युतो बुधः ।
 पापाः पापागथा यस्मात्तस्मात्तांश्च विवर्जयेत् ॥
 केन्द्रेषु च गुरौ शुक्रे न लग्नेन्दोर्यदा घटाः ।
 नष्टचन्द्रे तथा शुक्रे गुरावस्तं गते सति ।
 प्रतिष्ठादिशुभारम्भान् दूरयाचां विवर्जयेत् ॥
 अन्यहुद्गतं यत्तत् ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।
 समालोक्य निदुश्चीत सर्वसाध्यान्यथाचरेत् ॥
 सप्तमसमुच्चये ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारर्चभ्रपिते ।
 सप्तमस्तारकायोगे सुप्तमे करणाचिते ॥
 द्वैते देवे प्रतिष्ठा श्याम्निश्रे च मितपक्षके ।
 श्रद्धैते चैव कृष्येऽपि भक्त-मूर्त्तिप्रभेदतः ॥
 दैता षिह्वाग्निकी रौद्री शतं वर्षाणि तिष्ठति ।
 पद्मराशी चरेमिंश पञ्चशोवर्षमंस्त्रितिः ॥
 श्रद्धैता भैरवी वा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।
 मताद्द्वारंस्तु वा तिष्ठेत् वाणस्त्रिद्वस्यम्भुवा ॥
 इति शिवप्रतिष्ठा ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैखानससंहिताया ।

अयने चोत्तरे कुर्याद्दक्षिणे वा तरान्वितम् ।

देवीपुराणे वैखानससंहिताया ।

मार्गशीर्षक-माघौ दौ निन्दितौ ब्रह्मणा सुरा ।

माघेषु फाल्गुन श्रेष्ठ चैत्रो वैशाख एव च ।

तैष्येऽनाप्यश्वयुज्यासे आद्रणे माघि वा भवेत् ॥

तत्त्वसारसंहितायां ।

प्रतिष्ठाचर्षिभि प्रोक्ता या क्रमाद्ब्रह्मतेऽप्य धा ।

प्रतिपद् द्वितीया च नवमी च चतुर्दशी ।

दशमी द्वादशी पूर्णं शुक्लपक्षे शुभाचिता ॥

महापञ्चरात्रे ।

पौर्णमास्या चतुर्दशी द्वादशी शुक्लपक्षत ।

प्रतिपद्वितीययोर्वा पञ्चम्या दशम्यामपि ।

सम्पिनास्तिथयश्चैता अक्षययोग शुशुभ मे ॥

वैखानससंहिताया ।

श्रवणे चैव रोहिण्या स्वात्या हस्ते पुनर्वसौ ।

त्रिषून्तरेषु रेवत्या श्रविष्ठे वारुणे तथा ॥

सौम्य त्वाज्ञातुराधासु तिथे चैव विशेषत ।

अन्यस्मिन् सुप्रभस्ते वा यथोक्तगुणसमुते ॥

शश्विनी-रोहिणीयोगे पुनर्वसौ च सुव्यत ।

भरण्यां श्रवणे हसो रेवत्यासुत्तरासु च ।

त्रिषु नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैषूत्तराद्यणे ॥

सागरसहिताया ।

सोमो वृहस्पतिश्चैव भार्गवीऽथ बुधस्तथा ।

एते सौम्या यहा मीक्षा' प्रतिष्ठा-योगकर्मणि ॥

'यहा.' वारा' । 'सौम्या.' श्रुतकृत्वाः ।

महापद्मरात्रे ।

सौम्यपक्षे शप्तदिने सोम-मार्गववासरे ।

यद्ययोग एव भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि ॥

वैखानभसहिताया नृचिह्नपुराणे ।

पूर्वपक्षे शुभे काले म्निरे शोर्ध्वमुखेऽपि मे ।

श्रुतकूले च लग्ने च हरिः स्थाप्योनरैस्तथा ॥

रत्नत्रे च तिथौ युगे प्रशस्ते विष्टिवर्जिते ।

गृह-शुक्र-बुधेन्दूना एकवारयुते शुभे ॥

पामस्य यजमानस्याप्यनुकूलेऽपि तत्र वै ।

धररागि विवर्ण्यांश्च धिररागि प्रगृह्य च ।

सुप्रशस्ते मुहूर्त्तं वै प्रतिष्ठा कारयेद्दुरेः ॥

चक्षुषममुच्यते ।

रादिने मितपक्षे च सुरवारसंभ्रमिते ।

धुपश्रुतारकायोगे धुल्लगे करणामिते ॥

द्वेते देवे प्रतिष्ठा श्चान्मित्रे च मितपक्षके ।

श्रदेते चैव कृप्ये च मन्त्र-मुक्तिप्रभेदत ॥

देता सिद्धान्तिकी रौद्रौ शतवर्षाणि तिष्ठति ।
 पञ्चरात्रौ हरेर्मिश्रा पञ्चश्रीवर्षसंस्थितिः ।
 अद्वैता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ॥
 मधूक्काष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकृत्य वाराहपुराणे ।
 शुकपत्रे तु दादग्नां नक्षत्रे रैवते तथा ।
 तत्र संस्थापनं कुर्याद्भूमिसिद्धार्थसाधनं ॥
 इति विष्णुप्रतिष्ठाकाण्डनिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकाण्डः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ शेषगते शुक्रे देवींश्चाथ प्रतिष्ठेत् ।
 इहैव स भवेद्बन्धो मृतो गच्छेत्परम्पदम् ॥
 तस्मान्शेषगते शुक्रे उत्तमा नवमी स्मृता ।
 तथा माघाश्विणौ माघाशुक्लमौ परिकीर्त्तितौ ॥
 देवी तत्र सदा शक्र-पांशुजापि प्रतिष्ठिता ।
 भवते फलदा पुंसां कर्कशे च वृषस्थिते ॥
 तथाच सिद्ध-गन्धर्वां नृपा वा राज्यकाङ्क्षिणः ।
 ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ।
 माह-भैरव वाराह नरसिंह त्रिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्व्यस्य स्नाप्या वै दक्षिणायने ॥
तथाच चतु षष्टिप्रतिष्ठायाम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्नापनञ्च प्रवक्ष्यामि धर्वकामप्रसाधकम् ।
सर्वकाल मकर्तथं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
राविरूपा यतो देवी दिवाकूपो महेश्वरः ।
अत खकालपूजाभि सिद्धिदा परमेश्वरी ॥
इति देवीप्रतिष्ठाकालनिर्णय ।

अथ वापी-कूपदिप्रतिष्ठाकालः ।

मङ्गिपुराणे ।

वापी-कूप नडागानां तस्मिन् काले विधि स्तत ।
सुदिने शुभमलत्रे प्रतिष्ठा श्रुभदा स्तता ॥
कर्कटे पुत्रलाभस्तु शीघ्य तु मकरे भवेत् ।
मीने धनोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवह्दकम् ॥
हृष्ये च मियुने वृद्धिर्दृष्टिके लक्षण भवेत् ।
पितृशक्तिस्तु कन्यायां तुलायां श्रायती गति ।
सिद्धे मेये धननाश लक्ष्मीय द्विज यच्छति ॥
भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सलिलमन्वृणो कार्तिके सविशेषतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यं स्थिरनन्दवयोगतः ॥
 मुनयः केचिदिच्छन्ति यतीने चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥

इति वाप्यादिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे कालनिर्णये प्रतिष्ठाकालनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकालः ।

तत्र नानादेवतादीक्षाकालः कालोत्तरे ।

शरदसन्तयोर्योगो दीक्षाकर्मविधौ वरः ।

तयोरसम्भवे वर्षा नान्यत्रापि प्रशस्यते ॥

दीक्षायामभिषेके च तथा मन्त्रपरिचये ।

प्रतपदण्मोक्षे च द्रव्यालम्भनकर्मणि ।

कार्तिक्याश्चैव वैशाख्यां स्वर्मानोरविदर्शने ॥

तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षड्शीतिसुखेषु च ।

यह-नक्षत्रयोगेषु विपुवत्सुदिनेषु च ।

अपनेषु च सर्वेषु योगः सर्वार्थमिद्धिदः ॥

कारणे ।

पूर्वाषाढे च मासे च आषाढे मृगशीर्षके ।

दीक्षां न कारयेद्द्वीमान् अन्यमासेषु कारयेत् ।

शक्रपक्षे शुभर्षे च सुवार-तिथिभिर्गुणे ॥

क्रियाकाण्डोत्तरे ।

न विना पूर्वं दीक्षा स्याद्वर्षासु मधु-पौषयोः ।

अन्यत्र तु मदा कार्या विशुद्धौ गुरु-शिवयोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तान्युपलक्षयेत् ॥
वर्षादिषु निषिद्धेष्वपि कालेषु कदाचिच्छुभशुभानुपलक्षे सति
दीक्षा कर्तयेत्यर्थः ।

प्रसिद्धास्तियथोराजदमनं गुह्यपर्वं च ।

पवित्रका त्रिचिदापि दीक्षाकर्मविधी वरा ॥

रत्नावल्याम् ।

चतुर्थी नवमीं पष्ठीमष्टमीञ्च^(१) चतुर्दशीम् ।

पूर्वमासीं विना शेषा हिता शुक्ली मुसुबुषु ।

आदित्यं मङ्गलं घौरिं त्यक्त्वा वाराम्भु भूतये ॥

सुप्रभेदे ।

सप्तम्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामयापि वा ।

दशम्याञ्च त्रयोदशीं दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥

अचिन्तु त्रयोदश्याममावास्यामिति पाठः ।

सितेन्दु-श-गुह्यान्तु परीक्षेत शुष्मागुणैः ।

गुणैर्युक्तास्तु यथाद्या गुणघ्नीनास्तु वर्जयेत् ॥

कालोत्तरे ।

चतुर्थ्यामपवाष्टम्यां चतुर्दशीं तथैव च ।

पूर्वमास्यां प्रकर्त्तव्यं भूतिकामैः सिते सदा ॥

सुप्तिकामैः कृष्णपत्रे यत्किञ्चित्कर्म चापरेत् ।

दिनच्छिद्राणि मुक्ताप यास्यान्वास्तिययः सताः ॥

तत्तथागरसंहितायाम् ।

(१) पष्ठी पचमीचेति क० ।

तां तां तिथिं पुरालोच्य तदुक्तां तत्र दौर्घ्येत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विभेषं वद नारद ।

सङ्क्षेपेणैव दौर्घ्यायां विभेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता दादग्नी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाच प्रोक्ता चयोद्दग्नी ॥

द्वितीया तु द्वियः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।

नित्यमार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ॥

अष्टमी गणनायस्य भानोः प्रोक्ता तु सप्तमी ।

श्रवणमुखास्तु संक्षेपान्तिथयः परिभाषिताः ।

प्रपद्येत् तिथीः सर्वाः पविचारोपणे स्मृताः ।

कारणे ।

यौष्णं रोहिण्ययादित्यं श्रवणस्यैवैतौ तथा ।

सावित्रं स्वाह-वायवे नैर्ऋतं भैषमेव च ॥

तिथ्यश्चिदन्तराङ्गास्तु श्रविष्ठा च त्रिजन्मभन् ।

नक्षत्राणि प्रशस्तानि दौर्घ्याकर्मणि स्मृत ॥

रक्षावस्थान् ।

शौच्युत्तराणि रोहिण्यः सुव्यक्तं मृगशीर्षकम् ।

शुक्ल. स्वातिरदुराधा मघा भूलश्च रेवती ॥

अभिजिष्णुवणश्चेति शिवयोगे चतुर्दशी ।

धोगाश्च प्रीतिरायुष्मान् शोभायः शोभनः स्मृतः ॥

सुकर्मा च धृतिर्द्विभ्रुव मिद्धिश्च हर्षण ।
 वरीयाश्च शिव सिद्धोन्नत्या ऐन्द्रश्च पोषश्च ॥
 निन्द्यानि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
 किन्तु देशिकशेकादौ शुभान्यत्रापि पूर्ववत् ॥
 अतिपत्पूर्वापादा च पञ्चमी कृत्तिका तथा ।
 पूर्वाभाद्रपदा ज्येष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
 द्वादशा सर्पनक्षत्रमर्थ्यमूला च त्रयोदशी ।
 नक्षत्रसम्वा इत्येते देवानामपि माशदाः ॥

कारणे ।

राशयश्च चराः श्रेष्ठा मध्यमाद्योभये स्वताः ।
 शिरश्च नैधनस्थाने यद्वा सर्वे विवर्जिताः ।
 आचार्यं शिष्ययोरामुकुण्ड्यं शुभप्रदं भवेत् ॥

किष्काकाण्डशेखरे ।

राश्यादिवर्गसशुद्धिर्लक्षणार्कयोरपि ।
 बल गोचरशुद्धिश्च योगशास्त्रे प्रतीयताम् ॥
 लग्नदोष ग्रहदोषा सर्वे नश्यन्ति ते शुभे ।
 स्वस्थे भार्गवे प्रीडे केन्द्रस्थे च दृहस्पती ॥
 इत्यादिनिपुण वीक्ष्य दीक्षा मौमुक्षवीभ्यति ।
 मौमुक्षवी प्रति न यत्कालादिनिघमं स्वतः ॥
 मन्त्रवर्णेषु सिद्धान्तैः सुसिद्धान्तेषु लघेद्बुधः ।
 वैवर्णवानुदासीनान् गणयेद्दशभिः पृथक् ॥
 सिद्धराशौ हरेज्ञानं वसुभिर्भागुभिः स्वरे ।

श्रद्धुराग्निस्तथः श्रेयोयामे मङ्गलोदिता हि सा ॥
 रिपुराग्निगतः श्रेयोनाभोऽसौ परिकीर्तितः ।
 हरेत्पद्मदं भाग तिथिज्ञानाय मन्त्रगम् ॥
 माम्भिर्नामस्तथा यामे कुर्वीत वृहस्पं मनोः ।
 ज्योतिःशास्त्रात्सुनिर्णीते कृते वा दीक्षितो भवेत् ॥

अत्र दीचार्यं प्रशस्त्वास्त्रियोः प्रतिपाद्य तत्त्वसागरसंहितायाम्
 उक्तं हि ।

तिथिं विनापि दीक्षाया विमिश्रितवसरं शृणु ।
 दुर्लभे सद्गुरुणान्तु घटात्सङ्ग उपस्थिते ।
 तदनुज्ञा यदा लक्षा स दीक्षावसरोभवेत् ॥
 यामे वा यदि वारुणे चैत्रे वा दिवसे निमि ।
 आगच्छति गुरुर्देवाद्यदा दीक्षा तदा भवेत् ॥
 प्राप्ता दीक्षा तदा श्रेया गुरौ च समुपस्थिते ।
 यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ॥

इति नानादेवदीक्षाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

कृतुपञ्चरात्रे ।

विज्ञाय भीतिप्रवणं हि शिष्य-
 सुदग्गती तीक्ष्णकरस्य काले ।

शोमस्य दृढौ शुभलघ्नयुक्ते
सन्दीपयेद्दे रूपया गुरुस्तु ॥

महापञ्चरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्रपक्षस्य सूर्यसक्रमणे तथा ।
द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां मुनेऽथवा ॥
श्रमावास्यायामथवा कालमुद्दिश्य दैशिकः ।
तदेकद्विच्यह पूर्वमधिवासनमारभेत् ॥

तत्त्वसागरमहितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्यां द्वादशीं चक्रधारिणः ।
चतुर्दशीं शिवे प्रोक्ता वाचः प्रोक्ता चतुर्दशी ॥

शैवपञ्चरात्रे नवकदीक्षाविषये ।

दीक्षाविधौ वा नवके च काले
स्याद्द्वादशी पञ्चदशी तिथिस्तु ।
एकादशी पञ्चदशी तिथिर्वा
भवेत्तत्तुर्दश्यायवाष्टमी च ।
यात्रादिके योगविधौ प्रशस्ता
स्याद्देवतानां नवमी चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविद्यारत्न-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये दीक्षाकालो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कालश्च द्विविधोज्ञेयः स्थूल-सूक्ष्मोपलक्षितः ।
स्थूलश्च लौकिकोज्ञेयः सूक्ष्मस्याध्यात्मिकस्तथा ॥
सर्वं स्थूले च कर्तव्यं स्थूलं कालविधिं शृणु ।
स्वस्थानकाचिनिमित्तपतुर्यभागस्तुटिः स्मृतः ॥
तद्वयन्तु स्रवः प्रोक्तो निमेषस्तद्वयं भवेत् ।
निमेषाः पद्मदग्र काष्ठाः चिंगत्काष्ठाः कला स्मृता ॥
चिंगत्कला मुहूर्त्तश्च तदेव घटिकाद्वयम् ।
साङ्गंश्च नाडिकाः सप्त यामस्तात्सन्धिरुच्यते ।
सन्धयोऽष्टौ समाख्याता अहोरात्रं विचक्षणैः ॥
यजनं प्रतिमानन्तु उत्तमन्वतिकीर्तितम् ।
उदये चैव मध्याह्ने प्रदीपे चार्द्धयामके ॥
यजनं मध्यमं मध्य उदयेऽस्तमनं समं ।
परार्द्धमेव कालेषु पूजयेत्तु विप्रोपतः ॥
द्विकालं वा त्रिकालं वा आत्मार्थं संपूजयेत् ।
पूजारम्भाय वचनान्तं सर्वं मन्ध्याविधिं कुरु ॥
मन्ध्यादिक्रमणाहोपाः हृते चेत्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्ने चैव मध्याह्ने प्रदोषे बलिमाहरेत् ॥
 अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नाचरेत्तु बलिक्रमम् ।
 अर्ह्यामे बलिं कुर्यात् काम्यार्थी तु विशेषतः ॥
 नित्योत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
 कारयेत्तु विशेषेण अन्याया चेन्न कारयेत् ॥
 भास्कारोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥
 पूर्वाह्नाच्च समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 मध्याह्न इति विशेषतः स्थापनारोपणादिषु ॥
 मध्याह्नात्तु समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 धायङ्काल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना शृणु ॥
 अस्तमानं समारभ्य सार्द्धाः षष्ठं च नाडिकाः ।
 प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्ह्ययाममतः शृणु ॥
 प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 अर्ह्ययाम इति प्रोक्तश्चार्द्धरात्रिमथोच्यते ॥
 अर्ह्ययामान्तमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 अर्द्धरात्रिमिति प्रोक्तं रात्रिनैकमथोच्यते ॥
 भास्करस्योदयात्पूर्वं त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 रात्रिनैकमिति प्रोक्तं ज्ञात्वेव सर्वमाचरेत् ॥
 जलस्यदृष्टं पुष्पस्यदृष्टं यजनं तथा ।
 उद्यादेव कर्त्तव्यं रात्र्यन्ते वा जलपह ।
 देवतास्थापनं तीर्थं प्रातः काले समाचरेत् ॥

प्रातःकालान्तमारभ्य चावद्वै दश नाडिकाः ।
 तावद्वापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजापते ॥
 अङ्कुरार्पणकार्यं तु उत्सवस्याधिवासनं ॥
 सायञ्च प्रारभेद्भूमान् रचाञ्चैव प्रबन्धने ॥
 स्नापने प्रोक्षणे चैव गर्भन्यासे तथैव च ।
 अधिवासनानि सर्वानि मध्याह्ने तु कारयेत् ॥
 रात्र्यन्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थक ।
 कुर्यात्परं महाशब्दं तदाशुभनिवृत्तये ॥

इति नित्य-नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तद्द्वानां कालः ।

अथ विष्णुपूजाकालः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

एककालं दिक्कालं वा त्रिकालं पूजयेद्भूरि ।
 अपूज्य भोजनं कुर्यान् नरकाणि मजेत्तरः ॥

वारदीये ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समारभेत् ।
 यथा मन्थ्या तथा नित्या देवपूजा सदा युधि ॥
 अशक्तो विस्तरेणैव प्रातः समूज्य केव ।
 मद्याह्ने चैव सायञ्च पुण्याञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥
 मद्याह्ने वा विस्तरेण सङ्क्षेपेणापवा क्षरि ।
 समूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं गमेत् ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु तत्काले च विशेषतः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं द्रव्य सन्नाद्य यत्नतः ॥
 इति विष्णुपूजाकालः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

प्रतिपत्यावकी प्रोक्ता द्वितीया श्रमणस्य तु ।
 तृतीयः गिरिपुत्र्यास्तु चतुर्थी विभ्रहारिणः ॥
 पञ्चमी नागररजानां षष्ठी स्कान्दी तिथिः स्रता ।
 सप्तमी सप्तसप्तस्तु अष्टमूर्त्तध्याष्टमी ॥
 नवमी योगिनीनान्तु दशमस्य द्वादशी तथा ।
 ऐकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रिनस्तथा ॥
 त्रयोदशी जनकस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी मजेशस्य पितृणां दर्श उच्यते ॥
 इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषात्तिथ्यादिविशेषे
 देवताविशेषपूजा ।

भविष्यत्पुराणे ।

अग्निमिहा च ऊवा च प्रतिपद्यत्तं एतम् ।
 हविषा सर्वधान्यानि प्रामुषादमितं धनम् ॥
 ब्रह्माण्ड्य द्वितीयायां सप्तम्य ब्रह्मचारिणः ।

भोजयित्वा च विद्यानां सर्वाणां पारगो भवेत् ॥
 द्वितीयायां च विज्ञेयं विज्ञेयो जायते भुवम् ।
 क्रयादिव्यवहारेषु लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥
 गणेशः पूजितः कुर्वति चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।
 अविघ्नं विदुषां विप्रं कार्यनाशन्नं कर्त्तुं चित् ॥
 नागाग्निश्च च पद्मम् न विषेरभिभूयते ।
 स्तिर्यं वा लभते पुत्रान् पराञ्च श्रियमाप्नुयात् ॥
 संपूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।
 मायावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कौत्तिकेवर्द्धनः ॥
 सप्तम्यां पूजयेत् देवं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
 अष्टम्यां पूजितो देवो गोचूडाभरणो हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् यच्छते गुणान् ॥
 मृत्युश्च धनदश्चैव पापहा च प्रपूजितः ।
 दुर्गां संपूज्य दुर्गानां नवम्यां तरणेच्छया ।
 संपामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरो भुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च ममुद्धरति मानवम् ॥
 एकादम्यां ययोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजां बुद्धिश्च धान्यश्च प्रयच्छन्ति मघी तथा ॥
 द्वादश्यां पूजितो देवः सर्वैश्वर्यसम्पितः ।
 वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नाच संशयः ॥
 त्रयोदश्याश्च संपूज्य कामदेवं महाबलम् ।

पूजितः परया भक्त्या धर्मं पुत्रांश्च दापयेत् ॥
 एतद्दर्शनां महादेव उमाकान्तो जगद्गुरुः ।
 ससूजितो महाभक्त्या सर्वान् कामान् ददात्यथौ ॥
 पौर्णमास्याश्च यः शोभं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
 धरूपत्यं भवेत् तस्य इति मे निश्चिता मतिः ॥
 अमायां पितरः पिण्डैरिष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा ।
 पूजां वृद्धिं धनं रक्षामायुष्यं यत्नमेव च ॥
 उपवामं विनाथेते भवनयुक्तफलप्रदाः ।
 पूजिता अपहोमेषु तोषिता भक्तिः सदा ॥
 मूलमन्त्रास्तु संज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च क्रीर्त्तिताः ।
 पूर्वैश्च पद्मपत्रैः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥
 एतेषाश्च रूपाणि देवताकाण्डे आलोकनीयानि ।
 गन्ध-पुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ।
 पूजा श्राद्धे न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
 आण्डधारासमिद्धिय दधि-चीरास-माचिकैः ।
 यथोक्तफलदोहोमोजपः शान्तेन चेतसा ॥
 कृता यज्ञं दशान्दे च^(१) फलान्वेतानि भक्तिः ।
 यथोक्तानि यथोक्तानि सभेतेषाधिकानि तु ॥
 इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ।
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो यावतीह^(२) तिथिः स्मृता ॥
 इह तस्मात् परिभ्रष्टस्तद्भक्तो जायते नरः ।

(१) दश-दे चेति ख० ।

(२) यावत्येवेति ख० ।

सुहृपोधनसम्पन्नोनिर्व्वितारिर्महीपति ।

सौमिपुत्रपुंसको वापि जायते सुहृपोत्तम ॥

शूर्पपुराणे ।

देवताभ्यर्चनं नृणामग्रेषाघोचनाश्ननम् ।

अमावास्यां तिथिं प्राप्य ययाराधयते भवन् ॥

ब्रह्माण्य पूजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेव तया कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्मन्व्यं प्राङ्मण्डपे सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चतुर्दशीं तथा राधौ शोपहारस्त्रिस्तोदनम् ।

इदं प्रथमे यामे सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अमावास्यामयावाप्यं खद्विष्यं च पितामहम् ।

माङ्गलास्त्रीन् समभ्यर्च्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥

पठ्यामुपोषितो देव शुक्लपत्रे समाहितः ।

सप्तम्यामर्चयेत्तानु मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥

भरण्याश्च चतुष्टयं प्रदेव्यरदिने यमम् ।

पूजयेन् सप्तजन्मक्षैर्मुच्यते पातकैर्नरः ॥

एकादशीं निराहारं समभ्यर्च्यं जनार्दनम् ।

द्वादशीं शुक्लपत्रे महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

काञ्च तवाह वच्छामि देवतापूजने श्रुतम् ।

उवाचरेण सर्व्वं शोपवासस्य सर्व्वदा ॥

ब्रह्माणं पूजयेत् दिव सततं प्रथमेऽहनि ।
 पचद्वये महाभाग पञ्चदश्यामुपोषितः ॥
 संवत्सरेण धर्मज्ञ विद्याबहुसुवर्षकम् ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 चैवमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
 तदङ्घ्रि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ।
 संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि शृगुनन्दन ॥
 कालस्यावयवाः सर्वे तस्मिन्नहनि पूजिताः ।
 पञ्चापि च धर्मज्ञ सौख्यं दधुरनुत्तमम् ॥
 संवत्सराधिपं नागं तस्मिन्नहनि पूजयेत् ।
 षष्ठा च सौख्यमाप्नोति स्वास्थ्यमश्रन्तपैव च ॥
 तत्राग्निं ब्रह्मणा सृष्टं चैन्द्रोको प्रथम दिज्ज ।
 दत्तं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामथाश्चेत् ।
 फलमाप्नोति धर्मज्ञ शोभेधस्य न संशय ॥
 तथा नासत्ययोः कृत्वा तस्मिन्नहनि पूजनम् ।
 नित्यमारोग्यमाप्नोति तथा रूपञ्च भार्गव ॥
 शुक्लपत्रे द्वितीयायां बालचन्द्रस्य पूजनम् ।
 कृत्वा दत्त्वा च सुवर्णं प्रायश्चित्तं सुभगो भवेत् ॥
 साध्या द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृत्वा तु पूजनम् ।
 तृतीयायां महाभाग द्वादशाहफलं भवेत् ॥
 तृतीयायां तदान्यर्थं ब्रह्म-विष्णु महेश्वरान् ।
 पृथक् पृथक् महाभाग चिद्वर्गफलभाग् भवेत् ॥

चीन् सौकाय तदा नाम सत्यक् संपूज्य यत्रतः ।
 ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमप्यास्य विन्दति ॥
 तृतीया श्रावणे कृष्णा या स्यात् श्रावणसंयुता ।
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं पुष्टिमप्यामवाप्नुयात् ॥
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः ।
 श्रावणं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च ॥
 सा तस्मात् कृत्तिकोपेता विशेषेण सुपूजिता ।
 तत्र दत्तं ज्ञतं जप्तं सर्व्वमश्रयमुच्यते ॥
 अथवा सा तिथिस्तस्मात् तस्यां सुकृतमवयम् ।
 अश्विनैः पूजितो विष्णुस्तेन साय्यश्रया मता ॥
 अश्विनैस्तु नरः श्वातो विष्णोर्दत्त्वा तथाचतान् ।
 वरान् सुसंछ्रिताश्चैव कृत्वा चैव तथाचतान् ॥
 विप्रेषु दत्त्वा नानैव तथा शक्रून् सुसंछ्रितान् ।
 यवान् सुमहाभाग फलमश्रयमश्नुते ॥
 एकामप्यश्रवत् कृत्वा द्वितीयां भृगुनन्दन ।
 एतामन्दतृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत् ॥
 प्रोक्तास्तु भृगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
 चतुर्थ्यां पूजनं तेषां कृत्वा दिवमवाप्नुयात् ॥
 यमराजपूजनं कृत्वा चतुर्थ्यामेव धार्मिकः ।
 नाप्नोति नारकं दुःखं तुष्टे रविघ्नने नरः ॥
 विनायकमथाभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।
 सर्व्वद्विघ्नविनिर्मुक्तः कार्प्यमिद्धिमवाप्नुयात् ॥

निद्रां रतिं तथा अङ्गां कौत्सि मेधां भरस्वतीम् ।
 प्रज्ञां पुष्टिं तथा कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् ॥
 तत्रसादाद्वाप्नोति घघेष्टं समुजोत्तम ।
 विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च भरस्वतीम् ॥
 देवानां मातरः सर्वास्तत्र तत्राङ्गि पूजिताः ।
 सर्वकामप्रदा श्रेयाः पुरुषस्य विपश्चितः ॥
 पञ्चम्यां पूजनं कृत्वा तथा च मनसा नरः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति यत्रस्याप्यञ्च विन्दति ॥
 पञ्चम्यां पृथिवीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
 तामवाप्नोति धनेन भाव कार्यां विचारणा ॥
 विश्वेदेवास्तु ये प्रोक्ताः पूर्वमेव मया दश ।
 तेषां संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टं गन्धर्वमभ्यर्थ्य पञ्चम्यां सुभगो भवेत् ।
 तथा चिचदर्थं तेषां राजानन्तु विशेषतः ॥
 देवभार्यास्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
 इदा त्वष्टरस्यैव तथा रूपमवाप्नुयात् ॥
 इष्टं नागं तथाभ्यर्थ्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमान् ।
 वारुणे पुष्करस्त्रापां पञ्चम्यां सुसप्तारभेत् ॥
 सर्वकामसमृद्धस्य यत्रस्य सुफलं भवेत् ।
 तथा च पूजयेद्वाङ्मन् तथैव नक्षत्रवरम् ॥
 श्रियः संपूजनं कृत्वा पञ्चम्यां प्रथतः सदा ।
 श्रियमाप्नोति विपुलां संवत्सरमपोदिताम् ॥

सर्वेषां भूप पञ्चम्यां रतिं प्रीतिं चरस्रतीम् ।
 उमां मेधां भद्रकाशीं तथा कात्यायनीमपि ॥
 धृतिं स्नाहं स्वधाम्बद्धिं अनसूयां तथा धमाम् ।
 सुरभिं देवसेनाद्युं नैलां व्योम्घ्वां तथा जर्षीम् ॥
 गौरीं वरुणपत्नीं च धनपत्नीं तथैव च ।
 धूम्राद्यां सुमहाभागां भृत्युच्छायां तथैव च ॥
 अभीष्टदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च ।
 पूजयेत् काममाप्नोति तस्यास्वेकामसंग्रहम् ॥
 ऐरावतस्य गरुडमुच्चैश्च वसमेव च ।
 हरस्य हृषभस्यैव प्रस्तास्यस्तापि धामि च ।
 तथा सपूजयेद्भ्राजन् विजयं समुपाश्रुते ॥
 तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे पद्ममी ।
 नागसम्पूजनं कृत्वा धनभागी भवेत्सरः ॥
 कुमारस्य तथा स्कन्दो विद्याखण्डे गुरुस्तथा ।
 चतुरास्यविनिर्दिष्टो भगवान् कौञ्चसदनः ॥
 तमभ्यर्च्य नरः पठ्यां पुत्रानामप्रोत्यभीष्टितान् ।
 वास्तानां पूजनात् श्रेयो नरः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 ऋद्ध्या पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयात् ।
 स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् रुद्रपार्श्वचरानपि ।
 धनपार्श्वचराश्चैव रोगमुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 कालपाशाहायाभ्यर्च्य सूर्यपत्नीं सुवर्धनम् ।
 ईष्टान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

एवमेकौनपञ्चाशत् मन्वतो नाम कौन्तिताः ।
 तेषां सम्पूजनं कृत्वा सप्तम्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टस्य पूजां शैलस्य तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
 पूजयित्वा तथाभीष्टं सरितं सुख्यभाग् भवेत् ॥
 वज्रिष्ठसम्पूजनं कृत्वा वज्रिष्ठो ममवाप्नुयात् ।
 वायो. सम्पूजनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 सम्पूज्य च कश्यपौ सप्त घोरयज्ञास्त ये स्मृताः ।
 सदा प्राप्नोति तानेव गतिमध्यास्त विन्दति ॥
 सप्तम्यां यदुशाद्भूल इष्टमभ्यर्चयेन्मुनिम् ।
 स्वाध्यायफलमाप्नोति तदापि फलमद्भुते ॥
 पूजयित्वा समुद्रांश्च क्षीपमध्ये तदा नरः ।
 पातालस्वान् महाभाग भुवमाप्नोत्यभीष्टिताम् ॥
 सप्तलोकांस्तथा तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
 धीदाक्षैव तथैवाध्यां मतिमप्रगितां लभेत् ॥
 गङ्गां सप्तप्रकारास्तथा देवी सरस्वतीम् ।
 सप्त यज्ञानवाप्नोति नर. सम्पूज्य वै भुवम् ॥
 आदित्यं पूजयित्वा वै शीघ्रं रोगैः प्रमुच्यते ।
 सप्तम्यां पादवधेष्ठ मतिमध्यास्त विन्दति ॥
 एकानगां तदा देवीं तथा सम्पूज्यधरः ।
 सर्वकामसदृष्टस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥
 नरेन्द्रपूजनं कृत्वा मतिमध्यां तथा लभेत् ।
 जयन्तं शक्रतनयं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

अष्टम्यां पूजनं कृत्वा वसुधां धर्मवित्तमः^(१) ।
 नाकलोकमवाप्नोति वक्रिश्च^(२) भगवेषितम् ॥
 चतुष्पथेषु रथ्यासु तपैवोदूखलेषु च ॥
 गिरिगृहेषु रथ्यासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
 गुहासु च गवां रथ्यां^(३) पिशाचानां वलिं हरेत् ॥
 शम्भादीनाञ्च देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
 तेषां वलिं विनिक्षिप्य चेममाप्नोति मानवः ॥
 आयुधं पूजयित्वा तु तदा विजयमाप्नुयान् ।
 दशम्यां पूजयित्वा वै वैश्वदेवांस्तथा दश ।
 सर्वकाममष्टदुष्टं यत्रापि फलमश्नुते ॥
 तथा धर्मजयेद्राजन् तथैव च दिशो दश ।
 क्रियासु फलमाप्नोति यत्र यथाभिजायते ॥
 धर्मं सम्पूज्य देवेशं सर्वफलसुखावहम् ।
 धर्म्यां गतिमवाप्नोति धर्मज्ञ फलमेव च ॥
 एकादश्यान्तु संपूज्य रुद्रानेकादश प्रभो ।
 सर्वकाममष्टदुष्टं यत्रापि फलमश्नुते ॥
 तथा सर्वगतान् रुद्रान् मुदा^(४) सर्वं च पूजयेत् ।
 सर्वान् कामाववाप्नोति सर्वगानपराजितान् ॥
 तथा च द्वादशादित्यान् द्वादश्यां पूजयेच्चरः ।

(१) धर्मवित्तम इति क० । (२) वक्रिं चेन्मनसि स्थितमिति क्वचित्प्राह ।
 (३) रथ्या प्राप्येत्वर्यं । (४) मुदेति ग० ।

दादृशां समवाप्नोति गतिमय्याश्च विन्दति ॥
 दादृशां देवदेवेश पूजयित्वा जलाधिपम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति वरुण दादृसां पतिम् ॥
 सर्वदेवेश्वर शक्रं पूजयित्वा तथा नरः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गलोकाश्च गच्छति ॥
 विष्णोः सपूजनं कृत्वा कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 इष्टमर्थं फलं प्राप्य गतिमय्याश्च विन्दति ॥
 चयोदशमथाभ्यर्च्य कामदेवं जगत्पतिम् ।
 सौभाग्यं सद्यदाप्नोति गतिमय्याश्च विन्दति ॥
 चैत्रशुक्लचयोदृशां कामदेवमथार्चयेत् ।
 अर्चनात् सर्वमाप्नोति फलं सवत्सरोदितम् ॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्दशान्तु पूजयन् ।
 कृत्वा चेममवाप्नोति क्रियापापत्रयोश्च ॥
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्रवणं प्रभुम् ।
 बहुवित्तमवाप्नोति फलं सवत्सरोदितम् ॥
 शङ्ख-पद्मौ तथाभ्यर्च्य निधाने यत्पूजिते ।
 भणिभद्रं तथाभ्यर्च्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 पूजयित्वा महादेव सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 माघमासे चतुर्दशा कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 तथा विदग्धान् राजन् क्षीणपत्रे तु पूजयेत् ।
 सर्वकामसम्प्लेष्टं यद्यस्य फलमनुते ॥
 श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

स्वर्णमिन्दु तथाभ्यर्च्य शौभाग्य महदाप्नुयात् ॥
 दुष्ट ग्रहमथाभ्यर्च्य नचत्रमथवा नृप ।
 तस्मात् श्रेयमवाप्नोति कामञ्च यदुनन्दन ॥
 माषनाम च नचत्र करण योगमेव च ।
 पूजयित्वा तथा राजन् शौभाग्य महदाप्नुयात् ॥
 शोषवासस्तु नचत्र नचवेशामथार्चयेत् ।
 नचचतामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 कार्त्तिकेय महाभाग कृत्तिकास्वर्चयेन्नर ।
 वज्रिष्ठोममवाप्नोति कुलक्षैव समुद्भरेत् ॥
 कृत्तिकासु तथाभ्यर्च्य खड्ग विजयमाप्नुयात् ।
 भोगिन नागमभ्यर्च्य श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 कामदेवमथाभ्यर्च्य भाग्य शौभाग्यमाप्नुयात् ।
 सावित्रे च तथा हस्ते जज्ञा साफल्यमाप्नुयात् ॥
 दृष्टयद्वाचितं देव तस्मात् यत्नमेव च ।
 गन्धर्वे वा पृथं वापि तस्मात् कामानवाप्नुयात् ॥
 कृष्णपत्ने चतुर्दश्या महाकालमथार्चयेत् ।
 शर्वाङ्ग कामानवाप्नोति तथेश नाथ शशप ॥
 मन्वेयन् भारद्वाज तथा वज्रिष्ठ प्रपूजयेत् ।
 एकां वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभीष्टितम् ॥
 तथा तुम्बुरगन्धर्वपञ्चक पूजयेन्नर ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति नाथ कार्त्त्यां विचारणा ॥
 कृत्तिकासु नरोऽभ्यर्च्य स्वान्दपार्यंशरांस्तथा ।

आरोग्य महदाप्नोति सदा वा मनसेषितम् ॥
 नृभिहप्रतिमाश्चैव पूर्णचन्द्र समर्चयत् ।
 नरो मातृगणान् राजन् सर्वकाममनोरमान् ॥
 एका वा मातर राजन् कामानाप्रोत्थभीषितान् ।
 वानस्पत्यमवाप्नोति पूजयिचा वनस्पतीन् ॥
 देवानां मानवानाञ्च तत्पचा ये तथापरे ।
 तेषा ममूजन हत्वा चतुर्दश्या सुखी भवेत् ॥
 करणे वा सुहृत्तं वा यथावद् देवमर्चयेत् ।
 तस्मात् काममवाप्नोति गतिमय्याञ्च विन्दति ॥
 चैवमासमथारभ्य यथोक्तेऽङ्गि नर' सदा ।
 दृष्टदेवमयाभ्यर्च्य यथोक्त फलमश्नुते ॥
 मन्वसरेण धर्मज्ञ नचत्रे यदि वा तिथौ ।
 ग्रहेषु सर्वधर्मज्ञ सोपवास समाहित ॥
 सवसरे वाप्ययने ष्टौ मासे च तद्वले ।
 नक्ताग्नी मयत पूजा कृता तत्स्वामिन सदा ।
 तावत्काल मह्यभाग तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 चैवात् समारभ्य महानुभाव
 रोचेत थस्त सुरमर्चयान' ।
 तस्येह तीषात् परम स कामम्
 प्राप्नोति यदात् यदुवशषद् ॥

इति कामनाविशेषेण तिथ्यादिविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देव- ताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

देवता यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्त्रिता तदा ।
 जहस्यो यज्ञदेवस्य तदा स फलभाग् भवेत् ॥
 देवताय प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञाद्यैव प्रथक् पृथक् ॥
 अश्विन्यामश्विनाविहा दीर्घायुर्जायते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपीडितः ॥
 भरणीं यममभ्यर्च्यं कुसुमेरमितैः शुभैः ।
 तथा मन्वादिभिः शुभ्रेरपमृत्योर्विमुच्यते ॥
 जनस्रः कृत्तिकायान्तु अर्द्धिं सम्पूजितः पराम् ।
 (१) रूक्माभ्रादिभिर्दद्यात् दत्तहोमेन च भुवम् ॥
 इष्टः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पशून्सथा ।
 रोहिण्यां देवशाडून्स दद्याच्च हरिकुम्भरान् ॥
 मृगशीर्षं तथा शीमं जयमारोग्यमेव च ।
 आर्द्रांपान्तु शिव पूज्य पशून् विजयमश्नुते ॥
 मितैः पक्षादिभिर्द्रोणैर्देवत्वं पयसा च वै ।
 पुनर्वसुं चाप्यदिति मदा मनुजनादिभिः ॥
 चरणा तपिता चैव तानेव परिररति ।

तिथे दृश्यतिर्दंष्ट्रं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पान-गन्धादिभिर्नागा अस्त्रेषायां प्रपूजिताः ।
 तर्पितस्तु पिष्टगणो भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शभैः ॥
 मघायां विजयन्दद्यात् पूर्वायान्तु भगवत्या ।
 भर्तारमीक्षितं कुर्यात् कन्यायाः पुरुषस्तु च ॥
 इह जन्मनि चायुष्यमुत्तरस्यां तथार्यमा ।
 पूजितः सविता हस्ते विश्वतेजोनिधिः सदा ॥
 शशैः पुष्पादिभिः सर्वैर्दंदाति विपुलन्धनम् ।
 राज्यं लब्धा च चित्रायां निष्कपन्नं मयच्छति ॥
 स्वात्यां सन्तर्पितीवायुर्दद्यादायुर्वलं परम् ।
 इन्द्राग्नी च विश्वासायां पीतरक्तैः प्रपूजयेत् ॥
 धनं राज्यं बलं स्त्रेहस्तेजांसि निवसेत् सदा ।
 अतुराधां समासाद्य मित्रं सम्यज्य भक्तिम् ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां निर्घलं चित्तमाप्नुयात् ।
 ज्येष्ठायां पूर्ववच्छक्रमिद्धा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुणैः सर्वैश्च सम्यज्य कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निर्घतं सम्यक् भक्त्या सम्यज्य पूर्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेण नवनविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवता- विशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

शुभं वत्स प्रवक्ष्यामि यदा त्वं परिपृच्छसि ।

अल्पक्षेत्रे महापुण्यं पदार्थ-तिथियौगिकम् ॥

शुभं कृष्याद्युत्तमयोगं शिवयोगेषु चोत्तमम् ।

शुभं वरुणं भाग्यञ्च उभया भृगुवासरे ॥

देवयोगाद्यदा पशौ पुष्यर्चं रविवासरे ।

इन्द्राद्यागद्यदा कार्यं सर्वकामप्रसाधकः ॥

यदा तु सूर्यवारेण शक्रमी विजया तु सा ।

तदा ह्यस्यते भानोर्याम सर्वगुणावहः ॥

अग्निरिन्द्राद्युत्तमयोगे आर्द्रं माहपूजनम् ।

भाषायाः कालिकायाश्च यद्यथा विधिना मुने ।

समूर्णं फलमाप्नोति स्वस्थाने चेश्वरो भवेत् ॥

पुष्यैरिन्द्रा जलं शैतेः पूर्वांक्षेत्रे च पूर्ववत् ।

स पापात् मुच्यते चिप्रं शरीरात् मानसात्तथा ॥

आषाढासु तथा विद्याशुत्तराषाढयोगतः ।

विद्यान् समुञ्च पुष्याद्यैः स्वर्गमाप्नोति चात्मनः ॥

श्रावणे तृषिते विष्णोः पुष्यैर्धूमैश्च भक्तितः ।

सन्तर्ष्य त्रियमाप्नोति धनं विजयमेव च ॥

धनिष्ठार्थं वसुनिद्रा न भयं विन्दते क्वचित् ।

महात्मोऽपि तथा तेषां गन्ध-पुष्पादिभिः शुभैः ।

वरुणन्तु समभ्यर्च्य याधिभिर्मुच्यते मृगम् ॥
 आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्यमेव च ।
 अजं भाद्रपदायान्तु शङ्खुस्तिकमन्त्रिभम् ।
 सम्पूज्य सुक्तिमाप्नोति नात्र काव्यां विचारणा ॥
 उत्तरायामधिवृद्धं पराङ्गतिमवाप्नुयात् ।
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति मततं पशुन् ॥
 भित्तिः पुष्टिं स्थितिं चैव धृतिं विजयमेव च ।
 यत्र चैते समाख्याता यज्ञाः सङ्क्षेपतो मया ॥
 नक्षत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ।
 भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदा भुवम् ॥
 गन्तुं चेच्छेद् यदा यामं यात्रायां भुवमेव च ।
 नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ।
 यज्ञाभावे जपहुर्व्याद्धोमहुर्व्याद्यथेषितम् ॥
 इति तिथिनक्षत्रादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ पवित्रारोपणकालः ।

तत्र शिवपवित्रारोपणकालः ।

शिवधर्म-भविष्यपुराणयोः ।

पौर्णमास्यां तथा पश्यां शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् ॥
 पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं समापयेत् ।
 यतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिपूर्विकाम् ॥
 यः कुर्यात्सहस्रदशैवं चातुर्मासं पवित्रकम् ।
 कल्पकोटिशतं दिव्यं हृद्गोत्रे महीयते ॥
 पुण्यवयात्परिभ्रष्टस्य तुर्वेदस्य जायते ।
 दहागतो भवेद्भ्राजा गुरुरूपसमन्वितः ॥

शिवरहस्ये ।

पविचारोपणं शम्भोः कुर्यान्नभसि वा शूचौ ।
 चतुर्दशानपाष्टम्यामधिवास्य विधानतः ॥
 श्रावणे प्रौष्ठपक्षां वा पविचारोपणन्तु यः ।
 कुरुते मापविष^(१) स्यात्तत्र संवत्सरान्तरा ।
 शम्भोः पवित्रमारोप्य रिक्तः सगूर्णतामियात् ॥
 पवित्रान्तु पवित्रन्तु सान्ध्यं भृगुमन्दन ।
 अपवित्रं पवित्रं स्याद्देहकर्माखिलं नृणाम् ॥

काशान्तरे ।

पूजां कृत्वा प्रकर्त्तव्यं कित्तमेव पवित्रकम् ।
 अथवा नियमैर्नैव कुर्यान्नासचवाप्करे ॥
 आयाद्गन्ते चतुर्दशां नभस्य-नभसोरुषा ।
 अष्टम्यासु चतुर्दशां पञ्चयोद्भवयोः ममम् ।
 पविचारोपणं कार्यं न तु काशान्तरे स्थितम् ॥

(१) अपवित्रमिति मातृप्रधानो निर्देशः अपवित्रत्वमित्यर्थः ।

एवं काले क्षतिकाले प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

भौतिकाणां विशेषेण शुकपत्रे ध्वजं विधिः ॥

('आषाढान्ते चतुर्दश्यामिति पौर्णमास्यां चाश्रमापविषया
आषाढशुक्लचतुर्दश्यामित्यर्थः ।

तथाच मोक्षचौरोत्तरे ।

आषाढस्य तथादिष्टा श्रावणस्य तितासिता ।

सप्तम्याञ्च चयोर्दश्यां तत्र गन्धपवित्रकम् ॥

चयोर्दश्यां प्रकर्त्तव्यं पवित्रं गन्धसंक्षितम् ।

पवित्रमथ भूतायामाषाढनियमः स्मृतः ॥

एवं सत्यपि विष्णुस्त्रापाम्भावे न कर्त्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्त्रापाम्-
नन्तरमेव कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आषाढेऽपि न कर्त्तव्यमसुप्ते मधुसूदने ।

कालोऽप्यनियतस्तत्र श्रूयतां विधिनिर्णयः ॥

शुक्लाषाढचतुर्दश्यां कुर्याच्छ्रावण-भाद्रयोः ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चयोस्मयोरपि ॥

नन्वाषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैव^(१) विष्णुस्त्रापामन्तरकालः स्वयमेव
क्षयते, तत्र किमिति प्रसक्त एव मधुसूदन इति । सत्यम् । किन्तु
आषाढस्त्रावद्विविधश्चान्द्रः सौरयेति तत्र चान्द्रे सर्वकालं क्षपिति
पुनरधिकमाद्ये सौरमासिककर्कटमङ्गलान्तावेव विष्णुः क्षपितोत्ये-
तदुक्तमिति न दोषः ।

(१) न चाषाढचतुर्दश्यामित्यनेनैवेति सू० ।

उक्तञ्च ज्योति शस्त्रे ।

मिथुनस्योद्यदा भानुरमावाभ्याद्द्वयं स्पृशेत् ।

दिरापादः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शद्वयमतिप्रम्य यदा मङ्गमते रवि ।

अधिमास स विज्ञेयः सर्वकर्मवर्षिष्कृतः ॥

इति धरमास । पूर्वाषाढे पवित्रं न कुर्वीतेत्यभिप्रायः । यदा तु वैशाखपक्षे मासेष्वन्यतमस्मिन्नधिकमासे दिरापादः स्यात्तदा श्रावणे विष्णुस्त्राप ।

तथाच ज्योति शस्त्रे ।

माधवादिषु षट्सु एकमासे दर्शद्वयं तदा दिरापादस्तदापि
शास्त्रे श्रावणे व्यूढः, अतस्तदा श्रावणादौ पवित्रारोपणं परं कार्यम् ।

उक्तञ्च मोक्षचौरीक्षरे ।

दौषादिस्त्रापमान्तञ्च पवित्रादि शतक्रतोः ।

पवित्रादि न कुर्वीत यद्विच्छेत्कुममात्मनः ॥

दर्शद्वयं भवेद्यत्र रविमङ्गान्निवर्जितम् ।

अधिमास स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥

तुल्यमासेऽधिमासे च कर्त्तव्यन्तु पवित्रकम् ।

सुप्ते चैव हृषीकेशे दौषभागन्वथा भवेत् ॥

ननु किं चान्द्रमासेन सौर एव शास्त्रो भवेत् तथाधिकमासस्य
श्रद्धास्ति, नैव । प्रायेण पवित्रारोपणे चान्द्र एव मासोऽभिमतो
न तु सौर, कन्यामते रवो प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

आपादादिषु मासेषु सुप्त एव जनार्दने ।
 शुक्लपक्षेऽथवा शुषो मशस्ता सूचरोहणे ॥
 रोगाभिष्टुष्टिसंयुक्तः प्रवासी राजपौडितः ।
 उक्रमामत्रये यस्तु न कुर्यात् सूचरोहणम् ।
 अशौ कान्यामते भागौ यथा दद्यात्पुना पुतम् ॥

‘दद्यात्पुना’ अघोरमन्त्रेण ।

कुर्यात् पवित्रकं शम्भोस्तुलायां न कथञ्चन ।
 मलिच्छुचं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

कारणे ।

आपादादिचतुर्मासास्तदन्धानि विवर्जयेत् ।
 कर्त्तव्यं पक्षयोः शुक्ल-शुष्णयोरुभयोरपि ।
 चतुर्दशमाथाष्टम्यां रोपयेत् पवित्रकम् ॥

रत्नावल्यां ।

यदा त्वेकदिने शम्भोः पवित्राद्य चिकीर्षति ।
 हतनित्यस्तदा सन्ध्यां कृत्वा नैमित्तिकीं षष्ठम् ॥
 सम्यगन्वाख्यक कृत्वा पवित्रं पूजयेन्नरः ।
 यदा खण्डतिथिस्तत्र तदा तत्तिथिभागशो ॥

यदा चतुर्दशी पौर्णमास्यर्द्धमशिश्या तदा कालान्तरे
 ऽभिहितम् ।

यद्वा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यपगतया तदा ।
 गोदोहान्तरितं कृत्वा साधिवानं पवित्रकम् ।
 चतुर्दशीचण्डे कुर्याच्छेषे शेषतिथौ चरेत् ॥

मन्त्र्यां वा चयोदशां कृत्वा गन्धपवित्रकम् ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दशां कुप्यात् पवित्रकं तथा ॥
 अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपवित्रमिति स्थितिः ।
 अथ द्वाभ्यां दिनैकेन कर्त्तव्यस्यापरे जगुः ॥
 अधिमासचयोदश्यामपरेऽङ्गं विधिद्वयम् ।
 मोदोहान्तरितं कृत्वा यदि स्यात् व्ययमानघः ॥
 चतुर्दशीक्षणे कुप्यात् साधिवामं पवित्रकम् ।
 सुपवित्रं पौर्णमास्यां तिथिभेदे न्ययं विधिः ।
 अष्टम्यामपि षोडश्यां क्रमोऽयं सूत्रोपणे ॥

इति शैवपविचारोपणकाण्डः ।

अथ विष्णुपविचारोपणकालः ।

तत्र पविचारोपणं काम्यं नित्यञ्च ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

पविचारोपणं विष्णोर्भुक्ति-सुक्तिप्रदायकम् ।
 स्त्रीपुकीर्त्तिगदं पुण्यं सुखमम्बुद्धनावहम् ॥
 सुखानान्तु तथा पुण्यं सर्वपापहरन्तु वै ।
 पविचारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं सततम् ॥
 संवत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 यत्फलं समवाप्नोति पविचारोपणेन तत् ॥
 न करोति विधानेन पविचारोपणन्तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिमत्तम् ॥
 तस्माद्भक्तिसमायुक्तेभैरे-विष्णुपरायणैः ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पविचारोपणं हरैः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पविचारोपणं वक्ष्ये सर्वपूजाफलप्रदम् ।
 हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ।
 विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पविचकम् ॥
 वर्षे वर्षे ततः कार्यं विधिदृष्टेन वर्त्मना ।
 भक्त्या परमया युक्तो हरिभौत्यै पविचकम् ॥

तस्मादावश्यकं पविचारोपणकर्म आसाद्य कामनासुखारेणायुरा-
 दीन्यपि फलानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुरहस्ये ।

श्रावणस्य मिते षष्ठे कर्कटस्ये दिवाकरे ।
 द्वादश्यां वासुदेवाय पविचारोपणं सुतम् ॥
 सिद्धस्ये वा रवौ कार्यं कन्यायान्तु गतेऽप्यवा ।
 तस्थानेव त्रिषौ शक्यं तुलास्ये न कथञ्चन ॥

तथा ।

अरद्धर्षास्तु कुर्वीत पविचारोपणं शुभम् ।
 द्वादश्यां श्रवणे चापि पञ्चम्यामथवा द्विजे ।
 अतुक्तैश्चैव कर्त्तव्यं चतुर्दश्यामथापिवा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

रुक्तेऽरुगते सूर्ये तथा सिद्धगतेऽपि वा ।

द्वादशं शुक्लपक्षे चरेदंशान् पविषकम् ॥

अथ वेदियायोगेन मुख्यतानो न भवति ।

कन्याद्यापि प्रकुर्वीत चावधोत्तिष्ठते हरिः ॥

मासतर्पितायाम् ।

तत्र मामचतुष्कस्य मध्ये तुषांष्टुभे दिने ।

आपाद्रीपद्यद्ग्राम्यं चावधौ कार्त्तिकस्य च ॥

सन्पूर्वपक्षदिवसं इति ।

आकूर्त्ताटकसङ्गान्मोक्षान्मोगस्यवाधि ।

काष्मान्नामस्य पक्षे धीरं मध्यमप्रज्ञितम् ॥

एकादशान्नादनोपद्यात्तुर्मासोपपत्तितम् ।

काष्ठानां वैष्णवं विद्धि उत्तमं सर्वविद्धिदम् ॥

अभातेरस्य काष्ठस्य समारायेण श्वेतसिम् ।

निर्वाहणीयोक्तपरः फालद्यान्त्रममादिना ।

समादयेत्तुर्मध्ये विधिवयोगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपविशारोपणकालः ।

अथ नानादेवतापविशारोपणकालः ।

तत्र मासा वैष्णवीका एव त्रिदिवु विप्रोपः ।

तत्रभागरमहितायाम् ।

प्रतिपद्मदस्रोक्ता द्वितीया च त्रितीया माता ।

चतुर्थी पार्वतीदेव्यास्तुर्था विप्रहारिणः ॥

पञ्चमी शग्नि प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुह्यश्च तु ।
 सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी मता ॥
 माहृष्या नवमी प्रोक्ता वासवे^(१) दशमी स्यता ।
 एकादशी मुनीनाञ्च द्वादशी चक्रपाणिन ॥
 त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी सुरश्रेष्ठ पितुर्मै कथिता तिथि ॥
 देव्यास्त्रिपुरभैरव्या कथिता तु चतुर्थिका ।
 अन्यासामपि नित्यानामष्टमी नवमी स्यता ॥
 तिथयस्ते समाख्याता पविचारोपणे शृभा ।
 पशुन्वाजिवह्निन्द्र नित्येन समर्चयेत् ॥
 पविचारोपण तस्य वृषहसुख्यतयेरितम् ।
 भवेत् द्रव्यस्य सम्यक्तै देशस्यापि तथा भवेत् ॥
 यस्य मुख्यतया देव प्रोक्त तत्तन्निधौ भवेत् ।
 इति काण्ड समाख्यात शृणु सूत्र सुराधिप ॥
 विष्णुरक्ष्ये ।

तिथय सूत्रविख्याता वृषगुक्तास्तपोधना ।
 प्रतिपद्नदस्योक्ता पविचारोपणे तिथि ॥
 श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथि ।
 तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य तु ॥
 पञ्चमी शोमरात्रस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यश्च तु ।
 सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्यता ॥

(१) वासुकेर्दशमी स्यताति ल० ।

माहृणा नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके स्मृता ।
 एकादमी षष्ठीणानु द्वादशी चक्रपाणिन ॥
 त्रयोदशी तनद्रस्य शिवसोक्ता चतुर्दशी ।
 अमा देव मुनिश्रेष्ठ पीठमासी तिथि स्मृता ॥
 यथोक्ता शक्यपते तु तिथय आवणस्य तु ।
 सर्वेषामेव देवानां कार्यन्तासु यथाविधि ॥

तथाच काञ्चीत्तरे ।

विशेषेष्यते^(१) वसु प्रतिपत्प्रश्नतिनामानु ।
 वज्रेशु ब्रह्मणे गौर्यां गणेशादिषु पञ्चमी ॥
 षण्णुसस्य तु सूर्यस्य शिवस्याष्टमी शिता ।
 अम्बिकाया एतान्तस्य रुद्रायाश्चक्रपाणिन ॥
 कामस्य च त्रयोदश्या चतुर्दश्यां शिवस्य च ।
 पितृणाञ्चैव पूर्णायां गुरुयोमञ्च कारयेत् ॥
 चतुर्दश्यामयाष्टम्या पर्व साधारण हितम् ॥

देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवाषाढमासे तु आवणे वापि कारयेत् ।
 सप्तम्या वा त्रयोदश्यामधिवास सुराधिप ॥
 इति नानादेवतापविचारोपणकाल ।

अथ दमनकारोपणकालः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

चेनादौ कारयेत् पूजा मम वसु यथाविधि ।

(१) विशेषेष्यते इति ख० ।

गन्धधूपार्चनादानैर्मात्साभिर्दमनोद्भवैः ॥
 सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।
 सर्वतौर्याभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 उमां शिवं ऊताशञ्च द्वितीयायान्तु पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्चनं पुनः ।
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्र उमया यत् प्रभाषितम् ॥
 पञ्चम्यां पूजयेत्सामाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
 शीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्वविषापहम् ॥
 षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
 इहेव सुहृत्सौभाग्यमन्त्रे स्कन्दपदं श्रेयम् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य पूजा कार्यातिगन्धिकी ।
 विगतारिर्निरातङ्ग इह शान्ते परं पदम् ॥
 एकादश्यामृषेः पूजा कार्या सर्वोपहारिकी ।
 धनवान् पुत्रवान् कान्तश्च यिलोके महीयते ॥
 कामदेवस्त्वयोदशां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रीतिश्चमायुक्रमशोकमणिभूषितम् ॥
 सुक्ते वा सितवस्त्रे वा लेखपात्रे हस्तदिग्भिः ॥
 पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ॥
 इन्द्राय सहश्रिय्याय कायिकं लभते फलम् ।
 श्वण्डमिष्टं प्रथच्छेद् यः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 इति दमनकारोपणकालः ।

अथ मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

श्रापादे विष्व-कन्दारैरीक्षितं लभते फलम् ।

नवमलिकया पूजा नभोगामि महाफला ॥

कदम्बैश्चम्पकैरेवं नभस्ये सर्वकामदा ।

श्राग्निने पङ्कजैः शम्भोर्भालत्या पूजनं शुभम् ॥

ईक्षितं लभते सर्वं सर्वकामफलप्रदम् ।

माघ-फाल्गुनयोः पुण्यैः पूजनं कुन्द-सुङ्गरैः ।

बैचे दमनकैश्चापि पूजनं शतपत्रकैः ॥

चन्द्रनैः कुसुमैर्वापि पूजनाच्च जगद्गुरोः ।

पूर्णे संवत्सरे मर्त्यास्त्रिदशैः समतां व्रजेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पूजा चम्पक मालत्या दयेऽभ्युदयदायनौ ।

'दशे' श्राग्निने ।

शतपत्रिकया पूजा कार्तिके शर्वकामिकी ।

मार्गनीसोत्पलैः पूजा पुष्येः श्यात् कुजकैः शुभा ॥

माघेऽथ कुन्दकुसुमैर्मखरक्लेन फाल्गुने ।

शतपत्रैस्तथा बैचे यः कुर्यात्पुरस्तम ।

लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेण पुष्पविशेषाः ।

अथ रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि रात्रौ दिवानि शङ्करे ।

दिवारेषाणि देयानि दिवाराचौ च भक्तिका ।

महरन्तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ॥

महरमहर्निशं वा पूजाया स्थापनानन्तरसुत्तारणीयमित्यर्थः ।

कामिकाकारणयो (१) ।

नन्दावत्ने श्रियावत्तं येतार्कं येतपुष्पकम् ।

पुत्राग पट्टिक षोड मालतीसुदये ददेत् ॥

पद्मज वृष्टती व्याघ्री व्याघात करवीरकम् ।

उपल पाटली श्लोष मधाङ्गे तु प्रदापयेत् ॥

चम्पक वेदक भद्रा धुस्वर वरफणिक्काम् ।

मालती भक्तिकाञ्चैव दापयेत्तु प्रदोपके ॥

जाती नीलोत्पलञ्चैव पुष्प कुन्द कदम्बकम् ।

दिवर्षञ्चैव भद्रञ्च अर्ह्यमाने प्रदापयेत् ॥

नीलोत्पलमम पुष्प न भूत न भविष्यति ।

कदम्ब जनक जाती देय स्वाद्यार्धराचके ।

अन्यपुष्पाणि सर्वाणि अन्यमन्ध्यासु दापयेत् ॥

इति रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदा ।

अथ सार्वकालपुष्पाणि ।

विज्वपुष्प शमीपुष्प करवीरञ्च माछती ।

उन्मत्तक चम्पकञ्च मद्य प्रीतिकर मम ॥

चम्पकाश्लोक पुत्रागा सकल्लाराम्पथा मम ।

(१) कामिककारणयोरिति ख० ।

हर्षदा द्विजशार्दूल ये चान्ये बह्वगन्धिन ।
 एतैर्हि पूजितो नित्य प्रीति शीघ्र मजाम्यहम् ॥
 ये कैवापीह कुसुमैर्जल स्खलरुहै शिवम् ।
 सपूज्य प्रोषितो भक्त्वा शिवलोके महीयते ॥
 इति कालविशेषेण शिवपुष्यविशेषपूजनम् ।

अथ पुष्यादीनामभावे पचादिभिः पूजा कार्येऽति-
 निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे पुष्यपचाणामत्राद्येनापि पूजयेत् ।
 शालितण्डुलगोधूमैर्धैर्वापि समर्चयेत् ।
 शाणपत्रमवाप्नोति रुद्रलोके वसेद्भिरम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अभावेन हि^(१) पुष्याणां पचाण्यपि निवेदयेत् ।
 पचाणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥
 फलानामप्यभावे तु दणगुस्त्रैश्चधीस्तदा ।
 श्रौधधीनामभावे तु भक्त्वा भवति पूजित ॥

इति पुष्याद्यभावे पचादीनां पूजासाधनत्व निरूपितम् ।

(१) यामवेनेत्यत्र विशेषणो द्वितीया, पुष्यानावविश्लिष्टः सन्निवृत्तः ।

अथ सामान्यतः क्षुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुलिकं खविरो योगक्षारा वैनाशिक कुजः ।

अष्टमोराशिरित्याद्या कालाः स्युः क्षुद्रकर्मणीति ॥

कुलिकस्तावत् शनैश्चराद्याद्य' अष्टौ दिनाधिपमुख्योदयिनो
दिवा भाय वा परार्द्धमुदितं कुलिकोदयाख्यम्^(१) । प्रपक्षितथाय
विषहरप्रकरणे ।

खविरोनाम

गुरुर्यग्रके चेधे तयोरेव दिन यदि ।

तद्दिने खांग्रके रिक्ते रोगणादिप्रतिक्रिया ॥

ताराश्च

तिष्ठत्य पूर्वा भरणी मघा च

षष्ठोपवीर्याणि वदन्ति तज्ज्ञा ।

रौद्रेन्द्र मूलो-रग-दैवतानि

मूराणि तेषूपपरिपद्य' स्यात् ॥

वैनाशिकं षडोविंशं वराहमिथिरोदितम् ।

द्वाविंशकन्तु मन्दाघैरष्टाशीत्येकग्रन्दिनम् ॥

'कुजः' अन्नारकदिनम्, 'अष्टमोराशि' उत्पत्तिकाले यस्मिन्
राशौ चन्द्रे वर्तते तथैवाष्टमो राशिकालः । आदिग्रन्देन कला-
तिथिवेलापहणम् । तत्र कला नाम शुकपचे चन्द्रकला वर्द्धन्ते
सौयन्ते च क्षणपचे तथापि षडकालेऽष्टमीमारभ्यामावासापर्यन्त

(१) पाठोऽयं व्यादर्शसम्मत एव मुदित परन्त्यय न खनौपीयः ।

कुर्यात् । 'तिथयः' चतुर्थादयः, चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य घोभो भवति सा चन्द्रवेला, नाम तदा क्षमादिकर्म न कुर्यात् । तदारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति, तदा क्षमं कुर्यात् ।

इति मामान्यतः सुद्रकर्मकालः ।

अथ वश्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषः कथ्यते ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

त्रिगिरादिचतुश्चानं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते ।

आचार्यै कथितं पूर्वं, कर्मणां मिश्रिकारणम् ॥

दिनादियामिनीप्रान्ते ऋतवः षड्भ्यवस्थिताः ।

त्रिगिराशाः समारभ्य नाडीदशं दशं प्रमात् ॥

आरक्तधवलो बालः त्रिगिरो षड्भ्यकर्मणि ।

उच्चाटनेऽप्य विशेपो वसन्तो लोहितो घुवा ॥

घोभो धूमशरीरस्य मारणे च निधुज्यते ।

प्रष्टत् धूमशरीरा तु स्तम्भने सा निधोजिता ॥

अरत् छण्या मताकृष्टौ मन्त्रशैर्गुरुपूजकैः ।

हेमन्तो धवलो वृद्धः शान्तिवग्नादिकर्मकृत् ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

श्रीकामसु जपेकाले मन्त्रं पूर्वाङ्घ्रिकेऽथवा ।

ब्रह्मसारसूत्रत्रय काले पूर्वाङ्घ्रिकेऽथवा ॥

तथा काले च पूर्वाङ्घ्रिं ब्रह्मार्थीं प्रजपेन्ननुम् ।

आकर्षणे मित्रि मोक्त वामात् पूर्वन्तु, तत् द्विजे ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वाह्णे शुभदं कर्म प्राद्ये वापि निगद्यते ।
 लक्ष्मीधारखत नाम आहृष्टि गान्तिक तथा ।
 आयुषो वर्द्धनञ्चेति यट्शुभानि प्रचक्षते ।

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय क्षमनञ्चापराहिकम् ।
 विदेषाय जपेन्मन्त्र मध्याह्ने तु ज्वराय च ॥
 उच्चाटनायाय जपेन्मध्याह्नात् परतो मनुम् ।
 मारण तु प्रकर्त्तव्यं यामादूर्द्ध्वं द्वितीयकात् ॥
 इति वग्नावग्नादिकर्मविशेषेण कालविशेष ।

अथ विष्णुशयनादिकालनिर्णयः ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

श्रामाकाशितपक्षेणु मैत्र श्वश-रेवती- ।
 आदिसध्यावसानेषु प्रस्थापावर्त्तनीश्वर ॥

नारदीये ।

मेघाद्यपादि स्वपितृषु विष्णु
 श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति ।
 पौष्णावसानेन सुरादिहन्ता
 प्रदुष्यति माभक्षत्पृथगेन ॥

अल्पकायेषु मासेषु मयुरे माभवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्त्रापावर्त्तनोत्सवः ॥

पौष्णपौषे यदा नास्ति मैत्राक्षमपि नोनिशि ।

द्वादश्यामपि नो कुर्यात् उत्पानं शयनं हरेः ॥

द्वादश्यां तथा कुर्यादिति मठित्वा ।

निशि स्त्रापो दिवोत्पानं मन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

विष्णुधर्मेन्तरे ।

विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।

द्वादश्याष्टमसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥

पुराणात् ।

उत्पाने शयने चैव तथा पार्श्वविवर्त्तने ।

द्वादश्याष्टमसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥

धाराहपुराणे ।

न पादनियमस्तत्र स्त्रापे वा परिवर्त्तने ।

पादयोगो यदा तस्य ष्वजेणापि तदा भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रेवतीष्वक्षरपर्यन्तं शेषरश्मिब्रह्मलोकिते ।

उन्निष्ठन्तं क्षयीकेशं योगनिद्रा विमुञ्चति ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनाम्ने प्राप्य रेवतीम् ॥

रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।

अभयौरप्यभात्रे तु मन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

पुराणात् ।

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ प्राप्ते नारायणोत्सवे ।

पादयोगमनादृत्य ऋच एव प्रवर्तते ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ गत पादान्तरेऽपि च ।

अपराह्णे तदा विष्णुर्योगनिद्रा व्यपोहति ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च विना भवेत् ।

उभयोरप्यभाव स्यात् सन्ध्याया तु महोत्सव ॥

वाराहपुराणे ।

द्वादश्या सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु शयनावर्चनादिकम् ॥

अथमर्थं ।

हरिशयनादौ शुक्ला द्वादशी आषाढ भाद्रपद कार्तिकाना-
मनुराधा अवण रेवतीनाम् आदिमध्यान्तपादयुक्ता रात्रिसन्ध्या
दिवाचक्षुका च प्रशस्ता, यदा तु यथोपदर्शितकाले पादयोगो
न प्राप्यते तदा द्वादशीनक्षत्रयोग आदरणीयात्^(१) । पादयोस्म-
थोत्सवेन साय विशेष । दिवा रेवती द्वादशीयोगे रात्रि-
गामिनि नक्षत्रे श्रेष्ठदिनान्ते पिण्डोत्सवान् यदा तु रेवत्या विना
द्वादशी तदा द्वादशीसन्ध्यायामुत्सानादिक भवति ।

तदुक्तं ।

द्वादशी सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु शयनावर्चनादिकमिति ॥

(१) अतस्त्वोत्सव इत्यप्य शब्दो युक्तः ।

अथ केचिदाहुः ।

यदि मैत्रादीनि नचवाणि द्वादशी विहाय चणोदग्ना भवन्ति तदा चतुर्दग्ना तदनन्तराणि ज्येष्ठादीनि तत पोर्णमासा तदनन्तराणि मूलादीनि, तथा सति आषाढ इति विरुध्येत तत्र नचवदुक्ता पोर्णमासौ सन्धिज्येष्ठादिशक्ते भाद्रपदमासस्य यथाकथञ्चित् प्राप्यते, 'आद्योपान्तौ चिभो ज्ञेयो फाल्गुनस्य चिभो मग । शेषा मासा दिभा ज्ञेया' ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ हरिशयनादि भविष्यति ।

यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

निमि स्त्रापौ दिवोत्पान सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्याष्टमयोगत इति ॥

आचारमारे तु "द्वादश्याष्टमसङ्गमादिति पठितम् । तेनान्यतिथिगतमैत्रादौ पादसन्ध्ये कटद्वादग्ना सन्धिषमथे शयनादिक्रिया ।

अथ शौकरः प्राह^(१) यदा गतकाले अमावस्यादथ भवति तदा मिथुनादितरेष्वापादीभावात् सप्तचन्द्रसूर्ये चहवारशयनरेवत्यादयो यदि वा चतुर्दग्ना भवन्ति तदापि सहरयो मशोत्पानविलोकप्रसिद्धस्तत्र दुर्लभम् । तदा^(२) दृष्टिके नचत्रप्राप्तबुद्धिश्च क्रियमाणे पञ्चममासप्राप्तौ "प्रबुध्यते मासचतुष्टयनेत्यस्यानुपपन्न पादयोगादन्यथायाय एव कल्पत्वाद्नादरणीय । द्वादश्या सन्धिषमय इति तु भाणुरकन्यायथणेनोक्तम् दिवा हि वैष्णवाना-

—(१) शौकरमतं व्यादर्शसम्मतमेव मुनिर्ल परन्विदमादर्शदोषेणान्तापरिग्रहमिति ।

(२) तत्रेति गणितप्रसङ्गे भाठ ।

मनुष्ठान कस्य मायुरथ तदितरतथ तत् । मायुरो द्वादशी-
पुरस्कारेण नक्षत्रसम्बन्धप्रसङ्गेन च इति तु नक्षत्रपादयोगपुर-
स्कारेण द्वादशपेषावश्रन च तियिनक्षत्रमेलन च पचदये प्रशस्त
तेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्ति । तदाय तियि नक्षत्रज्ञे-
नागुष्ठानविकल्प । कथ तर्हि हरिश्चन्द्ररथो सहोत्थानेत्यस्य नान्या-
तिथिरस्ति तस्मान् धर्ममनाकुर्वामिति । अत्र पण्डितपरितोषकता
दूषणमभिहित अनुपपन्नमेतत्, तथा हि पादयोगादन्यतिथौ द्वाद-
श्यामृतयोग इत्यस्य कोऽयं, द्वादश्या अन्या एकादशी त्रयोदशी
एकादशी-द्वादशौतुल्यौ च न तस्या नक्षत्रयोग पादयोगाद् ।
तदुक्त विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्या द्वादश्या च नित्य मन्दिहितो हरि ।

तत्र नक्षत्रयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ त्रयोदश्यामिति वक्तव्य तथासत्याभावा इति विवक्ष्यते ।
न च कार्त्तिकश्राद्धोमासचतुष्टयप्रबोधनानुरोधेन प्रायिक “आभाका-
इत्यक्षरे ब्रह्मायामप्रसिद्धस्य नियतलाभासचतुष्टयेनेत्यस्यैव प्रायि-
कानुवादस्य युज्यते । तथा च कार्त्तिकीदशमात्रावुत्तरमासाश्रय-
णेन कार्त्तिक एव विष्णुप्रबोधे सत्यपि मियुतादित्ये रूपेण अधि-
मासे मति पौर्णमासीद्वयस्य सम्भवान् । पञ्चभिरपि भाषैरुत्थानं
न विवक्ष्यते । यद्यापि दिवसैर्माम इति चतुःसप्तत्योपपत्ति, द्विराषाढे
विनेचक दर्शयिष्याम । न च हरि-श्चन्द्ररथो सहोत्थानमिति लोक-
प्रसिद्धिर्निवामिका, तस्या शास्त्रप्रसिद्धितो दीर्घत्वात् । किञ्चैव-
वादिना श्रयने कि वाच्य यदानुरोधत्वात्काममात्र एपादित्ये भवति

तदा किं तत्रैव हरिप्रयत्नं क्षतापाद् अपेक्षणीयः । तथापि चतु-
र्दंष्ट्रां नचत्रप्राप्तौ हरि-गङ्गारयोः सद्योत्थानमिति लोकप्रसिद्धिर्नि-
ष्पामिका, तस्याः शास्त्रं किं लोको न जल्पति, मियुनादित्ये वा
चतुर्दंष्ट्रामसुराधाप्राप्तौ तत्रापाद्गुरुपौर्णमासीलक्षितमासापेक्षित-
तथोत्थाने कथा युक्त्वापि क्षता तस्माच्छयनादावापाद्प्रतिनियमात्
ज्येष्ठादौ नचत्रलाभेऽपि प्रयनादिनिमित्तकरणं तदाधिमासपाता-
वशंभावात् द्दिरापाद्गुरुपौर्णमास्यित्य तदनुष्ठानानन्तरव्यतिरेकेण
तथाविधनचत्रप्राधान्यानुपपत्तेः अथापि भवति तथापि आभाका-
दत्यस्त्रावशादरणीयत्वं । किञ्चैववादिना आश्रितेऽपि लोकप्रसिद्धिं
पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिदधता स्वयं लिखितमपि प्रसृतं पश्चापि
दिवसैर्मासो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम् ।

तत्र यदुक्तम् ।

निशि स्त्रापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यास्तुत्रयोगत इति ॥

तस्यायमर्थः ।

पादयोगादन्वष्टां त्रयोदश्यामपि पादयोगे सन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् । द्वादश्यां नचत्रयोगे सति निशि स्त्रापोदिवोत्थानं भवति । न
पुनरुक्तवादिकमप्यन्यतिथौ नचत्रपादयोगादेवं सति आभाका-
दति मासचतुष्टयेनेति च द्वयमुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नचत्र-
योगे वधनान्तरवत्त्वेन प्रयनादाचरणीयम् । यत्तु “द्वादश्यामेव तत्
कुर्यादिति, तस्मात्पुरकन्धाश्रयणेन, यदि द्वादशीं विहाय एकादश्यां
नचत्रलाभः तर्थापि द्वादशीर्वाहिसमय एव प्रयनादिकमनुष्ठेयम् ।

यद्येकादश्यां नचत्रयोगो यदि वा त्रयोदश्यां सर्वनाभाकाप्राप्तौ द्वादश्यां सन्धिवर्षे शयनादिकं मन्थ्यायाश्च रात्रि-दिवसोभयात्मकत्वात् "निग्निं स्वापोदिवोत्यानमित्यपि नात्यन्तं विरुध्यत इति स एव मयुरमाधवकल्पेन नचत्रफलमस्तु एकादश्यां वा नचत्रप्राप्तौ प्रसक्त-तमत्वेनान्यतरानुष्ठानं त्रयोदश्यां वापि कार्तिकाविरोधेनेत्युक्तमिति, तदेतदयुक्तं, "निग्निं स्वापोदिवोत्यानमिति वाक्ये भवदुस्कार्यंस्त्रीकारे व्यवहितमन्थप्रसङ्गात् अस्कार्यस्य वचनादप्रतीते तन्मासानामन्तरा-धिमासनिपाते तुल्ला-वृश्चिकयोर्विकल्पेन दिवोत्यापनविधायकवचनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदभिप्रायेणास्य वचनस्कार्यवेनोपपत्तेर्न भवदुस्कार्य-स्त्रीकारे कारणमस्ति । तेन श्रीकराणां मतमेव साधु । कार्तिक-शब्दस्य मुख्यं एवाविकल्पाभिप्रायेणोपपद्यते । यच्च कार्तिकस्या-धिमासत्वे शुद्धकार्तिका एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय ।

मविथ्योत्तरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां शुभे दिने ।

कटदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

'कटदानं' शयानस्य विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहित ।

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्वापयेद्विज्ज ॥

वाराहपुराणे ।

इत्यन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं नु निर्मिता ।

तथैषा सर्वलोकानां हितार्थं त्रैपगायिना ॥

एवमथेषामपि देवानां स्त्रीयस्त्रीयतिथिवशेन नक्षत्रवशेन च
श्रयणाद्याचरणौयमिति ।

तदुक्तं माण्ड्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यत्रचचं तिथिश्च या ।

तस्य देवस्य तसिंशु श्रयणावर्त्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचित्क्षत्रवशेन सर्वेषां श्रयणादिकमाचरन्ति ।
प्रतिपदादिपक्षदशतिथयोधनदादीनां देवानां, तथैकेव तिथिरनेक-
देवताका यथा प्रतिपदमेर्द्धघण्टा धनदस्य च । तत्रानुष्ठानविकल्प-
एवान्यास्य* सप्तविंशतिनक्षत्राण्यपि तस्यदेव व्यापौनीति गाणपत्या-
दीनां नक्षत्रवशेन च श्रयणादिकमाचरणौयम् । नक्षत्रतिथिनेशन च
छद्मादीनां श्रयणादावापाठादौ भोक्तव्यं, न हि कदाचिच्चतुर्दश-
माथाद्यां रौद्रमाद्रानक्षत्रं भवति । एवमन्यथापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मान्तिथिवशेनैव तेषां श्रयणादिकं विदेगे तु नक्षत्रवशेनापौति ।

पूर्वेद्युरुपवाम स्यात् पूर्वांशे स्त्रापवोधयोः ।

अपरांशे यदा तौ तु तदहर्निष्ठम विदुः ॥

पूर्वाह्नमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वांश एवेत्युच्यते दिवास्त्रापस्य
निषेधात् । एवमेव च रात्रावुदयमाने तु भरुद्धशे पूर्वेद्युरुपवास
स्यादपरिदुर्धर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काश्रपपक्षरात्रे ।

मदुत्याने च श्रयणे मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।

अथ द्यौर्दक्षित कश्चिदैष्णवो भक्तितत्पर ॥

अत्र वा यदि भुञ्जीत फलमूलमथापि वा ।

अपराधमह तस्य न क्षमामि कदाचन ।

क्षिपामि नरके घोरे दृन्मू, सजायते मना ॥

नैव यावद्भगवतो वामुदेवस्य ग्रथनादिकालोऽवधारितः (१) ।

अधिमासनिपाते तु कर्कटे वृश्चिके च पुष्यादिक्रमाचरणौघमिति ।

तद्विधे महेपादिक विधीयते ।

आह ज्योति पराग्र ।

अतीते च दये सार्द्धं पक्षपक्षे दिनदये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

दिवसस्य हरत्यर्कं षष्टिभाजस्रृतौ (२) ततः ।

करोत्येकमष्टच्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमा ॥

एवं सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तरं कालं दक्षिणायनान् प्राग्-
वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमास जनयतः । दक्षिणायनान् पर
कचिन् ।

आह मरीचि ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् द्विराषाढो भवेत् तदा ।

अमावास्यादय दृष्ट्वा द्विराषाढ प्रकल्पयेत् ॥

आह्वाचि ।

मिथुनस्यो यदा भानुरमावास्यादय सृशेत् ।

द्विराषाढ स विज्ञेयो विष्णु स्तपिति कर्कटे ॥

(१) पाठोऽयं न पूर्वापरसङ्गतः ।

(२) पाठोऽयं व्याससंस्मृत एव
मुद्रित परन्त्वयं न समीचीनः, षष्टिभाग्यन्तावित्थैव पाठो युज्यते ।

हृण्यपक्षे दृग्म्यादौ भेषं गच्छेद्दिवाकरः ।

दिरापादः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

दृग्म्यादौ नवम्यामिति ।

तथा ।

माधवाद्येषु^(१) नामेषु पदसु दर्शद्वयं यदा ।

दिरापादः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अनावास्यामतिरुच्य यदा भङ्गमते रविः ।

दिरापादः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

पञ्चम्यां हृण्यपक्षे च भेषं गच्छेद्दिवाकरः ।

दिरापादः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

अत्राय सङ्क्षेपायं । अधिमामो यदा दक्षिणायनात् प्राक्
भेषादिविके पतति तदा दिरापादः प्रथमवर्षे एव मन्वयते, तदा
दक्षिणायनानन्तरं विष्णुः स्रपिति यदा कर्कटादिविके अधि-
माम् पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादित्थे श्वग्गमापादौ-
षोर्णमामो भवति तस्या वा आपादत्वात् तथैव विष्णुः स्रपिति,
दिविधस्यापि च मासपातस्य नामावास्यादयादि स्यत, तथा च
सति यदा कर्कटादिविके अमावास्यादय भवति तदा शुक्र-
प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुलामङ्गान्तिर्भवति, आगामिवर्षे
भेषमङ्गान्तिरपि तथैव, प्रतिमासं भङ्गमणे च दिनद्वयद्वया पञ्चम्यां
पद्मगौतमियुक्तमङ्गान्तिर्भवति तदा दिरापादः प्रकल्प्य कर्कटे-

(१) माधवाद्येष्विति छ० ।

इहनि शयनं न तु परमार्धतो द्विरापादः । तथाच गणितकुश-
लाणां मियुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गण्यमाने भास्करे मिथुन-
भाग एवादित्यस्य गणिते आषाढेति न तत्त्वतो गणितामावास्या-
दिनाभ्यां द्विरापादो गम्यते ।

तदाह सत्यः ।

एषं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षडशीति मिते यदा ।

तदा दैवविदा चिन्त्यं द्विरापादस्य कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

शुक्रचतुर्थीमतिक्रम्य यदा मङ्गमते रविः ।

द्विरापादं प्रकल्प्यैव कर्कटादौ स्वपेक्षुरिः ॥

प्रथमे च द्वितीये वा शुक्ले मेपमियाद्रवि ।

द्विरापादक्रिया तावद्द्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके स्वपेत् । श्रेयः शक्रोऽस्रवादि यथाऽस्त्रमेव काप्यं ।

तथा हि ।

द्विरापादविकम्पोऽयं वैकुण्ठशयनं प्रति ।

ध्वजस्तु^(१) शतयज्ञस्तु सिद्ध एव विधीयते ॥

बौधायनस्य ।

द्विरापादक्रिया तावद् यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विशुद्धे तु हरौ कार्या सूर्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विरापादे कर्कटे हरिशयनं तदा कन्यायां

(१) यत्र ध्वजस्तु शतयज्ञस्य इत्येव पाठो युक्तः तथाच शतयज्ञस्य शतकृतौ-
रिजस्य ध्वजस्तु इन्द्रध्वजः सिद्धे विधीयते इत्यन्वयः ।

परिवर्त्तनं शक्रोद्यापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्थवः, वृश्चिके वासुदेवोत्थापनं ।

यदाह विरिष्टाः ।

दक्षिणाग्रामुखे भानौ खपेद्यदि हरिसूदा ।

कन्या-वृश्चिकयोरेव विवर्त्तन-विवोधने ॥

तथा ।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रभ्वजक्रियाश्रिते ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनादेनम् ॥

इति । यदा तु प्रकल्प्यते द्विराषाढः, यदा च स्वरूपतस्तादा
शुक्लपत्रे यवणद्वये मति ।

यथा कर्त्तव्यमाह सत्यः ।

द्विराषाढे तु मध्यान्ने यदि सिंहे हरिः खपेत् ।

परत्र स्थापयेच्छक्रं कन्यायान्तु विमर्जयेत् ॥

अथ कन्यायामेव अवणद्वयं भवति तदा नामादिश्रवणे
शक्रोत्थापनं, अपरस्मिन् दुर्गोत्थापनं । तदाह ।

सिंहकन्येऽथ पत्रे च शुक्लादेः पत्रसंयुते ।

सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः^(१) ॥

शुक्लपत्रद्वये पूजा कथोऽयमपरः स्मृतः ।

द्विराषाढस्य विद्वद्भिः स्वममाप्तिश्च तावता ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह ।

शक्रभ्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासद्वयेन निर्दिष्टं शयनादि न कोविदैः ॥

(१) वचनमिदं व्याख्यानमतमेव सुदितं परन्तु न सम्यक् ।

दुर्गायाय त्रिभिर्मासैरधोमासं विभेव तत् ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रादिकान् हरौन् ।

कन्या तुष्ठा वृश्चिकेषु रूपघ्नोत्यापयेद्भुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्यायमपरोऽर्थं यदा कर्कटादिषु पौर्ण-
मासौदय भवति “अधिमासनिपाते तु क्रमादिन्द्रादिकान्
हरौन्” । इति^(१) ।

तथा हि ।

आषाढद्वयमयुक्तं पौर्णमासद्वयं यदा ।

द्विराषाढं च विज्ञेयो विष्णुः स्त्रपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथाशुक्रः ।

वैशाखादितुलानो तु यदि पूर्णादयं भवेत् ।

द्विराषाढं च विज्ञेयं प्रयत्नावर्तनादिषु ॥

वैशाखादीत्युपलक्षणं फाल्गुनद्वयस्यापि मासस्य चिनचपतया
सम्भवात् तत्र फाल्गुनादावधिमासपाते कर्कटे हरिश्चयने सति
मासचतुष्टयेनोत्थानं भवति कर्कटादिचतुष्टये त्र्यधिमासपाता-
न्मिथुन एवाषाढाद्वा हरिश्चयने वृत्ते श्रावणादीनामन्यत्र द्वैविधे
वृश्चिक एव कार्त्तिकमासो वर्तते तेन पञ्चभिरपि मासैस्तत्रैवोत्थानं
“आभाकामितपचेध्वित्यस्य षड्भक्ततत्त्वनाधिकत्वात्” प्रबुध्यते मास-
चतुष्टयेनेत्यस्य प्रायिकाभिप्रायिकानुवादान्नात् एक एवासौ मासः ।

यदाह वादरायणः ।

एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

(१) इत्यथ पाठः पूर्वपरमङ्गलविराधित्वात् न समीचीनः ।

एक एव हि मासोऽगौ पश्चिभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढकाले प्राप्ते द्विराषाढ उच्यते न तु स्वरूपतो द्विराषाढः एवं परिवर्त्तन-दुर्गोत्सवयोरपि योद्ध्यं । तद्यथा श्रावणीद्वयं भाद्रपदीद्वयं भवति तदा देवशयनान्नासद्येष कन्यायां शक्रीत्यापनम् परतः तस्माच्च मासेन दुर्गोत्थापनं मानदयेन विष्णोः । यदा त्वाश्विनौद्वयं भवति तदा षष्ठ एव शक्रीत्यापनं परिवर्त्तते तस्मान्नासद्येन दुर्गायास्त्रयेण च चयेण च विष्णोरुत्थापनं, यदा तु कार्तिकौद्वयं भवति तदापि द्विराषाढेन द्विराषाढकल्पनं कर्कटे हरिशयनं शक्रीत्सवादि तु यथाकालमित्युक्तं । भवियोत्तरे अधि-मासनिपातेऽपि तुल्लायामेव ह्यप्योत्थापनमभिहितं ।

मिथुनस्ये महर्षागौ स्थापयेन्मधुसूदनम् ।

तुल्लायञ्च महाराज पुनस्तथापयेत् तु तम् ॥

अधिमासे प्रपतिते एष एव विधिक्रमः ।

नान्यथा स्थापयेत्कर्म नान्यथोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यक्षमतिविस्तरेण ।

मह्नाण्डपुराणे ।

दादृशान्तु मिते पक्षे मासे प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विष्ट-श्रवण-वाषवे ॥

‘विष्ट’ उत्तराषाढा, ‘वाषव’ धनिष्ठा, श्रवणनक्षत्रस्याक्षपादे दादृशा योगः सुप्रशस्ततमः ।

तदुक्तं ।

वैष्णवादिभते चन्द्रे शक्रमुत्यापयेन्नृप ।
 भरण्यामन्तपादे च निशि सुप्ते विषर्जयेत् ॥
 श्रवणस्याक्षपादे च भरण्या समसप्तके ।
 शक्रं प्रसादधेदेवं यथा राजा न पश्यति ॥
 शौर-भौमाधिपे वारे सूतके स्तुतकेऽपि वा ।
 भूमिकस्यादिकोत्याते शक्र मैव प्रशसयेत् ॥

निमित्तविशेषोपनिषाते तु भरण्यान्तपादानारभ्येत्यनुसन्धेयम् ।

आह उल्लवगिष्ठः ।

चन्द्रग्रहभते भानौ यदा स्तपिति केशवः ।
 शशिपुत्रग्रहे भानौ न सोत्याथ पुरन्दरः ॥

‘चन्द्रग्रह’ कर्कटक, ‘शशिपुत्रग्रह’ कन्येति ।

अथवाह ।

द्विराषाढे च फल्गाया शक्र नोत्यापथेद्यदि
 राज्ञो राज्यं विनश्येत् प्रजा चैव निपौष्यते ॥
 काले तु स्थापिते शक्रे चिरं जीवति पार्थिवः ।
 प्रजानाम्नुस्रवादेव भवेद्दृचवती चितिः ॥ इति ।

श्रेष्ठ द्विराषाढविवेकदर्शितमतुसन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौष्ठपदेन चाष्टम्या शुक्लाया शोभनर्वके ।
 आश्विने वायु शुक्लाया आवणे वा समुच्छयेत् ॥

भर्गः ।

मिह गते दिनकरे सितपारुपथे

दृष्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्गे ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरदृन्दवन्धो

धाम्नां ततो निजि निपौदति वज्रपाणिः ॥ इति ।

अथ च हरिशब्देन हरिदेवस्य श्रवणनक्षत्रमुपलभ्यते ।

भविष्योत्तरे ।

राजान्येनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः ।

इन्द्रध्वजसमुत्थान महादानहत यदि ।

ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥

देवीपुराणे । सूर्यरथयात्रायां कथञ्चिदकरणे द्वादशाब्दे

शक्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधायोक्तम् ।

इन्द्रध्वजस्य सायवमुच्छ्रायो न हतो यदि ।

ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नान्तरा पुनः ॥

शक्रोत्सवो नभस्ये तु कार्यं सिद्धयते रवौ ।

द्वादश्यां शक्रपचे तु नक्षत्रे विष्णुदैवते ॥

तत्पानस्य भरण्यां स्यान्नवम्यामाश्विनस्य तु ।

शर्पयित्वा भगवती ततः सद्यो विमर्जयेत् ॥

भागवते ।

कन्यायां कृष्णपचे तु पूजयित्वा स्वपेद्दिवा ।

नवम्या बोधयेद्देवी गीतवादिचनिस्त्रमे ॥

शक्रपचे चतुर्व्यांश्च देवीकेशविमोचनम् ।

प्रातरेव तु पञ्चम्या स्नापयेत्तु शुभैर्जले ॥

षष्ठम्यामनिकापूजा अष्टम्या घमुपोषणम् ।

प्रताय जागरेद्येव नवम्यां विधिवदक्षिः ॥
 सम्येवणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्याञ्च यत्नद्विकरं महत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 उत्तरेणार्चनं क्षया श्रवणेन विसर्जयेत् ।
 मूलेन सकलां विभवास्त्रामाद्यत् पूजयेत् ॥
 श्रवणपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ।
 दशम्यां यत्नद्वयं कुर्यान्नीराजनं नृप ॥
 स्वात्यादित्यद्वितीयादौ शशाङ्कशशिने षति ।
 रचां क्षया दशम्यान्तु शशा नीराजयेत्तदा ॥

नीराजनसंज्ञितां शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

आञ्च व्यासः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां च मुनर्दिवा ॥
 श्रवणपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा सम्येवणं देव्या दशम्यां साधनोत्सवेः ॥
 चतुर्वये तु मूलादौ नवम्यामाशिने षति ।
 चण्डिकामुपहारैश्च पूजयेद्वाङ्गद्वये ॥
 पूर्वाषाढे तु कन्याषामुत्थानं श्रवणोदितः ।
 कुर्वतेर हीयते राष्ट्रं प्रञ्जा च विकला भवेत् ॥ इति ।

प्रज्ञाण्डपुराणे ।

तुलाया तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।
 आकाशदीप यो दद्यान्नाभमेक निरन्तरम् ।
 सश्रीकाय श्रौतये स श्रिया न विमुच्यते ॥
 दामोदराय नमसि तुलाया कोसलाय च ॥
 प्रदीपान्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति दीपदानमन्त्र ।

अमावास्या तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रा विमुञ्चति ।
 मुखराचिस्त्रह्णा सा प्रदीपोज्ज्वलनाय वै ॥
 कुसुमकुसुमैर्गन्धैर्दीपैर्गौराचनाफलैः ।
 वसुवर्धूनववधूय^(१) वृच्छेत् कुशलाया मिरा ॥
 पूजयेच्च भद्रा लक्ष्मीमलक्ष्मी मलनाग्निनीम् ।
 चये पञ्चपताकाना भ्वजमेक गृहे न्यसेत् ॥

वाराहे ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् गृह्णे तदा विष्णुस्तुलायामप वृश्चिके ॥
 लक्ष्मीप्रबोध दीपालिकेति यस्य लोके प्रसिद्धिः ।
 कौमुदी यचराचिय कौमुदी फाल्गुनी तथा ।
 वासन्तिरिति विज्ञेया देगस्य महिमाश्रये ॥
 आश्विने पौर्णमास्याश्च निशादे कीडन स्तनम् ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

(१) पाठोऽप्य आदर्शानुरूप एव मुद्रितः परन्तु न समीचीन ।
 वसुवर्धूनववधूयैति पाठो युज्यते ।

कार्तिके मितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
 यत्तर्चा यत्तत्रिः स्यात् कार्या चेट्सुखाय सा ॥
 साघशुक्लचतुर्थान्तु वरमाराध च श्रियः ।
 पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा सा कौसुमी स्यता ॥
 फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु यदा वामविलासकः ।
 श्रेया सा फाल्गुनी शोके कार्या लोकसृष्टये ॥
 चैत्राष्टम्यामशोकैस्तु चयोदश्यां स्मरार्पणम् ।
 तच्च कार्यमशोकार्थं श्रेया वामन्तिकेति सा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये सन्मीनिर्द्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुस्तुलायामधिगच्छति ।
 उत्तिष्ठत्यप्रतो विष्णुः पश्चात् क्षणचतुर्दशौम् ॥

अथ भविष्यत्पुराणे ।

स्नानं दानं श्रतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ।
 प्रतिपद्ब्रह्मक्षयि मुडमिश्रैः सदीपकैः ।
 वासोभिरहतेश्चाद्यैर्गच्छेत्तद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 पुष्यैर्गन्धैर्नवैर्वस्त्रैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।
 तस्यां प्रतिपदायाञ्च स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयमसुकरणाधीश्वर-
 षकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 शेषखण्डे काक्षनिर्णये विष्णुश्रयतादिकालनिर्णयो नाम सप्तदशो-
 ऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः ।

विष्णुधर्माक्षरे वञ्च उवाच ।

कस्मिन् काले तु देवस्य किं किं नाम प्रकीर्तयेत् ।

एतन्मे श्राव्य क्लिप्ति त्व हि सर्वविदुष्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पुरुष वामदेवस्य च्याम सङ्कर्षण प्रभुम् ।

प्रद्युम्नमनिदुह्य कृमादेयु प्रकीर्तयेत् ।

बलभद्र तथा ह्यस्य कीर्तयेत् दिग्दधे ॥

माधव पुण्डरीकाक्ष तथा वै भोगशायिनम् ।

पद्मनाभ चण्डोकेश तथा देव विविक्रमम् ॥

क्रमेण राजशार्दूल वमन्तादिषु कीर्तयेत् ।

विष्णुश्च मधुहन्तार तथा देव विविक्रमम् ॥

वामन श्रीधरसैव चण्डोकेश तथैव च ।

शामोदर पद्मनाभ केशवश्च यदुक्तमम् ॥

नारायणं माधवश्च गोविन्दश्च तथा क्रमात् ।

क्षैवादिषु च भाषेपु देवदेवमनुस्मरेत् ।

प्रद्युम्नमनिदुह्य पञ्चयो शुभो ह्यस्यो ॥

शर्वं सर्वं शिवं स्थाणुभृतादिनिधिरक्षय ।

आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥

विश्व विष्णुर्वषट्कारो भुतभव्यभवप्रभु ।
 भुतकद्रुतष्टद्भावो भूतात्मा भुतभावन ॥
 अथक पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा श्चिच्यवा ।
 मन्भवो भावनोभर्ता प्रभव प्रभुरीश्वर ॥
 अप्रमेयो षपीकेऽ पद्मनाभोऽमरप्रभु ।
 अप्राञ्च शाश्वतो धाता कृष्णयैताननुम्ररन् ।
 देवदेवस्य नामानि कथितानि च यादव ॥
 मङ्गाण श्रीपति विष्णु कपिल श्रीपति प्रभुम् ।
 दामोदर षपीकेऽ गोविन्द मधुसूदनम् ॥
 भृधरङ्गदिन देव शङ्खिन पद्मिन तथा ।
 चक्रिणश्च महाराज प्रथमादिषु मकरेत् ।
 सर्वदा सर्वदेवानां देवदेवस्य यादव ॥

नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
 कालस्य सर्वं पुरुषप्रवीर ।
 तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम
 याञ्च यथेष्ट वरदस्य राजन ॥

वञ्ज उवाच ।

कार्यान्मे कथ कस्मिन् कि नाम परिकीर्तयेत् ।
 एतन्मे सशय किञ्चि त्व हि सर्वविदुष्यमे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

चक्रिण हलिनश्चैव शार्ङ्गिण खड्गिन तथा ।
 मोक्षार्थी प्रवसन् राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु मकरेत् ॥

अच्युतज्ञाधिकश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं पृथुम् ।
 संस्मरेत् पुरुषं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 कूर्मं वाराहं मत्स्यं वा जलमतरणे स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेन्नाम त्वत्प्रितः ॥
 संशामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेत्तपराजितम् ।
 केशवं पुण्डरीकाक्षं पुष्कराक्षं तथा जपेत् ॥
 नेत्रवाधासु सर्वासु हृषीकेशं तथैव च ।
 अच्युतज्ञामृतश्चैव जपेदौषधकर्मणि ॥
 गरुडध्वजानुसारणादापदोमुच्यते नरः ।
 श्वरदुष्टशिरोरोगविषवीर्थं प्रशाम्यति ॥
 पहनक्षत्रपीडासु देवशाधाटवीषु च ।
 दक्षुवैरनिरोधेषु व्याघ्रमिन्हादिभङ्गटे ।
 अश्वकारे तथा तीन्ने नरसिंहेति कीर्त्तयेत् ॥
 नारायणं भार्ग्वधरं श्रीधरं गजमोक्षणम् ।
 वामनं खड्गिनश्चैव दुःस्वप्नेषु तु संस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्जलगायिनम् ।
 बलभद्रन्तु युद्धार्थीं कृष्यारम्भे पलायुधम् ।
 उत्तरणे वणिज्यार्थो श्रीशमभुदये नृप ॥
 जगतो मङ्गल विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
 अग्निपातेश्वरोपेषु विशोकेषु तथा जपेत्^(१) ॥
 उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेदिष्णुं मस्त्रापे माधवं नरः ।

(१) विशोकेति तथा जपेदिति ख० ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
 नारायणं सर्वकालं सतप्रसूलितादिषु ।
 स्नाने देवार्चने धीमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कौर्त्तयेद्वासुदेवञ्च अनुक्तेष्वपि घादवम् ।
 काय्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कौर्त्तयेत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुषः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत भक्त्वा ॥
 इति विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

ते स गौणा वाचनिकाद्येति द्विप्रकाराः । तदेवं विचार्यंते
 मुख्यकालामभवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति, ननु को मुख्यः
 को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा वृद्धिआह्लादौ
 प्रातरादिः । यथाविहितः तक्षमीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्गभाव नौद्यमानः
 सङ्गवादिः स गौणः । तदाह चिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौण कालः सर्वस्य कर्मणः ।

यद्भागामित्रियामुत्पत्त्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वोत्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः
 उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वोपरयोःन्तरालकाल इति यावत्
 सपूर्वस्मिन् कर्मणि गौणः । यदा यथोक्तान्तरालवदागामित्रिया-

मुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाय दृष्टव्यमाशङ्कते यतः स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावदिनष्टभाष्यं उत्तरस्य स्वकालादप्रच्युतत्वाद्दिनष्टस्यं तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टमार्थानार्थं अविनष्टविनाशनं प्रमज्जते । तन्मृतजीवनाथ जीवन्मरणमिव स्यात् । अत्र ब्रूमः । उत्तरे कर्मकाले दयोरवकाशे मतीदमुच्यते न पुनरभत्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालममीपवर्तिनः कालस्याभिधयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वात्ताच्छणिकत्वमेवोचितं, अत्यमेवं, तथापि तत्कालोपलक्षणीभूतानपमाद्वादिगुणोपनीतया लौकिक्या प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वमप्यस्येवेति गौणत्वोक्तिर्न विरुध्यते । ननु तदनुपदेयात्कथं प्राधान्यमाशङ्कते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । नन्वेवं तर्हि यथाकथञ्चित्प्रादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रातरादिक्रियाणि प्रमज्जेरन्, किमयानिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिद्द्वयन्तसादृश्यतः प्रचुरगौणप्रयोगमङ्गिनः सङ्गवादेरलाभात्, तदेवमस्मिन् मध्ये कश्चित् पूर्वांशे दैविकं श्राद्धमित्यादिकालसंयुक्तेषु वाक्येषु कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकालातिक्रमेण गुणभूतकर्मानुपहाय कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोरते न कर्मणि कालः अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूद्य कर्मणो विधानात् । ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुपहार्यं गौणकालेऽप्यनुष्ठानं कार्यं । कालहाने कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याप्यत्वात् । न चैकव्यञ्जनं विना प्रेषभोजनमेव व्यज्यते । तद्युक्तम् । न तावत्कर्म-

गुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते कर्मण फलसम्भवात् । फलवत्त्वत्रिधा
 वफलनादङ्गमिति न्यायेन कालक्षेत्राद्भवात् । न च कर्मण काला-
 र्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति वाच्यम् । कालस्य फल-
 वत्कर्मार्थत्वावगमात् नापि कालगुणीभावोक्त मिद्धान्तो घटते,
 अमिद्दहेत्वाभासोपन्यासात् न ज्ञात्र कालानुवादेन कर्म विधीयते
 कालस्यान्यत् प्राप्तिविरहात् । ननु कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तभावे
 यमावास्यादिरूपेण लोकत्रयहारादेव ज्ञातस्यानुवादो भविष्यति ।
 मैवम् । श्लोकमिद्दुकालस्वरूपानुवादेन कर्मविधावस्य स्वयमफलत्वेन
 फलवत्कर्मार्थत्वाभावेन च विधिरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं चास्मिन्
 कर्मश्रुपदेशस्य कालस्य न कर्मान्तरमन्वो घटते तथैतत्कर्मानु-
 ष्ठानेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात् । नन्वेव तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्य
 चापि श्लोकादेवावगत स्वर्गकामिगमनूद्य यागविधेरवधारणात् कथ
 न विधानार्थक्य, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामस्यादेशतया वाक्येऽन्य
 प्रतीयते तथापि भावनाया प्रथम भाव्यत्वापेक्षणात् पुरुषस्य च
 सिद्धरूपतया तद्गर्हत्वात्स्वर्गकामपदेन कामनाविषयभूत स्वर्गं एव
 साध्यत्वेन समर्थते स्वर्गकामस्य पूर्वसिद्ध एवानुष्ठाने, यथा लोहितो-
 षीषा ऋत्विज प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजा प्राप्तत्वाद्भास
 विशेषणमात्रपरत्व वाच्य एवमिहापि । तदुक्त मण्डनमिथै ।

अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कागग्रन्था हि त परा ।

विशेषणप्रधानत्व दर्शनीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अत्र कालानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्ययुक्तम् । तदेव यथोग्नी
 पूर्वोत्तरपलावयुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ । उच्यते । तत्र तावत्पूर्व-
 पक्ष नित्य नैमित्तिक श्रावणकालेन प्राप्ते तादृग्विधस्वरूपनिवाहार्थं
 यथा शुक्यादित्युपवन्धे विहितमस्यसौ तत्सदृशप्रतिनिधियस्य

कर्त्तव्यमितिस्थिते स्वकालासम्पत्तौ गौणकालग्रहण कार्यम् ।

तदाह चिकाण्डमण्डन ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यचेदृशोभवेदिति ॥

'ईदृश' मुख्यकालग्रहण, अनेनास्य प्रतिनिधित्वेन योग्यता दर्शिता । मृततियावपि गौणकालग्रहण दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चिन् कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विज्ञानता ।

न प्राप्नोति विशोपोऽस्ति पैशकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादहृतानि वै ।

घामिन्या प्रहृद यावन्नावृत् मर्त्त्याणि कारयेत् ।

मन्थौ रात्रौ न कर्त्तव्यं आहू खलु विचरन् ॥ इत्यादि ।

मन्थ्यादिकालविशेषनिषेधस्य गौणत्वेन तत्कालग्रहणप्राप्तौ पत्या-
मेवावकस्यते । -नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्त्यात् तथा कुर्ष्या-
दित्युपपन्नसामर्थ्याचित्यवदत्तमातोऽन्यान्यङ्गान्यनित्यानि भवन्ति ।

तथाच पैशैर्नमि' ।

प्रधानमचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहण न विशद्भुम् तर्हि
दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनामभावाद्यादिविहितकालाभावे पण्ड-
न्यादिषु कर्त्तव्यम प्रसज्येत । का नामैषा प्रसक्तिरभिमतमेव हि
गौणकालस्त्रीकारवादिनमादा तदनुष्ठानम् । एतच्च गौणकालग्रहण
न काम्येषु । तत्र हि सर्वाङ्गोपसर्गशक्त्यैवाधिकारमतिपादनात् ।
गौणकालग्रहणे तु कर्त्तव्ये कश्चिद्विशेषस्तिकाण्डमण्डनोक्तप्रस-
ङ्गादुच्यते ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म शोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणमोक्षा निष्कृतिमाचरेत् ॥

कासान्तरशोदितं कर्म एतेषु पूर्वोक्तकालेषु गौणकालेष्वचरेत् ।

षडान्तरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमहात्मा वा गौणकाले ममाचरेत् ।

अथाहलेत्यथ पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकाल-
पक्षे प्राप्तेऽभिधीयते अथ मन्त्रमन्त्रनिर्दिष्टस्य कालस्यानुपादेयत्वे
सद्भिर्गैकस्मभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहित-
कालमन्तरेणाधिकाराभावात् कासान्तरे ह्यवमहतमेव स्यादिति
गौणकालग्रहणं न कार्यं विहितकालाभावेऽधिकाराभावः भ्रान्तप-
नोयाधिकरणे प्रापणाच्च निमित्तस्तेत्यथ सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव श्रीगणेशः ।

गणितार्जुनायते कालः काले तिस्रस्मि देवताः ।

वरन्त्वेकाजतिः काले वाकाले सचकोटिशः ॥

एतत्तु चिकाष्टमच्छब्देन गौणकालग्रहणमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव
प्रवृत्तत्वात्प्रसिद्धत्वात्सामान्येनेतत्कालस्युपेक्षणीयं । यस्तु यथाकर्यश्चिदि-
त्यादिप्रकरणं न तत्र गौणकालग्रहणं प्रतिपाद्यते किन्त्वपदणमेव ।
एतन्महायामर्षोऽवगम्यते स्वकालप्राप्तस्य कर्मणोमुखाद्रव्याद्यसम्बन्धि-
वशाद्विस्तोपोऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्वकाल एव यथा-
कर्यश्चिद्व्यवहृत्यमदृशोपादानेन किञ्चिद्विकल्पमपि कर्त्तव्यमिति ।
यदपि “दिवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेष्वपि कर्मसु
सर्वेषु च गौणकालानां गौणकालग्रहणा यद्यनुच्यते किन्तु केषु-
चिद्वैत कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालवशाया-
दप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतदप्यत्रैव नैव सर्वकर्तुं-माम-तिथ्या-

दिकाञ्चविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्कालातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्तुं युज्यन्ते । यत्तु मन्धा-राद्यो आहूनिपेध मोऽपि रागत प्रा-
प्तस्य भक्षणादेरिव न्यायाभामोत्यादितमोहप्राप्तस्योपपद्यते । अथवा ।

“द्रव्यं ब्राह्मणममन्ति आहू प्रतिरुचिस्तथा ।

अकाले यदि वा काले तीर्थं आहू सदा नरैः ॥

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यम्” । इत्यादिभिरपराह्णादिव्यतिरिक्तकालप्राप्तस्य आहूस्य मन्धादिकालेष्वप्य प्रतिपेध । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे निश्च-
नैमित्तिकाना गौणकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् कश्चिन् शिष्ट-
गर्हापरिहार-मन परितोपाद्यर्थं, कश्चिन्नुक्तस्यत्वेन कालान्तरविधि-
रित्यनवयम् । उपदिष्टकालातिक्रमे साधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्य-
सोभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्यः, एतदेव च मन्देहपूर्वकमुपन्यस्य
चिकाण्डमण्डनेन निर्णीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यज्ञेत् साधनं नैव क्षभ्यते ।

तत्काल-द्रव्ययो कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणं मुख्यस्य साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

तदेवमेतत्सिद्धं वचनमन्तरेण गौणकालग्रहणं न कार्यं सति तु
वचने गौणस्य, तस्मात् परस्यपि ग्रहणं कार्यमिति ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविशारदश्रीहैमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे कान्तनिर्णय समाप्तः ।

शिवमस्तु ।